

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Мил. Бр. 1377

YU ISSN 0350—0241

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА XXVI/1975

УРЕДНИК
БУРБЕ БОШКОВИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Милутин Гарашанин, Радивоје Љубинковић, Борбе Мано-Зиси, Светозар Радојчић,
Маја Паровић-Пешикан, Растко Васић (секретар редакције)

БЕОГРАД,
1976.

Ослобођено од посебног републичког пореза на промет (Сл. гласник бр. 53/72) решењем
Републичког секретаријата за културу бр. 413-194/73-02 од 28. фебруара 1973. године.

Технички уредник
ДРАГОЉУБ БОЈОВИЋ

Коректор
ЈЕЛЕНА МИЛОЈЕВИЋ

Тираж: 800 примерака

Издаје: Археолошки институт, Београд, Кнез Михаила бр. 35.

Штампа: Научно дело, Београд, Вука Караџића бр. 5.

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE

БИБЛИОТЕКА
АРХЕОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
Изм. Бр. 135778

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE

VOLUME XXVI/1975

RÉDACTEUR
ĐURĐE BOŠKOVIĆ

COMITÉ DE RÉDACTION

Milutin Garašanin, Radivoje Ljubinković, Đorđe Mano-Zisi, Svetozar Radojčić,
Maja Parović-Pešikan, Rastko Vasić (secrétaire de la rédaction)

BEOGRAD
1976.

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

РАСПРАВЕ — ÉTUDES

Бурђе Бошковић	О неким питањима археолошких истраживања материјалне и духовне културе у средњем веку	1
Djurdje Bošković	<i>De quelques questions relatives à la recherches archeologique du developpement de la culture materielle et spirituelle au moyen age</i>	5
Борислав Јовановић	Тумули степске културе гробова јама у Подунављу	9
Borislav Jovanović	<i>Les tumuli de la culture des steppes à fosses funéraires dans la bassin danubien</i>	22
Јасмина Драшковић-Johnson	Проблем генезе и хронологије морншке културне групе	25
Jasmina Drašković-Johnson	<i>Problems in the Origin and Chronology of the Moris Culture</i>	31
François Baratte	A propos de l'angerterrie romaine des provinces danubiennes	33
Петар Петровић	Станице Timacum на путу Naissus—Ratiaria и античко насеље код села Равна	43
Petar Petrović	<i>Le station Timacum sur la voie Naissus—Ratiaria et le site antique près du village Ravna</i>	54
Владислав Поповић— —Edward Ochsenchlager	Касноцарски хиподром у Сирмијуму	57
Драгољуб Бојовић	Резултати археолошких ископавања на убицирању римског војног логора у Сингидунуму	71
Dragoljub Bojović	<i>Résultats des fouilles archéologiques de Singidunum et localisation du camp militaire</i>	83
Борђе Мано-Зиси — —James Wiseman	Ископавања у Стобима 1970 — 1974	87
Djordje Mano-Zissi — —James Wiseman	<i>Fouilles de Stobi, 1970 — 1974</i>	94
Алија Бејтић	Стари градови у доњем Полимљу	97
Alija Bejtić	<i>Les anciennes forteresses dans la région du Lim inférieur</i>	109
Сергије Димитријевић	Савремене коване и пресоване имитације средњовековног српског сребрног новца	111
Sergije Dimitrijević	<i>Imitations modernes des monnaies d'argent serbes médiévales</i>	121

ПРИЛОЗИ — APERÇUS

Србољуб Живановић	Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој воденици	123
Srboľjub Živanović	<i>Restes de squelettes humaines du site préhistorique de Hajdučka vodenica</i>	129
Јован Узелац	Предмети од кости и рога из Ватина у збирци Народног музеја у Вршцу	131
Jovan Uzelac	<i>Objets en os et en corne de Vatin dans la collection du Musée de Vršac</i>	141
Ана Лаловић	Праисторијске оставе из Народног музеја у Зајечару	143
Ana Lalović	<i>Dépôts préhistoriques au Musée de Zaječar</i>	148
Милош Јевтић	Калуп за ливење бронзаних остава из Карловчића	151
Miloš Jevtić	<i>Un moule pour objets de bronze de Karlovčić</i>	154
Радмила Пашић	Праисторијска ископавања у Демир Капији	155
Radmila Pašić	<i>Fouilles préhistoriques à Demir Kapija</i>	158
Бурђе Бошковић — Pierre Gros — Noël Duval — Владислав Поповић	Југословенско-француска истраживања Сирмијума 1974. године	159
Djurdje Bošković — Pierre Gros — Noël Duval — Vladislav Popović	<i>Recherches franco-yougoslaves à Sirmium en 1974</i>	163
Војислав Симић	Хемијски састав бронзаног новца кованог у римским царским ковницама у IV веку	165
Vojislav Simić	<i>Chemical composition of bronze coins from fourth century Roman imperial mints</i>	167

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ — COMPTES RENDUS

Bogdan Brukner — Borislav Jovanović — Nikola Tasić, PRAISTORIJA VOJVODINE, Monumenta archaeologica I, Savez arheoloških društava Jugoslavije — Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1974, 562 стране текста са резимеом на енглеском језику (стр. 425 — 484), 256 фотографија у црно-белом и 11 фотографија у боји, затим 229 вињета (цртежа тушем) и 37 таблица географских карата, хронолошких табела и преглед главних типова материјалне културе у појединим епохама (Растко Васић)	177
Alojz Benac, OBRE I — NEOLITSKO NASELJE STARČEVAČKO — IMPRESSO I KAKANJSKE KULTURE NA RASKRŠĆU, posebni otisak iz »Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine«, N.S., sveska XXVII/XXVIII — Arheologija Sarajevo 1973, 102 стране, XXXVI таблица, 19 слика у тексту. Alojz Benac, OBRE II — NEOLITSKO NASELJE BUTMIRSKE GRUPE NA GORNJEM POLJU, posebni otisak iz »Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine«, N.S. sveska XXVI, Arheologija, Sarajevo 1971, 178 страна, LXVII таблица, 14 прилога, 18 слика у тексту (Борислав Јовановић)	181
Milorad Girić: MOKRIN I i grupa autora: MOKRIN II (nekropola ranog bronzanog doba) Dissertationes et monographiae T. XI — XII Beograd 1972, Arheološko društvo Jugoslavije u zajednici sa Smithsonian institution — Washington i Narodni muzej iz Kikinde (Војислав Трбуховић)	186
Ksenija Vinski — Gasparini, KULTURA POLJA SA ŽARAMA U SJEVERNOJ HRVATSKOJ, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Zadar, Monografije, svezak 1, Zadar 1973, 193 стране текста, 30 страна резимеа (на немачком језику), 131 таблица са илустрацијама, 6 карата, 6 слика у тексту (Борислав Јовановић)	186
Stanko Pahić, POBREŽJE, Katalogi in monografije 6, izdaja Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1972, 84 стране текста (са упоредним текстом на немачком језику) и 53 табеле илустрација уз више планова и шема у тексту (Растко Васић)	189
Vida Stare, PRAZGODOVINA SMARJETE, Katalogi in monografije 10, izdaja Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1973; 86 страна упоредног текста на словеначком и немачком, и 73 табеле илустрација (Растко Васић)	190

Јован Тодоровић, КАТАЛОГ ПРАИСТОРИЈСКИХ МЕТАЛНИХ ПРЕДМЕТА, Каталог III, Серије збирке и легати Музеја града Београда, Београд 1971, 168 страна текста (са упоредним текстом на енглеском језику) 1 карта, 1 табела и 96 табли цртежа и фотографија (<i>Растко Васић</i>)	191
Jovan Todorović, PRAISTORIJSKA KARABURMA I, nekropola mlađeg gvozdenog doba, Arheološko društvo Jugoslavije, Dissertationes et monographiae XIII, Muzej grada Beograda, Monografije 3, Beograd 1972. 106 страна текста (са упоредним текстом на енглеском језику), 15 слика у тексту, 2 плана, 66 табли илустрација и 1 табела (<i>Растко Васић</i>)	192
Aleksandar Stipčević, ILIRI, izdanje školska knjiga Zagreb 1973. (<i>Војислав Трбуховић</i>)	193
R. E. Hoddinott, BULGARIA IN ANTIQUITY, — An archaeological introduction, Ernst Benn Lim., London 1975. 368 стр., 202 фотографије, 105 архитектонских цртежа, 2 карте (<i>Бурђе Бошковић</i>)	193
Giorgio Bonamente, STUDIO SULLE ELLENICHE DI OSSIRINCO, Perugia 1973 (1—204+Tavole I—IV). Pubblicazioni degli Istituti di storia della Facolta di lettere e filosofia — Perugia (<i>Петар Лисичар</i>)	194
Sonja Petru, EMONSKE NEKROPOLE (OTKRITIE MED LETI 1635 — 1960). Katalogi in monografije — 7. Narodni muzej v Ljubljani. Ljubljana 1972, 178 стр. + CXIX таб. илустрација + 2 ситуациона плана некрополе (<i>Маја Паровић-Пешикан</i>)	194
LITERATURE ON BYZANTINE ART 1892 — 1967. Vol. 1 By location. Parts 1, 2, Ed. Jelisaveta S. Allen. Mansell Information, London 1973 (<i>Иванка Николајевућ</i>)	195
Zdenko Vinski, KASNOANTICKI STAROSJEDEOCI U SALONITANSKOJ REGIJI PREMA ARHEOLOŠKOJ OSTAVŠTINI PREDSLAVENSKOG SUBSTRATA, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIX/1967, Split 1974, стр. 5—86, таб. I—L, прилози А, В, С (<i>Славенка Ерцеговић-Павловић</i>)	196
Гордана Томовић, МОРФОЛОГИЈА БИРИЛИЧКИХ НАТПИСА НА БАЛКАНУ, Историјски институт, посебна издања књ. 16, Београд 1974, стр. 1—121, таб. I—XXIII, карта палата бираличких натписа на Балкану (<i>Славенка Ерцеговић-Павловић</i>)	198
HRVATSKOGLAGOLJSKI MISAL HRVOJA VUKČIĆA HRVATINICA, издање старославенског Института „Светозар Ритиг“ у Загребу, Младинске књиге у Лубљани и Akademische Druck- und Verlagsanstalt у Грацу 1973 (<i>Мара Харисијадис</i>)	198

IN MEMORIAM

GIUSEPPE BOVINI (1915 — 1975)	201
SPYRIDON MARINATOS (1901 — 1974)	203
ION NESTOR (1905 — 1974)	205

БИБЛИОГРАФИЈА — BIBLIOGRAPHIE

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1973—74 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Redacteur: N. MANDIĆ	207
--	-----

О неким питањима археолошких истраживања развитка материјалне и духовне културе у средњем веку

Дуго, веома дуго времена, било је потребно да средњовековна археологија и код нас, а и другде у свету, стекне пуно право на сопствено постојање. Негирана је била често и од „чистих“ историчара и од историчара уметности и архитектуре, па чак и од самих археолога, — у одређеним круговима праисторичара и античара. Понекад, бар делимично и од археолога који се баве истраживањима ранијих периода средњовековне материјалне и духовне културе.

Било је за заузимање таквих ставова, може се то јасно уочити, и одређених, ако не прихvatљивих а оно објашњивих разлога.

Зачетни облици наше археологије и почетно формирање нашег научног кадра који се бавио изучавањем археолошких проблема, бли су, крајем XIX и у првим деценијама XX в., оријентисани ка Бечу и Берлину, као већ развијеним археолошким научним центрима. Немачка и Аустрија обухватале су тада велике територије насељене не само Немцима, односно Аустријанцима, већ и другим народима, — Пољацима, Чесима, Словацима, Украјинцима, Хрватима, Словенцима, Србима, Румунима, Мађарима, — међу којима је једино владајућа класа ових последњих имала нешто већа и одређенија права у подели власти при управљању *K und K* монархијом. Процес понемчавања потчињених народа наилазило је међутим на одређене мање или више отворене отпоре, као израз свести о сопственом народном, тада већ и националном постојању. Двема моћним империјама није одговарало, пре свега из политичких разлога, да се ова свест развије и самоспознајом о далеким сопственим коренима наслеђених културних вредности као и о њиховој територијалној распрострањености, који би били и научно потврђени археолошким истраживањима. Отуда и пригушивање свију оних делатности које би могле да имају такве последице, па и средњовековне археологије. Такав политички став морао је ме-

ђутим да добије и своје теоретско образложење, које се заснивало на тврђењу да се археологија, као наука, гаси заједно са гашењем античке културе, — уз извесне концесије у односу на могућности археолошког проучавања доба велике сеобе народа. Овакав став, пропагиран као научни са катедрара бечког и берлинског универзитета, прихваћен је дословно, механички, са поверењем у научну исправност, и од оних који су на њима студирали па и од наших научних радника и њихових ђака. До пуног изражаја таквога става, са којим је морала да се води тврда борба, дошло је чак и на првом састанку наших археолога, у Нишкој бањи 1950. године. Неке концесије су ипак тада учињене, истина само делимично, тако да је и на нашим универзитетима, па и на Филозофском факултету Универзитета у Београду, све до скора, преовладавао став да средњовековна археологија врши истраживања археолошким путем само историјског раздобља закључно са XI веком, а да истраживања каснијих епоха, после XI века, прима на себе историја уметности.¹

¹ Такав став дошао је до израза и у једном упитнику који је Републичка заједница за научни рад СРС упутила 1973. године научним радницима на испуњавање. Питања на која је требало да одговоре археолози, гласе: *Праисторијска археологија...; Класична археологија...; грчка и римска култура; римска провинцијска култура...; Средњовековна археологија: сеоба народа; словенска култура до IX века...; Археологија Блиског истока итд.* Нигде археологије која би обухватала период после IX в.

Као једног од ретких изузетака међу нашим археолозима између два рата треба свакако навести проф Милоја Васића, који је, својим публикацијама *Архитектура и Скулптура у Далмацији*, — Београд, 1922, — и *Жича и Лазарица*, Београд, 1928, — показао и посебну заинтересованост за проучавање средњовековне архитектуре, — мада и код њега поднаслов друге књиге гласи *Студије из српске уметности средњег века*.

У таквом ставу постоје, у најмању руку не-разумевања и принципијелног и практичног карактера. Археологија и историја уметности не деле, а и не могу да деле материју коју обрађују према времену из кога ова потиче, већ према методолошком приступу њеном изучавању. Исте појаве, — било да се ради о пећинском сликарству палеолита, идолима неолита, накиту металног доба, скулптури антике, — односно архитектурни, фрескама, иконама, накиту средњег века, — могу се проучавати и са позиција историје уметности, која истражује пре свега њихове естетске квалитете, и са позиција археологије, којој пружају драгоцене податке за изучавање развитка материјалне и духовне културе људског друштва. При томе недовољно упућени, сасвим неоправдано, замишљају да се методологија археолошких истраживања заснива само на ископавањима. То је, макар и нехотично, неприхватљиво ограничавање ширине њене делатности. Археологија, као наука о прошлости човека, користи, а на то има пуно право, сав материјал и онај који се крије под земљом, и онај, стално видан, било покретан било непокретан, који, као творевина људског рада и материјални производ људске мисли, може да јој послужи за сагледавање и решавање одређених проблема при проучавању развитка човечје материјалне и духовне културе. Археологија и историја уметности, боље речено археолози и историчари уметности, — убрљавајући међу ове и историчаре архитектуре и урбанизма, — немају отуда потребе да се сударају, већ да међусобно сарађују.

Наведени погрешни ставови који су се јављали и још увек се по мало повлаче у нашој науци, као последица механички и без критичког критеријума прихваћених ранијих утицаја „супериорних“ научних центара двеју империјалистичких монархија, одавна је међутим превазиђен другде, у другим срединама у којима се од раније осећала потреба за већом ширином при проучавању сопствене прошлости. Погледајмо само велику серију публикација *«Congrès Archéologiques de France»*, у којој је обрађен и низ споменика романске и готске епохе, све до XVI века. Да, али то је, рећиће неко, последица романтизма рођеног у Француској у току прве половине XIX века. Тачно је то. Не заборавимо само да је и сам романтизам произашао из потребе за сопственим националним самопознавањем и потврђивањем.

И ту, ту сада, одједном, наилазимо на један нов фактор, друштвеног карактера, — на потребу, скривену или отворену, националног самопотврђивања, посебно на територијама дуго оспораваним од других суседних нација. Таква, чак и политичка потреба, отворила је широм

врата средњовековној археологији у многим земљама. Истина још увек се, ту и тамо тежиште у истраживањима, из разумљивих разлога, баца првенствено, и ако не једино, на рани средњи век. Али зато археолошки институти у Совјетском Савезу, — у Москви, Лењинграду и Кијеву, — већ увелико врше истраживања и издају значајне научне публикације о развитку материјалне и духовне културе, укључујући ту и монументалну архитектуру и сликарство, из зрелог, па и каснијег доба средњег века.

Неприхватљиви ставови о којима је било речи, наишли су и код нас, у пракси на тотално демантовање саме основе на којој почивају. Археолошка ископавања вршена последњих година у Новом Брду, св. Арханђелима код Призрена, Бањској, Раваници, Крушевцу, Сталаћу, Смедереву, Павловцу, Кастељану, — да споменем само најзначајније, — сведоче о томе да се без и овакве методе истраживања, много штошта не би могло докучити о култури нашег народа у XIV и XV веку, — док нас она која се још увек изводе у Београду и на Расу, воде од ране и зреле епохе средњег века све до у XVI век. А ради се ту, у извесним случајевима, и о урбаним целинама, и о архитектури, — монументалној и скромнијој, стамбеној, — и о остацима зидног сликарства, и о покретним предметима утилитарног, култног или декоративног карактера.

При томе се, не само за овај, већ зрели и касни период средњег века, већ за средњовековну културу у целини, код нас, па и другде у Европи, поставља једно од основних питања, око кога се често непотребно ломе копља, — питање континуитета или дисконтинуитета средњовековне културе у односу на античку и њој савремене културе на одређеним територијама нашег континента, па и на Балкану.

Разрешавање овога проблема непосредно је повезано са осматрањем самога живота и његових материјалних манифестација у току трајања целовите епохе коју називамо средњим веком.

Различите етничке и друштвене структуре, у међусобном сударању и прожимању, допринеле су да у токовима културног развитка дође до промена које нам, на први поглед, личе на тотално негирање свега што се дотле збивало. Варварски народи и племена, међу које смо спадали и ми Словени, разарали су из самих темеља античку културу, разарањем и њене материјалне основе и свих њених материјалних остатака. Испуњавали су једновременно насталу празнину својим сопственим културним стваралаштвом, као изразом једне својеврсне дуге културне традиције, уз учешће живих доприноса културе која је настала на блиском истоку.

На све то, да поновим, тако изгледа само „на први поглед“. Танка нит живота па самим тим и античке културне традиције, сачувана је ипак, макар и јако девалвирана, код живља које није напустило разорене античке градове.² Одржала се та нит врло дуго, да би се, у датом тренутку уткала у нове токове средњовековне културе.

Када то?

Ако сагледамо, у целини, основне карактеристике развојног процеса културе и њене материјалне базе од антике до у зрели средњи век, можемо запазити један феномен који сам већ, другде имао прилике да детерминишем као процес урбанизације, дезурбанизације и реурбанизације.³

Док је општа дезурбанизација у Европи, која није била и тотална, — јер су поједини од већих градова, они највећи, иако осиромашени ипак живели, — на Балкану, Цариград, Солун, — а други, мање развијени, задржавали тек неку животну нит, — дошла као последица разарања и осиромашења сопствене друштвене структуре, као и великих миграционих кретања и друштвених промена у време велике сеобе народа, — процес реурбанизације, под одређеним материјалним и историјским условима може се пратити од IX—XI века надаље. Тада ојачава и онај дотле танак беоцуг који понова у извесном смислу спаја разорени ланац културног развоја од праисторије и антике до у зрели средњи век. Осећа се то видно и у материјалним остацима које нам је ово време оставило за собом.

Не ради се према томе о питању континуитета или дисконтинуитета, онаквом какво се оно обично поставља, већ о једном типичном дијалектичком феномену симултаних, једновременних процеса и континуитета и дисконтинуитета.⁴

Но ми структуру наших средњовековних насеља, почев од најмањих, од села, па и таквих које у правом смислу можемо да назовемо градовима, — утврђеним или неутврђеним, — археолошким путем још нисмо у потпуности расветлили. Истраживања се ту још увек налазе у току.

Може се, међутим, ипак назрети чињеница да се код неких од наших приморских градова античка урбана структура, заснована на међу-

собно управно постављеним унутарњим саобраћајницама, даје сасвим јасно разазнати, — у Сплиту, Задру и Дубровнику, — док се код других може мање или више одређено само наслутити, — у Будви, једном делу Котора, Старом Бару.

У унутрашњости Балканског полуострва да леки одједи овакве структуре могу се назрети још само у Охриду. Код осталих, израслим на великим саобраћајним чвориштима, или заснованим на бази и других економских потреба, — запажају се понекад радиоконцентрична решења, — Ново Брдо, — или чак, за сада бар, и извесна хаотичност у одређивању њиховог урбаног ткива, — Крушевац.

Поставља се веома озбиљно питање када ће, и до које мере, археологија на самом терену успети да савлада потпуно упознавање остатака средњовековних насеља, нарочито оних чија је структура увелико поремећена изградњом каснијих, често још увек живих објеката, — као што је то, рецимо, бар делимично, случај у Београду.

Средњовековна археологија нуди нам међутим једну могућност, до сада још недовољно искоришћену. То је систематско истраживање средњовековних некропола и упоређења њихових структура са структурама насеља.

Чињеница је да је човек конципирао, — разуме се не само у средњем веку, али и у средњем веку, — своја гробља као огледалски лик својих насеља. Начин на који су поједини гробови међусобно постављени, — груписани у одређене целине, у редовима или хаотично, — указује и на начин како су била саздана насеља из којих су житељи у некрополи нашли своје „вечито пребивалиште“.⁵

Најочигледнији примери таквог међусобног односа налазе се на гробним скупинама стећака у Босни и Херцеговини. Насеља су нестала, или боље рећи њихови остаци археолошки још нису истражени. Но када се погледају планови некропола, нарочито великих некропола са стећцима, јасно се разазнаје и одговарајућа структура насеља, са мање или више правилним груписањем гробова — односно у насељима кућа, па самим тим и са међусобном диференцијацијом друштвеног карактера.⁶

² Види: *L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans*, — Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, I 1963, 153.

³ Први пут у реферату на једном симпозијуму у Букурешту 1967., под насловом *Tradition et innovation dans l'architecture byzantine*, у Актима симпозијума, публикованим под насловом *Tradition et innovation dans la culture des pays du Sud-Est Européen*, Букурешт, 1969, 97.

⁴ Ibid.

⁵ Види мој осврт на ово питање у чланку *О међусобним односима и неким заједничким проблемима историје, археологије и историје уметности*, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, V—VI, Ljubljana 1959, 556.

⁶ Да и не говоримо о томе да поједини стећци директно репродукују облике кућа за становање и њихову конструкцију. — види *Архитектура средњег века*, III изд. 1967, 158, 411.

Научна експлоатација оваквих могућности које пружају некрополе уопште, а не само оне са стећцима, омогућиће нам свакако боље сазнање и о самим насељима, чак и тада када не будемо у могућности да их на терену прецизније идентификујемо археолошким путем.

Но не само насеља, већ и поједини архитектонски објекти, — војни, религиозни, стамбени, привредни, — било да су сачувани у целини, било да су им откопавањем откривени само остаци под земљом, пружају археологији изванредну могућност за сагледавање читавог низа проблема који се односе на развитак материјалне и духовне културе и у зрело па и у касно доба средњег века.

Исто то може се рећи и за зидно сликарство, иконе, минијатуре. Не упуштајући се у оне проблеме које првенствено третира историја уметности, — археологија у овом драгоценом материјалу, у структуралном међусобном односу појединих ликова, — нарочито историјских портрета, — у натписима, ношњи, сликаним утилитарним предметима и накиту, — налази драгоцене податке за боље сагледавање, кретања токова људске културе, као и за утврђивање структуре друштвених односа. На њихову монополизацију отуда нико нема права, — ни историчари уметности ни археолози.

Ово се, разуме се, односи и на све утилитарне покретне предмете као и на накит, који понекад могу археологији да пруже више драгоценних података и од на око далеко крупнијих објеката.

Никако се не сме међутим заборавити да ни у средњовековној археологији као ни у археологији уопште, истраживање остатака материјалне и духовне културе, њихова типологија, динамика њиховог развитака, нису саме себи циљ. Све то заједно, као радни инструмент, омогућује нам да боље сагледамо и њиховог носиоца, човека, нашег директног или индиректног претка односно претходника на овоме тлу. Да боље упознамо његов живот, његове тежње, његове жеље, његову снагу или немоћ, — у одређеним материјалним, друштвеним и историјским условима, који се разоткривају из самог, конкретnog, опипљивог материјала са којим археологија располаже.⁷ Средњовековна археологија, као део археологије, није отуда ни издалека само помоћна историјска наука, како је понеки још увек неоправдано таквом сматрају, већ историјска наука која има могућности за изванредно висок домет, али једновремено и одређене оквири у којима се креће.

⁷ Види *О теорији и пракси у археологији и историји уметности*, Глас САН, ССХХХХ, 1960, 215.

Отуда она није, а не може ни бити аутархична. Она самим тим није и не сме ни бити затворена у саму себе. Поједини проблеми које поставља све више и више захтевају приступање њиховом решавању мултидисциплинарном сарадњом разних дисциплина, — са „чистом“ историјом, заснованом на истраживању писаних извора, са историјом уметности, антропологијом, етнографијом, лингвистиком, па и другим природним и техничким наукама.

Сва та комплексна истраживања омогућују нам да боље сагледамо прошлост и народ коме припадамо. А ту, за науку почињу и извесне опасности. Насупрот донедавним негирањима средњовековне археологије, у последње време дају се, ту и тамо, у појединим земљама, чак и огромна средства, да би се доказале одређене и политичке тезе. Ради се ту пре свега о што јаснијем индивидуализирању одређеног народа. У истицању његових вредности, — понекад чак и на уштрб других народа који су, на истој територији или у његовом суседству са њим коезистирали.

У такве грешке наша наука, која се развија у оквирима једног већ самосвесног, социјалистичког друштва, досада није, а не би смела ни у будуће да упада. Не негирајући потребу за изналагањем и свију оних правих вредности у културама појединих народа који су и у средњем веку живели на овом тлу, као и потребу да се укаже и на њихов културни идентитет, — нужно је сагледати и све оне црте које су их и у прошлости међусобно повезивале, пре свега на плану културног развитака. Братство и јединство међу нашим народима и народностима није само парола, ствар тренутка, пуста политичка фраза. Оно има и своје дубоке корене у прошлости. Ваља само ту прошлост до краја разоткрити, свим расположивим научним средствима, међу којима средњовековна археологија пружа изванредне могућности, а самим тим заузима и веома видно место.

Отуда сва истраживања која се односе на средњовековну прошлост народа који су живели и живе на тлу наше земље морају бити лишена свих сентименталних емоција, поготову националистичких. Она морају равноправно и објективно да обухвате целокупну културу која се развијала на нашем тлу. Буде ли се при том приступило сагледавању и класних, — феудалних, — премиса које су детерминисале кретања у материјалној и духовној култури, што се те још како може уочити и археолошким методолошким приступом, многе појаве постаће нам далеко јасније. Поготову она класна идеолошка љуска, манифестована и у видовима ра-

зличитих религија, које су отварале пут и одређеним спољним утицајима. Пођемо ли ка језгру саме културе, ослобађајући је њене верске, идеолошке љуске, осетићемо да се налазимо пред кретањима која се, на сопствен начин, уклапају у општа, заједничка културна таласања и наших и других европских народа.

Но то су још увек само оквирни циљеви средњовековне археологије. Да би до њих досегла, да би их диференцирала и постепено испу-

њавала, она сама мора да буде ношена научним кадром свесним сопствене одговорности пред самом науком. Научним кадром који ће имати пуну, свестрану подршку научних радника који се боре са решавањем и других, у суштини сличних проблема, које пред њих постављају друштвене науке, па и сама археологија сагледана у целини.

Бурђе БОШКОВИЋ

DE QUELQUES QUESTIONS RELATIVES A LA RECHERCHE ARCHEOLOGIQUE DU DEVELOPPEMENT DE LA CULTURE MATERIELLE ET SPIRITUELLE AU MOYEN AGE

Il a fallu longtemps, même assez longtemps, que l'archéologie médiévale chez nous, et ailleurs aussi, acquiesce le droit de sa propre existence. Elle était très souvent contestée, tant par les historiens « purs » que par les historiens de l'art et de l'architecture, voir même par les archéologues, surtout ceux s'occupant de la préhistoire et de l'antiquité classique. Parfois même, jusqu'à un certain point, par les archéologues s'intéressant aux périodes plus anciennes de la culture matérielle et spirituelle du Moyen Age.

Cette prise de position, il est clair, avait des raisons, sinon acceptables, alors au moins compréhensibles.

Les débuts de notre archéologie et la phase initiale de formation de nos cadres scientifiques, à la fin du XIXe et dans les premières décennies du XXe s., étaient en tout premier lieu orientés vers Vienne et vers Berlin, en tant que centres de recherches archéologiques déjà développées. L'Allemagne et l'Autriche d'alors englobaient de vastes territoires habités non seulement par des Allemands, mais par d'autres peuples aussi, par des Polonais, des Tchèques, des Slovaques, des Ukrainiens, des Croates, des Serbes, des Roumains, des Hongrois, et parmi lesquels seulement la classe dirigeante de ces derniers avait des droits plus poussés et plus précis dans la gestion de la monarchie K. und K. Cependant, le processus de germanisation des peuples soumis se heurtait à une opposition plus ou moins ouverte, reflétant la prise de conscience de ces peuples concernant leur propre existence nationale. Bien entendu, il n'était pas dans l'intérêt des deux empires, avant tout pour des raisons politiques, de laisser ce sentiment se développer et ce renforcer par la découverte des racines profondes de ces peuples, de leur propre héritage culturel et de leur diffusion territoriale, ce qui aurait pu être mis en lumière par les recherches archéologiques. D'où provient le refoulement de toutes les activités qui risquaient d'avoir des conséquences de ce genre, parmi lesquelles on comptait l'archéologie médiévale aussi. Par ailleurs, une telle attitude politique devait se fonder sur un plaidoyer théorique, celui-ci se résumant avant tout dans l'opinion que l'archéologie, en tant que discipline scientifique, atteignait ses

limites avec la disparition de l'antiquité classique, tout en concédant que l'époque des Grandes Invasions pouvait encore faire l'objet de la recherche archéologique. Une telle attitude, largement diffusée sous l'égide de Vienne et de Berlin était acceptée, de façon tout à fait mécanique et avec confiance absolue dans son bien-fondé scientifique, par ceux aussi qui y avaient faits leurs études, y compris nos savants et leurs élèves. Cette même attitude qu'on devait combattre âprement par la suite s'exprimait encore clairement au cours de la première réunion de nos archéologues, tenue à Niška Banja en 1950. En dépit de certaines concessions, partielles il est vrai, l'opinion que l'archéologie médiévale ne dépassait pas le XIe siècle, tandis que l'époque postérieure serait dans le domaine de recherche de l'histoire de l'art,¹ était, il n'y a pas si longtemps, encore prépondérante dans nos universités, y compris la Faculté des Lettres de Belgrade.

Une telle attitude se fonde au moins sur une incompréhension de principe, mais à conséquence pratiques. L'archéologie et l'histoire de l'art ne s'attribuent pas la matière qu'elles étudient d'après l'époque à laquelle celle-ci appartient, mais, bien au contraire, d'après la méthode qui lui est appliquée en cours d'étude. Ceci dit, les mêmes phénomènes, qu'il s'agisse de la peinture pariétale des grottes paléolithiques, des idoles néolithiques, des objets de parure de l'âge du métal, de la sculpture antique, ou tout aussi bien de l'architecture, des fresques, des icônes et des objets de parure du Moyen Age, peuvent être étudiés tant du point de vue de l'histoire de l'art, s'occupant principalement de leurs qua-

¹ Cette attitude a trouvé son expression dans un questionnaire distribué aux chercheurs en 1973 par la Communauté de l'activité scientifique en RS de Serbie. Les questions auxquelles les archéologues devaient répondre étaient les suivantes: *Archéologie préhistorique...*; *Archéologie classique...*; *culture grecque et romaine; culture romaine provinciale...*; *Archéologie médiévale: grandes invasions; culture slave jusqu'au IXe siècle...*; *Archéologie du proche Orient...* etc. Aucune mention de l'archéologie après le IXe siècle.

lités esthétiques, que de l'archéologie, pour laquelle ils représentent tous des informations précieuses servant à l'étude du développement de la culture matérielle et spirituelle de la société humaine. En même temps, les personnes moins bien informées s'imaginent à tort que la méthodologie archéologique consiste des méthodes de fouille seulement. Ceci est, quelle que soit l'intention, un rétrécissement injustifié du domaine de son activité. L'archéologie, en tant que science qui s'occupe du passé de l'homme, utilise de plein droit tout les témoignages matériels, tant ceux cachés sous la terre, que ceux qui sont bien en vue, immobiliers ou mobiliers, et qui, dans la mesure où il sont le produit du travail humain et le résultat matériel de la pensée humaine, peuvent lui servir à élucider des problèmes précis du développement de la culture matérielle et spirituelle de l'homme. L'archéologie et l'histoire de l'art, ou mieux encore, les archéologues et les historiens de l'art, y compris parmi eux les historiens de l'architecture et de l'urbanisme, n'ont en conséquence aucun besoin de se confronter, mais, tout au contraire, sont amenés à coopérer étroitement.

Les opinions erronées mentionnées plus haut, qui dans une moindre mesure subsistent néanmoins dans notre science, et qui avaient pris forme en tant que conséquences de l'influence des centres de recherches «supérieurs» des deux monarchies impérialistes, jadis admises sans véritable approche critique, ont été cependant depuis longtemps dépassées dans d'autres milieux, où s'était fait très vite sentir le besoin d'aborder l'étude de son propre passé avec autant de largeur que possible. Il suffit de jeter un coup d'œil sur la grande série des «Congrès Archéologiques de France», dont les volumes comprennent aussi l'étude d'un grand nombre de monuments d'époque romane et gothique, s'échelonnant jusqu'au XVIe siècle. Quelqu'un pourra dire que c'est la conséquence des influences du romantisme né en France au cours de la première moitié du XIXe siècle. C'est à moitié exact. Cependant, il ne faut pas oublier non plus que le romantisme lui-même a surgi d'une conscience nationale réveillée et qui devait se confirmer.

Et maintenant, tout d'un coup, nous rencontrons un nouveau facteur, de caractère social, consistant dans le besoin, caché ou ouvert, de confirmation nationale, surtout dans les territoires longtemps contestés par les nations voisines. Ce besoin, même politique, a ouvert largement la porte à l'archéologie médiévale dans de nombreux pays. Toutefois, il est vrai qu'ici et là des recherches sont en premier lieu, sans jamais l'être dans leur totalité, orientées vers le haut Moyen Age. Pourtant, les instituts archéologiques en Union Soviétique, ceux de Moscou, de Leningrad et de Kiev, poursuivent avec élan et publient d'importants ouvrages scientifiques relatifs à l'évolution de la culture matérielle et spirituelle, y compris l'architecture monumentale et la peinture du Moyen Age développé et avancé.

Les opinions inacceptables dont il a été plus haut question ont chez nous aussi été formellement démenties dans leur fond. Les fouilles archéologiques exécutées ces dernières années à Novo Brdo, aux Saints-Archanges de Prizren, à Banjska, à Ravanica, à Kruševac, à Stalac, à Smederevo, à Pavlovac, à Kasteljan, pour ne mentionner que les plus importantes, témoignent toutes que sans cette méthode de recherche, aussi bien des aspects de la culture de notre peuple au XIVe et au XVe siècles seraient restés inconnus. Par ailleurs, d'autres fouilles, dont celles qui se poursuivent surtout à Belgra-

de et à Ras, nous mènent du haut Moyen Age, par l'époque médiévale plus avancée, jusqu'en plein XVIe siècle. Il s'agit là, parfois, de centres urbains, d'habitations monumentales et plus modestes, aussi bien que de peintures murales, et d'un mobilier utilitaire, cultuel et décoratif.

En même temps se pose, non pas tellement en rapport avec le Moyen Age développé et avancé, mais bien plus pour l'ensemble de la culture médiévale chez nous et ailleurs en Europe, l'une des questions essentielles et depuis longtemps discutées, notamment celle de la continuité ou de la discontinuité au Moyen Age de la culture classique et des cultures contemporaines de notre continent, — donc des Balkans, aussi.

L'étude de ce problème est étroitement liée à l'observation de la vie et de ses manifestations matérielles tout au cours de l'époque que nous appelons le Moyen Age.

Les structures ethniques et sociales variées, tout en se confrontant et s'amalgamant, ont contribué à ce que les transformations survenues au cours de l'évolution culturelle se présentent sous l'aspect de négation totale de tout ce qui s'était passé auparavant. Les peuples et les tribus barbares, auxquels nous, les Slaves, appartenions aussi, détruisaient dans ses fondations mêmes la culture antique, y compris sa base et ses manifestations matérielles. Du même coup, ils remplissaient le vide ainsi survenu par leurs créations culturelles propres, en tant qu'expression d'une autre tradition culturelle particulière, auxquelles s'ajoutaient les éléments ayant pris naissance dans le proche Orient. Mais, tout ceci, je le souligne, n'est que l'impression qu'on a «à première vue». Par ailleurs, une couche de la population antique, aussi mince qu'elle soit, et par là l'ancienne tradition culturelle aussi, très dégradée sans doute, s'étaient préservées dans certaines des cités dévastées.² Cette vie ininterrompue s'était poursuivie pendant une longue période, pour se fonder, le moment donné dans la culture médiévale nouvellement survenue.

Quand?

Si nous observons dans leur ensemble les caractéristiques principales du processus de développement de la culture et de sa base matérielle, à partir de l'antiquité classique jusqu'au Moyen Age développé, nous pourrions remarquer un phénomène que j'ai déjà eu l'occasion de déterminer comme un processus d'urbanisation, de désurbanisation et de réurbanisation.³

Tandis que d'un côté la désurbanisation en Europe, qui d'ailleurs n'a jamais été totale — les grandes villes continuant à vivre sous forme appauvrie (telles Constantinople et Salonique, dans les Balkans), celles plus petites subsistant à peine, — est le résultat des grands mouvements ethniques et des transformations sociales survenues à l'époque des Grandes Invasions, le processus de réurbanisation, de son côté, observé dans le cadre des

² Cf. L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions centrales des Balkans. *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines* I, Beograd 1963, 153.

³ Pour la première fois dans un rapport présenté au symposium de Bucarest, en 1967, sous le titre de: Tradition et innovation dans l'architecture byzantine, dans *Tradition et innovation dans la culture des pays du Sud-Est Européen* (Actes du symposium), Bucarest 1969, 97.

conditions matérielles et historiques précises, peut être suivi à partir du IXe—XIe s. C'est d'ailleurs à ce moment là que sera renforcé le chaînon, très fragile jusqu'alors, lequel, dans un certain sens, soudera à nouveau la chaîne rompue de l'évolution culturelle suivie de l'antiquité classique jusqu'au Moyen Âge développée. Ceci se voit clairement confirmé par les vestiges matériels qui nous sont parvenus de cette époque là.

Il n'est donc point question de continuité ou de discontinuité dans le sens qu'on leur attribue généralement, mais, d'un phénomène dialectique typique de processus simultanés de continuité et de discontinuité.⁴

Cependant, nous n'avons pas encore tout à fait élucidé par voie archéologique le problème de la structure des sites d'habitation médiévaux, en parlant des plus modestes, ou plus précisément des villages, jusqu'aux agglomérations plus importantes, qu'il est déjà possible de définir comme villes, qu'elles soit fortifiées ou non. Les recherches relatives à ce problème se poursuivent en ce moment.

Néanmoins, on a pu observer que dans certaines villes de notre littoral, la structure urbaine antique, marquée par la dispositions sous l'angle droit des voies de communication, se révèle assez nettement. Tel est le cas à Split, à Zadar et à Dubrovnik, tandis qu'ailleurs, comme à Budva, dans une partie de Kotor et à Stari Bar, elle se laisse plus ou moins pressentir.

À l'intérieur de la péninsule balkanique, le reflet lointain d'une telle structure ne se fait sentir qu'à Ohrid. En d'autres endroits, parmi les villes surgies aux grands carrefours ou bien fondées pour des raisons économiques, on observe parfois une disposition radiale et concentrique, comme par exemple à Novo Brdo. Ailleurs encore, tel à Kruševac, le noyau urbain c'est constitué avec plus ou moins de désordre.

La question se pose très sérieusement de savoir quand et dans quelle mesure l'archéologie sera en état de nous faire connaître plus complètement les vestiges des agglomérations médiévales, surtout aux emplacements où la structure a été profondément bouleversée par l'érection de construction tardives, très souvent encore en usage, comme c'est, tout au moins en partie, le cas à Belgrade.

L'archéologie médiévale nous offre cependant une possibilité, dont on a très peu profité jusqu'à présent. Elle consiste notamment de l'étude systématique des nécropoles du Moyen Âge et des comparaisons qu'on pourrait faire entre leur structure et celle des sites d'habitation.

C'est un fait que l'homme du Moyen Âge, mais non seulement lui, concevait ses cimetières à l'image générale de son habitat. Le mode de répartition interne des sépultures, qu'elles soient groupées, disposées en rangées ou de façon irrégulière, dénote aussi le mode d'habitation de la population ayant trouvé sa dernière demeure dans le cimetière.⁵

L'exemple le plus illustratif de ce rapport commun se retrouve parmi les groupes sépulcraux des «stećci» en Bosnie et en Herzégovine. Les sites d'habitation ont disparu, ou plus exactement leurs vesti-

ges archéologiques n'ont pas encore été explorés. Cependant, si on observe les plans des nécropoles, surtout des larges nécropoles à «stećci», on saisit clairement la structure correspondante des habitats, avec une répartition des sépultures plus ou moins régulière, reflétant celle des maisons, et en dernier lieu la différenciation d'ordre social.⁶

L'exploitation scientifique des possibilités que les nécropoles en général, et non seulement celles à «stećci», nous offrent, permettra de mieux connaître leur habitat, même là où nous n'aurons pas les moyens pour les identifier avec plus de précision par voie archéologique.

D'ailleurs non seulement les sites d'habitation, mais aussi d'autres monuments d'architecture, de caractère militaire, religieux, économique ou d'habitation, qu'ils soient conservés en entier ou dégagés par des fouilles, offrent tous à l'archéologie des possibilités extraordinaires pour l'élucidation de toute une série de problèmes relatifs au développement de la culture matérielle et spirituelle, tant à l'époque du Moyen Âge développé que tardif.

Les mêmes conclusions peuvent être appliquées à la peinture murale, aux icônes, aux miniatures. Laissant de côté les problèmes qui en premier lieu intéressent l'histoire de l'art, l'archéologie trouve dans ce matériel précieux, dans les rapports structuraux et mutuels de certaines figures, plus particulièrement des portraits historiques, dans les inscriptions, dans le costume, dans les représentations peintes d'objets usuels et de parure, nombre d'informations de premier ordre permettant de mieux suivre le cours de développement de la civilisation et de mieux saisir la structure des rapports sociaux. Et là, personne n'a un droit prioritaire ou d'exclusivité, ni l'historien de l'art, ni l'archéologue.

Bien entendu, ceci se rapporte aussi à tous les objets utilitaires et aux objets de parure, pouvant parfois offrir à l'archéologie des données plus précieuses que d'autres monuments plus importants à première vue.

Il ne faut pas cependant oublier, qu'en archéologie médiévale, comme d'ailleurs en archéologie en général, l'étude des vestiges de la culture matérielle et spirituelle, leur typologie, le dynamisme de leur développement, ne sont pas des buts en soi. Tout cet ensemble, considéré comme un outil de travail, nous permet de mieux saisir l'homme, notre ancêtre direct ou indirect, celui-là même qui nous a précédé sur ce sol. De mieux connaître sa vie, ses aspirations, ses désirs, sa force ou sa faiblesse, tout ceci dans des conditions matérielles, sociales et historiques précises, dont on découvre le fond au moyen de ce matériel concret et palpable qui est à la disposition de l'archéologue.⁷ L'archéologie médiévale en tant que partie intégrante de l'archéologie en général, n'est donc pas tout simplement une discipline annexe de l'histoire comme certains ont encore le tort de la considérer, mais une science historique de grande portée, quoique en même temps, aux limites précises qu'elle ne peut pas dépasser.

⁴ Ibid.

⁵ Comp. mon aperçu de la question dans: O međusobnim odnosima i nekim zajedničkim problemima istorije, arheologije i istorije umetnosti, Zbornik za umetnostno zgodovino V—VI (— Lavrena F. Stele), Ljubljana 1959, 556.

⁶ Mentionnons seulement que certains monuments funéraires des «stećci» reproduisent directement la forme des maisons d'habitation et leur construction. Cf. *Arhitektura srednjeg veka*, 1976, 4, 311, 411.

⁷ Cf. O teoriji i praksi u arheologiji i istoriji umetnosti, *Glas SAN CCXXXIX*, 1960, 215.

C'est d'ailleurs pourquoi elle n'est pas autarchique, et ne pourra jamais l'être. Elle n'est pas, et ne peut pas l'être, une discipline qui se renferme en soi. Certains problèmes qu'elle pose exigent de plus en plus l'application de la méthode multidisciplinaire, comprenant une étroite coopération avec l'histoire «pure», consistant de l'étude des sources écrites, l'histoire de l'art, l'anthropologie, l'ethnographie, la linguistique, les sciences naturelles et techniques.

Toutes ces recherches complexes nous permettent aussi de mieux mesurer le passé du peuple auquel nous appartenons. Mais c'est justement là où le danger guette la science. A l'encontre de l'attitude niant l'existence même de l'archéologie médiévale, on voit ces derniers temps, ici et là, des ressources parfois énormes destinées à prouver des thèses politiques précises. Il s'agit là, en premier lieu, de mettre en évidence autant que possible les traits individuels d'un peuple donné, de souligner ses qualités, parfois même au dépens d'autres peuples qui ont coexisté avec lui sur le même territoire ou dans son voisinage immédiat.

De telles erreurs devraient être étrangères à notre science qui se développe dans le cadre d'une société socialiste consciente de ses valeurs. Ne niant pas pour autant le besoin de mettre en lumière toutes les qualités authentiques dans la culture de certains peuples qui vécurent, au Moyen Age aussi, sur ce sol même, ainsi que le besoin de définir leur identité culturelle également, il reste cependant indispensable de prendre en considération tous les traits qui dans le passé les unissaient entre eux, surtout sur le plan du développement culturel. La fraternité et l'unité de nos peuples et de nos nationalités ne sont pas déclamatoires, l'inspiration d'un moment donnée, de simples mots à consonance politique. Ils ont des racines profondes dans le passé. Tout ce qu'il faut c'est mettre en lumière les époques révolues, aller jusqu'au fond de ce

passé, par tous les moyens scientifiques disponibles, parmi lesquels ceux de l'archéologie médiévale ne sont ni les derniers ni les moins efficaces.

Pour ces raisons mêmes, toute étude ayant trait au passé médiéval des peuples qui ont vécu et qui vivent encore sur le sol de notre pays, doit être dépourvue d'émotions sentimentales, particulièrement d'ordre nationaliste. Elle doit englober avec équité et objectivité la totalité de la culture qui s'est développée sur notre sol. Bien des phénomènes nous deviendront considérablement plus clairs, dans la mesure où cette étude abordera la question des rapports de classes au temps de la féodalité, ces rapports ayant été la force motrice de la culture matérielle et spirituelle, ce qui d'ailleurs peut être observé au cours de l'application des méthodes archéologiques. En mettant au jour le noyau de cette culture, dégarnie cette fois-ci de son écorce idéologique, se manifestant aussi sous l'aspects de religions différentes, ouvrant la voie à des influences extérieures précises, nous comprendrons qu'on se trouve en présence de courants historiques qui, à leur propre manière, se fondent dans les mouvements culturels communs non seulement à nos peuples, mais aussi aux autres peuples européens.

Il ne peut s'agir, pour l'instant, que de définir les buts principaux de l'archéologie médiévale. Pour les atteindre, pour bien distinguer ces buts et pour remplir les tâches qui s'imposent, elle devra être menée par un cadre scientifique conscient de sa propre responsabilité devant la science. D'un cadre scientifique qui bénéficiera de l'appui des chercheurs qui s'évertuent à résoudre d'autres problèmes de même caractère, qui leur sont posés par les sciences sociales autant que par l'archéologie, vues dans leurs ensemble.

Djurdje BOŠKOVIĆ

Тумули степске културе гробова јама у Подунављу

Сахрањивање умрлих у правоугаоне јаме под тумулима, ма колико било карактеристично, ипак је само један елемент у културама које су га упражњавале и то у оној категорији духовног живота, где се традиција обично најдуже одржавала. Стога вредновање овог начина сахрањивања врло јасно указује на ограниченост конвенционалних метода истраживања у праисторијској археологији, упућених већином на проучавање оних облика материјалне или духовне културе, чија је доступност у датом тренутку најповољнија. Сличан приступ сваком сложености питању ове врсте, произлази из почетних могућности прибављања и систематизације неопходних података, па је разумљиво што се посебан ритуал сахрањивања под тумулима у енеолиту степских области између Волге и доњег Дунава, углавном узимао као ознака јединствене културе, одређене временски и територијално.

Убрзани напредак теренских истраживања на овом простору, уз примену нових метода рада, знатно је изменио овакву слику о степском позном енеолиту у времену од друге половине III миленијума до прелаза на II миленијум старе ере. Ни сада се не може рећи да су ови резултати коначни, нити довољни за стицање потпуног сазнања о великим популационим покретима у том времену, културним сажимањима и прихватању нових облика производње, али је чињеница да они дају нови увид у ова и слична кретања балканског и подунавског енеолита и раног бронзаног доба.

Пошто се овакав закључак може применити на већину суштинских проблема праисторије ових области, било би корисно ближе сагледати те нове резултате у познавању развоја и миграционих кретања степског енеолита са тако својственим начином сахрањивања. Али истовремено се мора мислити и на извесно ограничење,

јер су новија истраживања веома обимна и захватају врло велику грађу, тако да је овде могућ само општи преглед најважнијих закључака.

Тако су истраживања обављена у последње време у степским областима Совјетског Савеза показала да се матичне или полазне зоне популација културе гробова јама налазе између Волге и Дњепра, одакле и започиње постепено кретање ове културе на запад.¹ Њени носиоци прелажују велике просторе јер запоседају, у завршној етапи, црноморско приморје, Молдавију и доње Подунавље (Сл. 1).² Механизам тог кретања, међусобни хронолошки односи варијанти ове степске културе и њихово релативно-хронолошко место сувише су крупна питања да би овде могла да буду расправљана. Чини се такође да то и није неопходно, уколико је основни задатак овог рада разрешавање сличних проблема, али за балканско-подунавске области, где носиоци степског начина сахрањивања стижу, по природи ствари, тек у својој позној фази.

Зато је овом приликом најважније навести само оне чињенице, значајне у првом реду за процену појаве и хронолошког разврстања степских елемената на Балкану и доњем Подунављу. Тако се, на пример, може одмах указати на истицање земљорадничке, седелачке компоненте у економици степских популација позног енеолита, првенствено у њиховим матичним обла-

¹ О. Шапошникова, ямна култура, Археология Украинської РСР I, Київ, 1971, 263, карта 5, 6; А. Häusler, Die Gräber der älteren Öckergrabkultur zwischen Ural und Dnepr, Berlin, 1974, 106.

² В. Зирра, Култура погребений с охрой в закарпатских областях РНР, Мат. и исслед. по археол. Юго — запада СССР и Румынской народной Республики, Кишинев, 1960, 98; В. Даниленко, Неолит Украины, Киев, 1969, 227; Н. Мерперт, О связях северного Причерноморья и Балкана в раннем бронзовом веке, Крат. сообщ. Инст. Археол. АН СССР, 105, 1965, 18.

стима.³ То међутим не значи да је сточарство потиснуто у други план, већ се донекле мења укоренење схватање да пастирска племена степских области управо у номадском начину живота налазе основну полуку за своја миграциона кретања. Тражење нових испаша је свакако био један од разлога за таква кретања, али није једини. Запоседање нових територија, подизање насеља, од којих су нека са значајном стратиграфијом (на пр. Михајловка у доњем току Дњепра), чији је стратиграфски редослед послужио као основ за релативно-хронолошко вредновање степског енеолита,⁴ представљали су такође једну од најзначајнијих одлика ширења популације из степа.

Својствен и готово подударан начин сахрањивања на широким просторима запоседнутим носноцима степског енеолита, послужио је веома дуго као поуздан доказ за културну уједначеност и хронолошко јединство овог периода. Новија истраживања некропола са тумулима, често предузимана на већим подручјима, показала су да и унутар самог ритуала сахрањивања овог типа могу да постоје приметне разлике. Тако је установљено да у гробовима степских кургана у међуречју Дњестра и Дунава у потпуности недостају карактеристични налази за источне степске области, као што су судови са јајоликим дном, или игле са чекићастим главама.⁵

Одсуство тако типичних налаза у гробовима овог подручја, веома значајног у односу на остали подунавски и балкански простор, јер представља зону контакта црноморских степа и доњег Подунавља — то недостајање није ствар промене обичаја или неке локалне типолошке еволуције. У овом случају се пре ради о становништву мешовитог састава, јер су судови стављани у гробове моделирани на начин који одговара балканско-подунавској керамографији, што подразумева реципијенте завршене равним дном, као што и други налази говоре томе у прилог.⁶

Одатле није далеко до закључка да утицај староседелачких популација у образовању и ши-

рењу степске културе са тумулима није био мали, већ се мора претпоставити и њихово активно деловање. Посматрајући то са једне шире тачке становишта, домородачка основа се све чешће узима као значајан чинилац у свим миграционим кретањима током прансторије, све до њених завршних етапа. Да се та уопштена констатација не би сувише удаљила од теме овог рада, треба рећи да су најстарија степска племена — када се ради о међуречју Дњестра и Дунава — ту наишла на аутохтоно становништво које припада комплексу Кукутени (Cucuteni) — Трипоље.

*

Први контакти од интереса за релативно — хронолошку процену степске културе гробова јаме у доњем и средњем Подунављу остварени су у Молдавији. Тако је у Кајнари (Cainari) гроб под тумулом са окером опредељен у групу Средњи Стог II (старија етапа културе гробова јаме), садржавао и вазу типа Трипоље Б1 (односно Кукутени А3).⁷ На два следећа налазишта Главанешти Веке (Glavanesti Veche) и Ларга Жижија (Larga Jijiei), (Сл. 1), тумули ове културе пресецају или су насупи над остацима насеља Кукутени групе, и то у првом случају етапе Кукутени Б.⁸ Што је још важније, слични међусобни односи су установљени и на основу импорта на насељима обе културе. Као пример се могу навести насеља у Средњем Стогу I — II и Стриљчеј Скели (Стриљча Скеља), где импорти одговарају Трипољу В1 и В.⁹ Исто тако се појава керамике С типа у Кукутени групи тумачи као резултат непосредних културних утицаја степских елемената.¹⁰

Након првих додирних степских енеолитских популација са земљорадничким заједницама круга Кукутени — Трипоље, у следећој хронолошкој етапи ове везе постају знатно тешње и доводе до постепених културних и популационих сажимања. Резултат тог процеса, који се одигравао у степама доњег тока Дњестра и ушћа Дунава, сагледава се у групи Усатово, о чијем пореклу и релативно — хронолошком месту постоје већ бројне расправе.

Новији резултати, првенствено они постигнути од стране совјетских археолога, опредељују Усатово групу као једну од локалних група по-

³ О. Шапошникова, *op. cit.* 265; E. Comşa *Considerations portant sur les tombes à ocre de la zone du Bas — Danube*, Материјали симпозијума о позном енеолиту и раном бронзаном добу у Подунављу, Нови Сад, 1974, (у штампи).

⁴ В. Даниленко, *op. cit.*, 226; О. Шапошникова, *op. cit.*, 266.

⁵ Н. Шмаглий, И. Черняков, *Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра*, Матер. по археол. Северного Причерноморья, 6, 1970, 103.

⁶ *Ibid.*, 105; M. Garašanin, *Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-Est Européen à l'époque de transition du néolithique à l'âge du bronze*, *Studia Balcanica* V, 1971, 14.

⁷ E. Comşa, *op. cit.*

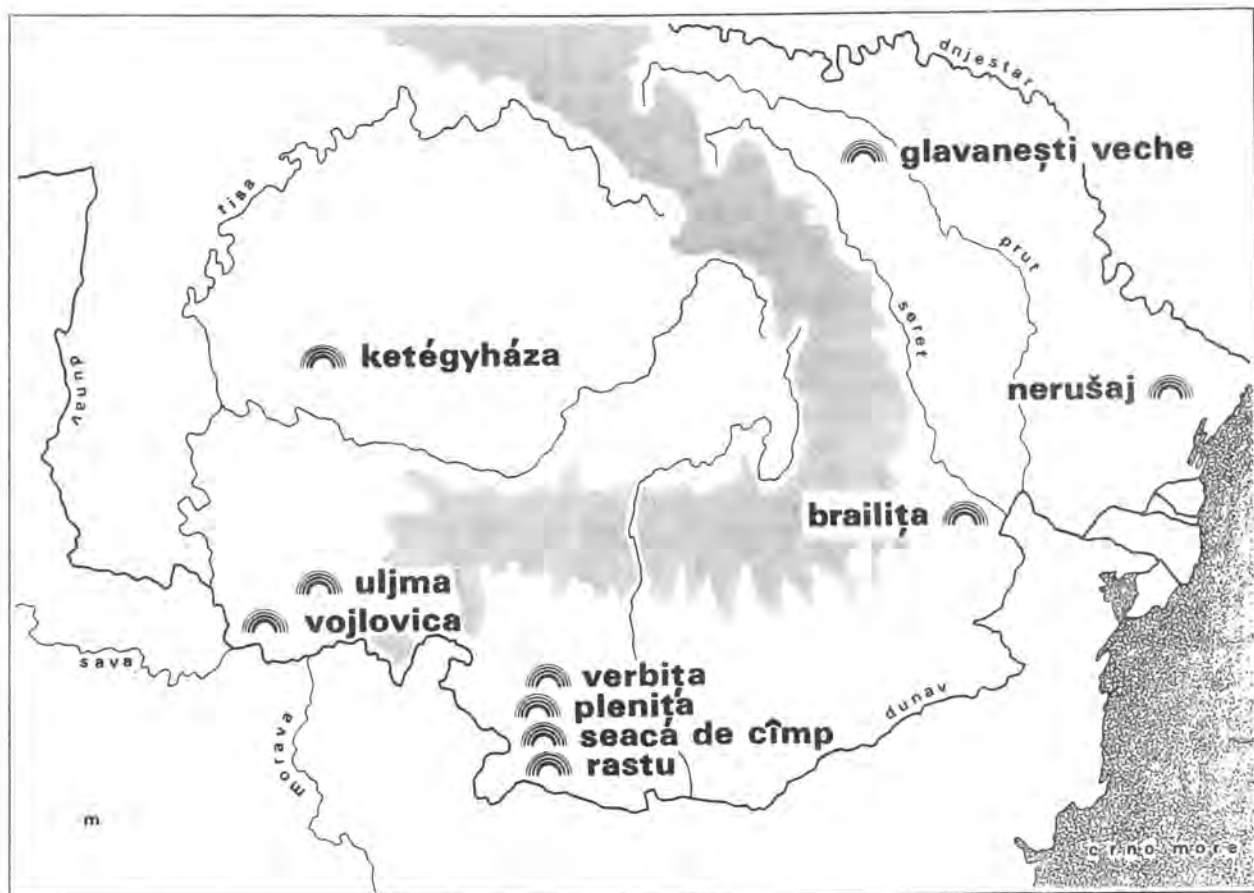
⁸ V. Zîră, *op. cit.*, 98, 102.

⁹ В. Даниленко, *op. cit.*, 225; О. Шапошникова, 267.

¹⁰ S. Morintz, P. Roman, *Über die Übergangsperiode vom Aneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien*, *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 1973, 260; E. Comşa, *op. cit.*

злог Трипоља (такву варијанту би, на пример, представљао и тип Городск, често довођен у тесну везу са Усатовом).¹¹ Образовање Усатове групе тада треба разумети не само као последицу изразитије популационе мешавине староседелачке основе са припадницима степског енеолита, већ такође као прихватање нових друштвених форми и нових облика производне основе.

северу као и североистоку Влашке низије образује група Фолтешти (Foltești) — Усатово, према терминологији румунских археолога.¹² На овом простору су такође позната и насеља ове позне етапе комплекса Кукутени — Трипоље, поред бројнијих некропола са тумулима, где су гробови усатовског типа увек централни и најчешће богато даривани.

Сл. 1 — Географски положај појединих некропола степске културе гробова јама са западном границом њиховог распрострањања. Fig. 1. — Position géographique des nécropoles de la culture des steppes à fosses funéraires et limite occidentale de leur diffusion.

Поред традиционалног наглашавања сточарске компоненте, овде би требало уврстити и развијенију прераду метала, о чему сведоче и гробни прилози из усатовских тумула.

У ово доба започињу и први снажнији процори степских, односно популација Усатове групе даље на запад од делте Дунава. Тако се на

Значајан релативно — хронолошки однос Усатове групе према културним групама позног енеолита доњег Подунавља и Источног Балкана установљен је у Браилици (Brailița), (Сл. 1), где је курган усатовског типа постављен на остацима насеља које је припадало етапи Гумелница (Gumelnița) A II — B I.¹³

Тесну хронолошку повезаност Усатове групе са старијом етапом културе гробова јама

¹¹ Н. Шмаглић, Пам'ятки городського типу, Археологія Української РСР Київ, 1971, 205; В. Зирра, op. cit., 115; М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, Београд, 1973, 282.

¹² S. Morintz, P. Roman, op. cit., 262.

¹³ В. Зирра, op. cit., 103; Е. Comșa, op. cit.

сведочи и континуитет сахрањивања у истим тумулима. Често се најстарији усатовски тумули покривају новим насипањем, па се у тако проширене хумке сахрањују припадници степских популација позног енеолита.¹⁴ Сада се култура гробова јама шири даље на запад, запоседајући првенствено равничарске области уз обе обале Дунава. Присуство степских популација ове фазе потврђено је постојањем некропола састављених од тумула у Влашкој, Мунтенији и Оленији (Сл. 1).

Посебно су важни стратиграфски подаци добијени истраживањем тумула у Оленији. Тако су два тумула у Раст — Сеака де Кимп (Seaca de Cîmp), (Сл. 1), насути на културном слоју који је садржавао керамику Коцофени (Coțofeni) групе.¹⁵ На исти такав однос у стратиграфском погледу наишло се и приликом ископавања тумула I у Басараби, где су такође на првобитном хумусу, са кога је и започело насипање кургана, нађени фрагменти Коцофени керамике.¹⁶ Ово је сразмерно касан датум у односу на позни енеолит балканско-подунавских области, утолико пре, када се упореди са почетном етапом коју представљају тумули усатовског типа, али се такође поставља питање колико су тумули у Оленији, управо наведени, и најстарији за ово подручје.

*

Западна граница ширења степских популација са карактеристичним некрополама састављених од тумула остала је неодређена, као што ни сада није коначно повучена. У новијој литератури се помињу тумули у југоисточном Банату, ископавани почетком овог века и лоцирани у околини Влајковца и Уљме.¹⁷ Тумул истражен у близини Уљме (Сл. 1), судећи према типу гробне конструкције (дрвена камера?), као и прилозима (златни спирални украси за косу и наушница), највероватније одговара познијој етапи бронзаног доба од оне којој су на овом подручју припадали носιοци гробова јама.¹⁸ Други ту-

мул, ископан у околини Влајковца није пружио никакве налазе, нити се из сумарног описа може установити евентуално постојање гробне раке. Поједини елементи сахрањивања, као што су положај скелета, присуство окера, застирање подлоге на којој је скелет лежао тканином — говоре са друге стране да ова хумка може такође да припада степским популацијама са краја позног енеолита и почетка раног бронзаног доба.¹⁹

Систематско ископавање хумке код Војловице поред Панчева (Сл. 1), изведено у два наврата, дало је знатно одређеније резултате.²⁰ Заштитни радови на овој хумци показали су да је она била коришћена у касном средњем веку као гробље, док је време њеног насипања могло да буде поуздано одређено у период носилаца културе гробова јама под тумулима.

Хумка код Војловице се налази у непосредној близини пута Панчево — Старчево, оштећена грађевинским радовима приликом подизања индустријских објеката у непосредној близини (Сл. 1). Пречник њене основе, према стању у коме се она одржала, износио је око 35 м, док је сразмерно мала висина — до 1,50 м — указивала и на раније развлачење хумке земљаним радовима. Стога је сегментни систем приликом ископавања ове хумке могао да буде примењен само делимично, саображен са степеном њене очуваности (Сл. 2).

Централни гроб ове хумке налазио се у њеном средишту, изграђен посебном конструкцијом (Сл. 3). Тако је на дубини од 1,52 м (рачунајући од највише тачке хумке) најпре откривена правоугаона површина са очуваним остацима слабије изражене структуре дрвета (?), чија је димензија износила око 2×0,80 м (Сл. 3; Т. I, 1). Могућност да се овде ради о неком другом материјалу, можда рогозини, потврђивао би једино изразити недостатак масивности овог слоја — то је заправо нека врста отиска, видљивог

¹⁴ Х. Шмаглић, И. Черняков, *op. cit.*, 91; L. Subbotin, Н. Шмаглић, Болградский курганный могильник, Матер. по археол. Северного Причерноморья, 6, 1970, 128.

¹⁵ В. Зирпа, *op. cit.*, 108.

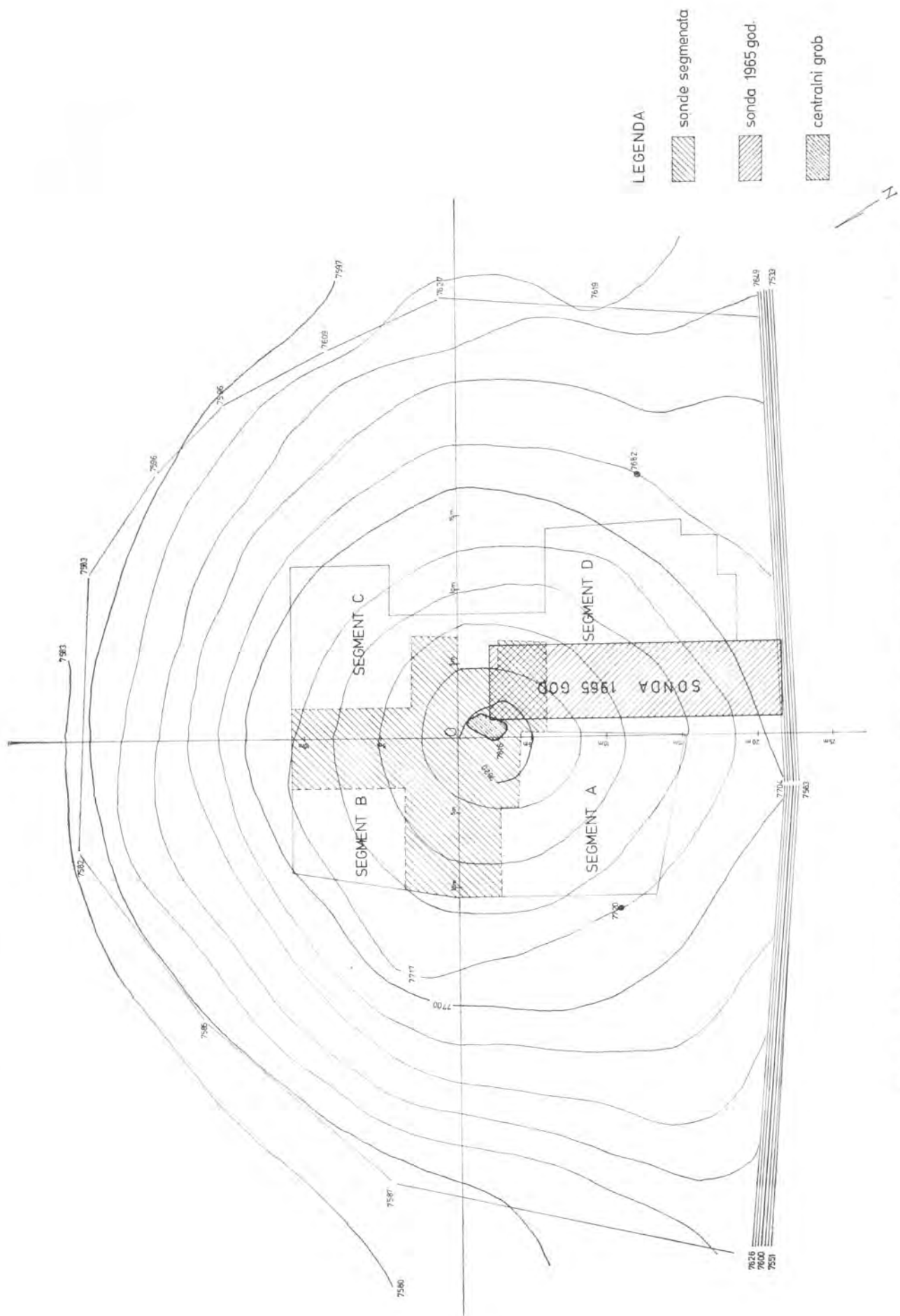
¹⁶ Ibid.; S. Morintz, P. Roman, Aspekte der Ausgrabung des Aeneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit in Raum der Niederdonau, Dacia XII, 1968, 118.

¹⁷ Gy. Gazdapusztai, Chronologische Fragen in der Alföldgruppe der Kurgan — kultur, Móra Fer. Muz. Évkönyve 1966-67, 95.

¹⁸ B. Milleker, Régészeti ásatások Ulman, Történelmi és régészeti értesítő XVII/3-4, 1901, 19. Ови подаци су могли да буду коришћени захваљујући Р. Рашајском, директору Народног музеја у Вршцу.

¹⁹ B. Milleker, Délmagyarország régiségleletei III, 1906, 193; B. Jovanović, Indoeuropjani i stepska kultura grobova jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja, Istraživanja 3, 1974, 12.

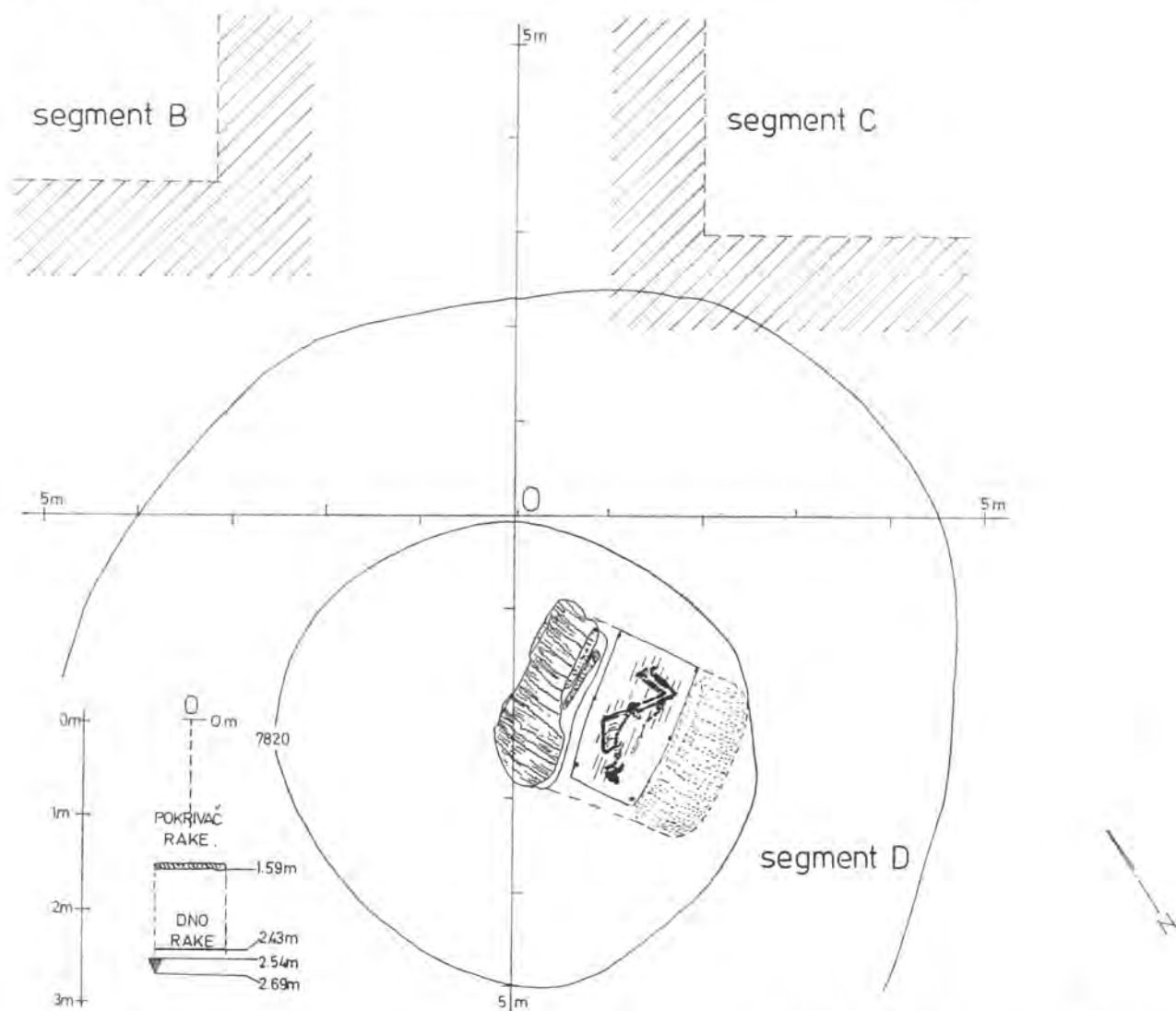
²⁰ Ископавања су изведена 1965 и 1969 године. У првој години радове је обавила екипа Покрајинског завода за заштиту споменика културе САП Војводине у Новом Саду и Народног музеја у Панчеву коју су водили П. Медовић и М. Прикић. Завршна ископавања извела је екипа Археолошког института у Београду и Народног музеја у Панчеву, уз учешће С. Павловић, М. Прикић, Ш. Наба и Б. Јовановића; B. Jovanović, Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije, Beograd, 1971, 59; Idem, Kulturne grupe razvijene metalurgije bakra, Praistorija Vojvodine, Novi Sad, 1974, 176; Idem, The Kurgan (Pit-grave) steppe Culture in South Vojvodina, Материјални Симпозијум о позном енеолиту и раном бронзаном добу у Подунављу, Нови Сад, 1974 (у штампи).

Сл. 2. — Војловица. Основа хумке са површинама ископавања. Fig. 2. — Vojlovica. Plan du tertre avec surface explorée.

захваљујући снажно испољеној калцификацији. Али распоред паралелних пруга отисака и њихова оријентација (север — југ), која говори да су евентуално притесане, танке талпе биле пребачене попречно преко гробне раке, иде ипак у прилог закључку да се овде ради о дрвеном по-

била затрпана земљом, али у том случају би отпала потреба да се покрива већ затрпана рака. Уз то, испуна раке, укопане иначе у лесну здравицу, показује да се ради о тамној, хумусној земљи, а не лесу, који би иначе био овде враћен, да је рака била одмах затрпана.

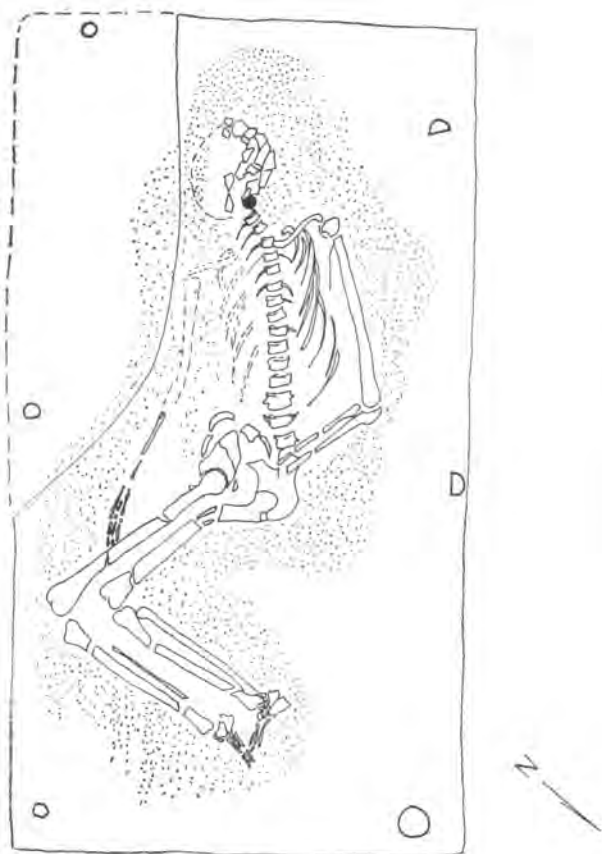

Сл. 3. — Војловица. Основа централног гроба са конструкцијом. Fig. 3. — Vojlovica. Relevé de la tombe centrale et de sa construction.

клошцу. Сем тога, део овог отиска утонуо је у саму раку, али без оштрих ивица прекидања са остатком који се задржао дуж рубова раке, што значи да је то пропадање било постепено (Т. I, 1). Уколико се овде налазила нека врста асуре, тада би она под притиском земље насуте над гробом, морала утонути одмах у саму раку. Може се додуше претпоставити да је и сама рака

дубина до које је поклопац раке утонуо износила је око 0,50—0,60 см, рачунајући од првобитне површине на коју је био постављен (Сл. 6). Сама рака је била правоугаоног облика, оријентисана у правцу североисток — југозапад (са одклоном до 46,030' према истоку), (Сл. 3; Т. I, 2). Покојник је био сахрањен на леђима, са ногама подигнутим и повијеним у коленима, ко-

је су касније, под теретом земље, пале на десну страну (Сл. 4; Т. II, 1). Пошто је гробна јама била делимично оштећена претходним земљаним радовима, то су непоремећени остали доњи удови, као и лева страна скелета. Али и поред тога, кости су се веома слабо одржале, тако да се пол сахрањеног није могао поузданије да одреди.

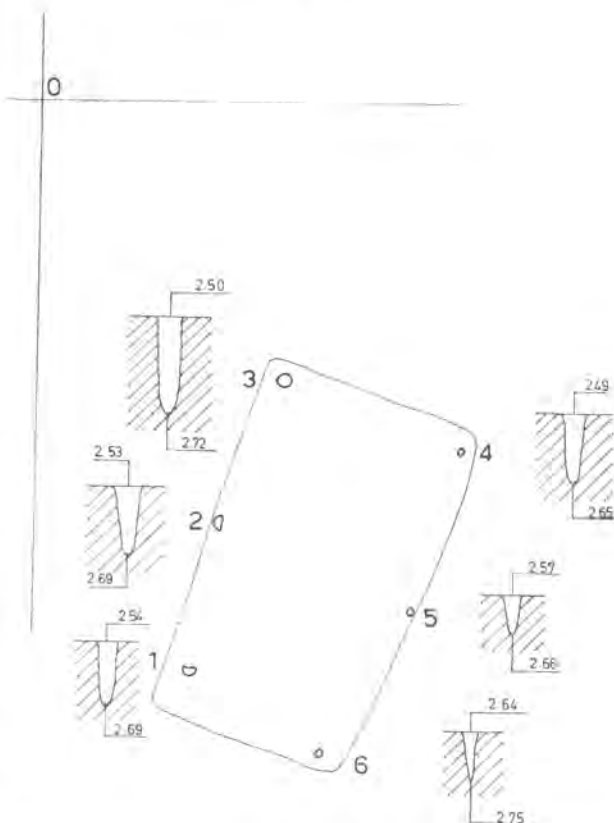
Сл. 4. — Војловица. Скелет централног гроба. Fig. 4. — Voilovica. Le squelette de la tombe centrale.

Дно раке је било пажљивије заравњено, вероватно и само покривено неком врстом простирке, чији су остаци били најбоље очувани око скелета (Сл. 4; Т. II, 1—2). Овде се такође задржала танка превлака земљане боје, окера, са најизразитијим, црвенкастим тоновима око лобање, као и дуж скелета. Од гробних прилога су нађене само две сребрне спиралне наушнице (са 1 1/2 навоја), и то са обе стране лобање, у висини потиљних костију (Т. II, 2; Т. IV, 2).

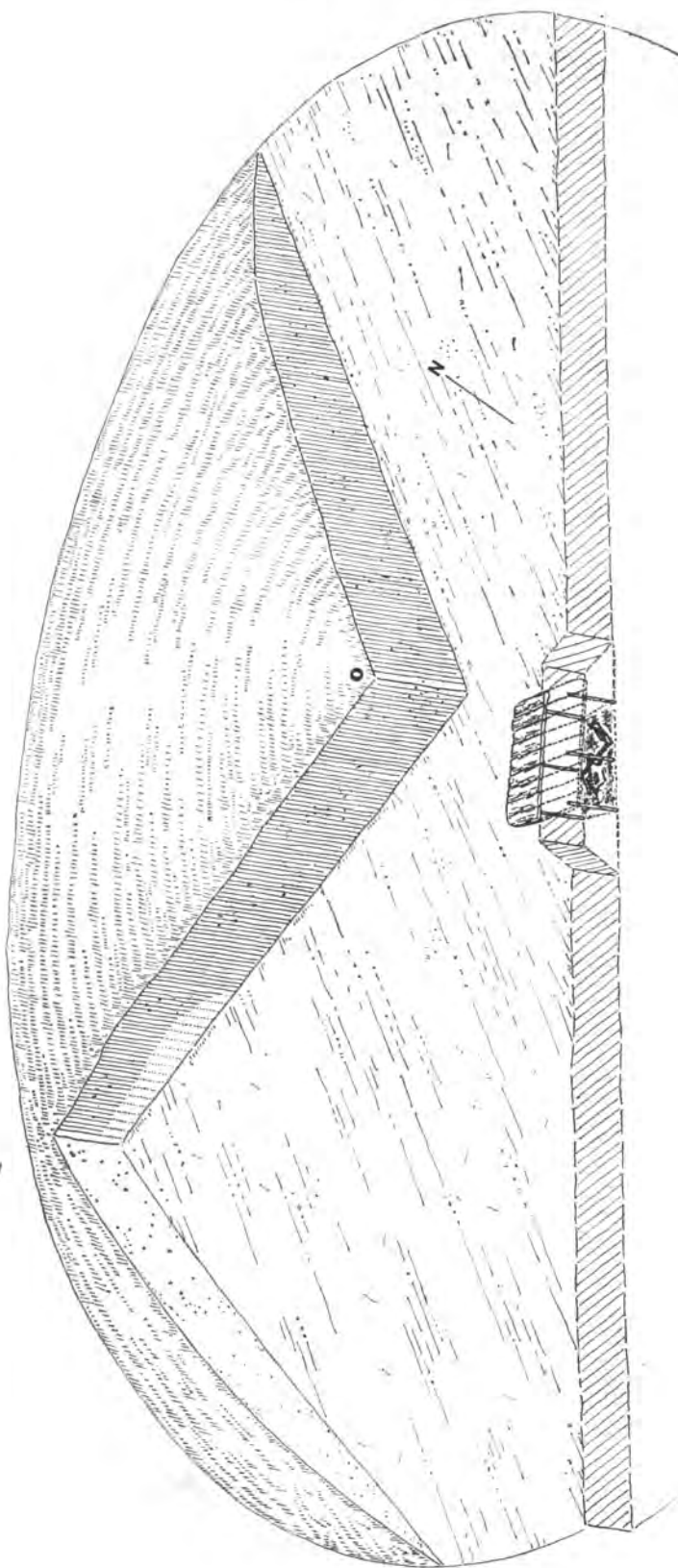
Уз ивице дужих страна раке били су откривени отисци коља, распоређени на растојању од 0,50—0,70 м (Сл. 5; Т. III, 1). Дубина до које је

оно укопавано није била велика — према добро очуваним отисцима износила је не више од 9—12 см од дна раке, док су саме облице могле да имају пречник између 8—10 см. (Сл. 5; Т. III, 2). Облице су биле веома брижљиво обрађене а нарочито падају у очи издужени, вретенасти врхови (Т. IV, 1). Намена овог коља се састојала највероватније у томе, да послужи као ослонац поклопцу раке, иако се може претпоставити да је овде била подигнута и нека врста конструкције, сличне шатору, што значи да је рака могла бити обложена простиркама и са унутрашње стране (Сл. 6).

Према наведеним подацима, начин подизања хумке није више тешко реконструисати. На овом месту је најпре била заравњена мања узвишица у близини дунавске обале, затим је ту укопана правоугаона рака, чија је оријентација уствари одговарала правцу исток-запад, али одређеног без веће тачности. После тога је било усађено дрвено коље, по три са сваке дужне стране раке, чиме се могла добити конструкција за неку врсту шатора, вероватно са уздужним приткама као носачима (Сл. 6).

Сл. 5. — Војловица. Основа раке централног гроба са отисцима коља. Fig. 5. — Voilovica. Relevé de la fosse de la tombe centrale avec empreintes de pieux.

Сл. 6. — Војловица. Скица реконструкције хумке. Fig. 6, Vojlovica, Croquis de la reconstruction du tertre.

После обављеног погребног церемонијала, ова конструкција је могла да буде уклоњена, али је исто тако вероватно да су облике послужиле као ослонац за облагање зидова јама. Након полагања покојника на дно раке, које је било такође застрвено и посуто окером, одозго је постављен дрвени поклопац. Тек после тога започело се са насыпањем хумке тамном барском земљом (Сл. 6).

Што се тиче осталих стратиграфских података, део хумке у Војловици је био насут над слабије очуваним остацима насеља старчевачке групе. У самом насыпу хумке било је керамичких налаза, углавном атипичних, који највероватније одговарају позном бронзаном добу, или почецима старијег гвозденог доба. Нађени су такође делови огњишта (сегмент С), (Т. IV, 3), затим фрагменти керамике, као и бројнији остаци оксидисале бронзане или бакарне згуре.

*

Тумули културе гробова јама у средњем Подунављу концентрисани су углавном у северо-источним деловима панонске равнице. Али у новије време су такође откривени и знатно јужније, у околини Сегедина.²¹ Они тамо исто тако обележавају западну границу распрострања ове степске културе, при чему се стиче утисак, према досадашњем знању, да њени носиоци нису прешли линију коју у Панонији чини лева обала Дунава.

Хумке истражене код Кетебихаза (Kétegyháza) у околини Сегедина (Сл. 1), пружиле су поново, према својој стратиграфији, податке корисне за одређивање релативно-хронолошког места културе гробова јама под тумулима у односу на позни енеолит средњег Подунавља. Тако је тумул I, 4 био насут над остацима насеља групе Бодроккерестур (Bodrokkeresztúr), док су тумули II, 6, 5a-b лежали, како се наводи, на слојевима насеља Чернавода (Cernavoda) III — Болераз. Занимљива је такође чињеница, утврђена током ових ископавања, да није било контакта између ова два насеља, након су се она налазила у непосредној близини.²²

*

Сребрне навојнице нађене у централном гробу хумке у Војловици представљају један од најтипичнијих прилога у тумулима степске културе гробова јама (Т. IV, 2). Овај накит је нала-

жен на целом простору на коме се та култура јавила, разликујући се незнатно у начину израде (број навоја) или материјалу: поред сребрних јављају се, додуше ређе, и златне навојнице. Највероватније је да су употребљаване као наушнице, али оне са више навоја су пре могле да послуже као украс за косу.

Та врста украсних предмета почиње да се користи већ у време Усатове групе, јер се у некрополама које јој припадају налази, након ређе, такође и наушнице од сребра.²³ У следећој хронолошкој етапи, која припада старијој фази културе гробова јама под тумулима, сребрне украсне спирале такође се сусрећу међу гробним прилозима.²⁴ Централни гроб тумула I у Нерушају (Нерушай), у међуречју Дњестра и Дунава (Сл. 1), садржавао је, на пример, сребрну навојницу истог типа као што је она из Војловице.²⁵

Одговарајући налази из тумула ове културе познати су, рецимо, из околине Старе Загоре, Молдавије и Мунтеније.²⁶ Посебан значај за ближе хронолошко опредељење сребрних навојница из Војловице имају управо налази из Олтеније. На више некропола у северозападној Олтенији (једна од млађих је и она код Пленце — Plenița), Сл. 1), нађене су сребрне навојнице са половином или два навоја, приложене уз умрле.²⁷ Разумљиво је да ови објекти не могу бити узети као поуздано хронолошко мерило, јер је трајање њихове употребе веома дуго, а често се у гробовима не налази ништа више од прилога, сем ових сребрних украса (као што је случај са Војловицом). Употреба ових навојница у млађој етапи културе гробова јама под тумулима потврђена је налазима из хумке у Врбица (Verbita) у Олтенији (Сл. 1), где је у гробу тумула 2 нађена мања сребрна навојница, док судови из истих гробова припадају групи Глина III — Шнекенберг (Schneckenberg).²⁸

Облици и конструкције гробова унутар ове културе на тако великом простору, ипак поседују низ заједничких одлика о којима је већ било речи. Јављају се, што се може и очекивати, извесне разлике. Тако је на пример за тумуле у међуречју Дунава и Дњестра карактеристична стратиграфија укопаних гробова. Често су нај-

²³ V. Zbenovich, Chronology and Cultural Relations of the Usatovo Group in the USSR, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 1973, 516, Sl. 2, 5.

²⁴ B. Зирпа, op. cit., 99, 103; A. Häusler, op. cit., 188, Таб. 64, 9.

²⁵ Н. Шмаглий, И Черняков, op. cit., 9, Сл. 8—2; 64—21.

²⁶ B. Зирпа, op. cit., 99, 103; E. Comşa, op. cit., (у штампи).

²⁷ B. Зирпа, op. cit., 109.

²⁸ Ibid., 110.

²¹ Gy. Gazdapusztai, op. cit., 93; I. Ecsedy, Újabb adatok a tiszántúli észak történetéhez (New data on the history of the copper age in the region beyond the Tisza); A Békés Megyei Múz. Közl., 2, 1971, 3.

²² I. Ecsedy, op. cit., 5, Sl. 2, 19.

старији гробови у појединим тумулима-курганима, усатовски, док су они из старије етапе културе гробова јама централни, укопавани у зравицу. Уз њих, унутар самог насипа тумула, који може бити и вишеструк, укопавани су бројни накнадни гробови, међу којима такође постоје одређена хронолошка разлика.²⁹

Слична стратиграфска ситуација се може сусрести још једино у тумулима Молдавије и Добруде, односно у почетним зонама ширења ове културе. Некрополе са тумулима у Олтенији или источним деловима панонске равнице могу имати и више укопаних гробова, али се по правилу не понавља стратиграфска ситуација слична оној у црноморским степима или Молдавији. Иако недовољно прецизан за одређеније хронолошко вредновање, овај сумарни преглед посвеђава дуготрајност кретања степских популација ка западу, упућујући на правило по коме позније фазе ове културе морају у одређеном подручју бити и краткотрајније. Тај наизглед очигвидни закључак може имати значајну улогу у опредељивању хронолошких граница присуства степских племена у доњем Подунављу и северноисточном Балкану, узимајући ту у обзир улогу који се њиховој појави придаје у етногенези Индоевропљана. У сваком случају присуство ових популација у југословенском Подунављу не изгледа за сада тако дуготрајно, судећи и на основу овог кратког упоређивања стратиграфског редоследа у тумулима културе гробова јама на простору од делте Дунава до ушћа Тамиша.

У доњем Подунављу се такође могу разликовати две врсте гробова ове културе, првенствено према својим конструктивним одликама. Прва је карактеристична по правоугаоним, једноставним јамама, укопаним до дубине до 0,80 м, где покојник лежи на леђима, на простирци (асури), посут окером. Према стратиграфском положају гроба 17 у једном тумулу у Сменени, који је био насут над слојем првобитног хумуса са керамиком типа Фолтешти II (Foltești), тј. после усатовског времена, ови гробови се у Влашкој везују за развој после те етапе групе Фолтешти.³⁰ То би истовремено значило да и гроб у Војловици мора бити млађи од тог времена, иако припада истом типу сахрањивања, зато што се мора узети у обзир и географски чинилац о коме је било речи.

Друга група гробова је такође позната из Олтеније и Влашке, али исто тако и у међурецију Дунава и Дњестра. Рака овог типа се заправо састоји од два различито профилисана дела — горњи је шири, а доњи ужи и служи као гробна

камера.³¹ Пример из Олтеније (Seaca de Cîmp), (Сл. 1), припада старијим обрасцима, јер је у основи тумула нађена керамнка типа Коцофени.³² Горња хронолошка граница за гробове ове врсте припада развијеној етапи позног бронзаног доба (срубна култура).

Како се међутим ове групе гробова могу да нађу у једном истом тумулу, то је њихово тачније хронолошко разграничење вероватно још увек преурањено, већ се на њих може рачунати као на опште показатеље у еволуцији културе гробова јама под тумулима. Постоје међутим и мишљења да досадашње знање још увек не допушта стварање релативно-хронолошке скале ове културе према појединим елементима погребног ритуала (оријентација покојника, врсте дарова, количина окера, гробна конструкција).³³

*

Пре него што се размотри релативно-хронолошко место тумула у Војловици, како у оквиру ове степске културе, тако у односу на позни енеолит средњег Подунавља, потребно је укратко размотрити оне релативно-хронолошке податке који су већ наведени. За сада само те чињенице могу помоћи у стицању опште слике кретања и основног опредељења културе гробова јама под тумулима за подручја где је она продрла са истока и поседовала их дуже или краће време. Узимајући да је таква област ограничена, укратко речено, делом Дунава и ушћем Тамиша, тада је на основном правцу ширења позно-енеолитских степских популација била у првом реду ужа зона доњег и средњег Подунавља. Овде, разумљиво, као допуну треба узети у обзир и некрополе са тумулима ове културе у источном Потисју и Трансилванији (Сл. 1).

Основну тешкоћу у процени релативно-хронолошког положаја културе гробова јама према одговарајућим културним групама раног и позног енеолита Подунавља и северног Балкана, представља недостатак поузданих података, иако се ту, како се видело, стање поправило у извесној мери на боље. Посебно питање представља и сама хронолошка скала енеолитског периода овог простора, проширена културним групама или њиховим варијантама, тачније издвојеним тек у скорије време (Балатон — Ласинје; Чернавода III — Болераз; Хуњади-Салкуца; Hupyadi halom — Salcuța). Стога за одређивање хронолошког положаја и датовање хумке културе гробова јама у Војловици треба првенствено

²⁹ Н. Шмаглић, И. Черняков, *op. cit.*, 95.

³⁰ *Ibid.*; Е. Comşa, *op. cit.*, (у штампи).

³¹ *Ibid.*; Н. Шмаглић, И. Черняков, *op. cit.*, 96.

³² S. Morintz, P. Roman, *Dacia* XII, 1968, 118; В. Зипра, 108.

³³ A. Häusler, *op. cit.*, 106.

узети у обзир овде већ изнете податке, по којима је установљен непосредан однос са појединим културама или групама енеолитског периода доњег и средњег Подунавља.

Судећи према импортима, установљеним у насељима или гробовима, први контакти између рано енеолитских земљорадничких популација Молдавије и степско-шумских зона на северу од црноморског приморја и најстарије етапе културе гробова јама под тумулима, започели су већ у периоду Кукутени А—В. Користећи у овом случају културне и географске релације сасвим уопштено (што се овде једино и може учинити), то раздобље првих додирних одговарало би у Панонској низији и доњем Подунављу времену Тисаполгар (Tiszapolgár) групе А—В, раној групи Гумелница, односно Салкуца, као и завршној етапи млађе винчанске групе у Подунављу.³⁴ Расположиви подаци иду у прилог опредељивања ове фазе као раздобља међусобних културних веза комплекса Кукутени — Трипоље са припадницима степских, сточарских популација, које се одигравају на сразмерно уском географском подручју.

Убрзање процеса културних и популационих сажимања између обе стране веома је изразито већ у следећој хронолошкој фази. Резултат ових сложених односа, чије се појединости још увек не сагледавају у потпуности, изражен је најцеловитије у образовању и даљем развоју Усатово групе. Сада је већ сасвим прихваћено мишљење совјетских археолога да та група репрезентује заправо последњу, позну етапу Трипоља, када припадници староседелачких, земљорадничких заједница, прихватају облике друштвене и економске организације, што налази свој одраз и у промени погребног ритуала.³⁵

Група Усатово, једна од оних које обележавају завршетак комплекса Трипоље — Кукутени, одговара у јужној Молдавији и Добруши групи Фолтеши I, што би већ значило почетке позног енеолита у панонско-подунавском смислу. Могуће је да ова рана померања утичу на кретања позне Гумелнице као и Салкуце IV, како се то већ и раније претпостављало.³⁶

Периоду Усатово групе, који би се могао симболично назвати као етапа стабилизације старије фазе културе гробова јама под тумулима у доњем Подунављу, следи раздобље снажне експанзије, о чему сведоче некрополе расуте од околине Сегедина до ушћа Тамиша у Дунав, па све до степских крајева влашке равнице. Управо у тако оцртаним географским зонама налазе се и оне хумке са установљеним стратиграфским односима, о којима је већ било говора.

Најстарија група тумула је она у Кетебихаза II (хумке II, 5a-b, 6), (Сл. 1), насута над насељем типа Чернавода III — Болераз, иако то свакако може да буде само доња хронолошка граница за ову некрополу.³⁷ То би можда било раздобље пре кога се не може рачунати са распростирањем ове степске културе у области доње Тисе и Баната. Само датовање групе Чернавода III изазива такође одређене тешкоће, на првом месту оне релативно-хронолошке природе, када је у питању група Болераз. Уколико је њихово непосредно повезивање у типолошком погледу и коректно, иако се та формална блискост може тумачити и на други начин, ипак највише недоумице изазива њихова општа хронолошка оцена. Тако се Болераз група сматра, са много оправдања, најстаријом етапом баденске групе, што истовремено значи и поуздано панонско порекло ове групе; група Чернавода III повезује се неки пут са раним бронзаним добом тројанско-егејског порекла, што је у извесним случајевима учињено и за саму Усатово групу.³⁸ Обе оцене почивају, како се чини, на тумачењу појаве и ширења врпчасте керамике, чије порекло у доњем Подунављу и на источном Балкану треба несумњиво тражити у степској зони црноморског приморја и јужне Украјине.³⁹

У сваком случају синхронизација рано енеолитске Болераз групе са рано бронзано-панонском групом Чернавода III (када је она тако опредељена), и то углавном у доњем Подунављу, али и у јужном Банату, односно околини Сегедина — не изгледа довољно оправдана. Потребно је напоменути, на пример, да се завршне етапе Бадена повезују са најранијим, предтројанским хоризонтима Езера (паралелисаним са Терми III, IV),⁴⁰ па да се увиди тешкоћа око повезивања Чернавода III групе са раним бронзаним добом Троаде. Тиме се заправо у исти мах став-

³⁴ I. Bognár — Kutzián, The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin, Budapest, 1972, 207; М. Гарашанин, Праисторија Србије, 225; При томе треба водити рачуна о хронолошком приоритету етапе Гумелница А, V. Dumitrescu, Betrachtung zur chronologischen Ansetzung der Cucuteni-Kultur im Verhältnis zu den Nachbarkulturen, Stud. Vestici, 17, 1969, 98.

³⁵ V. Zbenovich, op. cit., 514; Idem, Пам'ятки усативського типу, Археологія Української РСР, Київ, 1971, 187.

³⁶ Н. Шмаглий, И. Черняков, op. cit., 104; S. Morintz, P. Roman, Symposium, Bratislava, 1973, 262; М. Гарашанин, Праисторија Србије, 281.

³⁷ I. Ecsedy, op. cit., 6, Sl. 8.

³⁸ V. Zbenovich, Symposium, Bratislava, 1973, 520.

³⁹ N. Merpert, G. Georgiev, Die Siedlung Ezero und ihre Stellung in der Frühbronzezeit Osteuropas, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 1973, 240; G. Toncheva, Les palafittes des environs de Varna, Symposium, 476, Sl. 5:2,5; М. Гарашанин, Праисторија Србије, 280.

⁴⁰ N. Merpert, G. Georgiev, op. cit., 236.

ља, како се видело, да је група Чернавода III једновремена са најранијом етапом баденске групе у источном и централном Балкану (Болераз), као и са раним бронзаним добом тројанског порекла. Са друге стране, како показује горњи пример, позни Баден се повезује са пред-тројанским етапама Езера. Слични односи се добијају и поређењем стратиграфије Бубња код Ниша са паралелизмом Чернавода III — Болераз (појава баденских и косточачких елемената од фаза Ib и II). при чему се тек фаза II може сматрати хронолошки ближом раном бронзаном добу егејског типа.⁴¹ Све ово говори за знатно већу старост Чернавода III групе, као што баца и друго светло на појаву врпчасте керамике у средињем и доњем Подунављу.

Трајање културе гробова јама под тумулима до завршетка позног енеолита балканско-подунавских области посведочено је стратиграфијом појединих хумки ове културе у Олтенији. Како је речено, ови тумули почивају на културном слоју Коцофени групе, што значи да су савремени са раним бронзаним добом доњег Подунавља. Присуство керамичких судова групе Глина III у гробовима ове степске културе то најбоље доказује.⁴²

Са друге стране, паралелизам група Коцофени — Костолац, и то у њиховим развијеним етапама (раздобље непосредних веза обе групе веома јасно је испољено на насељима дуж Бердапа),⁴³ иде у прилог гледишту да су тумули степског типа могли да се одрже у јужној Војводини све до доласка вучедолске групе. Ово је од посебног значаја за Војловицу, јер тумул овде подигнут, представља за сада једну од крајњих западних тачака продора културе гробова јама, што значи да се у географском смислу контакти са вучедолском групом могу очекивати управо на овом подручју (Сл. 1). Ово утолико више, што је већ утврђено да је вучедолска група продрла и даље на исток, низводно Дунавом све до Бердапа.

Повезивање позног енеолита средњег и доњег Подунавља са даљим утицајима степских елемената често се илуструје ширењем врпчасте керамике у правцу исток — запад. Новији подаци иду у прилог гледишту о постепеном ширењу ове врсте керамике, чији се први примерци сусрећу већ сразмерно рано, у Усатовој групи, а њено цветање се најчешће ставља током трајања катакомбне културе — када су у питању почеци раног бронзаног доба ових области.⁴⁴

Изузев појединих примерака, познатих за сада са подручја Војводине,⁴⁵ врпчаста керамика је нађена такође у позно енеолитским насељима у Крајини, где се њено присуство може пре повезати, како се чини, са групом Костолац-Коцофени.⁴⁶ Према досадашњим подацима врпчаста керамика није заступљена у бубањско-хумској групи,⁴⁷ али овде можда долази у обзир и географски чинилац, јер је оправдано очекивати да насеља дуж Дунава имају прилику да пре прихвате ову орнаменталну технику. Најзад, то не би био једини културни елемент који са собом доноси степске популације, чија су стална пресељавања несумњива и према испитаним некрополама са тумулима од Молдавије до јужног Баната.

Да географски положај насеља позног енеолита и почетака бронзаног доба у доњем Подунављу и јужном Балкану игра одређену улогу, показује, на пример, сразмерно касна појава врпчасте керамике на налазиштима у Тракији, као што су Езеро (Дипсиска могила), или Михалич.⁴⁸ Чини се да је ова врста керамике раније заступљена у енеолитским културама око Варне (Езерово), док се њена појава у Добручи може ставити још раније.⁴⁹ При томе треба такође нагласити да постоји значајна чињеница у ширењу ове врсте керамике, често недовољно разматрана. То је са једне стране појава керамичких типова, карактеристичних за врпчасту орнаментацију, док са друге постоји само преносење ове технике украшавања, али на судовима чији су облици локални и одговарају развоју домородачких култура (изразит пример те врсте су насеља у Тракији).⁵⁰ Када се ради о овом

⁴⁴ V. Zbenovich, op. cit., 1973, 516, S. Morintz, P. Roman, Symposium, Bratislava, 1973, 289; A. Лесков, Раскопки курганов на юге Херсонисны и некоторые вопросы истории племен бронзового века северного Причерноморья, Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР, Киев, 1967, 9, Сл. 3. О типолошким и хронолошким разликама унутар орнаменталне технике врпчасте керамике, упр. P. Roman, Das Problem der »schnurverzierten« Keramik in Südosteuropa, Jahresschr. für mittel-deutsche Vorgesch., 58, 1974, 166.

⁴⁵ М. Гарашанин, Праисторија Србије, 280, Таб. 47.

⁴⁶ В. Трбуховић, Л. Вуковић, О хронолошком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготинској Крајини (Sur les rapports chronologiques des sites de l'âge du Bronze Ancien dans la région de Negotinska Krajina), Старијар XVII, 1967, 102, Таб. VI.

⁴⁷ М. Гарашанин, Праисторија Србије, 198.

⁴⁸ N. Merpert, G. Georgiev, op. cit., 245; P. Катинчаров, Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България, Археология XVI, 1, 1974, 15, Сл. 12; 18; 19.

⁴⁹ Г. Тончева, op. cit., 479; S. Morintz, P. Roman, Symposium, Bratislava, 1973, 289.

⁵⁰ N. Merpert, G. Georgiev, op. cit., 240.

⁴¹ М. Гарашанин, Праисторија Србије, 190.

⁴² В. Зирра, op. cit., 110.

⁴³ Б. Јовановић, Праисторија Горњег Бердапа (La préhistoire du Djerdar Supérieur), Старијар XXII, 1974, 11, Сл. 7.

другом виду преношења појединих културних елемената из степских области источне Европе, умесно је запитати се колико је ту заправо изражено и етничко присуство популација које долазе са Истока, а колико се може говорити о снажним утицајима.

На сличан начин треба размотрити и заступљеност врпчасте керамике у групи Чернавода III. Ово утолико пре, што њена позната синхронизација са групом Болераз углавном не узима у обзир канеловану орнаментику друге, као ни врпчасту орнаментику прве групе, јер се обе, овако изразите украсне технике, у овом случају међусобно не прихватају или размеђују. Сем тога, паралелизам постављен између групе Челеи (Celei), која је млађа у односу на Чернавода III групу, и позније етапе Коцофени групе (а ова последња је знатно познија од Болераз групе) — говори поново за вероватну разубену релативно хронолошку скалу групе Чернавода III. Ово утолико више што се та група не сматра, по свом пореклу, степском, већ се њена генеза тражи у кругу групе Чернавода I, чија је припадност источно балканском енеолиту веома прихватајућа.⁵¹

Исто тако се појава тзв. каменних скиптара, са типичном стилизацијом животињских илн, како се сматра, глава коња, може сада повезати са појединим групама енеолитског периода црноморског приморја, Молдавије и Добруџе, уз одлучујуће утицаје са истока. Примерци ових скиптара нађени су у Феделецени (Fedeleşeni), у рушевинама куће фазе Кукутени A4, затим у насељу Салкуца групе у Олтенији, затим у гробовима са окером,⁵² као и позном енеолиту јужне Македоније (градина Шуплевец код Битоља).⁵³ Самим тим се скиптри могу ставити у сразмерно широк хронолошки распон и њихови налази расути на тако великом простору, у оквиру различитих локалних група, могу пре да сведоче о преношењу културних утицаја и размени, него што су доказ о популационим продорима.

*

Сви ови новији подаци чији је преглед само укратко изложен, дозвољавају јасније сагледавање улоге источне компоненте, културне и по-

пулационе, у образовању и развоју раног бронзаног доба средњег и доњег Подунавља, поготово овог другог. Потпуна решења се свакако не могу очекивати ни после ових истраживања, али су поједини односи унутар тог сложеног процеса јасније разграничени, нарочито када је у питању култура гробова јама под тумулима. У том погледу се могу навести и краћи закључци, чији се радни карактер у односу на појаву културе гробова јама под тумулима у јужном Банату не мора ни истицати.

— Заступљеност тумула са степским ритуалом сахрањивања у јужном Банату за сада је утврђена у околини Вршца и Панчева, што свакако претпоставља постојање сличних некропола и између ових тачака.

— Судећи према досадашњим стратиграфским подацима, добијеним истраживањима тумула ове културе у источној Панонији и доњем Подунављу, могу се разликовати три основне етапе њеног ширења:

а. Фаза најстаријег контакта степске културе гробова јама под тумулима са домородачким популацијама у областима доњег Подунавља, релативно-хронолошки повезана са развијеним комплексом Кукутени — Трипоље.

б. Фаза стабилизације културе гробова јама под тумулима у Молдавији и Добруџи у периоду Усатово групе и после њеног завршетка.

в. Фаза експанзије у доње Подунавље, источни Балкан и источну Панонију током позног енеолита балканско-подунавског типа, приближно у распону између завршетка групе Болераз и појаве групе Вучедол.

— Апсолутни датуми овог процеса (користећи при томе синхронизацију позно енеолитских група Балкана и раног бронзаног доба Троаде, на пр., Езеро, Караново, Ситагро),⁵⁴ одговарају општем хронолошком оквиру од средине и током друге половине III миленијума ст. ере. Међутим ови датуми могу бити и виши, уколико се узму у обзир термини C-14 анализа са извршеном допуном калибрације.

— Појава некропола са тумулима овог типа не означава, судећи према гробним инвентарима као и антрополошким анализама,⁵⁵ истовремено присуство припадника степског енеолита. Често се ради о домородачким популацијама, изложеним процесима сажимања и прихватања нових културних утицаја са истока.

⁵¹ D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, *Cultura Cernavoda II*, SCIV 24/3, 1973, 399; М. Гарашанин, *Праисторија Србије*, 559.

⁵² E. Comşa, *op. cit.*, (у штампи).

⁵³ М. Гарашанин, *Праисторија Србије*, 283. Најновија ископавања на овом насељу пружила су и налазе врпчасте керамике из обе етапе (Шуплевец I—II), која се може повезати, према М. Гарашанину са фазом Кукутени Б и Чернавода I у Румунији, М. Гарашанин, *Извештај о ископавањима на локалитету Шуплевец у Пелагонији* (у штампи).

⁵⁴ Р. Катинчаров, *op. cit.*, 2; C. Renfrew, *Sitagroi and the Independent Invention of Metallurgy in Europe*, Actes du VIIIe Congrès UISPP, II, Beograd, 1973, 475.

⁵⁵ В. Зирра, *op. cit.*, 102; Г. Зиневич, *Краниологически материјали епохи енеолита — ранней бронзы в Северо-Западном Причерноморье*, Матер. по археол. Северного Причерноморья, 1970, 162.

— Релативно-хронолошко место групе Чернавода III као и питање њеног односа према раном енеолиту Паноније и Централног Балкана није јасније одређено, али се може претпоставити виша старост те групе, као и њена хронолошка разубеност. У сваком случају поједине типолошке одлике, карактеристичне за групе Чернавода III и Болераз (пластичне траке и мотив рибље кости), налазе се такође у старијим групама панонског енеолита (Балатон — Ласиње),⁵⁶ или у Молдавији и црноморском приморју (старија етапа културе гробова јама под тумулима).⁵⁷

⁵⁶ N. Kalicz, Die chronologischen Probleme des Spätneolithikums und der Kupferzeit im West — Karpatenbecken, Actes du VIIIe Congrès UISPP II, Beograd, 1973, 334, Таб. II, 5; S. Dimitrijević, Problem neolita i eneolita u sjevero-zapadnoj Jugoslaviji, Zagreb, 1971, 50, Таб. VI, 45; Таб. XVII, 134.

— Тумул у Војловици треба према томе сматрати као крајњу западну тачку продора културе гробова јама у јужном Банату, одређујући га у период између завршетка групе Бодоргкерестур и почетака вучедолске групе. Према начину покопавања и врсти гробних прилога, ова хумка припада другој етапи сахрањивања у међуречју Дунава и Дњестра, односно тумулима у Олтенији са старијим типовима гробова. Сви ови подаци иду у прилог одређењу хумке у Војловици у старију етапу културе гробова јама под тумулима, или у завршницу те етапе, што у главним цртама указује на време експанзије ове културе у средње Подунавље.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

⁵⁷ О. Шапошникова, *op. cit.*, 276, Сл. 80; Häusler, *op. cit.*, 139, Таб. 11/а; Таб. 39, 2—3.

LES TUMULI DE LA CULTURE DES STEPPES À FOSSES FUNÉRAIRES DANS LE BASSIN DANUBIEN

La limite occidentale de la diffusion des populations des steppes, caractérisées par l'emploi des tumuli recouvrant les fosses funéraires, n'a pas été tracée dans le passé et ne l'est pas ici non plus. Les ouvrages plus récents font mention de tumuli dans le Banat du Sud-Est, explorés au début de ce siècle et situés dans les environs de Vlajkovac et de Uljma. Le tumulus étudié non loin de Uljma (Fig. 1), à en juger d'après le type de la construction sépulcrale (chambre en bois?) et son inventaire (ornements d'or pour cheveux en forme de spirale et boucle d'oreille), correspond le plus vraisemblablement à une étape de l'Âge du Bronze plus récente, que celle à laquelle appartenait dans cette région la population des fosses funéraires. Le second tumulus, fouillé dans les environs de Vlajkovac, était dépourvu de mobilier. De même, la description trop sommaire ne permet pas de conclure sur l'existence éventuelle d'une fosse funéraire. Certains éléments de l'ensevelissement, tels que la position du squelette, la présence de l'ocre, le revêtement en tissu de la surface sur laquelle le squelette était déposé, témoignent de leur côté que ce tertre pouvait également appartenir aux populations des steppes de la fin de l'Énéolithique et du début de l'Âge du Bronze Ancien.

Les fouilles systématiques du tertre de Vojlovica près de Pančevo (Banat du Sud-Est) (Fig. 1) ont fourni des résultats beaucoup plus précis. Les fouilles de sauvetage exécutées dans ce tertre ont montré qu'il abritait une nécropole de l'époque médiévale tardive, tandis que l'époque de sa construction était indiscutablement déterminée au temps de la culture des fosses funéraires sous tumuli.

Le tertre de Vojlovica, situé à proximité immédiate de la route Pančevo—Starčevo, avait été en-

dommagé par les travaux de construction effectués à l'occasion de l'érection d'objectifs industriels (Fig. 1). Le diamètre de sa base, dans l'état actuel de préservation, atteignait environ 35 m. La hauteur constatée, ne dépassant pas 1 m 50, témoignait de l'usure que tertre avait subi lors des travaux de terrassement. Pour cette raison même, le système de fouille par segments n'avait pu être appliqué ici que partiellement (Fig. 2).

La tombe centrale se trouvait au milieu du tertre et elle était pourvue d'une construction particulière (Fig. 3). Ainsi, à la profondeur de 1 m 52 (en comptant à partir de la plus grande élévation du tertre) fut découverte d'abord une surface rectangulaire à vestiges de bois (?) mal préservés, de dimensions 2×0 m 80 (Fig. 3, Pl. I, 1). En faveur de la possibilité qu'il s'agissait ici d'un autre matériau, peut-être de joncs, irrait seulement la faible masse de cette couche. En effet, il s'agit d'une sorte d'empreinte, visible grâce à une calcification très poussée. Par contre, la disposition des empreintes d'entailles parallèles et leur orientation (nord-sud), reflétant peut-être de minces poutres disposées par dessus la fosse funéraire et selon sa largeur, témoignent plutôt en faveur de l'existence d'un couvercle en bois. Par ailleurs, une partie de cette empreinte s'est enfoncée dans la fosse même. L'absence de bords tranchants aux endroits de rupture avec les parties restées en bordure de la fosse, montre que l'enfoncement s'était produit graduellement (Pl. I, 1). Une natte de roseaux se serait immédiatement enfoncée dans la fosse sous le poids de la terre jetée par dessus la tombe. Il est vrai qu'on pourrait supposer que la fosse elle-même était remplie de terre, mais dans ce cas-là on ne verrait pas très bien le besoin

de recouvrir une fosse déjà pleine. D'autre part, le remplissage de la fosse, creusée dans le löss, montre qu'il s'agit d'un humus foncé et non point du löss, auquel on s'attendrait au cas où la fosse aurait été tout de suite remplie de terre.

La profondeur jusqu'à laquelle le couvercle s'était enlisé atteignait 0m50—0m60, en comptant à partir de la surface originale sur laquelle il avait été posé (Fig. 6). La fosse elle-même était de forme rectangulaire, orientée NE-SO (avec déviation de 46°, 30' vers l'Est) (Fig. 3, Pl. I, 2). Le défunt reposait sur le dos, avec jambes pliées dans les genoux, plus tard déplacées vers la droite sous le poids de la terre (Fig. 4, Pl. II, 1). Vu que la fosse funéraire avait été en partie endommagée par les travaux de terrassements postérieurs, seuls les membres inférieurs et la partie gauche du squelette sont restés intacts. Mais en dépit de ce fait, les ossements se sont très mal conservés et le sexe du défunt n'a pu être déterminé avec précision.

Le fond de la fosse avait été minutieusement aplani. Il était pourvu d'une sorte de revêtement dont les traces se sont le mieux préservées autour du squelette (Fig. 4, Pl. II, 1—2). On y retrouve aussi une mince couche d'ocre, dont le ton rougeâtre est le plus marqué auprès du crâne et le long du squelette. L'inventaire funéraire ne consistait que de deux boucles d'oreille en spirales (avec un enroulement et demi), trouvées des deux côtés du crâne, à hauteur de la nuque (Pl. II, 2 et Pl. IV, 2).

En bordure des côtés longs de la fosse ont été découvertes des empreintes de pieux, disposés à une distance de 0m50—0m70 (Fig. 5, Pl. III, 1). À en juger d'après les empreintes mieux préservées, les pieux n'étaient pas profondément enfoncés. Leur profondeur ne dépassaient pas 9—12 cm du fond de la fosse, tandis que le diamètre des rondins pouvait être de 8—10 cm (Fig. 5, Pl. III, 2). Les rondins étaient soigneusement travaillés et ce sont surtout les pointes effilées qui attirent l'attention (Pl. IV, 1). Ces pieux étaient le plus probablement destinés à servir de support au couvercle de la fosse, ou encore pouvait-il s'agir d'une construction particulière, semblable à une tente, revêtue de tissus à l'intérieur aussi (Fig. 6).

À la base de toutes ces données, le mode de construction du tertre n'est pas difficile à reconstituer. Une petite élévation non loin de la rive danubienne avait été tout d'abord aplani, suivi du creusement de la fosse rectangulaire, dont l'orientation générale Est-Ouest n'avait pas été déterminée avec trop de précision. Les pieux ont été ensuite enfoncés, trois sur chaque côté long, formant probablement ainsi la construction d'une sorte de tente, avec des barres longitudinales servant de support (Fig. 6).

Le cérémoniel de l'ensevelissement une fois terminé, cette construction pouvait être démontée, bien qu'il soit probable que les rondins avaient servi comme support au revêtement des parois de la fosse. Après la déposition du défunt au fond de la fosse tapissée et recouverte d'ocre, la tombe était fermée par un couvercle de bois. Ce n'est qu'alors qu'on commençait à former le tertre de terre marécageuse de couleur foncée. (Fig. 6).

Quant aux autres indications d'ordre stratigraphique, il faut ajouter qu'une partie du tertre de Vojlovica était érigée au-dessus d'un site d'habitation, assez faiblement préservé, du groupe culturel de Starčevo. Le remblai du tertre contenait des tessons, pour la plupart peu caractéristiques, appartenant

très probablement à l'Âge du Bronze Récent ou au début de l'Âge du Fer Ancien. On a également trouvé les fragments d'un foyer (segment C) (Pl. IV, 3), des fragments de poterie, ainsi que de nombreux vestiges de scorie oxydée de bronze ou de cuivre.

*

Les parures enroulées d'argent, trouvées dans la tombe centrale de Vojlovica, représentent l'une des formes les plus typiques de l'inventaire des fosses funéraires sous tumuli de la culture des steppes (Pl. IV, 2). Ces objets de parure, reconnus dans l'aire de diffusion toute entière de cette culture, offrent très peu de variations du mode de confection (nombre d'enroulements) et de la matière employée: outre les exemplaires d'argent, on retrouve, plus rarement, des enroulements d'or. Ces parures étaient très probablement utilisées comme boucles d'oreille, quoique les exemplaires à plusieurs enroulements avaient pu servir de parures pour cheveux.

L'utilisation de ce genre de parures commence dès l'époque du groupe de Usatovo, dont les nécropoles contiennent aussi, bien qu'assez rarement, des boucles d'oreille en argent. Pendant l'étape suivante, attribuée à la phase ancienne de la culture des fosses funéraires sous tumuli, on rencontre également des parures enroulées d'argent dans l'inventaire sépulcral. Ainsi, la sépulture centrale du tumulus No 1 de Nerušaj, dans la région entre le Dniestr et le Danube (Fig. 1), a livré un objet de parure enroulé du même type que celui rencontré à Vojlovica.

Des trouvailles analogues provenant des tumuli de cette culture ont été reconnues, par exemple, dans les environs de Stara Zagora, en Moldavie et en Munténie. Mais ce sont surtout les trouvailles d'Olténie qui ont une importance toute particulière pour la détermination chronologique plus précise des parures enroulées de Vojlovica. Des exemplaires en argent, à demi ou à deux enroulements, déposés auprès du mort, ont été trouvés dans plusieurs nécropoles du Nord-Ouest de l'Olténie (parmi les plus récentes est celle de Plenița) (Fig. 1). Cependant, il est compréhensible que ces objets ne peuvent servir de critère chronologique sûr, étant donné que la durée de leur utilisation est très longue et que très souvent on ne trouve dans les tombes rien d'autre que ces parures d'argent (tel est d'ailleurs le cas de Vojlovica). L'utilisation de ces parures enroulées pendant l'étape récente de la culture des fosses funéraires sous tumuli est confirmée par les trouvailles faites dans le tertre de Verbița en Olténie (Fig. 1). Un objet de parure enroulée d'argent provient de la tombe No 2, tandis que les vases des mêmes tombes appartiennent au groupe de Glina III — Schneckenberg.

*

Toute ces informations nouvelles, brièvement esquissées ici, permettent de mieux saisir le rôle que la composante orientale, culturelle et ethnique, a joué dans la formation et le développement de l'Âge du Bronze Ancien du bas et du moyen Danube, et tout particulièrement de cette dernière région. Cependant, des solutions définitives ne peuvent être attendues même à la base de ces nouvelles données, quoique certains rapports à l'intérieur de ce processus complexe deviennent plus clairement délimités, surtout quand il s'agit de la culture des fosses funéraires sous tumuli. Il est néanmoins possible

d'apporter des conclusions sommaires, dont il n'est pas nécessaire de trop souligner le caractère provisoire par rapport à l'apparition de la culture des fosses funéraires sous tumuli dans le Banat méridional.

— La présence dans le Banat méridional des tumuli à rituel funéraire provenant des steppes est pour l'instant constatée aux environs de Vršac et de Pančevo, ce qui laisse supposer l'existence de nécropoles semblables entre ces deux points géographiques.

A en juger d'après les données stratigraphiques obtenues au cours de l'exploration des tumuli de cette culture en Pannonie de l'Est et sur le bas Danube, il est possible de distinguer trois étapes principales de sa diffusion:

a. Phase des plus anciens contacts de la culture des steppes à fosses funéraires sous tumuli avec la population autochtone dans les régions du bas Danube, liée du point de vue de la chronologie relative au complexe développé de Cucuteni-Tripolye.

b. Phase de stabilisation de la culture des fosses funéraires sous tumuli en Moldavie et en Dobrogea au cours de la période du groupe de Usatovo et après sa disparition.

c. Phase d'expansion en direction du bas Danube, des Balkans de l'Est et de la Pannonie de l'Est au cours de l'Énéolithique tardif du type balkano-danubien, survenue à peu près entre la fin du groupe de Boleranz et l'apparition du groupe de Vučedol.

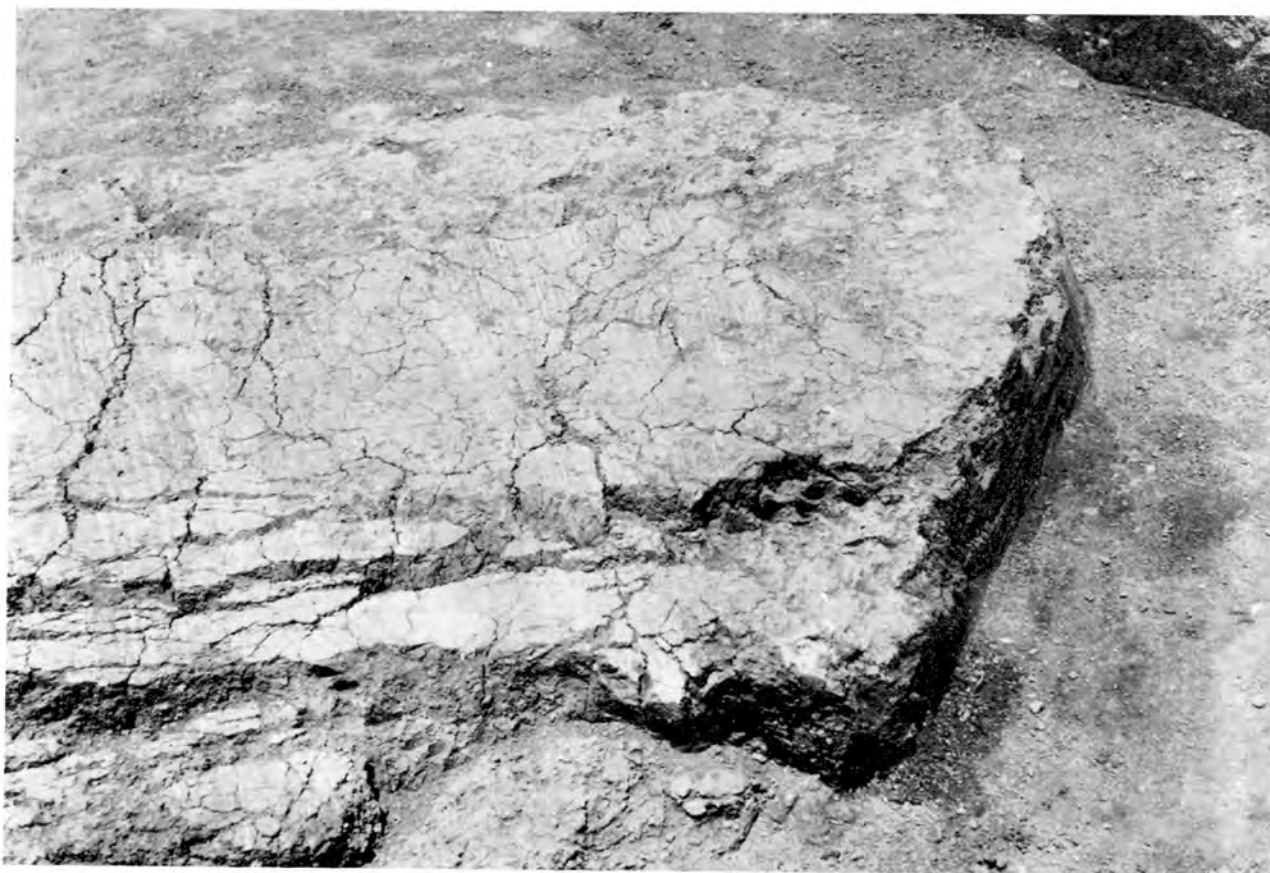
— Les dates absolues de ce processus (en appliquant les synchronismes établis entre les groupes énéolithiques tardifs des Balkans et l'Âge du Bronze Ancien de la Troade, comme par ex. à Ezero, Karanovo, Sitagroi) correspondent en gros au cadre chronologique s'étendant du milieu du IIIe millénaire et englobant la seconde moitié du même millénaire. Cependant, ces dates peuvent être plus hautes si on tient compte des résultats obtenus au C-14 avec complément de la calibration.

— L'apparition des nécropoles sous tumuli de ce type ne dénote pas, à en juger d'après l'inventaire funéraire et les analyses anthropologiques, une présence simultanée de la population énéolithique des steppes. Il s'agit souvent de populations autochtones, suivant des processus de symbiose et d'adaptation des influences culturelles nouvelles parvenant de l'Est.

— La question de la place chronologique relative du groupe de Cernavoda III, ainsi que de ses rapports avec l'Énéolithique Ancien de la Pannonie et du centre balkanique, n'a pas encore obtenu de réponse satisfaisante, bien qu'on puisse supposer une plus grande ancienneté de ce groupe. Quoi qu'il en soit, certaines qualités typologiques caractéristiques du groupe de Cernavoda III et de Boleranz (bandes plastiques et motif en arêtes de poisson) se retrouvent aussi dans les groupes plus anciens de l'Énéolithique pannonien (Balaton — Lasinje), de même qu'en Moldavie et sur le littoral pontique (étape ancienne de la culture des fosses funéraires sous tumuli).

— Il faut par conséquent voir dans le tumulus de Vojlovica le point géographique le plus occidental de la diffusion de la culture des fosses funéraires sous tumuli en Banat du Sud, tout en le situant dans la période comprise entre la fin du groupe de Bodrogkeresztur et le début du groupe de Vučedol. D'après le mode d'ensevelissement et l'inventaire funéraire, ce tertre appartient à la seconde étape des sépultures entre le Danube et le Dniestr, c.-à-d. au tumuli de l'Olténie comprenant les types plus anciens de sépultures. L'ensemble de ces informations témoigne en faveur de l'attribution du tertre de Vojlovica à l'étape ancienne de la culture des fosses funéraires sous tumuli, plus précisément à la fin de cette étape, ce qui en de larges traits reflète l'époque d'expansion de cette culture dans les régions du moyen Danube.

Borislav JOVANOVIĆ

1

Т. I, 1. — Војловица. Остаци дрвеног (?) поклопца
раке централног гроба. 2. — Дно правоугаоне раке
централног гроба.

Pl. I, 1. — Vojlovica. Reste de la couverture en bois
(?) de la fosse de la tombe centrale. 2. — Fond de
la fosse rectangulaire de la tombe centrale.

2

1 2

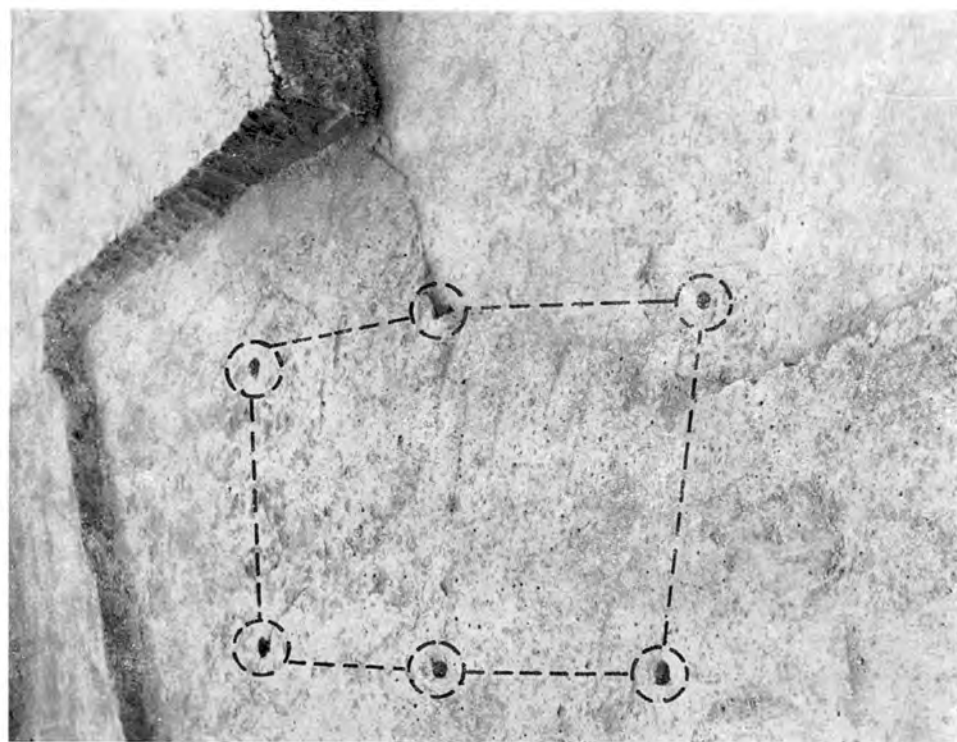

Т. II, 1. — Војловица. Скелет централног гроба. 2. — Централни гроб. Горњи део скелета са местом налаза средње навојнице.

Pl. II, 1. — Vojlovica. Le squelette de la tombe centrale. 2. — Tombe centrale. Partie supérieure du squelette avec emplacement de l'ornement enroulé pour cheveux.

2

1

Т. III, 1. — Војловица. Централни гроб. Отисци коља уз дужи стране правоугаоне раке. 2. — Отисци коља у пресеку.
Pl. III, 1. — Vojlovica. Tombe centrale. Empreintes des picux sur les parois longitudinales de la fosse rectangulaire. 2. — Coupe des empreintes de pieux.

1

2

3

Т. IV, 1. — Војловица, централни гроб. Пресек отиска кола из раке централног гроба. — 2. — Сребрне навојнице из централног гроба хумке. 3. — Сегмент Ц. Остаци огњишта.

Pl. IV, 1. — Vojlovica, tombe centrale. Coupe de l'empreinte d'un pieu dans la fosse de la tombe centrale. 2. — Ornement enroulé pour cheveux de la tombe centrale du tertre. 3. — Secteur C. Restes de foyer.

Проблем генезе и хронологије моришке културне групе

За оцену релативне хронологије одређене културне групе, односно њеног односа према културама које су јој непосредно претходиле, са којима је она савремена, или које се на њу надовезују, од важности је постојање професионално, систематски ископаваних и публикованих локалитета на којима је такве везе и односе могуће стратиграфски тачно утврдити. Нажалост, веома ретко поседујемо овако директне податке. У археолошкој науци много је уобичајеније да су докази ове природе малобројни и да се углавном индиректним путем утврђује релативна хронологија одређене културе. Такав је случај и са моришком културом.

Једини локалитет моришке културе за који са сигурношћу знамо да у својој стратиграфији поседује и слојеве старије од моришке културе, представља насеље Печка (Pécska). Овде је М. Рошка, накнадним ископавањима утврдио и један слој старији од моришког, одвојен око 1 м дебелим талогом муља.¹ Раније се мислило да су овде углавном нађени остаци неолитске културе.² Данас је, међутим, утврђено да материјал овог слоја углавном припада енеолитској бодрогкерестурској (Bodrogkeresztúr) култури.³ Уколико се узме у обзир сва чињеница и детаљније прегледа поменути материјал бодрогкерестурске групе, изгледа да би он заједно са оним констатованим у Ходмезевашархељу — Хуњадалом (Hódmezővásárhely — Hunyadhalom) припадао најмлађој етапи развоја ове културе, сва-

како развијенијој од класичне фазе ове културе типа Тисаполгар-Басатања (Tiszapolgar-Basatanya). Испоставља се, дакле, да Бодрогкерестур има и једну млађу, развијенију фазу од оне констатоване на најпознатијим налазиштима ове културе.⁴ Мада, засада изгледа да између бодрогкерестурске и баденске групе, која у областима које нас интересују долази после бодрогкерестурске културе, не постоје никакви контакти и да почетак баденске значи и крај бодрогкерестурске културне групе,⁵ ипак постоји могућност да ова продужена бодрогкерестурска култура траје и за време баденске и да уствари обележава крај енеолита ових области. Ако се узме у обзир да се после продужене бодрогкерестурске културе или баденске, која у Потисју није била дуготрајна и којој је ова област уствари периферна,^{6,7} у областима Поморишја периферно и краткотрајно шири Мако група Зок културе која и у својим матичним областима траје само око сто година и завршава се негде око периода који се класично узима као почетак моришке културе,⁸ изгледало би уствари да не постоји тако изразито велики времен-

⁴ Ibid., 93—94.

⁵ Ibid., 94.

⁶ N. Tasić, Nekropola kod Mokrina i njen položaj u razvoju ranog bronzanog doba Vojvodine, Mokrin II, Beograd 1972, 12—13, 22—23.

⁷ J. Banner, Die Peceler Kultur, Archaeologia Hungarica, series nova XXXV, 1956, в. карту распрострањености; N. Tasić, op. cit.

⁸ N. Kalicz, Die Frühbronzezeit in Nordost Ungarn, Budapest 1968, 104; за распрострањеност в. листу локалитета 77—80; негде по завршетку Мако групе, а пре почетка моришке, хронолошки би се интерполирао период ширења носилаца степских елемената (Ibid., 57 и даље). У области ширења моришке културе, засада колико је нама познато, не nailазимо ни на какве остатке из овог периода који би се евентуално могли приписати носоцима степских елемената. Они су углавном са сигурношћу карактеристични за област горњег Потисја, која лежи северно до територије моришке групе.

¹ J. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin 1933, 85—86; D. Popescu, Die Frühe und Mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, Bucuresti 1944, 66; M. Roska, Fouilles exécutées au Nagy-Sancz dans la commune de Pécska-Szemlak, Dolgozatok III, 1912, 59—74.

² J. Nestor, op. cit., 86; D. Popescu, op. cit., 66.

³ P. Roman, Strukturänderungen des Endäneolithikum im Donau-Karpaten-Raum, Dacia 15, 1971, 93 и даље.

ски хијатус који би делио крај бодроккерестурске и почетак моришке културне групе. С друге стране, да се извршен период времена свакако хронолошки поставља између ове две културе, јасно нам показује слој муља који дели материјалне остатке ових култура у Печки.⁹ Његова дебљина би на први поглед указивала и на дуже трајање хронолошког хијатуса који дели две поменуте културе. Но, ипак је могуће да овај муљ сведочи и о катастрофалној али краткотрајној поплави која је ову област задесила крајем енеолита. Из овако, мада свакако, хипотетично постављене ситуације могли бисмо претпоставити да се бодроккерестурска културна основа вероватно задржала као доминантан фактор у овим областима, мада су и друге културе овде без сумње оставиле трага.

После бодроккерестурске културе или, како смо видели, можда хронолошки паралелно са њеном најмлађом фазом, на делу територије који доцније заузима моришка културна група, појављује се баденска култура. Уколико се детаљније посматра карта распрострањености баденске културе,¹⁰ може се јасно уочити да су локалитети ове културе углавном груписани дуж Тисе и да их источно одаваде, у Поморишју уопште нема. Баденска културна група, дакле, заузима је само западни део територије будуће моришке културе, док у њеној источној половини засада није констатована. Уколико је ово тачно, поставља се питање која се култура развијала на поменутој територији паралелно са баденском. Како нам то показује материјал из најстаријег слоја констатованог на локалитету Печка, то би могла бити бодроккерестурска култура, заступљена овде у својој најкаснијој фази типа Печка-Ходмезевашархељ-Хуњадахалом.

Негде крајем периода којим би се завршавала баденска култура,¹¹ територије Потисја захвата и снажан покрет носилаца степских елемената који долазе с истока.¹² Њихови покрети били су ограничени на горње Потисје, у чијем источном делу се мешају са Мако-Зок елементима, а према југу изгледа не прелазе реку Кереш.¹³ Они, дакле, вероватно утичу на формирање Мако културе док по свему судећи не допиру до територије моришке културе.

При крају периода окарактерисаног продорима степске културе са истока, долази и до ја-

ких кретања са запада, када територију на којој ће се развити моришка култура поуздано заузима Мако културна група. Мада се распрострањеност локалитета ове културе највећим делом поклапа са облашћу која доцније припада моришкој културној групи,¹⁴ ипак је ова област периферија Мако културе, на којој је ова култура кратко трајала.

У периоду који директно претходи почелима моришке културне групе одвија се и један од најважнијих покрета од запада према истоку — покрет носилаца културе звонастих пехара (Glockenbecher). Развој ове културе одвија се, међутим, северно и североисточно од области ширења моришке културе и тако, уствари, потпуно мимоилази ову територију.

Ако се имају у виду наведене чињенице, онда постаје јасније зашто су се формирале различите културе раног бронзаног доба на територији Паноније. Сасвим упрошћено могло би се закључити да се културна група Винковци — Шомођвар (Somogyvár) формира на основи Вучедол — Зок културе са извесним елементима преузетим са југа и југоистока; Кишапоштаг (Kisapostag) настаје на основу Зок културе, уз утицаје културе звонастих пехара; Нађрев (Nagyrev) култура на основи културе звонастих пехара уз елементе преузете из Мако групе; Хатван (Hatvan) култура се развија на основи Баден-Мако културе под снажним степским утицајима, а Оттомани (Ottomány) култура на аутохтоној основи уз изразито асимилационо степске културе. Културна расцепканост и хетерогеност поменутог подручја, била би, дакле, последица различитих локалних основа и утицаја, односно кретања из три правца: запад — исток, култура звонастих пехара и Мако култура: исток-запад, степски елементи и југоисток-северозапад, различити утицаји углавном индиректне природе, без одређених етничких миграција са њима у вези.

Што се тиче интерпретације порекла моришке културне групе, у стручној литератури постоји више хипотеза. Многи аутори су мишљења да утицаји са југа и југоистока у превирањима са локалним културама, доводе до формирања култура раног бронзаног доба Балкана и Панонског басена. Овде се у првом реду мисли на порекло двоухих пехара,¹⁵ који су један од најтипичнијих керамичких облика и у оквиру моришке културне групе. Овакво мишљење може се прихватити, јер се уз ширење јужних и

⁹ За време трајања таложења овог муља претпоставља се и продор извесних елемената Чернавода III на ову територију — в. Р. Roman, op. cit., 93—94.

¹⁰ В. карту распрострањености ове културе — J. Banner, op. cit.

¹¹ Ibid., 243.

¹² N. Kalicz, op. cit., 58.

¹³ Ibid., 56—59 и даље.

¹⁴ Ibid., 77—80.

¹⁵ М. Гарашанин у читавом низу својих радова, као например: О пореклу бронзанодопских судова са две дршке на југоистоку Европе, РВМ 5, 1956, 5—15.

југоисточних утицаја не подразумевају и етничке миграције. Други аутори, са којима би се ми у много мањој мери сложили, приписују стварање моришке културе готово у целини дошљацима са југа и на сасвим спекулативан и веома мало документован начин, рачунају са потпуно новим етничким елементима са југа.¹⁶ Колико су оваква мишљења неодржива, довољно показује и анализа антрополошких остатака са некропола моришке културе, где свакако пада у очи доминација одређеног аутохтоног антрополошког типа.¹⁷ С друге стране, у старијим радовима моришка културна група се генетски везује за Уњетице, Јордансмиа,¹⁸ (Jordansmühl) Бодроккерестур и Најрев,¹⁹ Хатван и Кишапоштаг културу.²⁰ Често повезивање са неолитско-енеолитском централноевропском Јордансмиа културом базира се код свих ових аутора на постојању у овој култури облика двоухог пехара, који би, по њима одатле дошао у моришку културну групу. У неким новијим радовима наводи се могућност развитка моришке културе из ранијих Бубањ-Хум и Салкуца (Salkuta) група, уз прилив извесних елемената са југа.²¹ Постојање одређених елемената и утицаја степских култура у овој културној групи такође је могуће,²² мада га је засада тешко директно идентификовати.

С друге стране, већ су раније примећене везе и утицаји бодроккерестурске културе на формирање и развој извесних елемената моришке културне групе.^{23,24} Да је бодроккерестурска култура имала веома видног утицаја у формирању моришке културе раног бронзаног доба ове области, показује низ заједничких културних елемената бодроккерестурске и моришке културне

групе, елемената који обухватају многоструке и разноврсне културне аспекте:

- седелачки карактер ових у основи земљорадничких култура; дебели културни слојеви који се могу пратити у континуитету констатовани су на највећем броју насеља моришке културе,²⁵ што свакако указује на седелачки карактер ове културе. На основу карбонизираних остатака житарица из дебљег културног слоја насеља бодроккерестурске културе у Црној Бари, на пример, исто је могуће утврдити и за ову културу. Истраживач и аутор публикације овог насеља, с правом сматра да је на основу резултата ових ископавања могуће одбацити тезе о номадском карактеру носилаца бодроккерестурске културе,²⁶
- степен развитка металургије који и у случају моришке културне групе указује на јаке традиције бакарног доба,²⁷
- степен доместикације животиња такође упућује на јаке локалне основе,²⁸
- антрополошки тип који у обе културе указује на изразиту доминацију долихокрапног медитеранског типа,²⁹
- у основи сличан погребни ритуал. Код обе културе у питању је инхумација покојника у згргеном бочном положају, с тим што је оријентација различита. У случају моришких некропола мртви су сахрањивани углавном у правцу север-југ, односно југ-север, док је у гробљима бодроккерестурске културе констатована оријентација исток-запад, односно запад-исток. Положај покојника у односу на пол такође је различит. У моришкој култури мушкарци леже углавном положени на леви, а жене

¹⁶ I. Bona, The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I—II, *Alta Regia* 4—5, 1965, 17—39.

¹⁷ I. Bogнар-Kutizian, The Copper Age Gemetry of Tiszapolgar-Basatanya, Budapest 1963, 403—406; Gy. Farkas, Anthropological Finds os the Bronze Age Cemetery of Pitvaros, *Acta Archaeologica Antiqua*, 1971, 9—62; Gy. Farkas — P. Liptak, Antropološka istraživanja nekropole u Mokrinu iz ranog bronzanog doba, Mokrin I, Beograd 1971; J. Nemeskeri, Anthropologische Untersuchung der Skelettfunde von Alsonemedi, *Acta Archaeologica* 1951, 55—72.

¹⁸ N. Åberg, податак из D. Popescu, op. cit., 78.

¹⁹ F. Tompa, податак из D. Popescu, op. cit.

²⁰ P. Pataу, податак из D. Popescu, op. cit.

²¹ Податак преузет од М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, Београд 1973, 244.

²² Постоје, међутим, и мишљења да облици двоухих пехара и секира са једном оштрицом и рупом за држање, воде порекло из јужне Русије — в. В. Трбуховић, О хронолошком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготинског крајини, *Стари-нар* 17, 1966, 104.

²³ F. Tompa, N. Åberg — податак из D. Popescu, op. cit., 78—79.

²⁴ N. Tasić, op. cit., 9—28.

²⁵ M. Roska, op. cit., 59—74; исти, Fouilles aux remparts (Sanc-halom) de Perjámos, *Abdruck aus den Földrajzi Közlemények* 39, 1912, 1—10; исти *Ásatás a Perjámosi Sanchalmon, Muzeumi es Könyvtári Értésítő*, Budapest 1914; исти, *Oltenia preistorica, Arhivele Olteniei* 1923; исти, *La stratigraphie de la colline »Laposhalom« de Gyulavarsánd, Folia Archaeologica* III—IV, 1941.

²⁶ М. Гарашанин, Праисторијско насеље у Црној Бари, *PBM* 6, 1957, 206.

²⁷ Up. S. Foltiny, Nalazi predmeta od zlata u Mokrinu i Banatu iz ranog bronzanog doba, Mokrin II, Beograd 1972, 43 и даље; A. Hartmann, Spektralno analitička ispitivanja nekih zlatnih nalaza nekropole u Mokrinu, Mokrin II, Beograd 1972, 97 и даље; N. Tasić, Bronzano doba, *Praistorija Vojvodine, Novi Sad* 1974, 202—204.

²⁸ V. S. Bökönyi, Životinjski ostaci iz grobova nekropole ranog bronzanog doba u Mokrinu, Mokrin II, Beograd 1972, 94.

²⁹ I. Bogнар-Kutizian, op. cit., 403—406; Gy. Farkas, op. cit., 49—62; Gy. Farkas—P. Liptak, op. cit.; J. Nemeskeri, op. cit., 52—72.

на десни бок, док је на некрополама бодрогкерестурске културе констатован супротан положај. Заједничка одлика погребног ритуала је и то што судови представљају највећи број гробних прилога,

- читав низ елемената предмета материјалне културе заједнички је за обе културне групе. Између њих свакако се истичу: 1. безорнаментални стил у керамици, 2. недостатак бројних металних предмета, и 3. изразити афинитет носилаца обе културе према изради накита, а нарочито предмета од злата.³⁰

Све што је до сада речено јасно упућује на закључак да је моришка културна група свакако настала комбинацијом различитих утицаја, уз веома изразито учешће аутохтоне основе.

Што се тиче места које моришка културна група заузима у односу на, у одређеном тренутку, њој савремене културе, и о овоме је, услед недостатка већег броја локалитета на којима би везе ове природе било могуће стратиграфски ближе утврдити, засада тешко говорити. На основу керамичких облика на којима се огледају утицаји страних култура, а који су констатовани у затвореним налазима, могуће је установити следеће:

У процесу настајања моришке културне групе могући су неки контакти са Мако групом. Од култура које представљају њене најближе суседе, моришка културна група у својој раној фази може временски да се паралелише са Нађрев културом која јој хронолошки евентуално и претходи.³¹ У току најдужега дела свог трајања моришка култура би такође била паралелна са Винковци-Шомођвар културом, с тим што би се ова последња нешто раније завршавала.³² На основу могућих, али доста проблематичних утицаја културе Уњетице на керамичке облике моришке културне групе, може се евентуално говорити и о контактима моришке са разним фазама уњетичке културе.³³ Почеци културе Уњетице, међутим, падају евентуално нешто касније од првих развојних фаза моришке културе.³⁴ Што се тиче хронолошких односа са култу-

ром Кишапоштаг, до одређених претпоставки у овом смислу могуће је доћи индиректним путем. Познато је да се истовремено са културом звонастих пехара у области централне Мађарске појављују и рани Нађрев елементи и да крај једне значи добрим делом почетак друге културе.³⁵ Пошто знамо да се и Кишапоштаг култура директно надовезује на културну групу звонастих пехара,³⁶ испоставило би се да су и моришка и Кишапоштаг култура савремене, и то бар за време ранијег дела трајања ове друге културе. Односи у овом смислу између моришке и Хатван културе су илустровани појавом двојних „перјамошких“ пехара на локалитету Сихалом (Sizhalom) и другим налазиштима Хатван културне групе.³⁷ Ови пехари припадају касној фази моришке културе, а и иначе се претпоставља доста велики временски приоритет моришке у односу на Хатван културу.³⁸

Већ је раније било говора о односима моришке културе са суседним групама, које су јој у једном тренутку савремене, али чији се развој може пратити и после престанка њеног трајања. Овде у првом реду мислимо на Отомани и ватинску културу, које припадају последњим фазама раног бронзаног доба, али настављају да се развијају и у средњем периоду овог доба. Као што је показано стратиграфским односима на насељу Вардомб (Vardomb)³⁹ и судовима ових култура из затворених гробних целина у Мокрину, Серегу (Szöreg) и Батоњи (Báttonya), изгледа да се материјал раних етапа ватинске и Отомани културе може паралелисати са материјалом млађих фаза у развоју моришке културе. Што се тиче ватинске културе она је свакако, у раном периоду свог развоја паралелна са моришском, и, како је то доказано стратиграфијом Вардомба и Печке, ове две културе се у последњој фази бронзаног доба упоредо развијају. С друге стране, познато је да ни у једном до сада констатованом случају слојеви са чистим ватинским материјалом нису покривали хоризонте моришке културе, као и то да се територије распрострањености ове две групе ни у ком случају не поклапају. Стога би се могло закључити да су између моришке и ватинске културне групе свакако постојали одређени контакти, али да

³⁰ H. Dumitrescu, Connections between the Cucuteni-Tripolie Cultural Complex and the Neighbouring Eneolithic Cultures in the Light of the Utilization of Golden Pendants, *Dacia* 5, 1961, 90.

³¹ М. Гарашанин, Један прилог хронологији бронзаног доба у Банату, *РВМ* 3, 1954, 58; M. Gimbutas, Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, The Hague 1965, 196, као и други аутори. Слична мишљења у својим радовима прихватају N. Kalicz и A. Mozsolics.

³² N. Tasić, op. cit., 9—28.

³³ Ibid., 19.

³⁴ M. Gimbutas, op. cit., 189—196 и даље.

³⁵ R. Schreiber, A Korabronzkor kérdése Budapest, *Archaeologiai Értesítő*, 1972, 165.

³⁶ A. Mozsolics, Der Frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag, *Archaeologia Hungarica* 26, 1942, 88.

³⁷ N. Kalicz, op. cit., T. LXXVII, 5—6; T. CIX, 15; T. CXI, 7.

³⁸ N. Tasić, op. cit., 24; M. Gimbutas, op. cit., 196.

³⁹ J. Banner, Research on the Hungarian Bronze Age since 1936 and the Bronze Age Settlement at Békés-Várdomb. *Proceedings of the Prehistoric Society*, vol. 21, No. 15, 1956, 135—141 и даље.

се у ватинској култури не могу тражити евентуални наследници моришке културе.

У односу моришке према Отомани културној групи треба рачунати са различитом ситуацијом. Овај однос је свакако најлакше уочити у стратиграфији вишеслојног насеља Вардомб.⁴⁰ На овом локалитету изнад слојева који у себи садрже мешане моришке и Отомани културне елементе, констатовани су и типични слојеви са материјалом Füzesabony културе (— класичан Отомани). За наша разматрања у овом смислу свакако је важна и ситуација констатована на некрополи у Батоњи, где су културни елементи ове две културе измешани у толикој мери, да би се чак евентуално могло говорити и о гробљу које на неки начин припада обема поменути културама. На гробљу у Батоњи које је лоцирано у граничном делу, између области простирања ове две културе, пенетрација културних елемената моћног источног суседа моришке групе, могла се најраније и најснажније осетити. Исте утицаје могуће је јасно уочити и на материјалу најмлађих фаза других некропола моришке културе, лоцираних више према западу, мада у мањој мери него у Батоњи. Ово нам, између осталих, веома добро илуструје и материјал из најмлађе фазе сахрањивања на некрополи у Сегегу.

Ако бисмо, дакле, желели да бар у хипотетичном смислу установимо културну припадност популација које су условиле крај моришке културе и представљале њене евентуалне наследнике, више момената указивало би на Отомани културну групу.

Апсолутна хронологија

Почеци моришке културне групе датовани су од стране многих аутора у период између 19. и 18. века п.н.е. Тако је Г. Чајлд датује између 1850. и 1600. год. п.н.е., док се по Нестору ова култура може још ниже датовати, и то у 17. век п.н.е.⁴¹ Томпа сматра да се на основу стратиграфије Тосега Перјамош култура може датовати између 1800. и 1400. год. п.н.е.⁴² Мишљења И. Боне углавном се слажу са горњим датовањима. Према њему, почеци развоја Питварош (Pitvaros) групе могли би да се ставе у период 19. века п.н.е., док би развој перјамош културе почињао на прелазу између 19. и 18. века п.н.е.⁴³

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ G. Childe — податак из J. Nestor, op. cit., 89; F. Tompa — податак из D. Popescu, op. cit. 139.

⁴² F. Tompa — податак из D. Popescu, op. cit., 139.

⁴³ I. Bona, op. cit., 39; исти, Über die Erstehung der Frühbronzezeit in der Theiss — Maros Gegend, Acta Antiqua et Archaeologica, T. VIII, 1965, 66.

Од стране највећег броја аутора и данас се, дакле, углавном сматра да би моришка културна група припадала оквирима ступња А. Рајнекеове хронолошке периодизације за средњу Европу. У прилог овом датовању моришке културне групе иду и неки датуми добијени C14 методом. Како је познато, горња хронолошка граница централноевропског бронзаног доба може се фиксирати на основу хоризонта звонастих пехара у Холандији и Немачкој, на пример. Засада, наиме, изгледа да у централној Европи култура звонастих пехара траје све до самих почетака бронзаног доба, а према датумима лабораторије у Гронингену ова култура на поменутих територијама може да се датује у период између 2020. и 1770 год. п.н.е.⁴⁴ Уколико би се ово прихватило, онда би почетак бронзаног доба централне Европе могао да се датује око 1800 год. п.н.е. Међутим, постоји мишљење, које заступа и само научно особље гронингенске лабораторије, да су њихови датуми сувише ниски.⁴⁵ И неки други C14 датуми говоре у овом смислу и индиректним путем иду у прилог оваквог „традиционалног“ датовања моришке културе. Тако C14 датуми за белгијски локалитет Хамон који припада култури звонастих пехара крећу се од 2000 до 1800 г. пре н.е.⁴⁶ Даље, резултати берлинске лабораторије пружају C14 датуме од око 2000 г. пре н.е. (BLN 550) за гроб културе звонастих пехара у Лебницу (Немачка).⁴⁷ Претпостављајући да се овај датум не односи на крај ове културе, подразумевало би се да она траје и даље од овог периода, а што би ишло у прилог датовања моришке културе у доста каснији период. У прилог ниском датовању моришке културе говорили би и C14 датуми добијени за рану фазу Хаб-рев културе на локалитету Барац (Baracs), (BLN 340) — 1785 год. п.н.е.,⁴⁸ пошто се сматра да у релативно хронолошком смислу ова култура евентуално претходи моришкој. Тако би се C14 датуми за рано бронзано доба у Чехословачкој кретали око 1650. год. п.н.е.,⁴⁹ а исти датуми „калибрирани“ помоћу старости добијене путем bristlecone pine („бора са чекињастим шишаркама“ — sequoia) указивали би на време 1800. год. п.н.е. за почетак раног бронзаног доба.⁵⁰

Сви ови датуми, мада често у индиректном смислу, указивали би на могућност прихватања

⁴⁴ H. L. Thomas, The Significance of Radiocarbon Dating for the Bronze Age Chronology of Central Europe, Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958, 805—807.

⁴⁵ Ibid., 807.

⁴⁶ Radiocarbon, vol. 10, no. 1, 1968, 31.

⁴⁷ Ibid, vol. 12, no. 2, 1970, 401.

⁴⁸ Ibid., 407.

⁴⁹ Ibid., vol. 14, no. 2, 1972, 370.

⁵⁰ Ibid.

ниског датовања моришке културне групе. С друге стране, сва мишљења и датуми којима у садашњем тренутку располажемо не иду у прилог оваквом датовању моришке културе. Нешто више датовање у својим радовима заступа на пример М. Гимбутас, која развој моришке културе хронолошки ставља у период између око 2000. до око 1500. год. п.н.е.⁵¹ Са оваквим временским положајем моришке културе слажу се и неки наши аутори.⁵² Пошто се генерално сматра да су сви С14 датуми, добијени пре употребе Сусовне калибрације, (који се односе на периоде старије од 1500. год. п.н.е) сувише ниски, по неким ауторима је могуће датовање почетка културе Нафрев у период од око 2500. год. п.н.е.⁵³ На основу могућности хронолошког паралелизма културе Перјамош-Печка са слојевима Ситаргои Vb, почеци Перјамош-Печка групе би евентуално припадали времену од око 2300. год. п.н.е. И неки наши аутори предлажу овакво више датовање за почетке раног бронзаног доба, на пример у Србији, и сматрају да би они хронолошки падали у период између 2500. и 2300. год. п.н.е.⁵⁴ Оваква мишљења нашла би потврду и у серији С14 датума. Ови датуми добијени за период рапе Уњетице фазе били би око 1900. год. п.н.е. (BLN 475),⁵⁵ док би према њима касна етапа у развоју ове културе хронолошки припадала времену око 1600 год. п.н.е. (GRN 1997,⁵⁶ GRN 5037⁵⁷). По неким датумима (Mich. 1325⁵⁸) ова култура развијала би се већ око 1950. год. п.н.е. Уколико је тачно, као што многи аутори сматрају, да се почеци Уњетице културе могу паралелисати са развијеном фазом моришке културне групе, онда би и горњи датуми, у индиректном смислу, свакако указивали на могућност вишег датовања моришке културе. Оваквом датовању у прилог ишла би и нека мишљења по којима би Рајнекеов систем А хронолошки припадао периоду између 2100. и 1900. год. п.н.е.⁵⁹

У време краја трећег миленија п.н.е. локалне групе Панонског и Карпатског басена позног енеолита-Бодрогкерестур, Баден и Вучедол-Зок, изложене су притисцима и кретањима појединих етнокултурних група са истока (степски елементи), запада (звонасти пехари и Мако) и југоистока (Чернавода?). Услед неједнаког степена интензитета ових утицаја, а самим тим и броја носилаца ових кретања, аутохтоно становништво реаговало је на различите начине, што се у културном смислу рефлектовало у стварању великог броја културних група на релативно малој територији. Чини се да је моришко подручје било најмање изложено овим општим покретима, па је изгледа управо због тога у култури периода раног бронзаног доба која се на њему развијала највише одражен утицај традиционалних локалних култура енеолита, и то првенствено Бодрогкерестур културе, док су степски и југоисточни елементи овде много мање изражени. Отуда већ око 2000. год. п.н.е. моришка културна група добија своју оригиналну физиономију и за време класичног периода свог трајања одржава интензивне контакте са млађом фазом културе Нафрев и евентуално са Хатван културном групом. У позној фази, чини се да моришка територија поново бива изложена утицајима са истока и југоистока. Док утицаји са југоистока имају карактер, како изгледа, само појединачних контаката, они са истока у којима доминирају Отомани културни елементи, толико су снажни да се може помишљати да је ова култура потпуно изменила карактер моришке културне групе која се изгледа њеном последњом фазом (Füzésabony) и гаси. Моришка култура није, изгледа, била у стању да пружи значајнији отпор снажним културним групама раног бронзаног доба, јер је она структурално остала да живи у једном другачијем енеолитском свету и самим тим коначно морала да уступи место групама развијенијим од себе.

Јасмина ДРАШКОВИЋ-JOHNSON

⁵¹ M. Gimbutas, op. cit., 188—193.

⁵² N. Tasić, op. cit., 404 и даље.

⁵³ C. Renfrew, Carbon 14 and the Prehistory of Europe, Scientific American, October 1971; исти, Sitarogoi, Radiocarbon and the Prehistory of South-East Europe, Antiquity XLV, 206.

⁵⁴ В. Трбуховић, Проблеми порекла и датовања бронзаног доба у Србији, Београд 1968, 140.

⁵⁵ Radiocarbon, vol. 12, no. 2, 1970, 406.

⁵⁶ E. Neustupny, Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-Eastern Europe, Slovenska Archaeologia 16, no. 1, 1968, 45.

⁵⁷ Radiocarbon, vol. 12, no. 2, 1970, 406.

⁵⁸ Ibid, vol. 14, no. 1, 1972, 188.

⁵⁹ J. A. Bakker, I. C. Vogel and T. Wislanski, TRB and other C14 Dates from Poland, Helinium, vol. 9, 1969, 26.

⁶⁰ Овај чланак је већим делом произашао из мог магистарског рада са темом „Моришка културна група раног бронзаног доба“, одбрањеног 1973. год. на Филозофском факултету у Београду пред комисијом у саставу: Проф. др. Драгослав Срејовић, Проф. др. Бранко Гавела, Проф. др. Милутин Гарашанин. Поред осталих посебно сам захвална ментору проф. др. Срејовићу због његовог широког разумевања и свестране помоћи, како током израде магистарског рада, тако и приликом припреме ове расправе за публикавање.

PROBLEMS IN THE ORIGIN AND CHRONOLOGY OF THE MORIŠ CULTURE

I Origins

The archaeological literature contains a variety of reconstructions of the Origin of the Moriš culture. A number of different regions and cultures are cited as sources of influence on the Moriš group. Influences from the South and Southeast are frequently mentioned, along with those from specific cultures such as Unetice, Jordansmühl, Bodrogkeresztúr, Nagyrev, Hatvan, Kisapostag, Bubanj-Hum, Salcuța and sundry Steppe groups.

Recent opinion, however, has increasingly portrayed the Moriš culture as a largely autochthonous development out of Bodrogkeresztúr. In my view, a wide range of similarities between these two cultures support this position. These similarities may be divided into three types: economic, social and biological as follows.

A. Economic

1. Moriš agriculture and animal husbandry shared far more features with that of the aeneolithic Bodrogkeresztúr than it did with the subsistence patterns of surrounding Early Bronze Age groups.
2. The same situation prevailed in respect to certain crafts, particularly metallurgy.

B. Social

1. Stylistic similarities in a wide range of items of material culture suggest a close relationship between the two groups in question.
2. Marked similarity in mortuary ritual is particularly suggestive of a close cultural relationship.

C. Biological

1. The anthropological types of these two populations are sufficiently similar to suggest a close biological relationship between them.

Stratigraphic evidence of a Bodrogkeresztúr-Moriš transition is, however, rare. The site of Pécska is the only Moriš settlement with stratified earlier material. This earlier material is definitely attributable to Bodrogkeresztúr, although along with the material from Hódmezővásárhely-Hunyadihalom it seems to represent a significantly later phase of this culture than does the classic Bodrogkeresztúr material from Tiszapolgar-Basatanya. It would seem, therefore, that Bodrogkeresztúr lasted considerably longer in the lower Tisza and Moriš river basins than in its core area, perhaps even through Baden which here is peripheral and covers only the western portion of the region later occupied by the Moriš group.

It must be recognized that material of a number of other cultures was present in the Tisza area between the end of Baden (here terminal Bodrogkeresztúr) and early Moriš. These occupations, or perhaps simple influence were, however, all either peripheral or ephemeral. Sometime in late Baden the upper Tisza area was exposed to considerable

influence by various steppe groups to the east. Steppe related material is rarely found in the area of the future Moriš culture. Simultaneously, this future Moriš area is briefly occupied by the Mako group which has definite western affinities. Finally, immediately prior to the emergence of the Moriš group, western Glockenbecher material appears in the area. The duration and distribution of Glockenbecher material cannot, however, be related to the distribution and chronological development of the Moriš culture.

While a considerable alluvial deposit between the Bodrogkeresztúr and Moriš deposits of Pécska indicates a certain temporal hiatus between these occupations, it is clear that Bodrogkeresztúr remained the dominant, if not the only, cultural influence in this area through the emergence of the Moriš group.

II Chronology

Because of inadequate data, consideration of the relative chronology of Moriš and adjacent groups is a difficult task. The following observations are based almost exclusively on stylistic similarities between Moriš ceramics from closed provenience units and the ceramics of surrounding non-Moriš areas.

Early Moriš was probably contemporary with the final phase of the Mako culture. Moriš was essentially contemporary with Nagyrev, Vinkovci-Somogyvár and Unetice, although Nagyrev probably began earlier, Vinkovci-Somogyvár ended somewhat later than Moriš. It is possible to indirectly establish that Moriš and early Kisapostag were contemporaneous. Further, Moriš probably began somewhat earlier than Hatvan.

Both Ottomány and Vattina began late in the Early Bronze Age and continued into M.B.A. Their relationship with Moriš may be outlined as follows. Early Ottomány and Vattina were both parallel with late Moriš, although we have no case of stratigraphic superposition of Vattina over Moriš. Mixed Moriš-Ottomány materials at Vardomb are covered by pure Ottomány deposits. A similar situation occurs in some Moriš necropolae such as Battonya. Clearly then, Ottomány superceded Moriš in the Tisza area.

Traditional chronology places the emergence of the Moriš group between 1900 and 1800 B. C. and its end between 1600 and 1400 B.C. (Childe, Nestor, Tompa, Bona). This time range conforms to Reinecke's Period A. Some carbon-fourteen dates support this traditional low chronology.

A higher dating of Moriš is also possible. (Gimbutas, Tasić) Carbon dates corrected to the Bristle cone pine calibration curve suggest a date for Nagyrev (contemporary with Moriš) of 2500 B.C. Renfrew suggests a date of 2300 B.C. for early Moriš, based on its possible contemporaneity with Sitargoi Vb. Finally, some of our authors (V. Trbuhović for example) interpret available carbon dates to place the beginning of the Early Bronze Age in Serbia between 2500 and 2300 B.C. I believe that this higher dating of the Moriš culture will prove to be correct.

Jasmina DRAŠKOVIĆ-JOHNSON

A propos de l'argenterie romaine des provinces danubiennes

Moins spectaculaires peut-être que dans d'autres régions de l'Empire romain ou du monde balkanique, les trouvailles d'argenterie qui ont eu lieu en Yougoslavie,¹ partiellement recensées il y a trois quarts de siècle,² ou celles qui sont en relation avec les territoires de l'actuelle Yougoslavie, sont pourtant d'une importance capitale pour notre connaissance des productions d'objets en métal précieux en particulier pendant l'Antiquité tardive. Il est possible en effet aujourd'hui, à la lumière de découvertes récentes, de proposer un certain nombre de conclusions précises, qui peuvent constituer ainsi des bases fermes pour l'étude de la toreutique de cette époque, dans des domaines encore incertains, bien que fondamentaux: localisation et organisation des ateliers, datation de la production.

Les trouvailles du Haut-Empire, relativement peu abondantes et peut-être moins significatives à certains égards que celles du Bas-Empire, fournissent néanmoins un précieux apport;³ à côté d'une pièce de belle facture, mais isolée, comme la coupe de Dionysos et Ariane de Rudnik (fig. 1), récemment republiée,⁴ le trésor de Tekija,⁵ découvert en 1948 sur le Danube Inférieur, trou-

vaille close, au contenu hétérogène, pose un intéressant problème historique dont les données ont été bien étudiées par M. Mano-Zisi,⁶ puisqu'y voisinent plaques d'argent votives, équipement légionnaire, bijouterie indigène et argenterie. L'examen des monnaies qui accompagnaient cet ensemble — les plus récentes appartiennent au règne de Domitien — suggèrent un enfouissement à la fin du Ier siècle de notre ère; date en accord avec le type des 3 vases d'argent: le décor du manche d'un *simpulum* — têtes de cygne en haut et en bas, motifs floraux stylisés, tête féminine à la partie supérieure — renvoie aux pièces du Ier siècle de notre ère, un manche de *trulla* de Boscoreale,⁷ où se retrouvent les mêmes filets joignant la tête des cygnes en bas au premier motif floral, par exemple, ou celui d'une autre *trulla* du trésor de la maison du Ménandre de Pompei encore plus proche dans la forme des fleurs et des boutons.⁸ Les deux *trullae* de Tekija⁹ reprennent sur leur panse bosselée, un décor qu'affectionneront des vases analogues du Ier s., à Oberkassel¹⁰ et à la maison de Ménandre; les manches se rapprochent, eux, des représentants les plus récents des manches «à têtes de cygne»: celles-ci, encore reprises à l'attache avec le corps du vase, sont remplacées en haut par des têtes de fauves qui encadrent dans un cas une tête de satyre, dans l'autre le

¹ Notre intention n'est pas de donner ici un catalogue exhaustif de l'argenterie romaine trouvée dans les provinces danubiennes, mais de présenter un certain nombre de remarques sur quelques uns de ces objets. Je tiens à remercier ici M. Djurdje Bošković, directeur de l'Institut archéologique de Belgrade, d'avoir bien voulu accepter cet article dans la revue de l'Institut.

² M. Vassits, *La vaisselle d'argent du Musée national de Belgrade*, *Revue archéologique*, 1903, I, p. 17—32.

³ Un ensemble d'objets, attribuables à l'époque flavienne ou antonine, a été récemment recueilli à la suite d'un dragage. Que M. M. Vasić, conservateur au Musée national de Belgrade, chargé de la section du Bas-Empire, qui m'a communiqué ce renseignement et de nombreuses indications sur les objets conservés dans ces collections, trouve ici l'expression de ma gratitude.

⁴ Vassits, *op. cit.*, p. 17—18; A. Greifenhagen, *Römischer Silberbecher*, *J. d. I.*, 82, 1967, p. 27—36; la coupe appartenait à un certain Lucius Flavius Valens, préfet d'une *cohors Hispanorum*.

⁵ Dj. Mano-Zisi, *Nalaz iz Tekije — Les trouvailles de Tekija*, Belgrade, 1957.

⁶ Mano-Zisi, *op. cit.*, p. 89—90, № 31.

⁷ A. Héron de Villefosse, *Le trésor de Boscoreale*, *Mon. Piot*, V, 1899, № 24; Musée du Louvre, Bj. 1901.

⁸ A. Maiuri, *La casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria*, Rome, 1936, p. 357—358, n° 18—19.

⁹ Mano-Zisi, *op. cit.*, n° 32 et 33, p. 90—94.

¹⁰ Neuffer, *Silbergewerbe aus Oberkassel bei Bonn*, *Bonner Jahrbücher*, 151, 1950, p. 194—196; P. La Baume, *Ryöisches Kunstgewerbe*, Braunschweig, 1964, p. 24.

visage d'une jeune femme aux longues mèches; on les rapprochera de la patère trouvée à Duffel,¹¹ dans la Nèthe, en Belgique, où le même motif réapparaît; mais dans ce cas, le décor central est constitué par un Mercure rapporté, en fort relief, alors qu'à Tekiya le décor floral subsiste, lourd et envahissant.

On signalera encore le petit vase en argent trouvé en Dalmatie, mais aujourd'hui perdu, que Mme Byvanck-Quarles a récemment replacé dans son contexte: ce petit gobelet (fig. 2), décoré de grues becquetant des serpents, appartient en effet à un groupe homogène qui reprend systématiquement ce thème^(11b).

Mais l'origine italienne de ces objets est assurée par ces comparaisons; posant le problème d'ordre historique et économique de leur arrivée à leur lieu d'enfouissement, ils ne peuvent être considérés comme une production locale.

Celle-ci pourtant est attestée formellement, essentiellement pour le Bas-Empire: c'est pour cette époque que les trouvailles ont été les plus abondantes, et que les enseignements que l'on peut en tirer sont les plus importants. Deux ateliers nous sont connus avec certitude, mais de façon inégale: examinons le dossier qui les concerne.

Le premier est celui de Naissus:

De fondation ancienne, près du Margus (l'actuelle Morava), cette cité connaîtra au IVe siècle un brillant développement lié à son importance stratégique, à un noeud routier essentiel, pivot entre les deux parties de l'empire. Sans atteindre peut-être l'importance administrative de Sirmium, la ville jouera un rôle économique de premier plan, dont témoigne par exemple la *Notitia dignitatum*.¹²

Le dossier de l'argenterie qui provient des ateliers de la cité est fermement établi, par des pièces diverses et relativement nombreuses:

1 — la trouvaille de Niš¹³: en 1900 plusieurs vases identiques étaient trouvés ensemble, cinq, six ou même sept suivant les sources. Il s'agissait de patères, coupes sans pied très évasées, comportant intérieurement une inscription aux lettres

estampées: LICINI AVGVSTE SEMPER VINCAS. Au centre, dans une couronne de lauriers, une acclamation: SIC X SIC XX, donne les circonstances de la fabrication, les décennales de Licinius. Un poinçon complète le tout: NA/ISS. Cinq de ces vases ont été jusqu'ici localisés: deux sont conservés au Musée National de Belgrade,¹⁴ un troisième a été acquis récemment par le British Museum,¹⁵ un quatrième se trouve au Kunsthistorisches Museum de Vienne,¹⁶ un cinquième au Fine Arts Museum de Boston; un sixième exemplaire serait conservé dans une collection privée suisse.

L'examen des plats fabriqués à l'occasion des décennales de Licinius a été récemment abordé à plusieurs reprises, et l'on attend une étude d'ensemble sur ce sujet.¹⁷ Il convient cependant de souligner de nouveau le délicat problème que pose cette série de Naissus: la date normale de la célébration des décennales de Licinius, 317/318, est largement postérieure à la prise de contrôle par Constantin de la cité — 314, ou comme il semble plus vraisemblable 316—. Il est peu satisfaisant de supposer une préparation des plats trop longtemps à l'avance; mais aucune des solutions envisagées n'est totalement probante: distribution anticipée en 316, contemporaine de la commémoration des décennales de Constantin, manifestation de la propagande licinienne dans ces régions contestées;¹⁸ ou au contraire fabrication au moment où Naissus appartient au domaine constantinien,¹⁹ mais où les rapports entre les deux empereurs sont bons.

Mais on ne peut toutefois en tirer un argument totalement décisif contre le développement de la première guerre entre Constantin et Licinius en 314. On pourrait en effet penser que l'estampille qui désigne Naissus n'est pas une marque d'atelier, mais une empreinte du fisc; les plats auraient été introduits sur les territoires perdus par Licinius dans un but de propagande, saisis par l'administration de Constantin et contremarqués par elle. Rappelons que durant la guerre déjà Constantin s'était emparé à Sirmium du trésor de son adversaire dont le contenu avait dû être versé dans les caisses impériales.²⁰

¹⁴ Poids: 311 g 50 et 288 g 50.

¹⁵ A. Tait, *A silver dish made for the emperor Licinius in 317*, *Antiquity Journal*, 50, 1970, p. 344; *British Museum Quarterly*, 34, 1970, p. 189.

¹⁶ R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter*, Vienne, 1958, N° A 23, p. 15.

¹⁷ Annoncée par le prof. B. Overbeck.

¹⁸ *Lingots d'or et d'argent à Sirmium*, à paraître dans *Sirmium*.

¹⁹ M. Mirković, *A contribution to the history of Constantine's and Licinius's role*, *Recueil de Travaux de la faculté de Philosophie*, Belgrade, 1974, XII, 1, p. 145—152.

²⁰ Zosime, II, 19.

¹¹ M. E. Mariën, *Poëlon en argent dragué dans la Nèthe*, *Helinium*, 1970, p. 105—119.

^{11b} D. Tudor, *Germania*, 37, 1959, p. 238—242; L. Byvanck-Quarles van Ufford, *Les vases en argent à échassiers conservés à Istanbul*, *Mélanges Mansel*, Ankara, 1974, p. 339.

¹² R. E., XVI, s. v. Naissus (M. Fluss, 1935), col. 1589—1590. *Notitia Dignitatum*, éd. Seeck, Or. XI, 37.

¹³ *CIL* III 14595 (1). Vassits, *op. cit.*, N° XXV, p. 26—28. Les pièces de la trouvaille ont fait l'objet de nombreuses mentions. Nous renvoyons, pour la bibliographie, à l'article de Mme Mirković; cf. notre note 19.

Une telle hypothèse cependant nous semble difficile à admettre, surtout si l'on tient compte de l'activité de l'atelier de Naissus par la suite. On retiendra toutefois que la forte concentration des plats liciniens dans la région danubienne traduit à coup sûr un souci de propagande dans des territoires âprement contestés par les deux partis.

2 — L'un des plats de l'ensemble conservé à *Münich* et récemment publié par B. Overbeck²¹ comporte extérieurement une inscription pointillée: NAIS, qui indique clairement son origine. L'intérieur de la coupe présente un second texte, gravé: VOTIS X CAESS NN, suivi d'une *hedera*. La mention des décennales de deux Césars ne peut désigner que Crispus et Constantin II, qui célèbrent cet anniversaire (*vota suscepta*) en 321/322. Deux remarques s'imposent à propos de ce vase: on doit d'abord noter que la marque d'origine n'est pas ici un poinçon, comme sur les coupes liciniennes ou sur trois autres des coupes de *Münich* qui proviennent de Nicomédie et d'Antioche,²² mais un simple *graffito* en pointillés, sans caractère officiel apparent. L'objet ne comporte pas non plus d'effigie en son centre, comme les trois précédents ou les plats liciniens de Červenbreg, attribués pendant un moment aux ateliers de Sirmium, alors que le style du portrait impérial renvoie plutôt à Héraclée.²³ Cette absence n'est d'ailleurs pas faite pour étonner, et correspond parfaitement à l'inexistence de tout atelier monétaire à Naissus.²⁴

Plus curieux est peut-être d'ailleurs dans cette perspective le même phénomène pour un second vase attribué à Antioche,²⁵ mais qui ne porte qu'un fragment d'inscription pointillée:] XIAC. La coupe présente de grandes analogies avec celle de Naissus, par la mise en page sinon par le style de l'acclamation intérieure: VOTIS X CAESARIS NOSTRI. Mais si l'attribution à Antioche ne nous

semble pas totalement assurée, la mention d'un seul César — qui serait Licinius II — empêche toutefois de voir dans la coupe un produit des ateliers de Naissus.

3 — Une coupe trouvée dans le Nord de la Bulgarie,²⁶ tout à fait semblable dans sa présentation aux plats liciniens, célèbre par une inscription sur son fond, en lettres estampées, Constance II triomphateur: D(ominus) N(oster) CONSTANTIVS PERP(eutus TRIVMF(ator) AVG(ustus): on songera immédiatement au succès remporté en 358 sur les Sarmates. Des deux lingots qui accompagnent cette phiale, l'un porte une inscription en pointillés: POLIGER NAIS PI, qui permet de le rattacher aux ateliers de Naissus; le second est estampillé à deux reprises au nom de Constance II. On peut donc supposer avec une certaine vraisemblance, mais sans certitude absolue, que la coupe, comme le second lingot, a bien été fabriquée à Naissus.

Les premières pièces du dossier se répartissent donc de la façon suivante:

316/317	décennales de Licinius	5 (ou 6) phiales
321/322	décennales de Crispus et Constantin II	1 phiale
358	triomphe de Constance II	1 phiale

Se trouve ainsi attestée pendant toute la première moitié du IVe siècle à Naissus l'activité d'ateliers spécialisés dans la production de vases commémoratifs destinés aux *largitiones*. D'autres éléments peuvent d'ailleurs entrer en ligne de compte: les deux lingots qui accompagnent la coupe de 358 bien sûr; leurs estampilles témoignent de leur caractère officiel, nom de l'empereur dans un cas, marque très proche des revers monétaires par sa forme — circulaire — et son type — Victoire de face tenant deux couronnes issue d'un coin. Le contexte de la trouvaille montre bien qu'il s'agit soit de matière première préparée pour d'autres coupes, soit plus probablement d'argent destiné purement et simplement à la distribution. On peut aussi signaler le lingot d'or de la trouvaille de Feldiora portant l'estampille de Naissus,²⁸ matériel toutefois différent, plus

²¹ B. Overbeck, *Argentum romanum*, München, 1973, № 4, p. 29.

²² *ibidem*, n° 1—3, p. 23—29.

²³ L. Ogenova, *Plats en argent du décennaire de l'empereur Licinius*, Bull. de l'institut archéologique bulgare, Zbornik G. Kacarov, 1955 (article en bulgare avec résumé en français), p. 233—243; Z. Kadar, *Data illustrating the problems of late roman vessels in the Danube region*, Folia archaeologica, 12, 1960, p. 133—144 (art. en hongrois, résumé en anglais); T. Ivanov, *Handelsbeziehungen Sirmiums mit Thrakien zur Zeit der Decennalia des Kaisers Licinius*, Bull. de l'institut archéologique bulgare, 33, 1972, p. 225—237 (art. en bulgare avec résumé en allemand).

²⁴ La présence d'empreintes de ce type ne suppose pas toutefois nécessairement l'existence d'un atelier monétaire, comme le montre le lingot de Constance II: mais les plats de *Münich* cités plus haut fabriqués à Nicomédie et Antioche semblent bien issus d'officines monétaires comme le prouverait leur inscription.

²⁵ Overbeck, *op. cit.*, № 5, p. 39.

²⁶ J. Jurukova, *Lingots en argent et une phiale en argent de Constance II*, Archeologia, 1973, p. 50—57 (article en bulgare avec résumé français); *id.*, Actes du colloque numismatique du Musée National de Belgrade, janvier 1975, à paraître. Rappelons les deux plats commémoratifs des *vicennalia* de Constance II, trouvés à Kertch: A. A. 1905, p. 60—61; Matzulewitsch, *Byzantinische Antike*, Berlin—Leipzig, 1929, p. 95—97.

²⁸ G. Elmer, *Exkurs über die Goldbarren aus Sirmium (Naissus und Thessalonice) und ihre Datierung*, Numizmatičar, 2, 1935, p. 17—21; F. Baratte, *op. cit.*; *idem* Actes du colloque de Belgrade, à paraître.

tardif d'une part — fin du IVe ou début du Ve s., sorti d'autre par des stocks du *thesaurus*, non pas des ateliers d'orfèvres; on attirera l'attention enfin sur les fibules à effigies trouvées à Naissus même.²⁹ Plusieurs exemplaires en argent de ce type « en oignon » ont été trouvés en nombre relativement important sur les *limes* danubien et rhénan. L'arc comporte un décor de visages, grossièrement dessinés et niellés, dans lesquels on a voulu reconnaître des membres de la famille de Constantin.³⁰ Une telle hypothèse reste difficile à prouver: on gardera présent à l'esprit la vogue de ce type de décor au IVe siècle, sur des objets bien divers: pavements en mosaïque, à Aquilée par exemple ou en Espagne à Santisteban del Puerto,³¹ coffrets panoniens,³² plat d'argent de Cesena proche par la technique des fibules, où les portraits voisinent avec des bustes de divinités.³³ Même si l'on considère que les fibules en métal précieux deviennent à cette époque cadeaux privilégiés et insignes de dignité,³⁴ ce n'est pas une raison suffisante pour reconnaître ici des portraits impériaux, encore moins pour les identifier, étant donné la médiocre qualité du dessin.

On ajoutera surtout que si ces fibules sont ici signalées comme des éléments qui rentrent dans toute cette catégorie d'objets — cadeaux que nous venons d'évoquer, et que l'on peut rattacher au moins partiellement aux productions des provinces danubiennes — aucun élément ne permet d'affirmer que Naissus en est un des centres.

Un autre objet d'argent par contre s'ajoute avec certitude à ceux déjà recensés: l'un des plats du trésor découvert en décembre 1961 à Kaiseraugst,³⁵ près de Bâle, en Suisse, à l'intérieur de l'enceinte de *Castrum Rauracense*, à proximité immédiate de celle-ci. Ce trésor, dont une série de monnaies et trois lingots d'argent estampillés au nom de Magnence permettent de dater l'enfouissement en 350/351 lors de l'invasion des Ala-

mans, renferme parmi d'autres pièces un grand plat circulaire.³⁶ Le *marli*, bordé par une ligne de grosses perles, est décoré d'une double bande de cannelures disposées en bulbe et placées tête-bêche; au fond du plat, des cannelures ondulées; au centre une étoile à huit branches, formée de deux carrés entrelacés — motif caractéristique du répertoire ornemental du Bas-Empire — quadrillée intérieurement et garnie de petits fleurons. Au revers, soigneusement tracée en pointillés, une inscription donne le nom de l'artisan, celui de l'atelier et le poids: EVTICIVS NAISI P V.

Un rapprochement de ce dernier objet avec ceux cités précédemment appelle aussitôt une remarque: nous nous trouvons en présence de représentants de deux catégories de vaisselle différentes, la première constituée d'éléments appartenant à une production officielle, désignée comme telle par une inscription, une estampille dans certains cas, parfois même l'effigie impériale, qui leur donne le même caractère qu'aux monnaies.³⁷ Leur rôle d'ailleurs n'en est pas très différent: comme certains lingots, c'est celui de cadeau, offerts avant tout pour leur valeur vénale, non pour leurs qualités artistiques, mais sous une forme plus flatteuse qu'un sac de monnaies ou une barre de métal. Comme la production des monnaies, matériel de propagande elles aussi, leur fabrication est donc très certainement attentivement contrôlée, et c'est de ce contrôle que témoignent les estampilles, qu'elles émanent de l'atelier proprement dit ou d'un bureau spécialisé.³⁸ Il convient d'ailleurs de se demander si les différentes marques relevées, estampillées dans certains cas, pointillées seulement dans d'autres, sont toutes assimilables: si les poinçons en effet peuvent paraître revêtir un caractère plus officiel, les inscriptions manuelles, même pointillées, semblent souvent de simples marques d'origine émanant de l'atelier.

Le plat de Kaiseraugst, lui, est différent: précieux par son travail autant par sa matière véritablement objet d'art. Rien n'indique ici qu'il s'agisse d'autre chose que de la production d'un

²⁹ Ces documents m'ont été signalés par M. Vladislav Popović, que je remercie vivement. Ils seront prochainement publiés.

³⁰ T. Ivanov, *Représentations de Constantin Ier et de ses fils sur des fibules en forme de bulbe de Bulgarie*, *Archeologia*, 1972, 4, p. 9—29 (article en bulgare avec résumé français); Z. Vinski, *Kasnoantički starosidoci... Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LXIX, 1967, p. 5—86.

³¹ Aquilée: H. Kähler, *Die Stiftermosaiken in der konstantinischen Südkirche von Aquileia*, Cologne, 1962, p. 12—15; la mosaïque de Santisteban del Puerto sera publiée par le professeur Pedro de Palol.

³² H. Buschhausen, *Die spätromischen Metallschriften und frühchristlichen Reliquiare*, I, Katalog, Vienne, 1971.

³³ Les bustes ont été parfois identifiés aux mois et aux Saisons. Cesena, *Il museo storico dell'Antichità*, Faenza, 1969, p. 76—81 (avec bibliographie).

³⁴ Cf. à ce propos J. Heurgon, *Le trésor de Ténès*, Paris, 1958, p. 21—30.

³⁵ R. Laur Belart, *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst*, Aargau, Augst, 1967; la publication du trésor est en cours de préparation sous la direction de M. Cahn. H. Cahn, *Trésor d'argenterie et de monnaies romaines à Kaiseraugst (Suisse)*, *Bull. de la Société française de numismatique*, 1971, p. 115—120.

³⁶ Laur Belart, p. 22, N° 5; diamètre 42 cm 5.

³⁷ Les instructions impériales au *comes sacrarum largitionum* et aux procureurs des ateliers monétaires, telles que nous les rapportent Cassiodore (*Var.* VI, 7; 32) insistent sur la valeur de l'effigie de l'Empereur.

³⁸ Sur ce problème, cf. J.P.C. Kent, *Comes sacrarum Largitionum*, dans E. Cruikshank Dodd, *Byzantine silver stamps*, Washington, 1961, p. 35—48.

orfèvre, même si l'inscription, dans sa technique et sa forme, rappelle de très près celle d'un des lingots de Constance II: nom de l'orfèvre, nom de la ville d'origine, poids. Il ne faut donc pas *a priori* étendre de façon trop générale à toutes les formes d'argenterie les conclusions que l'on peut tirer des plats commémoratifs fabriqués parfois dans les ateliers qui battent monnaies.³⁹ Mais aucun élément n'interdit non plus de considérer que l'ensemble des objets provient d'un même centre de production: le rapprochement fait plus haut entre les inscriptions du lingot bulgare et celles du plat d'Euticius est renforcé par la proximité très probable des dates de fabrication — les années 350; si le développement proposé pour une inscription d'un des lingots d'argent trouvés à Sabac, près de Sirmium, s'avère exact,⁴⁰ on possède la preuve qu'un même personnage peut être désigné tantôt comme orfèvre fabricant de vaisselle — *vascularius* — ou fonctionnaire — *m(agister) b(isellarius) n(ummulariorum)*.⁴¹ Rappelons enfin que le moment est proche où vont apparaître les estampilles officielles sur des objets d'argenterie de plus en plus nombreux: les quelques exemples datables du IVe siècle sont moins explicites que ceux qui au VIe et au VIIe siècle témoignent d'un contrôle strict et organisé de cette production.⁴² Mais l'estampille de la coupe conservée à Berlin,⁴³ typologiquement datable du IVe siècle et dont le poinçon — la Tyché de Constantinople telle qu'elle apparaît sur les monnaies du dernier quart du siècle — incite à l'assigner, avec les autres exemplaires de la série dont ceux conservés au Musée National de Belgrade et au Museum of Arts and Cleveland,⁴⁴ plutôt à la fin du siècle, et à un atelier officiel constantinopolitain, nous livre le nom d'un personnage, *Abalatos*, qui n'est pas l'artisan qui a fabriqué l'objet, mais celui qui l'a poinçonné — *СФРАГІСЕН* — et qui est donc l'équivalent du *signator* qui apparaît sur les lingots d'or de la fin du IVe siècle et du début

du Ve siècle. *Abalatos* est donc, sans doute, un fonctionnaire des bureaux du *comes sacrarum largitionum*. Il nous semble probable, en dépit de l'absence de textes formels, que dès cette époque une grande partie de la vaisselle d'argent, les pièces importantes par leur qualité ou leur valeur intrinsèque au moins, sortaient d'ateliers sinon officiels, du moins contrôlés strictement: il ne saurait en aller autrement à un moment où le métal précieux non monnayé, or mais aussi argent, est appelé à jouer un rôle essentiel et où se multiplient les textes réglementant l'usage de ces métaux.⁴⁵ Une telle constatation n'est pas sans conséquence pour la détermination des centres de production, qui ne sauraient à notre sens, être trop dispersés, même si l'on admet volontiers qu'en de nombreux endroits aient pu être fabriqués des objets de moindre importance.

Il est donc fort possible qu'à Naissus un même atelier ait, pendant à coup sûr plus d'un demi-siècle, exécuté, suivant les circonstances, des objets d'art ou des plats destinés directement aux *largitiones*.

À côté de cette série de documents que l'on peut répartir dans des ateliers précisément identifiés, une grande partie du matériel provenant de provinces danubiennes ne peut être classé avec autant de certitude faute d'indices, même stylistiques: les formes permettent un classement chronologique, mais sans qu'on puisse aller beaucoup plus loin. L'ensemble des objets trouvés vers 1869 près de Rudnik, au Sud-Est de Belgrade⁴⁶ peut ainsi être attribué au IIIe siècle grâce à la forme en accolade de l'extrémité du manche d'une des patères, sans autre décor, et à celle d'un autre objet de même forme qui comporte, comme une longue série de patères de cette époque (fig. 5), un buste de divinité — une jeune femme tourrelée (fig. 4), coiffée en bandeau, une fleur dans la main droite;⁴⁷ les autres plats, ovales ou cir-

³⁹ Comme les montrent certains des plats de Münich, cf. notre note 24.

⁴⁰ *CIL* III, 6331; H. Willers, *Die römischen Bronze-eimer von Hemmör*, Anhang, Hanovre—Leipzig, 1901, p. 238; Baratte, *Lingots d'or et d'argent*, à paraître dans *Sirmium*; M. Vasić, *ibidem*. Les lingots sont conservés actuellement au Musée national de Belgrade, sauf celui signé ADIMVS P SIRM.

⁴¹ Le développement est très hypothétique. Il est surprenant qu'un personnage aussi modeste que le sont souvent les *vascularii* puisse être en même temps un fonctionnaire d'une relative importance.

⁴² E. Cruikshank Dodd, *op. cit.*

⁴³ R. Zahn, *Spätantike Silbergefäße, Amtliche Berichte* 38, 1917, col. 270 sqq. E. Cruikshank Dodd, *op. cit.*, n° 81, p. 231; un exemplaire analogue à Moscou: E. Cruikshank Dodd, n° 82, p. 232.

⁴⁴ W. M. Milliken, *Early byzantine Silver*, *Bull. of the Cleveland Museum of Art*, 1958, p. 36—37.

⁴⁵ Cf. par exemple F. Martroye, *La monnaie d'or et les paiements dans les caisses publiques à l'époque constantinienne*, *Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1924/1927, p. 125—136.

⁴⁶ Vassits, *op. cit.*, n° 3 et 5—13, p. 18—23, *CIL* III, 6332.

⁴⁷ Sur la foi de l'inscription que comporte une des patères, on a voulu voir dans ce personnage la déesse *Epona*. La couronne tourrelée et l'attitude générale du personnage ne nous paraissent pas des éléments décisifs, et nous penserions plutôt à quelque image d'une *Magna Mater*. Quant aux plats sans décor, ils comportent pour la plupart une inscription niellée sur l'endroît, plus ou moins développée: SIMPLICI. En l'absence d'indications précises sur les circonstances de la trouvaille, on ne peut affirmer que les objets forment un tout. Une autre patère avec un buste tourrelé a été trouvée à Reignier, mais d'un style bien différent: W. Deonna, *Les trésors gallo-romains d'orfèvrerie au musée d'art et d'histoire de Genève*, *Revue Archéologique*, 1921, p. 256.

culaires (fig. 3), sans décor, sont moins explicites.

C'est à la fin de ce siècle que se placent les trois objets d'argent trouvés avec le trésor monétaire de Sisak;⁴⁸ deux des formes en effet apparaissent comme caractéristiques: le plat à rebord vertical et godronné, et le seau cannelé. Le premier en effet se rattache à une série fournie qui comporte à la fois les deux plats liciniens de Červenbreg, datables du début du IVe siècle, le plat de Lakonos⁴⁹ conservé en Hongrie (trouvaille de Šabac près de Sirmium) et l'un des plats de l'ensemble de Münich.⁵⁰ On considérera ce groupe avec d'autant plus d'intérêt que plusieurs d'entre eux — exemplaire de Münich, plat de Lakonos, auquel on ajoutera un autre plat de Sisak, à rebord lisse, et un de Červenbreg dont la forme est quelque peu différente, creuse avec *marli* horizontal et boules le long du rebord — ont au centre le même décor, une rosace simple à larges pétales. Le caractère homogène de cet ensemble suggère une origine commune, d'autant plus satisfaisante pour la logique que les dates de fabrication semblent voisines (le trésor de Sisak a été enfoui en 295—296) et que les lieux de trouvaille connus sont dans un périmètre relativement restreint, à l'intérieur duquel on placerait volontiers ce type de fabrication. Une telle hypothèse cependant irait à l'encontre de l'attribution à Héraclée des plats décennaux de Červenbreg; la situle cannelée, elle, plus curieuse, dérive vraisemblablement des seaux de Hemmoor, dont la vogue décroît au milieu du IIIe siècle, aussi bien en bronze qu'en argent, avec une forme plus contournée, mais le même goût pour les cannelures.⁵¹

C'est enfin les mêmes problèmes que pose le trésor trouvé en 1899 sur le site de Viminacium, près de Kostolac,⁵² dans une région qui livrera aussi de la vaisselle plus tardive.⁵³ Cinq coupes

sur pied haut, en forme de calice (fig. 6), avec un couvercle plat muni d'un appendice circulaire d'un large diamètre servant de pied quand le couvercle est déposé, renvoient à des vases semblables du trésor de Carthage,⁵⁴ conservés soit au Louvre, soit au British Museum, considérés comme appartenant à la seconde moitié du siècle; dans ce cas cependant, comme dans celui d'un vase du trésor de Canoscio⁵⁵ en Ombrie, ou d'un autre du Cabinet des médailles de Paris, le pied est beaucoup plus bas. Accompagnent ces coupes, dans le trésor de Viminacium comme dans celui de Carthage, deux patères d'un type bien documenté: petit pied bas circulaire, *marli* large bordé en général — sauf à Viminacium — par de grosses perles et décoré d'une frise où alternent têtes de divinités et animaux,⁵⁶ deux exemplaires du trésor de Mildenhall,⁵⁷ et un conservé à Vienne⁵⁸ complètent ce groupe, dont l'origine précise reste difficile à déterminer, et la répartition chronologique semble s'étendre sur tout le IVe siècle, comme celle des coupes à couvercle. Le trésor de Viminacium, sans doute enfoui à l'occasion de troubles autour du *limes*, sans qu'on puisse préciser en l'absence de données sur le contexte de la trouvaille, se situe donc à l'intérieur du IVe siècle: mais il reste à notre sens très difficile de connaître l'origine des objets qui le composent, fabrication locale — peut-être pour les «calices» — ou plus lointaine. Ce type de vase à boire doit avoir été une forme courante au IVe siècle, dans une aire très dispersée, puisque des exemplaires en existent dans les tombes de Ballana et Qustul, en Nubie⁵⁹, avec des variantes suivant les ateliers: pied haut dans le trésor de Viminacium, plus évasé à Carthage, ou sur un autre vase du Musée National de Belgrade, qui toutefois possède, lui, un rebord horizontal.

L'examen stylistique des pièces d'argenterie actuellement connues permet néanmoins, avec les réserves qui s'imposent pour ce type de recherches,

⁴⁸ A. Jeločnik, *The Sisak hoard of argentei of the early Tetrarchy*, Ljubljana, 1961, p. 89—90.

⁴⁹ M. Lenkei, *Három kesőrómai ún. moesi ezüsttal a Nemzeti Múzeumban*, *Folia Archaeologica*, 7, 1955, p. 97—109; Z. Kadar, *op. cit.*

⁵⁰ Overbeck, *op. cit.*, p. 39, № 6, diamètre 25 cm 3, poids 396 g 72.

⁵¹ Willers, *op. cit.*, et surtout J. Werner, *Zur Herkunft und Zeitstellung der Hemmoorer Eimer und der Eimer mit gewellten Kanneluren*, *Bonner Jahrbücher*, 140/141, 1931, p. 395—410. Pour J. Werner, la production des seaux cannelés est contemporaine de celles des seaux de Hemmoor et trouve son origine en Belgique ou en Germanie Inférieure. Le «seau» de Sisak, campaniforme, à anse torsadée, ne leur est pas exactement semblable.

⁵² Vassits, *op. cit.*, n° 14—24, 5. 23—27; D. Strong, *Greek and roman Gold and Silver*, Londres, 1966, p. 203—204.

⁵³ M. Tatić-Djurić, *La vaisselle en argent de Kostolac*, *Recueil de travaux du Musée National*, 5, 1967

(Belgrade), p. 237—247 (résumé français). Cuillers à monogrammes et plats estampillés de la fin du VIe ou de début du VIIe s.

⁵⁴ O. M. Dalton, *Catalogue of the early christian antiquities*, Londres, 1901, n° 356—357, p. 79.

⁵⁵ E. Giovagnoli, *Il tesoro eucaristico di Canoscio*, *Ricerche di storia e di arte cristiana umbra*, Città di Castello, 1940, p. 3—27; A. Lipinsky, *Vasa sacra; calice e patene dell'ambiente occidentale del V secolo circa*, p. 219—226, et *Calice e patene dell'ambiente orientale dal V al VI secolo circa*, p. 227—238.

⁵⁶ Vassits, *op. cit.*, № XXIV; Drexel, *Alexandrinische Silbergefäße*, *Bonner Jahrb.*, 118, 1909, p. 186, n° 17—18; *id.*, *J. d. I.*, 1915, p. 209.

⁵⁷ *The Mildenhall Treasure*, Londres, 1964, n° 9—10, p. 10—11.

⁵⁸ S. Arneth, *Gold-und Silber-Monumente in Wien*, Vienne, 1890, Tafel S, IV G, № 14, p. 61; Vassits, *op. cit.*, p. 31—32; Drexel, *Bonner Jahrb.*, № 16.

d'ajouter encore au moins deux éléments au dossier de Naissus: le plat d'*Euticius* en effet comporte un motif décoratif suffisamment original pour être sans doute une caractéristique d'atelier: la bande de «bulbes» tête-bêche qui figure sur le *marli* et qui ne se retrouve telle quelle que sur le grand plat d'Ariane du même trésor et un autre plat circulaire du trésor de Traprain Law, auxquels nous serions donc tentés d'attribuer la même origine.⁵⁹ Ces documents attesteraient ainsi, de façon assez éclatante, qu'existaient aussi à Naissus des ateliers d'orfèvres capables d'exécuter des travaux de grande qualité.

D'autres objets par contre ne peuvent bénéficier de la même certitude: un grand plat circulaire du Musée de Belgrade, de provenance incertaine,⁶⁰ peut-être Niš, est décoré sur le rebord d'une ligne de petites perles, et au centre d'une étoile à six branches complétée par des fleurons: motif ornemental typique du Bas-Empire, avons-nous déjà dit, qui se retrouve presque identique sur un plat de Kaiseraugst⁶¹ et un autre du trésor de Mildenhall⁶² en Grande Bretagne; ce décor, auquel on a voulu donner une coloration orientale,⁶³ ne peut à notre sens être attribué, pour l'instant du moins, à une région déterminée; s'il est vrai que ces entrelacs de triangles ou de carrés sont un des motifs décoratifs favoris de la mosaïque d'Antioche par exemple dans la seconde moitié du IVe s. et du Ve s., on les retrouve, sous la forme d'étoile à huit branches, sur un plat circulaire analogue à celui de Belgrade, appartenant au trésor de vaisselle d'étain d'Appleford en Grande Bretagne,⁶⁴ de fabrication locale assurée. La garniture de l'étoile, fleuron au centre, rinceaux à l'extérieur, est même fort proche de celle du plat yougoslave. Le décor de ce dernier est donc

trop «commun» pour présenter plus qu'une parenté chronologique avec celui du plat d'*Euticius*.

Il en va de même pour l'oenoché du Musée de Belgrade, renflée, à anse à angle vif et dont le col se raccorde brutalement à la panse, assez proche d'un exemplaire de Berlin provenant de Syrie⁶⁵ ou d'un autre du Cabinet des Médailles de Paris, trouvée à Rome.⁶⁶

Un second atelier, très proche de Naissus, est cependant beaucoup moins bien représenté: Sirmium. Ce sont surtout des trouvailles réalisées dans le Nord-Est de la Bulgarie qui nous le font connaître; en 1942 en effet, à Enieri, près du village de Svirko⁶⁷ était mis au jour un ensemble qui comportait six vases — ou fragments de vases — d'argent, et deux lingots du même métal; chacun de ces lingots, en forme de double hache, comporte une inscription pointillée qui les désigne tous deux comme le produit d'un artisan de Sirmium fabricant de vaisselle, *Maximus*:

— OF(ficator) MAXIMVS F(aber) SIRMIS VAS(ularius)

— OF(ficina) MAXIMI F(abri) A SIRMIS

Un troisième lingot d'argent provenant de Sirmium, aujourd'hui disparu, de forme analogue, avait été trouvé à la fin du XIXe siècle à Šabac, à une trentaine de kilomètres de Sirmium avec cinq autres exemplaires.⁶⁸

Des plats, trois seulement ont été conservés; ils se rapportent encore aux décennales de Licinius, l'un d'eux comportant même au centre, inscrite dans un rinceau, l'inscription propitiatoire pour les *vicennalia*; il s'agit là d'une série différant radicalement de celle de Naissus, puisque les textes sont en pointillés, que leur rédaction est autre — *Licinius invictus augustus ob diem decennalium suorum* — et que la forme n'est pas la même, circulaire, à fond plat, à rebord lisse et presque vertical. L'origine des lingots, Sirmium, suggère une même provenance pour les plats; deux objections s'imposent cependant: la même difficulté chronologique que dans le cas des plats liciniens de Naissus — Sirmium est dans le territoire de Constantin avant la célébration des décennales de Licinius — et la même remarque méthodologique que pour la trouvaille de Šabac: rien n'assure que des objets de provenances variées n'ont pas été mélangés.

⁵⁸ H. W. B. Emery, *The royal tombs of Ballana and Qustul*, Service des Antiquités de l'Égypte, Mission archéologique de Nubie, 1929—1934, Le Caire, 1938, N° 406—407, ou 408—409 (coniques); on notera toutefois que si les formes sont analogues, les vases en question ont ici 7 cm environ de hauteur.

⁵⁹ Laur Belart, *op. cit.*, N° 3, p. 19.

⁶⁰ G. L. Brett, *Late roman and early byzantine silver*, P. B. S. R., XV, 1939, p. 36, N° 12; M. Lenkei, *op. cit.*, p. 103 (dessin p. 101, sig. 13, 2); une étude sur ce plat sera publiée par M. Vasić dans les *Mélanges offerts à M. Mano-Zisi*.

⁶¹ Laur Belart, *op. cit.*, N° 10, p. 26 (deux fuseaux entrelacés formant une étoile à quatre pointes).

⁶² Mildenhall Treasure, N° 13, p. 12.

⁶³ R. Zahn, *Die Silberteller von Hassleben und Augst*; dans W. Schulz—R. Zahn, *Das Fürstengrab von Hassleben*; R. G. Forsch, 7, 1933, II, p. 76 sqq; T. Dohrn, *Spätantikes Silber aus Britannien*, Mitt. des deutschen archäologischen Instituts, II, 1949, p. 110.

⁶⁴ Oxford, Ashmolean Museum. Cf. D. Brown, *A roman pewter hoard from Appleford, Berkshire, Oxiensia*, XXXVIII, 1973, p. 184—206.

⁶⁵ H. Schlunk, *Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum*, Berlin, 1939, N° 104, p. 38.

⁶⁶ M. Chabouillet, *Catalogue des camées de la Bibliothèque impériale*, Paris, 1858, p. 471, N° 2884.

⁶⁷ D. Aladžov, *Novi nachodki ot decennialijata na imperator Licinij*, Archeologia, 3, 1961, p. 47—50; Ivanov, *op. cit.*, *passim*.

⁶⁸ Cf. notre note 40.

On pourra par contre écarter avec certitude du dossier la trouvaille de Červenbreg,⁶⁹ en Bulgarie: les deux plats décennaux de cet ensemble, à rebords presque verticaux et côtelés, comportent en leur centre un médaillon monétiforme à l'effigie de Licinius, de profil, renvoyant en légende à la célébration des décennales suivant une formule analogue à celle de Svirskovo; une autre inscription les désigne comme les produits de l'atelier de *Flavius Nicanus*, qui a déjà marqué un des lingots de Šabac. Attribués à un atelier local, puis à Sirmium sur la foi d'une analyse paléographique sans grande consistance, ils viennent d'être rapprochés, de façon très séduisante, des productions monétaires de l'atelier d'Héracléa en Asie Mineure.⁷⁰ Il conviendrait cependant d'expliquer, pour que cette interprétation soit totalement satisfaisante, comment à Šabac ont pu être réunis des lingots de provenance aussi éloignée que Sirmium et Héracléa.⁷¹

On écartera de la même façon des productions éventuelles de Sirmium les trois plats trouvés également à Šabac et conservés en Hongrie,⁷² attribués au même atelier que celui d'où sont issus les plats de Červenbreg;⁷³ nous venons de voir ce qu'il en est de ces derniers, et le rapprochement entre les plats de Červenbreg et ceux de Šabac, en outre, ne nous paraît guère convaincant.

Par contre, comme pour Naissus il est peut-être possible, enfin, de mieux garnir le dossier de ces ateliers d'orfèvrerie à caractère officiel en examinant l'ensemble de quatre bijoux monétaires récemment apparus sur le marché des antiquités.⁷⁴ Dans une somptueuse monture en *opus interrasile*, circulaire pour deux des bijoux, hexa-

gonale pour les autres, décorée de six têtes, dont la signification reste encore discutée, est serti un double *solidus* de l'atelier de Sirmium. Trois de ces pièces ont été émises en 321, à l'occasion du deuxième consulat conjoint de Crispus et de Constantin, la quatrième en 324, à l'occasion du troisième consulat de ces deux princes. L'insertion de quatre pièces de Sirmium, par ailleurs inédites, dans ces bijoux incite à donner la même provenance au travail d'orfèvrerie,⁷⁵ mais sans certitude: on ne peut être assuré que monnaies et montures sont contemporaines.

Au terme de cette étude sur quelques aspects de la vaisselle d'argent, un certain nombre de points ont pu être mis en lumière: existence d'une part sur le territoire des provinces danubiennes au IVe siècle d'au moins deux centres de la production d'argenterie, *Naissus* et *Sirmium*, attestés par des documents archéologiques explicites, répartis, au moins pour la première cité, sur une assez longue période;⁷⁶ fabrication abondante d'autre part de plats commémoratifs dans des ateliers sous strict contrôle officiel — mais qui ne sont pas des ateliers monétaires, puisque Sirmium, durant le temps de son activité, n'a presque pas frappé l'argent et que Naissus n'a jamais possédé d'atelier monétaire. Ces plats ont pu être destinés éventuellement à des chefs barbares, comme le montrent les exemples de Kertch, mais les lieux de trouvaille suggèrent plutôt l'idée d'un matériel de propagande préparé pour l'intérieur même de l'empire, et dans le cas des plats liciniens pour des régions très contestées entre Constantin et Licinius.⁷⁷ Mais ce rôle de cadeau offert à de hauts fonctionnaires ne se limite pas aux *missoria*: deux des vases du trésor de Pleven, en Bulgarie,⁷⁸ trouvé avec des monnaies de Vespasien à Philippe l'Arabe, comportent par exemple une inscription mentionnant le nom d'un *bénéficiaire*, et le trésor de Kaiseraugst, propriété sans doute d'un très haut personnage, renvoie précisément aux ateliers, comme le plat d'Ariane, à Naissus, qui a donc possédé à la fois ateliers d'orfèvres et fabricants de vaisselle de propagande, commandée pour les distributions impériales.

⁶⁹ Cf. notre note 23.

⁷⁰ Overbeck, *op. cit.*, p. 51—52.

⁷¹ On pourrait songer à une sorte de collecte fiscale. Mais l'objection des distances demeure, et par ailleurs l'un des lingots porte avec certitude la marque d'un *vascularius*.

⁷² On ne peut déterminer avec certitude s'il s'agit d'une même trouvaille, ou de deux trésors différents. Rappelons que sont conservés à Vienne deux autres plats, sans décor, trouvés en 1881 près de Šabac (Arnth, *op. cit.*, p. 61, n° 8 et 9). Un autre trésor enfin, conservé au Musée national de Belgrade, plus ancien, comprenant des bijoux, une boîte ovale, une patère et deux petits pots à décor d'écaillés imbriquées, a été trouvé à Bela Reka, aux environs de Šabac.

⁷³ M. Lenkei, *op. cit.*; Brett, *op. cit.*, p. 36, n° 11 Z. Kadar, *op. cit.* Un autre plat licinien celui de Gran-Esztergom en Hongrie, une coupe, comporte une inscription pointillée analogue aux plats de Svirskovo: A. A., 20, 1905, p. 60; Z. Kadar, *op. cit.*

⁷⁴ Vente Christies, 19 octobre 1970, catalogue 1 63—64; N. Duval, *Un grand médaillon monétaire du IVe siècle*, *Revue du Louvre*, 1973, p. 367—374; F. Baratte, *Quatre double — solidi frappés à Sirmium* à paraître dans *Sirmium*.

⁷⁵ Le dessin de l'*opus interrasile* est le même pour les médaillons qui entourent les pièces de 321, légèrement différent pour le double *solidus* de 324. Mais têtes et bélières sont analogues. On ne peut donc en déduire un décalage chronologique.

⁷⁶ Nous avons exposé ailleurs (*Lingots d'or et d'argent à Sirmium, Sirmium*) les raisons de notre scepticisme devant l'attribution du casque de Budapest-Esküter aux ateliers de Sirmium (E. B. Thomas Der Helm von Budapest, dans H. Klumbach, *Spät römische Gardehelme*, München, 1973, p. 39—51; une telle hypothèse n'a cependant en soi rien d'in vraisemblable, puisque la *Notitia Dignitatum* signale les fabriques d'armes de la ville (Oc., IX, 18).

L'incertitude persiste par contre pour nombre d'objets, comme ceux de la trouvaille de Viminacium: si une origine danubienne est possible, on ne peut exclure que, comme les vases du Ier siècle apportés sur le *limes* par des militaires (vases de Tekija ou coupe d'Ariane), ils soient venus de plus loin, dans les bagages de leurs propriétaires ou par les voies commerciales.⁷⁹

⁷⁷ Cf. W. Grünhagen, *Der Schatzfund von Gross-Bodungen*, Berlin, 1954, p. 18.

⁷⁸ Ch. Petkov, *Le trésor en argent nouvellement découvert au village de Goljana Brestnica, arrondissement de Pleven*, *Archeologia*, Berlin, 1954, p. 18.

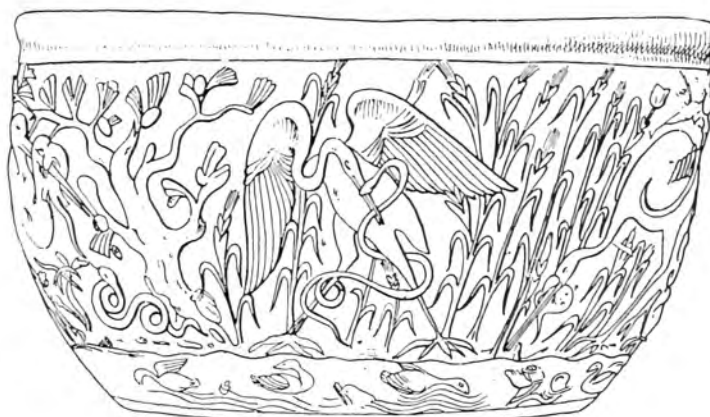
⁷⁹ Nous n'avons pu consulter l'ouvrage de A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, Londres, 1974, ni l'article de J. Petrović, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1944, p. 11—24.

Des examens stylistiques ultérieurs, et de nouvelles découvertes possibles, permettront peut-être au moins des regroupements de série, que l'on attribuera à un secteur géographique particulier, comme nous l'avons proposé pour les plats à rebord verticaux côtelés. Les fouilles en cours dans les secteurs miniers nombreux en retrait du *limes* danubien, mines de plomb argentifère du Kosmaj par exemple, pourraient permettre, éventuellement de déterminer des rapports entre la production de métal précieux et la localisation des centres de fabrication de l'argenterie. Dans l'état actuel des connaissances seuls Sirmium et Naissus peuvent être isolés, grâce à un matériel assez abondant pour en faire, pour le IVe siècle, les ateliers les mieux documentés de l'Empire.

François BARATTE

1

2

3

Pl. I, Fig. 1. — Coupe d'Ariane (cl. Musée national de Belgrade). Fig. 2. — Gobelet trouvé en Dalmatie (d'après Mme Byvanck). Fig. 3. — Plat de Rudnik (cl. Musée national de Belgrade).

4

5

6

Pl. II, Fig. 4 et 5. — Patère de Rudnik (cl. Musée national de Belgrade). Fig. 6. — Coupe de Viminacium (cl. Musée national de Belgrade).

Станице Timasum на путу Naissus-Ratiaria и античко насеље код села Равна

Антички пут који је од Рацијарије водио на југ, повезивао је најкраћим, веома повољним правцем, области Доњег Дунава и припадајуће Дакије са Наисом, одн. јужним балканским градовима и Јадранским морем. Стога је овај пут веома рано имао економски,¹ али и војни значај, па су уз његову трасу организовани и први војни логори и насеља у унутрашњости Мезије.

На деоници Naissus — Ratiaria, Tabula² бележи следеће станице: Naissus XXVII Timasum maiori X Timasum minori XXVII Combustica XXVII Ratiaria. Укупно растојање, дакле, између Наиса који заузима централни положај у провинцији и Рацијарије на Дунаву, износи 91 миљу — око 130 км., што приближно одговара растојању између периферних места, дан. Ниша и Арчара, трасом модерног пута Ниш — Књажевац — Кладруп (Combustica) — Арчар. Треба, међутим, истаћи да је пут на овоме правцу³ савлађивао бројне природне препреке, међу којима су свакако нај-

теже планински превоји дан. Тресисаба (Сврљинске планине) и Кадибогаз (Стара планина).

Премда је правац пута у основи јасно одређен (сл. 1), убијакција насеља на његовој траси и довођење у склад растојања између њих, причињавају извесне тешкоће. То нарочито важи за две станице чија су имена везана за реку Timachus (Тимок), Timasum maius и Timasum minus. Оба насеља, судећи по наведеним растојањима леже у брдовитом терену северно од Наиса. Њихово идентификовање на терену и поред бројних досада изнетих претпоставки,⁴ није поуздано, што је делом и последица слабе археолошке истражености подручја којим је водио пут. Неповољну околност представља и чињеница да ниједан од око стотинак натписа откривених у области око дан. Књажевца, не наводи место коме припада. Иако у овом смислу ни у новије време није начињен значајнији напредак, данас се ипак, са већом прецизношћу, може говорити о римском путу уз Тимок и његовим станицама.

Полазећи од Наиса на североисток, антички пут водио је према Сврљингу, а одатле, држећи се долине Сврљинског Тимока, поред неколико важнијих археолошких налазишта: Нишевац, Варош, Палилула, Миљковац и др.⁵ На овом сек-

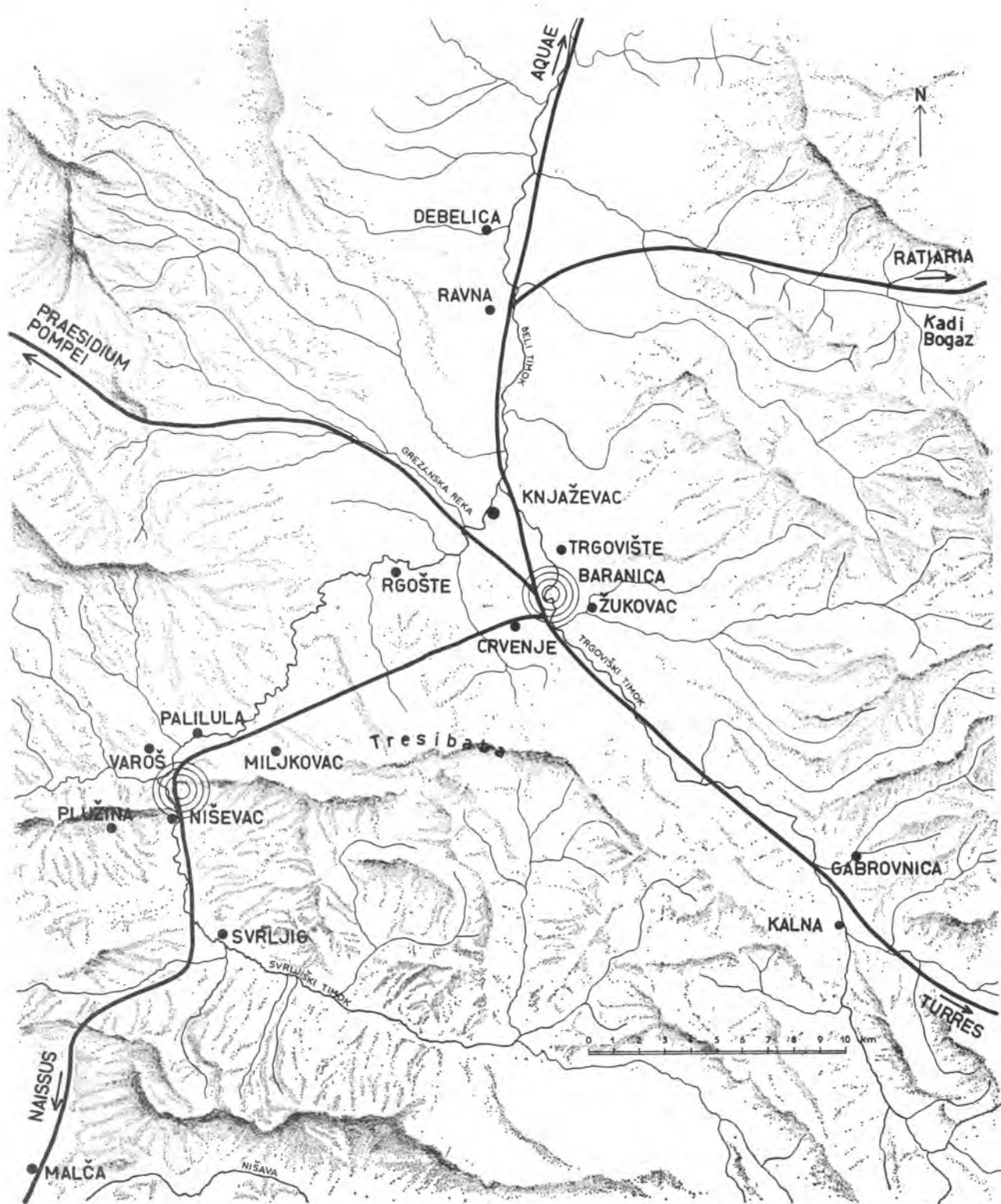
¹ О културним везама између Дакије и наших области в. Праисторијске културе Поморавља и источне Србије, Ниш 1971 (каталог истоимене изложбе), 17 sq. (Увод — М. Гарашанин). Природно је да су утицаји продирали највећим делом Тимочким путем, о чему, изузев усамљених налаза напр. оних из Стола код Пирота (уп. М. Гарашанин, Праисторија на тлу Србије, Београд 1973, 523 sq.) нема довољно података.

² Tab. Peut. VI ed K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, 559. Други Итинерари не доносе податке о деоници пута од Наиса на североисток.

³ Да би се из Наиса стигло до Рацијарије, путнику је стајало на располагању више праваца; поред пута дуж Дунава и споредне цесте које су се, долазећи са запада и југа, укрштале код дан. Књажевца (в. ниже). Да је у Табули означен најкраћи правац закључује се према сразмерно малом броју миља који раздваја периферна места Наис и Рацијарију.

⁴ О старијим истраживањима у вези са локализацијом станица на путу северно од Наиса в. последње М. Мирковић, Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији, Београд 1968, 90.

⁵ Археолошка истраживања овде нису вршена. За топографска закључивања на располагању стоје једино извештаји о споменицима и старинама од којих спомињемо Драгашевић, Гласник СЈД 45, 1887, 53. F. Kanitz, Römische Studien in Serbien, Wien 1892, 101 sq. A. Machaj, Опис округа књажевачког, Гласник СЈД 19, 1886, 339 sqq. J. Мишковић, Старијар 6, 1889, 45 sqq. (Сврљинг). У новије време Б. Бошковић, Средњовековни споменици источне

Сл. 1. — Антички пут за Рацијарију на терену северно од Наиса. Fig. 1. — Voie romaine menant à Ratiaria, au nord de Naissus.

тору сачувани су понегде остаци пута,⁶ а у близини с. Плужине, тачније код Нишеваца, нађен је и једини миљоказ на деоници од Нанса до Рацијарије.⁷ Миљоказ је ваљкастог облика (вис. 1,48 м., обима 0,98 м.), начињен од сивог порозног кречњака (сл. 2). Текст је плитко урезан, правилим, нешто издуженим словима:⁸

IMPCAE SC
VIBIOT REBO
NIANO GALLO
PFINVICTO AVC
ECVIBIOANIFI
NOVOLVMNI
ANOVOLVSI
ANO AVC

Сл. 2. — Миљоказ из Нишеваца. Fig. 2. — Borne de Niševci.

Imp(eratori) Caes(ari) C. / Vibio Trebo/niano Gallo / p(io) f(elici) invicto Aug(usto)⁹ / et C. Vibio Anifi/no Volumni/ano (sic!) Volusi/ano aug(usto).

Србије, Старинар 2, 1951, 221 sqq. Уп. Д. и М. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 202.

⁶ F. Kanitz, *Röm. St.* 101 sq. код Нишеваца.

⁷ Н. Вулић, Споменик СКА 98, 1941-48, 211 н. 417 без фотографије (Апп. ёр. 1952 н. 194). Обично се узима да је миљоказ и један фрагментовани споменик нађен 1903 године поред пута Књажевац — Вратарница, на месту зв. „Русаљско гробље“ или „Војна капија“ (N. Vulić, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut in Wien* 7, Wien 1904, Beibl. 6 и 7 са цртежом натписа): [m(illia)?] / [p(assuum)...?] / Im[p(erator) C(aesar)] / M.⁵ / Au[r(elius)] / Anto/nin(us) / [...], што је свакако мало вероватно, како због распореда речи по редовима (1—4 слова!), тако и због неувобичајеног редоследа података (millia passuum на почетку, у два реда!).

Иако је последњи ред натписа оштећен нема трагова милијације при крају, премда је расположиви простор дозвољавао и дужи текст. Можда, после грешака у р. 5 — 6 (Anifino Volumniano уместо Afinio Veldumniano) није био ни завршен.⁹ Према посвети двојници царева, Требо-нијану Галу и његовом сину Волусијану, миљоказ се датује у период 251—253 године.

У сваком случају, миљоказ је откривен in situ, уз трасу античког пута. Како је то било уобичајено, вероватно је стајао у близини каквог већег успутног насеља. У с. Нишевци документовани су, заиста, остаци античких грађевина, нажалост, још 1886 године готово потпуно повађени.¹⁰ У развалинама старе цркве нађене су мермерне плоче са профилисаним оквиром, капители, а одавде потичу и други налази (опеке, новац, керамика и сл.).¹¹ Ове податке спомињемо стога што управо код Нишеваца пада растојање од 27 миља, према Табули до прве станице од Нанса на север. Неки од старијих истраживача локализују зато овде или у оближњој Вароши станицу *Timasum maius* (Mannert, Kanitz).¹²

Даље на север пут је заобилазио непроходне кањоне којима се пробија Сврљишки Тимок (низводно од Палилуле) и на терен јужно од Књажевца долазио северним падинама превоја Тресибабa.¹³ Овде су на широком простору, у троуглу између Црвења, Баранице и Трговишта, откривени темељи античких грађевина, стубови, жртвеници, надгробни споменици и др. археолошки материјал.¹⁴ На овом терену лежала је и вероватна раскрсница путева који су долазили са југозапада (Naissus), са југа (Turres) долином Трговишког Тимока и са запада (Praesidium Pompei) долином Моравице и Грезанске реке.

⁸ Н. Вулић у р. 1 Caesa[ri]; 7 — 8 Volusi/ano [p(io) fel]ic(i) [i]mp(eratori) погрешно, вероватно према туђем препису.

⁹ На сличан начин, после грешака у именима царева, остао је незавршен и један миљоказ из Буприје (CIL III 8268) што можда говори да су ови споменици клесани на лицу места, руком каквог прирученог мајстора, без праве ординације текста.

¹⁰ F. Kanitz, *Röm. St.* 101 sq.

¹¹ Premerstein — Vulić, *Jahreshefte* 6, 1903 Beibl. 40 и Архив нишког музеја.

¹² Уп. F. Kanitz, *Röm. St.* 101 sq. са нама недоступном старијом литературом.

¹³ Долину Сврљишког Тимока пут је напуштао вероватно код места Палилула; отуда је мало вероватно да се станица *Timasum maius* могла налазити код с. Проште (М. Мирковић, Градови 90) на излазу из класуре, где иначе нема никаквих трагова античког насеља.

¹⁴ Уп. F. Kanitz, *Röm. St.* 102 и С. Мачај, *op. cit.* 340 sq. Из Баранице потиче и натпис CIL III 14591, а отуда су и два споменика (CIL III 8260, 8264) касније пренети у Жуговац, одн. Књажевац.

Античко насеље код Трговишта и Баранице у старијој литератури се често идентификује са другом станицом *Timasum minus*,¹⁵ на путу *Naissus — Ratiaria*. Растојање од 10 миља приближно одговара правој раздаљини од претходног Великог Тимака (код Нишеваца), премда би оно због брдовитог терена који је савлађивао пут, могло бити и веће.

У модерној историографији питање локализација двају тимочких станица поново је постало актуално после открића значајног налазишта код с. Равна, северно од Књажевца, поред кога је свакако водио пут за Рацијарију. Имајући у виду важност раванског логора и насеља, а такође и растојање између Трговишта и Равне које приближно износи 10 миља (око 12 км.), Домашевски, а потом Премерштајн и Вулић, први истраживачи Равне, изнели су претпоставку да су заправо ова два места антички *Timasum maius* (Трговиште) одн. *Timasum minus* (Равна).¹⁶ Ова претпоставка је касније широко прихваћена, иако је њен озбиљан недостатак чињеница да растојање од Нанса до Трговишта знатно прелази 27 миља из Табуле (трасом савременог пута 56 км.). Објашњавајући ово неслагање грешком у Табули (како је помишљао још Драгашевић) не приближавамо се правом решењу, јер је растојање између Нанса и Рацијарије, видели смо, добро измерено.

Од Равне на север, траса пута према Рацијарији прати се без већих тешкоћа. Остаци камене подлоге античког пута откривени су код с. Дебелица.¹⁷ На овом сектору, у близини Кожеља, пут је скретао на исток долином Коритске реке и прелазио преко познатог превоја Кадбогаз на дан. Салаш у Бугарској; одатле за Кладруп (*Combustica*) и даље за Рацијарију. Северни одвојак пута ишао је долином Белог Тимока према Аквама (дан. Прахово) на Дунаву; ова деоница пута, који је повезивао више значајних античких насеља (Гамизград, Ротина и др.) није назначена на Табули.

¹⁵ Тако Kanitz, *Röm. St.* 102 и други по њему (Ј. Мишковић, loc. cit. Драгашевић, Истраживања 53 и др.).

Занимљиво је у овом смислу да С. Мачај, одличан познавалац књажевачког краја који о споменицима пише из аутопсије, бележи дословце: "... Од свију старина, најважније су оне у тзв. Бараница..." (С. Мачај, op. cit. 340), што са становишта садашње слабе очуваности објеката изгледа неуверљиво.

¹⁶ A. Domaszewski, *CIL III* p. 1468; Premmerstein — Vulić, *Jahreshefte* 3, 1900 Beibl. 137 sqq. и Споменик 38, 1900, 30 sq.

¹⁷ Уп. Гарашанин, Налазишта 205 према Архиву нишког музеја. „Зидове и сводове“ код Дебелице описује и К. Patsch, Натпис из Тимочке долине у Србији, *ГЗМ* 11, 1899, 1 према туђој белешци, али је вероватно да се подаци односе на Равну.

*

Када се ради о Равни која нас овде највише занима, јачих разлога за њено идентификовање са Малим Тимаком, нема па с зато ово питање мора прилазити са више опрезности. Археолошки локалитет лежи на левој обуали Белог Тимока, северноисточно од данашњег села. Терен на коме се ширило античко насеље благо је нагнут према Тимоку, заштићен од поплава високом обалом; земљиште је плодно, једва приметно заталасано (надм. висина 300 — 400 м), на западној страни прелази у брежуљке источних падина Ртња. Археолошка копања овде нису врвеша, изузев трагања за споменицима која су довела до открића тврђаве а потом и других објеката (храмова, обалских постројења и др) о којима ће овде бити више речи.

Војна историја кастела у Равни боље је, међутим, позната, захваљујући бројним натписима који потичу са овог налазишта.¹⁸ Да укратко поновимо чињенице којима располажемо. Прву посаду утврђења чинили су припадници кохорте I *Thracum Syriaca*.¹⁹ Присуство ове јединице у горњомезијским областима потврђено је у дипломи из 78 године (*CIL XVI* 22); њено премештање из Сирије у Мезију уследило је вероватно после грађанског рата 69 године, премда се у најстаријој горњомезијској дипломи из 75 године кохорта са овим именом не наводи.²⁰ По доласку у Мезију, одред Трачана је краће време (пре 80 године н.е.) деловао логор са кохортом I *Montanorum*, како произлази из идентичног облика надгробних споменика њихових заповедника.²¹ У раванском кастелу, *cohors I Thracum*

¹⁸ О различитим питањима у вези са присуством и кретањем војних јединица, први издавачи раванских натписа Премерштајн и Вулић често дају шири коментар. В. нарочито *Jahreshefte* 3, 1900 Beibl. 137 — 139 и Споменик 38, 1900, 30 — 31. У новије време целовит приказ војне историје Равне и околних кастела начинила је М. Мирковић, Градови 89 — 95, а мало затим и А. Mócsy, *Gesellschaft und Romanization der röm. Provinz Moesia Superior*, Budapest 1974, 110 sqq. V. и M. Fluss, *RE VI A 1*, 1953, col. 1060-62.

¹⁹ О овој јединици в. W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Noricum Pannonien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938, 191.

²⁰ Уп. М. Мирковић, *Auxiliäreinheiten in Moesien unter den Flaviern*, Ep. Studien 5, 1968, 181, с обзиром да се у дипломи не наводе ни друге јединице које су се у то време свакако налазиле на тлу Горње Мезије.

²¹ Premmerstein — Vulić, *Jahreshefte* 6, 1903 Beibl. 43 sq. n. 50 (*praef. coh. I Montanorum*) и *CIL III* 8261 (*praef. coh. I Thracum Syriaca*), уп. Premmerstein—Vulić, *Jahreshefte* 3, 1900 Beibl. 139 sq. ad n. 39 и Споменик 38, 1900, 21 ad n. 39 (опис споменика).

Syriaca остаје најмање до 100 године н.е. (CIL XVI 46); није, додуше, потврђено њено учешће у дачким ратовима, премда је због близине дунавског лимеса, врло вероватно. Колико је дуго после ових догађаја кохорта стационира у Равни није познато. Могуће да је у вези са реорганизацијом подунавских провинција под Трајаном премештена одмах после дачких ратова у логор Transmarisca (дан. Туртакан) у Доњој Мезији, где су неки споменници њених припадника потврђени већ средином II века.²²

Посаду Трачана у Равни сменила је кохорта II Aurelia Dardanorum, формирана под Марком Аурелијем, као територијална милиција, ограничена на сектор Горњег Тимока.²³ Њени припадници су бројнији, у раванској тврђави најмање до 242 године,²⁴ а вероватно и касније, премда нема натписа који би прелазили границе III века. Познији pseudocomitatenses, Timacenses auxiliarii, који се спомињу у Нотицији (Not. dign. og. IX 40) вероватно су такође везани за овај логор, иако се о месту њиховог стационирања ништа ближе не наводи.

О изгледу раванског утврђења у коме су боравили ови одреди закључујемо према сачуваним описима, скицама и површинским остацима. Разумљиво прецизније у старијих истраживача, када су бедеми тврђаве били боље сачувани него што су данас. Прве податке о тврђави налазимо у Мачаја,²⁵ који наводи да се на обали Тимока (место зв. „Кулине“), по површини, разазнају остаци тврђаве четвороугаоне основе чији источни и западни бедеми износе 175, а јужни и северни 120 корака. По истом аутору „свега је било на овоме граду 12 кула, по једна на свакоме ћошку, по две у средини свакога зида“. Приближно у исто време (1864 год.), рушевине града видео је и Каниц²⁶ који бележи да су бедеми тврђаве (137×114 м.) ојачани са четири куле на угловима, а према северу, западу и југу утврђени са још по три округле куле. Главни улаз нашао је Каниц на бедему окренутом реци, а видео је и бунар у средишту тврђаве.²⁷

²² V Christescu, Quelques monuments inédits de Turtucaia (Transmarisca), Dacia 5 — 6, 1935-36, 1938, 451 sq.

²³ W. Wagner, Dislokation 131 sq.

²⁴ Најмлађи датовани натпис у коме се спомиње ова јединица Н. Вулић, Споменик 98, 1941-48, 82 п. 174 (Ann. ép. 1952 n. 191).

²⁵ С. Мачај, op. cit. 342.

²⁶ F. Kanitz, Röm. St. 99.

²⁷ Идентичне податке о размерама тврђаве, броју и облику кула саопштио је 1884 године Археолошким друштву Антоније Богичевић, командант тимочке дивизијске команде у Књажевцу (М. Валтровић, Старице 1, 1884, 119) без скице која је, како произилази из Валтровићевог текста такође била поглата.

Податке о утврђењу налазимо и код Ј. Мишковића, инжењера и истраживача, који је оставио, уз драгоцене планове о многим старинама у тимочком крају, прву скицу раванске тврђаве²⁸ (сл. 3). Мишковић бележи (1887 године) да је град четвороугаоне основе (130×160 корака); на сваком углу по једна четворострана кула, а на северној, западној и јужној страни постојале су по три полукружне куле на међусобном растојању 35—45 корака. На источној страни, према овом аутору, није било кула, али се на средини видело велико тесано камење са обе стране капије широке 5 корака.

Приликом свог првог обиласка Равне (1889 г.) Премерштајн и Вулић су такође забележили податке о утврђењу.²⁹ По њима, дужина источног и западног бедема износила је 150, а северног и јужног 170 корака. Зидови су били очувани до висине од 2,00 м., а ови научници видели су још, на једном углу, округлу кулу чији је унутрашњи пречник износио 4,00 м.

Од времена првих Вулићевих посета Равни до данас, тврђава је тешко оштећена вађењем камена за сеоске куће, обрађивањем земљишта и другим копањима. Последњи опис и скица тврђаве (сл. 4) из 1948 године (Б. Бошковић)³⁰ илуструју приближно и данашње стање објекта (110×138,5 м. по овим мерењима); најбоље је очувана североисточна угаона кула (пречника 5 м.), која на средини има осмоугаони стубац, док се друге, чији се број и распоред не могу прецизније одредити, само називу према конфигурацији терена.

Да још додамо да одбрамбеном систему припадају и објекти североисточно од утврђења, на обали Белог Тимока. Ради се о двама кулама (Каниц) одн. једној четвороугаоној кули већих димензија која је бедемом повезана са североисточним углом тврђаве (Мишковић). Није јасно о каквој се грађевини ради: мањем упоришту које је штитило прелаз (мост?) преко реке или, с обзиром на нешто нижи терен на овоме месту, о заштитном бедему чија функција није морала бити уско везана за одбрану од непријатеља (заштита од бујица, поплава и сл.).

Других података о раванском утврђењу немамо. Обавештења којима располажемо нису сагласна у многим појединостима било да се ради о основним размерама тврђаве или пак о изгледу и распореду кула. Контуре бедема данас су једва видљиве, а постепеном нивелаци-

²⁸ Ј. Мишковић, Старице 5, 1888, 5—8 таб. II.

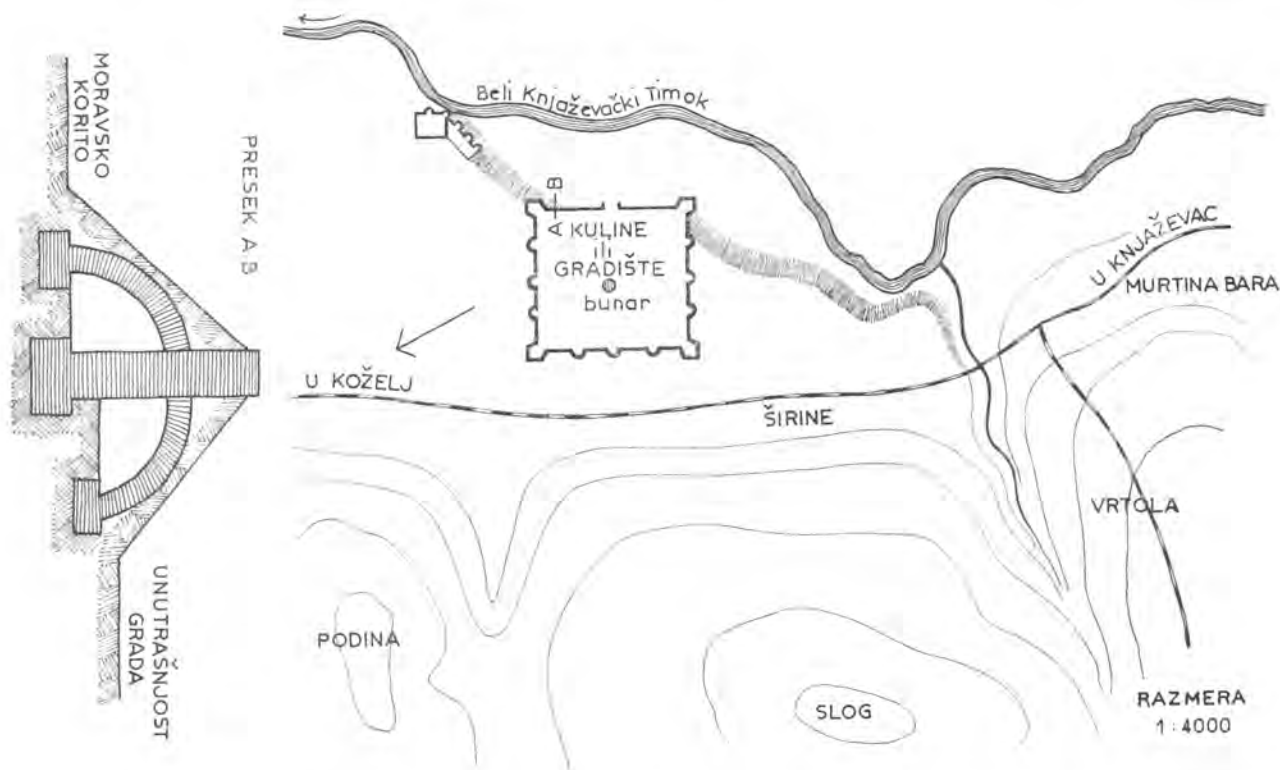
²⁹ Premerstein — Vulić, Jahreshefte 3, 1900, Beibl. 137 sqq. и Споменик 38, 1900, 30 sq.

³⁰ Б. Бошковић, Старице 2, 1951, 221 — 225 сл. 3 — 7.

јом терена све се више губе. Указали бисмо, ипак, на неке чињенице у вези са тврђавом које се чине значајним када се ради о њеном настанку и каснијој изградњи.

Пада најпре у очи да су готово сви досада познати споменици из Равне употребљени за градњу тврђаве, извабени из њених бедема и кула. За највећи број налазачи су забележили и прецизније место налаза (бедем окренут Ти-

Разумљиво је да концентрација споменика у секундарној употреби може бити и случајна, као резултат тренутне потребе приликом какве поправке или адаптације, у време чији *terminus post quem* одређују најмлађи употребљени споменици (средица III века). Можда би се у овом смислу могло ићи и даље и бројне налазе око средине тимочког бедема повезати са затварањем тврђавске капије (надгробним споменици-

Сл. 3. — Утврђење у Равни (према Ј. Мишковићу). Fig. 3. — Forteresse de Ravna (d'après J. Mišković).

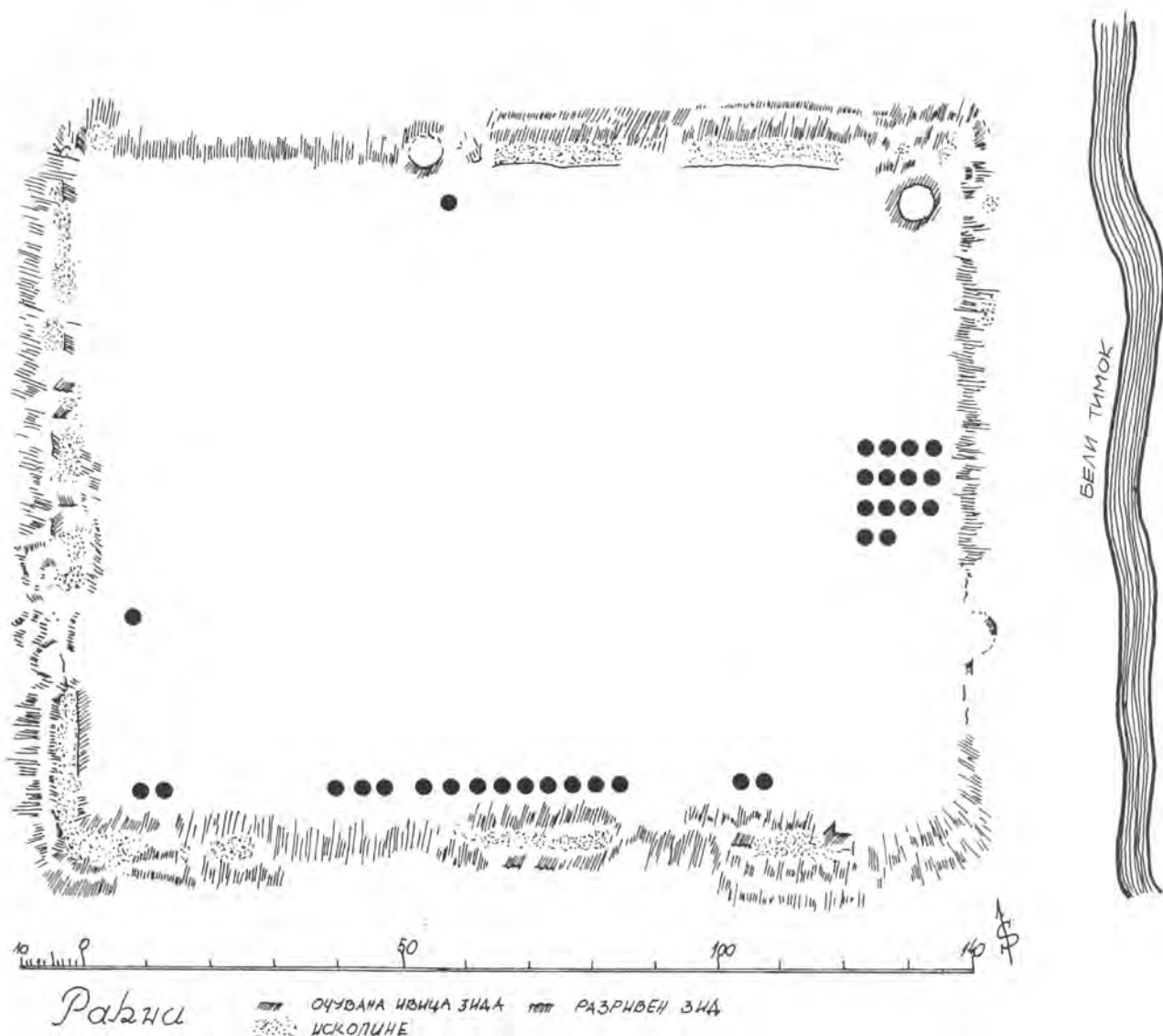
моку, јужни бедем и сл.), док је за неке наведен само локалитет „Кулине”.³¹ Занимљиво је да готово половина од укупног броја споменика са натписом потиче из источног бедема, „око средине”, где би се према Каницу и Мишковићу имао налазити улаз у тврђаву. Нешто мањи број споменика извабљен је из јужног бедема, док су само изузетно епиграфски споменици налажени у западном и северном бедему (сл. 4).

³¹ У овом другом случају могуће је такође реконструисати тачно место налаза, према датуму када су споменици откривени. Премерштајн и Вулић су приликом својих првих посета Равни, 1899, 1900 и 1902 године углавном истраживали источни бедем, док су споменици забележени касније код Вулића претежно из јужног бедема.

ма са оближње некрополе), како је то иначе готово редовно случај са бердапским утврђењима у последњој фази њихове изградње, напр. у Вел. Градцу³² (VI в.). С друге стране, податак да су неки споменици нађени у темељима утврђења³³ указује да се ради о новој изградњи, било дела (југозападни угао) или целе тврђаве. Прва мо-

³² Д. Вучковић—Тодоровић, Вел. Градац, Старе културе у Бердапу, Београд 1969, 125 (каталог истоме изложбе).

³³ Напр. Premerstein—Vulić, Jahreshefte 3, 1900 Beibl., 141 n. 41 и Споменик 38, 1900, 32 n. 41; Исти, Jahreshefte 4, 1901 Beibl. 143 sq. n. 49 и Споменик 39, 1901, 76 n. 45. Оба споменика нађена су „у темељу, одмах изнад земље”, у југозападном углу тврђаве.

Сл. 4. — Утврђење у Равни (према Б. Бошковићу), са означеним местима на којима су нађени натписи.
Fig. 4. — Forteresse de Ravna (d'après Ђ. Bošković), avec lieux de trouvaille des inscriptions marqués.

гућност изгледа вероватнија ако се има у виду да су позније, рановизантијске тврђаве, обично подизане поштујући основу старијег утврђења, ојачавањем већ постојећих бедема (Бољетин, Равна и др.)³⁴ или њиховом адаптацијом за унутрашње стражарске стазе и сл. (Чезава).³⁵ Има, додуше, примера где су старији бедеми занемаривани било да су се већ тада налазили испод

површине или лежали унаоколо (Салдум).³⁶ Ипак, секундарну изградњу римских логора у Бердапу најчешће карактерише подизање нових кула при чему су евидентни разноврсност у форми и одсуство јединственог плана.³⁷ Ако је такав закључак исправан, онда треба рачунати да се примарна тврђава кохорти Трачана и Дарданаца у Равни налазила на истом месту на коме се налази и садашње, позније утврђење.

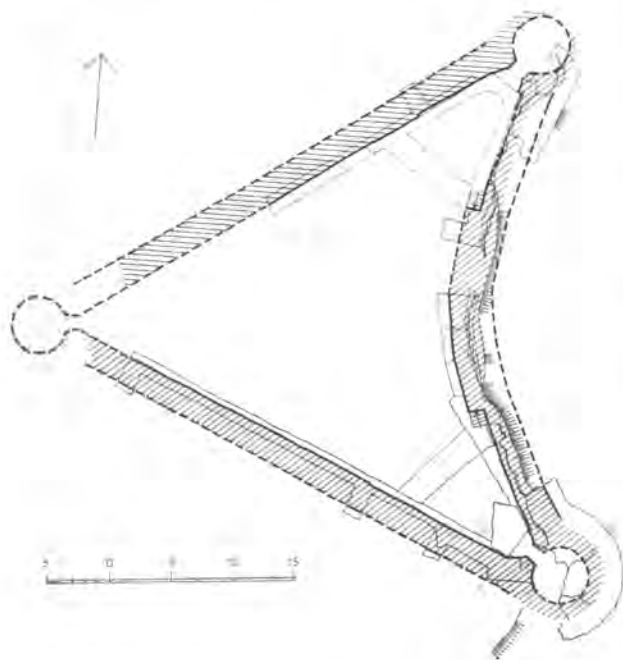
³⁴ Љ. Зотовић—В. Кондић, Римске и рановизантијске тврђаве у Бердапу, Материјали 6, Београд 1971, 44 sq. (VIII Конгрес Археолога Југославије).

³⁵ Д. Прибаковић, Чезава, Старе културе 88.

³⁶ П. Петровић, Салдум, Арх. преглед 11, Београд 1969, 146.

³⁷ Љ. Зотовић — В. Кондић, Тврђаве 45.

Не треба наравно изгубити из вида ни могућност да се старија тврђава, о којој сведоче натписи, могла налазити на другом месту, у близини постојећег логора или делом изван граница његових бедема. То нарочито важи за логор трачке кохорте који је могао бити изграђен од земље, без чвршћих материјала који би оставили видљивог трага. Обично су таква утврђења и била подизана у време када је у Равни постављена војна посада (крај I века н.е.).³⁸

Сл. 5. — Утврђење Босман у Бердапу (према В. Кондићу). Fig. 5. — Forteresse de Bosman dans le Džerdap (d'après V. Kondić).

Утврђење у Равни, према својим размерама, стоји између највећих аугзилијарних логора (Вел. Градац 134×126 м, Чезава 150×140 м) и бројних малих кастела (Бољетин 60×50 , Салдун 44×32 м и др.) на горњомезијском лимесу. Изгледом својих кула, међутим, веома се разликује од досада истражених тврђава. Извесне аналогije налазимо једино са утврђењем код Хајдучке Воденице (кула са троугластим завршетком на спољну страну, продужени бедем према кориту реке),³⁹ чије се подизање одређује приближно у касну антику (IV — VI в.). Овај податак је у складу са досада изнетим

претпоставкама о градњи раванске тврђаве, а такође и са засада скромним археолошким материјалом (уломци керамичких посуда, новац) који је одавде познат као случајни налаз.⁴⁰

За неки ближи датум изградње раванског кастела (у горњим описаним и технички документованим деловима) ослонац би се могао тражити у облику његових угаоних кула. Иако унутрашњи простор ових објеката није назначен у цртежу којим располажемо (сл. 3), карактеристично је да зидови кула формирају троугао (или петоугао) са шиљастим завршетком на спољну страну. Таква је и кула на јужном зиду тврђаве у Хајдучкој Воденици (сл. 6), прислоњена уз бедем вероватно накнадно, с обзиром да су све друге куле кружне основе. На добро истраженом Ђердапском сектору лимеса нема, иначе, сличних објеката, премда се изградња утврђења на десној обали Дунава прати у дугом раздобљу од I — VI века н.е.

Занимљиво је, међутим, да су куле са шиљастим завршетком на спољну страну боље документоване у позадини лимеса и то углавном на Балкану (Сердика, Пауталија, Филипопол, Кипилово на пл. Балкану и др.), а затим и у другим областима (Варна, Несебар, Цариград, Солун, Салона и др.). Има их и у малој Азији и Сирији (Анкара, Антиохија, Сергиополис и др.), а само изузетно у западним римским провинцијама.⁴¹ Подизане су углавном на градским бедемима, али такође и у утврђењима, најчешће у комбинацији са другим старијим четвороугаоним и кружним кулама. Последњи закључак који произилази на основу наведених, боље истражених античких налазишта, указује уједно да се куле са шиљастим завршетком подижу обично као доградња већ постојећег одбрамбеног система, на местима која одолевају најчешћем нападу непријатеља. Управо на овом закључку могле би се заснивати и извесне сумње у аутентичност Мишковићевог цртежа који означава готово идеалан распоред ових кула. Засада, међутим, нема разлога који би оспоравали постојећу документацију којом располажемо.

Када се ради о датуму увођења ових објеката у систем одбранс и војне архитектуре, подаци којима располажемо нису увек сагласни. При томе треба истаћи да старији римски архитекти

⁴⁰ Осим епиграфских споменика и мермерних скулптура и рељефа, о којима ће још бити речи, ситни налази из Равне чувају се у нишком и зајечарском музеју.

⁴¹ Питање кула са шиљастим завршетком у последње време свестрано је обрадио, уз подробну документацију, бугарски архитекта С. Бобчев, *Крепостните кули с издаден остр рб и значението им за укрепавањето на античните градове*, *Известија на Арх. институт* 24, Софија 1961, 103 — 145.

³⁸ Напр. Мали Градац код Доњег Милановца, уп. Љ. Зотовић — В. Кондић, *Тврђаве* 37 sq.

³⁹ Е. Чершков, *Хајдучка Воденица*, *Старе културе* 142 са планом утврђења.

и војни писци (Витрувије, Вегеције и др.) не познају куле са шиљастим завршетком, премда се основна идеја о оваквом начину заштите препознаје још у хеленистичко доба (Филон из Византа).⁴² Прве одређеније вести о њима налазимо тек у Прокопија који, описујући грађевине у околини Константинопоља, бележи: „... Када је увидео да је ово место (sc. Ἐπισκοπεία) изложено нападу од непријатеља јер није имало никаквог утврђења... цар Јустинијан подиже тамо кастел чије куле нису биле начињене на уобичајен, већ на следећи начин: од бедема који је ишао унаоколо издаваја се напред једна грађевина која је на почетку сасвим уска, и на крају широка и ту се издижу издвојене куле. На тај начин непријатељ није могао да се приближи бедему...” (Просор. de aedif. IV 8, 19—24). Слично пише и Анонимни Византинац, одличан познавалац војне технике и грађевина, такође из времена Јустинијана.⁴³ Овај писац истиче да је за одбрану бедема веома важан облик кула; при томе препоручује, као најефикасније, петоугаоне куле.⁴⁴ Занимљив је и податак који налазимо у истом извору, да оштећене (пробијене) бедеме треба затварати троугаоном конструкцијом са шиљком окренутим на спољну страну, како непријатељ не би више могао овде да користи своје справе за пробијање.⁴⁵

Искусства Прокопија и Анонимног Византинца темеље се на аутопсији, па стога њиховим извештајима треба поклонити пуну пажњу. Повезивање кула са шиљастим завршетком за јустинијанску грађевинску технику, како то недвосмислено произилази из наведених извора, има потврду у многим досада истраженим објектима (Сердика, Пауталија, Енос, Атира — Епископија, Салона, Драч) из прве половине VI в. или нешто касније (Мидија, Русафа, а можда и Коринт, Едеса и др.).⁴⁶ Придружујући се таквом закључку када се ради о Равни и Хајдучкој Воденици, истичемо да за јустинијанску изградњу у овим крајевима имамо и непосредан доказ у Прокопија када доноси имена утврђења ἐν ῥάβρι

Ἀκρηνισίῳ у области града Aquae (дан. Прахово).⁴⁷ Ту се бележи да је Јустинијан подигао ново утврђење Τριφασίῳ а обновио тридесет и седам других, међу којима и неке који се локализују у позадини лимеса (Florentiana дан. Флорентин и Romuliana дан. Јасен у Бугарској)⁴⁸ или на обалама Тимока (Argentares дан. Ротина).⁴⁹ У Прокопијевом списку наводи се и кастел Τριμυρίων; обично се узима да су места чија су имена свакако у вези са реком Timachus, станице из Табуле: Timacum maius (Τιμαχοχίω) и Timacum minus (Τριμυρίων), премда за њихово идентификовање, изузев сличности у називу, нема јачих разлога.⁵⁰ На исти начин и њихово локализовање код дан. Нишеваца или Трговишта, одн. Равне нема, видели смо, снажнијих аргумената. Извесно је, међутим, да је изградња у VI веку обухватила целу тимочку долину. Утврђење у Равни спада тако у низ Јустинијанових кастела подигнутих у унутрашњости Илирика, у области тзв. „средњег појаса” утврђења у коме је изградња у ово доба била најинтензивнија.⁵¹

Јустинијанову градитељску активност на лимесу и у унутрашњости видели смо карактеристично и куле са шиљастим завршетком на спољну страну, троугаоне или петоугаоне основе. У овом смислу додали бисмо, као илустрацију, и податак о утврђењу Босман на Дунаву, које је, како изгледа, једно од ретких насталих у целини у VI веку.⁵² Утврђење има троугаону основу (сл. 5) са страницама приближно исте дужине (47—49 м), подигнуто на улазу у Горњу Класуру код Госпођиног Вира. Специфични, троугаони облик ове тврђаве, са кружним кулама на угловима, није иначе документован на сектору горњомезијског лимеса. Објашњава се скученим могућностима које је пружао брдовити терен на

⁴² Уп. В. Велков, Исторически извори за крепостните кули с издаден рб, Известија на Арх. институт 24, Софија 1961, 147—151 као допуна за чланак С. Бобчева о истом питању.

⁴³ О писцу уп. F. Lammert, RE XXI 2, col. 1389 s. v. Poliorketiker.

⁴⁴ Уп. В. Велков, op. cit. 149 sq.

⁴⁵ Уп. В. Велков, op. cit. 150 sq.

⁴⁶ С. Бобчев, op. cit. 140 sq. са картом и хронолошким табелом локалитета на којим су посведочене ове куле. Из његовог коментара произилази да се куле са шиљастим завршетком на поуздано датованим налазиштима јављају углавном у првој половини VI века. Примере који се датују пре (IV в.) или после овог периода (VII — IX в.), Бобчев с правом ставља под сумњу, истичући слабости у њиховом датовању.

⁴⁷ Просор., de aedif. IV 6. Шири коментар о Прокопијевим грађевинама у овој области в. Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 64 sq. М. Мирковић, Градови 85 sqq. V. Beševliev, Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk »De aedificiis«, Amsterdam 1970, 82 sq. и 112 sqq.

⁴⁸ V. Beševliev, Kastellnamen 113 s.v. са литературом.

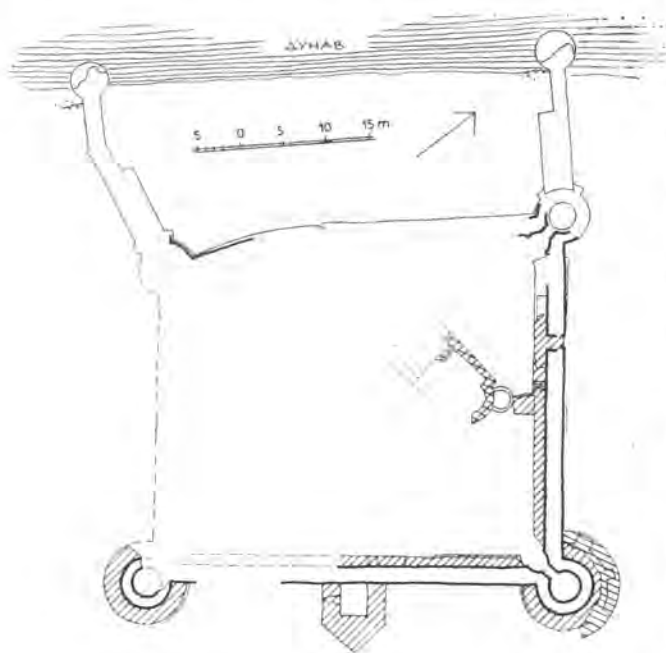
⁴⁹ Premerestein—Vulić, Jahreshefte 3, 1900, Beibl. 148 и Споменик 38, 1900, 35.

⁵⁰ Византијски извори 64 sq. нап. 149.

⁵¹ Да је изградња у области града Aquae обухватала широку област, на југу чак до Нишаве, потврђује и кастел Τυγρίβας лат. Tugribus, дан. Пирот. О Јустинијановој обнови и грађевинама у унутрашњости Илирика в. шири коментар у Б. Стричевића, Увод у испитивање унутрашњости ромејског лимеса у Илирику, Лимес у Југославији I, Београд 1961, 177—184.

⁵² Утврђење је 1968-69 године истражио В. Кондић, Старе културе 98 са планом.

улазу у клисуру⁵³ који је, без сумње, у Бердапу често причињавао градитељима велике тешкоће. Верујемо, међутим, да троугаони облик тврђаве Босман лежи, такође, у концепту Јустинијанске војне архитектуре, на исти начин као и куле са шиљастим завршетком. Утолико пре што се ради о новој градњи која није, како је то иначе случај са другим обнављаним тврђавама, спутавала градитеље и условљавала њихове интервенције.

Сл. 6. — Хајдучка Воденица (према Н. Петровић).
Fig. 6. — Hajdučka Vodenica (d'après N. Petrović).

За примену ових објеката у измењеној стратегији одбране тврђава и градова, могуће је, са Бобчевом,⁵⁴ претпоставља да су одлучујући утицај имали повећана борбена моћ греда за пробијање бедема и других ратних справа.⁵⁵ При томе су предности кула са шиљастим завршетком, у односу на кружне куле, евидентне, било да се ради о смањивању опасности од фронталног

удара или о избегавању неповољног „мртвог“ угла при одбрани. Изгледа, ипак, да су разлози сложенији за овако радикалне иновације у војним грађевинама које су, иначе, мало подложне променама. То нарочито важи за кастела на тешко приступачном терену, без солиднијих комуникација, каква су утврђења у Бердапу. Тешко је ту и претпоставити неку јачу и дуготрајнију, организовану опсаду. О разлозима за градњу ових објеката нема, нажалост, ближих појединости, па се и предложена решења не могу јаче подупрети.

Да се вратимо античкој Равни. О насељу које се развило поред логора закључујемо према скромним археолошким подацима. На терену западно и северно од тврђаве видљиви су остаци зграда од чврстог материјала (ломљени камен и облаци опека, малтер) на простору који приближно износи 200 — 300 м у правцу север — југ, 100 — 150 м у правцу исток — запад, непосредно око логора. О карактеру ових грађевина (објекти за становање, јавне грађевине), на овом степену њихове археолошке истражености, тешко је нешто одређеније рећи. Више података засада налазимо у натписима који, у хронолошком виду, захватају период од краја I до краја III века н.е.⁵⁶

Сразмерно бројне надгробне и заветне споменике из Равне подижу углавном војници, ветерани и чланови њихових породица (око једне трећине од укупног броја споменика). На висок проценат досада познатих натписа са овог налазишта указује и чињеница да се у више споменика појављују исте личности⁵⁷ што уз друге расположиве податке (универзални тип надгробне стеле, уједначени квалитет њихове израде и сл.) говори да се ради о једном прилично затвореном кругу становништва доступног анализи. Везе раванских становника са оближњим већим местима, Наисом и Рацијаријом, епиграфски су посведочене,⁵⁸ а документовано је и присуство

⁵⁶ Од око стотинак натписа из Равне највећи проценат је с краја II и с почетка III века (припадници кохорте II Aug. Dardanorum и горњомезијских легија са породицама), док су само изузетно споменици из I века (coh. I Thracum Syriaca) или из IV века (equites promoti).

⁵⁷ Нанр. Aurelius Augustinus (N. Vulić, Jahreshefte 12, 1910 Beibl. 176 n. 38 и n. 51), Valerius Aquilinus (N. Vulić, Споменик 71, 1931, 82 n. 192 и Jahreshefte 12, 1910, Beibl. 180 sq. n. 47), T. Aelius Mucianus и његова жена Tulia Augusta (N. Vulić, Jahreshefte 12, 1910, Beibl. 177 n. 39 и S. Dušanić — P. Petrović, Ephigraphic Contributions, ZA 12, Скопје 1963, 372 sqq. n. 3 и n. 4), итд.

⁵⁸ Уп. Premerstein—Vulić, Jahreshefte 4, 1901, 140 n. 44 са посветом Herculi Naisati, из Жуковца; такође и CIL III 8263 одн. Jahreshefte 4, 1901 Beibl. 144 sq. n. 50 (два дела истог споменика) у коме се спомињу градски функционери, декурнион и аугустал, колоније Рацијарије.

⁵³ Уп. В. Кондић, Старе културе 98 и Л. Зотовић—В. Кондић, Тврђаве 45.

⁵⁴ С. Бобчев, op. cit. 138—142 (Опит за објасњење на кулите с издаден рб с тактиката на нападението и отбраната на укрепените градове през VI в.).

⁵⁵ У аргументацији коју наводи С. Бобчев важно место имају и извештаји античких писаца (Амијан Марцелин и други) о снази машина за избацивање пројектила од камена (тежине 50—70 кг) и масивних греда (тарана), на врху ојачаних гвоздејем.

странаца невојног порекла из удаљенијих области. Остаје, међутим, нерешено питање статуса насеља: сапаба поред логора (М. Мирковић, Mócsy)⁵⁹ или можда перепетина civitas, како би произилазило из имена Timasum и вероватно везе са домородачким племеном Timaschi које је у предримско доба живело у овим областима.⁶⁰ Неки елементи из натписа (везе са рудничком облашћу Космаја, присуство коњичких јединица и др.) на које је недавно указао С. Душанић,⁶¹ говоре да би могло бити у питању и насеље рудара, што изгледа прихватљиво ако се има у виду рудно богатство раванске околине.

Када се ради о топографији Равне, занимљив је податак да је на овом терену епиграфски посведочено постојање трију античких храмова: један је посвећен Дијани,⁶² други Марсу,⁶³ о трећем закључујемо према грађевинском натпису који говори о подизању храма.⁶⁴ Овај последњи нађен је на брегу западно од тврђаве и насеља у Равни, у рушевинама цркве „Св. Тројица”. Очуван је опис са фотографијом овог у темелјима вероватно античког храма, који је 1906 и 1932 године истраживао Н. Вулић.⁶⁵ Ради се о једнобродној грађевини са апсидом (ширине 5,5 м, са зидовима очуваним у висини до 2,50 м) од камена и опека. У њеној унутрашњости нађено је више предмета, делова мермерних скулптура, икона и одломака архитектонске пластике. Изузев неких скулптура, јаче оштећених предмета и објеката друге намене, остали се лако могу идентификовати са заветним иконама трачког коњаника, одн. Јупитера.

⁵⁹ М. Мирковић, Градови 93. А. Mócsy, 110 sqq.

⁶⁰ Уп. Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, Сарајево 1969, 332.

⁶¹ У једном раду предатом за Зборник посвећен Б. Мано-Зисију.

⁶² ZA 12, 1963, 372 sq. n. 3; Diane (!) aug(ustae) / T. Ael(ius) / Mucia/nus et Tullia / coi(ux) (!) ex vot(o) p(osuerunt) / et tem(plum) fec(erunt). Моруће је да и профилисана плоча са посветом Dian[ae] augustae --- / pro [salute ---] (ZA 12, 1963, 374 n. 5) са истога налазишта, припада овом храму.

⁶³ Н. Вулић, Споменик 98, 1941-48, 81 н. 172: [Mart]i equitum te[m]plum / [pro] s[alut]e) domino[rum] n(ostorum duorum) / [Seve]ri et Antonin[i] / [per C.] Atrium Deco[ratum] trib(unum) / [coh(ortis)] II Aur(eliae) Dard(anorum), итд.

⁶⁴ N. Vulić, Jahreshefte 12, 1910 Beibl. 185 н. 54: Temp(lum) effectum / per Cas(sium) Achilleu(m) et / P. Val(erium) Crescene(m) opi/fices inst[ante]---

⁶⁵ Н. Вулић, Споменик 47, 1909, 161 и Jahreshefte 12, 1910, Beibl. 185 sq. fig 124. Вулић је 1906. г. деломично откопао и описао остатке храма; тридесетак година касније (Споменик 75, 1933, 44 sq. н. 152, 1—11) забележио је „да су при копању нађени разни антички предмети”, али није јасно да ли је копања наставио или је, како изгледа, само прикупио предмете које су на том месту сељаци сачували.

Судећи према материјалу нађеном у рушевинама, храм на брегу „Св. Тројица” вероватно је посвећен Јупитеру, врховном богу, чији је култ поштован на висинама. У његовим светилиштима, веома распрострањеним у суседној Тракији,⁶⁶ поштују се и друга, домаћа божанства, па тако треба разумети присуство икона са представом трачког коњаника на овоме месту. Треба притом напоменути да се слични храмови, у више рударских места у суседној Тракији, обично налазе на улазу у јаме, галерије у којима се вадил руда,⁶⁷ па можда у овом смислу треба тражити и објашњење за подизање храма на прилично удаљености („око пола часа хода” — Вулић) од насеља.

Није прецизније познато где су се налазили Дијанин и Марсов храм у Равни. Према једној белешци у инвентару нишког музеја и подацима сакупљеним на терену изгледа да се ради о локалитету удаљеном око стотинак метара јужно од логора. Ту су 1934 године вршена копања, а поред споменика посвећених Дијани одаваде потичу и статуа Јупитера Долихена, глава Сераписа и друге мермерне скулптуре и жртвеници.⁶⁸

Других података у вези са топографском ситуацијом античке Равне немамо, изузев слабих индиција (за водовод, некрополе и др.) о којима је још преурањено говорити. Уопште, недовољно је археолошких података, да истакнемо то још једном у закључку, да бисмо потпуније одговорили на сва питања које покрећу сразмерно бројни споменици са овог налазишта. Рано присуство логора и насеља на овоме месту морали су свакако бити важни за састављача Табуле, премда за идентификовање станица Тимакум са досада познатим локалитетима, нема основе. Опредељујући се за трасу пута према условима које је пружао терен северно од Наиса и другим археолошко-топографским подацима којима се располаже, истакли смо тешкоће у тумачењу Табуле; идентификовање Малог Тимака са Равном нужно намеће и претпоставку да се ради о погрешно назначеним растојањима у Табули, што разумљиво отвара друге проблеме за које немамо увек правог решења.

Утврђење у Равни, из чијих су бедема и кула извађени готово сви досада познати епиграфски споменици, настало је, без сумње, у VI веку, вероватно у његовој првој половини. За такав закључак говоре угаоне куле са шиљастим завр-

⁶⁶ Уп. G. Kazarov, Thrake (Religion), RE VI, col. 512.

⁶⁷ Тако и у оближњем Михаиловграду у Бугарској (М. Станчева, Археологија 1973, 1 pp. 53—59).

⁶⁸ Н. Вулић, Споменик 98, 1941-48 нн. 198, 201, 204, 206 и др. К томе и жртвеник ZA 12, 1963 373 sq. н. 4.

шетком на спољну страну, које су, видели смо, посведочене на тврђави у Хајдучкој Воденици и другим локалитетима у унутрашњости Балкана. К томе и троугаона основа утврђења у Босману. Отворено је питање да ли је кастел у Равни подигнут у целини у VI веку или лежи на старијим темељима. Према распореду секундарно употребљених споменика, друга могућност

се чини вероватнијом. Да додамо, на крају, да у време када се на овом налазишту организују прва археолошка ископавања, наведени и други подаци, уз претпоставке о којима је расправљано, умногоме одређују смер и начин будућих радова који се планирају.

Петар ПЕТРОВИЋ

LA STATION TIMACUM SUR LA VOIE NAISSUS-RATIARIA ET LE SITE ANTIQUE PRÈS DU VILLAGE RAVNA

A l'occasion des premières recherches archéologiques, commencées en 1975 sur la localité Ravna près de Knjaževac, l'auteur aborde en premier lieu les problèmes topographiques posés par les monuments épigraphiques nombreux, les vestiges de la forteresse et des édifices enregistrés dans les champs, ou notés par les explorateurs plus anciens.

A partir de Domaszewski (CIL III, p. 1468) et des premiers travaux de Premerstein et de Vulic (1899—1901), le site de Ravna est identifié avec la station de *Timacum minus* (*Timacum maius* étant près de Knjaževac), sur la voie romaine menant de *Naissus* à *Ratiaria*. La Table de Peuntiger, la seule source nous apprenant que la station se trouvait sur cette voie, mentionne les endroits suivants: *Naissus XXVII Timaco maiori X Timaco minori XXVII Combustica XXVII Ratiaria*. Donc, la distance totale entre *Naissus*, qui occupe une place médiane dans la province de Mésie supérieure, et *Ratiaria* sur le Danube, atteint 90 milles (environ 130 km), ce qui correspond à peu près à la distance séparant aujourd'hui les agglomérations modernes de Niš et de Arčar, en suivant la route moderne Niš — Knjaževac — Kladrup (*Combustica*) — Arčar. La distance réelle entre Niš et Knjaževac (60 km) c.à.d. Ravna (70 km) par rapport aux deux stations de *Timacum* et les distances de la Tabula qui sont réelles, comme nous l'avons déjà vu, mettent en doute l'identification proposée. A cela s'ajoute le fait qu'aucune inscription sur une centaine reconnues dans ces deux endroits ne mentionne le nom du site auquel elles appartenaient. Les difficultés qui se présentent au cours de la localisation des stations de *Timacum* de la Tabula ont suscité d'amples discussions (comp. n. 5) qui, tout en leur ajoutant de nouvelles, informations étudiées dans ce travail, montrent que cette question ne peut être considérée comme résolue.

Le tracé de la voie antique menant de *Naissus* vers le nord-est est déterminé à la base de la répartition des sites archéologiques plus importants dans la vallée du Timok de Svrljig (Fig. 1). Ainsi, non loin du village de Pluzine a été découverte une borne située sur cette voie: *Imp(eratori) Caes(ari) C. / Vibio Trebo(niano) Gallo / p(io) f(elic)i invicto Aug(usto) / s*

et *Vibio Anifi/no* (sic) *Volumni/ano* (sic) *Volusi / ano aug(usto)*, érigée en 251—253 (on considère généralement comme borne un monument de Vratarnica, comp. n. 7, ce qui est peu probable, vu son faible état de préservation et la répartition inhabituelle des données). Le monument de *Volusianus* et de *Trebonianus Gallus* ne contient pas l'indication des milles et peut-être qu'il n'était pas terminé après les erreurs dans les lignes 5—6. De toute façon il a été découvert auprès du tracé de la voie antique, à proximité d'un spacieux site antique au village de Niševci. La distance de 27 milles selon la Tabula, de *Naissus* jusqu'à la première station au nord, correspond exactement à l'emplacement de Niševci, ce qui dans le passé avait déjà suscité plusieurs explorateurs à situer en cet endroit la station de *Timacum maius*.

Plus loin au nord, la voie contournait les gorges inaccessibles traversées par le Timok de Svrljig (en aval à partir de Palilula). Il parvenait dans la région au sud de Knjaževac par les pentes nord des hauteurs de Tresibaba. Dans le triangle entre Crvenja, Baranica et Trgovište, sur un large espace découvert, ont été trouvés des fondations d'édifices antiques, des fûts de colonnes, des autels, des monuments funéraires et d'autres objets archéologiques. C'est probablement là que se trouvait le carrefour des routes menant du sud-ouest (*Naissus*), du sud (*Turres*) par la vallée du Timok de Trgovište et de l'ouest (*Praesidium Pompei*) par la vallée de la Moravica et de Grezanska Reka. Dans le secteur de Trgovište et de Baranica se trouve, selon toute vraisemblance, la station de *Timacum minus*, solution que certains explorateurs plus anciens avaient d'ailleurs déjà avancée.

Le grand site archéologique de Ravna se trouve à environ 12 km au nord de Trgovište, sur la rive du Beli Timok. Le site n'avait pas jusqu'à présent fait l'objet de fouilles archéologiques, à l'exception de recherches menées en vue de découvrir des monuments. Ces premières explorations ont d'ailleurs abouti à la découverte de la forteresse et d'autres édifices (embarcadere, agglomération civile, temples, etc) dont il est plus loin question.

Les inscriptions trouvées dans la forteresse fournissent les données élémentaires pour l'histoire militaire de Ravna. La première garnison était constituée par les soldats de la cohorte *I Thracum Syriaca*, parvenus vraisemblablement tout de suite après son transfert de Syrie en 69 de n.è., ou au plus tard à partir de l'an 78 (CIL, XVI 22). Pendant une brève période, le détachement thrace partagea le camp de Ravna avec la cohorte *I Montanorum*, ainsi qu'il est possible de conclure à la base des formes identiques des monuments funéraires de leurs commandants (avant l'an 80, comp. n. 21). La cohorte *I Thracum Syriaca* restera dans le castellum de Ravna au moins cent ans (CIL, XVI 46). Après les guerres de Trajan contre les Daces, elle sera transférée au camp de *Transmarisca* (aujourd'hui Turtakan) en Bulgarie.

La garnison thrace de Ravna sera remplacée par la cohorte *II Aurelia Dardanorum*, formée sous Marc-Aurèle en tant que milice territoriale limitée au secteur du Timok supérieur. Ses soldats sont plus nombreux et ils restent dans la forteresse de Ravna au moins jusqu'en 242, sinon même plus longtemps. Les *Timacenses auxiliarii* (Not. dign. IX 40) postérieurs se rattachent très probablement au même camp.

Nous pouvons juger de l'aspect de la forteresse de Ravna, où tous ces détachement avaient séjourné, en s'appuyant sur les descriptions et les croquis qui nous sont parvenues, et les trouvailles faites à la surface. A la base des informations datant de 1864, 1887, 1889 etc. (Mačaj, Kanitz, Mišković, Premerstein et Vulić), il s'ensuit que la forteresse était de plan quadrangulaire avec porte du côté est (138,50×110 m., selon Dj. Bošković). Les tours d'angle sont triangulaires ou pentagonales (Mišković, fig. 3), tandis que sur les côtés sud, ouest et nord se trouvaient disposées, de chaque côté, trois tours de forme semi-circulaire. Au même système de fortification appartiennent aussi les constructions au nord-est de la forteresse, auprès de la berge de la rivière. Il s'agit en effet de deux tours (Kanitz) ou bien d'un édifice quadrangulaire relativement spacieux, rattaché par le rempart à l'angle nord-est de la forteresse (Mišković). Il s'agissait soit d'un emplacement fortifié destiné à la défense du pont traversant le Timok, soit d'une muraille protectrice (?), ce que serait suggéré par la dépression du terrain en cet endroit. A présent, la forteresse se distingue à peine sur le terrain (Fig. 4).

La question se pose de savoir quand cette forteresse fut érigée et si sa construction peut être mise en rapport avec l'une des unités militaires qui y furent stationnées. Cette question est amplement discutée, tant à la base des données énumérées, qu'en s'appuyant sur les analogies provenant des forteresses de la région des Portes de Fer (bien explorées en 1966–1971). On remarque tout de suite que tous les monuments de pierre reconnus jusqu'à présent à Ravna ont été utilisés comme matériau de construction et qu'ils ont été tous retirés de se remparts et tours. Les chercheurs ont indiqué pour la plupart d'entre eux le lieu de trouvaille (rempart faisant face au Timok, le rempart sud, etc.). Il est intéressant de constater que presque la moitié du nombre total des monuments provient du rempart est, «vers son milieu», où, selon Mišković et Kanitz, devait se trouver la porte de la forteresse. Un nombre plus restreint de monuments a été dégagé du rempart sud, tandis que leur présence dans les remparts ouest et nord ne semble qu'exceptionnelle (comp. fig. 4).

Il est possible que la concentration de monuments réemployés n'est peut-être due qu'au hasard. Elle n'est que le résultat de besoins surgis à l'occasion de certaines réparations et adaptations, dont le *terminus post quem* est fixé par les monuments les plus récents (milieu du IIIe siècle). Dans le même sens, les nombreuses trouvailles faites «vers le milieu» du rempart est pourraient être mises en rapport avec le bouchage de la porte, comme c'est souvent le cas dans les forteresses des Portes de Fer pendant la dernière phase de construction. Par ailleurs, l'information faisant savoir que certains monuments avaient été trouvés dans les fondations du rempart (note 33) laisserait supposer qu'il s'agissait d'une activité constructive nouvelle ayant englobé soit une partie (l'angle sud-ouest) de la forteresse, soit sa totalité. La première possibilité semble plus probable, surtout si on tient compte que les forteresses paléobyzantines plus tardives respectaient d'habitude le plan des forteresses leur ayant précédé, ce qui se reconnaît dans le renforcement des remparts préexistants (Boljetin, Ravna, ailleurs aussi) ou dans leur adaptation (Čezava, etc.). Le remploi des camp romains des Portes de Fer est le plus souvent caractérisé par l'érection de nouvelles tours. Dans la mesure où cette conclusion est correcte, on devrait s'attendre à trouver la forteresse primitive des Thraces et des Dardaniens à l'endroit même où on reconnaît aujourd'hui la forteresse de date sans doute plus tardive.

Par l'aspect de ses tours, la forteresse de Ravna se distingue sensiblement des autres forteresses explorées jusqu'à présent. Certaines ressemblances se constatent seulement avec Hajdučka Vodenica (tour à terminaison triangulaire à l'extérieur, le rempart prolongé en direction de la rivière), dont l'aménagement se situe approximativement aux IVe–VIe siècles. Les tours à terminaison en pointe sont mieux documentées dans l'arrière-pays du limes, surtout dans les Balkans, en Asie Mineure et en Syrie (S. Bobčev). Elles renforcent pour la plupart les remparts des villes, sans être inconnues de forteresses, aussi, le plus souvent en combinaison avec des tours plus anciennes, quadrangulaires ou circulaires, représentant d'habitude les parties ajoutées au système de défense préexistant. Procope de Césarée et l'Anonyme byzantin (outre l'étude de S. Bobčev, comp. le commentaire assez détaillé de V. Velkov) nous renseignent sur la date de leur introduction dans les systèmes de défense. De même, les monuments d'architecture dégagés jusqu'à présent indiquent le VIe siècle, ou plus précisément la rénovation de Justinien. Quand il s'agit de Ravna et de Hajdučka Vodenica, cette conclusion se voit confirmée par la liste des castella donnée par Procope en γράμματα, Ἀκρονείων, dans la région de la ville de Aquae (Prahovo moderne), où, parmi les trente-sept castella dont nous ne connaissons qu'en partie la localisation précise, se trouvent aussi nos deux forteresses (Τιμακοχίων et Τιμακίολον) pour *Timacum maius* et *Timacum minus* (?).

Il faut également ajouter, quand on parle de l'activité constructive justinienne, que le plan triangulaire de la forteresse de Bosman (fig. 5), tout comme les tours à terminaison extérieure en pointe, appartient au concept de l'architecture militaire justinienne. Cela est d'autant plus vrai que la forteresse de Bosman est la seule dans la région des Portes de Fer construite entièrement au VIe siècle.

L'auteur traite plus loin du site d'habitation auprès du camp, dont les vestiges sont très mai

préservés. Sa position légale n'est pas claire, quoique un grand nombre de monuments (à peu près un tiers) soit en rapport avec les unités militaires: *canabae* auprès du camp, ou bien *civitas peregrina* de la tribu indigène des *Timachi* (sur laquelle nous sommes très peu renseignés). Les liens avec la région minière de Kosmaj, la présence d'unité de cavalerie et la richesse minière du pays (S Dušanić), indiqueraient qu'il s'agissait d'un habitat de mineurs.

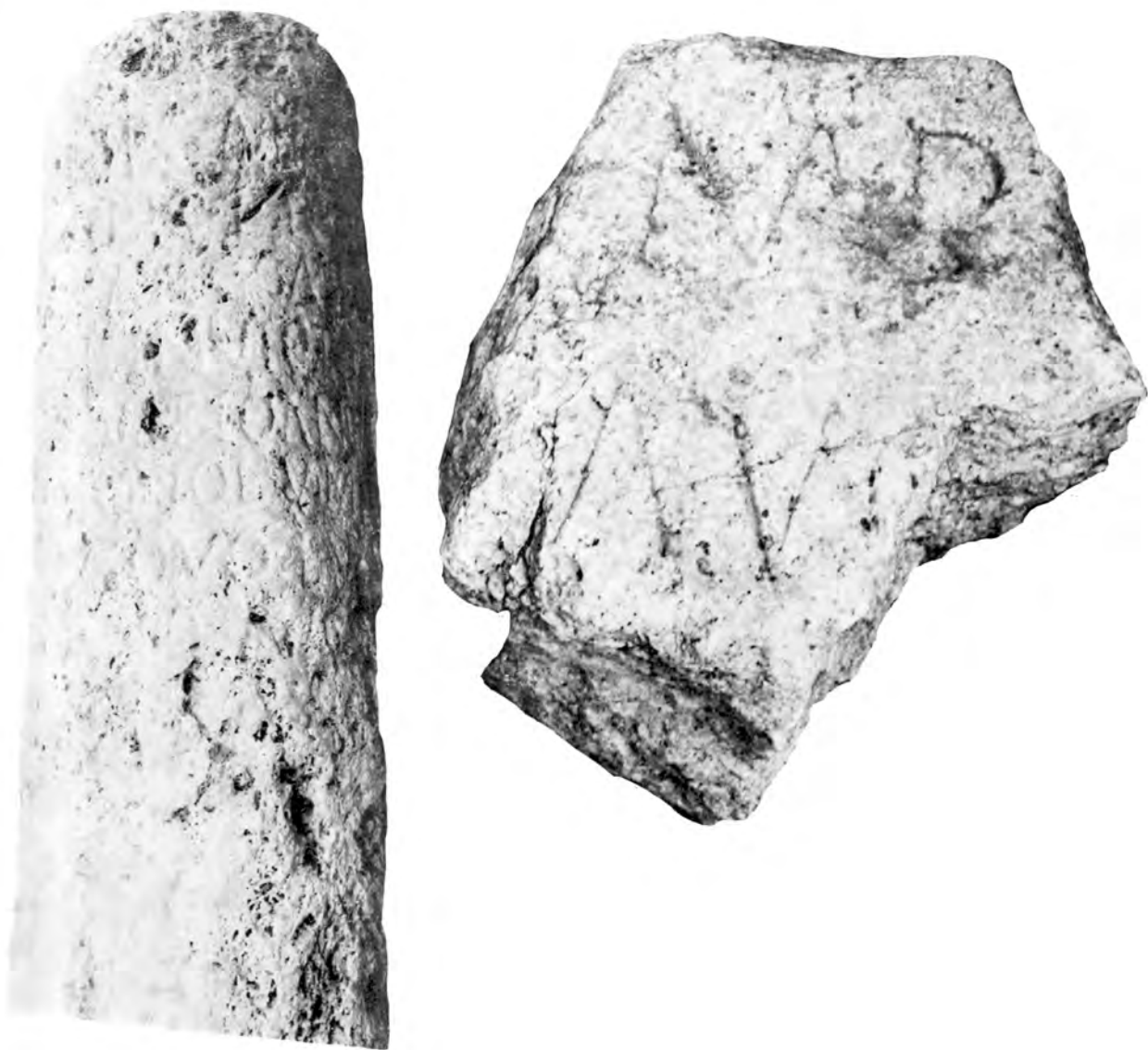
* Sur les trois temples de Ravna dont nous disposons de témoignages dans les inscriptions (*Diana*, *Mars* et l'inscription se rapportant à la construction

d'un temple), il n'est possible de déterminer avec plus de précision que l'emplacement du temple se trouvant sur la colline de la Sainte-Trinité. A l'intérieur de ce monument ont été trouvées de nombreuses icones en pierre de Jupiter et du Cavalier thrace. Le temple est peut-être en rapport avec les mines dans les environs. Selon certains indices (notes préservées au Musée de Niš, témoignages des habitants), le temple de Diane et de Mars se situerait au sud du camp.

Petar PETROVIĆ

Т. I. Утврђење у Равни.
Pl. I. Forteresse de Ravna.

Т. II. Миљокази из Нишеваца и Вратарнице.
Pl. II. Bornes de Niševci et Vratarnica.

Касноцарски хиподром у Сирмијуму

Међу најзначајније налазе римске монументалне архитектуре у Сирмијуму (Сремска Митровица) свакако спадају остаци касноцарског хиподрома.¹ Иако су зидови ове масивне грађевине по први пут установљени у сондама отвореним 1959., њихова стварна намена утврђена је тек 1970. Постављени на јужној ивици античког града, површно и сасвим фрагментарно испитани, зидови су у раној фази ископавања били протумачени као делови одбрамбеног бедема према реци Сави. Прве индикације да се ради о грађевини другачије намене, можда баш о хиподрому, појавиле су се 1969., када је у сондама 141—142 утврђено лучно скретање два масивна и међусобно паралелна зида. Поред тога, налази делова стубова са капителима и базама, фрагмената фресака и мермерне оплате, указивали су да се вероватно не ради о архитектури фортификационог карактера. Већ следеће, 1970. године,²

приступило се прецизном израчунавању кривине установљене у сондама 141—142, с претпоставком да је можда у питању полукружни завршетак циркуса (*sphéndonè*). Притом је уочено да се раније откривени, подужни зид у сонди 123 поклапа са замишљеним северним продужетком теоретски реконструисаног полукруга. План је затим допуњен другим архитектонским елементима утврђеним 1959. и 1962. у сондама 34/36, 37, 40 137 и 138, при чему су узети у обзир и негативни резултати у сондама 119 и 122. На основу свих ових, иако још увек недовољних података, назирала се конструкција издуженог циркуса, са три масивна паралелна зида, од којих су два унутарња спојена низом попречних зидова постављених на правилним растојањима. Такође је уочено да се са јужне стране претпостављеног хиподрома пружа издвојена грађевина.

Полазећи од ове хипотезе, реконструисана кривина источног завршетка и утврђена осовина хиподрома дозвољавали су да се одреде површине где треба очекивати место налаза тријумфалне капије, односно *spinae* са *meta* *pri*-*ma*. Упркос тешкоћама проузрокованим радом на приватним имањима, испресецаним оградама, двориштима и воћњацима,³ одлучено је да се истовремено отвори низ сонди на кључним тачкама. Резултати постигнути 1970. нису изневерили очекивања. Сондама 143 б-с, 114 а-с 145 и 149 допуњен је полукружни завршетак хиподрома, у сонди 148 установљена је *spina*, док је у сонди 146 делимично откривена *porta triumphalis*. Сонда 147 потврдила је правац пружања унутарњег зида познатог у сонди 123. Сонде 143 а, 144 с, и поготову 148, пружиле су прве податке о тркалишној стази. Следеће, 1971. године, радови су највећим делом (сонде 150—154) били усмерени ка откривању јужне *cavea* са приземним просто-

¹ Прве информације о хиподрому објавили су V. Popović, A Survey of the Topography and Urban Organization of Sirmium in the Late Empire. Sirmium I, 1971, 126 и E. Ochsenchlagel и V. Popović, Excavations at Sirmium, Yugoslavia, Archaeology 26, 1973, 90—91.

² Археолошка истраживања хиподрома у Сирмијуму, извршена 1969—1971 у склопу југословенско-америчког пројекта, финансирала је прво Smithsonian Institution, а затим National Endowment for Humanities (обе из САД). Радови су изведени у организацији Археолошког института из Београда, The New York City University и Denison University, Ohio.

Руководиоци ископавања: Владислав Поповић и Edward Ochsenchlagel.

Руководиоци сектора: С. Бурчић, J. Eadie, K. Grimes, D. Mato, Љ. Плесничар, А. Трбуховић, М. Васић, M. Werner, R. West, и као гост F. Baratte.

Рад на инвентару: А. Премк и Љ. Продановић. Архитекте: Р. Божовић, И. Коровљев и М. Петровић.

Архитектонска реконструкција: С. Бурчић.

Обрада керамике V—VI века: S. Uenze.

Нумизматички каталог: R. Nixon.

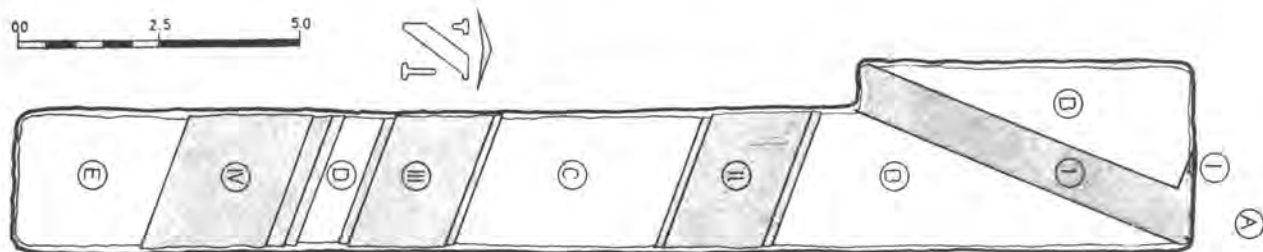
У радовима је такође учествовао већи број југословенских и америчких студената.

³ В. Поповић, *op. cit.*, 128 и н. 50.

ријама и ходником, а у сонди 156 утврђена је мета prima. Тиме је у основним цртама реконструисан план источног крака тркалишта (План I).

Недостатак слободних површина за археолошка ископавања није дозвољавао отварање сонди у западном делу циркуса, у простору carce-

винама из времена Тетрархије. Тако је, нпр., дужина циркуса у Тријеру око 460 м, са ареном широком 70 м.⁴ Сличних димензија био је, изгледа, и циркус у Милану.⁵ Нажалост, димензије хиподрома подигнутих у значајнијим касноцарским градовима нису у потпуности одређене и често су предмет противречних мишљења.⁶

Сл. 1. Схематски план сонде 37

ges. Даља реконструкција плана извршена је на основу сасвим фрагментарних података добијених старијим ископавањима или приликом постављања модерне канализације у улицама Змај Јовина, Доктора Хаџије, Јанка Чмелика, Масарикова и Светозара Марковића. Не само да је допуњен правац пружања јужне и северне савеа, већ је у улици Змај Јовина утврђено постојање дренажног канала исток-запад, између северног гледалишта и spina-e, а у улици Масарикова забележене су прве сигурније индикације о лоцирању мета secunda. У план хиподрома такође улази раније установљена архитектура на локалитету 34, док су резултати на локалитету 25, у оквиру тркалишне стазе, разумљиво негативни (План II).

Потпуна реконструкција основе остаје за сада хипотетична. Ширина циркуса, мерена у арени, достиже 70 м, или 32 м између унутарњег зида и spina-e, с тиме што је ова широка 6 м. Иако није сасвим тачно утврђена, укупна ширина грађевине, између јужног и северног спољњег зида, је око 90—100 м. Како изгледа, дужина spina-e била би око 260 м. Имајући у виду да је обично део стазе од carceres до meta secunda око два пута дужи од ширине писте у оба смера (70 м), унутарња дужина хиподрома, од carceres до porta triumphalis, достигала би најмање 430 м. Заједно са конструкцијом carceres и полукружном sphendonè, дужина грађевине могла је достигати близу 450 м. Занимљиво је да се изохипса 81.00, која означава депресију садашњег терена у западном делу, свакако проузроковану одсуством шута изнад стазе тркалишта, приближно подудара са местом где треба очекивати старт (План II). По својим димензијама, циркус из Сирмијума одговара сличним грађе-

Све археолошке сонде отворене 1959—1971 постављене су управно на правац пружања гледалишта и spina-e и пресецају подужне и уједно паралелне зидове који сачињавају костур конструкције хиподрома. Унутарњи зид, према арени, означен је са I, док је средњи зид, који са претходним затвара са две стране приземне просторије испод гледалишта, обележен са II. Спољни зид хиподрома, који са зидом II затвара ходник или „криптопортик“, обележен је са III. Зид IV припада издвојеној грађевини јужно од хиподрома. Бројем 1 (1' и д.) обележени су попречни зидови приземних просторија. Наведени зидови ограничавају грађевински и стратиграфски јасно издвојене целине или просторе (сл. 1):

- A — Стаза тркалишта;
- B — Затворене, приземне просторије испод гледалишта;
- C — „Криптопортик“ са спољне стране приземних просторија;
- D — Површина изван хиподрома, односно између његовог спољњег зида и издвојене јужне грађевине;
- E — Унутрашњи део јужне грађевине.

⁴ W. von Massow, Der Circus des römischen Trier. Trierer Zeitschrift 18, 1949, 149—169, план стр. 162.

⁵ Storia di Milano I, Milano 1953, 533, димензије арене око 460×70 м.

⁶ Упоредити последње радове о касноцарским циркусима: A. Frazer, The Iconography of the Emperor Maxentius' Buildings on the Via Appia. Art Bulletin XLVIII, 3—4, 1966, 385—392 и M. Vickers, The Hippodrome at Thessaloniki, JRS, LXII, 1972, 25—32. Вредно је помена да су циркуси у Солуну и у Цариграду дуги око 450 м.

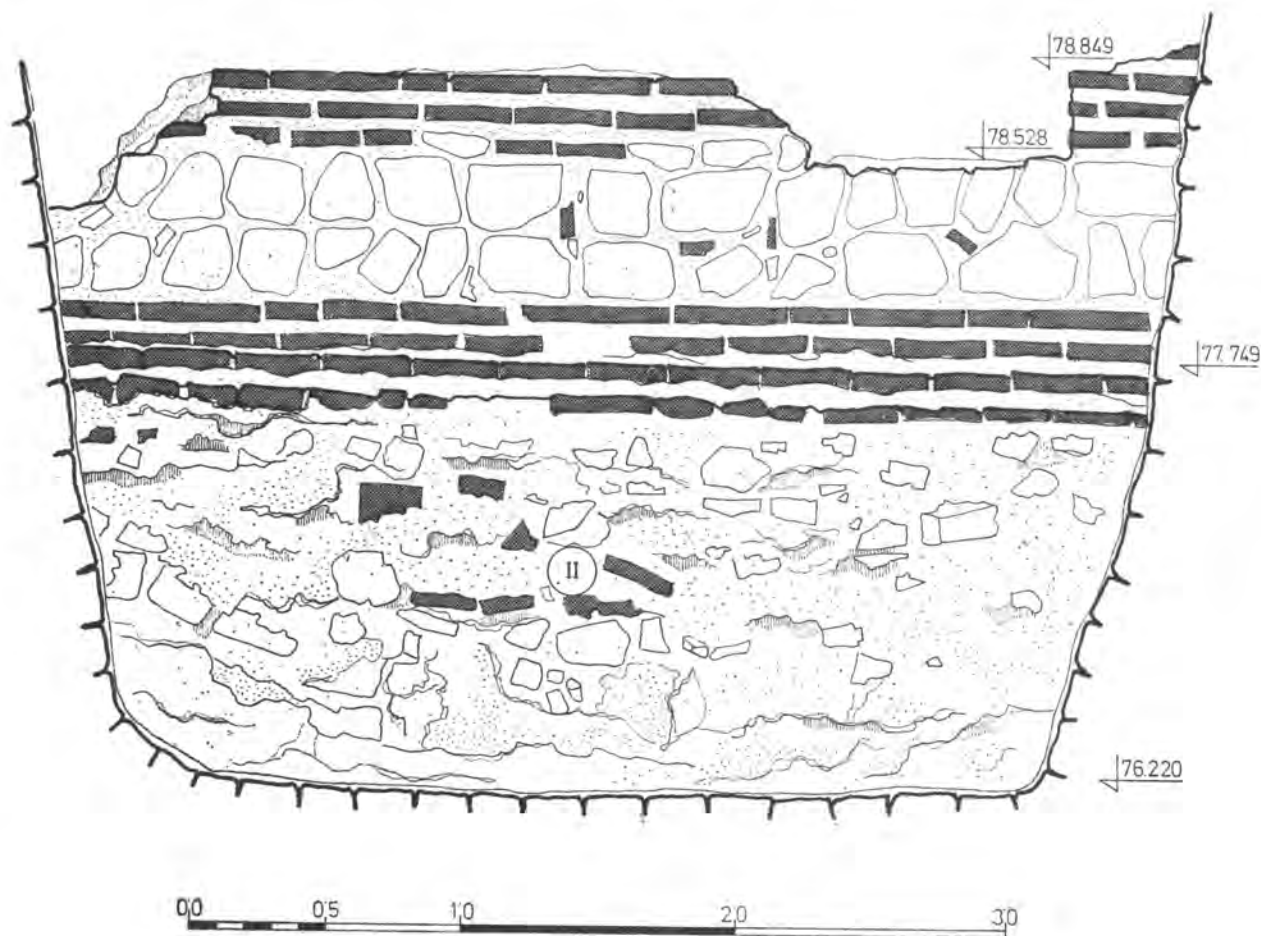
Услед разноврсних препрека затечених на терену, сонде не обухватају увек све зидове (I—III) и утврбене просторе (A-E). Упркос томе, поједини зидови, подови и културни слојеви у просторима могу се пратити из једне сонде у другу, са мањим или већим прескоцима проузрокованим неиспитаним површинама.

АРХИТЕКТУРА

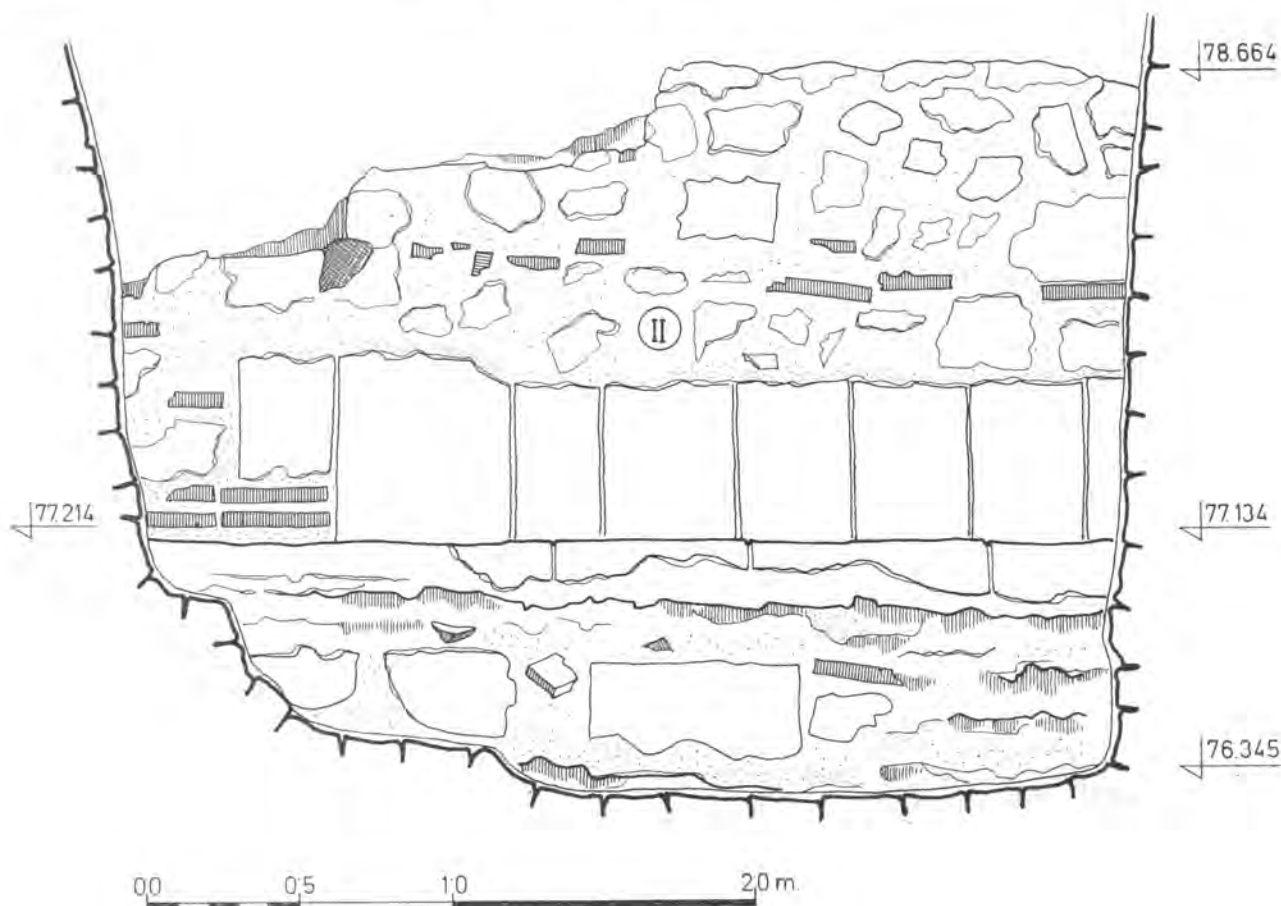
Јужно гледалиште

Најбоље испитана, југоисточна страна гледалишта, достиже у целини ширину од око 15 м. Димензије приземних просторија које су подупирале гледалиште, узете са унутарње стране, крећу се око $5.80-5.95 \times 2.65-2.95$. У лучном делу, према тријумфалној капији, постављене су радијално и имају трапезовидни облик. Дебљина

темеља сва три подужна зида достиже у просеку око 2.00 м, са местимичним варијацијама, до ку видљиви делови, изнад горњег сокла, дебели око 1.60—1.70 м. Изнад масивних темеља од необрађеног камења и песковитог малтера, подигнути су зидови најчешће у техници *opus mixtum* (сл. 2). На спољном или понекад на оба лица зидова I и II (сл. 3), ређе III, непосредно изнад темеља постављени су један или више редова крупних каменних блокова, изнад којих се уздижу наизменичне зоне од мањег полуобрађеног или необрађеног камења и три или четири реда опека. Редови опека постављени су целом ширином зидова. Такође је уочено да зидови местимично нису подигнути од каменних блокова, што би свакако указивало на издвојену грађу појединих сектора конструкције хиподрома. Бројни налази фрагмената разнобојних мермерних плоча, поготову у простору тркалишне стазе (A), сведоче да је спољно лице зида I вероватно било богато оплаћено.

Сл. 2. — Јужно лице зида II у сонди 151.

Сл. 3. — Јужно лице зида II у сонди 152.

Попречни зидови просторија испод јужног гледалишта, дебели по правцу 0.90—1.00 м, подигнути су или у техници *opus mixtum*, или једноставно од необрађеног камења заливеденог малтером. Омалтерисана површина зидова у просторијама местимично је (сонда 142) украшена урезаним правоугаоницима који у јевтинијој техници имитују камене блокове. Поједини делови „криптопортика“ украшени су на идентичан начин (Т. I, 1). Просторије нису међусобно комуницирале и, осим што су подупирале редове седишта, нису имале другу намену. Стога је разумљиво да чврсти подови нису нађени у просторијама. Танки слојеви малтера констатовани у висини сокла потичу из времена градње хиподрома. Просторије су подупирале гледалиште на тај начин што се од попречних камених зидова издвајао низ сводова од опека, укошених под углом од око 25—30°. Свака просторија била је покривена сводом са падом према тркалишној стази. Остаци таквог свода утврђени су у сонди 145.

Затворени ходник или „криптопортик“ између зидова II и III широк је 3.55—3.70 м. Спољни зид (III) хиподрома не разликује се по димензијама и по техници зидања од прва два подужна зида са којима је паралелан. У скоро свим сондама установљени су, у висини горњег сокла, слабо очувани остаци пода од чврстог малтера. Изнад субструкције од ломљене опеке и слоја дрвета нанесен је малтер. У сонди 151 констатоване су две подлоге од малтера, издвојене слојем угљенисаног дрвета. По свој прилици је у питању дрвена конструкција са субструкцијом и горњим подом од малтера којом се, судећи према отвору у зиду II, комуницирало између „криптопортика“ и гледалишта. У својој првобитној намени, ходник је вероватно служио за неопажено кретање целом дужином јужне *savea*. Ходник је тек накнадно, и то изгледа само делимично, затворен попречним зидом 2 у сонди 154. Друга његова функција била је да подупире горњи део гледалишта, постављен између зидова II и III. Питање решења по-

кривача „криптопортика“ остаје за сада отворено. Иако није искључено претпоставити постојање непрекинутог, полуобличастог свода, остаци који би то потврђивали за сада нису установљени. Бројни кровни црепови, гвоздени клинови, трагови дрвета и фрагменти фресака, нађени у слојевима рушења у „криптопортику“, највероватније потичу из горњих делова гледалишта. Одатле такође потичу капители (Т. I, 2) и базе стубова (Т. I, 3), по правилу налажени у простору С, између зидова II и III.

Посебно се по својој масивности истиче конструкција откривена у сонди 153. Дебљина зида II достиже 2.550 м изнад сокла, односно 2.65 м у темељном делу. Попречни зид 1 дебео је 1.75 м. Оба зида карактерише употреба великих каменних блокова. Нажалост, димензије просторије коју је зид 1 затварао са источне стране нису могле бити утврђене. Није искључено да се ради о остацима ложе, постављене нешто испред *meta prima*. У идентичној техници подигнута је и *porta triumphalis*, на источном крају хиподрома (сонда 146), само делимично откривена. Зид I, нешто истурен у односу на унутарњу кривину *sphendone*, дебео је преко 2.50 м. Као у сонди 153, дебљина северног попречног зида достиже 1.75 м. Са изузетком масивног прага, поплочање капије није очувано.

Северно гледалиште

Иако далеко слабије испитана, северна савеза пружила је изванредно занимљиве резултате у сонди 123. Унутарње лице зида I, од опека, добро је очувано, као и већи делови сводне конструкције (Т. I, 4). Свод је тако направљен што се редови опека издвајају под углом од полукружне вертикалне основе зида и ослањају са стране на укошену камену подлогу попречних зидова. С друге стране, остаци архитектуре на локалитету 34 показују да је грађевина у овом делу била мање масивна. Очувани зидови II и I достижу у горњим деловима дебљину од само 1.15 м, односно 0.60 м. Са северне стране, на месту „криптопортика“, јавља се узан (2.70 м) пролаз са одводним каналом. Међутим, није сигурно да ли је пролаз био покривен или не. Такође није искључено да је северни низ просторија, поред тога што је подупирао гледалиште, имао уједно другу, утилитарну намену. Само 15 м северније, на локалитету 35, установљене су радње или магацини, испред којих се пружао поплочан простор, можда мањи трг.⁷

Spina и *Arena*

Делови *spina*-е откривени су у сондама 148 и 156. Масивна конструкција, око 6 м широка,⁸ саграђена је од необрађеног камења и фрагментата опека, заливених малтером. У сонди 148 *spina* пресеца старији зид очуван у темељу, можда бедем из III века. У сонди 156 констатоване су старија и млађа *meta prima* (сл. 4), потковичастог облика. Старија и уједно боље истражена *meta*, оивичена каменним блоковима, издвојена је од *spina*-е одводним каналом (Т. II, 1). Налази фрагментата мермерних плоча указивали би да је лице конструкције било прекривено полихромном оплатом. Међутим, до сада нису откривени трагови богатог декора који је обично украшавао овај део хиподрома. Налаз две хронолошки издвојене *meta*-е у сонди 156, чије се осовине уосталом не подударају, сведочи о преправкама вршеним у оквиру хиподрома. Померање *spina*-е у каснијој фази, иако незнатно, објашњава уочену неподударност њене осовине са улазом у тријумфалну капију (План I).

Тркалишна стаза у арени (простор А) утврђена је у неколико сонди. Најбоље је очувана у сонди 148. Констатована су два слоја шисте, који највероватније одговарају старијој и млађој *spina*-и из сонде 156. Обе стазе састоје се од око 0.30 м дебелог наноса ситнијег речног шљунка са песком жућкасте боје, испод којег се налази тањи слој кречног малтера са подлогом од ломљене опеке. Између старије и млађе стазе пружа се слој растресите земље. У сонди 154 констатовани су остаци угљенисаног дрвета непосредно изнад слоја малтера, односно у доњим деловима слоја шљунка. Занимљиво је поменути да шљунак није нађен у свим сондама које захватају простор А, па се може претпоставити да је намерно уклоњен у време када је хиподром изгубио своју првобитну намену.

Мрежа правилно постављених одводних канала пресеца арену. Канали правца исток-запад констатовани су уз зид I (сонда 154), уз *spina*-у (сонда 148) и на средини између ове и спољњег зида северног гледалишта (Змај Јовина ул.). Канали правца север-југ нађени су у сонди 155 и између конструкције *spina*-е и *meta*-е, у сонди 156. Канал истог правца пресецао је масивне зидове II—III (вероватно и зид I) у сонди 153 и водио је ван грађевине хиподрома.

Јужна грађевина

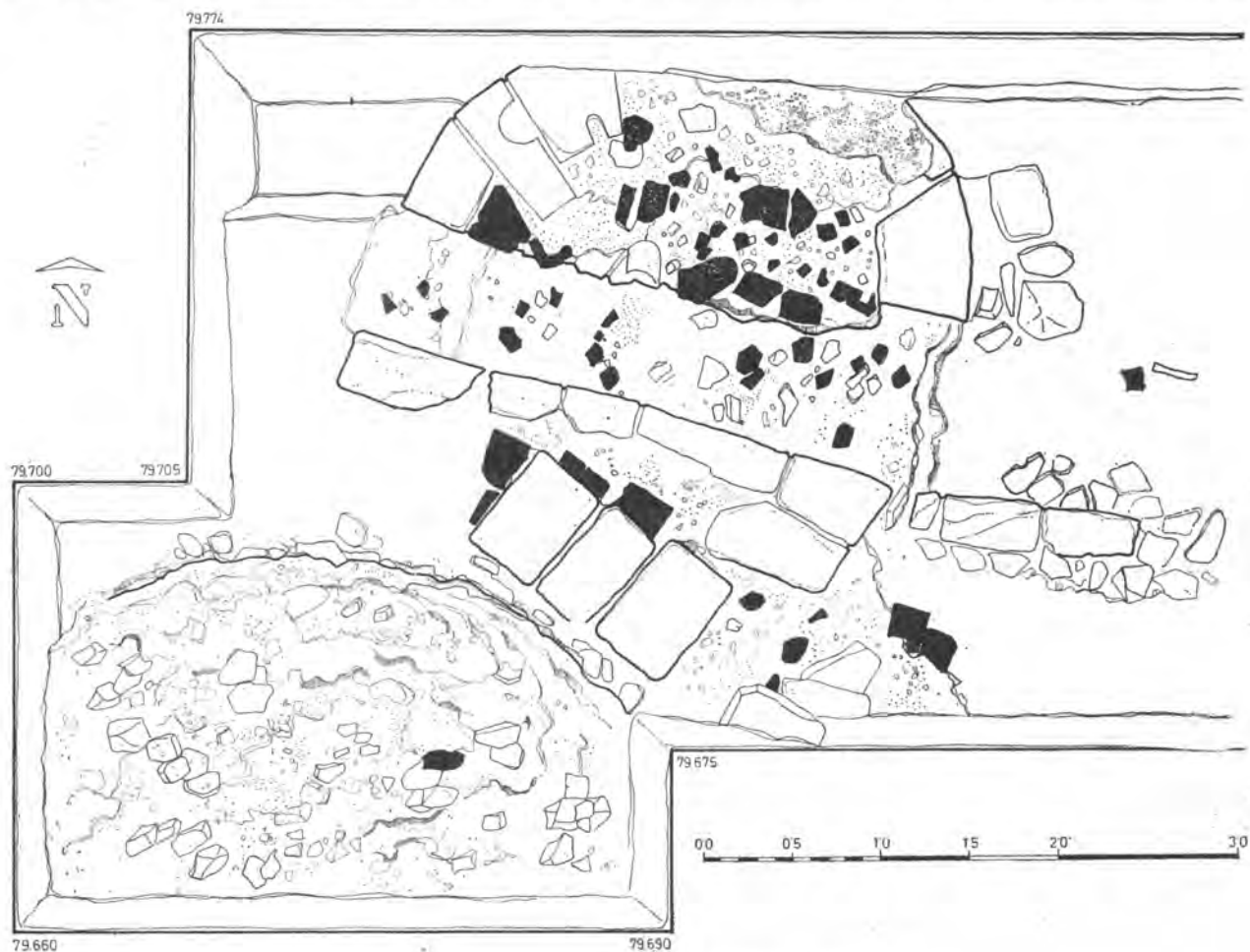
Оквирни зид грађевине праћен је у сондама 44, 46, 47, 127—129, 131—133 и 150—152. Мере-

⁷ М. Parović—Pešikan, *Excavations of a Late Roman Villa at Sirmium, Part II, Sirmium III*, 1973, 1—44, са детаљним описом и плановима.

⁸ Како је из техничких разлога само јужна страна *spina*-е откривена у сонди, њена укупна ширина добијена је рачунским путем.

на са унутарње стране, грађевина је широка око 24 м. Масивни зид од опека дебео је у горњем делу око 1.80—1.90 м. Са изузетком у сонди 150, зид је слабо очуван. Са спољне стране, према хиподрому ојачан је контрафорама. Унутарњи део грађевине само је фрагментарно испитан. У сонди 150, непосредно изнад нивоа под-

по својој основи на циркус или стадион, ма да услед малих димензија и одсуства гледалишта вероватно није била јавног карактера. Постављена на јужној граници града, морала је на неки начин да се уклапа у фортификације Сирмијума. Међутим, њен положај у склопу одбранбеног система остаје недовољно јасан, као уста-

Сл. 4. — Старија и млађа *meta prima* у сонди 156.

земне воде, констатован је компактан под (4) од малтера, изнад којег се пружа поплочање од опека (под 3). Вероватно се ради о истом, а не о два издвојена пода. Свакако је најзначајнији налаз обрушеног апсидалног зида са прозорским отвором у сонди 153 (Т. II, 2). Нађен на десетак метара источно од темеља зида у сонди 127—9, очувани отвор био је постављен у горњим деловима зида. Делимично реконструисана основа грађевине не открива њену првобитну намену. Донеке слична конструкција, такође неопредељена, пружа се са јужне стране циркуса у Милану.⁹ Посматрана у целини, грађевина подсећа

лом и хиподрома. За сада једино зидови у сондама 139 и 153 пружају магловите индиције о постојању ојачања са спољне, изложене стране хиподрома.

Елементи реконструкције

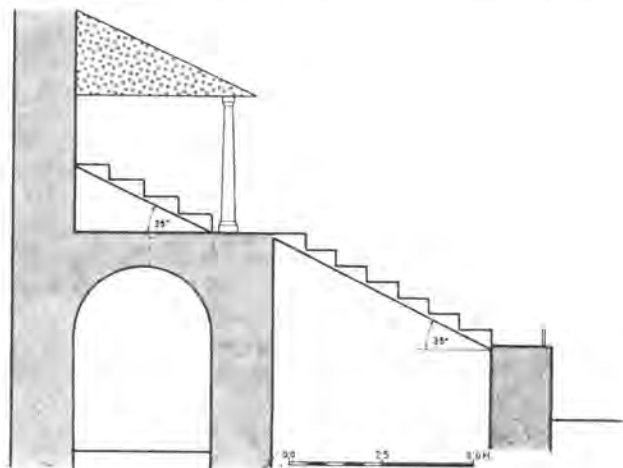
Резултати досадашњих ископавања недовољни су за прецизнију реконструкцију хиподрома у елевацији. Међутим, утврђени елементи допу-

⁹ Према плану у W. Kleinbauer, *Arte Lombarda* 13, 1968, 6.

штају да се изврши покушај реконструкције пресека грађевине у њеним најопштијим цртама. Она се углавном ослања на троделну основу јужне савеа, угао потпорних сводова гледалишта и конструктивне или декоративне елементе нађене највећим делом у простору С. Рачунајући са нагибом предњег дела јужног гледалишта (простор В) од 25°, средњи зид (II) достигао би висину од око 2.90 м, рачунајући од споја узлазног свода и зида I, на коти 79.20 у сонди 145. Унутарњи зид (I) уздизао се скоро 2.00 м изнад стазе тркалишта, чија је поремећена горња површина у више сонди нађена између кота 77.00 и 77.40. Као полазна тачка узет је нижи, спољни сокл зида I у сонди 145, на коти 77.30. На месту зидова I и II, односно у подножју прве серије седишта (*moenium primum*) и између ове и горњих редова (*moenium secundum*), највероватније је био простор резервисан за стазе којим се циркулисало у подужном смеру циркуса. Стазе су могле бити опвичене ниским парпетним плочама, од којих је једна нађена у арени, на локалитету 25. *Moenium primum* широк је око 6.50 м и могао је имати највише седам редова седишта.

Горњи део простора С, изнад „криптопортика“, такође је могао бити решен помоћу степенасто распоређених седишта. Међутим, није сасвим искључено да је равна површина покривача другачије искоришћена. Под „криптопортика“, установљен на просечној коти 76.40, нешто је нижи од површине тркалишне стазе. Висина ходника, од пода до горње ивице зида II, износи око 5.90 м. Свакако да је ходник са унутарње стране био нижи, ако се узме у обзир конструкција претпостављеног полуобличастог свода који је носио *moenium secundum*. Налази кровних црепова и елемената сликане таванице у рушевинским слојевима простора С сведоче о кровној конструкцији која је покривала горњи део гледалишта. Са унутарње стране, према зиду II, кров су придржавали стубови чије су базе и капители констатовани више пута у простору С. На тај начин, изнад „криптопортика“ налазила се галерија на спрату или отворени трем. Слично решење познато је из хиподрома у Тријеру.¹⁰ Ако претпоставимо да је висина трема једнака ширини (око 3.70 м), добијамо висину од 9.70 м за зид III, од пода „криптопортика“ до таванице галерије на спрату. Томе треба додати висину крова и решење највишег дела спољног зида хиподрома. Овај зид уздизао се преко 11 м изнад околног терена и његова се висина углавном поклапа са висином оквирног зида јужне грађевине, чији је прозорски отвор нађен у сонди 153.

Схематска реконструкција пресека јужне савеа (сл. 5) остаје добрим делом хипотетична. Даља проучавања камених делова грађевине, декоративне пластике и других елемената ко-

Сл. 5. — Схематска реконструкција пресека јужног гледалишта.

јима располажемо, допринеће свакако потпунијој реконструкцији појединих целина хиподрома.

ДАТОВАЊЕ ХИПОДРОМА

Елементи за хронолошку детерминацију градње хиподрома нису бројни. Примена технике зидања у наизменичним зонама камена и три или четири реда опека (*opus mixtum*), оквирно опредељује грађевинску активност у IV век, највероватније у његову прву половину.¹¹ Тип коринтских капители који су придржавали кровну конструкцију галерије на спрату датују се обично око 300. год, иако њихова хронологија није сасвим прецизно утврђена.¹²

Налази римског новца у слојевима изнад тркалишне стазе у арени и изнад пода „криптопортика“ више сведоче о продуженој употреби грађевине него ли што представљају поуздан ослонац за одређивање времена градње хиподрома. Једино новац из слоја који непосредно

¹¹ Најближе паралеле налазе се међу примерима са краја III и из почетка IV века које даје С. Бобчев, *Le parement arasé dans les murs romains et byzantins* (на бугарском са француским резимеом), Софија 1952.

¹² I. Nikolajević, *Chapiteaux d'ordre corinthien de Sirmium. Akten des VII. Int. Congr. für Christliche Archäologie* (Trier 1965), Vatikan—Berlin 1969, 658—660, Abb. 4—6.

¹⁰ W. von Massow, *op. cit.*, сл. 8.

претходи градњи пружа сигуран *terminus post quem*. Тако су у чврсто дефинисаном слоју B₂VII у сонди 150 нађени примерци Салонине (253/6) и Тацита (275/6). У одговарајућем слоју (B 7) у сонди 154 нађен је новац Аурелијана (270/5). Према томе, сигурно је да градња хиподрома не може бити ранија од последње четврти III века.

У хронолошком погледу неоспорно су најважнији налази новца у простору C сонде 151. У доњем поду (2) од малтера већ поменуће дрвене конструкције нађен је један неопредељени тетрархијски примерак¹³ и један новац Лицинија I, кован у Солуну 312/3 год.¹⁴ Непосредно испод истог пода откривен је новац Константина I из 307/13 год.¹⁵ Уски временски распон сва три примерка не дозвољава датовање градње, бар овог дела хиподрома, много касније од 312/3 год. По свему судећи, хиподром је могао бити подигнут у време Лицинијевих, или нешто каснијих, Константинових боравака у Сирмијуму између 316 и 324. год.¹⁶

ХИПОДРОМ И ПАЛАТА

Амијан Марцелин једини је римски историчар који нас извештава о постојању палате и циркуса у Сирмијуму. Описујући долазак Јулијана, Амијан вели (XXI 10) да су гомила људи и војници довели цара у палату (*duxit in regiam*). Затим одмах наставља: *Ubi eventu laetus et omine firmata spe venturorum, quod ad exemplum urbium matris populosae et celebris, per alias quoque civitates ut sidus slautare suscipere, edito postridie curuli certamine, cum gaudio plebis...* Даље нас обавештава о лошим предсказањима која су најављивала Валентинијанову смрт (XXX 5): *apud Sirmium repentino fragore nubium fulmen excussum, palatii et curiae partem incendit et fori...* Јасно је да је Амијан имао пред очима одређену грађевину, *palatium* или *regia*, која постоји независно од тога да ли се цар налази у граду или не, као што је уосталом случај са пожаром који избија у тренутку док Валентинијан борави у Саварији.

Амијанове вести утолико су важније што знамо да је палатама у тетрархијским центрима увек придодат циркус.¹⁷ Из овога произилази да и палату у Сирмијуму треба тражити у непосредном суседству хиподрома. Према запажањима

ма извршеним у Риму, Тријеру, Милану, Солуну, Цариграду и Антиохији, палата се по правилу налази на левој страни хиподрома, посматраног са места *carceres*.¹⁸ На тај начин, царска локација била је лоцирана на најповољнијем месту гледалишта, отприлике у висини *meta secunda*, односно у близини претпостављене линије циља. Међутим, у Сирмијуму палата није могла да се налази на левој страни циркуса. Недалеко од северне *savea*, пружала се целом њеном дужином широка улица установљена на локалитету 35. Масивни зид који је ограничавао улицу са јужне стране праћен је сондама 107—110 и 113—115 (План II), а плочник улице констатован је у истој осовини приликом радова на канализацији у ул. Светозара Марковића.

Уколико претпоставимо да у Сирмијуму, као у свим тетрархијским центрима, палата и хиподром чине јединствену целину, онда остатке Амијанове палате треба тражити са десне или јужне стране хиподрома, у простору локалитета 1а и 37.¹⁹ Постављен према Сави и истурен у односу на правац пружања јужног бедема, овај архитектонски комплекс налази се по страни од осталих делова античког града. Као и широка улица са локалитета 35, пространа грађевина са локалитета 1а и 37 старија је од хиподрома. Њена прва монументална фаза, из последњих деценија III века, одговара слојевима који су претходили градњи хиподрома. Грађевина је у више махова обнављана, а новији резултати изгледа показују да су најзначајније преправке извршене у време Константина I. Градитељи хиподрома респектовали су околну архитектуру, а за осовину издужене конструкције прихватили су правац паралелан већ постојећој улици са локалитета 35. Тиме су избегли затварање једне од најважнијих градских артерија која је из југоисточног дела града водила у центар.

Истовремено се поставља питање да ли је Амијанов *palatium* или *regia* царска палата у правом смислу или су цареви за време својих боравака у Сирмијуму привремено користили неку другу грађевину.²⁰ Међутим, имајући у виду суштину царске власти у касној антици, можда је оправданије питати се да ли су палата или неки њени делови служили и другој сврси, изузев оној коју је наметао дворски церемони-

¹⁷ A. Frazer, op. cit., 386, Сл. 1—9.

¹⁸ M. Vickers, op. cit., 30—32.

¹⁹ Идентификацију са палатом предложио је В. Поповић, Археолошки преглед 6, 1964, 80, н. 11: упор. такође Sirmium I, 1971, 126, n. 39.

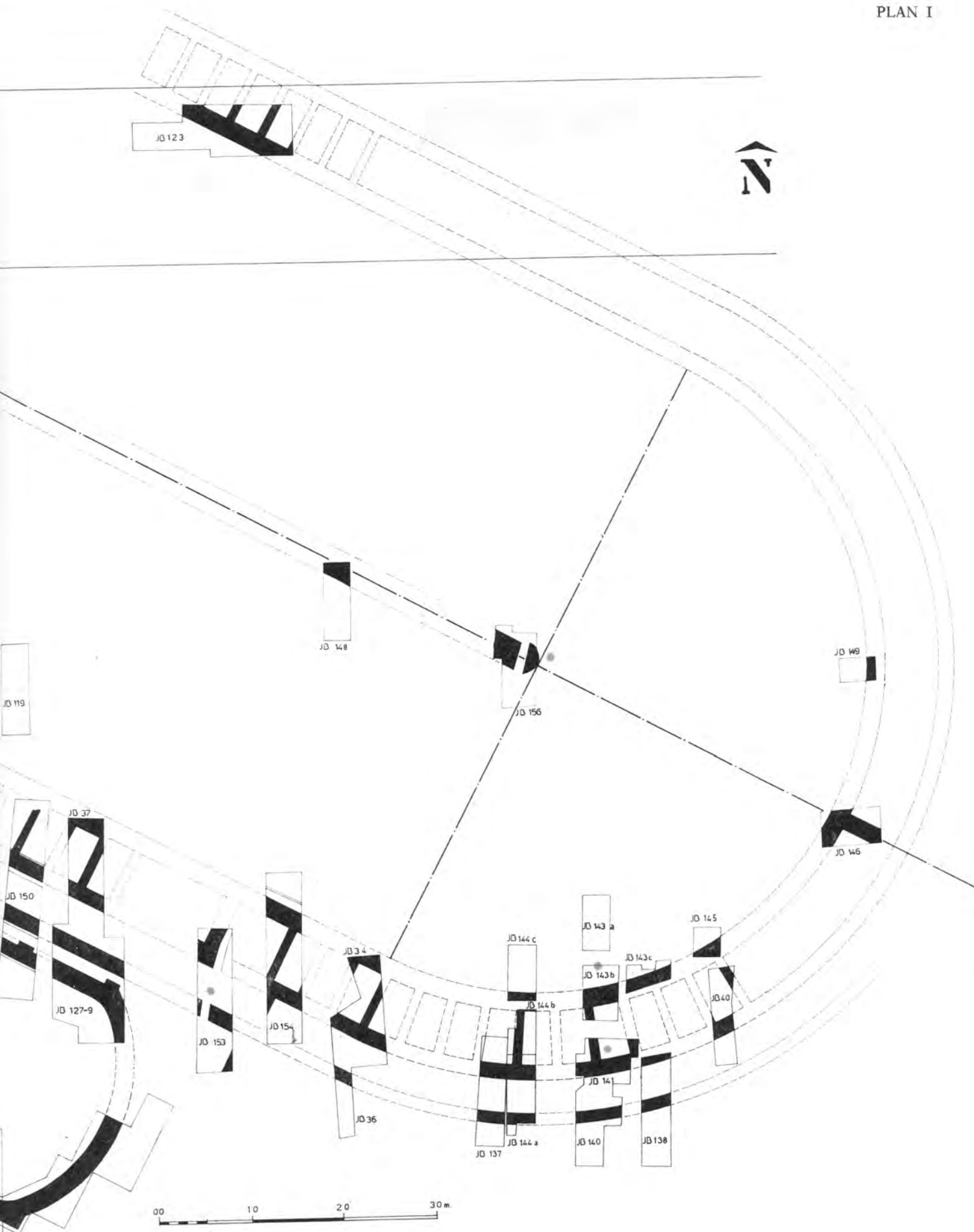
²⁰ Извесне резерве о постојању царске палате у Сирмијуму изнео је N. Duval, Palais et fortresses en Yougoslavie. BSNAF 1971, 114—115. О истом проблему F. Baratte, MEFRA 75/I, 1974, 21—23.

¹³ Инв. бр. 506, Каталог III, 1088.

¹⁴ Инв. бр. 506, Каталог III, 1087 (RIC VI, 519, № 59).

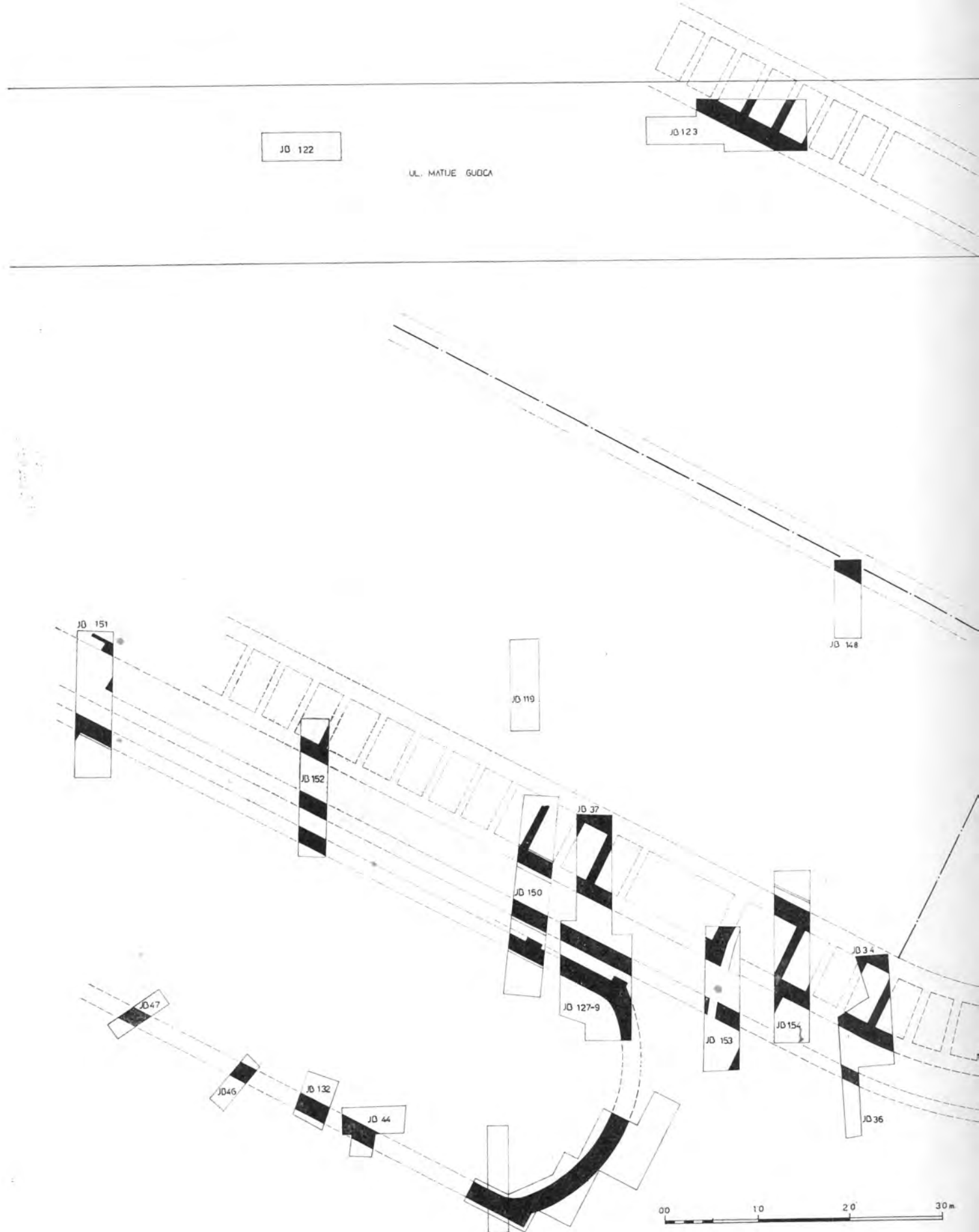
¹⁵ Инв. бр. 534, Каталог III, 1097.

¹⁶ P. Bruun, Studies in Constantinian Chronology. Numismatic Notes and Monographs 146, New York 1961, 43—46, 102—103.

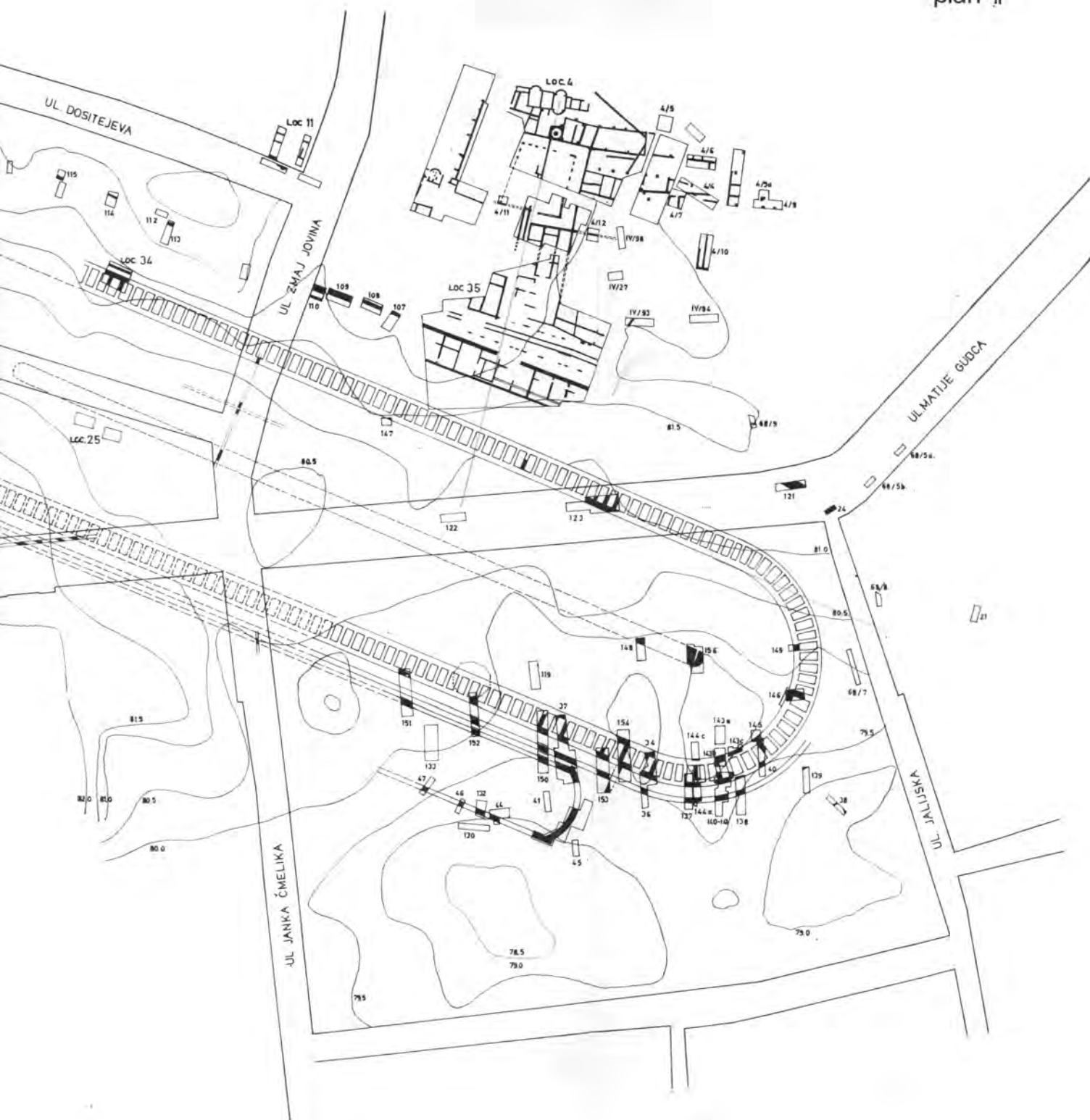
Сирмијум. Источни део касноцарског хиподрома.

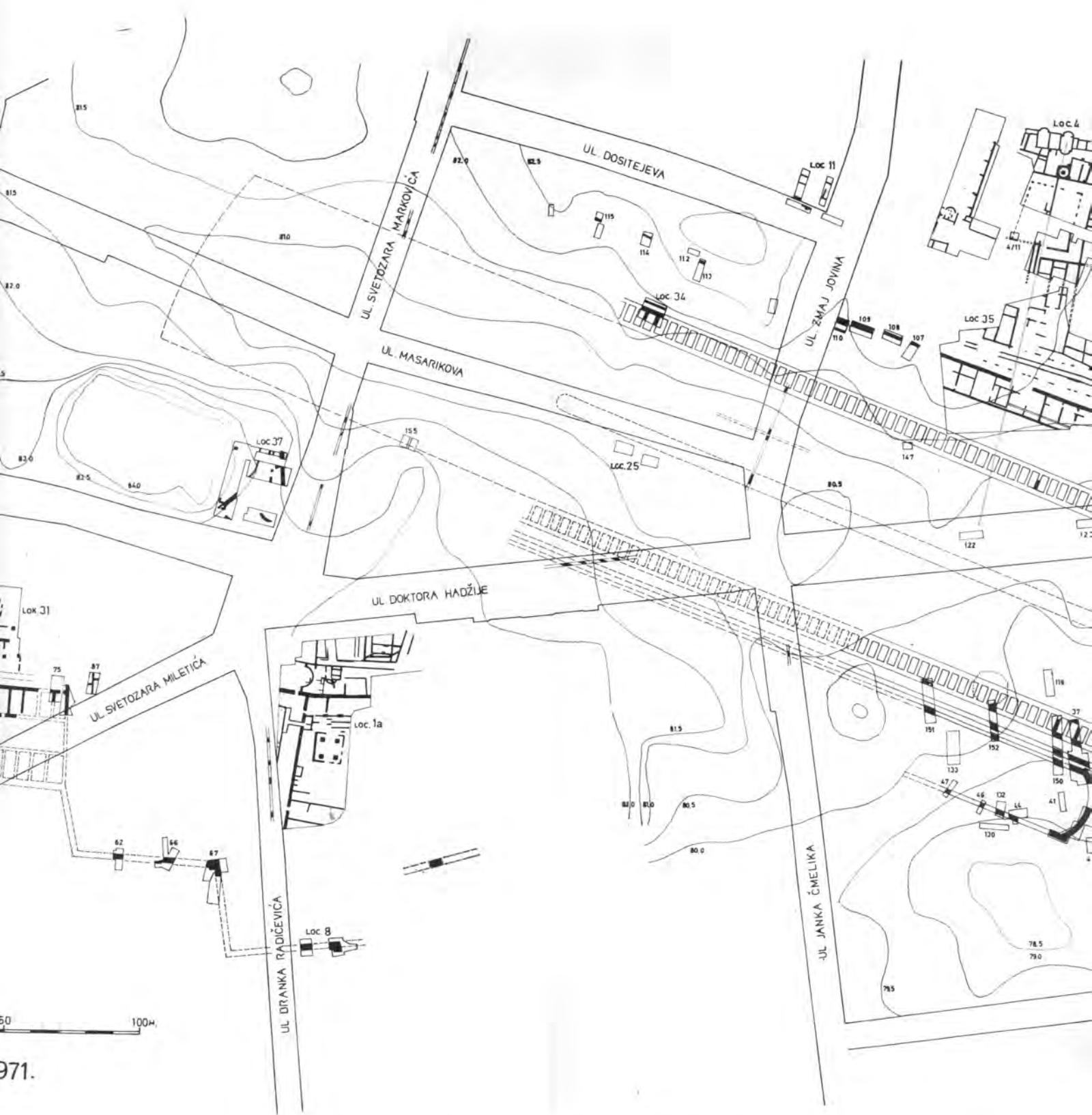
Сирмијум. Источни део касноцарског хиподрома.

plan II

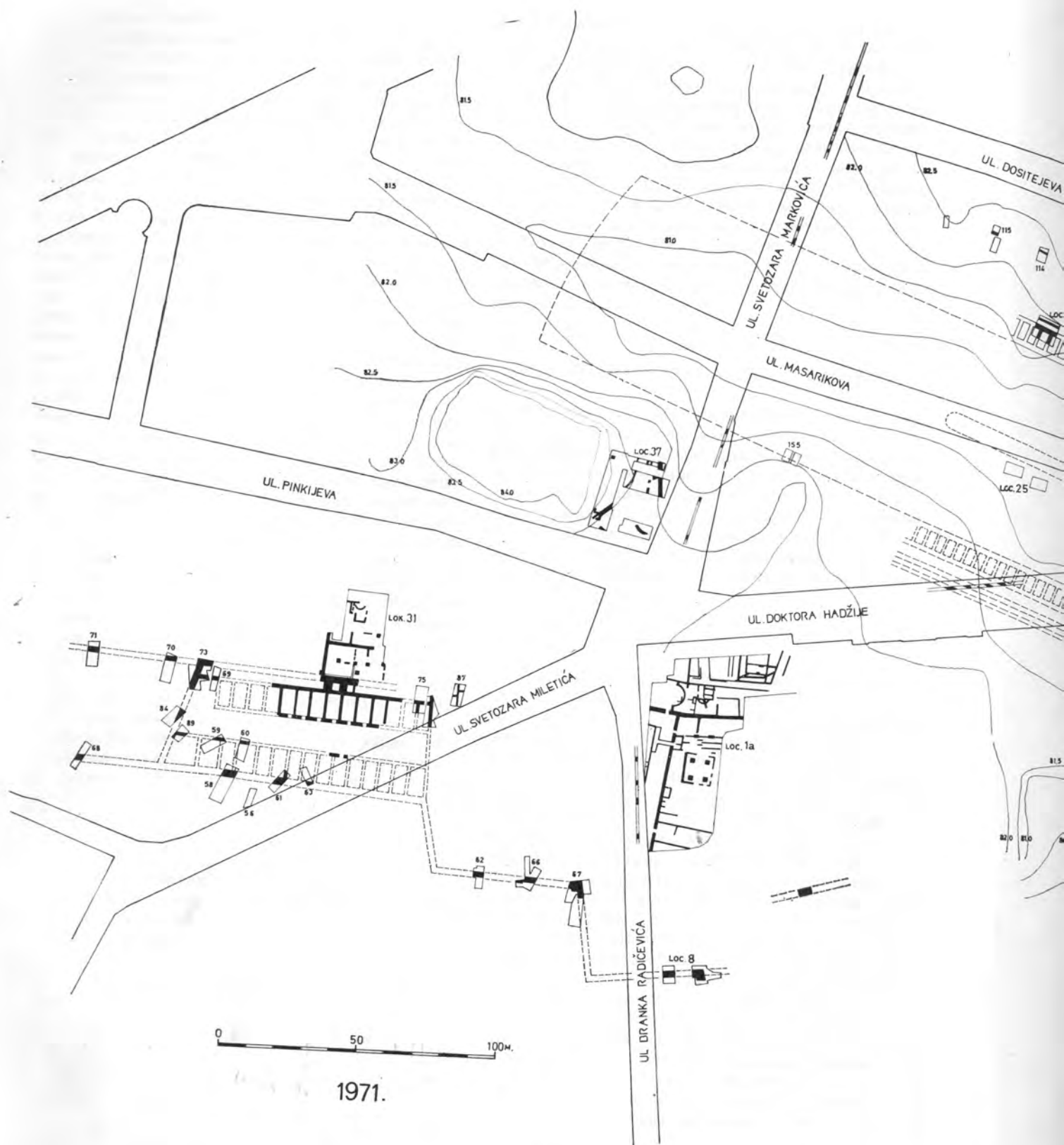
ан касноцарског хиподрома.

Сирмијум. План касноцарског хиподрома.

1971.

јал. Боравак двора у једном граду често је за собом повлачио присуство других институција. Тако, нпр., знамо да је седиште цивилне префектуре повремено било у Сирмијуму, но само онда када су цар и његов двор боравили у Панонији.²¹ У време Тетрархије и других Флавијеваца палата је по својој дефиницији морала бити царска грађевина, с тиме што су и друге функције, које су у крајњој линији произлазиле из царске власти и биле њен саставни део, могле бити обављане у њеном кругу. Сви видови управе били су еманација врховне власти. Поред тога, потребно је водити рачуна о дужини царских боравака у Сирмијуму. Само је Константин I, можда баш у време када је грађен хиподром, провео више година у панонској престоници. Тешко је замислити да Константин, а за њим Констанције II и Валентинијан I, нису имали, за време својих дугогодишњих боравака, грађевину која је у потпуности била прилагођена компликованом дворском церемонијалу. Истина, само су Рим и касније Цариград имали ранг царских престоница (*sedes imperii*). Међутим, од успостављања Тетрархије, царске резиденције се умножавају. Четворна подела власти није означавала, као што се раније мислило, територијалну поделу царства на четири дела. Царска власт била је јединствена, са више представника. Било да се налази у Риму или у Сирмијуму, сваки од августа или цезара био је на својој територији.²² Мобилност владара и двора свакако је захтевала дизање палата у већем броју градова. Но, било да у свакој од њих видимо *palatium imperiale*, „провинцијалне палате“ или „царске резиденције“, оне су у својој функцији биле примарно резервисане за цара.

Из истих разлога, палате у тетрархијским центрима рефлектовале су престоничку палату. По угледу на Рим, циркус се подиже поред палате.²³ Уствари, циркус и царске одаје нису две издвојене грађевине, већ само делови органски недељиве целине. Улога хиподрома у царском церемонијалу добро је позната. Као место где су се одржавали јавни скупови у присуству цара, он је био спона између владара и његових поданика. Да је циркус заиста био део палате,²⁴ потврђује и опис Ордерика Витала, чак из XI

века. Говорећи о деловима палате, Витал на два наестом месту ставља хиподром (*in duodecimo hippodromum*) (*Hist. eccl.* I 2, 14). Откриће хиподрома у Сирмијуму недвосмислено доприноси идентификацији Амијанове палате у пределу локалитета 1а и 37. Вероватно да „криптопортик“ и јужна грађевина представљају везу између палате и циркуса. Царска ложа могла је да се налази јужно од *meta secunda*, негде у близини ул. Доктора Хације. Међутим, није сасвим искључено да је масивна конструкција, констатована у сонди 153, и која по свом положају приближно одговара ложи са јужне стране Максенцијевог циркуса у Риму,²⁵ такође била резервисана за цара.

КАСНОАНТИЧКО НАСЕЉЕ И СЛОЈЕВИ

У просторима А-Е откривени су трагови сукцесивног насељавања, као и читав низ културних слојева. Укупна дебљина слојева, од данашње површине земљишта до нивоа подова хиподрома, местимично достиже 3.50—3.60 м. Услед појаве подземне воде, слој старији од грађевине хиподрома само је површно испитан. Уздужни и попречни зидови ограничавају посебне целине са различитом стратиграфском формацијом.

Простор А

Трагови античког насељавања у арили затечени су само уз унутарњи зид (I) хиподрома. У пределу *spina-e* (сонде 148 и 156), непосредни изнад рушевине њене конструкције, налазе се рецентни слојеви. Простор А најпотпуније је испитан у сонди 144 С. Изнад слоја III века пружа се на дубини од 2.75 м. малтерска субструкција (под 3) тркалишне стазе, чији је шљунак на овом месту уклоњен. Млаћи под (2), такође од малтера, затечен на дубини од 2.50—2.55 м, издвојен је од претходног слојем тамно-мрке растресите земље. Најмлађи под (1) пружа се на дубини од 2.10—2.20 м. На њему је постављено правоугаono огњиште од целих и изломљених опека, оивичено вертикално постављеним фрагментима опека. Непосредно изнад правоугаоне конструкције запажени су слабо очувани остаци млађег огњишта. На целој површини подова 1 и 2, пресечених у северном делу сонде турском јамом, јављају се трагови паљевине. Занимљиво је поменути да је поред огњишта нађен камени жрвањ. Очигледно је да подови 1 и 2 немају никакве везе са стазом тркалишта, већ да њихову

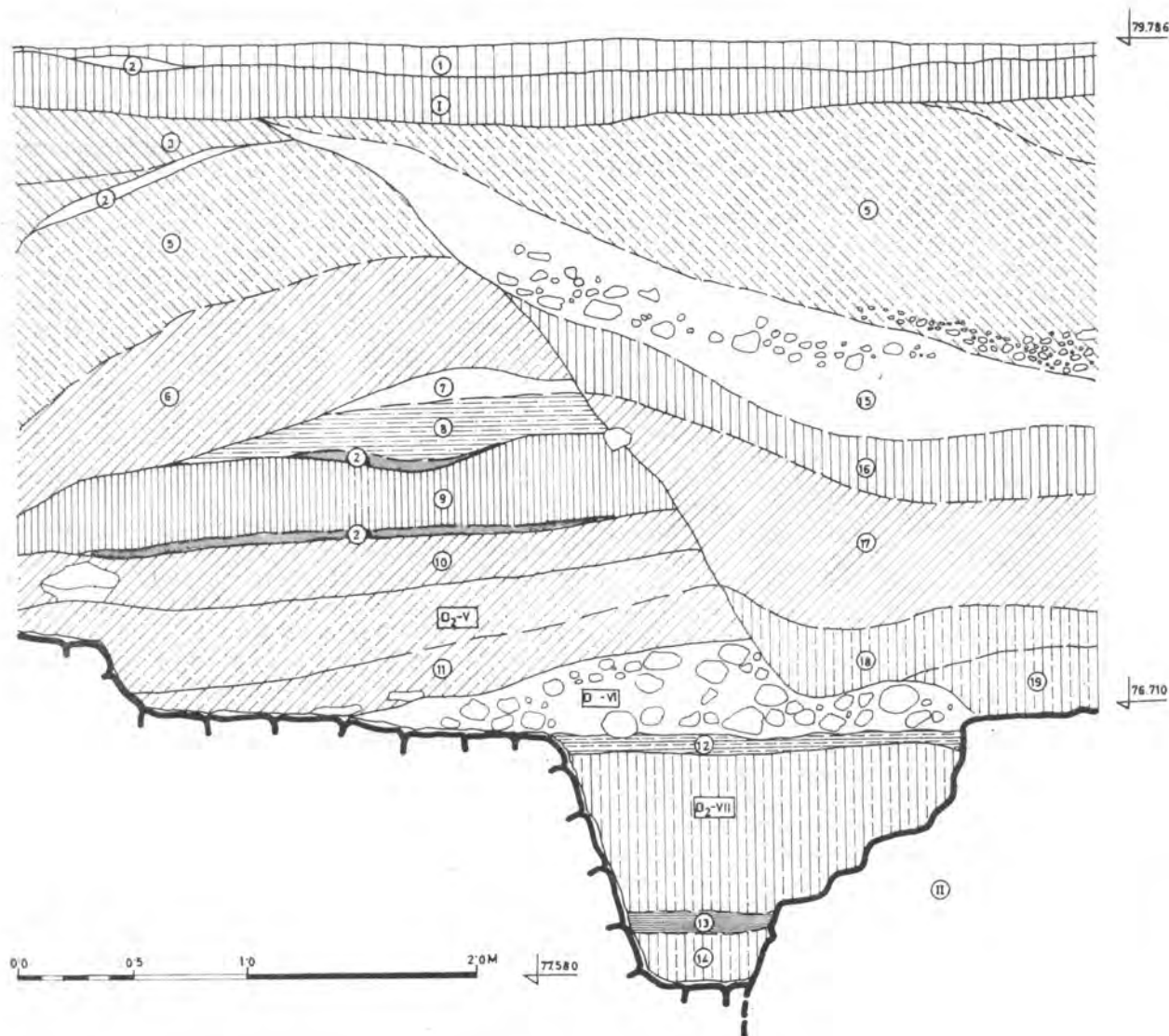
²¹ J.—R. Palanque, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire*, Paris 1933, 107, за префектуру Илирика из 356/7 год.

²² Концепцију Тетрархије веома је убедљиво објаснио W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie I*, Paris 1946, 231—257.

²³ A. Piganiol, *L'Empereur Constantin*, Paris 1932, 202, пример из Цариграда.

²⁴ Што такође произлази из Диоклецијанове дедикације хиподрома у Никомедији, 304 год. (*Lactantius, De mort. pers.* XVII 2—9), као што наглашава Vickers, *op. cit.*, 30, n. 49.

²⁵ A. Frazer, *op. cit.*, fig. 2.

Сл. 6. — Део источног профила простора В у сонди 150: 1 хумус и субхумус; 2 концентрација гари и пепела; 3—6 и 15—18 остаци вађења зидова; 7—11 наизменични слојеви земље, гари и ситног шута, са касноримском и рановизантијском керамиком; B2V слој богат керамиком; B2VI обрушени свод; 17 жућкасти малтер из времена градње хиподрома; B2VII и 13—14 слојеви старији од хиподрома.

намену треба тражити у оквиру свакодневног живота становништва. Међутим, у сонди 144 с, као уосталом и у другим сондама где су утврђене сличне конструкције, нису примећени остаци зидова кућа у којима би се огњишта налазила. Могуће је претпоставити постојање колиба од лаког материјала, прислоњених уз зид I, ма да ово решење за сада не прелази границе хипотезе. Такође је утврђено да нивои касноантичког становања претходе слојевима најинтензивнијег рушења грађевине хиподрома.

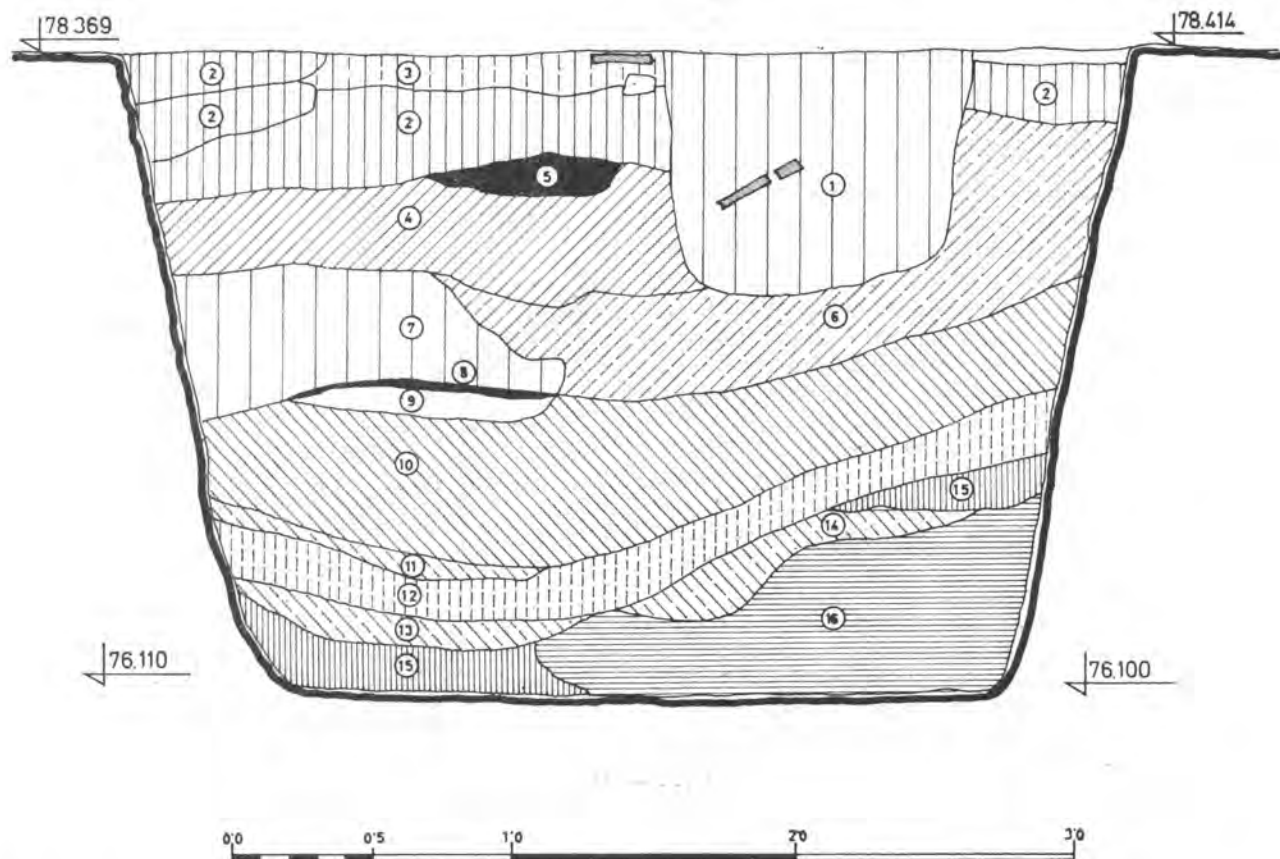
Слична ситуација констатована је и у сондама 143 б-с, 145, 149 и 154. У свима су изнад тркалишне стазе нађене конструкције од опека, било да се ради о остацима подова или огњишта, увек са пуно гари и пепела. Садржај слојева опредељује насељавање у простору арене у време V и VI века. Сива груба и финија керамика, као и глебосано посуђе, типични су за најкаснији римски и за рановизантијски период. Хронолошке разлике и прецизније датовање моћи ће да се утврде тек пошто материјал буде обрађен

у целини. За сада поуздан *terminus post quem* пружа само налаз новца Теодосија I (379/95) између подова 2 и 3 у сонди 144 с.

Простор В

Просторије које су подупирале гледалиште имале су различиту судбину. Неке од њих сачуване су скоро у целини (сонде 123 и 145). На дру-

који представља обрушени свод, наталожен је низ сукцесивних слојева паљевине и запечене земље. У сонди 150, као уосталом и у сонди 154, нису откривени трагови конструкција какве су констатоване у простору А. Упркос томе, слојеви су богати рановизантијском керамиком, а слој В2-V у сонди 154 истиче се мноштвом животињских костију помешаних са пепелом. Међутим, у сонди 152 откривени су на дубини од

Сл. 7. — Део јужног профила простора С у сонди 154, испод хумуса и субхумуса: 1 јама; 2—3 средњовековни слојеви; 4—6 слојеви са паљевином; 7 интензиван шут са каменним блоковима и деловима декоративне пластике; 8—14 наизменични слојеви пепела, гари, земље са опекама, кровним опекама и фрагментима фресака; 15 зеленкаста глина са речним шљунком и коњским скелетима; 16 жути песак са шљунком. У овој сонди није достигнут малтерски под „криптопортика”.

гим местима, свод је уклоњен тек у средњем веку (сонде 142/143b и 144b). У трећу групу добро испитаних просторија спадају оне у којима је потпорни свод пао већ у касноантичком периоду (сонде 150, 152 и 154). У њима су нађени интензивни трагови живота. У сонди 150 (сл. 6) изнад слојева В2-VII, из III века, беличастог малтера, из времена градње хиподрома, и В2-VI,

око 1.90 м слабо очувани, но ипак сасвим сигурни делови пода (W) и огњишта (F), заједно са бројним остацима животињских костију.

Садржај слојева не одудара од оног који је установљен на нивоу подова и огњишта у простору А. Касан датум потврђује налаз новца Теодосија I (383/92) у слоју В2-V сонде 150, непосредно изнад обрушеног свода.

Простор С

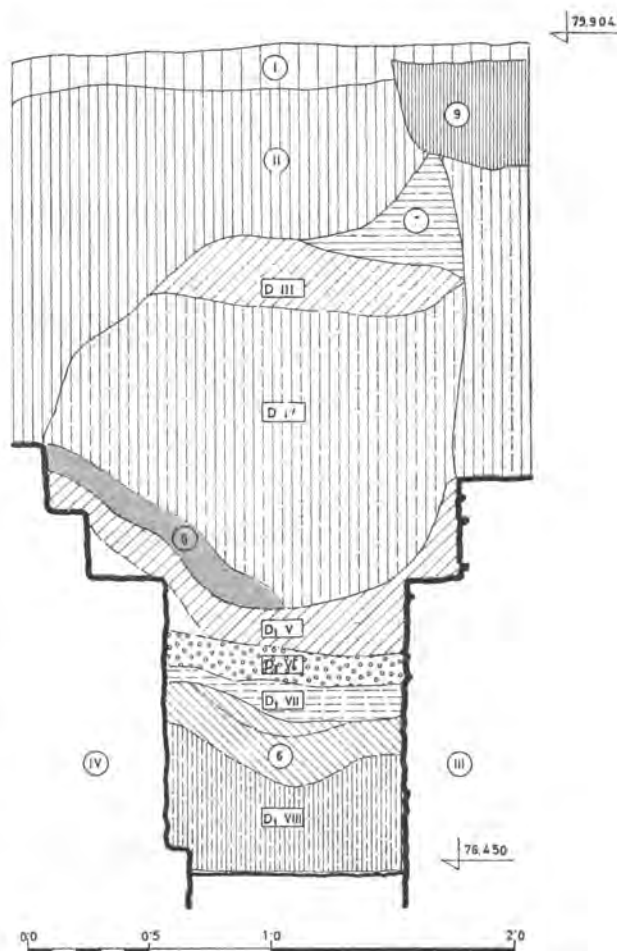
Добро је истражен у сондама 141, 144а, 150, 151, 152, 153 и 154. Антички слојеви достижу дебљину од преко 2.00 м, између пода „криптопортика“ и рушевинског слоја са капителима и базама стубова. Стратиграфска слика приближно је иста у свим сондама (сл. 7). На првобитном поду натако је танак слој гари, изнад којег је нанесен дебели слој жућкастог песака са шљунком, вероватно из арене. На њега се обично непосредно надовезује мање или више компактна зелена глина са речним облацима. Занимљиво је да је у глини нађено више коњских скелета. Тек изнад ње наслагани су наизменични слојеви пепела, гари и земље са кровним цреповима, фрагментима фресака и обиљем животињских костију. Највиши антички слој заступљен је интензивним грађевинским шћутом, са опекама и крупнијим камењем, који потиче од рушења зидова II и III. Како „криптопортик“ није коришћен за становање (са изузетком, можда, у сонди 153), поставља се питање настанка левкасто наслаганих и наизменичних слојева. Поред остатака који потичу од рушења горњих делова гледалишта, таванице и крова галерије на спрату, обиље керамичког и другог материјала, поготову животињских костију, говорило би у прилог коришћења „криптопортика“ у касном периоду као простора за отпатке. Паљењем наслаганих остатака и повременим затрпавањем земљом, уклањан је извор штетних последица које су отпаци могли да изазову.

Иако је керамика разноврснија, а и делимично старија, од оне која се среће у просторима А и В, почетни слојеви формиран на поду „криптопортика“ не могу бити старији од последње четврти IV века. Релативно касни карактер слојева потврђују налази новца Валентинијана I (367/75) у слоју 10 сонде 141, изнад жутог песака са шљунком (слој 11), Аркадија (383/92) у истовременом слоју 6 сонде 153 и Валентинијана II (375/8) у слоју 8 сонде 150, изнад зелене глине (слој 9). Судећи према керамици, до рушења галерије хиподрома, када су делови стубова доспели у „криптопортик“, дошло је тек у VI веку.

Простор D

Најбоље је истражен у сондама 150, 152 и 153. У прве две заступљен је узаним пролазом који раздваја хиподром од јужне грађевине, док у сонди 153 обухвата површину ископану између јужне грађевине и зидова III и 2 хиподрома. Простор D је у сонди 150 (сл. 8) преграђен зидом (2) од опека и камења везаних блатом. Зи-

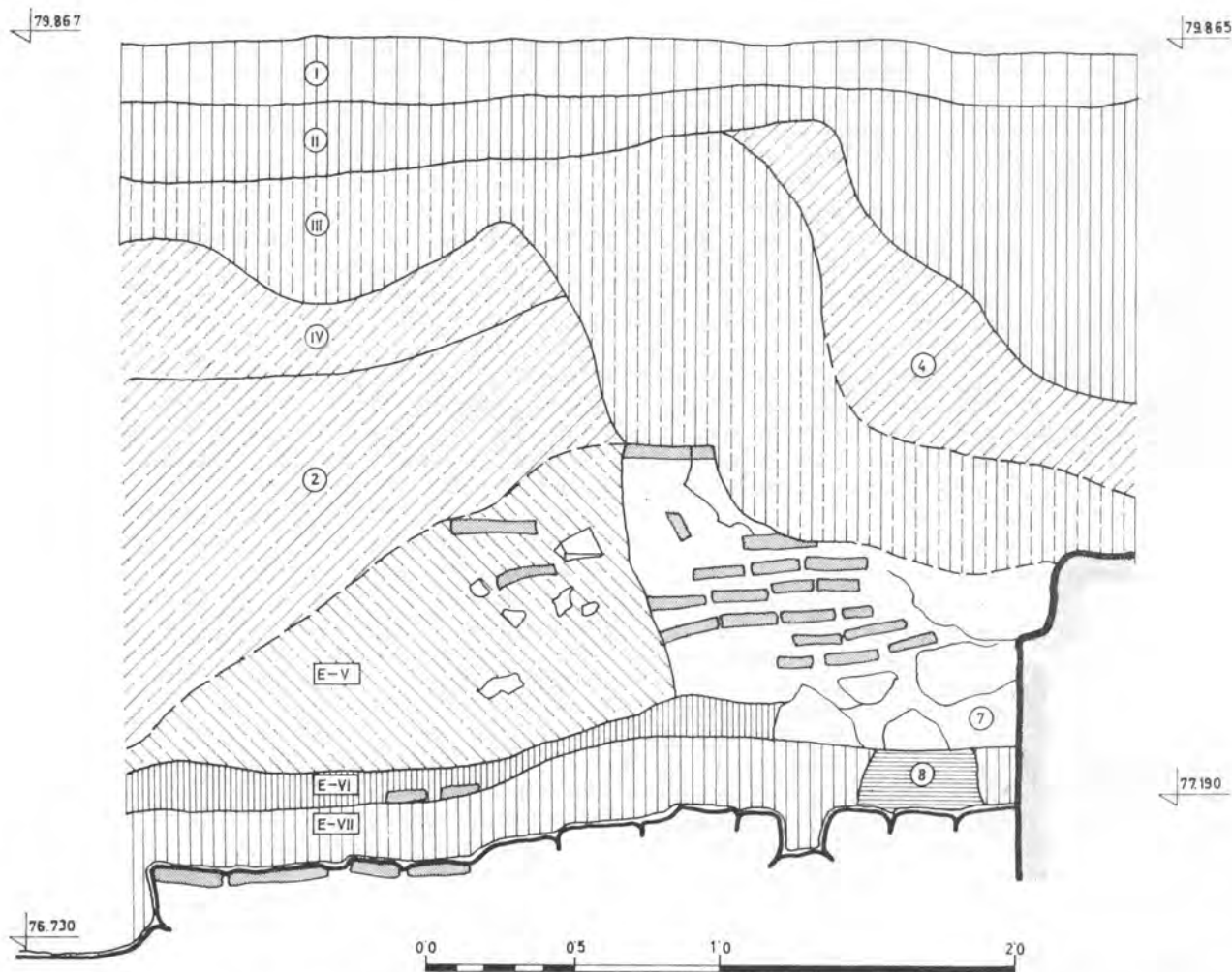
ду одговара слој жуте земље (D1V) који је служио као под. Зид и под претходе слоју рушења галерије (D IV) у коме су нађени многобројни кровни црепови и фрагменти фресака. У сонди 153 такође је констатован сличан под (4) од жу-

Сл. 8. — Део западног профила простора D у сонди 150: I хумус; II, 2 и 9 остаци вађења зидова; DIII паљевина; DIV грађевински шћут; 5 обршени кров; D1V жута песковита земља са касном римском керамиком; D1VI шљунак; D1VII и 6 слојеви паљевине.

те иловаче. Изнад њега пружа се мрка земља (слој D1) на коју се надовезују наизменични подови 1—3, (Т. II, 3), са огњиштима сличним онима из простора А. Подови 1—3 откривени су на дубинама које варирају између 1.80 и 2.20 м.

Terminus post quem слојева DIV, D1V и D1VI у сонди 150 одређен је налазима новца Теодосија I (383/92), Валентинијана I (364/7) и Валенса (364/78). Из најдубљих слојева простора D у сонди 152 потиче већи број примерака ра-

Сл. 9. — Део западног профила простора Е у сонди 150: I хумус; II—IV, 2 и 4 трагови вађења зидова; E—V крупан шут; E—VI жута глина са рановизантијским амфорама и подом 1; E—VII и 8 земља са паљвином, испод је под; 7 рановизантијски зид.

суге оставе новца (107 комада), од којих су најмлађи ковани 364/78. Остата је вероватно била сакривена у горњим деловима зида III или IV.

Простор Е

Површина јужне грађевине сасвим је фрагментарно истражена (сонде 150 и 151). Слоју жуте земље (EVI) у сонди 150 (сл. 9), који претходи интензивном грађевинском шуту (EV), одговара зид 3, подигнут од опека везаних блатом. Испод слоја жуте земље установљен је под 1 од опека. Слојеви EVI и DV, као и зидови 2 и 3, чине вероватно једну хронолошку целину у сонди 150. У слоју EVI, као уосталом и у истовременом слоју простора Е у сонди 151, нађени су у већем броју фрагменти палеовизантијских

амфора. По свему судећи, јужна грађевина је у једном моменту коришћена као депо. Старији слојеви EVII и EVIII такође рефлектују живот у касном периоду. У њима су нађени обимни трагови паљвине и пуно ситних животињских костију. Вредан помена је и налаз изолованог, касноантичког гроба у сонди 140, изван хиподрома.

СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ

Нивои становања из мађарског и турског времена утврђени су у више сонди. Изгледа да су просторије које су подупирале гледалиште местимично коришћене као основа средњовековних кућа (сонде 142/143b и 144b). Средњове-

ковна конструкција (део куће?) од опека констатована је у простору С локалитета 34. Недалеко од ње налази се некропола, изгледа из XI—XII века. У простору В сонде 154 нађени су остаци ковачнице са гвозденим алатом и згуром. На другим местима забележене су јаме за отпатке из турског и каснијег времена, а у простору Е сонде 150 турски бунар пробио је античке слојеве, све до компактног малтерског пода. Копане бунара заустављено је на том нивоу и он је претворен у јаму за отпатке. Најинтензивније средњовековно насељавање констатовано је у простору С сонде 151, где су, у јасно издвојеним слојевима, нађени остаци подова, зидова од плетера и блата, кровних конструкција и пећи (Т. II, 4), четири колибе из мађарског и турског периода. У подлози пода најмлађе колибе нађен је белгијски златник кован 1634 или 1674 год.

Вађење зидова хиподрома почело је већ у касноантичком периоду и настављено је све до наших дана. У сонди 146 слој паљевине из V или из VI века прелазио је преко попречног зида тријумфалног улаза, чији су велики камени блокови били претходно извађени. Исти је вероватно случај са масивном конструкцијом у сонди 153, чији су камени блокови бар делимично повађени у касноантичком периоду. Од седишта практично ништа није сачувано, а галерија на спрату дефинитивно је срушена негде у VI веку. Усмерена прво на камене делове грађевине, разарања су временом обухватила све њене делове. Истина, ни други зидови нису били сасвим поштеђени од рушилачке активности последњих становника Сирмијума. Сводови приземних просторија хиподрома местимично су срушени, а у сонди 152 слојеви пепела и животињских костију, заједно са рановизантијском керамиком, прелазе преко већ оштећених зидова. Међутим, изгледа да XVIII и XIX век, када Митровица прераста у модерно насеље, представљају период најинтензивнијег уништавања античких остатака. Из тог времена потичу ровови, ископани у подужном правцу зидова и констатовани у свим сондама, помоћу којих су власници имања вадили бесплатан грађевински материјал.

ЗАКЉУЧАК

Хиподром у Сирмијуму саграђен је у време Лицинија I или Константина I, вероватно пре него што је двор пресељен у Никомедију 324 год. Подигнут је на јужној периферији града. Правац пружања конструкције хиподрома диктирала је широка улица констатована на лока-

литету 35, која је водила у центар града. Насупрот осталим примерима познатим из тетрархијских градова, палата је морала бити с десне, одн. јужне стране хиподрома и може се идентификовати са комплексом архитектуре откритим на локалитетима 1а и 37. Ископавањима у пределу *spinae* утврђено је да је арена направљена током IV века. Хиподром губи своју првобитну функцију у последњим деценијама истог века, вероватно после 379 год., када настају крупне историјске промене у Панонији. Подови од опека и огњишта нађени су у слојевима V и VI века, уз унутарњи зид хиподрома, у појединим просторијама испод гледалишта, у јужној грађевини и између ње и хиподрома. *Teminus post quem* за насељавање у простору хиподрома дају налази новца Валенса, Валентинијана I, Теодосија I и Аркадија. Не треба губити из вида да оптицај новца практично престаје у Сирмијуму после 410 год., а да је новац VI века веома редак. Услед тога слојеви у којима су најкаснији римски нумизматички примерци налажени могу бити млађи сто па и више година од времена њиховог ковања. Изгледа да је грађевина у моментима спољне опасности била коришћена као *refugium* или су можда у њој привремено биле смештене војне јединице. У граду чији је обим већ знатно био смањен, моћни зидови хиподрома служили су у одбрамбене сврхе, а јужна грађевина коришћена је као депо за смештај хране. Такође не треба сасвим искључити могућност да остаци нађени у оквиру хиподрома бар делимично рефлектују живот преосталог античког становништва после заузимања Сирмијума од стране Авара (582 год.). Међутим, за доношење таквог закључка још увек не постоје поуздани критерији. Процес рушења грађевине почео је још у антици и трајао је све до овог века. У мађарском и турском периоду издвојени простори хиподрома још увек су местимично коришћени.

Значај ископавања хиподрома у Сирмијуму не састоји се само у упознавању још једног тетрархијског споменика ове врсте, већ и у откривању првих сигурних трагова последњих становника римско-византијске *Pannonia Sirmiensis*.*

Владислав ПОПОВИЋ

Edward OCHSENSCHLAGER

* Le lecteur étranger se rapportera à la même étude parue en allemand dans «Germania» 54, 1976, 1, 156—181.

1

2

3

4

Т. I, 1. — Јужно лице зида III у сонди 142. 2. — Капител нађен у простору С сонде 144А. 3. — База стуба нађена у простору С сонде 141. 4. — Почетак свода у простору В сонде 123.

1

2

3

4

Т. II, 1. — Старија мета прѣма са одводним каналом у сонди 156. 2. — Део лучног отвора зида јужне грабевине у сонди 153. 3. — Под 2 у простору D сонде 153. 4. — Део средњовековне колибе и пећи у сонди 151.

Резултати археолошких ископавања на убицирању римског војног логора у Сингидунуму

Почетак урбане историје Београда везује се за период доминације Римљана у нашим крајевима. Град који је у доба пуног процвата римске цивилизације и римске културе био други по значају, иза Виминацијума главног града провинције Moesia Superior, и седиште једне од две легије (legio IV Flavia) стациониране у овој провинцији све време антике, заслужује потпуну историјску и археолошку интерпретацију. Мали број сачуваних података код античких историографа и оскудност писаних споменика оријентисали су, барем за сада, историчаре овог града претежно на археолошка ископавања.

Сингидунум је као већина наших античких градова грађен по римским узорима и римском принципу. Интензивна грађевинска делатност у предратном и послератном Београду учинила је да се за дуго, а можда и никада, неће одредити тачни оквири римског цивилног насеља. Чак и форум Сингидунума — жила куцавица римског града — само с претпоставкама се може лоцирати на простору око Саборне цркве и улице 7 Јула.¹ До сада једина два археолошка истражена објекта унутар цивилног насеља: терме у Студентском парку и терме на простору између Капетан Мишиног здања и нове зграде Филозофског факултета,² део су јавних и при-

ватних споменика града, који је поред форума имао своје улице, водовод, канализацију и друге атрибуте римског града и који је како каже византијски писац Прокопије "... био први који су на тамошњој обали подигли (Римљани)".³

Досадашњи спорадични налази⁴ на простору Студентског парка (остаци зидова), на Студентском тргу бр. 6 и 19 (део грађевине и водоводна цев), Узун Мирковој бр. 14 (део канализационе мреже), на углу Тадеуша Кошћушког и Страхинића Бана (зид грађевине од ташмајданског пешчара), Браће Југовића бр. 1 (остаци зидова и подови кућа), Васиной бр. 24 (под од биконкавних опека), Змај Јовиној бр. 32 (дванаест стубића хипокауста грађевине), Доситејевој бр. 1 и Васиной улици бр. 13 (остаци римског пута),⁵ 7 Јула бр. 10, 12, 14 (плинта стуба, шест жртвеника и 16 комада фрагментованих статуа), Поп Лукиној бр. 1 (остаци зида), Кнез Михајло-

као и претходне приликом изградње фискалтурне дворане Филозофског факултета јуна 1972. године. Радовима је руководио Д. Бојовић. О ископавањима 1972 године в. Политика од 27 и 28 јула 1972. године и Д. Бојовић, Прилог урбаној историји Београда у периоду римске доминације, Годишњак града Београда XXII, (у штампи).

³ Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд (1955) 66.

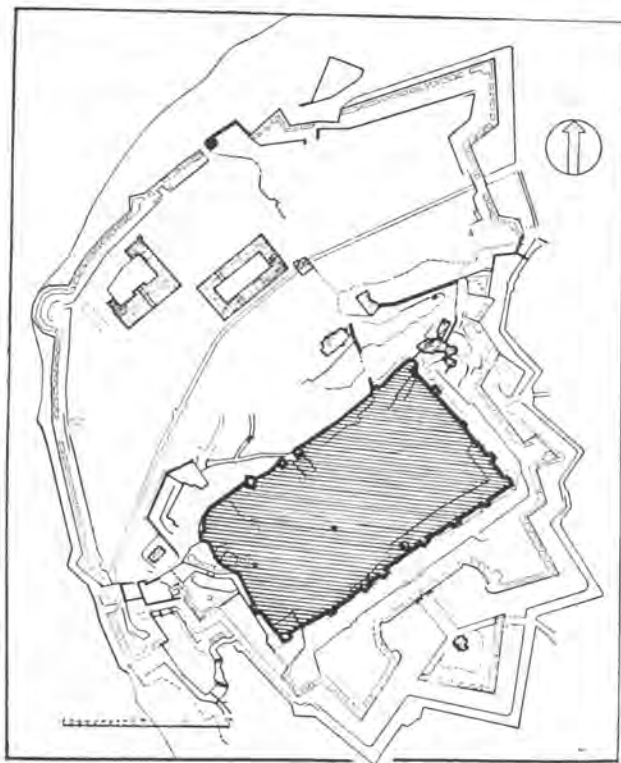
⁴ Налазе до 1950. године објавила је Д. Гарашанин, Археолошки споменици у Београду и околини, Годишњак Музеја града Београда I, Београд (1954) 59 и д. Наставили су Ј. Тодоровић — М. Бирташевић, Годишњак МГБ II (1955) 32 и д. В. Кондић, Годишњак МГБ IV (1957) 664 и д. Од 1961. године налази са градске територије Сингидунума највише се објављују, поред других часописа, у Археолошком прегледу 3 (1961) 156; 4 (1962) 173; 5 (1963) 73 и д.; 6 (1964) 90; 9 (1967) 154; 10 (1968) 194; 13 (1971) 73; 14 (1972) 64.

⁵ D. Bojović, Arheološki pregled 16 (1974) 92 — 94. T. XXXVII — XXXVIII.

¹ М. Мирковић, Римски Сингидунум у светлости епиграфских извора, Зборник Филозофског факултета књ. I, Београд (1960) 345 и д.; Rimski gradovi на Dunavu и Gornjoj Meziji, Beograd (1968) 37 — 49.

² Резултати са ових ископавања нису публиковани и само су узгред споменути у склопу мањих радова као допуна образложења проблема о којима се расправљало. Археолошка ископавања у северозападном делу Студентског парка обављена су 1968. године када је радовима руководио Г. Марјановић-Вујовић, и 1969. године када је радове наставио В. Кондић. Терме на тргу испред нове зграде Филозофског факултета откривене су случајно,

вој бр. 35, 50 и 52 (део статуе — „Глава девојке“, профилисана база стуба, капител и статуа Херкула), Господар Јовановој бр. 41 (архитрав са заветним натписом посвећен богињи Хекати), на углу Змај Јовине и Симине улице (жртвеник), на Тргу Републике бр. 5 (заветна ара), угао Господар Јевремове и Капетан Мишине (жртве-

Сл. 1. — Реконструкција римског војног логора на платоу Горњег града арх. Д. Јовановића. Fig. 1. — Restitution du plan du camp militaire romain sur le plateau de la forteresse supérieure, par l'architecte D. Jovanović.

ник посвећен Јупитеру и мермерна глава бога Хелноса) и велики број фрагмената керамике нађени у различитим деловима града, приближно су одредили оквире римског цивилног насеља у Сингидунуму на простору који на североистоку затвара улица Страхинића бана, на југоистоку Трг Републике, на југозападу Бранкова улица, док би се на северозападу насеље граничило Београдском тврђавом. Упркос томе, још увек нема довољно сигурних података да се овакви оквири насеља дефинитивно прихвате.⁶

⁶ М. Мирковић, Зборник Фил. фак. I, 348., лоцира цивилно насеље на простору од Саве преко Косанчићевог венца, Кнез Михајлове и Студентског трга до Симине улице. В. Кондић, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd (1961) 119., одређује оквири цивилног

Парковске површине и слободни простор између блокова зграда једино омогућују да се археолошким ископавањима делимично употпуни топографија римског Сингидунума и евентуално потврде или негирају постављени оквири, који ће као претпоставка, верујемо, сигурно и остати.

За разлику од цивилног насеља које је било само одређена концентрација становништва и седиште агера (*ager Singidunensis*) и његовог материјалног израза, у чијим су се оквирима одвијали главни аспекти административног, економског, културног и религиозног живота, до данас је најпотпуније испитано *canabae legionis*, истина епиграфски недокументовано, али археолошки потврђено на простору западног подграђа Београдске тврђаве.⁷

На крају, трећи пункт једне недељиве целине римског насеља је његов војни логор (*castrum*) данас делимично истражен на простору Београдске тврђаве представљајући тако прво, до данас познато, камено утврђење дуге историје Београда.

*

Све до 1940. године римски војни логор у Сингидунуму посматран је у склопу римског насеља Сингидунум које је посведочено код Птолемеја у првој половини другог века када се као његова посада наводи *legio IV Flavia*.⁸ У литератури, тек 1940. године, учињен је први покушај убицајања и дата реконструкција каструма, за који је арх. Драгољуб Јовановић претпоставио да се налази на платоу Горњег града Београдске тврђаве. Он је на основу »loi de persistance du plan« Пјера Лаведана и плана Београда из XVII века Габријела Боденера изнео претпоставку да је римски војни логор заузимао правоугаони простор Горњег града на Калемегдану тврдећи да су средњовековни бедеми изграђени на темељима римског каструма.⁹ (Сл. 1).

насеља између Београдске тврђаве на северозападној страни, улице Страхинића бана на североистоку, Моше Пијаде на југоистоку и Црногорске, Југ Богданове и Призренске на југозападу. Међутим, једина страна насеља која би се за сада приближно могла одредити је североисточна коју одређују остаци некрополе. Детаљније о овом уп. В. Кондић, *Годишњак Музеја града Београда VII* (1960) 29 и д. О основним елементима топографије Сингидунума в. В. Кондић, *Историја Београда I*, Београд (1974) 72 и д., где је приложен и план насеља.

⁷ V. Kondić, *Donji grad — antičko naselje*, *Arheološki pregled* 5 (1963) 79 и д.; *Историја Београда I*, Београд (1974) 72 и д.

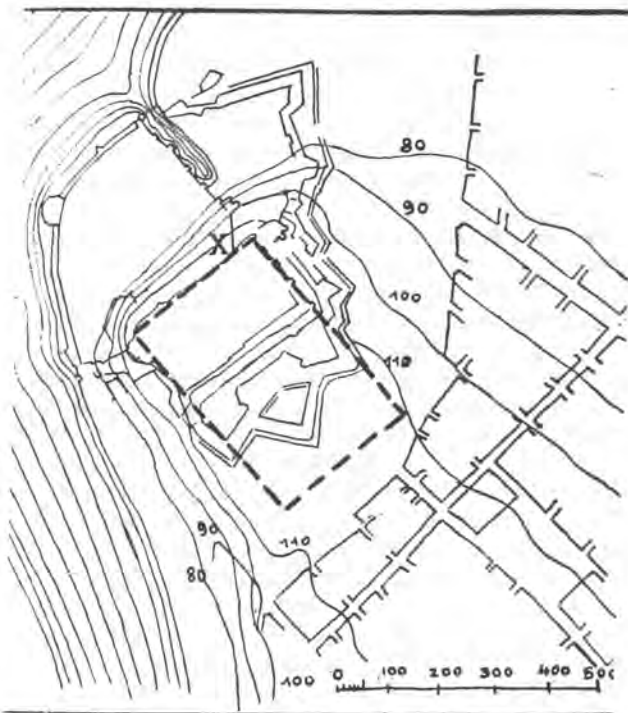
⁸ Ptolom. III 9, 3.

⁹ Д. Јовановић, *Београдска тврђава*, *Уметнички преглед* 4 — 5, Београд (1940) 134 и д. Међутим,

Претпоставку арх. Д. Јовановића делимично су потврдила археолошка ископавања W. Unverzagt-a обављена 1942/43. године.¹⁰ Unverzagt је отворио четрнаест сонди на спољној страни северозападног средњовековног бедема Горњег града, на простору од правоугаоне куле до Дефтердарове капије. У сондама I — VIII откривени су први пут остаци римског бедема каструма, зиданог квадерицама чије димензије варирају. Квадери су лежали на темељној стопи дубокој 1,30 м, која се горњим делом завршава редом квадера чинећи тако сокл бедема ширине 0,20 м. Темељна стопа није увек зидана ломљеним каменом, већ, како видимо са планова у извештају са овог ископавања, било је случајева да су квадери директно полагани на здравицу. Испред бедема он је констатовао и шпицаста ров (spitzgraben) који је делом укопан у живу стену. У шпицастом рову, који допуњује и оправдава систем римске фортификације, поред фрагмената керамике налажене су и опеке са печатом легије IV Флавија. На основу налаза испред бедема и у шпицастом рову и начина градње бедема, Unverzagt је учинио покушај хронолошког детерминисања каструма, датујући га у интервал од средњег до касног периода царства, износећи да је овај бедем чинио северну границу до тада неоткривеног логора IV флавијевске легије.¹¹

У оквиру плана рада Археолошког института за 1948. годину „за први објекат на коме ће се применити нови начин рада узета је Београдска тврђава“. Истраживањима су руководили Драгољуб Јовановић, Милутин и Драга Гарашанин.¹² Иако овим ископавањима није био основни циљ ископавање римског каструма, у уводном делу извештаја се констатује да „правоугаони облик горње тврђаве, који се у свим плановима Београда јавља у непромењеном облику, указује на то да су њени бедеми саграђени на темељи-

ма римског логора“. Из овог произилази да је само плато Горњег града био обухваћен каструмом. Међутим, уз извештај са овог ископавања приложен је план (Сл. 2) на коме се види да је каструм превазилазио оквири Горњег града, а тиме на југоисточној страни и оквири Београдске тврђаве. Нажалост, изнета претпоставка ни-

Сл. 2. — Претпостављени оквири римског војног логора на Калемегдану по Д. Јовановићу, М. и Д. Гарашанин. Fig. 2. — Le cadre présumé du camp militaire romain à Kalemegdan, par D. Jovanović, M. et D. Garašanin.

чланак у Политици од 29 августа 1935. године арх. Р. Штаудингера могао би се узети као рад који је претходио чланку Д. Јовановића. Наиме, Штаудингер на основу бакореза из 1688. године Rom. de Nuga и J. de Rubajsa тражи остатке римског каструма на платоу Горњег града, налазећи у бакорезу Rom. de Nuga чак и римску капију ближе североисточном беду. У прилогу овог чланка дати су графички цртежи оба бакореза.

¹⁰ W. Unverzagt, Neue Ausgrabungen in der Festung Belgrad, Praehistorische Zeitschrift XXXVI, Band 1968. 271 — 274. Abb.: 1 — 4.

¹¹ Ibid, 273.

¹² Д. Јовановић — М. и Д. Гарашанин, Откопавања у Београдској тврђави 1948 године, Старица II, 1951, 255 и д. Да је каструм прелазио оквири Београдске тврђаве Д. Јовановић је поновио и у раду Оснивање и развој Београда, Београд — генерални урбанистички план 1950, Београд 1951., где се са приложеног плана на страни 23 види положај римског каструма и праисторијског насеља.

је образложена, па остаје нејасно шта је руководиоце овог ископавања навело да изнесу ову претпоставку о простирању каструма, одређујући му тако — према приложеном плану — дужу страну правцем северозапад-југоисток и димензије 450×300 м, а не као што је то раније навео арх. Д. Јовановић правцем североисток-југозапад.¹³ Верујемо да су Д. Јовановић, М. и Д. Гарашанин били подстакнути претпоставком W. Unverzagt-a, који је правоугаони облик Горњег града идентификовао као praetentura римског војног логора при чему би »... die Länge der heutigen Nordfront der Festung der Schmalseite des Lagers entsprochen hätte.«

¹³ Д. Јовановић, Уметнички преглед 4.—5, (1940) 134 и д.

Значај археолошких ископавања из 1948. године је између осталог у томе што се први пут публикује план римског каструма, заснован, највероватније, на изнетој претпоставци Unverzagt-a, који ће се каснијим ископавањима, делимично потврдити.

Године 1953. у непосредној близини Дефтердарове капије, у унутрашњости Горњег града, арх. Смиља Каначки отворила је две сонде (7/53 и 9/53), као и у северозападном делу Горњег града у непосредној близини правоугаоне куле на северозападном бедему (сонда 4/53). Исте године, на платоу Горњег града, отворене су и управно постављене на североисточни бедем нове сонде (1, 2, 5/53). Ни једна од ових сонди, као ни сонда 11/53 отворена на спољној страни средњовековног југоисточног бедема Горњег града, нису дале покретни материјал, ни архитектонске остатке који би придонели убицању и хронолошким детерминисању римског логора.¹⁴

Арх. М. Вуловић отворила је 1960. године на терену Београдске тврђаве око осамдесет сонди, од којих се на Горњем граду на спољној страни северозападног средњовековног бедема налазе сонде 2—4, 10—12, 23, 48—56, 83/60 и то на простору од правоугаоне куле до Дефтердарове капије, а сонда 75/60 у непосредној близини Диздареве куле.¹⁵ Ове бројне сонде имале су за циљ да се поред осталог испита и стање бедема који се паралелно пружа са северозападним бедемом Горњег града. Једино налази из сонде 2/60 потврдили су резултате Unverzagt-a да северозападни бедем Горњег града лежи на остацима бедема каструма, јер је сонда отворена на месту где је Unverzagt поставио своју сонду V. Сондом 2/60 констатовано је да обрађени римски квадери који се појављују на коти 114,72 м, леже директно на здравици.¹⁶ Поред тога арх М. Вуловић је у унутрашњости правоугаоне куле на северозападном бедему (сонда 69/60) утврдила да бочни зидови средњовековне правоугаоне куле леже на римским квадерицама. Истраживања М. Вуловић, заједно са каснијим ископавањима Марка Поповића из 1971. године на истом лока-

литету, потврдила су да се римски бедем, који је данас делимично видљив пружа на овом сектору сса 60 м. Сонде 58, 63, 64 и 77/60 постављене на унутрашњој страни североисточног бедема Горњег града, као и сонде 28, 35 и 34/60 лоциране у рову на спољној страни југоисточног средњовековног бедема Горњег града, нису прошириле наша знања о кастрumu и објектима у њему.

Налази W. Unverzagt-a и М. Вуловић, подстакли су Владимира Кондића да на платоу Горњег града, југозападно од Турске чесме, на правцу северозападног римског бедема, који је делимично констатовао и претпоставио Unverzagt, отвори 1963. године три сонде управно постављене на претпостављени правац простирања северозападног бедема римског каструма.¹⁷ Међутим, резултат је изостао јер су сонде постављене на месту где ће се каснијим ископавањима Марије Хаџи-Пешић потврдити постојање средњовековног моста. Сонде које је истражио В. Кондић су покушај да се утврди правац римског бедема ван правца средњовековних бедема, а уједно су и почетак истраживања на убицању оквира римског каструма, први пут констатованог археолошким ископавањима 1942/43. године на простору од правоугаоне куле на северозападном бедему Горњег града до места где средњовековни бедем скреће у правцу Дефтердарове капије.

Упоредо са ископавањима В. Кондића, године 1963. М. Хаџи-Пешић почела је са систематским ископавањима у северозападном делу Горњег града, на месту некадашњег Унутрашњег утврђења, која ће са прекидима 1965. и 1966. године трајати све до 1973. године и дати изванредне резултате у одређивању правца северозападног бедема римског војног логора. Тако су 1971. године на простору Унутрашњег утврђења, непосредно поред излазне капије за Доњи град откривене основе две римске куле у интактном римском слоју, као и део бедема каструма лоциран нешто југозападније од откривених римских кула.¹⁸ (Т. IV, 1). Очувани остаци кула појављују се на коти 114,94 м. Куле су биле јако оштећене и ширина зидова им варира од 1,70 — 1,85 м. Сока ових кула избачен је за још 0,10 м. Очувани део спољашњег и унутрашњег лица обе куле био је зидан квадерицама. Од налаза, у слоју у коме су откривене куле процентуално су најбројнији фрагменти обода плитких тањи-

¹⁴ Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда. Нажалост како је место и положај сонди које помињемо кроз текст дат на основи Београдске тврђаве која се може користити само за службену употребу, то је нисмо овог пута могли презентирати, упућујући читаоца на документацију Завода.

¹⁵ М. Вујичић-Вуловић, Конзерваторско реставраторски радови на Београдској тврђави у периоду 1961 — 1968. Саопштења (8) Завода за заштиту споменика културе града Београда. Београд (1970) 5 и д.

¹⁶ Ibid, 7., где се на сл. 5 види изглед квадера, док се на сл. 6 јасно види да су квадери директно положени на здравицу и да немају темељну стопу од ломљеног камена. Такође, в. Unverzagt, op. cit., 271 — 274., Abb. 3.

¹⁷ V. Kondić, Arheološki pregled 5 (1963) 79 и д.

¹⁸ М. Bajalović — Hadži-Pešić, Gornji grad — unutrašnje utvrđenje, Arheološki pregled 13 (1971) 92 и д.

¹⁹ J. Todorović, Gornji grad — Kalemegdan, Arheološki pregled 3 (1961) 32; Arheološki pregled 5 (1963) и д.

ра и здела, фрагменти terra sigillatae и жрвњевн. Овде је нађен и фрагментован жиљак са представом делфина на диску (рел. дубина 4,90 м). Место налаза ових кула навело је М. Хаџи-Пешић на мисао да су се куле налазиле на централном простору каструма.

Музеј града Београда је 1963. године, под руководством Јована Тодоровића, вршио ископавања у унутрашњости Горњег града на простору од правоугаоне куле на северозападном беду му до капије Стевана Лазаревића.¹⁹ Отворен је низ сонди (А. 1—4), (В. 1—7), (С. 1—3) и (Д. 1—3) где је испитана површина од сса 300 м². Поред констатованог поремећеног римског слоја са налазима римске керамике, која може да се датије од I до IV века, ни ова ископавања, иако је истражена велика површина, нису дала резултате који би проширили наша знања о римском војном логору.

Године 1964. поново је В. Кондић вршио ископавања у централном делу платоа Горњег града, на делу од Сахат куле до Дефтердарове капије, али због каснијих грађевинских интервенција није могао да сагледа и констатује римски слој, а поготову остатке архитектонских објеката.²⁰

Бавећи се проблемима римског војног логора у Сингидунуму, В. Кондић је поводом велике изложбе „Београдска тврђава кроз историју“ изнео претпоставку да плато Горњег града својом површином и конфигурацијом није могао да прими целу легију и да је за то био потребан простор од најмање 250/300×400/600 м и површина од најмање 120 — 160.000 м². Као другу могућност сматра да је у овако „узаном“ утврђењу могао бити смештен само командни кадар и језгро јединице.²¹ У каснијим радовима В. Кондић је подвукао да би линија северисточног и њему паралелног бедема износила најмање 400—450 м, тако да би се завршавала негде око данашњег павиљона „Цвијета Зузорић“. Конфигурација терена на платоу Горњег града је таква да су овом претпоставком дуже стране каструма одређене не више северозападном него северисточном страном, значи каструм је добио ону исту оријентацију коју су му још 1948. године одредили Д. Јовановић, М. и Д. Гарашанин, као и знатно раније Unverzagt.

Југоисточно од места где су вршена ископавања унутрашњег утврђења Деспота Стевана Лазаревића, 1968. године Никола Тасић вршио је сондажна истраживања праисторијских слојева

на платоу Горњег града у оквиру општег програма конзервације и презентације Београдске тврђаве. У извештају са овог ископавања — обављеног у унутрашњости каструма — помињу се налази само праисторијских култура.²²

Приликом чишћења корова и шута са ескарпе северисточног средњовековног бедема Горњег града, открили су стручњаци Завода за заштиту споменика културе града Београда, 1968. године, Г. Марјановић—Вујовић и М. Поповић, део северисточног бедема римског војног логора са остацима куле.²³ (Т. I, 1,2). Укупно је откривено 15,60 метара бедема каструма, од чега отпада на кулу 7,90 метара. (Т. I, 1). Као и на северозападном делу констатованог бедема, тако и овде, римски бедем има темељну стопу која почиње на коти 113,31 м. Стопа је зидана ситним ломљеним каменом и завршава се редом квадера, испод којих је, за разлику од северозападног бедема, ред већег камења, које је највероватније послужило за нивелацију квадера који чине сокл бедема (Т. I, 2). Ширина сокла је 0,10 м, укупна висина од почетка темеља до сокла бедема је 2 м, кота на којој се завршава сокл је 115,76 м. Очувана висина бедема, југоисточно од откривене куле, рачунајући од почетка темеља је 2,45 м. Почетак темеља је на коти 113,31 м, а очувана висина је на коти 115,76 м. Од спољашњег лица бедема сачуван је само један ред квадера, за разлику од дела бедема откривеног северозападно од куле где су сачувана четири реда квадера.²⁴ Највећа очувана висина овог дела бедема је на коти 117,15 метара.

Откривена кула на северисточном беду му је само делимично сачувана, тако да јој се облик не може одредити. У односу на бедем, кула је истурена и претпоставља се да је имала правоугаони или квадратни облик. (Т. I, 1). Ширина куле је — по правцу пружања бедема — 4,25 м, а дебљина очуваног југоисточног и северозападног зида куле 1,80 м. Почетак темеља куле је на нешто нижој коти у односу на бедем каструма, тако да северозападни зид куле и то само својим северисточним делом почиње на коти 112,18 м, док је део темеља уз бедем на коти 113,08 м. Очувана дужина северозападног зида куле у темељном, најбоље очуваном делу је 2,40 м, а југоисточног зида 2 метра. Почетак темеља југоисточног зида куле је на коти

²² N. Tasić, Kalemegdan Gornji grad — praistorijska naselja, Arheološki pregled 10 (1968) 20 и д.

²⁰ Резултати нису публиковани.
²¹ В. Кондић, Римски војни логор на Горњем граду, Београдска тврђава кроз историју, Галерија САНУ, Београд (1969) 9 и д.

²² В. Кондић, Историја Београда I, Београд (1974) 82.

²⁴ G. Marjanović—Vujović — M. Popović, Arheološki pregled 10 (1968) 198 и д., Т. LXX. М. Вујичић—Вуловић, Саопштења 8, Београд (1970) 29 и д., сл. 44.

²⁵ Приликом конзервације бедема каструма, на остатке бедема додата су још два реда тесаника од камена из околине Београда.

113,11 м, а очувана висина на коти 115,56 метара.

Кула је у потпуности зидана каменом као и откривени очувани део бедема каструма. Унутрашње лице куле зидано је обраћеним каменом који је нивелисан ситнијим комадима камена. Како код куле није констатован сокл, треба га тражити у оном делу где почиње спољашњи део куле зидан квадерицама као и лице бедема. Квадерици су очувани само на северозападном зида куле, док је њен југоисточни зид био обрнућен чак и у делу темељне стопе, тако да се није могло утврдити да ли је и овде спољашње лице зида куле зидано квадерицама. Сумње нема да је тако, јер је по свим индикацијама и овај зид зидан квадерицама као и северозападни зид куле. Између квадерица на спољној страни и тесаног већег камења на унутрашњој страни зидови куле испуњени су трпанцем.

Године 1971. на простору од правоугаоне куле на северозападном бедему Горњег града до места где се бедем ломи у правцу Дефтердарове капије по трећи пут су вршена археолошка ископавања, али овог пута сонде су лоциране ближе правоугаоној кули, на делу који није обухваћен ископавањима W. Unverzagt-a (1942/43) и М. Вуловић (Т. II, 1). Марко Поповић је 1971. године на овом локалитету отворио четири сонде (1—4/71), којима су потврђени резултати Unverzagt-a и М. Вуловић, тако да је сада скоро читав простор од правоугаоне куле до дела код Дефтердарове капије у потпуности истражен.²⁶ (Т. II, 1). Овим ископавањима на северозападном бедему утврђено је више грађевинских фаза од којих најстарију чине остаци римског каструма. Темелјна зона бедема, зидана ломљеним каменом и у сонди 3/71 постављеној ближе правоугаоној кули, почиње на коти 114,82 м, док је сокл на коти 116,07 м, а у сонди 2/71 је на коти 115,06 а сокл на коти 116,40 м (Т. III, 1.). У обе ове сонде, констатован је испред бедема и шпицастог ров (spitzgraben), чији је почетак на истој коти (114,15), иако је растојање између ове две сонде 20 метара (Т. III, 2).

На 33. метру југозападно од правоугаоне куле, у сонди 1/71 откривена је, али не и истражена, камена конструкција зидана квадерицама као и бедем каструма. Конструкција је истурена у односу на бедем за 1,40 м, и дужине је — по правцу простирања бедема — 4,50 метара (Т. II, 1).

Године 1973. М. Поповић је наставио своја истраживања средњовековне фортификације Горњег града и том приликом у сондама 2, 3,

6 и 7/73 констатовао први пут остатке северозападног бедема на простору од правоугаоне куле до Диздареве куле, (Т. II, 2; Т. V, 1), као и угаону кулу на споју северозападног и североисточног бедема римског војног логора.²⁷ (Т. IV, 2). У сондама 3/73 и 6/73 испод северозападног средњовековног бедема откривени су знатни остаци каструма, чији бедем има местимично очувана и по четири реда квадерица. (Т. II, 1). На овом делу северозападног бедема, римски бедем својом ширином највише излази испод темеља средњовековног бедема. Нажалост, иако је тако, ипак му се не може одредити ширина, ни у потпуности начин градње. У извештају са овог ископавања негира се постојање шпицастог рова али се са планова јасно види да се он налазио испред бедема, што је нарочито видљиво у сонди 6/73.

Остаци угаоне куле каструма откривени су у сондама 2/73 и 7/73 које су постављене између ескарпе Диздареве куле и саме куле, која се већим делом налази испод темеља средњовековне Диздареве куле. (Т. IV, 2). Од куле је очувана само темељна зона која почиње на коти 112,60 м, а сокл на коти 113,92 м. Очуван је делимично само први ред квадерица који су у односу на сокл увучени за 0,10 м (Т. V, 2). Темелјна стопа је нивелисана редом квадерица испод којих је ситан камен као и код бедема каструма. Дужина предње откривене стране куле је 9 м, док се дебљина зида куле није могла утврдити. Такође, није констатована веза куле са североисточним, односно северозападним бедемом каструма.

Веома значајан налаз, поред открића угаоне куле је део бедема каструма који се од куле одваја са правцем пружања према Доњем граду. (Т. II, 2 — обележено стрелицом; Т. IV, 2). Укупна очувана дужина овог дела бедема је 3,50 м, а ширина 1,90 м. Бедем је у грађевинској вези са кулом и одваја се на 3,80 метара од њеног североисточног угла, тј. скоро са средине куле. (Т. IV, 2). Унутрашње и спољно лице зидано је квадерицама, док му је унутрашњост испуњена трпанцем. На северозападној страни зид је уништен ескарпом Диздареве куле и очувана висина му је на коти 114,07 м (Т. II, 2).

Поред наведених истраживања обављена су ископавања 1962. године у североисточном углу Горњег града (сонде 1—3, 5, 6, 9—12) која су, са ископавањима 1971. године (сонде 5, 6/71), обављеним на унутрашњој страни североисточног бедема, придонела једино решењима проблема фортификације средњег века. Такође, у оквиру програма истраживања утврђења Горњег

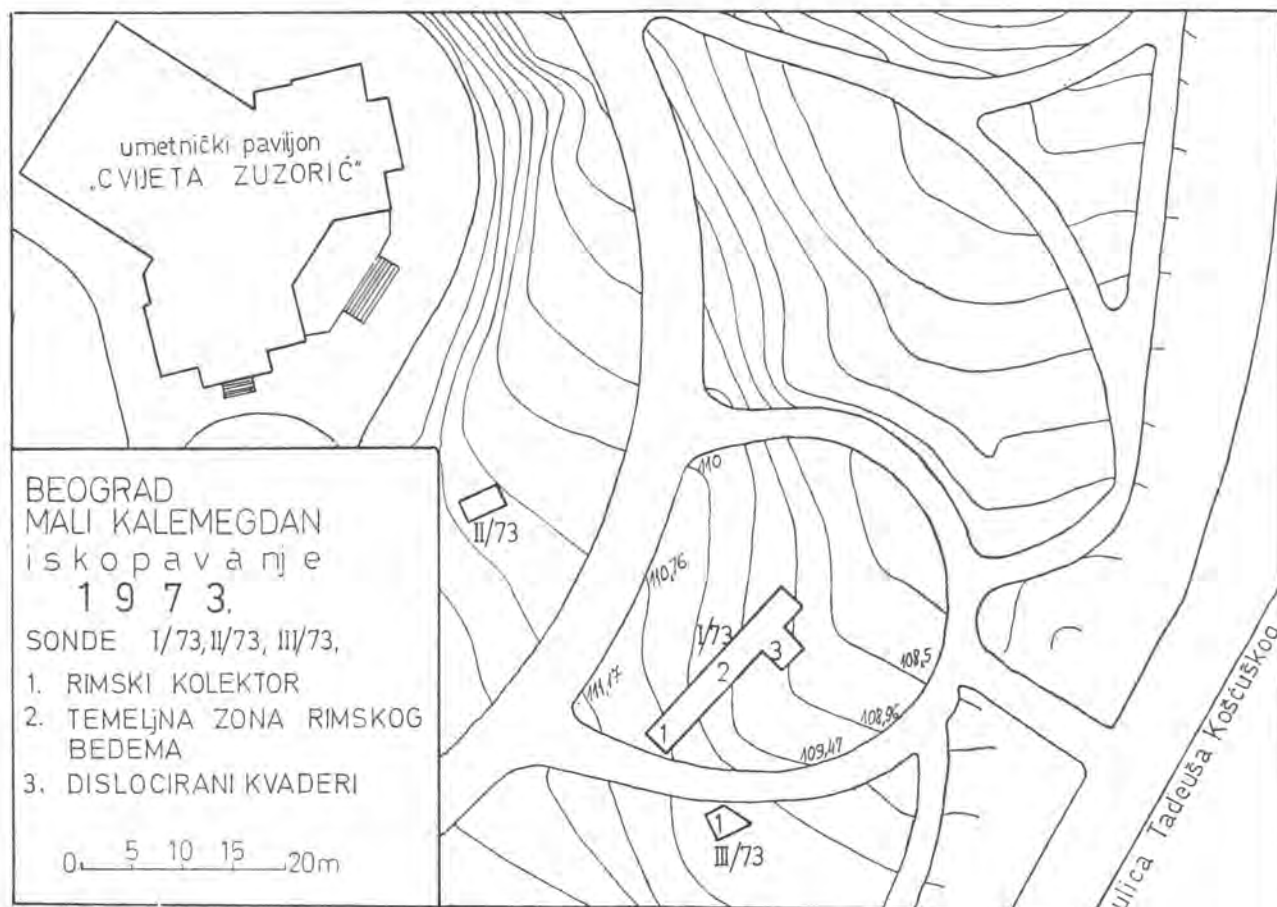
²⁶ М. Поповић, Severozapadni bedem Gornjeg grada, Arheološki pregled 13 (1971) 94 i d., Т. LVII.

²⁷ М. Поповић, Dizdareva kula, Arheološki pregled 15 (1973) 43 i d.

града извршена су ископавања на југоисточном бедуу 1972. године и 1973., североисточно и југозападно од Сахат куле и са изузетком 1972. године констатованог римског слоја испод коте 117,07 м, значајнијих налаза није било.²⁸

Ископавањима на платоу Горњег града Београдске тврђаве констатован је правац северо-

ле су бројне претпоставке изнете у литератури о простирању и димензијама каструма. Ручовдећи се овим, отворили смо 1973. године сонду на евентуалном правцу североисточног бедема каструма на Малом Калемегдану, југоисточно од Уметничког павиљона „Џвијета Зузорић“ (Сл. 3) у непосредној близини Улице Тадеуша Кошћу-

Сл. 3. — Место и положај сонди на Малом Калемегдану. Fig. 3. — Emplacement des tranchées ouvertes dans l'espace du petit Kalemegdan.

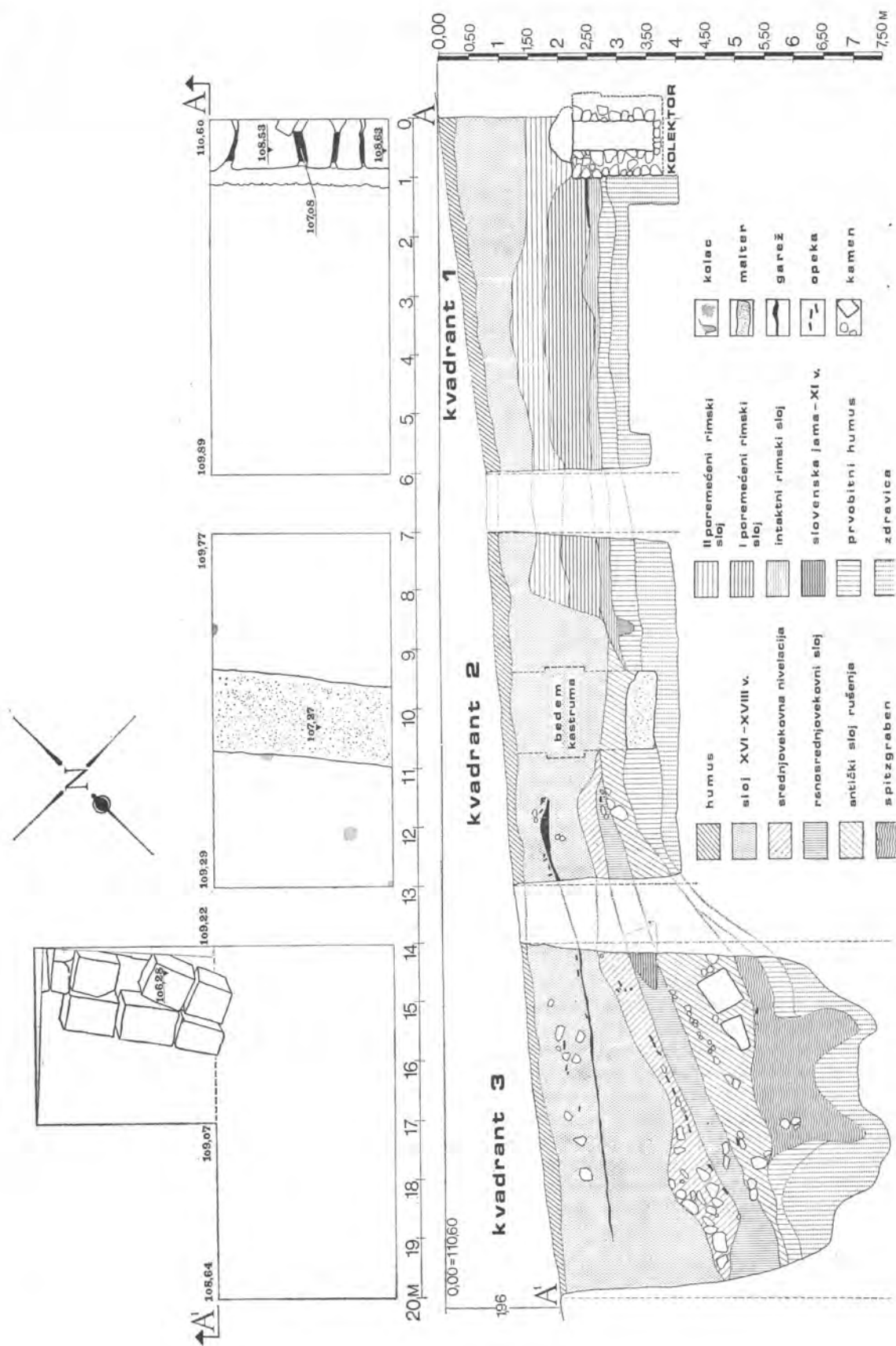
западног (1942/43, 1960, 1971, и 1973. године) и североисточног бедема каструма (1968. године). Откривене су и четири римске куле, констатован је на појединим пунктовима и интактни римски слој, али су ипак резултати недовољни за потпуније сагледавање проблема везаних за римски војни логор. Стога је било нужно покушати са ископавањима ван оквира Београдске тврђаве, на простору Малог и Великог Калемегдана. Разлог више за отварање нових сонди би-

шког.²⁹ Резултат није изостао. Први пут је археолошким ископавањима потврђено да се римски војни логор није налазио само на платоу Горњег града, већ да је обухватао и део Малог, а тиме и Великог Калемегдана.

У сонди I/73 констатована је темељна зона римског бедема зидана ломљеним каменом, исто као и откривени бедем на северозападној страни каструма. (Т. VI, 1). Уствари ради се о потпуно искрченој темељној стопи која је конста-

²⁸ М. Popović, Jugoistočni bedem Gornjeg grada, Arheološki pregled 14 (1972) 134 i d.

²⁹ D. Bojović, Severoistočni bedem kastruma, Arheološki pregled 15 (1973) 44 i d., Т. XXI — XXIV.

СА. 4. — Основа и југоисточни профил сонде I/73 на Малом Калемегдану. Fig. 4. — Plan et berme sud-est de la tranchée I/73 au petit Kalemegdan.

тована на коти 107,27 м, са почетком на коти 107,12 м, и која је само сачувана једним својим делом укопаном у здравицу. (Сл. 4). Ширина овог искрченог зида, односно темељног дела стопе бедема је свега 1,20 м, а укупна очувана висина 0,15 м. Она прати у потпуности правац конзервираног дела североисточног бедема на Горњем граду и део је очуване супструкције бедема каструма.

Испред откривене темељне стопе североисточног бедема откривен је шпицастог рова (spitzgraben) са дуплим укопом (Сл. 4). Ширина шпицастог рова, дела укопаног у здравицу је 2,40 м, а дубина 1,40 м. Растојање између укопаних рова шпицастог рова износи 1,70 метара.

Четири метра далеко од искрченог римског бедема, у шпицастом рову у делу квадранта 3 сонде I и његовом проширењу, на коти 106,28 м, откривена су три реда дислоцираних римских квадера (Сл. 4; Т. VII, 1). Њихове димензије су у просеку $0,90 \times 0,60$ м (Т. VII, 2). Квадери су лежали у рову обрађеном страном што нас упућује да су пали са бедема каструма.

Између шпицастог рова и темељне стопе бедема каструма откривени су остаци три дрвена стуба у распадајућем стању, правцем који одступа од правца простирања бедема каструма. (Сл. 4; Т. VI, 1 — обележено стрелицом). Пречник откривених дрвених стубова је 0,25 м. Стубови су укопани у здравицу и чине један низ на растојању од по један метар. Откривени су на коти 107,33 м, док им је почетак на коти 107,04 метра. Можемо претпоставити да се ради о палисади првобитног земљаног каструма испред кога је био ров који је коришћен и касније после изградње каменог утврђења. Нажалост, испитана је и сувише мала површина да би се детаљније и одређеније говорило о првобитном земљаном утврђењу. Ови подаци обавезују нас на шире археолошке захвате на овом делу римског војног логора.

У унутрашњости каструма на Малом Калемегдану истражен је римски колектор у дужини од 24 метра, који је откривен на коти 108,63 м (Т. VI, 2; Т. VI, 1; Сл. 4). Колектор је зидан ломљеним каменом са ојачањем у горњем делу на коме је раван свод од великих каменних плоча дужине 1 метра. Пружа се паралелно са бедемом каструма, од кога је удаљен осам метара, правцем северозапад-југоисток. Колектор је излазио из каструма у цивилно насеље, на то нас упућује тзв. „колена“ одакле се унутрашњост колектора повећава, тако што је до колена колектор зидан до висине 0,90 м, а од колена висина му је 1,30 метара (Т. VIII, 1). Ширина колектора је 0,50 м. У непосредној близини „колена“ откривен је споредни уливни канал ди-

мензија $0,20 \times 0,35$ м, зидан мањим камењем (Т. VIII, 1 — обележено стрелицом). Укупна констатована дужина споредног канала је 3,80 метара.

У сондама II и III/73 откривени су зидови грађевина. У сонди II/73 у римском слоју који почиње на дубини 3,40 метара од нивоа данашњег терена откривен је зид, зидан ломљеним каменом који прати правац бедема на дубини 4,20 м. (Кота 106,49). Непосредно уз зид откривена је делимично калота за земљана пећ. У сонди III/73 на удаљености 1 м од колектора, у унутрашњости каструма, откривен је такође, римски зид на коти 108,32 м (рел. дубина 2,05 м). Констатовали смо га дужином од свега 1,20 м, јер је једном страном залазио у профил сонде, а другом био пресечен турском јамом. (Т. VIII, 1 — обележено стрелицом).

Ископавањима 1974. године на Горњем граду, у непосредној близини Завода за заштиту споменика културе града Београда, на правцу југозападног средњовековног бедема, није откривен југоисточни бедем каструма, на ко се претпоставкама очекивао на овом делу. Међутим, овде је константован римски слој што нас упућује да је и овај део Горњег града морао бити обухваћен римским војним логором.³⁰

*

О оријентацији и положају каструма на Калемегдану више се не могу износити претпоставке. Археолошким ископавањима је потврђено да је плато данашњег Горњег града чинио само један део римског каструма, који се ширио и југоисточно, ван оквира Београдске тврђаве на простор Малог и Великог Калемегдана³¹ (Сл. 3, 4, 5; Т. VI, 1 и VII, 1, 2). Остаје, међутим, још увек нејасно којих је димензија био и када је саграђен.

На Великом Калемегдану, југозападно од улаза на Калемегдан из Кнез Михајлове улице, налази се данас омања зграда која служи за потребе Градског зеленила. Приликом копања рова за канализацију у близини ове зграде, по усменом саопштењу арх. Д. Јовановића, констатован је зид који би могао бити римске провенијенције. Имамо разлога да га идентификујемо као југоисточни бедем легијског логора. Наиме, ако прихватимо претпоставку Unverzagt-а да је плато Горњег града обухватала гра-

³⁰ М. Popović, *Arheološki pregled* 16 (1974) 115 i d. Уједно се захваљујем колегама М. Поповићу, М. Хаџи-Пешићу и Г. Марјановић-Вујовићу на коришћењу документације са ископавања која су обавили на Београдској тврђави.

³¹ D. Bojović, *Arheološki pregled* 15 (1973) 44 i d.

tentura римског војног логора,³² онда би сходно принципима изградње легијских логора, ширина претентуре два пута пренета по дужи страни каструма учинила да завршетак каструма на Великом Калемегдану очекујемо непосредно на месту или у самој близини кућице Градског зеленила, можда правцем Париске улице. Према томе, дуже стране каструма износиле би 500 метара.

Конфигурација терена на југозападној страни Горњег града је таква да је средњовековни бедем морао пратити трасу римског бедема. Иако су обављена ископавања уз југозападни бедем на Горњем граду и тада није констатован римски бедем, морамо, ипак, подвући да је испитана и сувише мала површина.³³ Значи, ужа страна каструма тј. северозападни и југоисточни бедем имали би дужину 315 метара. Према томе, највероватније димензије каструма на Калемегдану биле би 500×315 метара, а површина 157.500 квадратних метара, приближно површини логора у Виминацијуму.³⁴

Легијски логор зидан је квадерицама од ташмајданског кречњака. Структура камена указује да је каменолом на Ташмајдану морао бити интензивно коришћен не само за изградњу бедема и кула каструма него и за потребе клесарских радионица у Сингидунуму. Бедеми каструма, као и откривене куле, зидани су тако што су спољне и унутрашње лице чинили квадери различите величине, од којих данас видљиви на северозападном бедему имају дужину и до 1,5 метар. Унутрашњост бедема испуњена је ломљеним каменом, делимично и фрагментованим опекама, а квадери фуговани малтером са доста тучане опеке. На појединим местима темељна стопа бедема зидана је ломљеним каменом, док је било случајева да су квадери директно полагани на здравицу.³⁵

Колика је била висина бедема тешко је утврдити. Ширина бедема констатована је на два места: на северозападном бедему и на бедему који се одваја у правцу Доњег града. У правоугаоној средњовековној кули ширина бедема износи 2,30 метара,³⁶ као и југозападније од овог места.³⁷ Бедем који се одваја у правцу Доњег гра-

да ужи је од северозападног бедема за 0,40 метара. Ширина откривеног североисточног бедема још није утврђена, изузимајући остатке темељне стопе бедема откривеног на Малом Калемегдану, где ширина стопе износи свега 1,20 метара (Сл. 4; Т. VI, 1).

Поред археолошким ископавањима констатованог северозападног и североисточног бедема и дела бедема који се одваја у правцу Доњег града, до данас је откривена само једна капија каструма³⁸ (Сл. 5; Т. IV, 1). Њу чине остаци две, у односу на бедем фронтално постављене куле, откривене на простору Унутрашњег утврђења Горњег града, у непосредној близини Дефтердарове капије. Њен положај као и место налаза у претентури, дозвољава да је идентификујемо као *porta praetoria*. Поред ове две куле, откривена је у односу на бедем истурена угаона кула испод темеља Диздареве куле (Сл. 5; Т. IV, 2 и V, 2), и кула на североисточном бедему³⁹ (Сл. 5; Т. I, 1, 2). Имамо разлога, такође, да камену конструкцију зидану квадерицама на северозападном бедему, која се налази на Горњем граду на простору између правоугаоне средњовековне куле и Дефтердарове капије претпоставимо као једну од кула каструма (Сл. 5; Т. II, 1). Иако је ова конструкција, у односу на бедем истурена само 1,40 метара, њена дужина од 4,50 метара, као и положај на приближној средини између *porta praetoria* и угаоне куле на споју северозападног и североисточног бедема, дозвољава тврдњу да је она једна од кула, која је штитила простор од капије (*porta praetoria*) до угаоне куле. Са овом кулом, на коју до сада није указано, изузимајући угаону кулу на споју северозападног и југозападног бедема која није још увек констатована, више не би требало ни очекивати куле на релативно кратком северозападном бедему, који је, као што смо рекли, условила конфигурација терена на југозападној страни Горњег града.

Свих пет откривених римских кула налазе се на простору претентуре. Такође, можемо претпоставити на основу диспозиције откривене куле на североисточном бедему, у односу на угаону кулу, да је на платоу Горњег града, тј. на делу североисточног и југозападног бедема који је оивичавао претентуру, поред откривене куле у ескарпи североисточног средњовековног бедема, морала постојати још по једна кула, на коју се на истом растојању настављала *porta principalis dextra*, односно *porta principalis sini-*

³² W. Unverzagt, op. cit., 273.

³³ M. Popović, *Arheološki pregled* 16 (1974) 116.

³⁴ В. Поповић, Увод у топографију Виминацијума, *Старинар XVIII*, Београд (1968) 29 — 53, где су наведене све могуће димензије каструма од којих се аутор определио за Васићеве које су, по њему, приближно најтачније (442,70×385,60 метара).

³⁵ М. Вујичић-Вуловић, op. cit., 3 и д. W. Unverzagt, op. cit., 271 — 274. Abb. 3.

³⁶ М. Вујичић-Вуловић, Београдска тврђава, Саопштења (IV) Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд (1961) 208. Сл. 12.; Саопштења 8., сл. 10.

³⁷ W. Unverzagt, op. cit., 272.

³⁸ M. Bajalović — Hadži-Pešić, *Arheološki pregled* 13 (1971) 92 i d.

³⁹ M. Popović, *Arheološki pregled* 15 (1973) 43 i d.

⁴⁰ G. Marjanović-Vujović — M. Popović, *Arheološki pregled* 10 (1968) 198 i d.

стра, које треба, прихватајући правилан распоред кула на дужим бедемима, очекивати на правцу југоисточног средњовековног бедема на Горњем граду (Сл. 5.).

Какав је био распоред кула на делу који је чинила *retentura* логора тешко је претпоставити, као и где треба очекивати капију (*porta decumana*) на југоисточном бедему. Природно би било да у правој линији, наспрам откривене *porta praetoria*, очекујемо и *porta decumana*, коју би требали тражити у непосредној близини улаза на Калемегдан из Кнез Михајлове улице. Међутим, на основу открића у цивилном насељу и нарочито положаја југоисточне некрополе, остатке *porta decumana* требало би да очекујемо не наспрам *porta praetoria*, него ближе северисточном бедему каструма, на простору где је данас пут за Горњи град, који се надовезује на Узун Миркову а преко ове улице на Васину. Наиме, откриће римског пута на углу Косовске и Влајковићеве⁴¹ (у Влајковићевој бр. 4) и на раскрсници улица Змај Јовине и Васине⁴² (у Васиној 13) указује да је овај пут главна саобраћајница којом се комуницирало из каструма кроз цивилно насеље првом суседном утврђењу. Спајањем двеју откривених тачака пута долазимо

до наведеног места, а тиме и до неубичајене ситуације да је *porta decumana* у односу на *porta praetoria* померена.

Од других комуникација унутар каструма одређеније би се могло рећи о *via sagularis* која прати правац откривеног колектора на Малом Калемегдану, на простору између бедема каструма и остатака зидова грађевина југозападно од колектора (Сл. 3, 4; Т. VIII, 2). У евантуално правилној схеми распореда комуникација у кастрumu, *via principalis* и *via quintana* могу се претпоставити, прва правцем који данас захвата југоисточни бедем Горњег града, а друга правцем Споменик захвалности Француској — Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“.

Од архитектонских објеката у унутрашњости каструма, изузимајући део зида који је откривен уз средњовековни југоисточни бедем на Горњем граду⁴³ и два зида на Малом Калемегдану,⁴⁴ других налаза није било.

Око каструма био је ров (*spitzgraben*). За разлику од рова на северозападном бедему, који је имао само један шпиц (Т. III, 2), ров испред северисточног бедема имао је два шпица (Сл. 4). Откриће рова испред северозападног бедема, неоспорно одређује границу распрострањања каструма на тој страни.

Поставља се питање како објаснити бедем који се од угаоне куле на споју северисточног и северозападног бедема одваја у правцу Доњег града (Сл. 5; Т. IV, 2 и II, 2). Сумње нема да је у питању бедем који је у грађевинској вези са каструмом и који се једино може везати за пристаниште на чије је постојање у Доњем граду указано,⁴⁵ искључујући тиме могућност да је и Доњи град чинио део каструма. Појаву квадера у западном подграђу Доњег града не треба прихватити као остатке бедема који би био пандан бедему који се одваја од угаоне куле, већ пре свега као обршене квадере са северозападног бедема.⁴⁶

Тешко је одговорити на основу досадашњих резултата када је саграђен каструм на Калемегдану. Датовање *Unverzagt*-а на основу налаза испред бедема и начина градње бедема каструма у тако широк интервал није решење коме тежимо.⁴⁷ Морамо подвући да остаци данас де-

⁴¹ Р. Штаудингер, Политика 30 јул 1935., са скицом пута. Приликом копања темеља у Ковачевој улици откривено је петнаест метара римског пута са тротоаром широким 0,60 метара, који је грађен у три слоја. Овај пут из Влајковићеве 4 (Ковачева) Д. Гарашанин (Годишњак МГБ I, Београд 1954., сл. 52) погрешно је определила као пут на углу Васине и Доситејеве као и, такође, Д. Јовановић (Београд, Генерални урбанистички план 1950, слика на страни 23). О путу откривеном у Доситејевој 1 ул. Р. Штаудингер, Политика, 11 јуни 1935. са цртежом пута. На основу ова два открића (Доситејева 1 и Влајковићева 4) Штаудингер је реконструисао трасу римског пута, који кроз цивилно насеље не иде правцем Васине улице, него нешто северисточније од ње (Политика, 29 август 1935. са цртежом). Мислимо, ипак, да је Штаудингер погрешно спајањем ових двеју тачака, јер је и сам указао (Политика, 29. 8. 1935) да је пут из Доситејеве 1 каснији од пута у Влајковићевој 4. Пут откривен у Влајковићевој пролазио је кроз некрополу, односно некрополу се формирала око њега, па се није могао тако често мењати поготову што је откривен у непосредном суседству цивилног насеља. То није случај у Доситејевој 1, где је пут изграђен на наспу високом 1 метар, што нас упућује да је из каснијег времена. За разлику од пута из Доситејеве пут у Васиној 13 имао је испод колектор, који је паралелан откривеном колектору у кастрumu а који је морао пролазити и кроз цивилно насеље преносећи тако ортогонални растер каструма на касније формирано цивилно насеље. Према томе, склони смо да спојимо део пута из Влајковићеве 4 и Васине 13 и тако добијемо правац римског пута Узун Мирковом, Васином и северисточном страном Косовске улице.

⁴² D. Bojović, *Arheološki pregled* 16 (1974) 92 — 94., Т. XXXVII—XXXVIII.

⁴³ M. Popović, *Arheološki pregled* 14 (1972) 134 i d.

⁴⁴ D. Bojović, *Arheološki pregled* 15 (1973) 44 i d.

⁴⁵ К. Јиричек, Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци, Зборник Константина Јиричека I, Београд 1959, 82.

⁴⁶ Г. Марјановић-Вујовић, Пристаништа Београдског града, Саопштења (11) Завода за заштиту споменика културе града Београда, Београд (1970) 11, сл. 13.

лимитно видљивог каменог утврђења, у случају да је било више грађевинских фаза, припадају најранијем периоду изградње каменог логора који је сигурно саградила *legio IV Flavia*.

Једини домен у коме можемо проширити наша знања о римском војном логору у Сингидунуму и решити постављене проблеме јесу археолошка ископавања. Због тога би требало ове наше почетне радове убудуће продубити и раширити у парковски простор Малог и Великог Калемегдана, део који је како се види из нај-

старијих планова, био деценијама па и вековима поштеђен немарских подухвата, остављајући нам на тај начин могућност да на томе месту, једног дана, сазнамо више о античкој архитектури Сингидунума.

Драгољуб БОЈОВИЋ

⁴⁷ W. Unverzagt, op. cit., 273., датује каструм на Калемегдану у период од средњег до касног Царства.

RÉSULTATS DES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DE SINGIDUNUM ET LOCALISATION DU CAMP MILITAIRE

Ptolomée est le premier, au IIe siècle, à mentionner Singidunum comme camp de la *legio IV Flavia* (Ptol., III 9, 3). Ce n'est qu'en 1940 qu'a été faite la première tentative pour, dereminer l'emplacement et de restituer le plan du camp militaire romain. En effet, l'architecte D. Jovanović, en s'appuyant tant sur la «loi de la persistance du plan» avancée par Pierre Lavedan, que sur le plan du XVIIe siècle de Gabriel Bodener, a pu situer le camp sur le plateau de la Forteresse supérieure de Kalemegdan (Fig. 1).

L'hypothèse de D. Jovanović a été en partie confirmée par les fouilles archéologiques effectuées en 1942—1943 par W. Unverzagt à l'endroit du rempart nord-ouest de la Forteresse supérieure. Sous les fondations médiévales, Unverzagt a pu constater le rempart romain et le fossé en entonnoir au devant de lui. Selon D. Jovanović, le rempart marquait la limite septentrionale du camp romain. Toujours selon le même auteur, les dimensions et le plan rectangulaire de la Forteresse supérieure de Belgrade auraient été dictés par le plan du camp légionnaire romain.

De nouvelles fouilles, dirigées par D. Jovanović, M. et D. Garašanin, ont eu lieu en 1948 dans la Forteresse supérieure. Le rapport publié comprend le plan du castrum (Fig. 2), où on distingue clairement que le castrum ne comprenait pas seulement le plateau de la Forteresse supérieure, mais s'étendait aussi en dehors des limites de la forteresse de Belgrade. Malheureusement, l'hypothèse relative aux dimensions du castrum est restée sans explication et nous croyons que les auteurs ont été inspirés par la supposition de Unverzagt que la forme actuelle de la Forteresse supérieure avait été dictée par la *praetentura* du camp romain. Selon lui, la longueur du rempart médiéval nord-ouest correspondrait à l'un des côtés plus courts du castrum romain.

Des fouilles ont été effectuées en 1960 et en 1971 dans le secteur du rempart nord-ouest, là où Unverzagt avait déjà mené ses explorations. Les nouvelles recherches aboutirent à la découverte d'autres vestiges (du camp romain et du fossé en entonnoir (Pl. II, 1, 2). Dans l'espace de la Forteresse supérieure furent trouvées en 1971 les ruines de deux

tours (Pl. IV, 1) flanquant l'une des portes du castrum, de même qu'une partie du rempart nord-ouest s'étendant au sud-ouest des tours en question (Fig. 5).

En 1973 furent continuées les explorations du rempart nord-ouest, cette fois-ci au nord-est de l'endroit où les recherches avaient été exécutées en 1942—1943 et en 1971. On put dégager à cette occasion les restes du rempart (Pl. II, 1; V, 1), de la tour d'angle à la jonction des remparts nord-ouest et nord-est, de même qu'une section du rempart qui s'étend de la tour d'angle en direction de la Forteresse inférieure (Pl. II, 1; IV, 2). En conséquence, on peut conclure que la plus grande partie du rempart nord-ouest du castrum a été enregistrée (Fig. 5).

Au cours des travaux de déblayage de l'escarpe du rempart médiéval nord-est de la Forteresse supérieure, on découvrit les restes du rempart romain nord-est sur 15 m 60 de longueur et une tour (Pl. I, 1, 2).

Les nombreuses hypothèses relatives à l'étendue et aux dimensions du castrum ont suscité, en 1973, l'ouverture de tranchées dans l'espace du petit Kalemegdan, dans l'axe de prolongement du rempart nord-est précédemment découvert (Fig. 3). Les résultats n'ont pas manqués. Dans l'une des tranchées, on a pu trouver les assises des fondations du rempart (Pl. VI, 1), des blocs de pierre taillés (Pl. VII, 1, 2) parvenus dans le fossé en entonnoir (Fig. 4) et les restes de la canalisation romaine (Fig. 4; Pl. VI, 1; VIII, 1).

Les remparts sud-ouest et sud-est du camp romain n'ont pas été jusqu'à présent enregistrés.

L'emplacement et l'orientation du castrum de Kalemegdan ne sont plus aujourd'hui l'objet de simples hypothèses. Les fouilles archéologiques ont confirmé que le plateau de l'actuelle Forteresse supérieure n'englobait qu'une partie du castrum romain, qui s'étendait au sud-est, en dehors des limites de la forteresse de Belgrade, et comprenait l'espace du petit et du grand Kalemegdan (Fig. 3—5; Pl. VI, 1; VIII, 1, 2). Cependant, il n'est pas encore tout à fait clair quelles étaient ses dimensions exactes et quant il a été construit.

Dans le grand Kalemegdan, au sud-ouest de l'entrée du Kalemegdan de la rue Knez Mihajlova, se trouve aujourd'hui une petite maison utilisée par le Service municipal pour l'entretien de la verdure. Au moment de l'ouverture d'un fossé destiné à la canalisation moderne et selon l'information orale de D. Jovanović, excellent connaisseur de la forteresse de Belgrade, un mur dont l'origine pourrait être romaine fut constaté. Tout porte à croire qu'il s'agit du rempart sud-est du camp légionnaire. En effet, si nous suivons l'hypothèse de Unverzagt, selon lequel le plateau de la Forteresse supérieure aurait été compris par la *praetentura* du camp militaire romain, alors, toujours selon les principes de l'organisation des camps légionnaires, si la largeur de la *praetentura* multipliée par deux est transposée sur le côté long du castrum, nous devrions nous attendre à trouver la limite du castrum dans le grand Kalemegdan, à l'endroit même, ou tout au moins à proximité de la maisonnette du Service municipal. Selon ce calcul, les côtés longs du castrum atteigneraient environ 500 m.

La configuration du terrain du côté sud-ouest de la Forteresse supérieure est telle que le rempart médiéval avait dû suivre le tracé du rempart romain. Quoique le rempart romain n'a pas été constaté lors des fouilles faites auprès du rempart sud-ouest de la Forteresse supérieure, il faut signaler néanmoins que la surface explorée était trop réduite. Les côtés courts du castrum, c.-à-d. les remparts nord-ouest et sud-est, atteigneraient la longueur d'environ 315 m. Ainsi, les dimensions probables du castrum seraient 500×315 m, avec une superficie de 157.500 m², très proche de celle du camp légionnaire de Viminacium.

Le camp légionnaire a été construit en blocs de pierre calcaire provenant de Tašmajdan (Belgrade). Les remparts et les tours reconnus jusqu'à présent avaient sur les deux faces des blocs taillés régulièrement mais de dimensions variées. Les blocs visibles dans le rempart nord-ouest sont long jusqu'à 1m50. Les parties intérieures du rempart sont remplies de pierres cassées, tandis que les joints des blocs consistent de mortier contenant de la brique concassée. L'assise des fondations est par endroits faites en pierres cassées, tandis qu'ailleurs les blocs étaient directement posés sur la terre vierge.

Il est difficile de préciser quelle était la hauteur du rempart. La largeur n'a été constatée qu'à deux endroits du rempart nord-ouest (2m30), tandis qu'il a été établi que le rempart s'étendant en direction de la Forteresse inférieure est plus étroit de 0m40 (Pl. II, 1). La largeur du rempart nord-est n'a pas encore été déterminée, exception faite des assises de fondation dégagées dans le petit Kalemegdan, où sa largeur ne dépasse pas 1m20 (Fig. 4; Pl. VI, 1).

En plus des remparts nord-ouest et nord-est et de la partie du rempart qui s'étend en direction de la Forteresse inférieure, dégagés tous au cours de fouilles archéologiques, on connaît aussi une porte du castrum (Fig. 5; Pl. IV, 1). En réalité elle consiste de deux tours en saillie par rapport au rempart, trouvées dans la Forteresse supérieure. Sa position dans la *praetentura* permet de l'identifier avec la *porta praetoria*. Outre ces deux tours, on a trouvé une tour d'angle en saillie (Fig. 5; Pl. IV, 2; V, 2) et une tour du rempart nord-est (Fig. 5; Pl. I, 1, 2). Il est permis de croire, aussi, que la construction en pierre du rempart nord-ouest n'est autre chose qu'une tour du castrum (Fig. 5; Pl. II, 1). Quoique cette construction ne soit que de 1m40 en

saillie par rapport au rempart, la longueur de 4m50 et son emplacement à peu près au milieu entre la *porta praetoria* et la tour d'angle à la jonction des remparts nord-est et nord-ouest, permet de supposer qu'elle représente l'une des tours protégeant l'espace s'étendant de la porte (*porta praetoria*) jusqu'à la tour d'angle. A l'exception de cette tour et de la tour d'angle à la jonction des remparts nord-ouest et sud-ouest, qui n'a pas encore été constatée, il ne faudrait pas s'attendre à d'autres tours sur le rempart nord-ouest relativement court (Fig. 5) et qui est dicté par la configuration du terrain du côté sud-ouest de la Forteresse supérieure.

Le cinq tours romaines constatées se trouvent toutes dans l'espace de la *praetentura*. Par ailleurs, d'après la place de la tour du rempart nord-est (Fig. 5; Pl. I, 1, 2) par rapport à la tour d'angle (Fig. 5), on doit supposer que sur le plateau de la Forteresse supérieure, ou plus précisément dans les parties des remparts nord-est et sud-ouest limitant la *praetentura*, outre cette tour découverte dans l'escarpe du rempart médiéval nord-est, se trouvaient des tours desquelles se prolongeait à la même distance la *porta principalis dextra*, c.-à-d. la *porta principalis sinistra*. En imaginant une répartition régulière des tours sur les remparts longs, on doit s'attendre à trouver les deux portes en direction du rempart médiéval sud-est de la Forteresse supérieure (Fig. 5).

Il est difficile de savoir quelle était la répartition des tours à l'endroit de la *praetentura* du camp et où on devrait s'attendre à trouver la porte (*porta decumana*) du rempart sud-est du castrum. On pourrait en principe l'imaginer vis-à-vis de la *porta praetoria*, à proximité de l'entrée du Kalemegdan de la rue Knez Mihajlova. Cependant, les trouvailles faites dans l'agglomération civile et la position de la nécropole suggèrent l'emplacement de la *porta decumana* plus près du rempart nord-est, dans l'espace de la voie menant à la Forteresse supérieure, qui se trouve dans la prolongation des rues Uzun Mirkova et Vasina. Notamment, la découverte de la route romaine à l'angle des rues Dositejeva et Vasina et au carrefour des rues Zmaj Jovina et Vasina, indique que cette route était la principale voie de communication menant par l'agglomération civile en direction de la forteresse la plus proche. En rattachant les deux endroits constatés, de la route on obtient le résultat mentionné plus haut. Si ce calcul est exact, la *porta decumana* serait déplacée par rapport à la *porta praetoria*.

En ce qui concerne les autres voies de communication à l'intérieur du castrum, il ne peut être question, ici, que de la *via sagularis* suivant le canal pour l'écoulement des eaux trouvé dans le petit Kalemegdan, dans l'espace entre le rempart du castrum et les restes de l'édifice reconnu au sud-ouest de la canalisation (Fig. 3, 4; Pl. VIII, 2). En supposant un schéma régulier des communications du castrum, la *via principalis* devrait suivre la direction du rempart sud-est de la Forteresse supérieure, la *via quintana* la direction du Monument à la France vers le pavillon «Cvijeta Zuzorić».

A l'exception du mur auprès du rempart sud-est de la Forteresse supérieure et des deux murs dans le petit Kalemegdan, d'autres vestiges d'architecture n'ont pas été jusqu'à présent trouvés.

Le castrum était entouré d'un fossé («Spitzgraben»). A l'encontre du fossé au devant du rempart nord-ouest qui n'avait qu'un fond en pointe (Pl. III, 2), le fossé du rempart nord-est en avait deux (Fig. 4). La découverte du fossé au devant du rempart

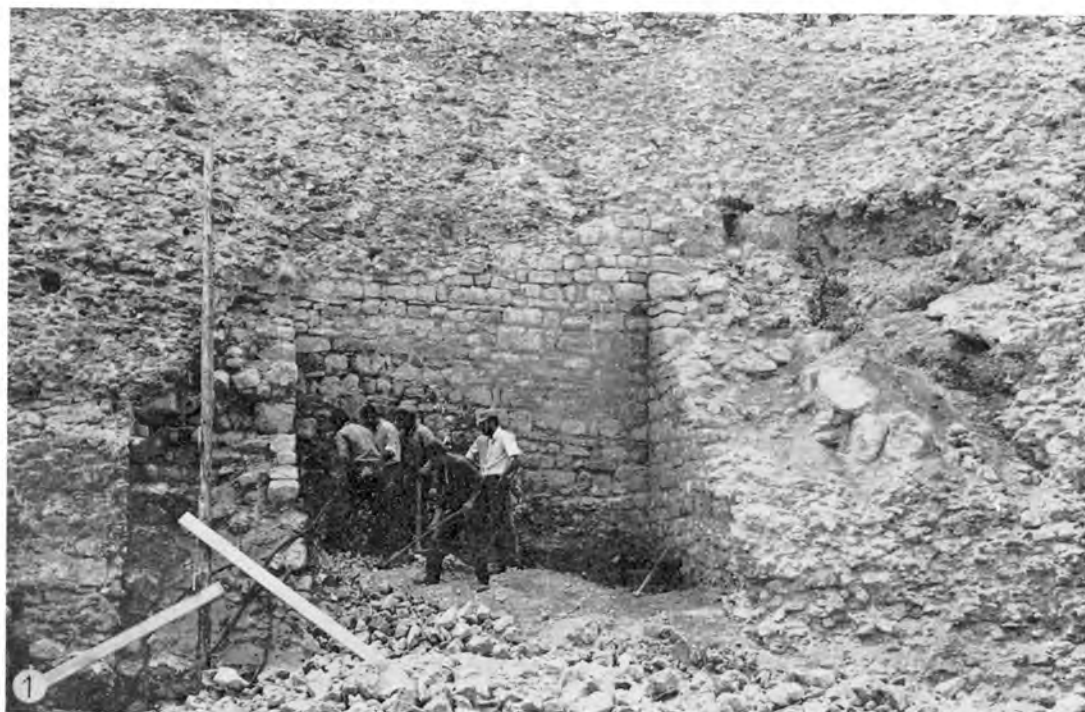
nord-ouest sans aucun doute détermine l'étendue du castrum de ce côté-là.

La question se pose de savoir quelle est la signification du rempart qui se dégage de la tour d'angle à la jonction des remparts nord-est et nord-ouest et mène en direction de la Forteresse inférieure (Fig. 5; Pl. IV, 2; II, 1). Il est évident qu'il s'agit d'un rempart en étroite liaison avec le castrum et qui doit être mis en rapport avec le port, dont on a déjà supposé l'existence dans la Forteresse inférieure. En conséquence, cette dernière ne faisait pas partie du castrum. La présence de gros blocs de pierre dans les faubourgs ouest de la Forteresse inférieure ne peut être expliquée comme restes d'un mur parallèle à celui qui se dégageait de la tour d'angle, mais plutôt comme matériaux de construction parvenus par l'écroulement du rempart nord-ouest du castrum de la Forteresse supérieure.

Il est difficile, à la base des résultats obtenus jusqu'à présent, de préciser la date de construction du castrum de Kalemegdan. En s'appuyant sur les trouvailles faites au devant du rempart et sur l'appareil de la muraille, Unverzagt pensait pouvoir situer l'érection du castrum dans la période d'échelonnement du moyen au bas Empire, ce qui d'ailleurs n'est pas certain.

Notons, à la fin, qu les vestiges aujourd'hui visibles de la forteresse en pierre de Singidunum, même si on doit supposer l'existence de plusieurs phases de construction au cours de sa longue histoire, appartiennent tous à la plus ancienne période du camp en pierre, érigé sans aucun doute par la *legio IV Flavia*, restée longtemps fidèle à la ville.

Dragoljub BOJOVIĆ

Т. I, Сл. 1. — Римска кула у ескарпи северо-источног средњовековног бедема на Горњем граду. Сл. 2. — Конзервирани део северо-источног бедема и куле римског логора на Горњем граду.

Pl. I, Fig. 1. — Tour romaine dans l'escarpe du rempart nord-est médiéval de la forteresse supérieure. Fig. 2. — Partie conservée du rempart nord-est et de la tour romaine de la forteresse supérieure.

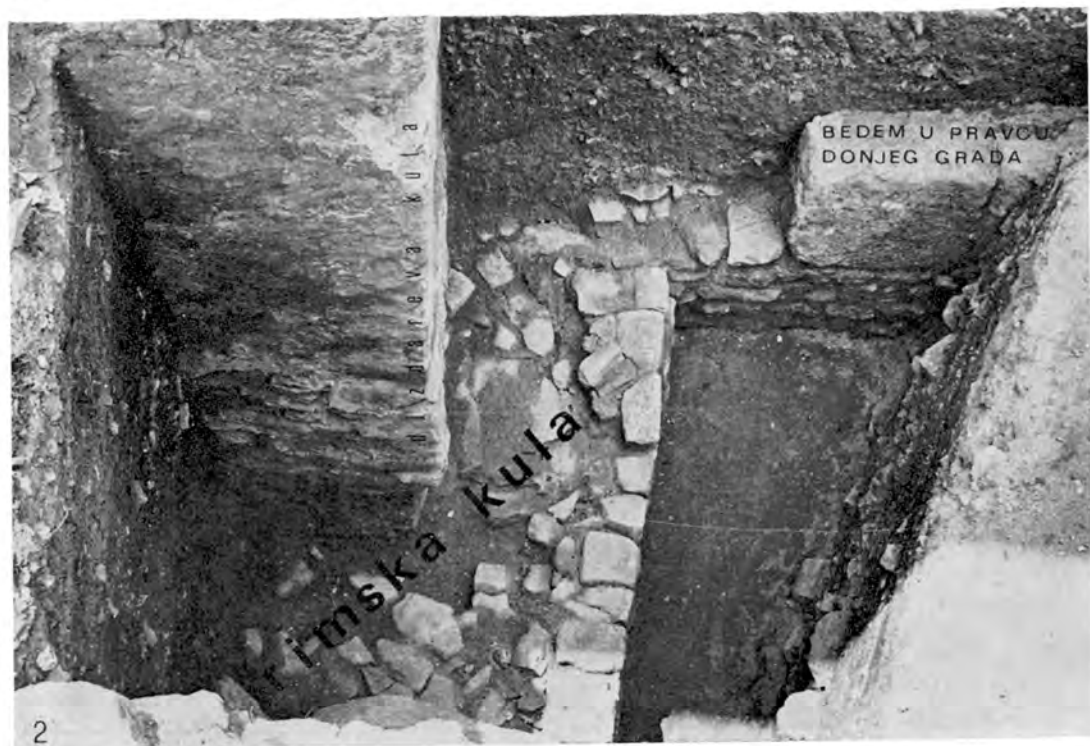

Т. II, Сл. 1. — Северозападни бедем испод средњовековног бедема са остацима римске куле на Горњем граду. Сл. 2. — Бедем који се од утаоне куле одваја у правцу Доњег града у ескарпи Диздареве куле.
Pl. II, Fig. 1. — Rempart nord-ouest sous le rempart médiéval avec restes de la tour romaine dans la forteresse supérieure, Fig. 2. — Rempart se dégageant de la tour d'angle en direction de la forteresse inférieure, dans l'escarpe de la tour de Dizdar.

Т. III, Сл. 1. — Темељна стопа, сокл и први ред квадера северозападног бедема римског логора. Сл. 2. — Шпицасти ров испред северозападног бедема.

Pl. III, Fig. 1. — La semelle de fondation, le ressaut et la première assise de blocs de pierre du rempart nord-ouest du camp romain. Fig. 2. — Tranchée en pointe au devant du rempart nord-ouest.

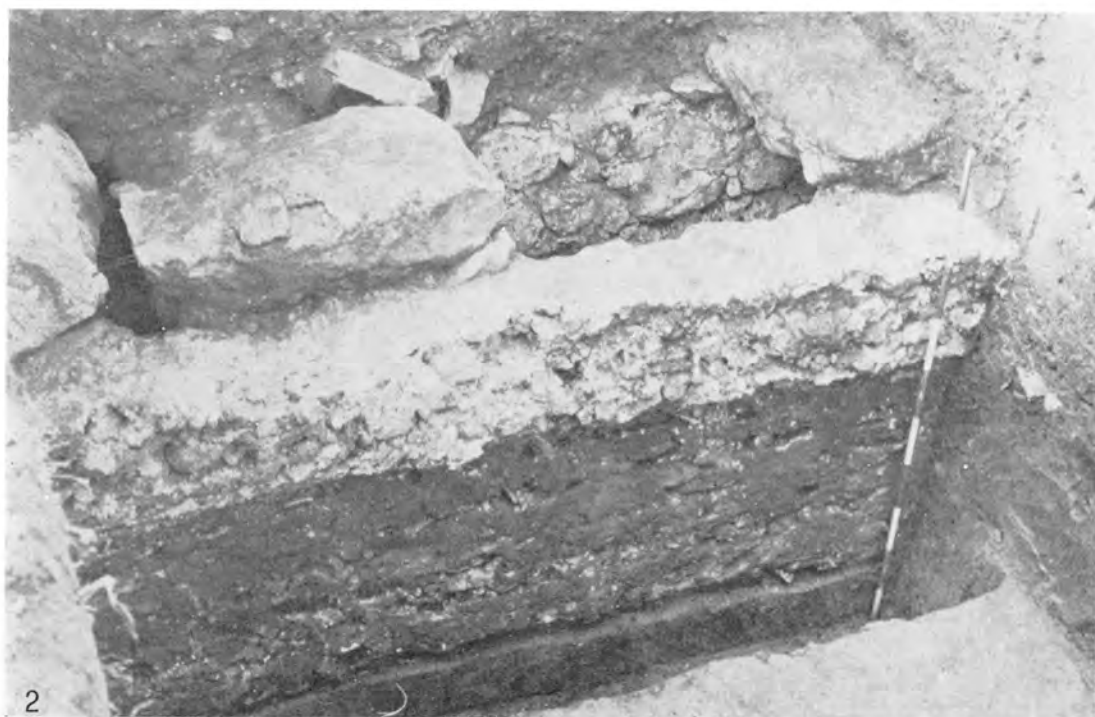
T. IV, Сл. 1. — Део римске куле откривене у Унутрашњем утврђењу Горњег града. Сл. 2. — Северозападни зид римске куле и бедем који се одваја у правцу Доњег града испод темеља Диздареве куле.

Pl. IV, Fig. 1. — Partie de la tour romaine dégagée dans la fortification intérieure de la forteresse supérieure. Fig. 2. — Mur nord-ouest de la tour romaine et rempart se dégageant en direction de la forteresse inférieure, sous les fondations de la tour de Dizdar.

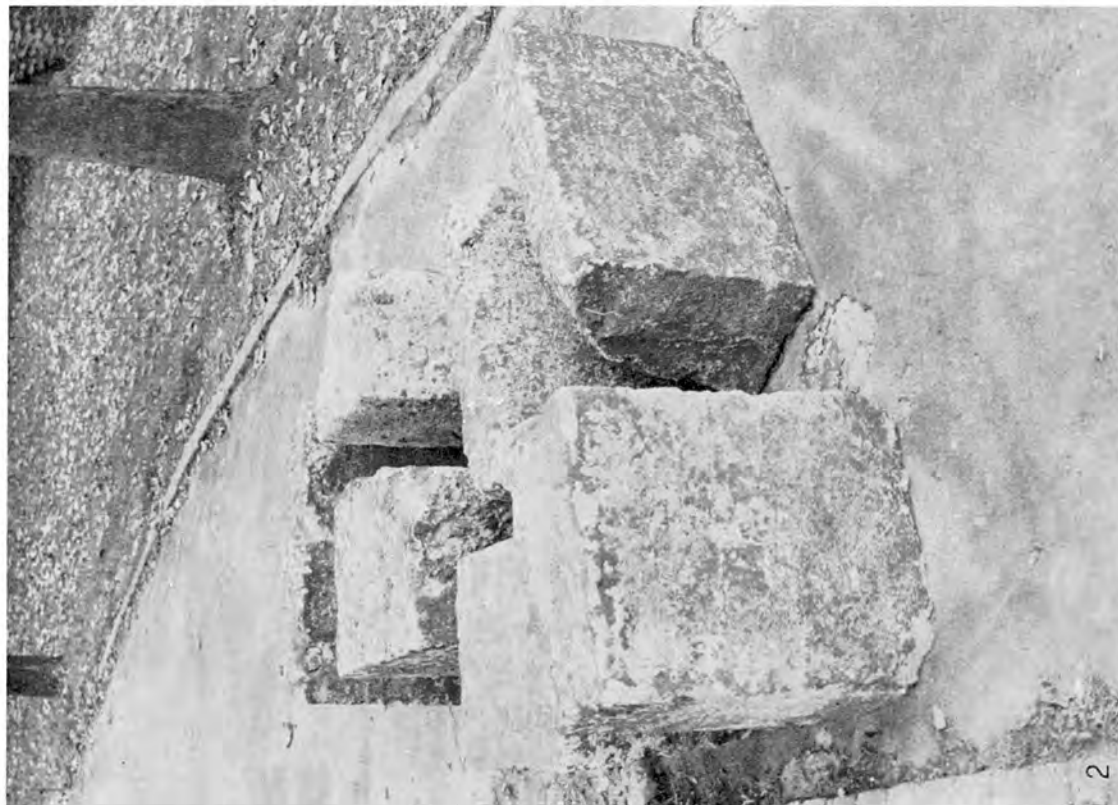

Т. V, Сл. 1. — Сока и темељна стопа северозападног бедема римског логора са аустријским каналом. Сл. 2. — Југозападни зид и угао римске куле испод темеља Диздареве куле.

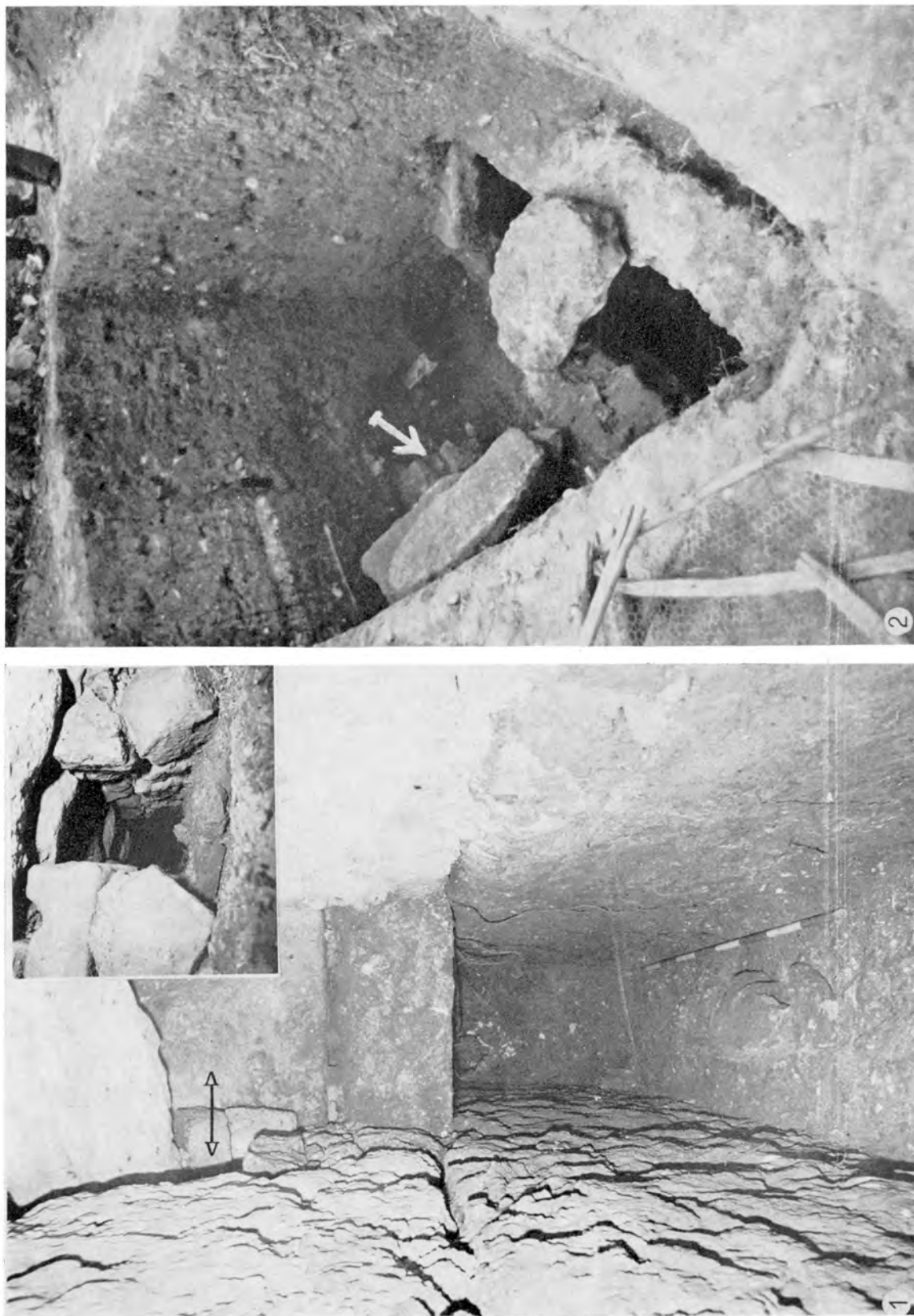
Pl. V, Fig. 1. — Ressaut et semelle de fondation du rempart nord-ouest du camp romain, avec canal autrichien. Fig. 2. — Mur sud-ouest de la tour romaine, sous les fondations de la tour de Dizdar.

Т. VI, Сл. 1. — Темељна стопа североисточног бедема на Малом Калемегдану. Сл. 2. — Римски колектор на Малом Калемегдану.
 Pl. VI, Fig. 1. — Semelle de fondation du rempart nord-est dans le petit Kalemegdan. Fig. 2. — Egout romain dans le petit Kalemegdan.

Т. VII, Сл. 1. — Дислоцирани квадери бедема каструма на Малом Калемегдану. Сл. 2. — Квадери северног-
чног бедема откритог на Малом Калемегдану.
Pl. VII, Fig. 1. — Blocs de pierre dissociés provenant du rempart du castrum romain dans le petit Kalemegdan.
Fig. 2. — Blocs de pierre du rempart nord-est découvert dans le petit Kalemegdan.

Т. VIII, Сл. 1. — Унутрашњост колектора са споредним уливним каналом. Сл. 2. — Колектор и зид римске гра-
 бевине из сонде III/73.
 Pl. VIII, Fig. 1. — Vue intérieure de l'égout avec branchement d'un canal secondaire. Fig. 2. — Egout et mur d'un
 bâtiment romain dans la tranchée III/73.

Ископавања у Стобима 1970—1974

Истраживачи Стобија већ цео један век наилазе на најразличитије материјале на широком пространству (од Сиркова, Росомана и Паликуре — испруженог гребена) дуж Црне Реке до њеног ушћа у Вардар. Натписи, монете, архитектонски остаци указивали су на различито време њиховог порекла. При систематским ископавањима дошао је до изражаја урбани лик касноантичко-рановизантијског града, уз значајно присуство остатака античких докумената из претходних времена. Због тога се, у пројекту ископавања Стобија, предузетом у југословенско-америчкој сарадњи (1970—1975), наметала проблематика у издавању и датирању животних хоризоната у развоју овог града. При том се концентрисало на извесне одређене површине, специфичне архитектонске објекте, у чијим су фазама градње могли бити осветљени карактеристични моменти. Тако су постале докучиве од старијих насеобина, хеленистичка и раноримска, али наслућене међе између Polisa и Municipiuma нису још јасне код издавања некропола. При испитивању некропола дошле су до изражаја разлике при сахрањивању и спаљивању и у обичајима, схватањима, култовима и пратећим даровима. На откривање постојања разлика у свакидашњици, поред технике градње, упућивале су нас фазе Domus fullonica и једне виле покрај Црне Реке, од 1. до 4. в. н.е. Испитивање разлога и времена градње унутрашњих бедема открило је под њима старији ниво града. Под централном хришћанском базиликом откривене су две градње синагоге у средњем римском царству, а испред њих раноримска кућа и хеленистичке керамичке пећи. На Театру су испитивани: порекло у 2. в., преградња у 3. и рушење у 4. в. н.е. Проблем комплекса епископске базилике добио је постепено одговор откривањем треће фазе градње хришћанске култне зграде, над рушевинама, делом театра и ранијег античког храма Асклепија. Баптистеријум, на ни-

воу суседне крипте и два спрата катехуменона са степеништем које води у нартекс из 5. в., указују на живе промене које су приметне скоро на свим градњама овог града. Узроци њихови, делом и узастопне катастрофе, усмерили су пажњу и на истраживање историјских, политичких и социјалних, али и еколошких момената. Продубљивање ових проблема и прецизна документација помоћу контекстног материјала, уз натписе, монете и керамику, није нам дозвољавало проширење радова на широке просторе. Поступно откривање већих површина хоризоната могло би се планирати само на декаде, за будуће генерације. Зато се задовољавало суженим интензивним истраживањем у оквиру могућности Пројекта, великим делом и сондажним тестовима. Међутим, створена је солидна база за даља већа испитивања. Захваљујући Извршном већу СР Македоније и Скупштини Општине Титов Велес, изграђене су монтажне зграде за рад и боравак екипе на терену, са лабораторијом и библиотеком; систематске збирке су смештене заједно са музејом у некадашњој згради железничке постаје, а добијен је и велики хангар за магацин. Уз помоћ Института Руђер Бошковић у Загребу и лабораторије Универзитета Тексас у Аустину, вршене су анализе C 14 (Srdoč и Davis), — од стране истог и Скопског универзитета вршене су геолошке анализе (Folk и Ivanov), а предузете су и антрополошке и биолошке анализе (флотација флоре и фауне) од стране америчких стручњака M. Davis и A. Wesolowsky. Вршена су и снимања из балона. У свему овоме потпора Smithsonian институције била је од великог значаја. Она је омогућила и едицију Студија Стобија.¹

Радовима су руководили кодиректори Пројекта: Б. Мано-Зиси и James Wiseman (сада про-

¹ Studies in the Antiquities of Stobi I (Beograd, 1973), Gen. ed. Dj. Mano-Zisi and J. Wiseman.

фесор Универзитета у Бостону), Б. Алексова, као заменик директора, придружени (помоћни) директори: Иван Микулчић и М. Davis (први проф. Универзитета у Скопљу, други у Аустину — Тексас). Административни директори су били Т. Груев и Т. Најдовски — Т. Велес. У теренским радовима знатан удео су имали амерички, енглески и југословенски сарадници (Археолошког музеја у Скопљу, Музеја у Т. Велесу, Штипу, Прилепу, Завода за заштиту споменика СР Македоније и Универзитета у Београду). Ово саопштење намењено је Старинару (у коме је раније доста писано о Стобију), као једна сажета информација о проблемима и резултатима радова на овом значајном локалитету у последње време, произашлим заједничким напорима истраживача, два кодиректора Пројекта² (Сл. 1).

1. Старе насеобине и гробља

Урбани део Стобија, омеђен бедемима, простире се на трима терасама, спуштајући се ка нивоу обалског појаса Црне Реке. У продужетку ка југу има само мало трагова предграђа а упоредо са путем, који од Порте води према Хераклеји и акведуктом, који од Сиркова води у град, на проширеном гробу нижу се некрополе све до гробљанске и паликурске базилике. Оне су из хеленистичког, римског и хришћанског доба. Међутим, у ужом градском атару нађени су остаци само хеленистичке и аутохтоне раније сахране са архајским грчким елементима. У дворишту и под кућом Перистерије нађени су хеленистички гробови са типичним унутарњим и новцем Филипа V (Сл. 3). Сличан гроб нађен је и под *Domus Fullonica*. Сва трагања у том погледу показују да је на великом пространству јужно од Синагоге некадашња хеленистичка некропола уништена каснијим грађама. Међутим, постојање појаса керамичких радионица испред те некрополе, баш око Синагоге и цивилне базилике, указује на постојање Кераменкоса, предграђа *Polisa*, који се пружао према северу до Вардара, док је могући Акрополис евидентиран на највишем нивоу градебне опет новцем Филипа V. Претпостављамо само да је некадашњи *Refugium*, Градина

овдашњег пеонског становништва, пре македонске окупације могао заузимати врх гробена крај Вардара, чији је највећи део пресечен у широком појасу изградњом пруге и аутостраде.³

Римски град, *Oppidum civium Romanorum*, и затим *Municipium Stobensium*, изгледа да се брже ширно до оквира бедема који се са поузданошћу могу датирати ипак тек у 4. в. н.е. Карактеристично је да се гробови из доба Аугуста, на тзв. западном гробљу налазе у близини Порте, при излазу из града. За њих су карактеристични правоугаони камени периболоси, док су можда они домаћих становника из истог доба кружни (Сл. 4). То је време кремације, али су задржани типови унутарњих и нарочито богатство у теракотама, још хеленистичког карактера (Сл. 5). Стил и митологија вуку ка Амфиполу (Афродита, Орфеј, Европа на бик, Дете са гуском, Жена музе краву, Кокош: Сл. 6), али присутан је и романизовани домаћи елемент (Тлесфор са дететом и Трачки коњаник: Сл. 7). Традиција стригила се одржава, а све више има домаћих бронзаних фигура Меркура (Сл. 8). У кремацијама до 3. в. н.е. падају у очи остаци даће, са траговима смокава, лешника, ораха, гробља и костима (овчијим, говећим, кокошијим и риблим). Нарочито око 3. века превладавају за домаће обичаје карактеристична етажна кремација у урнама. Крајем 3. века враћа се махом инхумацији, са скелетима покривеним великим керамичким кровним плочама. Уз уобичајено стакло и керамику има и накита. Око гробљанске базилике нађени су хришћански гробови са златним минђушама и бакарним новцима из 4. в. У касноантичко доба присутни саркофази и зидане гробнице су радије смештени у оквиру кулног објекта.⁴

2. Доњи град (Сл. 2)

Простор између апсиде Централне базилике и Театра и источно, до Црне Реке, обухвата Доњи град. Овде је у римско доба био центар све до 3. в. н.е., док нису наишле учестале поплаве. Југословенски од великих терми, у слоју изнад здравице, на дубини од 3 м, нађена је керамика и стакло из краја хеленистичке епохе, али први подни ниво са малтером и опеком припада већ раноримском периоду 2—1. в. пре н.е. О томе сведочи округли жижак и монета са Јанусом на А, и 2 кентаура на Р. Стилбат од сивих каменних блокова и одломци стубова на одстојању

² Извештаји Б. Мано-Зиси и J. Wisemana, *Explorations archéologiques à Stobi* 1970, *Archaeologia Jugoslavica* XII (1971), 15—33; Стоби — 1970—1972, *Зборник Народног музеја у Београду* 7 (Београд 1973) 163—172; J. Wiseman and Dj. Mano-Zisi, *Excavations at Stobi*, 1970, *American Journal of Archaeology*, 75 (1971) 395—411; *Excavations at Stobi*, 1971, *AJA* 76 (1972) 407—424; *Excavations at Stobi*, 1972, *AJA* 72 (1973) 391—403; *Excavations at Stobi* 1973—1974, *Journal of Field Archaeology* I (1974), 117—148. Дуга листа сарадника наведена је у тим извештајима.

³ Dj. Mano-Zisi, *Stratigraphic Problems and the urban development of Stobi*, *Studies in the Antiquities of Stobi* I (1973), 185—232.

⁴ A. Weselowsky, *Burial customs in west cemetery*, *Studies of Stobi* I (1973) 96—142.

од 2,20 м, оплаћени кречним малтером и црвено обојадисани у тежњи за имитацијом мермера, припадају перистилу 1 в., али касније надградње, са степеништем и водоводном инсталацијом, указују већ на 3. в. н.е.

Из тог раног периода 2—1 в. пре н.е. нађен је зид са штукатуром и фрескодекорацијом и представом пловке у медаљону, на помпејском црвеном панелу у апсидалном простору цивилне базилике.⁵

На Црној Реци, приликом испитивања прилаза месту (рампа, чија калдрма одаје турски карактер места) испитивани су под њим постојећи спољни бедеми и примећено је колико је нижи био на овом простору римски ниво града. Нешто северније праћен је бедем и уз њега нађен плочник улице, која је ишла дуж бедема у дубини од 3 м. У најдубљем слоју су новци раноримски, а у највишем из 3. в. н.е. Дуж друге стране улице простире се једна већа зграда неке урбане виле (*Casa Romana*). Она има атријум са околним коридором и до сада су откривене три околне дворане различите величине. Најважнију карактеристику чине зидови: са једним ранијим соклом, који имитира блокове мраморне оплате, а каснији је слој фресака и штукатуре (Сл. 9—10). То су управо профилисани штукатурни панели, раздвојени јонским пиластрима. На панелима фреске црвеног фона оивичене су жути и зеленим тракама. Грађевина има ранију фазу у дубљем, данас подводном, слоју, која је поред свих покушаја пумпања воде, за сада недоступна. Ниво улице и највишег пода датирани су новцима Требонијана Гала у 3. век н.е.

Велики део Доњег града покривен је муљем поплава и песком нанесеним ветровима са пустиња Предњег истока. У поплавама лежи и узрок потребе за подизањем унутрашњег бедема у доба када је град иначе био изложен и опасностима напада од Гота. Унутрашњи бедем је испитан на простору линије између женских терми и моста. Пало је у очи да су при грађњи употребљавани мермерни блокови седишта са Театра. Исти случај је констатован и код *Porta Herculaea* и код градње епископске базилике. То је време краја 4. века. Субструктура бедема лежи на овом делу простора на дубини од 5 м, над мозаичким подом једне велике грађевине из 2—3 в. н.е. Испод овог мозаика наишло се на још дубљи слој са грађевинским остацима, керамиком и новцем из доба раног царства. Горњи слојеви до дубине од 4 м источно од бедема били су стерилни. Једини значајни остаци била су два моћна паралелна зида, у дужини од 30 м, попречна на бедеме, која су затварала простор са мозаичким подом, ширине 19 м. На том простору керамике и Антонинијани из 2—3 в., одломци фреске и штукатуре, мраморног декора, по-

кривени су каснијим слојем малтера и у таквом поду су укопане јаме за пилосе. Мозаички под првобитно монументалне грађевине продужава се и западно од бедема. Мотиви су геометријски, боје бело-црвено-сиве, са бордуром од великих ромбоида, са розетом у средини. Четири правоугаона поља са розетама уоквирују амблем са делфином који скаче у басену. Западно од бедема надовезује се зграда једним моћним паралелним зидом са бедемима, који прелази преко угла зграде са мозаицима и са попречним зидовима ствара један још шири објекат. Испред средине челног, паралелног зида са бедемом појавило се степениште са пролазом под лучним сводом ширине 2,93 м. Лево и десно од њега је по једна лучна ниша висине 4,5 м. Њима су припадале базе за бронзане статуе (које су нестале) споменика заслужним грађанима овог града. Натписи, касније нешто померени с места, помињу центуриона *GAJA AELIJA PRISKA PRIMIPILARIJA* и оца *GAJA SEKUNDINA*!

Зидови ове грађевине с обе стране декорисани су мраморном оплатом, а подови поплочани *opus sectile*-ом. У 4. и 5. веку са западне стране бедема приметне су надградње, које су само рушиле и квариле величанствени карактер ових двеју грађевина, које су по свему биле повезане и сачињавале целину једног значајног јавног објекта са краја 2. и почетка 3. века н.е. Простор између унутрашњег и спољног бедема крај реке, по свему изгледа, напуштен је крајем 4. в. н.е., док се западно од унутрашњег бедема (од кога је откривена и једна оближња четвороугаона кула) и даље развијао доњи град у касноантичко доба (Сл. 11).

На нешто вишем нивоу изохипсе познате су нам градње из доба средњег царства, чији се трагови слабије називу у цивилној базилици, али су постали јасни у двама узастопним грађњама синагоге и двеју терми, централне градске чесме и целе водоводне линије од ње до Театра.⁵

3. Централна базилика — Синагога

После једне ране фазе прелаза из хеленистичке у римску епоху, са упадљивим слојем мегарских пехара и теракота (Сл. 12) када се под плочником ране римске куће појавила и сребрна остава у крчазима (1 атинска тетрадрахма и 506 римска републичка денара из 119. г. пре н.е., Сл. 13), овим простором доминира зграда Синагоге. Она је у 3. веку н.е. документована познатим натписом мраморног стуба, употребљеног

⁵ Dj. Mano-Zisi, op. cit. (supra note 3). Excavations at Stobi 1973-74, JFA I.

као *spolia* у атријуму базилике. На њему истакнути донатор, отац Полихармос, потврђује свој вотивни дар и на зидовима прве градње, својим на фрескама поновљеним именом, у цртежима уоквиреним низовима у виду *tabula ansata* уз графите менора, као у Сардису (М. Азија).^{5*} У истом слоју градње нађена је и једна танка бронзана плоча са урезаним натписом другог дародавца, Посидонија. Сличне донаторске табуле нађене су и у синагогама Intercise и Murse из скоро истог времена. У тој ранијој фази нешто ужа зграда, својом главном двораном у простору под наосом и северним бродом касније базилике, својом осовином била је померена више према северу, одакле је имала и улазна врата. Под јој је био од каменних плоча, а делом од *opus sectile*. У другој фази градње у прелазу из 3. у 4. век Синагога је имала фино израђени мозаички под, уочљиве остатке Тогe, а зидови су били украшени штукатуром и фреском наранџасте боје са урезаним графитима. Уз то су приметни камени блокови од банака дуж зидова. Све ове особине су карактеристичне за синагоге, па чак и промена у украшавању подова слаже се са сличним процесом у синагогама Палестине у прелазу из 3. у 4. век (Сл. 14).

Приметна је веза прве и друге синагоге са атријумом, али и постојећа комуникација са суседном зградом Куће Псалама, чије су суседне одаје и коридори истог нивоа слично поплаочани. Сачуван је и под који везује ходник перистила куће за синагогу. Тако је и ова резиденција једно време припадала јеврејској општини. За ову солацију говори и податак да је у канализацији куће нађен бронзани печат у облику *tabule* са менором јеврејске општине облика *tabulae ansatae* и именом *Eustathion*. Кућа је претрпела чешће преправке, али не и битна преиначавања током 4. и почетком 5. в. Постоје извесне разлике у изради мозаика у самој Синагоги и у Кући Псалама. Мотиви и техника мозаика у другој фази градње Синагоге, у наосу, нартексу и атријуму, припадају нешто ранијој фази, почетку 4. в., и слажу се пре са онима постојећим у Касини (згради са коцкарским столовима и купатилом) у непосредном северном суседству Театра. Упадљива је слична геометријска орнаментика, шаховска поља и начин слагања коцкица. Међутим, мотиви мозаика у Кући Псалама (јелени на извору) и геометријска и флорална декорација одговарају пре онима у јужном броду епископске базилике I фазе, баптистеријуму њеном, па чак и онима у гробљанској базилици с краја 4. и почетком 5. века. Мозаици куће са конфронтираним птицама око корпе, слични су оним у северној базилици (из

аподитеријума пред крстионицом) и припадају већ фази 5. века. Сличан мотив се одржава до 6. в. у Царичином Граду. И то потврђује очигледно християнизацију и везивање резиденције за нову хришћанску базилику.

Пушење Синагоге догодило се негде крајем 4. в., а тробродна хришћанска базилика са апсидом и канцелима, стилобатима, нартексом и једним, тада у осовини још правилније усмереним атријумом, зидана је најкасније почетком 5. века на вештачки повишеном платоу. Није искључена привремена употреба Куће Псалама у том међувремену као ораторијума. Изгубљена ранија директна комуникација у истом или блиском нивоу са главном култном зградом градњом нове цркве преброђена је степеништем полупратне висине из атријума. Можда још у 5. в., или после земљотреса 518. г., вршени су: адаптација стубаца на стилобату наоса базилике и неправилно сужавање атријума накнадним преградњама.⁶

4. Театар

Током последњих истраживања, која је још 1965. до 1969. г. покушао Завод за заштиту споменика културе Македоније конзерваторским подухватима, када је у оркестри откривен царски торзо (вероватно Луција Вера), нови Пројекат сву пажњу је сконцентрисао на прикупљање документације инскрипција и у самом театру и у вези с њим. Исто тако и архитектонских и декоративних детаља, који могу допринети разумевању постанка и развоја ове величанствене зграде. Поред већ познатих натписа и уреза имена на кавеји, пале су у очи, међу једва приметним, црвеном бојом повученим знацима на балустрада, слова племена *TERENTIA*. Натпис на сполији импосткапитела једног меноа у суседном Баптистеријуму, који се односи на Маркаурела и Луција Вера, највероватније је пореклом из Театра.

Наша сазнања о обликовању и историји зграде после заслужних констатација В. Sarije и Е. Dyggvea, унапређена су залагањем Е. Gebhard и W. Dinsmoora. Тестови Завода Македоније и Пројекта у још већој мери, у погледу испитивања пода оркестре, сцене, пародоса, рефугија, радијалних и циркуларних коридора дали су у многоструку комплетнију представу о карактеру објекта. Театар је у доњем делу кавеје имао 17 редова седишта а изнад дијазоме 19 редова (у доњем делу око 2600, у горњем 5000 седишта, са укупним капацитетом од око 7600). На жалост, горњи део је порушен а материјал развучен и северни део доњег дела остао је углав-

^{5*} Seager, *AJA* T. 76 № 4, 1972. 425—435.

⁶ Excavations at Stobi 1970, *AJA* 75 (1971), 22 — 28. Stobi 1970-72, Зборник 7, op. cit.

ном у основним субструктурама. Откривени су: границе и крајеви аналеме, унутрашњи и крајњи спољни циркуларни коридори и поред тестова радијалних коридора, откривена су два крајња и онај најшири централни, који има везу идући под сводовима, са централним рефугијем. Ухваћена је и веза и крајњег спољњег ануларног коридора са радијалним. И силазна степеништа из кафеје позната су нам не само на југоисточном крају, већ и са више дијазоме на западу. На западном делу циркуларног ходника нађена је водоводна инсталација са контекстним материјалом из 2. в. н.е. У радијалном коридору нађен је новац Маркаурела (161—180) на малтерном поду првобитне градње. Е. Gebhard помера на основу конструктивних и контекстних налаза, прву градњу театра у почетак 2. в. н.е. Пронађен је и виши, каснији под коридора, у коме је контекстни материјал из 3. и почетка 4. в. н.е. Зидна баријера над балустрадом оркестре конструисана је у 3. веку⁷ (Сл. 15—16).

Старији грчки тип театра, преузет по узорку на онај у Сагаласосу из Мале Азије, већ у току градње је преиначен у полуамфитеатар. То се најбоље запажа на оркестри, која није оставила трагове попличавања. Два прилично одвојена слоја подова имају пешчани карактер. Без горње бине и сцена се намеће као декоративна фасада. *Portae posticae* сарсера и *Via venatorum* потврђују фазу 3—4. века. И пародоси имају две фазе. Они имају малтерисане подове (у 3. и 4. в. *opus sectile*) и камене прагове од капија крај спољњег угла аналеме и при улазу у оркестру на крајевима сцене и зида који одваја *Via venatorum*. Висина *scenae frontis* оцењена је на 8,40 м. Од пет прилазних степеништа ка бини, централно се налази испред храма Немезе. И овај облик спада у II фазу сцене у 3. веку. Са сцене, врата воде и у пародосе у лучном завоју *Via venatorum*. Помно испитани простор храма Немезе (Б. Сарија, Позориште у Стобима, Год. Музеја Ј. Србије, 1937, и Ф. Папазоглу, Натпис из Немезејона и датовање стопског позоришта, Жива Антика, 1951) донео је два изненађења. Испред средишњег степеништа из оркестре, из јаме угнуте рампом, води нека врста Хароновог тунела у доњи свет испод храма Немезе, којим глумац силази испод сцене. Друго, култни простор Немезе изгледа да је крајем 4. в. већ био у рушевинама у којима су се угнездиле совуљаке и слепи мишеви, чији су остаци идентификовани флотацијом. Пред једном базом од пешчара у овом простору нађена је остава сакривена на брзину у плићој јами: 69 сребрњака и 4 златника кованих у Треверима (2 Грацијана,

1 Валенса и 1 Валентинијана). То се могло догодити у време навале и пустошења Аларика, приликом пролаза Гота кроз Стоби за Грчку 395. године⁸ (Сл. 17).

Над северним пародосом на крају 4. или почетком 5. века подигнута је зграда над насипом бубришта и шута. Ослањајући се једном страном на зид аналеме на изравњеној тераси изграђено је 7 неправилно конструисаних просторија, од којих су у једној били питоси. Нађени су новци Констанција II (337—361) и Теодосија I (379—395). Керамика је сива македонска и глазирана панонска роба (А. Burger, Late Roman Cemetery at Săgvar, Acta Archaeol. 18, Săgvar, 1966, 140 и Е. Thomas, Römerzeitliche Villa in Tăcșövénypuszta, Acta Archaeol. 1955, 120).

5. Западна палата — *Domus fullonica*⁹

Овај објекат дао је могућности за испитивање стратиграфије на основу једне обичне стамбене инсуре, од хеленистичког доба до 6. в. н.е. У својим основама и сачуваном апсидом са нишама, монументалном двораном на коју се ослањао коридор са стубовима око једног атријума, који се на свом другом крају завршавао мањом апсидалном просторијом, — ова зграда се, изгледа, кратко одржала у току 3. века. Делом, са нађеним новцима Тита и Домицијана, Антонинијана и сребрњацима Гордијана (238—244), обележавају границе фаза које прате и остали контекстни материјали. Почетком 4. века велика дворана била је већ отворени простор а око атријума су се ређале кухиње, магацини са питосима и кубикле са различитим предметима свакидашњице. У једној соби пада у очи мраморна плоча за коцкање са клином крај зида. Пригњечени пловчићи у великој дворани под срушеном кровном конструкцијом и два дечја костура сведочи су катастрофе земљотреса 518. Пре тога у 5. веку ови простори су служили за радионицу текстила, ваљања и бојадисања. То потврђују бројни остаци вретена и морских шкољки са инсталацијама за испирање и мрежом канализације. Северозападно, на вишем простору до којег воде степенице, налази се већа правоугаона дворана са инсталацијом грејања — хипокаустом (Сл. 18). Најзападнији тракт има најзанимљивији слој из 1—2 в. н.е. У собама које се пружају дуж улице, на остацима зидова грађених каменим соком и бондруком, нађени су трагови фресака на глиненој основи са представама коња и флоралних мотива у црвеним, жути, зеленим и мрким бојама. На овој

⁸ Ibid., 133.

⁹ Excavations at Stobi, AJA 75 (1971), 76 (1972) и 77 (1973); Stobi 1970—1972, Zbornik Nar. Muz. 7 (1973).

⁷ Excavations at Stobi 1973-74, JFA I, 129.

страни касније су инсталисане радионице, ливнице, са карактеристичним јамама и каналима за ту технологију. На крајњим западним и источним трактовима инсуре налазиле су се, дакле, радионице и економске просторије, док се интимнији домаћи живот кроз све фазе одигравао у средишњем делу простора.

6. *Комплекс епископске базилике и крстионица*¹⁰ (Сл. 19)

Занимљивост проблематике овог комплекса сачињава питање његова постанка и више фаза градњи. Испитивањем ивичних зидова на западној страни Позоришта дошло се до утврђивања чињенице да је епископска базилика подигнута над порушеним деловима западно од дијазома вештачким насипом више терасе. Међутим, испитивањем порекла и настајања те базилике, дошло се до закључка и о постојању једне раније фазе, која се огледала најпре у нижем слоју пода, који у *Presbiterium* има *opus sectile* и повученији канцел, али који се пружа директно до стилобата — док је каснији канцел имао базе које су сужавале простор баптистерија до линије седишта хиереја, али су испадале више према западу у наос. Друга важна чињеница је уочена у јужном броду, где се испод горњег пода са мозаиком сличног карактера оном у нартексу из 5. в., налази старији, који иде делом испод блокова банка парпетних ограда паралелно са стилобатом. На том нивоу нађени су мозаици са геометријским мотивима који одговарају онима у *triclinium* Куће псалама (стилизовани флорални у ромбовима), затим, два значајна мозаичка натписа белим словима на црној основи. Један сведочи о вотивној донацији Перистерии, чије име је познато са мозаика из палате из 4. в. (Тај део натписа је тамо изгледа касније додат, у продужетку првобитних поља марина, источно од фонтане). Слична дедикација Диаконисе по налогу Матроне, у источном делу истог јужног брода, названог *exedra*, наговештава да је овај простор био намењен женским верницима, те је и Перистерии могла бити жена. У овој фази и наос је имао *opus sectile*, и стубове сличне онима у Теодосијанској палати, и класицистички укус у примени пиластер-капитела и других сполија из Театра, од којих су у великом броју коришћена и седишта. Између два слоја подова нађени су новци Теодосија I и II, као и у амбулаторијуму конфесије, што указује на разлике фаза са краја 4. и половине 5. века. Међутим, испод тих двеју градњи, на узвишеним вештачким терасама, са којих се степеништем ишло доле на источну страну боч-

них бродова, а из нартекса у катехуменон, крипту и баптистеријум, — постојала је још једна старија култна зграда. Њен подни ниво је испод нижег мозаичког у јужном броду (на истом нивоу са баптистеријумом — Сл. 19а). Поставља се питање да ли је најубедљивији налаз Пројекта, баптистеријум, био савремен са већ поменутом фазом I базилике, или са првобитном култном градњом још у сенци Театра? Међутим, проблем те најстарије градње отежан је тиме што њен зид, поред тога што је удаљен метар-два, није паралелан са јужним базиликалним, већ је правилније источно-западног правца, што је базилика морала избећи девијацијом према североистоку, због препреке театарских конструкција. Пронађени су трагови старије апсиде источније смернице, нешто западније повучене на углу апсиде и јужног брода базилике. Зид који затвара простор наговештава ширину од 4 м. Зидови те најстарије зграде не премашују 2 м (од камена и малтера 1,60 м; изнад тога градња је од опека). Унутрашња северна страна зида у близини баптистерија има горњу површину украшену секо фреском (почетак 4. в.) испод које се налази права фреска краја 3. века. Оба слоја су обрађена истим мотивима широких панела који подражавају инкрустацију мрамора а развојени су јонским пиластрима, према старој класичној традицији одомаћеној у Стобима. Она се понавља и у последњој фази у нартексу епископске базилике (Сл. 20). Б. Бошковић, (*Quelques remarques sur la grande basilique de Stobi et son rapport envers la structure urbaine de cette ville, Charisterion eis Anastasion K. Or-london IV. Athens 1957—1968, 184—189*) добија оправдање с тим за своју претпоставку датирања епископске базилике у Теодосијево доба, крајем 4. в. н.е., на обострано задовољство истраживача.

Датирање епископске базилике у I фази подним мозаицима, *opus sectile*-ом и контекстном керамиком, новцима Теодосија I, а друге фазе мозаиком у половину 5. века, — треба да се доведе у склад и са ситуацијом баптистеријума. Видећемо да је баптистеријум настао у вези са конструкцијом I базилике, јер се ослања директно на додатни потпорни зид који иде дуж јужног зида јужног брода, а исто тако доживљава другу фазу адаптације епископске базилике. У вези са југозападним делом базилике постоји још проблем узрока скраћивања јужног дела нартекса и приличне аксијалне умерености атријума (изобличеног у неправилни трапезоид). Поред тога што улица сече зид на северу атријума (на што је указао Бошковић), пада у очи паралелна зидна конструкција, која иде на јужној страни у правцу југоистока, чинећи оштар троугао у степеништу (Сл. 21) које води

¹⁰ Ibid.

из нартекса према доњем спрату зграде са апсидом, која је ту постојала и пре градње базилике а касније претворена у култну грађевину базилике са дозиданим горњим спратом, који је директно комуницирао са нартексом. На дну степеништа, у углу јужног и потпорног зида базилике сачувано је камено корито некадашње лековите чесме испод које је одводна канализација. Можда је одржано продужење примећене зидне конструкције југоисточног правца према Баптистеријуму остатак некадашње водоводне мреже, што би објашњавало мртви угао који је настао источно крај потпорног зида. Значајно је да се изнад чесме нашао обурвани мраморни блок сполије са натписом о подизању вотивних статуа Асклепија, Хигије и Телесфора, чији је храм на овом комплексу вероватно био најстарији култни објекат. Зидна конструкција југоисточног правца се прекида ограђеним предворјем, до кога се долази кроз поменути отвор апсиде. У овом простору је био зазидани прилаз у дужу правоугаону крипту са нишама. Суседно предворје припада већ Баптистеријуму.

Баптистеријум сачињава врло складну зграду уписану у квадрат, четворолисне основе са конхама у угловима и са тропама за подражавање кубета. План указује на порекло из Ефеса, 4. в., и Герасе, одакле се раширио по Грчкој. Конструкција грађевине слаже се са временом I фазе Базилике. Постоје четири улаза са сваког угла а на јужном зиду су главна врата. Piscina, уоквирена парапетима и надвишена балдахином са 6 стубова, служила је првобитно за ритуал имерзије. Тада је настала и мозаичка декорација, која претпоставља исту радионицу која је радила у Дому псалама. Иконографија је у духу еухаристије и рефригеријума раја. Слично сти са узорима у Грчкој (Lechaion, Longos) потврђују датирање на крај 4. и почетак 5. века (Сл. 22). Међутим, већ у току истог века дошло је до значајних преграђивања, која су настала после инвазије Теодориха 479. г.¹¹ Мраморни класични кантарос на једном углу писцине указује на новонасталу концепцију ритуса крштења аблацијом или инфузијом (Сл. 23). После рушења куполе постављени су нови, јачи стубови. Изнад мозаика постављене базе и јонски импосткапители имали су да држе нову сводну конструкцију. Пошто малтер основе фресака

прелази и сече бордуру мозаика, иначе оштећених, значи да су фреске прављене касније од њих. Исто тако и инкрустација писцине. Фрагменти фресака (Сл. 24) са ликовима еп фасе у тричетврти и у профилу, истицањем отворених очију, осветљених површина и колористичким моделовањем, чак и покушајем перспективних смањења, — одговарају онима у нартексу базилике и стилу синајских икона 5. в. Касније су фреске премазиване уношењем стилизованих геометријских украса, симболичних знакова и крстова, вероватно после земљотреса 518. г.

Источно од Баптистеријума је био apoditegion, првобитна свлачионица за вернике при припреми за крштење. Ова дворана имала је централни стубац са аркама за засвођивање. Зграда је напуштена када је дошло и до пропасти 570. г. Јужно од Баптистеријума био је простор за раздавање освећене воде. Ту је нађено пуно даровног новца од 4. до 6. в. са последњим Јустина II.

На крају треба истаћи мукотрпан посао на скидању фресака и мозаика и састављању оштећених делова фрагмената. То су вршили стручњаци Завода за заштиту споменика културе Македоније: Б. Георгиевски и М. Петровски. При том су запажене технолошке разлике. Мозаици са порушеног горњег спрата јужног катехуме на у фрагментима слажу се са оним из нартекса и због своје глачаности. Примећена је и употреба стаклених мозаика, рађених *in situ*. Фреске римског доба рађене су на глиненој подлози и на малтеру мешаном са сламом и плевом, док су од 4. века директно на малтеру, са интонаком. Фреске и штукатура глачане су мраморним прахом и премазиване воском. У синагоги је употребљаван црвени хидраулични малтер за подлогу секо-фресака. Трагови *opus sectile*-а могли су се реконструисати и по отисцима у малтеру и остацима боје.

Остаје најзад још најтежи проблем благовременог упоредног одржавања, конзервације и презентације појединих објеката, целине ископина, сталне научне контроле и оживљавање локалитета за друштвену заједницу. За то треба да се створе услови, организација и сарадња научних и техничких институција и општинских и републичких органа.

Борђе МАНО-ЗИСИ

James WISEMAN

¹¹ W. Dinsmoor, The Baptistery, its roofing and related problems. Studies of Stobi II, 1975.

FOUILLES DE STOBI, 1970—1974

Les recherches de Stobi, réalisées dans le cadre du programme archéologique yougoslavo-américain (1970—1974), avaient pour but de délimiter l'extension et les phases d'évolution de la ville. Les travaux furent concentrés sur des surfaces données et des monuments d'architecture particuliers, dans le but de dégager les éléments les plus caractéristiques.

Le problème du plus premier habitat et des plus anciens cimetières dans l'espace limité par les remparts de la ville est devenu plus clair après la découverte de tombes à inhumation hellénistiques, d'ateliers de potier, de vestiges de la *polis*, et même d'un site, sorte d'acropole, sur la terrasse la plus élevée. Les monnaies de Philippe V de Macédoine, les unguentaria de type «fusiforme», les vases de Samos, les terres cuites et la verrerie font tous partie de ces nouvelles trouvailles.

Dans la couche romaine ancienne, du IIe—Ier siècles av.n.è., la présence des coupes mégariennes et des terres cuites témoignent de la persistance du goût hellénistique. Cependant, les sols et les plans d'architecture, comprenant des traces d'atrium et des fragments de colonnes, se dégagent assez nettement déjà. Pour cette époque est caractéristique la trouvaille d'un trésor de deniers républicains, contenant une tétradrachme athénienne, aussi.

La nécropole romaine, commençant au temps d'Auguste, se situe en dehors des remparts de la ville. Elle s'étend de la porte auprès de la voie menant à Héraclée. Dans les tombes à incinération, entourées de périboles, dominent encore les terres cuites hellénistiques et les strigiles, trouvés à côté de unguentaria de type romain. Les éléments autochtones se reconnaissent de plus en plus dans la forme circulaire du péribole en pierre, dans les figures de culte de Télésphore, du Cavalier thrace et de Mercure, et surtout, au IIIe siècle, dans les urnes des tombes à étages. On trouve parallèlement des inhumations qui, du IVe au VIe siècle, deviendront le mode funéraire dominant. Le plus souvent les morts étaient ensevelis dans des tombes recouvertes de larges tuiles disposées en double pente. Par ailleurs, des sépultures chrétiennes ont été constatées autour de la basilique cimetériale.

La ville était située sur une pente à trois terrasses, descendant en direction de Crna Reka. A l'époque moyenne de l'empire, le centre se trouvait, semble-t-il, dans la ville basse. Après de l'Erigon (Crna Reka), à côté de la rue qui longeait le rempart extérieur, ont été découvertes les ruines d'un vaste complexe architectural, identifié comme Casa Romana ou Villa urbana. L'édifice était habité du Ier au IIIe siècle de n.è. Son décor pariétal est le plus impressionnant; dans la première phase imitation d'incrustations en marbre, dans la seconde phase panneaux en stuc alternés de pilastres ioniques et beaucoup de fragments de fresques.

L'étude des remparts intérieurs, effectuée par des tranchées, a pu démontrer qu'ils avaient été érigés au IVe siècle au-dessus des ruines de bâtiments datant du IIe et du IIIe siècle de n.è. Les assises des fondations du rempart ont été trouvées dans cette tranchée à la profondeur de 5m, au-dessus d'un pavement en mosaïque appartenant à un spacieux édifice qui dans sa plus grande partie s'étend à l'est du rempart. A l'ouest du rempart, l'édifice se rattache par un escalier à un bâtiment légèrement plus large. Le couloir voûté de l'escalier était

bordé de hautes niches arquées, dans lesquelles se trouvaient les bases à inscriptions destinées aux statues érigées en l'honneur du centurion C. Aelius Priscus Primipilarius et de son père Caius Secundinus. Les sols de cette partie du bâtiment étaient parés en opus sectile.

Sous la basilique chrétienne centrale se trouvait un couche hellénistique et romaine ancienne, par-dessus laquelle la Synagogue avait été construite au IIIe siècle. Le nom du bienfaiteur principal et père de la communauté juive de Stobi, connu auparavant par l'inscription gravée sur une colonne de l'atrium, Policharmos, a été confirmé sur les parois décorées al secco, par une dédicace placée dans une tabula ansata, selon la coutume habituelle des synagogues. Le long des murs étaient disposés des bancs, caractéristiques pour les synagogues. Dans la seconde phase de construction, pendant la période transitoire du IIIe au IVe siècle, le sol de pierre de la synagogue a été remplacé par un pavement en mosaïques, tandis que les murs recevaient un décor en stuc et des fresques sur lesquelles se voient des graffiti de menorah. La Synagogue communiquait avec le bâtiment adjacent, la Domus Psalmarum, devenue résidence chrétienne après l'érection de la basilique au-dessus de la Synagogue démolie.

Les recherches effectuées dans le Théâtre avaient pour but l'étude des phases de construction de l'orchestre, de la scène, du parodos, du refugium, de l'analeme et des substructions des couloirs radiaux et circulaires. L'immense cavea, destinée à 7600 spectateurs, a été préservée dans sa partie sud jusqu'à la diasoma. On a pu constater partout deux phases de construction. Dans la partie ouest du couloir circulaire a été trouvée une conduite d'eau, avec des objets du IIe siècle de n.è. Dans le couloir radial, une monnaie de Marc — Aurèle, trouvée sur le sol de la première phase de construction, situe l'origine de l'édifice au IIe siècle de n.è. Les trouvailles faites dans le sol postérieur indiquent une date autour de la fin du IIIe et du début du IVe siècle. A la même époque a été érigée la clôture au-dessus de la balustrade envers l'arène. Dans la première phase de construction, le tunnel du «Charon» menait de l'orchestre sous la scène.

De l'époque de destruction du Nemeseion provient un trésor de monnaies d'argent et d'or de la fin du IVe siècle (Gratien et Valentinien).

La Domus Fullonica a permis d'étudier la stratigraphie d'une insula d'habitation, du Ier au VIe siècle. Les trésors de monnaies de Titus et de Domitien, d'Antonin et de Gordien révèlent le terme des trois phases principales. De la phase initiale sont surtout intéressantes les trouvailles faites dans la partie haute, à l'ouest. Il s'agit de fresques d'époque flavienne à motifs animaliers et floraux, peintes sur les parois d'une pièce et dans les fonderies à fosses et à canaux. La spacieuse salle à l'intérieur du bâtiment était pourvue d'un hypocauste. La partie centrale intérieure de la salle à abside, l'atrium et la pièce à petite abside du côté opposé nord, ont trouvé leur fin au IVe siècle déjà. Les pièces ont été alors adaptées pour les besoins de petites unités familiales. Au Ve siècle se trouvaient là les Fullonica et Gynecaea pour le travail et la co'oration des tissus.

Le complexe de l'église épiscopale et du baptistère a révélé aussi l'existence de plusieurs phases de construction. Le presbyterium a livré deux sols

(le plus ancien en opus sectile) avec chancels, tandis que dans le colatéral sud a pu séparer deux sols à mosaïques différentes. La mosaïque supérieure correspond par son style à la mosaïque du narthex. La mosaïque inférieure, à inscriptions de Péristeria et de Diaconissa, est du IVe siècle. Les concordances avec l'inscription du palais de Péristeria sont évidentes (dans la continuation de l'emblème marin, ajouté plus tard). Entre les deux sols ont été trouvées des monnaies s'échelonnant de Théodose Ier à Théodose II (donc de la fin du IVe et de la première moitié du Ve siècle). Cependant, on a pu découvrir sous la terrasse artificielle de la basilique, un bâtiment de culte plus ancien encore, soigneusement orienté, provenant de la fin du IIIe et du début du IVe siècle. Des fresques plus anciennes ont été découvertes sous la couche supérieure al secco de son mur. Ces fresques comprennent des imitations d'incrustations en marbre, exécutées sur des panneaux alternés de pilastres ioniques.

Le narthex de la basilique communique par un escalier placé au sud avec les parties basses de la terrasse basilicale. On accédait au vestibule de la crypte sous le colatéral sud de la basilique et au baptistère par un édifice absidal antérieur (transformé plus tard en consignatorium annexe à étage). Par sa forme de trèfle à quatre feuilles, à conques disposées aux angles, le baptistère suggère l'existence de trompes soutenant la coupole. La construction de la première phase, avec piscine sous baldaquin soutenu par des colonnes et ses mosaïques révélant des modèles d'Asie antérieure et de Grèce, appartient au IVe siècle. Les mosaïques se rattachent à

celles reconnues dans la Domus Psalmarum, de la fin du IVe siècle. Des adaptations ont eu lieu après l'invasion des Goths (en 429).

Des colonnes ioniques plus puissantes ont été disposées auprès de la piscine, sur la mosaïque, pour soutenir la nouvelle construction voûtée. Le baptême avait lieu par ablution du cantharos. Les fresques de cette époque s'accordent par leur technique et par leur style avec celles trouvées dans le narthex de la basilique, datant de la fin du Ve siècle. Les motifs stylisés, symboliques et géométriques, exécutés en al secco par-dessus ces fresques, sont vraisemblablement postérieurs au tremblement de terre survenu en 518. A l'est du baptistère se situe l'apoditerium, au sud la pièce pour la distribution de l'eau bénite. On a trouvé là des dons en monnaies, s'échelonnant du IVe siècle jusqu'à Justin II (la fin de Stobi se situe probablement en 570).

Enfin, on doit attirer l'attention du lecteur sur le patient effort fourni par les spécialistes au cours du découpage et de la reconstitution des fresques et des mosaïques endommagées, de la conservation des monuments d'architecture, de l'enregistrement minutieux des trouvailles et de la mise sur pieds du musée local. La documentation déjà abondante était complétée par les analyses au C-14 et les études anthropologiques, biologiques, géologiques et écologiques faites sur place.

Djordje MANO-ZISSI

James WISEMAN

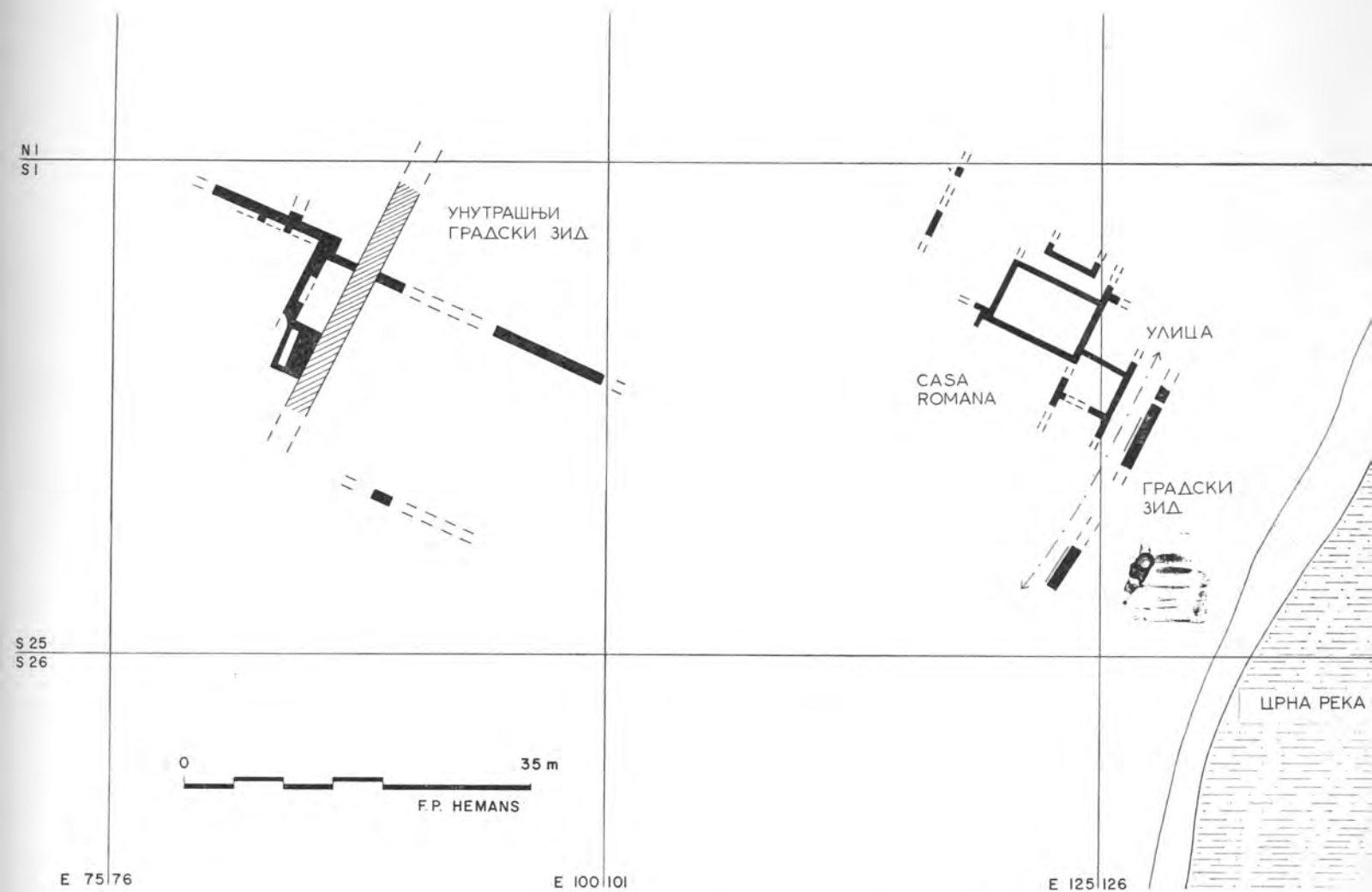

1. — План ископина у Стобима. — Fig. 1. — Plan des fouilles de Stobi.

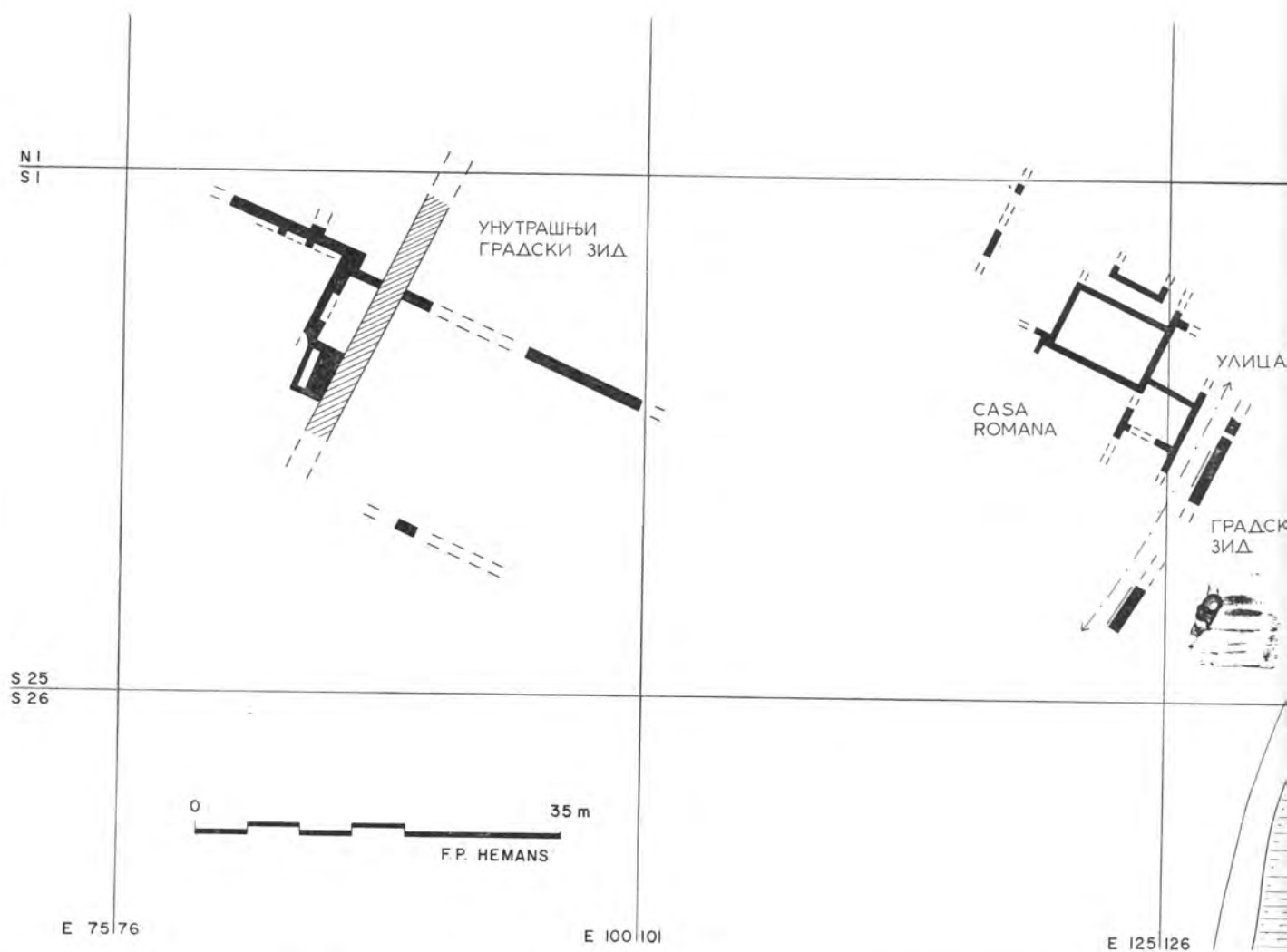

Сл. 1. — План ископина у Стобима. — Fig. 1. — Plan des

Сл. 2. — Детаљ плана доњег града. — Fig. 2. — Détail du plan de la ville basse.

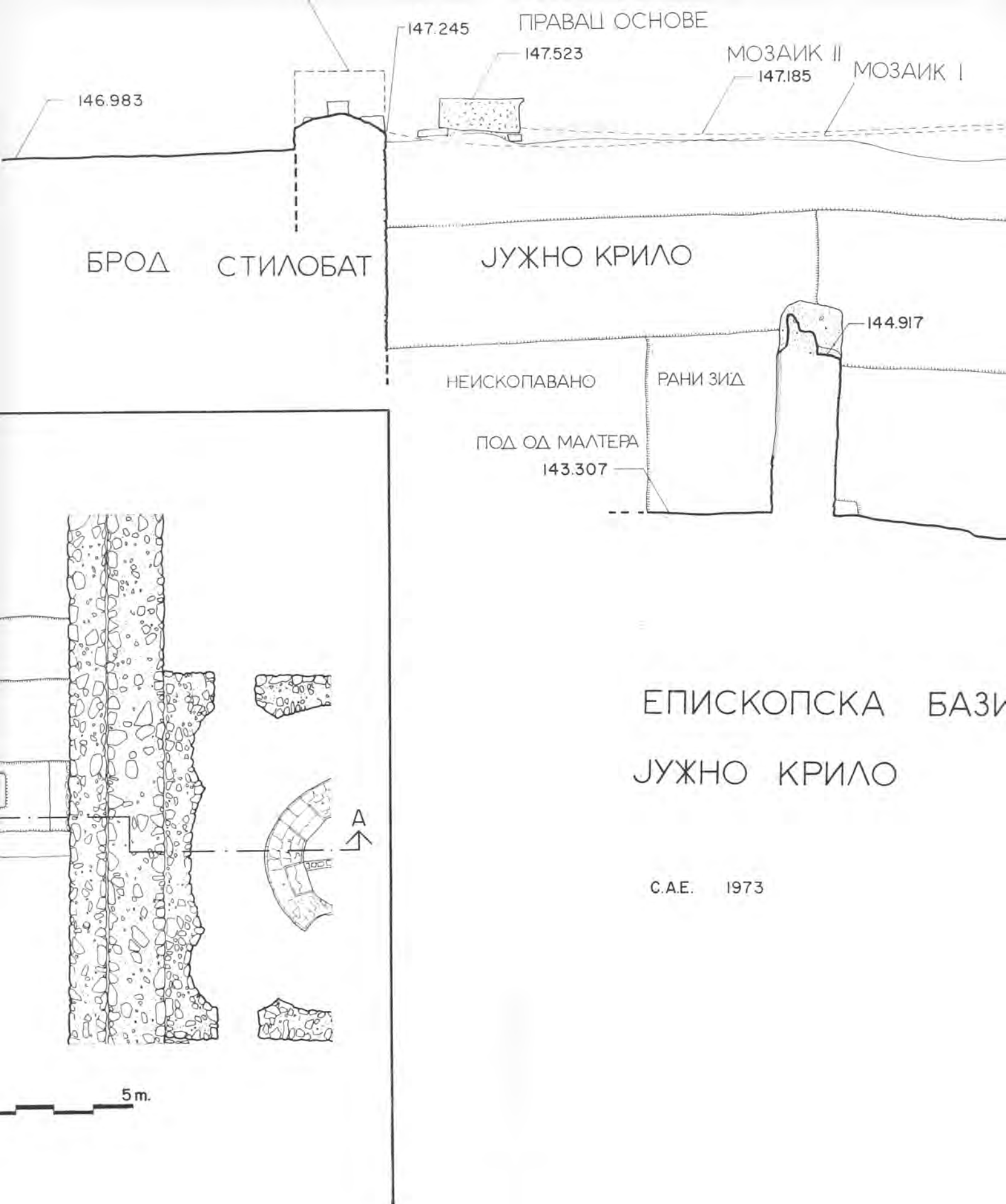
Сл. 2. — Детаљ плана доњег града. — Fig. 2. — Détail du plan de la ville basse.

СКОПСКА БАЗИЛИКА
ЈУЖНО КРИЛО

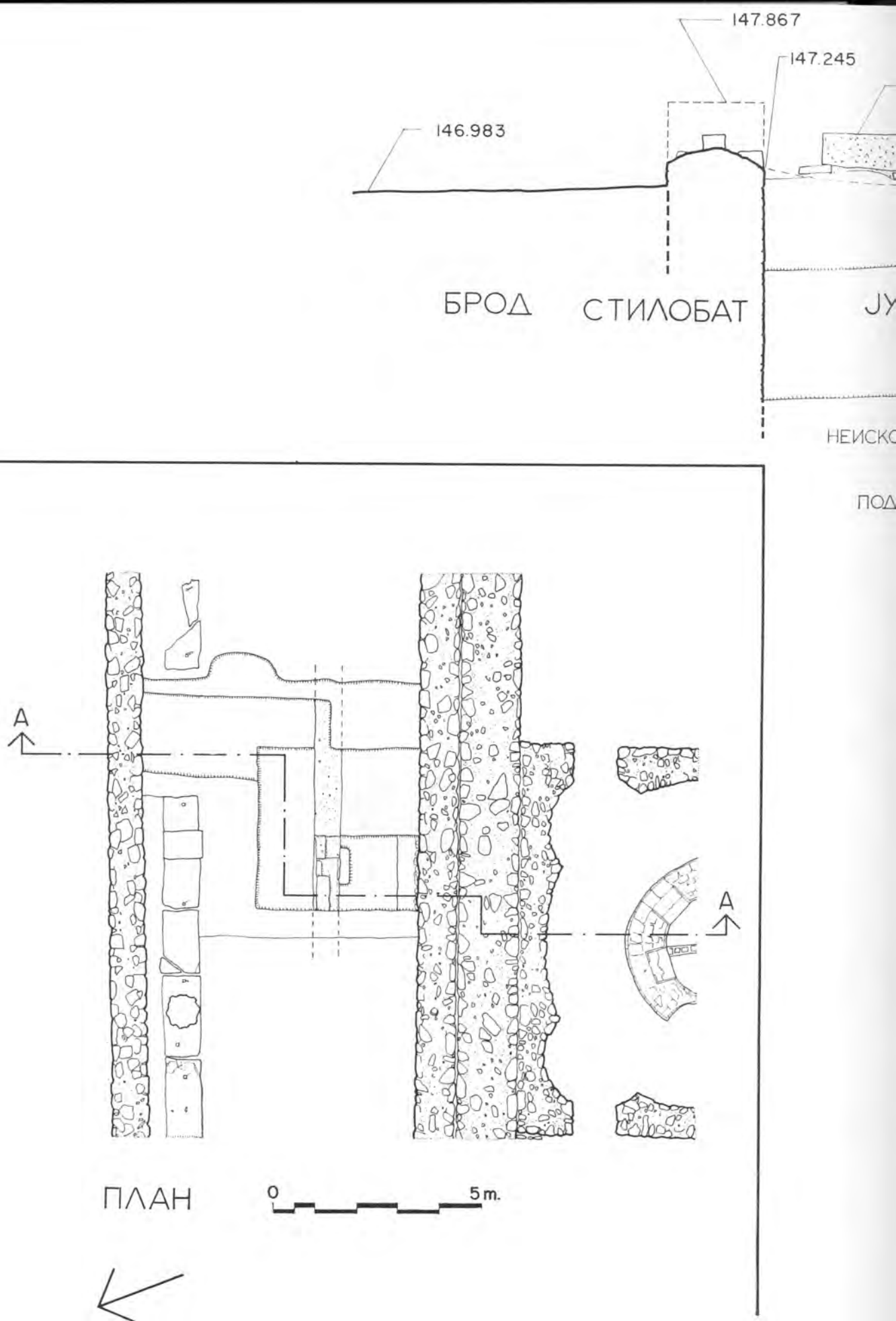
1973

пресек најстарије зграде — Fig. 19a. — Plan et coupe de l'édifice plus ancien.

Сл. 19a. — План и пресек најстарије зграде — Fig. 19a. — Plan et coupe de l'édifice plu

Сл. 3. — Хеленистички unguentarium (најдубљи слој под синагогом).

Сл. 4. — Гроб са кружним периболосом.

Сл. 5. — Гроб са кремацијом из Августова доба

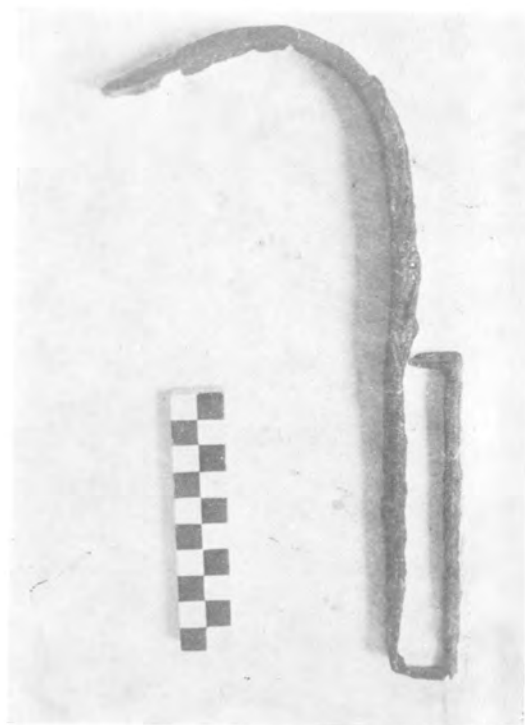
Fig. 3. — Unguentarium hellénistique (la plus profonde couche sous la synagogue).

Fig. 4. — Tombe à péribole circulaire.

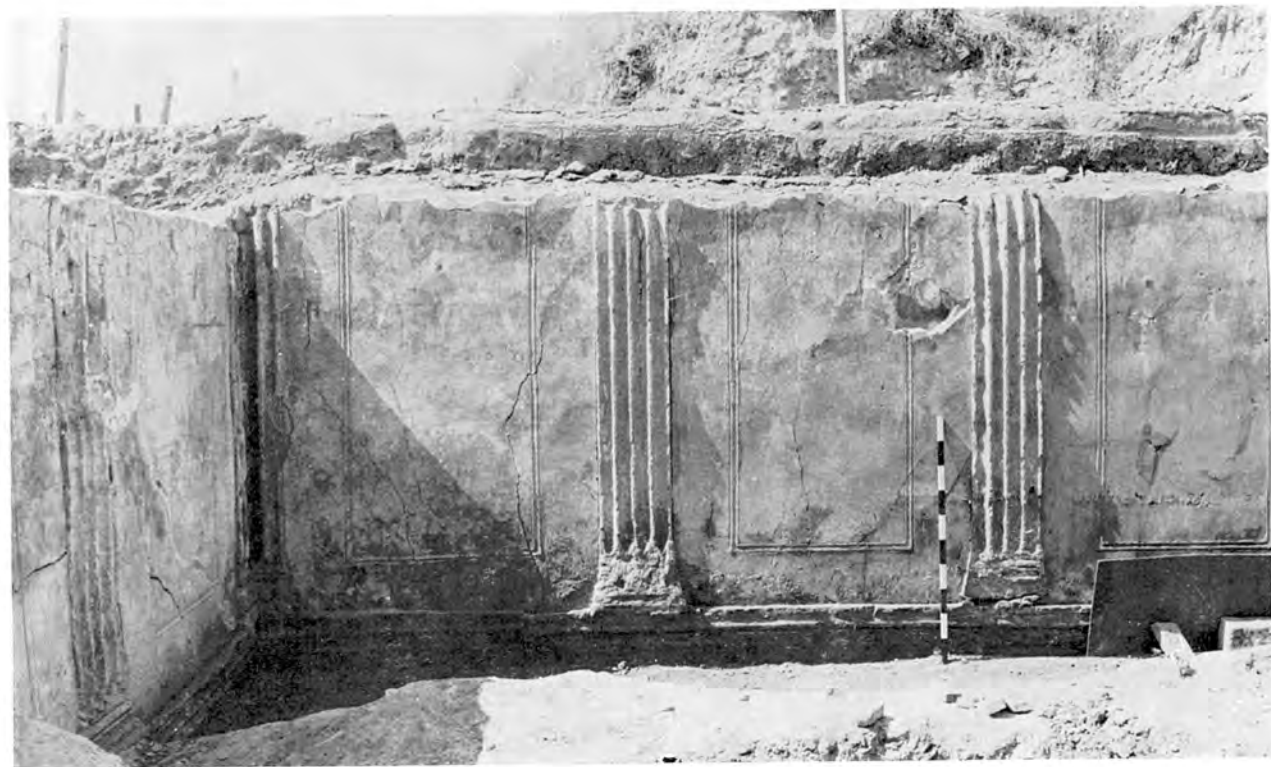
Fig. 5. — Tombe à incinération du temps d'Auguste.

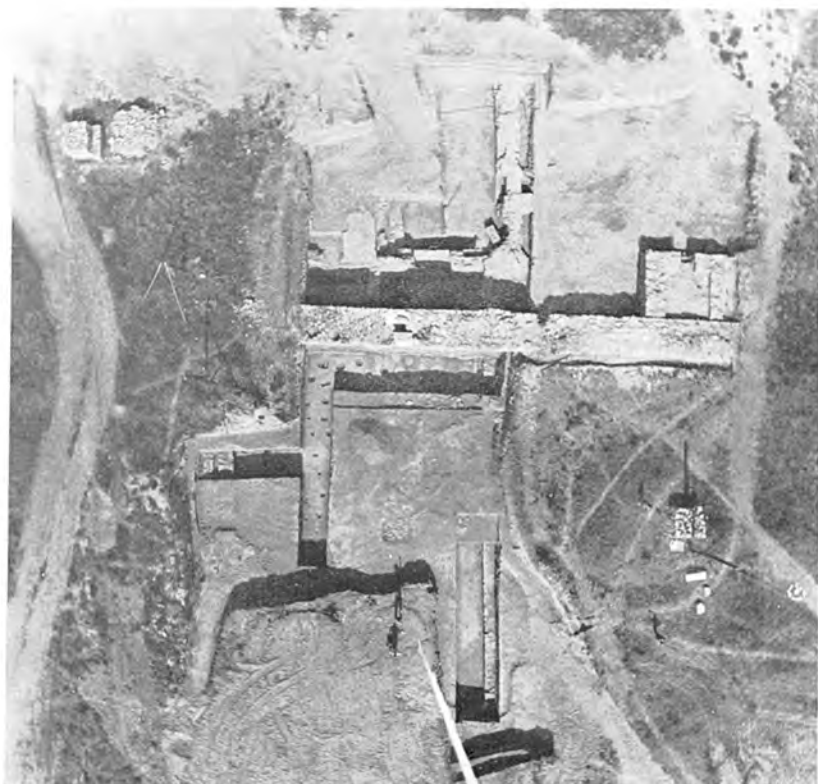
Сл. 6. — Теракоте: Афродита — Орфеј — Дете са гуском — Афродита.
Fig. 6. — Terre cuite: Aphrodite — Orphée — Enfant à l'oie — Aphrodite.

Сл. 7. — Теракота Телесфора са дететом.
 Сл. 8. — Гвоздени стригил 1. в. — Бронзани Меркур 3. в.
 Fig. 7. — Terre cuite de Têlesphore avec l'enfant.
 Fig. 8. — Strygile de fer (Ier s.) — Mercure de bronze (IIIe s.).

Сл. 9. — Старија стукатура у Casa Romana.
 Сл. 10. — Млађа стукатура у Casa Romana.
 Fig. 9. — Stuc ancien de la Casa Romana.
 Fig. 10. — Stuc récent de la Casa Romana.

Сл. 11. — Балонски снимак зграде 2.—3. в. пресечене бедемом.

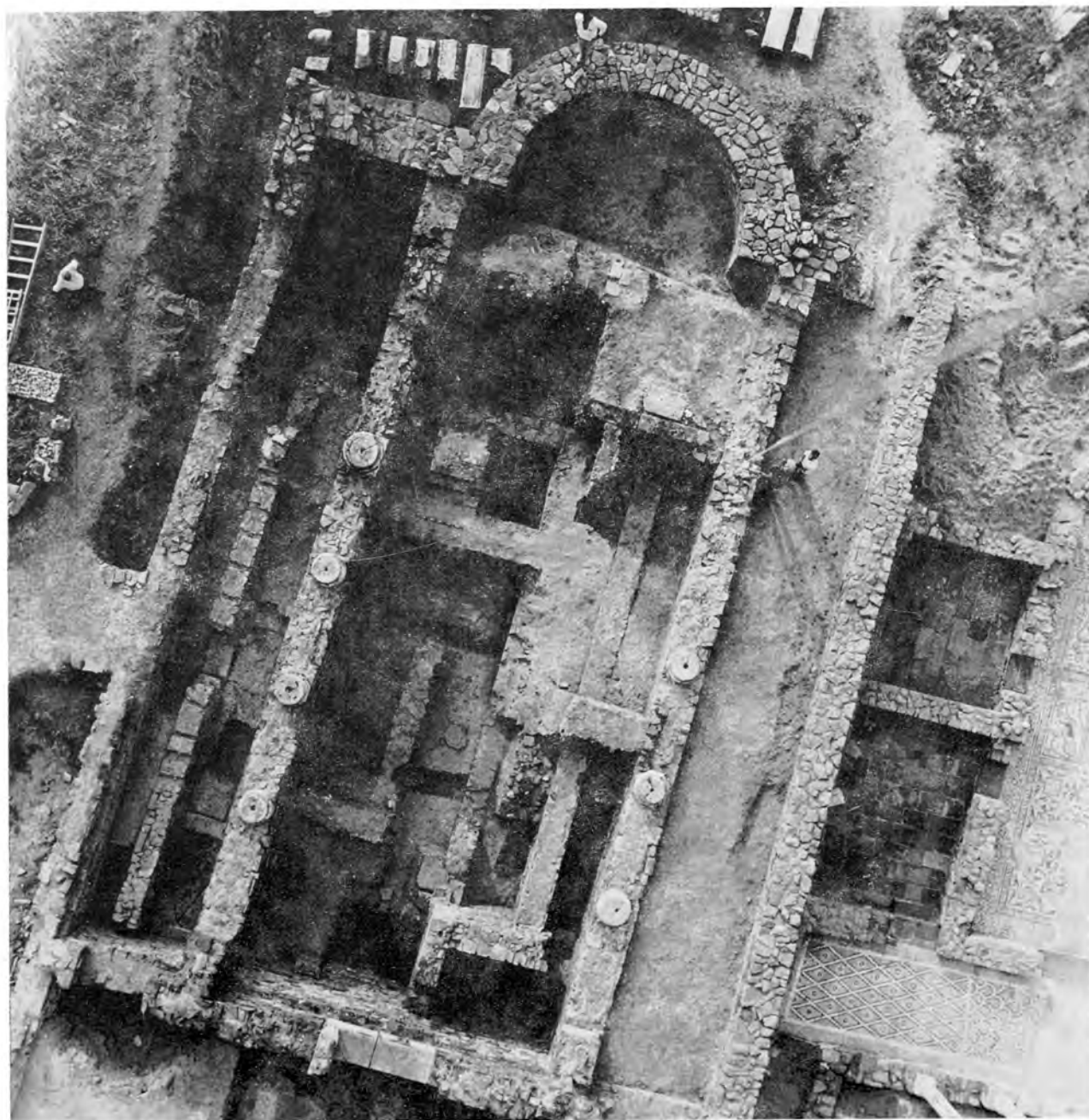
Сл. 12. — Мегарски пехар из слоја под синагогом.

Сл. 13. — Атичка тетрадрахма и републички римски денари из оставе под синагогом.

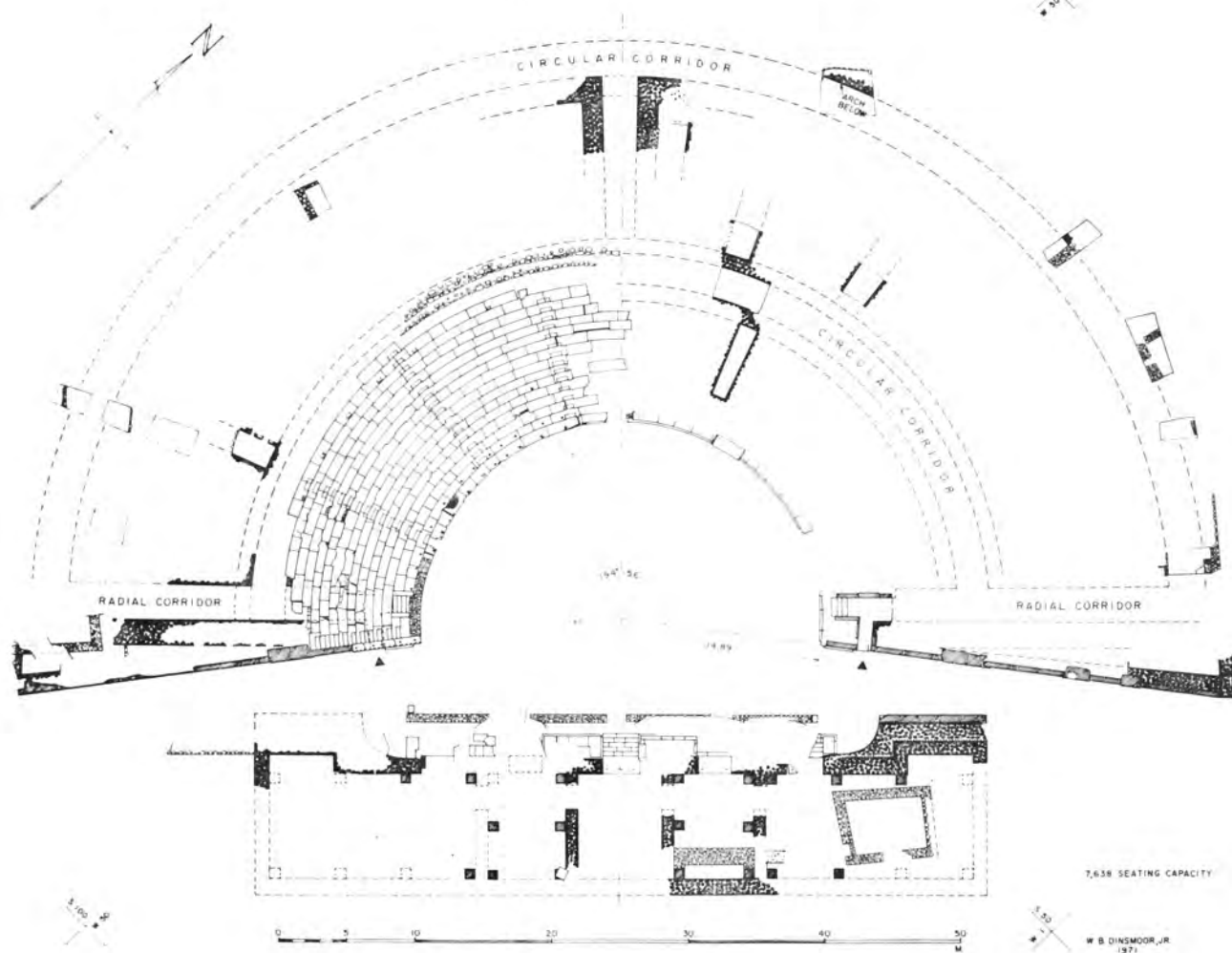
Fig. 11. — Photo aérienne du bâtiment du IIe—IIIe siècle sectionné par le rempart.

Fig. 12. — Coupe mégarienne de la couche sous la synagogue.

Fig. 13. — Tétradrachmes attiques et deniers romains républicains du trésor sous la synagogue.

Сл. 14. — Балонски снимак Централне базилике — Синагоге.
Fig. 14. — Photo aérienne de la basilique centrale — synagogue.

Сл. 15. — План Театра — Централни рефугиум у вези са аксиалним коридором.
 Fig. 15. — Plan du théâtre — refugium central en rapport avec le corridor axial.

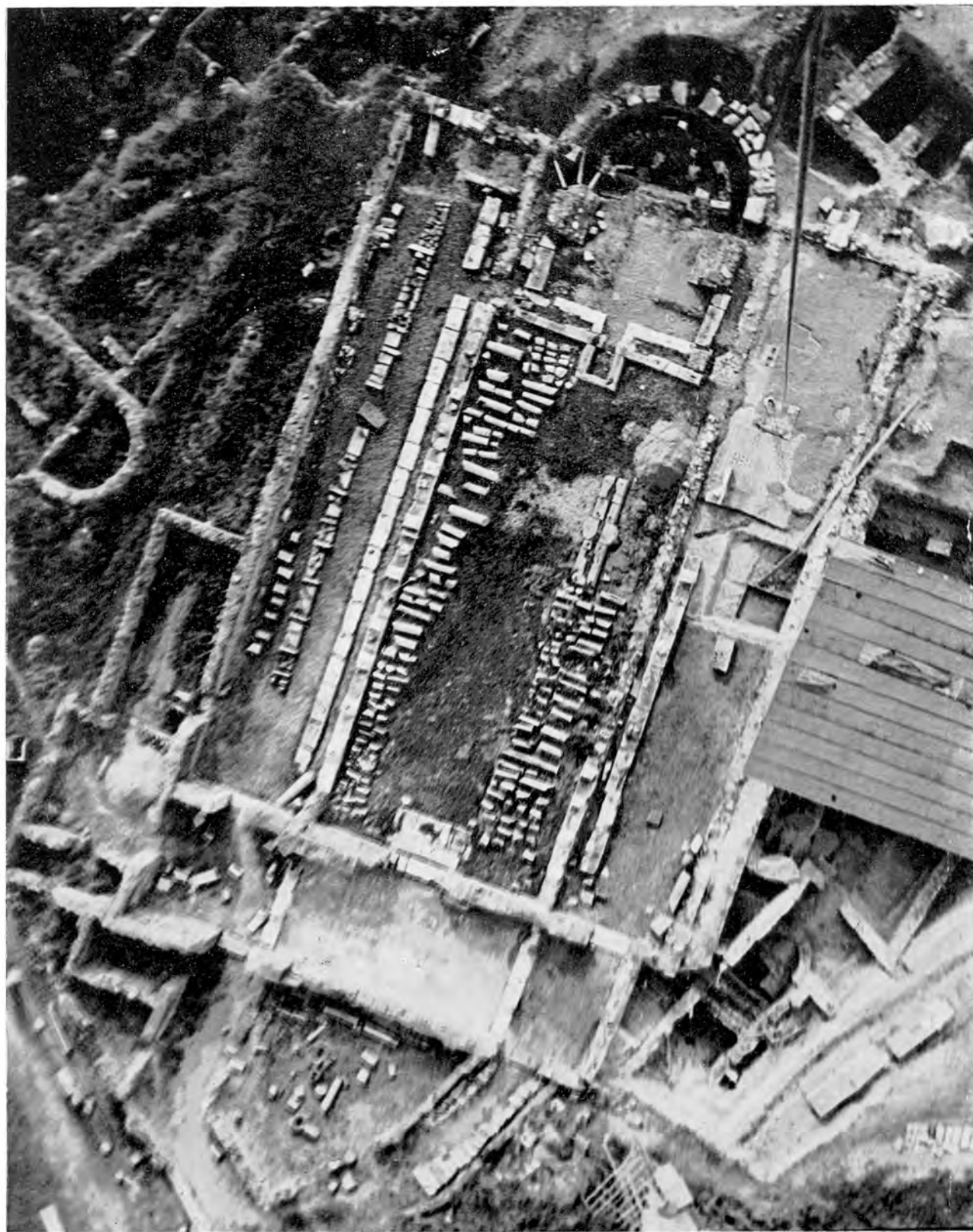

Сл. 16. — Балонски снимак Театра са околином.
Fig. 16. — Photo aerienne du théâtre et de ses environs.

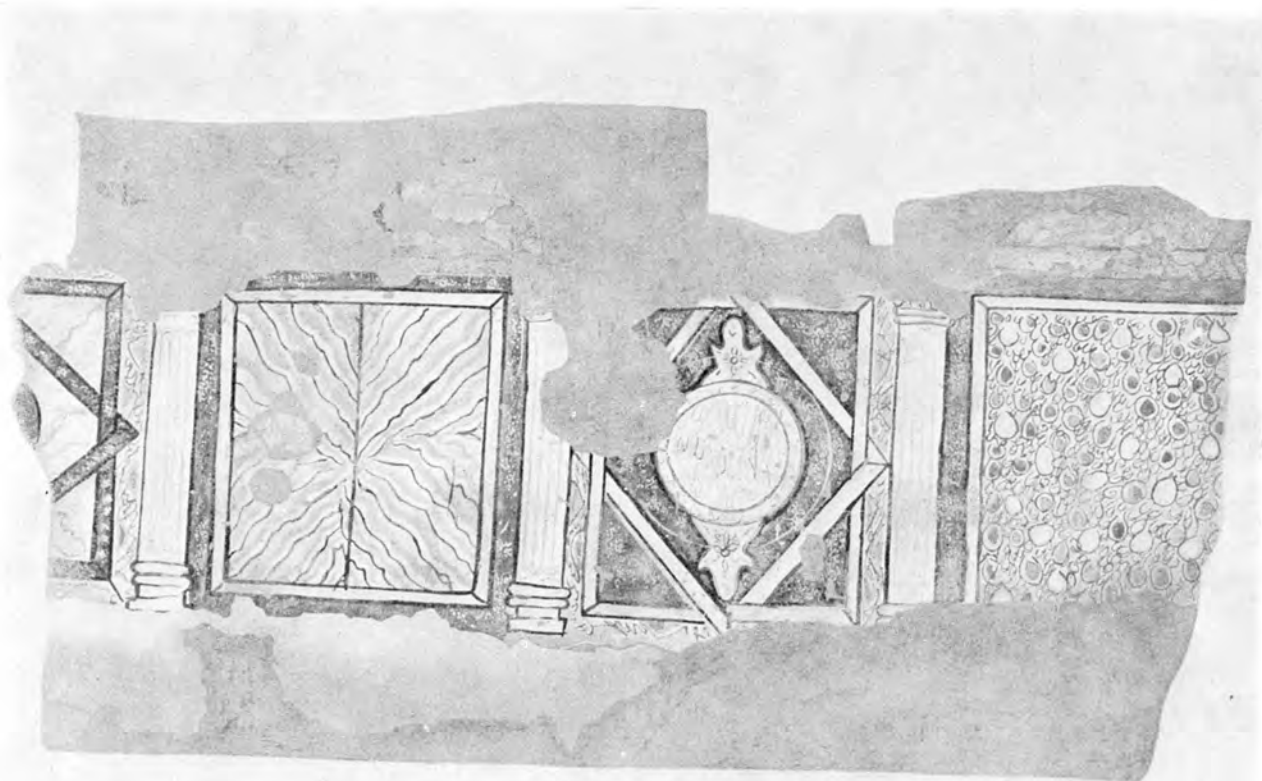
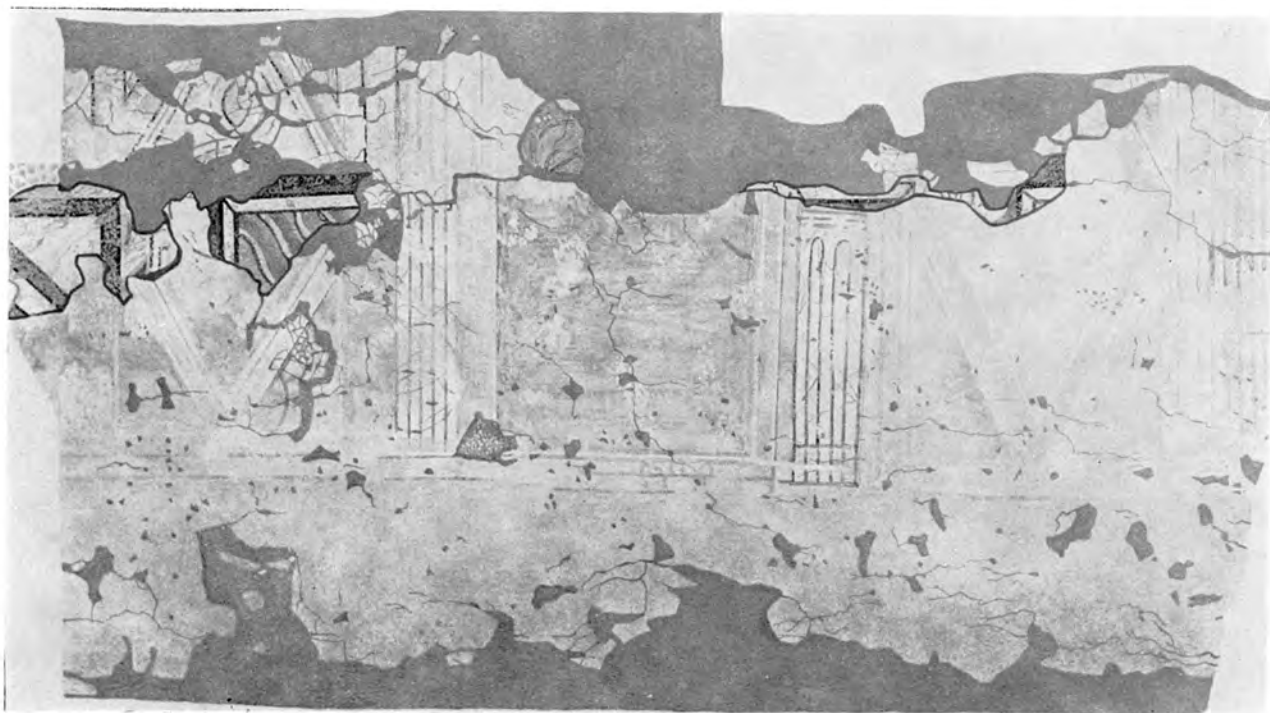

Сл. 17. — Златници оставе из Немезејена: Гратиан и Реверс Валенс и Валенти-
ниан. Сл. 18. — Хипокауст из Domus Fullonica.

Fig. 17. — Monnaies d'or du trésor du Nêmeséion. Fig. 18. — Hypocauste de
la Domus Fullonica.

Сл. 19. — Балонски снимак комплекса епископске базилике.
Fig. 19. — Photo aérienne du complexe de la basilique épiscopale.

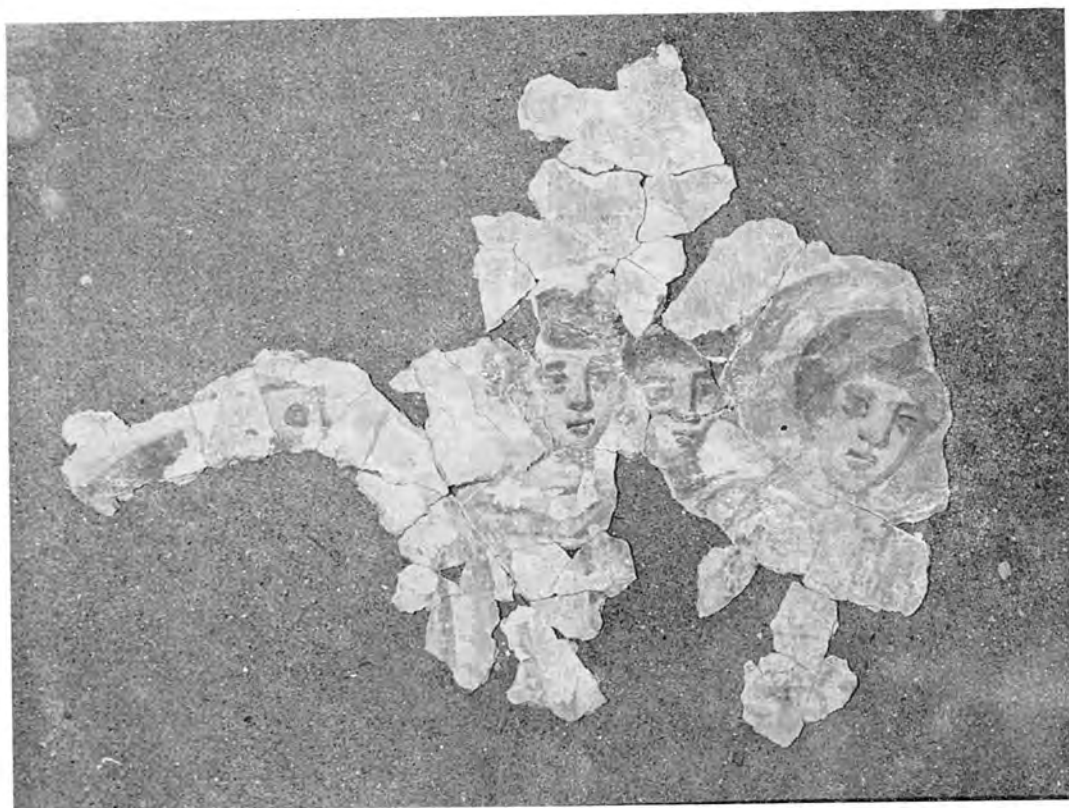
Сл. 20. — Горња слика-сессо најстарије градње. — Доњи слој фреске.
Fig. 20. — Peinture supérieure — secco, de la plus ancienne construction; couche inférieure des fresques.

Сл. 21. — Ступениште из нартекса води ка нижем јужном комплексу.
Fig. 21. — L'escalier du narthex menant vers le complexe sud inférieur.

Сл. 22. — Баптистериум I. — Сл. 23.. — Баптистериум II.
Fig. 22. — Baptistère I. — Fig. 23. — Baptistère II.

СЛ. 24. — Фреске Баптистеріума.
Fig. 24. — Fresques du baptistère.

Стари градови у доњем Полимљу

I. ОПШТИ ДИО

Област доњег Полимља има једну посебност и величину своје историјности. То су субструкције старих градина и градова, изузетни споменици историјске географије и историје овога краја. Ријетки су крајеви у нашој земљи, ако их уопће и има, у којима се на мањем простору налазе и виде зидине толиког броја старих градова, као што је то случај са побријежјем ријеке Лима, управо од Прибоја низводно, до ушћа те ријеке у Дрину. На тој раздаљини, која не прелази 31 км зрачне линије, утврдио сам 16 локација некадашњих градина, градова или утврђених двораца. Дода ли се томе броју и град наспрам самог ушћа Лима у Дрину, на лијевој обали Дрине, чија је постава, без двојбе, стратегијски била везана и за Полимље, онда се број старих утврда на овоме подручју пење на 17.

Подаци о тим градовима и градинама, које овађе износим, темеље се у првом реду на личном *рекогносцирању терена* 1971. године приликом прикупљања грабе за израду монографије о Рудом, која је послје и објављена,¹ те на два нова и особита извора: први *катастарски планови* овога подручја (у Скупштини општине Рудо) и земљишне књиге лимског подручја у Општинском суду у Вишеграду. Оба извора настала су као службени и државни списи и документи у деветом деценију прошлог вијека узимањем података на самом терену; а том приликом су од самога народа на лицу мјеста добивена и у оба извора, а нарочито у земљишне књиге уписана имена крајева, предјела, локалитета, чак и сваке земљишне парцеле. Имена као топоними представљају, уопће узевши, драгоцјен, некад

чак и изненађујући путоказ у одређеним расуђивањима и закључцима, а у тој вриједности показали су се управо и у овоме случају.

Данас су, свакако, те утврде све саме рушевине, а неке је и земља прекрила. Значајно је, међутим, да су све лоциране, управо нанизане уз Лим и његово уже подручје. Разумљиво, све су на вишим или високим бреговима и брдима, али неке и на високим, окомитим стјенама непосредно над Лимом, што вриједи посебно за градине низводно од Рудог.

Неке од тих фортификација већ су идентифициране као средњовјековни познати градови, али ниједна није засебно ни претраживана, ни иначе проучавана. Баш у томе посљедњем погледу изнимку чини особито вриједна студија Михајла Динића *Земље Херцега Светога Саве*,² у којој је тај писац идентифицирао, а мањим дијелом само покушао идентифицирати градове и на овоме подручју као посједе Херцега Стјепана по повељама арагонско-неапољског краља Алфонса (1444. и 1454) и римског краља Фридриха III (1448) те по властитим налазима у писаним споменицима у Дубровачком архиву. У том дјелу, на које ћу се више пута позивати, говори се и расправља о више градова и у долини Лима, бар с лијеве стране те ријеке, докле је, без двојбе, допирао посјед херцега Стјепана.

Говорити о поријеклу свих тих фортификационих објеката као и о епохама, у којим су били у употреби, представљало би, без археолошких претрага, обичну импровизацију. По начину њихова лоцирања, величини простора и другим неким елементима засада се може истакнути само велика вјероватност, да дио тих објеката представља илирске утврде (градине) из вјекова прије наше ере. Такво становиште допуштају досадашњи резултати науке о илирским

¹ Рудо и рудски крај кроз вијекове у књизи *Рудо — споменица поводом 30-годишњице Прве пролетерске бригаде*, Сарајево 1971, 179 — 240 (штампано и као сепарат).

² Михајло Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, Глас СКА, CLXXXII, Београд 1940.

утврђењима као бројној појави, типичној баш за Илире. Не треба искључивати могућност ни о римској провенијенцији тих утврда, јер су их Римљани и романизовани Илири могли преузети и посјести, а и сами градити. Истина, утврђења по брдима нису типична за римски период (насеља и војни гарнизони спуштали су се тада у равницу), али и поред тога на читавом Балкану, гдје су боравили римски претходници, Илири, појава утврда као римских каструма по брдима је сасвим могућа због тадашњих изузетних прилика у овим крајевима, у којима су Илири не само водили огорчену борбу при пацификацији, него касније и дизали устанке и тако представљали латентну и сталну опасност за римску власт.

Хисторичара особито занимају прилике ових градова у средњем вијеку. Јесу ли били запосједнути, који су то били, ко је њима управљао? На та питања може се само дјеломично одговорити, али свакако више неголи за прилике у временима која су претходила. За неке градове зна се и по имену и по локацији, а за неке, опет, само по имену да су служили својој сврси у средњем вијеку.

Оне који се јављају у писаним хисторијским споменицима можемо пратити тек од краја четрнаестог стољећа, чему није разлог, по свој прилици, непостојање или некориштење тих градова и прије тога доба, него једноставно недостатак писаних извора. Тако и о припадности само неких од тих градова имамо податке тек из прве половине идућег, 15. стољећа. Тада се, наиме, на хисторијској позорници Босне јављају двије моћне домаће породице, Косаче и Павловићи, које држе читаву југоисточну Босну, заједно са доњим Полимљем, и читаву данашњу Херцеговину. У самој доњем Полимљу граница између посједа једне и друге кнежевске куће била је, углавном, баш ријека Лим: крајеви лијево од ријеке Лима били су у посједу Косача,³ а оним на десној страни ријеке владали су Павловићи, чији је средишњи двор био у граду Борчу изнад Месића. Тако су на данашњем рудском подручју биле двије различите кнежевине, готово двије државе, које су међусобно чак и борбу водиле. Страна лијево од Лима, као посјед херцага Стјепана, припадала је по њему прозваној земљи Херцеговини, а она на другој страни Босни. И таква управна подјела односно административна раздјела овога подручја одржала се овдје чак и кроз турски период, све до 1851.

На подручју јужно од Рудог херцег Стјепан имао је у својој власти, сасвим сигурно, Пријепоље, Милешевац (данашњи Хисарцик) и Ковин

између Прибоја и Пријепоља. Докле се на тој, десној страни Лима ширила према југу земља Павловића (чији су посједи били, колико се сигурно зна, Вишеград, Добрун и планина Бујак на граници данашње рудске и вишеградске општине), није сасвим познато. Из једног податка у Дубровачком архиву, према којем је негдје између 1405. и 1412. један дубровачки караван кретао *in Nabukoviza an Lim super territorio comitis Pauli*, може се извести закључак да је посјед Павловића излазио негдје јужно од Рудог на Лим.⁴ Кад би знали гдје је била Буковица из наведеног дубровачког записа, о којој Динић даје податак, да је била на путу за Ново Брдо и да је негдје у њеној околини било друго одређено каравана *Раван* или *Равно*,⁵ могли би се одређеније изјаснити. Засада је вјероватно само то, да су Павловићи држали на јужној страни Рудог мањи териториј између Лима и десне обале Увца.

Динићево увјерење да је ријека Лим била граница међу наведене двије кнежевине низводно (сјеверно) од Рудог може се, како ћу показати, сад коригирати односно допунити констатацијом, да је херцегових посједа ипак било и на супротној, десној страни Лима од Рудог низводно. Засада на то упућује посве поуздано град *Ревањски*, који се у наведеним даровницима спомиње као посјед херцегов, а којег сам убицирао на десној обали Лима баш у том крају. На то указују и градови *Мрсовац* и *Љубан*, које сам такођер нашао тамо, на десној страни Ријеке. Има и четврти податак, али засада само као индиција према којој се херцегов посјед може да сретне и на крајњем истоку, где у сваком случају треба да имамо Павловиће као господаре. То је још жив топоним *Сандаљ коса* који сам нашао у атару села *Бијело Брдо* на данашњем путу из Штрбаца у Добрун. Назив, с обзиром на ријеткост имена Сандаљ, може да изравно дозива у памет не само херцегов посјед у опћенитом смислу, него и присутност лично Сандаља Храниће Косаче, барем као привременог господара и тога краја.

II. ПОЈЕДИНИ ГРАДОВИ

1. КЛЕК НА УВЦУ. За ово име знамо из наведене студије М. Динића, гдје се тако разјашњава односно чита из назива у споменутом повељама (*Chechnanchou* 1444, *Klekh* 1448. и *Clech* 1454). М. Динић тај град сврстава у низ источ-

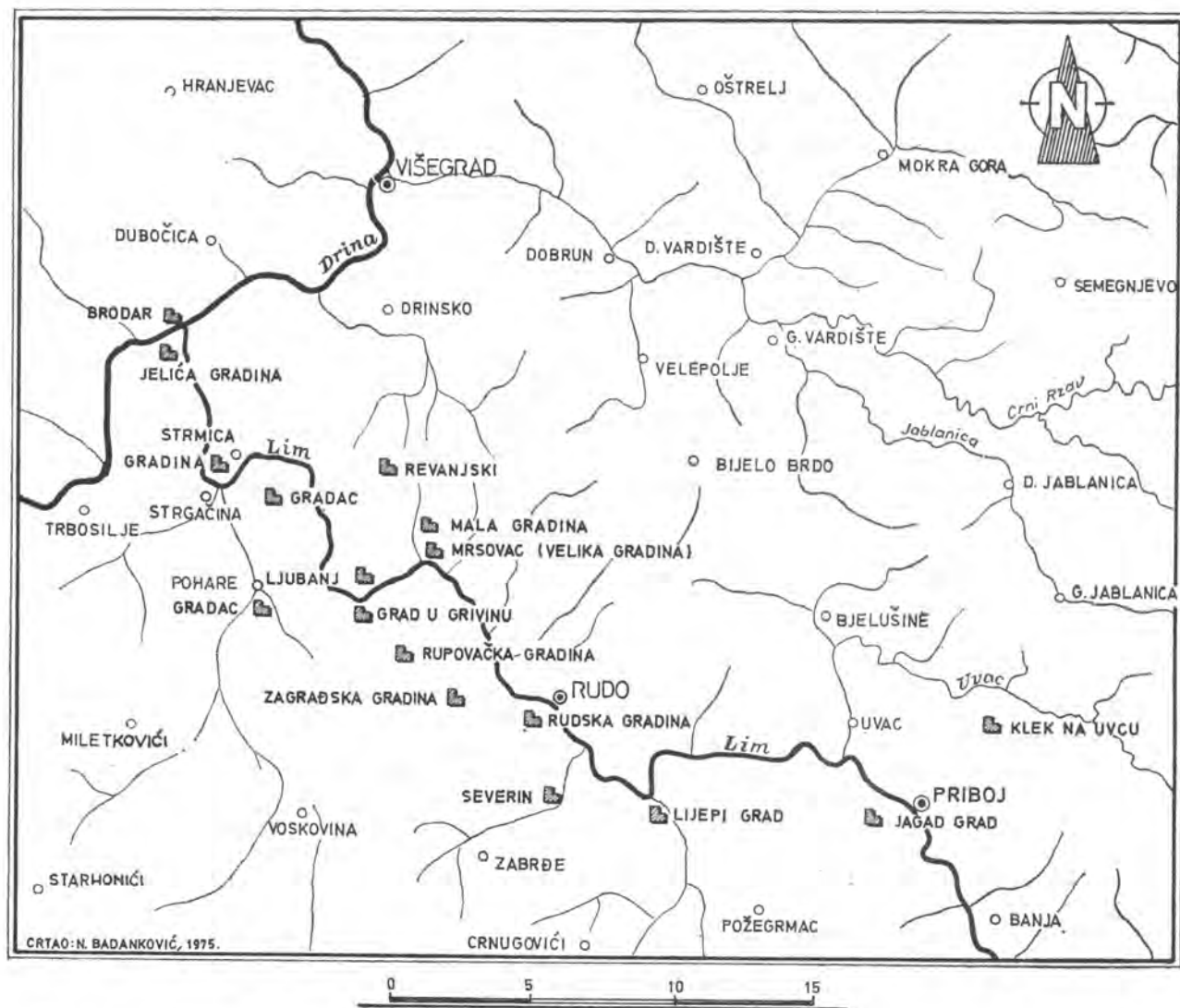
⁴ Михајло Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историски часопис, Београд, III/1937, 124.

⁵ М. Динић, исто дјело, 124.

³ М. Динић, исто дјело, 242.

них градова Херцегових и локализира га у долину ријеке Увца по налазу, према картама, топонима *Клик* и у близини (у околини) села Сеништа другог топонима *Град* и мало даље, узводно, *Градину*.⁶

и Динић имао у руци, означене једноставно *Градом* или *Градином*. Из једног другог, турског извора из 1900. знам да су баш на томе подручју, почевши од тремеће у Штрпцима, уз Увац узводно постојале активне турске карауле ових

Сл. 1. — Стари градови у доњем Полимљу. Fig. 1. — Les fortresses médiévales de Bas-Polimlje.

У Динићево излагање о локализацији града „Клека на Увцу“ сумњу уноси то, што се дуж Увца све до иза 1912. налазио велики број утврда као новијих и запосједнутих турских караула, које су касније, после 1918. године изгубиле важност, остале у рушевинама и, могуће је, у реамбулираним картама, какву је, вјероватно,

имена: *Рача*, *Црни врх*, *Козла*, *Ребас*, *Радомиња*, *Врањеш*, *Дугла* и *Трудови*.⁷ Имам при руци и аустроугарску карту овог подручја из времена прије 1914 (уцртане меће према Србији и Турској), а и у њој се налазе имена караула и на турској и на србијанској страни. Оне турске иду, почевши од Штрбаца, овим редом: *Рача*,

⁶ М. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, 123—24.

⁷ Годишњак (на турском) *Salname-i Vilayet-i Kosova*, Скопје, год. VIII/1318, 920.

Црни врх, Козла, Љесковац, Казани, Ребељ (према селу Сјеништу, гдје Динић има Град), затим једна друга, неименована, а то је по свој прилици Радомиња (ту Динић има Градину), потом Врањеш па опет једна (Дутла) и Трдови. На тој карти нисам нашао ни имена ни ознаке каквога града или градине у томе крају, али има с ону, десну страну Увца србијанска караула Клак, која је уз село Сениште.

Међутим, на новијим војно-географским картама овога подручја нашао сам карактеристичну картографску ознаку хисторијске утврде на Црноме врху, која није идентична са наведеном турском караулом истог имена, јер је караула на другом бријегу, нешто сјеверније, на коту 1102. Ако херцегов Клек треба у овоме крају тражити, а на то упућује оно (иначе не сасвим јасно) *natchou* („на Увцу“) у имену *Chechnanchoy* („Клек на Увцу“ у Динићевом разјашњењу) онда је тај град био овдје, на Црном врху (кота 1155) и ближе Лиму (зрачна раздаљина до Увца 3400 м.). Управо у томе смислу говори још један нарочито важан податак а то је географско име *Клик* (нагласак сам чуо на терену) за предјел што се простире југоисточно од Црног врха.

2. ЈАГАД ГРАД. Тврђава на врху планине Бич изнад Прибоја, на самој градини рудске и прибојске општине, на лијевој страни Лима. Видљиви су остаци зида. У војно-географским картама, до којих сам лично могао доћи, биљежи се и зидина и цио онај предјел под именом Град. Име Јагад град нашао сам у катастарском плану оног подручја из 1899; име је тада нашао на мјесту, у народу и унио га у тај план домаћи геоматар Радован Стевић (потпис на плану).

Очувала су се три спомена тога града из три различита времена: у путописима Бенедикта Курипешића из 1530. и Евлије Челебије из 1660. па у дјелу о Босни руског писца Александра Хилфердинга. Курипешић пише: „Прешавши ријеку (Увац) угледасмо на десној страни старе зидине, гдје је за вријеме хришћана био лијеп градић по имену Прибон. Најпослије дођосмо до трговишта, које се такођер зове Прибон и ту преноћисмо.⁸ Одатле се даде схватити да је тај град био у рушевинама 1530, а произилази увјерење да је напуштен и далеко прије долашка Турака, а с тим је онда у потпуном складу појава, да овога града нема међу помененим наведеним градовима херцеговца Стјепана из 1444 — 1454. године. Евлија Челебија дао је и опис утврде: „Град (кал'а) се налази на супротној

страни велике ријеке Лима, на планини Дуд, која се диже до неба. То је мален и пуст град, сазидан од камена у облику четвороугаоника. У њему станују пастири са горских пашњака. Његова варош (Прибој) лежи на овој страни Лима, а окићена је са три стотине ћеремитом покривених кућа.“⁹

Занимљиво је што Курипешић пише овај град под сасвим другим именом, које може да се чита и као Прибој, наводи то име и као назив самога градског насеља (трговиште) у низини (данашњи Прибој), али то име није идентично ни са данашњим називом самога мјеста Прибој, осим ако путописац није име криво чуо и погрешно забиљежио, што је, очито, врло вјероватно. По свој прилици такав ће бити случај и са правим именом утврде.

Насупрот Курипешићу и Евлији Челебији (овај други не наводи име тврђаве, али описује његову варош под данашњим именом Прибој), А. Хилфердинг, пролазећи кроз Прибој 1857, наводи овај град управо под именом Јагад, и то је најстарији познати писани спомен овога града под тим именом. Тај путописац о томе овако пише: „Десно се види други гребен, Бић или Бихаћ, на чијем су се врху сачувале, како кажу, рушевине старе тврђаве Јагад.“¹⁰ Како се види, Хилфердинг је име града нашао на лицу мјеста, у народу, па га као таквог и приопћио. Име се држало још тамо до почетка двадесетог вијека па потпуно заборавило, јер га ја нисам нашао у народу у ономе крају 1971. године.

Има једно занимљиво саопштење да је Јагад град био запосједнут у прошлости, што би значило да је, у односу на оно, што су о овој утврди записали Курипешић и Евлија Челебија, у њему посада поново успостављена. Тај податак дао је Петар Мркоњић (уствари Цвијићев ученик етнограф Атанасије Пејатовић из Пљеваља) год. 1902. и пише овако:

„На левој страни Лима, вероватно као стража путу, био је под планином Бићем град Јагад. Доцније је, у почетку прошлога вијека, ова тврђава имала још већи стратегијски положај по томе што су из ње Турци бранили границе Босне и Херцеговине од Срба, после њихо-

⁹ Евлија Челебија, *Путопис*, с турског Хазим Шабановић, Сарајево 1967, 261 — 62. Евлијино име планине Дуд не може бити тачно (криво записано или криво транслитерирано код штампања рукописа).

¹⁰ Александар Хилфердинг (Gilderding), *Путовање кроз Босну и Херцеговину*, с руског Бранко Чулић, Сарајево 1972, 112. Преводац је у биљежњи испод текста означио и вриједан податак, да је на специјалним аустријским картама, до којих је дошао, овај град забиљежен под именом Јагад, које је, како видимо, нешто искривљено, што се десило, свакако, при картографисању.

⁸ Бенедикт Курипешић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*, с њемачког Борбе Пејановић, Сарајево 1950, 26.

ва првога устанка." А у биљешци испод тога саопштења Пејатовић додаје: „У једноме ферману манастира Св. Тројице (број 33) од год. 1827. овај се град назива *Бишћански град* и вели се да је у херцеговачком санџаку и да је близу границе друге државе, па се онда наставља како „је потреба да се добро чува тај град, с тога треба дневно 2885 јаспри које ће се узимати од 6 јафти" где су Пљевља и манастир Св. Тројица улазила, за трошак од 150 људи одређених за чување града..."¹¹

У томе саопштењу није толико значајно само навођење града под именом *Јагад*, јер је писац могао то име преузети из Хилфердингова путописа, који је он и иначе користио и цитирао (на другом мјесту) у наведеном раду, него пажњу привлачи онај ферман, чији је садржај Пејатовић везао за овај град и, дакако посредним путем, извео тврдњу о важности (и запосједнућу) тога града и последице првог српског устанка односно године 1827. Ако је саопштење вјеродостојно, односно ако је у наведеном турском документу (о чијем постојању не треба сумњати, то је очито по самим детаљима у садржају, који се нису могли измислити) име *Бишћански град* добро је прочитано (и преведено) и, по томе, град идентичан са Јагад-градом, онда читаво саопштење добива важност како за историју Прибоја и доњег Полимља, тако и за сазнавање хода (живота) историјских фортификација Босне и Херцеговине. Засада се морамо задовољити само са констатацијом тих података, јер дубља анализа питања не даје, нажалост, безусловно потврђан одговор.¹² Потврду не омогућава сасвим ни чињеница, што је А. Хилфердинг, како је показано, само до тридесет година иза тога наведеног спомена нашао град у *рушевинама*.

3. **ЛИЈЕПИ ГРАД**, градина такођер на лијевој страни Лима, југозападно од насељеног мјеста Устибра. Ситуирана у углу Лима и његове лијеве притоке Сутјеске, 800 м зрачне линије од Лима. Висинска кота 680 м. Ознаку градине нашао сам у катастарском плану онога краја из 1899. Бријег, на којем се налази, уписан је под именом *Градац* (к. ч. 66, к. о. Миоче). Испод Градца, у засеоку Оландаћи, је и ораница звана *Подградац*.

¹¹ Петар Мркоњић, *Средње Полимље и Потарје у Новопазарском санџаку*, Насеља српских земаља, књ. II (Срп. етн. зборник, књ. 6), Београд 1902, 304. Став П. Мркоњића о стратешком значају овога града (по томе и о поседи у томе граду) поприлично је и пренио, без икакве резерве, и Бранко Чулић у пријеводу Хилфердингова дјела, на нав. мјесту.

¹² Турски документи у архиви манастира Св. Тројице у Пљевљу, гдје се требао да налази и наведени ферман из 1827., два пута су досад обрађивани. То су учинили сам Атанасије Пејатовић, писац горњег саопштења о Јагад-граду, год. 1903. у *Спо-*

дати назив града, како се утврда, без икакве двојбе, и звала, открио сам путем катастарских књига. Име се, наиме, сачувало у једном оближњем топониму, а то је пашњак *Лијени град* западно од Градца и јужно од потока *Прелац* (к. ч. 217 у к. о. Миоче). Геометар Радомир Стевић уписао је тај топоним екавицом, овако: *Лени град*.

На подручју херцегове земље био је један град, занимљиво је, врло сличног имена. То је *Прилип* из извора из 1392. и 1466.¹³ односно *Прелиеп* из повеље од 1454. М. Динић, међутим, смјешта тај град, сасвим убједљиво, у жупу *Бистрицу* (крај Фоче), на лијеву страну Дрине,¹⁴ и, по томе, *Прилип* односно *Прелиеп* није идентичан са *Лијеним градом*.

По топографском смјештају (изнад саставака ријеке Сутјеске са Лимом) очито је, да је *Лијени град* имао задаћу и ту, да осигурава пут долином ријек Сутјеске.

менику СКА, књ. XXXIX (други разред, 35) под насловом *Списак фермана, бурунгија, хуцета, мурасела, хућума, тескера и других исправа...* па Фехим Бајрактаревић у раду *Турски документи манастира Св. Тројице код Пљевља*, Споменик СКА, LXXIX (други разред, 62), Сарајево 1935. Пејатовић је и у томе другојеру дао извод на српскохрватском (по нечијем старијем, врло неуредном, готово неразумљивом тексту) из означеног документа, који у новом саопштењу даје и ове, значајније појединости о „Бишћанском граду": треба да се *изнова одреди* 150 људи који ће чувати овај град (значио би, држим, да се град обнови, да се *поново* запосједне), да трошак (плаће и остало) тих чувара дају 6 села, без оптерећења „царске касе", да је у почетку трошак (за овај град) подмириван из данка *филурије*, а од год. 1011 (= 1062/03) подмирује се, по царском ферману, из *десетине* те да су и „људи" који су „били и чували тај град" из Кукањске нахије. Пејатовић је добро увидио и истакао, да је текст о овом граду у ферману „иан рђаво преведен или иначе без везе утпан." Очито је да су у интегралном српскохрватском тексту документа *три* различите тематике уклопљене у један ферман, који се, уз то, уопће не односи на Бишћански. Као такав са својим датумом хиџретске ере (почетак ребул-ахара 1244 = средина октобра 1828. — а не 1827, како је то Пејатовић раније означио!) нема никакве везе у означеном временском погледу са „Бишћанским градом". У томе смислу, односно да се не може безрезервно прихватити ни Пејатовићев ранији навод, говори и налаз стручњака оријенталисте Фехима Бајрактаревића, који је дао (на стр. 62) „врло прост и негативан" одговор на квалитет „српских" превода докумената, које је Пејатовић нашао и саопштио, и закључио да је вриједност тих пријевода врло сумњива и незнатна). Бајрактаревић је навео и то, да није нашао оригинала (на турском) документа о којем је ријеч. Ипак се за нашу тематiku не могу занемарити подаци о старом граду, само под условом ако је „Бишћански град" као име добро означен односно ако је то име идентично са Јагад-градом.

¹³ М. Динић, *Земље Херцего Светог Саве*, 232.

¹⁴ М. Динић, исто дјело, 232.

4. СЕВЕРИН, град такођер на лијевој обали Лима, изнад друге, западније рјечице Сутјеске. Ситуиран изнад самог кањона те рјечице, 2500 м зрачне линије од Лима, а 4700 м од Рудог, из којег се његово помјешће добро види. Име и тога града заборављено је, али се очувало у називу сусједног села *Сјеверин* што се приљубило при ушћу Сутјеске у Лим (на старом и данашњем путу Рудо — Прибој). У народу је познат као *Јерињин град*, а у неким специјалним картама унесен је чак под именом *Јеленин град*, што је, дакако, у оба случаја нетачно. Није искључено, да град носи име по једном од римских царева Севера, што би само по себи говорило и о старости тога здања.¹⁵ Град је био запосједнут и у средњем вијеку, половином петнаестог столећа (најмање 1444 — 1454) био је у посједу херцега Стјепана и у наведеним повељама јавља се и пише под именом *Serverin* и *Serverino*.¹⁶

Неке околне градове, и то *Милешевац* (данашњи Хисарцик), *Самобор* и *Прилип* Турци су заузели, зна се из једног извјештаја херцега Стјепана, прије марта 1466,¹⁷ па је с правом претпоставити да је и Северин (који је између Милешевца и Самобора) пао или се предао негдје око тога датума. Једно је сигурно: без обзира како је град узет, турски освајачи су га одмах или брзо иза освајања и напустили. За то говори чињеница, што се тај град нигдје не наводи у турским изворима, а потом и аналогија о *Јагад-граду* и другим сусједним градовима у околини, за које се, с друге стране, зна да су их Турци употребљавали.

О овоме граду постоји једна лијепа легенда, коју сам забиљежио од првог сусјода тога града.¹⁸

5. РУДСКА ГРАДИНА. На лијевој обали Лима, тачно према данашњем Рудом, а непосредно изнад поља, гдје је била главнина старог Рудог, издиже се стрмо и пошумљено брдо, мјестимич-

но прошарано голом стијеном, звано *Градина*. То је нижи огранак, подручје планинског масива *Трнова* (1280 м), од којег га раздваја шумом обрасла коса *Храстим* што се протеже у правцу сјеверо-запад-југоисток све до села *Сјеверина*. Испод Градине је било и нестало старо Рудо, а на западној страни локације старог Рудог уклопили су се у воћњаке и ријетку шуму засеци *Бресница*, *Долови*, *Златари* и на најнижој тачци *Осредци*.

У домаћој археологији утврђено је искуствено правило, да сва мјеста која носе име с основном *град*, као што су Граци, Грачац, Грачаница, Град, Градац, Градина, Градичће и сл., садрже видљиве или невидљиве остатке старих култура, од којих на првом мјесту у обзир долази нилрска. По томе правилу могла је и на рудској Градини некада постојати некаква људска грађа. Видљивих трагова, међутим, нема.

Управо, можда, стога што се нису ни сачували, ни запамтили грађевински остаци утврђења на томе брду старосједеоци ужег рудског краја, који су робени око те градине, имају једну засебну и занимљиву теорију о значењу тога имена: било старо Рудо, а Руђани по томе брду, на стрмини изнад касабе некад гајили *виноград* те правили камене подзиде, које су биле познате под именом *градине*, па послије, по томе, настало име и читава брда.

Та, народна етимологија имена рудске Градине засада се не може ни прихватити, ни одбаци. Да се не може занемарити постоје више разлога. Прије свега, ријеч *градина*, поред уобичајеног значења аугментатива од ријечи *град* (развалина грађевине), означава *ограду* (der Zaun) и *врт* (der Garten), како то стоји, нпр., у Вукову Рјечнику. Винова лоза гајила се некад и у Босни барем прилично, ако не и увелико, о чему, поред других извора, свједочанства даје и путописац Евлија Челебија, који је пун хвале о босанским виноградима и грожђу. Тај путописац наводи винограде управо и у Рудом. О постојњу те културе у рудскоме крају свједоче и топоними *Вина* (двје оранице) код села Заграбе (недалеко од рудске Градине) те друга *Вина* (ораница, шуме и ливаде) изнад Градине па *Виноградине* (ливаде) у селу Полимљу, све на лијевој страни Лима, затим ливаде *Лозје* између Гаочића и Бишевића, *Виноградине* на три различита мјеста у истоме крају, *Лозје* и *Старо лозје* у Сетихову, опет *Виноградина* иза Соколовића (к. ч. 1165), све на десној обали Лима, од Рудог низводно, те *Виноград* (ливаде и друго) у области Миоча. И сам сам видно остатке старих винограда у Гривину, непосредно изнад старог града на Лиму, у шуми: подивљала лоза вије се ту високо и слободно уз шумско стабло у ерару,

¹⁵ Исто име *Северин* носи и стари град на ријеци Купи у Хрватској, под којим се развило насеље такођер истог имена. Исп. Р. Лапошић, *Око Купе и Коране*, Загреб 1895, 249 — 257. Р. Строчал, *Град и село Северин у Горском Котару на Купи*, с.а. (Загреб 1932). Гентилно име римских царева Севера, по којима су, по свој прилици, добили имена и два наведена града односно мјеста, регистрирано је на нашем терену и у писаним споменицима, и то баш у области грађења: код Костолца у Србији нађен је одломак опеке с натписом *Val(eri) Sever(i)?*. Исп. *Споменик СКА*, XXXIX, други разред, 35, Београд 1903, 80. Упореди и име данашњег града *Турну Северин* на Дунаву у Румунији.

¹⁶ М. Динић, *Земље Херцега Светог Саве*, 225. ¹⁷ S. Ljubić, *Listine o jednojajih juž. Slavenstva i mil. republike*, knj. X, Zagreb 1891, 351.

¹⁸ А. Бејтић, *Легенде из Полимља о Полимљу, часопис Мостови*, Пљевља, III/1971, бр. 10 (постоји и сепарат).

а мјештани су ми казивали, да такав исти подивљали виноград постоји још и са оне, десне стране Лима, око Сетихова, гдје дебљина лозе, наводно, износи и колико дјечије стегно. У прилог наведеној (народној) етимологији може да иде и чињеница, што рудска Градина није ни каменита, ни сасвим земљаста, њезин нагиб је такав, да је уз изградњу камених подзида омогућавао узгој винове лозе (то су тзв. *терасисти* виногради) и пуно искоришћавање иначе неплодног тла велике површине.

Била би вриједна археолошка претрага врха брда. Ако би се утврдило, да ту не постоје остаци старих култура, онда би се у домаћој археологији морала и другачије схватати индикација локалитета с наведеним именима.

6. ЗАГРАБСКА ГРАДИНА, утврда на лијевој страни Лима, југозападно од Рудог, око сат хода од Лима. Ситуирана у подручју старог пута што је водио из Рудог за Чајинче, у непосредној близини села Заграбе, по којем сам је и означио поближе у наслову. Брдо обрасло шумом. Има зидина. Ужу локацију и нешто шири предјел народ зове *Градином*, а, иначе, град приписује *Јерињи*. По тој градини добили су називе, осим села Заграба, још пространа шума *Градина* (к. ч. 930 у к. о. Рудо) сјеверно од Заграба па *Заграбски поток*, који се улијева у Стрчачку ријеку, а ова у Лим. Около су шуме *Влашки тор* и *Њивице* те брдо *Воловица*. Брдо *Градина* има неколико врхова у облику пластова сијена, па се тај ужи локалитет и зове, по томе, *Вршелиц*. Посебно истичем, да се у саставу самог села Заграбе налазе и ови значајни топоними ливада и њива: *Догања* (к. ч. 874/1, 874/3, 874/4 у к. о. Рудо — власници Мешановићи), врт *Догања* к. ч. 873), друге зиратне земље *Поддогања* (к. ч. 869, 872/1, 872/2 и 872/3) те извор добре воде *Догања*.

Овај град није идентифициран у хисториографији. Подаци са самог мјеста говоре, међутим, да се овдје ради о граду који је био у употреби у средњем вијеку. У томе смислу говори, прије свега, сама локација (непосредно уз важан средњовјековни пут који је из Полимља и читаве средње Србије водио баш овуда у горње Подриње и даље све до Дубровника, а потом и село Заграбе са географским именима *Догања* и *Поддогања*, која самим језичним обликом (дубровачки жаргон талијанског имена) показује да је ту била у то доба *царинарница*.

Постоји једна индикација и о самоме имену тога града. На катасатрском плану околине Рудог, а послвије и на самом мјесту нашао сам топоним *Оденца* као назив комплекса зиратне земље између *Заграбског потока* и *Стрчачке ријеке*, баш у непосредној близини заграбске Градине. Није ли у томе топониму сачуван назив заграб-

ске градине, а средњовјековног града, којем би име могло гласити баш тако, *Оденца*? Такву могућност нимало не нијече појава што града таквога имена нема у попису херцеговачких градова, јер је могао бити напуштен прије 1444, или једноставно, није био у херцеговом посједу.

На поимање у том смислу упућује донекле и чињеница, што се испод предјела Оденца налази и заселак *Кућерине*, чије име само по себи представља одређену археолошку индикацију и говори о старини, ако не и томе, да је то био саставни дио Оденца.¹⁹

Постанак самог села *Заграбе* иде, свакако, у вријеме кад је град био још читав. Иначе се спомиње 1711. године под два старија имена, *Заград* и *Заграбе* као село у нахији Дубоштини или Дубштици.²⁰

7. ВЕЛИКА ГРАДИНА у Мрсову, на десној обали Лима. Лежи на стијени осредње висине непосредно изнад жељезничке пруге, од станице Мрсово око 20 минута хода до под стијену. Непосредно прије градине, идући од станице, почиње пут и води удесно и узбрдо па у село *Бишевиће*, које је у позадини. Градина је с три стране заштићена природним стјенама, али јој се, због релативно ниске локације, прилази од стране Бишевића путем који чак има према градини пад. Данашњи назив *Велика градина* узет је из народа на мјесту, не означава апсолутну пространост, него само величину у упоредаби са сусједном, мањом градином у самим Бишевићима.

Прије градине, идући од станице, налази се заселак *Јездош*, а испод градине су простране зиратне земље зване *Подградина*. Изнад градине су два значајна локалитета, *Црквиште* и *Ступ* и сами по себи указују на релативно велику старост тога краја. Црквиште је омања коса, самим именом указује на грабевне остатке цркве, што не мора у сваком случају бити тачно, али ту има и нешто друго, исто толико вриједно:

¹⁹ На старину тога ужега краја, а вјероватно и на везу са самим градом код Заграба упућује и топоним *Становски камен* који сам нашао као име двије оранице у томе крају, а који сјећа на једно од ова два значења: *стан* у смислу гостионице и *станин* (гостионичар), термини који се јављају још у Законику цара Душана, или правну и стару славенску институцију *станак* у значењу суд и мјесто суда. Поближе о томе, у моме раду *Рудо и рудски крај кроз вијекове*, 191. У свакоме случају и топоним и основа, на којој су се развили, датирају из средњег вијека.

²⁰ Владислав Скарић, *Попис босанских спахија из 1132. (1711.) године*, ГЗМ, XLII/1930, св. 2, 60 и 62. Подсјећам на истовјетне топониме насељених мјеста *Заграбе* уз град Врбенац код Травника, уз Комић град код Власенице и др.

остаци некрополе стећака. Видљив је још један, али и он преломљен. А на *Ступу* је и старо муслиманско гробље са нишанима (овдје се зову „нишанци“), који су ликовно карактеристични за ужи рудски крај, а који, иначе, потјечу, утврдио сам очевидом по облицима, из најраније епохе турске владавине у овим крајевима.

Осим наведеног стећка и старих нишана, који на свој начин указују да би и на сусједној градини могло бити живота непосредно у предтурско доба, других података нема о овоме граду.

У повељама Херцегових градова наводи се године 1444. *Creseuaz Opolimio*, 1448. *Hersewitz* и 1454. *Chrsonam*. М. Динић сва три та имена поистовјећује, а оно *Opolimio* чита у *Полимљу* и град, заједно са својим претходником Талочијем, смјешта уз Лим низводно од Рудог, али без идентификације и поближе убијације.²¹ Сва три наведена имена су, очито, јако искривљена. Пажњу привлачи облик *Hersewitz* као име града, на који се она два друга назначена имена, строго узевши, не морају ни односити. Имајући у виду очите и писарске и преписивачке грешке у тексту тих повеља, а водећи рачуна још, посебно, о томе да је баш повеља из 1448., у којој долази облик *Hersewitz*, објављена по новијем пропису, што је све М. Динић изнио у уводу наведеног дјела, држим да се ради о грешци у писању или читању почетног слова имена и да је ту стварно „М“ замијењено са „Н“, што се десило с обзиром на врло сличну рукописну графију тих великих слова. По томе аутентичан писарски облик имена града гласио је *Mersewitz*, а томе одговара данашњи језички облик *Мрсовац*. А кад се, тако, дошло до тога облика као имена, онда, без сумње, произилази да се тако звао град, гдје је данас Велика градина, јер се и данас цио онај ужи и шири крај (и жељ. станица) зову именом *Мрсово*.

8. МАЛА ГРАДИНА је уз само село Бишевиће, такођер на десној страни Лима. Од описане Велике градине удаљена је у правцу сјевера тек око 1500 м, па отуд у народу имена *Велика* и *Мала градина* ради идентификације и оријентације у простору. И селу и градини прилази се описаним путем поред Велике градине. Локалитет је стјеновит, али мало уздигнут и, стога, приступачан готово са свих страна.

Градина се налази на западној страни села, на бријегу, изнад *Талова потока*. У страни, према Талову потоку, управо између те градине и Лима је зиратна земља звана *Заградиница*, названа тако, разумљиво, по тој градини и по мјесту гдје се налази. Само село *Бишевићи*, наста-

њено претежно муслиманским становништвом, старо је. Туда води пут према предјелу Дринско у области Дрине и Вишеграда. У селу је своједобно био и *хан*, што упућује на већи значај ове комуникације. У селу је био и *ојак* старије породице ранга заима. Чланови те породице и данас живе у Бишевићима, знају за свој некадашњи ојак и зову се *Заимовићи*.

На Малој градини нема трагова зидина изнад земље. Обзиром на то, а и конфигурацију локације, која се не истиче висином, врло је вјероватно да се овдје ради о прехисторијској утврди.

9. РУПАВАЧКА ГРАДИНА. Управо у јужно-ме правцу Мале градине у Бишевићима, само с друге стране Лима и око 2500 м зрачне линије далеко од мјеста *Полимља* налази се градина са видљивим остацима зида. И зове се именом *Градина*, а то име протеже се и на само брдо на којем се налази. Најближе насељено мјесто је село *Рупавци*, па се по њему данас у народу та градина најчешће назива именом које је дато у наслову. Испод брда Градине тече *Рупавачки поток* (лијева притока Лима), а под самом градином је извор имена *Подградина*. У селу *Рупавцима* има други добар извор *Лукатовац*. Дијелови односно ужи топоними брда Градине, од Лима навише, јесу *Стјенице*, *Рубаш*, *Марловача*, *Говећа равна*, затим сама *Градина*, па даље *Раванци*, *Руђе*, *Бисаг* и *Кили*. Нешто јужније је и шири локалитет *Сватовско гробље*, о којем постоји записана легенда.²²

Хисторијских података нема ни о тој градини. Само оближње село *Рупавци*, чини се, доста је старо. Спомине се 1711. године као село у нахији *Дубошници* и као подручје тимара једног спахије, који се тада налазио у војсци на ријеци Пруту у ондашњој Русији.²³

10. ГРАД У ГРИВИНУ. Мало низводно од ушћа Рупавачког потока у Лим на истој, лијевој страни Лима уз само корито ријеке има чудна стијена и на њој још чуднији град. Стијена је камени масив на осами, округласта облика у хоризонталном пресјеку и пречника приближно једнаког од дна до врха. У пречнику није већа од 30 м, а у висини износи изнад корита Лима највише до 60 м. Као да је израсла на мјесту. На самоме врху је прилично заравњен плато, а на томе зараванку су субструкције зидова, зарасле у шибље, али се још виде. У раздаљини од којих десетак метара према обали и страни је друга, нешто нижа стијена, која, међутим, има компактну везу са страном у позадини, што се уздиже изнад обје те стијене. Како се објекту

²¹ М. Динић, *Земље Херцего Светог Саве*, 235.

²² А. Бејтић, *Мостови*, III/1971, бр. 10.

²³ Ва. Скарин, нав. дјело, 62.

на стијени на осами не може ниокакле прићи, осим преко оне друге, ниже стијене, јасно је да је та веза постојала само помоћу дијавољског моста, тзв. *чекме ћуприје*, која је сезала са стијене на стијену, а испод ње пучала провалија дубока којих тридесетак метара.

Изнад оне друге, приступне стијене, у стрмини, постоје два муслиманска гробља, старије и новије. С друге, низводне стране стијене је на осами и један једини стећак сљеменах лијепих облика и израде, али без икаквих орнамената и натписа. Изнад града је и ногоступ, што води уз лијеву обалу према селима Љутави, Ступу и Полимљу.

Шири предјел са зиратним земљама, што се нагео према Лиму, има име *Гривин*, па по томе народ и ову градину зове *Град у Гривину*. Ако је ова фортификација стара и ако је икада имала своје име, онда се, највјероватније је, и звала тим необичним именом *Гривин*.

Овдје нема ни говора о граду као тврђави у правоме смислу. То је, уствари, кула *стражарске* функције на старом регионалном путу, који је управо ту, под „градом“ избијао на Лим, а који је као пут пречац повезивао Чајничу са Вишеградом. Кула је штитила прелаз, *брод* преко Лима, који је био под самом утврдом, а на који и данас сјећа назив *Брод* као име оранице на насупротној десној страни Лима.²⁴

Има и једна лијепа и одуља легенда о освајању града у Гривину, коју сам забиљежио од мјештанина Ахме Лике.²⁵ Иначе, велико подручје Гривина, на чијем су источном крају локације ове куле и старог пута, доста је занимљиво у споменичком виду, па, чини се, и у археолошком, што само по себи говори о старости овога краја уопће. При самом Лиму, низводно од града је локалитет *Крст*, а у страни, управо у *Ногојој бари* омања некропола стећака па нешто више и западније занимљиви називи дијелова земље *Калдрма* (к. ч. 2037), *Улица* и *Уличка бара* (к. ч. 1849, 1940). Ту је и ливада *Пале* (к. ч. 2244, 2245/1, 2245/2 и 2246), у врх села на равњеном простору локалитет *Цркаве* (у значењу цркве), а изнад села коса *Краљево брдо* и ужи топоним *Краљев сто*.

Први заселак непосредно од града у Гривину зове се *Подград*. Познат је и под именом

Оцак по оцаку односно сједишту и двору спахијске породице *Лика*.²⁶

Старо муслиманско гробље што се налази изнад Оцака и непосредно изнад града, у страни, састоји се од двије готово одијељене мале некрополе. Прва, она ближе граду је старија, али, судећи по нишанима који су домаће израде и дегенерисаних форми, потјече најраније из 18. вијека. Сачувано тек неколико пари нишана. Нема ни говора да су то споменици палих ратника из доба фетха, јер су нишани те, прве епохе другачије форме, израде и обраде. Остаје, међутим, отворено и у бити значајно питање чије је то гробље. По непосредној близини града, уз који ови нишани леже, као муслиманско гробље уз цамију, било би оправдано најприје мислити, да се ради о гробљу посаде наведеног града односно куле, када би имали ослонац да је та кула била запосједнута у турском периоду. Према томе, стоји други и сигурнији закључак, да се овдје ради о гробљу становника сусједне насеобине Подград, која је и старија од насеља познатог под именом Оцак.²⁷

11. **ЉУБАЊ У СЕТИХОВУ.** Тачно према граду Гривину, а на десној страни Лима и источној периферији села *Сетихово* диже се висока стјеновита громада, која се јужном страном готово окомито наднијела над ријеку Лим и жељ. пругу. Хридина зове се опћеним именом *Градина*, али има и име *Љубањ*. Дијели се на два дијела, *Велики* и *Мали Љубањ*. Та имена нашао сам на мјесту, али данашњи изговор гласи *Љубањ*. Ја сам се овдје определио за онај први облик, јер сам га нашао убиљежена на пет мјеста у грађевинским књигама из 1899. године.²⁸

На Великом Љубњу виде се остаци зидова тврђаве у већој количини, а уз Мали Љубањ уочљиви су остаци зидова у којим се назире, рекло би се, складништа, магаци или земуннице. Зидова има и на једном нижем дијелу, према брду изнад Сетихова, а тај локалитет зове се карактеристичним именом *Туратовац*.

²⁴ Први познати стареник спахије Лика на томе мјесту је *Ахмед-алајбег*, тако ми је саопштио његов потомак и добар памтилац породичне традиције Ахмо Лика из Гривина и још дао податак, да је живио и био на положају алајбега у доба „буне“ Хусејин-капетана Градашчевића (1831-32). По томе се види и старост насеобине Оцака (и алајбегова дворца) уз град (кулу) у Гривину.

²⁵ У оној другој некрополи, одмах до прве, има занимљив етнографски раритет: гроб у којем је, по живој породичној традицији, сахрањен коњ *Кулаш* наведеног Ахмед-алајбега Лике. Има и два (антропоморфна) камена нишана, као на гробу одраслог муслиманског чељадета.

²⁶ Први облик имена *Љубањ* носе катастарске листе 3543, 3546/1, 3546/2 и 3547/1 у кат. општини Соколовићи.

²⁴ Брод (скела) преко Лима на овоме мјесту („у селу Гривину“) и један други, у селу *Северину* били су 1774/75. саставни дио тимара спахије Османа, сина Омерова, који је као дио свога тимара уживао *лаћарину* на тим бродовима. Тужба Османова, да други отварају нове скеле у околини и да му тиме умањују доходак у *Şikayat-defteru*, књ. III, 76/5.

²⁵ А. Бејтић, Мостови, III/1971, бр. 10.

Град Љубањ је у непосредном сусједству мрсовске и бишевићке градине, само што их дијели велико брдо *Варда* (987 м). Са Љубља се добро види град код Рупаваца и онај у Гривину (оба су у непосредном сусједству, само на другој страни Лима).

Испод ове градине, а узводно од жељезничке станице Сетихово и изнад самога Лима и пруге постоји ораница *Подград* (к. ч. 3550, власници Дорићи из Дорића), чије нам име очито дозива у памет и старији назив *град*. Осим главног села *Сетихово*, које се развило на великој површини у страни, а чије име иде у ред ријетких славенских облика, у околини града постоје још ови локалитети: *Бараковац*, *Љутовац*, *Бјелице*, *Петковац* и *Петковци*, затим *Суботиње*, *Суботица*, *Суботиште*, *Суботни бријег* итд.

У повељи из 1454., којом се потврђују посједи херцега Стјепана, наводи се и град *Lublano*. М. Динић, имајући у виду три имена, која би могла доћи у обзир за идентификацију тога града (Љубомир, Љубиње и Љубушки), износи мишљење да је то град *Љубушки*, а при томе наводи два различита извора из приближно истог доба, у којим се град *Љубушки* пише *Ljubischi* и *Lubischi*.²⁹ У то становиште уноси сумњу појава, да у имену *Lublano* из наведене повеље не постоји глас *к*, који, иначе, кад је ријеч о самом Љубушком, дубровачки извори оба пута регистирају. *Lublano* је, очито корумпирана ријеч, али је у њој као таквој ипак лакше назријети облик *Љубањ* или *Љубањ*, него ли *Љубушки*.

На основи изложеног мислим да се повеља из 1454. односи управо на наш град Љубањ на Лиму.

У погледу прошлости и града Љубља и околине значајна су управо сугестивна наведена имена локалитета по данима *петку* и *суботи*. Овдје се, без икакве двојбе, ради о језичним споменицима који изравно евоцирају на средњовековна трговишта, на којим су се недјелни сајмови држали у наведеним данима, само, дакако, у двије различите епохе. Постоји и аналогја у другим крајевима која то потврђује (топоними *Уторковац*, *Уторчец*, *Уторковиште* па *Средска*, *Средице*, *Четвртковиште*, *Недјелиште* и сл.), а појава је, иначе, позната у науци.³⁰ При-

мјери уз град Љубањ били су досада непознати и, без сумње, имају велику вриједност. Ти подаци показују и то, да је и сам град Љубањ, крај чијих се зидина одвијао седмични сајам, био у своје доба и важан и знаменит.

12. РЕВАЊСКИ. Низводно од Љубља на десној страни Лима између жељезничких станица Сетихово и Стрмица, али високо горе на бријегу, управо уз сеоско насеље *Долови* налази се градина са остацима зидова. Локалитет те градине је на јужној страни Долова, а сјевероисточно од *Бишевског бријега*. У непосредној је близини велика ораница *Градина* (к. ч. 869 у к. о. Стрмица), која као топоним чува изравно сјећање на стару утврду. Иза леђа града и Градине је велики полустјеновити и полушумски предјел зван *Ревање*, који се протеже у југоисточном правцу готово до Љубља и Бишевића, а једно од брда у саставу *Ревања* зове се *Бријесно брдо*. Оба та топонима регистрана су и на војно-географским картама, а представљају одлучујућу важност за идентификацију града на Градини, само што је то друго име на картама приопћено у облику *Вресно брдо*, који ја нисам чуо на терену.

У народу се име града не зна па се једноставно зове *градином*. Уствари, овдје се ради о средњовековном граду *Ревањски*, који се тако зове по крају *Ревању*, у којем се налази. Идентичан је са градом *Revancha Ubrisinio* из повеље краља Алфонса 1444. односно *Rabensky* из повеље краља Фридриха III 1448. Карактеристично је да га нема у посљедњој повељи, оној из 1454. године.

М. Динић име града из те повеље чита *Ревански* и упућује да је то градина изнад села *Раван* у изворној области рјечице Сутјеске између Пјеваља и Устибра, при чему као главни разлог износи то, да оно *ubrisinio* из прве повеље треба читати: „у Брезници“, која је као жупа обухватила пјевањски крај.³¹ Да Динићево становиште није оно право указује чињеница, да се у истој повељи, кад је ријеч о граду Кукњу, који је заиста у жупи Брезници, та жупа пише *Brisinzia*, а томе не може бити ни слично оно *ubrisinio* („и Brisinio“). С друге стране, да се овдје заиста ради о имену града, које треба читати *Ревањски*, показује не само потпуно идентично име предјела *Ревање*, у којем се град налази, него и до данас живо наведено име *Бријесно брдо* (тј. брдо у крају *Бријесањ* или *Брисањ*), с чим се сад у потпуности слаже оно „убрисинио“, које се треба читати „у Брисњу“ односно „Ревањски у Брисњу“.

²⁹ М. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, 233.

³⁰ Десанка Ковачевић-Којић, *О средњовековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Зборник Филозофског факултета, књ. XI—I, Београд 1970, 353—361. О Четвртковишту и топонимима по другим данима као недјелним сајмичким мјестима види и у *Hrvatskoj enciklopediji*, св. IV, 297 (*Четвртак, Четвртковиште*).

³¹ М. Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, 224—25.

На крају, истичем и податак са терена да се између Долова код Ревањског града и Горње Стрмице налази предјел зван *Диздаревац*. Топоним може бити изведен од презимена *Диздар*, али је много вјероватније да је настао по неком *диздару*, команданту града, тврђаве, који је ту имао тимар, а служио у неком граду, у ближем или ширем сусједству.

13. ГРАДАЦ код села *Похаре*, на лијевој страни Лима. Ситуиран је између рјечице *Збрашке* или *Суке ријеке* те *Радохње* (на картама *Радојна*), управо изнад њихових саставака, сјеверно од данашњег села Похаре. Име *Градац* забиљежено је у катастарском плану из 1899 (к. ч. 475 у к. о. Рудо). Источно од Градца, само преко брда је *Гривин*, јужно су *Паравачка стијена* и село *Паравци* те друго велико село *Радожеље*, а непосредно испод града и саставака наведених рјечица налазе се села *Бјелевина* с десне и *Зарбовина* с лијеве стране Радохње.

Других података немам.

14. ГРАДАЦ код Омачине. Тако се зове брдо на лијевој страни Лима, управо у великом завоју те ријеке између села Долова и Доње Стрмице, која су на супротној, десној страни Лима. Ужа локација градине је изнад пута што води из села Омачине у село Стргачину, између Лима и рјечице Радохње.

Не зна се за зидине.

Страна овога брда, окренута према великом завоју Лима, зове се *Под Грацем*, или *Подградац*, а то су засеоци *Пелевићи* (прије се звали *Бивовина*), *Баре* и *Лепача*. Предјел испод Градца нагнут према Радохњи и Стргачини зове се *Брезовица*. Ту је и село имена *Прибишићи*.

Других података немам ни о тој градини.

15. ГРАДИНА У ДОЊОЈ СТРМИЦИ. На десној страни Лима у близини села Доње Стрмице непосредно изнад Лима, железничке пруге и жељ. станице Стрмица налази се висок каменит масив, чији се врх зове *Градина*. Прилаз преко села *Доња Стрмица*. Према Градини је Градац код Омачине с оне друге, лијеве стране Лима.

Има остатака зидова.

Испод Градине и Доње Стрмице према Лиму је шљивик *Дједова бара*, ораница *Валице* (к. ч. 368) и врт *Подвал* (к. ч. 128/1, 128/3).

Град се веже за царицу *Јерињу*. Кад се ту град почео градити, дошла Јериња да надзире градњу, угледала одозго, упремасе, с ону страну Лима, у Подграду, баш у самој Бивовини човјека који је износио ђубре, да ђубри њиву. Упита оне око себе, шта онај човјек ради, а ови јој одговоре: „Мити земљу да боље роди“. „Аја, богме — рекла Јериња — оvdје ја не могу пра-

вити града, нити му је овдје мјесто, крај свосве сиромашан.“ И отишла у Жепу и доље негдаје низ Дрину направила град. Тако казује још жива легенда, коју сам нашао 1971. у Стргачини, испод самог града.

16. ЈЕЛИЊА ГРАДИНА. Тим именом се у народу зове градина са видљивим остацима зидова с лијеве стране Лима, управо изнад мјеста гдје Лим утјече у Дрину. Шире подручје, гдје се град налази, од 1955. је у саставу општине Вишеград, али је очито да град иде у органичан ланац старих градова и градина у појасу ријеке Лима, у посједу херцег Стјепана.

Име *Јелића градина* није, мислим, аутохтоно, оригинално и оно право, него је настало много касније као поближа идентификација градине заборављеног имена по првом сусједном селу *Јелићи* у Каоштици, гдје живе Муслимани Јелићи, по којима то село и носи име. Локалитет се, иначе, зове још и опћеним именом *Градина*.

Забиљежио сам и једну посебну легенду у вези с том градином.³²

17. БРОДАР НА ДРИНИ. То је познати град кнезова Раденовића односно њихових сљедника Павловића. Под тим именом спомиње се у посједу те кнежевске породице неколико пута у првој половини 15. вијека.³³ Налази се на високој стијени наспрам самог ушћа Лима у Дрину, управо изнад лијеве обале Дрине, у вишеградској општини, а ја га овдје наводим стога, што представља природну закључницу великог слиједа старих градова уз ријеку Лим, и, друго, што је његова локација била везана за друм, који је прелазио и на рудско подручје.

Кад се последије ослобођења 1945. просјекао и изградио асфалтирани пут Вишеград — Горажде долином Дрине, са десне обале те ријеке, управо са великог моста, гдје пут прелази, водећи у правцу Вишеграда, с десне на лијеву обалу, отворио се до тада невиђен поглед на дио бедема ове тврђаве, окренутог према Дрини.

На бочној страни града, нешто низводно и у зиратној страни налази се и данас живо сеоце истог имена, које носи град. Пажљивијим испитивањем котлине Дрине у томе подручју утврдио сам стари и до данас постојећи пут с обје стране Дрине, испод ушћа Лима. С десне обале Дрине пут води окукама и осмицама уз прилично стрмо и високо брдо у насеље *Моремичте*, или, како се још изговара, *Меремичте*

³² А. Бејтић, *Мостови*, III/1971, бр. 10.

³³ Хисторијски подаци, извори и литература о овоме граду у дјелима: Хамдија Крешевљаковић, *Стари босански градови*, Наше старине, Сарајево, I/1953, 11—12, и Марко Веого, *Насеља босанске средњовековне државе*, Сарајево 1957, 21—22.

при самом врху брда, потом на планину Бујак и даље у правцу Ревања, брода у Гривину и Рудог. Планина Бујак, данас дијелом у рудској, а дијелом у вишеградској општини, у првој половини 15. стољећа, ако не још и прије и послје тога, била је у посједу Павловића. Управо ту, на Бујаку војвода *Иваниш Павловић* издао је 29. 9. 1442. повељу којом Дубровчанима потврђује трговачке повластице и жупу Конавле, а на крају текста дословно је наведено да се листина писа и сврши наведене године „дни у суботу на дан светог Михаила на планини Бујаку према нашем граду Бродару... а уписа дијак Иван по заповиједи г'на ми воеводе Иваниша и његове братне кнеза Петра и кнеза Николе...“³⁴

На другој, лијевој страни Дрине наведени стари пут пео се кроз данашње село *Бродар* и, излазећи на зараванак изнад кањона Дрине, даље водио према Борчу и Рогатици на другу страну, у правцу самог тока Дрине.

Очито је да су оба наведена путна правца саставни дио једног пута, који је имао прелаз, скелу, управо *брод* (као и на Лиму у Гривину) на Дрини непосредно испод данашњег села *Бродар*. На томе важном прелазу превоз скелом вршили су засебни и за то задужени људи *бродари*, а они су и становали ту, управо у данашњем селу Бродар, и ето одакле име прво селу, а по том селу иза тога и саме граду. Село Бродар, према томе, старије је од самога града, оно је имало засебну функцију, коју је вршило кад и није било града, и, према томе, нипошто није имало статус *подграђа* града Бродара. Подграђе као насеље цивилног становништва, а везано непосредно за град Бродар било је на другој страни, на данашњем локалитету *Варошиште*, чије само име изравно говори у томе смислу.

*

Регистрираних 17 градина и градова представља толико исто засебних, а у неким случајевима и великих историја доњег Полимља, односно, јасније да се изрази, рудске општине и најближе околине. Својим засебним изразом, језиком материјала и имена дозивају у памет у првом реду стољећа босанске државне самосталности, а многи од њих и много старија времена. Те градине и градови представљају и оно најзначајније у споменичком и хисторичком смислу на подручју читаве рудске регије, али, нажалост, и слику која представља веома тешко стање и која, по томе, забрињава.

³⁴ Љуб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, други део, Београд — Ср. Карловци 1934, 103, исправа бр. 688.

Нешто недостатак извора, а нешто и мањи значај неких од тих градова, који нису у прошлости, можда, ни долазили до већег изражаја, представљају, нажалост, препреку, пред којом остајемо немоћни не само да проникнемо у какву такву историју неких од тих градина, коју су они недвојбено имали, него да сазнамо барем само имена свих тих некада значајних стратешких, владалачких и државних пунктова.

У односу на такву ситуацију овај рад о градинама и градовима рудског краја и њена сусједства чини у томе погледу напредак утолико, што су се утврдила имена или барем дале јаке индиције за сазнавање досада анонимних градова и градина *Јагад град*, *Лијени град*, *Мрсовац*, *Љубањ* и *Ревањски*, а вјероватно још *Оденца* и *Гривин*. Додајући томе још и *Клек*, *Северин* и *Бродар* у посједу Павловића, чије су локације или сама имена прије идентифицирани, од укупно 17 градова у рудској регији њих осам имају савим сигурна, а два дјеломично сигурна имена. Ипак седам остају и даље анонимни и чекају на даљња истраживања, наравно у оним случајевима, гдје се не ради о прехисторијским утврдама, или, можда, о засебном случају, какав представља рудска Градина.

И М. Динић, који је проучавао локације 73 града из наведених повеља из 1444., 1448., и 1454. године, уз сву спрему остао је немоћан да разријеш, држим, 23 града. Каснија истраживања *Марка Вега*³⁵ и *Расима Живојевића*,³⁶ те моја овдје, омогућила су да се још 13 градова идентифицира, те, узимајући у обзир то, остаје и даље отворено питање убијације сљедећих градова из наведене три повеље: *Osip* или *Ossyp*, *Cimiacho Ubrehinich*, *Pontis Terre*, *Osstraviza Vbistrizi*, *Wyzystrizky* односно *Biscrichi*, *Cosisti* односно *Crsinch* (М. Динић та два имена поистовјећује, а мени се чини да би могла бити и самостална), *Osstrikch*, *Saslon petyshytynskey* (једно од најзагонетнијих имена), *Medwed* и *Durosich*. Не крије ли се под којим од тих имена херцеговачких градова и који град односно градина на рудском подручју, чија имена нисам

³⁵ Марко Вега, *Прилог топографији средњевјековне Херцеговине*, ГЗМ, Н.С. XII, 1957, 267—276 (Виховез = Бокшевац у сливу Неретве и Раме, Нечано = Нични град код Невесиња, Војитјнез = Подринац на лијевој обали Дрине, вјероватно у Дринаљеву, Rixachi = Ричине између Посушја и Читлука). Исти, *Насеља босанске средњевјековне државе*, Сарајево 1957 (Gurgewetz = Бурђевац код Козмана у правцу Фоче, Grizzora = Горица код Чапљине, Novi vrmi = Нови у Пиви код Пишћа у жупи Пиви).

³⁶ Расим Живојевић, *Иловача, предио код Горажда, привредно-географска и етнографска проматрања*, Сарајево 1968, 19—20 (Ossanitzk = Осанички град у подручју ријеке Осанице, лијева притока Дрине).

могао утврдити? Разрјешење овога питања, а, уједно, и једног од најважнијих и најзанимљивијих проблема читаве историје средњовјековне Босне и Херцеговине, очито, зависи о ревидирању Талочијеве транскрипције имена градова у наведене три повеље, које би требало, у овоме случају, поново прегледати. Тим путем би,

вјероватно, дошли до коригирања и Динићевих, у цјелини узвши темељитих поставки, што би такођер било корисно како за тематику, која је овдје изложена, тако и за ширу историју Босне и Херцеговине у доба њене државне самосталности.

Алија БЕЋИЋ

LES ANCIENNES FORTERESSES DANS LA RÉGION DU LIM INFÉRIER

La région de la Bosnie de l'est s'étendant de la ville de Priboj vers le nord, le long de la rivière Lim et jusqu'à l'embouchure de cette rivière dans la Drina, dénommée ici Polimlje, se distingue dans le sens historique par la présence d'un grand nombre de forteresses anciennes. L'examen du terrain a révélé l'existence de 17 forteresses de ce genre, toutes situées autour de la rivière Lim, des deux côtés de la rivière.

Ces forteresses sont depuis longtemps tombées en ruines. Certaines d'entre elles sont même recouvertes de terre. Aucune d'elles n'a été jusqu'à présent l'objet d'études archéologiques, architecturales ou historiques. L'appartenance chronologique de ces forteresses n'a pas été non plus déterminée. Selon certains indices, il s'agirait dans quelques cas de lieux fortifiés fondés dès l'époque illyrienne. Un des endroits a été utilisé, sinon fondé, par les Romains, tandis que la plupart de ces forteresses ont été construites et se sont développées, tout à fait certainement, à l'époque du Moyen Âge, ou plus précisément au temps de l'état bosniaque indépendant.

Nous ne disposons d'aucune donnée provenant des sources écrites qui prouverait leur existence à l'époque de l'administration turque.

Les noms exacts de toutes ces forteresses se sont perdus avec le temps et le peuple les connaît sous la dénomination commune de Grad, Gradina, ou parfois Jerinjin grad. Au cours des recherches effectuées sur le terrain, l'auteur a pu établir le nom

de huit de ces forteresses, auxquels s'ajoutent deux noms probables. Ce sont Klek na Uvcu, Jagad grad, Lijepi grad, Severin, Mrsovac, Ljubanj ou Lubanj, Revanjski u Brisnju et Brod, plus les noms probables de Odenca et Grivin. A la base de l'identification des noms de ces forteresses se trouvent, entre autres, les registres légaux et les plans inédits du cadastre autrichien de cette région, où on trouve indiqués tous les toponymes et même les noms de certaines parcelles de terrain.

Cinq de ces forteresses étaient la propriété du herzog Stjepan Kosača. Ce sont Klek na Uvcu, Severin, Mrsovac, Ljubanj ou Lubanj et Revanjski u Brisnju. On les voit mentionnées sous ces noms ou sous des noms proches, déformés, dans les chartes de 1444, 1448 et 1454, publiés d'abord par L. Thalloczy et utilisées ensuite par Mihajlo Dinić dans son étude relative au territoire et aux villes de l'herzog Stjepan. Trois des forteresses, Mrsovac, Ljubanj ou Lubanj et Revanjski u Brisnju, sont identifiés ici pour la première fois. Toutes les trois se situent sur la berge droite du Lim. L'auteur est ainsi arrivé à des conclusions nouvelles par rapport aux résultats de Mihajlo Dinić. Il a pu démontrer que les terres de l'herzog Stjepan s'étendaient sur la rive droite du Lim, aussi, au nord de Rudo, dans la région appartenant à cette époque aux Radenovići et à leurs successeurs Pavlovići.

Алија БЕЋИЋ

Савремене коване и пресоване имитације средњовековног српског сребрног новца

У временском раздобљу пред други светски рат појавиле су се, поред појединачних ливених примерака, и коване имитације средњовековног српског сребрног новца.

Поједини аутори објавили су у својим радовима као оригинале примерке седам таквих кованих фалсификованих врста (види преглед фалсификованих врста — рубрика Фалсификат објављен као оригинал).

Да би стручњаци, музеји и власници приватних збирки били обавештени о постојању фалсификата, неопходно је да се све познате врсте кованих и пресованих имитација (фалсификата) објаве, по могућству паралелно са оригиналним материјалом. То редовно чине многи угледни научници, научне установе и научне публикације.¹

Све нас је то подстакло да упознамо нашу научну јавност, стручњаке, музеје и сакупљаче, са постојањем ових кованих фалсификата, са свим постојећим њиховим врстама на које смо наишли, да их објавимо упоредо са оригиналним материјалом и да се осврнемо на ову групу фалсификата као целину, покушавајући да ра-

светлимо историју њеног постанка и растурања ових примерака.

Пре свега осталог приказаћемо 23 врсте фалсификата који се јављају у 38 варијанти. Уз сваку од таквих фалсификованих врста донели смо и слику једног оригиналног примерка, као и податке о бројности оригинала. Све индикације о бројности оригиналних примерака појединих врста приказују садашњу бројност коју смо нашли у току прегледа готово свих приватних и јавних збирки, сем у случајевима када је то изричито наглашено.

Напомињемо да смо описе фалсификованих врста свели на нужни минимум. Код описа варијаната не дајемо све детаље већ само неке, карактеристичне за диференцијацију међу варијантама. Остале се виде на сликама.

Уз то дајемо податке: 1) О објављеним цртежима тих врста које се највећим делом налазе у књизи С. Љубића, Опис југославенских новца, Загреб, 1875; 2) О реткости тих врста у време С. Љубића (подаци у напоменама); 3) О објављивању фалсификата као оригинала (посебна рубрика); 4) О разликама фалсификата од оригинала које указују на начин њиховог настанка или на њихове посебне карактеристике; 5) О ранијим погрешним опредељењима припадности поменутих врста, која су утицала на избор врсти за фалсификовање.

Преглед фалсификованих врста (дат са подацима о оригиналним примерцима)

1. Врста

Феудалац: Бранко (Младеновић)

Опис лица: Шлем са чекркли челенком. Натпис: СЛ8ГА — БРАНКО

¹ Prof Dr Hugo Gaebler, Fälschungen Makedonischer Münzen I — VIII, Sonderausgabe aus Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse 1931, XII; 1935, XXII; 1936, XXVI; 1937, XXX; 1938, XXIX; 1939, Nr 17; 1940, Nr 14; 1941 Nr 16. Berlin 1931 — 1942, Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Sir George F. Hill, fellow of the British Academy, Becker The counterfeiter, Part I, Spink and Son, 1955, p. 72 Tab. I — VIII; Part II, Idem, p. 39, Tab. IX — XIX.

J. N. Svoronos, C. Christodoulos et les faussaires d'Athènes — Journal international d'archéologie numismatique Tom XX, 1920 — 1921, Athènes 1922, p. 97 — 107, Tab. I — XVII (A — I); Idem Tom XXI, 1927, Athènes 1927, 141 — 146, Tab. XVIII — XXV (J — Q).

Опис наличја: Исус седи на престолу са наслоном.

Фалсификат: Слика 1 (примерак из збирке А. Станојевића).

Оригинал: Слика 2 (примерак из збирке British Museum-a).

У свему било познато, до новог налаза из Падине, 6 примерака који се налазе у три збирке.

Цртеж: Љубић, Таб. XV, 18.

Напомене: То је једина позната врста овог феудалца. С. Љубић је знао само за један примерак.

2. врста

Феудалац: Андреаш (Вукашиновић)

Опис лица: Натпис у редовима (слова растављена и донекле модернизирани): БЪГО/ВЪРНН/АНДРЕ/АШ

Опис наличја: Исус стоји испред супеданеума.

Фалсификати — варијанте: 1) Без тачака испред доњег реда — слика 3 (примерак из збирке С. Димитријевића). 2) Три груписане тачке испред доњег реда — слика 4 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 5 (примерак из збирке Народног музеја у Софији). У свему познато 24 примерка.

Цртеж: Љубић, Таб. XI, 6.

Напомене: Фалсификати су већег пречника од свих познатих оригиналних примерака.

То је пре рата била једина позната врста овог феудалца.

Љубић је знао за два примерка.

Напомињемо да су наличја ове две фалсификоване варијанте упркос извесне сличности рабене различитим калупима. То се види из облика супеданеума (упореди слике 3 и 4).

Коришћење истих калупа: Калуп којим је искована прва фалсификована варијанта, после урезивања допунских ознака служио је за израду друге варијанте (упореди лица слика 3 и 4).

3. врста

Феудалац: Гропа

Опис лица: Четвороредни натпис (разрешен): По милости божјој Гропа.

Опис наличја: Исус стоји испред супеданеума.

Фалсификати-варијанте: 1) На крају последњег реда нема ништа — слике 6 (примерак из збирке В. Перића). 2) На крају последњег ре-

да: три груписане тачке — слике 7 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 8 (примерак из збирке Народног музеја у Будимпешти). То је уникат.

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 23.

Напомене: С. Љубић је знао само један примерак диференциране врсте, и то тај исти (поклапање цртежа и фотографије).

Коришћење истих калупа: Калуп наличја ове фалсификоване врсте, на којој су урезани допунски знаци коришћен је за врсту 4 (1 и 2 варијанта) — (упореди фалсификована наличја слика 6, 7, 9 и 10).

Калуп лица ове фалсификоване врсте после откивања прве варијанте допуњен је са три груписане тачке за другу варијанту (упореди лица слика 6 и 7).

4. врста

Феудалац: Жупан Гропа

Опис лица: Четвороредан (у оригиналу петоредан) натпис: ПОМА/ТИ БЖН/Ж8ПАН/ГРОПА/ГН

(слова МА из првог реда, и слова АН из трећег реда спојена су у лигатури).

Опис наличја: Исус стоји испред супеданеума.

Фалсификати — варијанте: 1) Доле: ништа — слике 9 (примерак из збирке А. Станојевића). 2) Доле: П — слике 10 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 11 (примерак из збирке С. Димитријевића). У свему познато 7 примерака који се налазе у 5 збирки. (Напомињемо да смо врсте поделили по садржају натписа и да је укупни број примерака Гропе нешто већи).

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 21.

Напомене: Пошто је примерак приказан на цртежу код Љубића имао рупу у средини доњег реда натписа, те су се видели само крајњи стубићи слова, фалсификатор је начинио варијанте са два стубића и без њих. Обе не постоје као оригинали.

С. Љубић је знао само за један примерак ове диференциране врсте.

Коришћење истих калупа: Калуп наличја фалсификоване врсте 3 на коме су урезани допунски знаци, коришћен је и за врсту 4, и то прво за варијанту 1, а онда са новим допунским знацима за варијанту 2. — (Упореди фалсификована наличја слика 6, 7, 9 и 10).

На сличан начин је од калупа лица који је био коришћен за 1. варијанту 4. фалсификоване врсте, после урезивања допунских

стубића, добијен калуп за израду две фалсификоване варијанте. (Упореди лица слика 9 и 10).

5. врста

Феудалац: Бураћ (И. Балшић)

Опис лица: Шлем са челенком. На боковима натпис: ГЮ-РГЪ.

Опис налицја: Четвороредан натпис: ВЪ ХА/БА/БЛАГО/ВРНН ГЮР/ГЪ (слова ГО у другом реду и слова НН у трећем реду спојена су у лигатури).

Фалсификати — варијанте: 1) Испод последњег реда налицја: ништа — слике 12 (примерак из збирке С. Димитријевића). 2) Испред последњег реда налицја: три груписане тачке — слике 13 (примерак из збирке В. Перића).

Оригинал: Слика 14 (примерак из збирке Археолошког музеја у Скопљу). То је уникат.

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 5.

Фалсификат објављен као оригинал: Љ. Недељковић, Новчарство Балшића, Старице XXII, 1971, Таб. I, 2.

Напомене: С. Љубић је знао само за један примерак.

Коришћење истих калупа: Калуп налицја ове фалсификоване врсте после откивања прве варијанте и урезивања допунских знакова коришћен је за откивање друге фалсификоване варијанте. (Упореди фалсификована налицја слика 12 и 13).

Калуп лица заједнички је код обе фалсификоване варијанте. (Упореди фалсификована лица слика 12 и 13).

6. врста

Феудалац: Жупан Никола (Алтомановић).

Опис лица: Шесторедни натпис: ВЪХА/БА/БЛАГ/ОВЕРНН/ИЗОПАН/НККО/ЛА.

Опис налицја: Исус седи на престолу са наслоном.

Фалсификати: Слика 15 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: слика 16 (примерак из збирке С. Димитријевића). У свему познато 30 примерака.

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 20.

Напомене: С. Љубић је знао за 6 примерака диференцираног натписа, тј. за 13 примерака ове врсте.

7. врста

Феудалац: Вук (Бранковић).

Опис лица: Дворедни натпис без крста у почетку: ВЛЪ/КЪ.

Опис налицја: Исус седи на престолу без наслова.

Фалсификат: Слика 17 (примерак из збирке А. Станојевића).

Оригинал: Слика 18 (примерак из збирке С. Димитријевића). У свему познато 22 примерака који се налазе у четири збирке.

Цртеж: Љубић, Таб. XII, 30.

Напомене: С. Љубић је знао само за један примерак ове врсте.

Коришћење истих калупа: Калуп налицја фалсификоване врсте 14/1 варијанта коришћен је и код фалсификованих врста 7 и 22/1 варијанта, при чему су сукцесивно урезивани нови додаци. (Упореди налицја слика 38, 17 и 58).

8. врста

Феудалац: Патриарх.

Опис лица: Дворедни натпис (слова растављена): ПАТР/ІАРЪ.

Опис налицја: Исус седи на престолу без наслона.

Фалсификати — варијанте: 1) Горе ознака: II — слика 19 (примерак из збирке С. Димитријевића). 2) Горе ознака: III — слика 20 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 21 (примерак из збирке С. Димитријевића). До рата било познато три примерка, односно са другом врстом патријарха 7 примерака, и то у 5 збирки.

Цртеж: Ј. Петровић, Веома ретки српски средњовековни грошићи из села Мало Боњинце код Власотинца, Старице 1933/34, стр. 24, бр. 116, фото гипсаног отиска стр. 16а, бр. 116.

Фалсификат објављен као оригинал: Свет. Душанић, Средњовековна монета српског патријарха, посебан отисак из књиге Српска православна црква. Два примерка из Црквеног музеја.

Напомена: У збирци С. Димитријевића постоји и фалсификат који нема поменуте стубиће. Сматрамо да су они нестали у ковању.

С. Љубић није знао за новац патријарха.

Коришћење истих калупа: Наличја обе варијанте ове фалсификоване врсте добијена су са истог калупа. (Упореди фалсификована налицја слика 19 и 20).

Калуп лица после откивања прве варијанте и урезивања допунског стубића служио је за израду друге варијанте. (Упореди фалсификована лица слика 19 и 20).

9. врста

Феудалац: Жупан Риг (?).

Опис лица: Натпис нејасан. Можда у скраћеницама: По милости божјој жупан Р I Г...

Опис наличја: Исус седи на престолу са наслоном.

Фалсификат: Слика 22 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 23 (примерак из збирке Народног музеја у Београду). То је уникат. Он је у врло рђавом стању.

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 24.

Фалсификат објављен као оригинал: 1) Р. Марић, Студије из српске нумизматике, Београд 1956, Таб. XXIII, 9—10. 2) Д. Гај-Поповић и М. Васић, Новац кроз векове, Чачак 1963, сл. бр. 253.

Напомене: С. Љубић је знао само за један примерак, и то тај исти (поклапање цртежа и фотографије).

10. врста

Феудалац: Влатко (Хранотић).

Опис лица: Дворедни натпис ВЛА/ТКО.

Опис наличја: Исус стоји, около непротумачен натпис (можда на неком другом језику).

Фалсификати — варијанте: 1) Горе ништа, доле ништа — слика 24 (примерак из збирке С. Димитријевића). 2) Горе звезда, доле ништа — слика 25 (примерак из збирке С. Димитријевића). 3) Горе звезда, доле три груписане тачке — слика 26 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Сlike 27 (примерак из збирке Народног музеја у Београду). У свему познато 2 примерка без допунских натписа на лицу новца.

Цртеж: Љубић, Таб. XV, 19.

Напомене: С. Љубић је знао само за један примерак диференциране врсте.

Коришћење истих калупа: Наличја све три варијанте ове фалсификоване врсте добијена су са истог калупа (упоређи фалсификована наличја слика 24, 25 и 26).

Калуп лица коришћен за откивање прве варијанте после стављања звезде коришћен је за откивање друге варијанте, а после стављања допунских ознака коришћен је за израду треће варијанте (упоређи фалсификована лица слика 24, 25 и 26).

11. врста

Феудалац: Влатко (Хранотић), са ситним натписом VUOS.

Опис лица: Дворедни крупни натпис: ВЛА/ТКО. Испод њега ситни натпис: VUOS.

Опис наличја: Исус стоји, около непротумачен натпис (можда на неком другом језику).

Фалсификати — варијанте: 1) На крају првог реда и доле нема ништа — Слика 28 (примерак из збирке С. Димитријевића).

2) На крају првог реда ништа. Доле три звезде — слика 29 (примерак из збирке А. Станојевића). 3) На крају првог реда цвет. Доле три звезде — слика 30 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 31 (примерак из збирке Љ. Ковачевића). У свему познато 3 примерка са овим натписом.

Цртеж: Љубић, Таб. XV, 20.

Фалсификат објављен као оригинал: Д. Гај-Поповић и М. Васић, Новац кроз векове, Чачак, сл. бр. 255.

Напомене: С. Љубић је знао само за један примерак диференциране врсте.

Коришћење истих калупа: Наличја прве две варијанте фалсификоване врсте добијена су са истог калупа. Касније, после урезивања допунске тачке (испод десне руке Исуса) он је служио за израду треће варијанте. (Упореди фалсификована наличја слика 28, 29 и 30).

На сличан начин је један те исти калуп коришћен за све три варијанте лица ове фалсификоване врсте. После откривања прве варијанте у њега су урезани знак скраћења и звезде, а после откривања друге варијанте у њега је урезан и цвет. (Упореди фалсификована лица слика 28, 29 и 30).

12. врста

Феудалац: Смиа (челник).

Опис лица: Дворедни натпис СМН/ЛОВЬ.

Опис наличја: Светац стоји. Имитација натписа иде около.

Фалсификати — варијанте: 1) Горе и доле II — слике 32 (примерак из збирке С. Димитријевића). 2) Горе и доле III — слике 33 (примерак из збирке А. Станојевића). 3) Горе и доле IIII — слике 34 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Сlike 35 (примерак из збирке С. Димитријевића). У свему познато 7 примерака, и то у 5 збирки.

Цртеж: Ј. Петровић, Веома ретки српски средњовековни грошићи из села Мало Боњинце код Власотинца, Старица 1933/34, стр. 23; фото гипсаног отиска, стр. 16а, бр. 98.

Напомене: С. Љубић није знао за новце челника Смиа.

Коришћење истих калупа: Све три варијанте наличја израђене су истим калупом (упоређи фалсификована наличја слика 31, 32 и 33).

Код ове врсте фалсификата истим калупом су отковане варијанте лица 1. а после урезивања допунских стубића и варијанте

лица 2. (Упореди фалсификована лица слика 32 и 33).

Варијанта лица 3. (сл. 34) израђена је новим калупом.

13. врста

Феудалац: Јаков.

Опис лица: Дворедни натпис (растављен):

ИЖ/ОВЪ.

Опис налицја: Исус стоји. Имитација натписа иде околу.

Фалсификат: Слике 36 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слике 37 (примерак из збирке С. Димитријевића). У свему познато 2 примерка.

Напомене: С. Љубић није знао за ову новчану врсту. Она је објављена после Другог светског рата од стране Р. Марића (Р. Марић, Студије из српске нумизматике, Београд, 1956. Таб. XXIII, 7—8). Ова врста појавила се у приватним збиркама још пре Другог светског рата.

Коришћење истих калупа: Један те исти калуп налицја коришћен је за израду фалсификованих врста 13, 15 и 21. (Упореди фалсификована налицја слика 36, 42 и 56).

Истим калупом кована су лица фалсификоване врсте 13 и прве варијанте фалсификоване врсте 14. (Упореди фалсификована лица слика 36 и 38).

14. врста

Феудалац: Јаков.

Опис лица: Дворедни натпис (растављен):

ИЖ/ОВЪ.

Опис налицја: Исус седи на престолу без наслона. Имитација натписа иде околу.

Фалсификати — варијанте: 1) На крају слова К и на крају натписа ништа — Исус благосиља — слике 38 (примерак из збирке С. Димитријевића). 2) На крају доњег крака слова К тачка. На крају натписа три груписане тачке — Исус скрстио руке — слике 39 (примерак из збирке С. Димитријевића). 3) На крају доњег крака слова К тачка. На крају натписа ништа. — Око Исуса имитација натписа — слике 40 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 41 (примерак из збирке Народног музеја у Београду). У свему познато 7 примерака, и то у две збирке. Од тога је већина из оставе Мало Боњинце, нађене 1928.

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 25.

Фалсификат објављен као оригинал: Д. Гај-Поповић и М. Васић, Новац кроз векове, сл. бр. 254.

Напомене: С. Љубић је знао само за један примерак.

Коришћење истих калупа: Калуп налицја фалсификоване врсте 14/1 варијанта коришћен је и код фалсификованих врста 7 и 22/1 варијанта, при чему су sukcesивно урезани нови додаци. (Упореди фалсификована налицја слика 38 17 и 58).

Истим калупом кована су лица фалсификоване врсте 13 и прве варијанте фалсификоване врсте 14. (Упореди фалсификована лица слика 38, 17 и 58).

Исти калуп налицја служио је за ковање фалсификованих врста 14/3 варијанта, 20/ све 3 варијанте и 22/2 варијанта. Није искључено да је прво кована прва варијанта фалсификоване врсте 20, па онда све остале. То закључујемо на основу једне мале разлике која би могла да буде и грешка у ковању, настала услед зачепљења једног жљеба. (Упореди фалсификована налицја слика 40, 53, 54, 55 и 59).

15. врста

Феудалац: Стефан (Лазаревић без владарског звања).

Опис лица: Дворедни натпис СТЕФ/АНЪ.

Опис налицја: Исус у мандорли.

Фалсификат: Слике 42 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слике 43 (примерак из збирке Љ. Ковачевића). У свему познато 8 примерака и то у 3 збирке.

Цртеж: Љубић, Таб. XII, 5.

Фалсификат објављен као оригинал: Р. Марић, Студије из српске нумизматике, Таб. XXIII, 1 — 2.

Напомене: С. Љубић је познавао два примерка.

Коришћење истих калупа: Један те исти калуп налицја коришћен је за израду фалсификованих врста 13, 15 и 21. (Упореди фалсификована налицја 36, 42 и 56).

16. врста

Владар: Деспот Стефан (Лазаревић).

Опис лица: Велики равнокрак крст. У његовим пољима хоризонталан натпис Д/Е/СП/ОТ.

Опис налицја: Исус у мандорли.

Фалсификат: Слика 44 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 45 (примерак из збирке С. Димитријевића). У свему познато 12 примерака.

Цртеж: Љубић, Таб. XII, 13.

Напомене: Карактеристичне разлике између оригинала и фалсификата су облици слова Д, Е, Ц и О као и место и начин гранања крста. С. Љубић је знао само за један примерак.

17. врста

Владар: Деспот Стефан (Лазаревић).

Опис лица: Слова Д, ПТ поређана лево и десно и испред малог крина (код фалсификата уместо крина О) као централног мотива. У празнинама звезде.

Опис налицја: Исус у мандорли.

Фалсификати — варијанте: 1) На налицју, на боковима мандорле ништа — слике 46 (примерак из збирке С. Димитријевића). 2) На налицју, на боковима мандорле, по једна звезда — слике 47 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слике 48 (примерак из збирке С. Димитријевића). У свему познато 11 примерака.

Цртеж: Љубић, Таб. XII, 14.

Напомене: Грешка која се јавља на цртежу Љубића — слово О уместо крина, репродуцирано је и на фалсификату.

С. Љубић је знао за два примерка.

Коришћење истих калупа: Исти калуп налицја служио је за израду обе варијанте ове фалсификоване врсте, с тим што су после откивања варијанте 1, додате звезде на боковима мандорле. (Упореди фалсификована налицја слика 46 и 47).

Калуп за израду лица заједнички је код обе варијанте. (Упореди фалсификована лица слика 46 и 47).

18. врста

Владар: Деспот Стефан (Лазаревић).

Опис лица: Око средњег слова Д поређана друга слова овим редом: горе К, лево Т, десно Н, доле П.

Опис налицја: Исус седи на престолу без наслона на чијим боковима стоје стилизирани крстови.

Фалсификат: Слика 49 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слике 50 (примерак из збирке С. Димитријевића). У свему је познато 11 примерака.

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 16.

Напомене: У питању је врло мали новац. Код С. Љубића овај је натпис погрешно разрешен као *Константин* (С. Љубић, Опис југославенских нована, Загреб 1875, стр. 187-8). Да је у питању новац деспота Стефана утврдио је Р. Марић. (Р. Марић, Студије из српске нумиз-

матике, Београд, 1956, Таб. XXIV, 12). Види С. Димитријевић, Проблеми српске средњовековне нумизматике II, 121).

С. Љубић је знао за два примерка.

19. врста

Владар: Деспот Стефан (Лазаревић).

Опис лица: Троједни натпис: ДЕ/СПО/ТЬ.

Опис налицја: Равнокраки крст у чијим се пољима налазе шестокраке звезде.

Фалсификат: Слике 51 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слике 52 (примерак из збирке С. Димитријевића). То је уникат.

Цртеж: Љубић, Таб. XII, 22.

Напомене: У питању је мали новац.

С. Љубић је знао само за један примерак.

20. врста

Град: Скопље.

Опис лица: Дворедни натпис СКО/ПАЉ.

Опис налицја: Исус седи на престолу без наслона.

Фалсификати — варијанте: 1) Горе II стубића. На крају натписа једна звезда. Испод натписа две тачке: (..) — слике 53 (примерак из збирке С. Димитријевић). 2) Горе II или III стубића. На крају натписа само једна звезда. Испод натписа три тачке (...) — слике 54 (примерак из збирке С. Димитријевића). 3) На крају натписа звезда и цвет. Испод натписа три тачке (...) — слике 55 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Није нађен.

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 28.

Фалсификат објављен као оригинал: 1) Р. Марић, Студије из српске нумизматике, Таб. XXIII, 17 — 18. 2) Д. Гај-Поповић и М. Васић, Новац кроз векове, сл. бр. 256.

Напомена: С. Љубић је знао само за један примерак.

Коришћење истих калупа: Исти калуп налицја служио је за ковање фалсификованих врста 14/3 варијанта, 20/ све 3 варијанте и 22/2 варијанте. Није искључено да је прво кована прва варијанта фалсификоване врсте 20, па онда све остале. То закључујемо на основу једне мале разлике која би могла да буде и грешка у ковању, настала услед зачепљења једног жљеба. (Упореди фалсификована налицја слика 40, 53, 54, 55 и 59).

Калуп лица после откивања прве варијанте и добијања једне тачке служио је за израду

друге варијанте. После додатка једног цвета служио је за израду треће варијанте. (Упореди фалсификована лица слика 53, 54 и 55).

21. врста

Град: Призрен.

Опис лица: Дворедан натпис (растављена слова): ПРИЗР/ЕНЉ.

Опис налицја: Исус у мандорли.

Фалсификат: Слика 56 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 57 (примерак из збирке Археолошког музеја у Загребу). У свему познато два примерка.

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 27.

Напомене: С. Љубић је знао само за један примерак.

Коришћење истих калупа: Један те исти калуп налицја коришћен је за израду фалсификованих врста 13, 15 и 21. (Упореди фалсификована налицја слика 36, 42 и 56).

Истим калупом ковано је лице фалсификоване врсте 21 и друга варијанта фалсификоване врсте 22. (Упореди фалсификована лица слика 56 и 59).

22. врста

Град: Призрен.

Опис лица: Дворедни натпис (растављена слова): ПРИЗР/ЕНЉ.

Опис налицја: Исус седи на престолу без наслона.

Фалсификати—варијанте: 1) Горе IIII стубића. На крају натписа три груписане тачке. На налицју на десној страни новца три паралелне водоравне црте — слике 58 (примерак из збирке С. Димитријевића). 2) Горе IIII стубића. На крају натписа ништа. На налицју на десној страни црте у обliku слова λ — слике 59 (примерак из збирке А. Станојвића).

Оригинал: Слика 60 (примерак из збирке Ермитажа у Лењинграду). У свему познато два примерка од ове диференциране врсте са имитираним натписом око Исуса који седи.

Цртеж: Љубић, Таб. XIV, 26.

Напомене: С. Љубић је знао само за један примерак.

Коришћење истих калупа: Калуп налицја фалсификоване врсте 14/1 варијанта коришћен је и код фалсификованих врста 7 и 22/1 варијанта, при чему су сукцесивно урезани нови додаци. (Упореди фалсификована налицја слика 38, 17 и 58).

Истим калупом ковано је лице фалсификоване врсте 21 и друга варијанта фалсификоване врсте 22. (Упореди фалсификована лица слика 56 и 59).

Исти калуп налицја служио је за ковање фалсификованих врста 14/3, варијанта, 20/ све варијанте и 22/2. варијанта. Није искључено да је прво кована прва варијанта фалсификоване врсте 20, па онда све остале. (То закључујемо на основи једне мале разлике која би могла да буде и грешка у ковању, настала услед зачепљења једног жлеба. (Упореди фалсификована налицја слика 40, 53, 54, 55 и 59).

23. врста

Феудалац: Неодређен.

Опис лица: Четвороредни натпис (растављена слова): ВЛАДОВѢ/ОМННѢ/І/ЕДРѢ.

Опис налицја: Исус седи на престолу са наслоном.

Фалсификати — варијанте: 1) На крају првог и последњег реда ништа — слике 61 (примерак из збирке С. Димитријевића). 2) На крају првог и последњег реда три груписане тачке — слике 62 (примерак из збирке С. Димитријевића).

Оригинал: Слика 63 (примерак из збирке Археолошког музеја у Загребу). То је уникат.

Цртеж: Љубић, Таб. XV, 17.

Напомена: С. Љубић је приписао овај новац Дмитру трећем сину краља Вукашина. (С. Љубић, Опис ..., стр. 190.).

Љубић је знао за два примерка. Примерак са цртежа је исти што и примерак са фотографије.

Коришћење истих калупа: Један те исти калуп налицја служио је за израду обе варијанте ове фалсификоване врсте. (Упореди фалсификована налицја слика 61 и 62).

Један те исти калуп лица допуњен после откривања прве варијанте, служио је за израду друге варијанте. (Упореди фалсификована лица слика 61 и 62).

ГРУПИРАЊЕ ФАЛСИФИКАТА ПО ЗАЈЕДНИЧКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА

На основу изучавања специфичности расположивих примерака дошли смо до закључка да се све ове фалсификоване врсте могу разврстати у неколико група, и то:

I група фалсификованих врста има плитак заокружени рељеф. Израђена од релативно меког метала, она је полирана, чиме је често по-

стизана вештачка излизаност. Услед полираности спољна ивица новца је често заокружена. Ова се група фалсификованог новца лако патира и често налази са прикастом патином.

По нашем мишљењу она је рабена из равних металних плочица равномерне дебљине које служе зубним техничарима за израду круница на шарповом апарату. Релеф је вероватно утиснут на такве загрејане плочице путем пресе. Зато је он округласт и плитак.

II група фалсификованих врста кована је (а није пресована). Зато су ивице релефа релативно оштре. Она је рабена из тврдог метала. Релеф је раван и плитак. Посебну карактеристику представља релативно велики обим и готово кружан облик откованих примерака. То указује да су и овде коришћене плочице, али овог пута из тврдог метала.

Ова група обухвата фалсификоване врсте 2 (Андреаш), 6 (Никола) и 18 (ex Konstantin) —

Бр. врсте	Феудалац или владар	Калуп лица заједнички	Калуп наличја заједнички	Калуп лица различит	Калуп наличја различит
3	Гропа (сл. 4 и 5)	заједнички са допуном	заједнички	—	—
4	Гропа (сл. 9 и 10)	заједнички са једном допуном	допуњен калуп врсте 3 заједнички је и за врсту 4 са једном новом допуном код 2. варијанте	—	—
5	Бурџ I (сл. 8 и 9)	заједнички	заједнички са једном допуном	—	—
10	Влатко (сл. 26—28)	заједнички са једном и другом допуном	заједнички	—	—
11	Влатко са додатком VUOS (сл. 28—30)	заједнички са једном и другом допуном	заједнички, са допуном само код 3. варијанте	—	—
17	Стефан ДПТ (сл. 46—47)	заједнички	заједнички, са једном допуном	—	—
23	ex Dmitr (сл. 61—62)	заједнички, са једном допуном	заједнички	—	—

Ова група обухвата фалсификоване врсте 1 (Бранка); 3 (Гропе); 4 (жупана Гропе); 5 (Бурџ I Балшића); 10 и 11 (Влатка); 17 (деспота Стефана Лазаревића); и 23 (наводног Дмитра). (Слике 1, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 25, 26, 28, 29, 30, 45, 47, 61 и 62).

Погледајмо како су коришћени калупи унутар оних врста ове групе код којих има више варијанти. (Види табелу).

Из предњег прегледа видимо да су код ове групе фалсификованих врста варијанте постизане искључиво урезивањем допунских ознака у калуп.

Нама изгледа да ова група фалсификованих врста израбена на специфичан начин представља најстарију врсту фалсификата. Њене специфичности (плочице, преса, полирање) карактеристичне су за зубну технику.

(слике 3, 4, 16 и 49). Варијанте се појављују само код Андреаша. Наличја ове две варијанте рабена су различитим калупима (види напомену код врсте 2). Варијанта лица је добијена урезивањем допунских рупица на калуп лица, вероватно зуболекарском бор машином (сл. 3 и 4).

III група фалсификованих врста обухвата неколико малих кованих врста. Она је рабена са прилично упрошћеним натписима, у тврдом металу. Релеф средње дубине. Стил слова карактеристичан. Ова група обухвата фалсификоване врсте 8 (Патриарх), 12 (Смил) и 19 (деспот Стефан Лазаревић) — (слике 20, 21, 32, 33, 34 и 51).

Осврнимо се на начин добијања варијанти код ове групе фалсификата, а код оних врста код којих се оне јављају.

Бр. врсте	Феудалац	Калуп лица заједнички	Калуп наличја заједнички	Калуп лица различит	Калуп лица различит
8	Патријарх (сл. 20 и 21)	заједнички, (са 1 допу- ном)	заједнички	—	—
12	Смил (сл. 32, 33 и 34)	заједнички за варијанте 1 и 2 са 1. допуном (сл. 32 и 33)	заједнички	нов калуп код 3. вари- јанте (сл. 34)	

Дакле са једним јединим изузетком код 3. варијанте лица Смил свака фалсификована врста ове групе кована је само калупом израбеним за ту врсту, а понекад и допуњеним (код варијаната).

IV група фалсификованих врста представља ковани новац израблен од тврдог метала који не оксидише, са потпуно равном површином новца. Натписи су рабени са много труда, имају плитак, равномеран и оштар рељеф. Па ипак, они се лако разликују од оригинала по сивкастој боји метала (код Рига беличастој), равној површини новца, одсутности оксида и равномерности рељефа.

Ова група обухвата фалсификоване врсте 9 (Риг), 13 и 14 (Јаков) 21 и 22 (Призрен) — (слике 22, 36, 38, 39, 40, 56, 58 и 59).

Код ње се јављају калупи наличја који су коришћени и за ковање групе V, тј. фалсификованих врста 7 (Вук), 15 (Стефан) и 20 (Скопље).

Погледајмо како су коришћени калупи код оних фалсификованих врста ове групе код којих постоје варијанте, или су у питању врсте чији су калупи коришћени за израду других фалсификованих врста.

Бр. врсте	Феудалац	Калуп лица заједнички	Калуп наличја заједнички	Калуп лица различит јавља се код врсте	Калуп наличја различит јавља се код врсте
13	Јаков (сл. 36)	Калуп је коришћен и код врсте 14/1 варијанте	—	14/1 вар. (сл. 38)	15 и 21 (сл. 42 и 56)
14	Јаков (сл. 38, 39 и 40)	Калуп врсте 13 и 14/1 вар. заједничке су. Он се јавља са 1. и 2. допуном	—	13 : 14/1 вар. (сл. 36 и 38)	7 и 22/1 вар.: 14/1 вар. (сл. 17 и 58:38) 20/1—3 вар. и 22/2 вар.: 14/3 вар. (сл. 53—55 и 59 : 40)
21	Призрен (сл. 53)	Калуп је коришћен и код врсте 22/2 вар.	—	22/2 (сл. 59)	13 и 15 (сл. 36 и 42)
22	Призрен (сл. 58 и 59)	Калуп врсте 21 коришћен је и код врсте 22/2 вар. Он се јавља као заједнички са 1 додатком	—	21 : 22/2 вар. (сл. 56 и 60)	7 : 14/ вар.: 22/1 вар. (сл. 17, 38 и 58) 20/1—3 вар. и 14/3 вар.: 22/2 вар. (сл. 53—55 и 40 : 59)

Дакле, док се лица фалсификованих врста ове групе делимично кују са истих, односно допунских калупа, а само делимично са других калупа истог феудалца или града, наличја фалсификованих врста ове групе сва су кована калупима који су служили и за искивање других врста.

V група фалсификованих врста кована је у дубоком рељефу (специјално Скопље).

Ова група обухвата фалсификоване врсте: 7 (Вук), 15 (Стефан Лазаревић без звања и 20 (Скопље).

Калупи наличја ових врста јављају се и код групе IV и то:

- а) Калуп наличја врсте 14/1 варијанта (IV група) јавља се после урезивања 1. допуне код врсте 7 (V група), а после урезивања 2. допуне код врсте 22/1 варијанта (IV група). — (Упореди слике 38, 17 и 58).
- б) Калуп наличја врста 13 и 21 (IV група) јавља се и код врсте 15 (V група). — (Упореди слике 36, 56 и 42).
- в) Калуп наличја врста 14/3 варијанта (IV група) и 22/ прва варијанта (IV група), јавља се и код врсте 20 све три варијанте (V група) — (Упореди сл. 40, 59 и 53—55).

Узмемо ли у обзир

- 1) Да се код калупа а) смењује врста 14/1, 7 и 22/1, тј. IV, V и IV група (упореди сл. 38, 17 и 58).
- 2) Да је овај калуп (врста 22 прва варијанта) касније добио допуне код врсте 14/2 и 3 варијанта (IV група). (Упореди сл. 58, 39 и 40).
- 3) Да се тако измењен калуп 14/3 варијанта (IV група) опет јавља код врсте 20, све три варијанте (V група). (Упореди сл. 40 и 53—55). Видимо да су IV и V група коване у исто време.

Читава V група фалсификованих врста знатно се приближује оригиналним примерцима српског средњовековног кованог новца. Ове се фалсификоване врсте ипак видно разликују начином израде.

VI посебну групу представља фалсификована врста 16 (деспот Стефан Лазаревић — звање деспот у крсту — слика 44) рађена у врло квалитетној техници. Калупи за израду ове врсте рађени су тако фино да би се без упоребења са оригиналом примерци ове фалсификоване врсте тешко могли разликовати од осталих оригиналних примерака. Површине појединих слова и врста а посебно читавог наличја веома су сличне оригиналним примерцима. Па ипак велике разлике које постоје у облицима слова

и стилу читаве предње стране па чак и извесна разлика у металу, омогућавају да се после упознавања оригиналних примерака ова фалсификована врста лако диференцира од прве.

ЗАКЉУЧАК

Ако погледамо које су врсте имитиране-фалсификоване видимо да су то биле најређе врсте српског средњовековног новца.

а) Код врста које се јављају у књизи Љубића имитиране су само врсте са 1 — 2 примерака.

б) Једино се код врло ретког феудалца Николе Алтомановића појављују имитације код врсте која се код Љубића помње у 6 примерака.

в) Уз то имитиране су и неке врло ретке врсте које су нађене после Љубића (нпр. новац патријарха и челника Смила, новац Јакова са Исусом који стоји).

Од 23 имитиране врсте 18 припадају новцу феудалаца или градова од којих је сачуван релативно мали број примерака. То су: Бранко Младеновић, Андреаш Вукашиновић, жупан Гропа (2 врсте), Бүраћ I Балшић, жупан Никола Алтомановић, Патријарх, жупан Риг (?), Влатко (2 врсте), Смиа, Јаков (2 врсте), Костадин (по Љубићу), Дмитар (по Љубићу), Скопље и Призрен (2 врсте).

Од феудалаца често заступљених у нумизматици појављују се само два и то са врло ретким врстама, Вук Бранковић (1 врста) и Стефан Лазаревић (4 врсте).

Пошто продуцент ових имитација није имао оригиналне примерке ових веома ретких врста српског средњовековног новца калупи су углавном резани на основу цртежа објављених у књизи С. Љубића.² Зато ове имитације садрже грешке које се јављају у таблама Љубића (нпр. О уместо крина код врсте 17). Извесне разлике које постоје у односу на цртеже С. Љубића, настале су додавањем, тј. накнадним урезивањем у калуп допунских тачака (можда бушењем рупица зуболекарском бор машином), звездица (нпр. код Скопља) стубића и цветова или додавањем наличја са неке друге врсте. Тако је добијена укупно 41 варијанта.

Једино код нових поствукићевских врста они су рађени по новообјављеним студијским публикацијама.

Многи су од тих примерака накнадно патинирани, понекад врло успело. Други су углавном без патине, пошто је неке врсте легуре не примењу тако лако. (нпр. Призрен, Риг).

Из изложених карактеристика постојећих имитација, посебно из примерака прве групе ра-

² С. Љубић, Опис југославенских новца, Загреб 1875.

бених на равним плочицама путем пресе, а касније полираних, видимо да је читава ова група новца везана за лице које је очевидно познавао зубну технику.

Творац ових имитација је по свој прилици један београдски зубни техничар из Балканске улице, за кога се већ у предатном периоду знало да је покушавао да изради имитације античког новца путем пресе. (Њега је један угледан члан Српског нумизматичког друштва затекао када је штанцовао вруће плочице кљештима у којима су били углављени калуши, и испричао о томе после Другог светског рата на састанку друштва. Овај је зубни техничар био познат свим предатним нумизматичарима као растурач античких фалсификата.

Побројане имитације српског средњовековног новца на основу изјава предатних нумизматичара продаване су уочи Другог светског рата као оригинали, и то углавном преко антикварнице беломигранта Рудничког (која је била на почетку улице Милоша Великог са десне стране), који их је продавао по 300 динара комад.

Други предатни растурач ових имитација био је предатни сакупљач Зарија Марковић.

Оне су се први пут појавиле негде после 1934. године³ и продаване су неколико година пре Другог светског рата.

Многи неискусни београдски нумизматичари набављали су ове имитације као оригинале. Тек

³ Ово тврдим са потпуном сигурношћу пошто сам као студент, у време мог боравка у Београду, редовно обилазио ову антикварницу и куповао у

кад су се те „реткости“ намножиле ти сакупљачи су почели да схватају да су у питању фалсификати.

У току окупације Народна банка је захваљујући неким „експертима“ који су истакли паролу о спасавању националног блага уложила велики новац у куповину 81 примерака ових имитација, које је платила као ретке оригинале. Они се још увек налазе у збирци Народне банке СФРЈ.

Користим прилику да скренем пажњу на најновију групу фалсификата српског средњовековног новца, на златне примерке таквог новца које последњих година долазе из Италије, а које су рађене са истим представама и натписима као и постојећи српски средњовековни динари, ковани у сребру.⁴

Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ

њој стари новац. Пошто сам отишао у Француску у децембру 1934. године, категорички тврдим да их до тада није било у продаји. Све примерке из моје збирке набавио сам после Другог светског рата од предатних нумизматичара, а у сврху студијског изучавања ових имитација и добијања комплетног увида у ове емисије. То није било ни лако ни јевтино пошто су многи сакупљачи били уверени да су у питању оригинали.

Сви предатни београдски нумизматичари које сам консултовао везивали су набавку ових примерака за период 1935/6 — 1941.

⁴ Све примерке на сликама фотографисао је С. Димитријевић. Снимци су увеличани сјсга 9 пута у односу на оригинал, тј. један дужински сантиметар претворен је у три.

IMITATIONS MODERNES DES MONNAIES D'ARGENT SERBES MÉDIEVALES

Dans les années 1935—1941 ont fait leur apparition sur le marché des imitations de monnaies serbes médiévales, frappées ou faites par impression, et qui se vendaient comme des originaux.

L'auteur a pu identifier en tout 23 fausses espèces de monnaies serbes médiévales, ou plus précisément 41 variantes de ces imitations.

Les imitations comprennent les plus rares espèces de monnaies serbes médiévales publiées dans le livre de S. Ljubić (*Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875), forgées dans un ou deux exemplaires (à l'exception de l'espèce de Nikola Altomanović, connue en six exemplaires), de même que plusieurs espèces rares trouvées et publiées après la parution de ce livre.

Sur les espèces imitées, 18 appartiennent au monnayage des seigneurs féodaux ou à des villes, dont les exemplaires préservés sont peu nombreux. Ce sont: Branko Mladenović, Andreaš Vukašinović,

le »župan« Gropa (2 espèces), Djuradj Ier Balšić, le »župan« Nikola Altomanović, le Patriarche, le »župan« Rig (?), Vlatko (2 espèces), Smil, Jakov (2 espèces), Kostadin (d'après Ljubić), Dmtar (d'après Ljubić), Skoplje et Prizren (2 espèces).

Des seigneurs féodaux dont le monnayage est bien connu, seulement deux sont représentés et encore avec de espèces rares: Vuk Branković (1 espèce) et Stefan Lazarević (4 espèces).

Les illustrations des faux sont données parallèlement aux originaux.

On distingue six groupes de faux d'après la technique de fabrication. Dans certains groupes on constate le changement de place des revers. Les variantes ont été obtenues par l'addition de points, étoiles, colonnettes et fleurs dans le moule, ou bien en utilisant le droit d'un autre groupe.

Sergije DIMITRIJEVIĆ

1

2

3

Сл. 1. — Фалсификат динара Бранка Младеновића (1. врста).

Сл. 2. — Оригинал динара Бранка Младеновића.

Сл. 3. — Фалсификат динара Андреаша Вукашиновића (2. врста — 1. варијанта).

Fig. 1. — Faux dinar de Branko Mladenović (1ère espèce).

Fig. 2. — Dinar authentique de Branko Mladenović.

Fig. 3. — Faux dinar d'Andreáš Vukašinović (2ème espèce, 1ère variante).

4

5

6

- Сл. 4. — Фалсификат динара Андреаша Вукашиновића.
(2. врста — 2. варијанта).
Сл. 5. — Оригинал динара Андреаша Вукашиновића.
Сл. 6. — Фалсификат динара Гропе (3. врста — 1. варијанта).
Fig. 4. — Faux dinar d'Andreáš Vukašinović.
(2ème espèce, 2ème variante).
Fig. 5. — Dinar authentique d'Andreáš Vukašinović.
Fig. 6. — Faux dinar de Gropa (3ème espèce, 1ère variante).

7

8

9

Сл. 7. — Фалсификат динара Гропе (3. врста — 2. варијанта).

Сл. 8. — Оригинал динара Гропе.

Сл. 9. — Фалсификат динара жупана Гропе (4. врста — 1. варијанта).

Fig. 7. — Faux dinar de Gropa (3ème espèce, 2ème variante).

Fig. 8. — Dinar authentique de Gropa.

Fig. 9. — Faux dinar du »župan« Gropa (4ème espèce, 1ère variante).

7

8

9

Сл. 7. — Фалсификат динара Гропе (3. врста — 2. варијанта).

Сл. 8. — Оригинал динара Гропе.

Сл. 9. — Фалсификат динара жупана Гропе (4. врста — 1. варијанта).

Fig. 7. — Faux dinar de Gropa (3ème espèce, 2ème variante).

Fig. 8. — Dinar authentique de Gropa.

Fig. 9. — Faux dinar du »župan« Gropa (4ème espèce, 1ère variante).

10

11

12

- Сл. 10. — Фалсификат динара жупана Гропе (4. врста — 2. варијанта).
 Сл. 11. — Оригинал динара жупана Гропе.
 Сл. 12. — Фалсификат динара Бурба I Балшића (5. врста — 1. варијанта).
 Fig. 10. — Faux dinar du »župan« Gropa (4ème espèce, 2ème variante).
 Fig. 11. — Dinar authentique du »župan« Gropa.
 Fig. 12. — Faux dinar de Djurdje Ier Balšić (5ème espèce, 1ère variante).

13

14

15

Сл. 13. — Фалсификат динара Бурѣа I Балшића (5. врста — 2. варијанта).

Сл. 14. — Оригинал динара Бурѣа I.

Сл. 15. — Фалсификат динара жупана Николе Алтомановића (6. врста).

Fig. 13. — Faux dinar de Djurdje Ier Balšić (5ème espèce, 2ème variante).

Fig. 14. — Dinar authentique de Djurdje Ier.

Fig. 15. — Faux dinar du »župan« Nikola Altomanović. (6ème espèce).

16

17

18

Сл. 16. — Оригинал динара жупана Николе Алтомановића.
 Сл. 17. — Фалсификат динара Вука Бранковића (7. врста).
 Сл. 18. — Оригинал динара Вука Бранковића.
 Fig. 16. — Dinar authentique du »župan« Nikola Altomanović.
 Fig. 17. — Faux dinar de Vuk Branković (7ème espèce).
 Fig. 18. — Dinar authentique de Vuk Branković.

19

20

21

Сл. 19. — Фалсификат новца патриарха (8. врста — 1. варијанта).

Сл. 20. — Фалсификат новца патриарха (8. врста — 2. варијанта).

Сл. 21. — Оригинал новца патриарха.

Fig. 19. — Fausse monnaie de patriarche (8ème espèce, 1ère variante).

Fig. 20. — Fausse monnaie de patriarche (8ème espèce, 2ème variante).

Fig. 21. — Monnaie authentique du patriarche.

22

23

24

Сл. 22. — Фалсификат новца жупана Рига (?) (9. врста).

Сл. 23. — Оригинал новца жупана Рига (?)

Сл. 24. — Фалсификат новца Влатка Хранотића (10. врста — 1. варијанта).

Fig. 22. — Fausse monnaie du »župan« Rig (?) (9ème espèce).

Fig. 23. — Monnaie authentique du »župan« Rig (?)

Fig. 24. — Fausse monnaie de Vlatko Hranotić (10ème espèce, 1ère variante).

25

26

27

- Сл. 25. — Фалсификат новца Влатка Хранотића (10. врста — 2. варијанта).
 Сл. 27. — Оригинал новца Влатка Хранотића (без ситног натписа доле).
 Сл. 26. — Фалсификат новца Влатка Хранотића (10. врста — 3. варијанта).
 Fig. 25. — Fausse monnaie de Vlatko Hranotić (10ème espèce, 2ème variante).
 Fig. 26. — Fausse monnaie de Vlatko Hranotić (10ème espèce, 3ème variante).
 Fig. 27. — Monnaie authentique de Vlatko Hranotić (manque la petite inscription en bas).

28

29

30

- Сл. 28. — Фалсификат новца Влатка Хранотића (11. врста — 1. варијанта).
 Сл. 29. — Фалсификат новца Влатка Хранотића (11. врста — 2. варијанта).
 Сл. 30. — Фалсификат новца Влатка Хранотића (11. врста — 3. варијанта).
 Fig. 28. — Fausse monnaie de Vlatko Hranotić (11ème espèce 1ère variante).
 Fig. 29. — Fausse monnaie de Vlatko Hranotić (11ème espèce, 2ème variante).
 Fig. 30. — Fausse monnaie de Vlatko Hranotić (11ème espèce, 3ème variante).

31

32

33

- Сл. 31. — Оригинал новца Влатка Хранотића (са ситним натписом VUOS).
 Сл. 32. — Фалсификат новца челника Смила (12. врста — 1. варијанта).
 Сл. 33. — Фалсификат новца челника Смила (12. врста — 2. варијанта).
 Fig. 31. — Monnaie authentique de Vlatko Hranotić (avec petite inscription VUOS).
 Fig. 32. — Fausse monnaie du »čelnik« Smil (12ème espèce, 1ère variante).
 Fig. 33. — Fausse monnaie du »čelnik« Smil (12ème espèce, 2ème variante).

34

35

36

- Сл. 34. — Фалсификат новца челника Смила (12. врста — 3. варијанта).
 Сл. 35. — Оригинал новца челника Смила.
 Сл. 36. — Фалсификат новца феудалца Јакова (13. врста).
 Fig. 34. — Fausse monnaie du »čelnik« Smil (12ème espèce, 3ème variante).
 Fig. 35. — Monnaie authentique du »čelnik« Smil.
 Fig. 36. — Fausse monnaie du seigneur Jakov (13ème espèce).

37

38

39

- Сл. 37. — Оригинал новца феудалца Јакова (На наличју Исус стоји).
 Сл. 38. — Фалсификат новца феудалца Јакова (14. врста — 1. варијанта).
 Сл. 39. — Фалсификат новца феудалца Јакова (14. врста — 2. варијанта).
 Fig. 37. — Monnaie authentique du seigneur Jakov (Jésus debout, au revers).
 Fig. 38. — Fausse monnaie du seigneur Jakov (14ème espèce, 1ère variante).
 Fig. 39. — Fausse monnaie du seigneur Jakov (14ème espèce, 2ème variante).

40

41

42

- Сл. 40. — Фалсификат новца феудалца Јакова (14. врста — 3. варијанта).
 Сл. 41. — Оригинал новца феудалца Јакова (На наличју Исус седи).
 Сл. 42. — Фалсификат новца господина Стефана Лазаревића (15. врста).
 Fig. 40. — Fausse monnaie du seigneur Jakov (14ème espèce, 3ème variante).
 Fig. 41. — Monnaie authentique du seigneur Jakov (Jésus assis, au revers).
 Fig. 42. — Fausse monnaie du seigneur Stefan Lazarević (15ème espèce).

43

44

45

- Сл. 43. — Оригинал новца господина Стефана Лазаревића.
 Сл. 44. — Фалсификат динара деспота Стефана Лазаревића (16. врста).
 Сл. 45. — Оригинал динара деспота Стефана Лазаревића.
 Fig. 43. — Monnaie authentique du seigneur Stefan Lazarević.
 Fig. 44. — Faux dinar du despote Stefan Lazarević (16ème espèce).
 Fig. 45. — Dinar authentique du despote Stefan Lazarević.

46

47

48

- Сл. 46. — Фалсификат динара деспота Стефана Лазаревића (17. врста — 1. варијанта).
 Сл. 47. — Фалсификат динара деспота Стефана Лазаревића (17. врста — 2. варијанта).
 Сл. 48. — Оригинал динара деспота Стефана Лазаревића.
 Fig. 46. — Faux dinar du despote Stefan Lazarević (17ème espèce, 1ère variante).
 Fig. 47. — Faux dinar du despote Stefan Lazarević (17ème espèce, 2ème variante).
 Fig. 48. — Dinar authentique du despote Stefan Lazarević.

49

50

51

Сл. 49. — Фалсификат динара деспота Стефана Лазаревића (18. врста).

Сл. 50. — Оригинал динара деспота Стефана Лазаревића.

Сл. 51. — Фалсификат новца деспота Стефана Лазаревића.

Fig. 49. — Faux dinar du despote Stefan Lazarević (18ème espèce).

Fig. 50. — Dinar authentique du despote Stefan Lazarević.

Fig. 51. — Fausse monnaie du despote Stefan Lazarević (19ème espèce).

52

53

54

- Сл. 52. — Оригинал новца деспота Стефана Лазаревића.
 Сл. 53. — Фалсификат новца града Скопља (20. врста — 1. варијанта).
 Сл. 54. — Фалсификат новца града Скопља (20. врста — 2. варијанта).
 Fig. 52. — Monnaie authentique du despote Stefan Lazarević.
 Fig. 53. — Fausse monnaie de la ville de Skoplje (20ème espèce, 1ère variante).
 Fig. 54. — Fausse monnaie de la ville de Skoplje (20ème espèce, 2ème variante).

55

56

57

- Сл. 55. — Фалсификат новца града Скопља (20. врста — 3. варијанта).
 Сл. 56. — Фалсификат новца града Призрена (21. врста).
 Сл. 57. — Оригинал новца града Призрена. (На наличју Исус у мандорли).
 Fig. 55. — Fausse monnaie de la ville de Skoplje (20ème espèce, 3ème variante).
 Fig. 56. — Fausse monnaie de la ville de Prizren (21ème espèce).
 Fig. 57. — Monnaie authentique de la ville de Prizren (Jésus dans la mandorle).

58

59

60

- Сл. 58. — Фалсификат новца града Призрена (22. врста — 1. варијанта).
 Сл. 59. — Фалсификат новца града Призрена (22. врста — 2. варијанта).
 Сл. 60. — Оригинал новца града Призрена. (На наличју Исус седи).
 Fig. 58. — Fausse monnaie de la ville de Prizren (22ème espèce, 1ère variante).
 Fig. 59. — Fausse monnaie de la ville de Prizren (22ème espèce, 2ème variante).
 Fig. 60. — Monnaie authentique de la ville de Prizren (Jésus assis, au revers).

61

62

63

- Сл. 61. — Фалсификат новца неодређеног феудалца (23. врста — 1. варијанта).
 Сл. 62. — Фалсификат новца неодређеног феудалца (23. врста — 2. варијанта).
 Сл. 63. — Оригинал новца неодређеног феудалца.
 Fig. 61. — Fausse monnaie d'un seigneur indéterminé (23ème espèce, 1ère variante).
 Fig. 62. — Fausse monnaie d'un seigneur indéterminé (23ème espèce, 1ère variante).
 Fig. 63. — Monnaie authentique d'un seigneur indéterminé.

Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој воденици

У току систематских археолошких испитивања подручја које је потопљено после изградње бране хидроцентрале у Бердапу, вршена су ископавања и на локалитету познатом под именом Хајдучка Воденица. Локалитет се налазио на десној обали Дунава, у једној ували у облику амфитеатра, непосредно уз ивицу реке између Малог и Великог Казана. Према подацима археолога који су вршили ископавања на овом локалитету (Јовановић, 1966; 1971; 1971; 1972) некропола на Хајдучкој Воденици се састојала из једне тумулоидне конструкције. Централно место у некрополи припадало је обредној конструкцији у облику платформе. Непосредно иза те конструкције налазила се укопана у бигар посебна гробна камера на чијем дну су се налазили набацани скелети. Кости су лежале на гомили. Ближе површини нађени су појединачни скелети (Јовановић, 1971). Ископавање скелета је вршено од 1967 до 1969 године под веома тешким условима, јер је Дунав у међувремену плавио терен и уништио низ гробова.

Налазиште на Хајдучкој Воденици је веома инетресантно због присуства разноликог археолошког материјала, који припада различитим временским периодима и различитим културама. У току испитивања бројних налаза археолошког материјала појавило се неколико мишљења у погледу тумачења његове културне припадности, датовања и повезаности са околним налазиштима. Чињеница је да су на локалитету нађени предмети који припадају епохи старијег гвозденог доба, као и предмети који припадају култури Лепенског Вира (Јовановић, 1966; 1971; 1972; Бошковић, 1971). Мишљења изражена у литератури од стране појединих аутора су веома опречна у погледу тумачења културних процеса који су оставили своје трагове на Хајдучкој Воденици, а заснивају се искључиво на опи-

су остатака материјалне културе и на њиховом упоређењу и повезивању са сличним налазима на другим локалитетима у подручју Бердапа и ширем Подунављу.

Не улазећи у дискусију о налазима остатака материјалне културе, њиховом пореклу и припадности или пак о њиховој међусобној повезаности, јер то представља предмет проучавања археолога, у овом раду је дат приказ антрополошких карактеристика скелетних остатака људи, у нади да ће прикупљена антропоскопска и антропометријска документација бар у извесној мери помоћи да се схвате и разреше сложени елементи овог веома интересантног археолошког налазишта. Документациони материјал изнет у овом раду се зато мора посматрати заједно са археолошким налазима, пошто се само тако може добити нешто целовитија слика о културама које су се развиле на локалитету Хајдучка Воденица као и о носиоцима тих култура, људима који су створили и оставили нађене примере материјалне културе, а чији су скелети откривени у самој некрополи.

МЕТОДЕ РАДА

Приликом археолошких ископавања остатака људских скелета на Хајдучкој Воденици вршено је пажљиво чишћење нађених костију *in situ*, а у свакој фази постепеног откривања гробова вршено је фотографисање. Кости грубо очишћене од земље су паковане и пренете у складиште музеја, где је доцније вршено детаљно прање и чишћење од остатака земље и сушење. Скелетни материјал је стајао у деопу до лета 1974 год. када се приступило антрополошком проучавању у приручној лабораторији Народног музеја у Београду. Том приликом је

извршен рутински антрополошки преглед остатака сваког скелета према методама описаним од стране Мартина (Martin, 1928) са извесним модификацијама потребним с обзиром на специфичност услова рада и савремене потребе (Живановић, 1964). Током антропоскопског проучавања скелета посебна пажња је обраћена на епигенетске карактеристике. Антропометријска мерења су вршена класичним методама и инструментима. Фотографисање гробова на терену у току ископавања, као и фотографисање костију приликом рада у лабораторији вршио је фотограф Народног музеја у Београду Б. Лукић. Рентгенско снимање костију извршено је у антрополошкој лабораторији Department of Anatomy, The Medical College of St. Bartholomew's Hospital у Лондону, помоћу специјално конструктисаног апарата Faxitron 805 (Fingerhut, 1968). У истој лабораторији је вршено и палеопатолошко проучавање костију на којима су запажене извесне промене.

РЕЗУЛТАТИ ПРОУЧАВАЊА СКЕЛЕТА

Већ приликом ископавања и чишћења скелета на терену уочено је да постоје извесне морфолошке разлике између појединих скелета. Неколико скелета је било робустније грађе од већине нађених. Ово запажање археолога је потврђено приликом антрополошког прегледа скелета у лабораторији, када је утврђено да је извешан број скелета припадао Падинској расној подгрупи (Живановић, 1974), док је већина скелета била грацилнија и припадала једној знатно млађој популацији. Резултати антрополошког прегледа појединих скелета изнети су редом према њиховим теренским бројевима.

Скелети 1 — 6. Скелети обележени теренским бројевима од 1 до 6 нису сачувани, јер је терен непосредно после ископавања био поплаћен. На сачуваним фотографијама снимљеним у току ископавања запажа се да је лобања скелета бр. 3 била долихокрана, док су лобање скелета бр. 2 и бр. 4 биле мезокране. Друге кости удова свих ових скелета имају грацилан облик. Сви скелети су припадали одраслим особама. Изгледа да су скелети бр. 2 и бр. 5 били женског пола. Скелети су лежали сахрањени у опруженом положају. Ови налази који се заснивају на проучавању фотодокументације не морају да буду сасвим тачни, али су наведени знаци лако уочљиви тако да постоји извесна основа за доношење изнетих запажања.

Скелет бр. 7. Сачувани су само ситни фрагменти костију главе и неколико парчића костију удова на основу којих се може закључити да су ове кости припадале одраслој особи. Пол се није могао одредити. Дужина скелета у гробу приликом ископавања је износила 161 cm. Глава је била окренута према југо-истоку. Скелет је лежао изнад скелета бр. 8 који је био положен у истом правцу, а глава му је била удаљена око 20 cm од

главе скелета бр. 7. Све кости овога скелета су биле јако робустне, са веома израженим и проминентним припојним површинама и гребенима мишића. На остацима слепоочне кости се запажа веома велики *torus supraauditorius* карактеристичан за Падинску расну подгрупу. На нађеним зубима нема знакова каријеса. Запажа се изразита абразија гризних површина зуба, карактеристична за падинске скелете. Дебљина костију свода лобање је веома велика и износила је на остацима темене кости 11 mm. (Сл. 1).

Скелет бр. 8. Скелет је нађен опружен на леђима са главом окренутом према југо-истоку. Рукe су биле прекрштене у висини карлице. Скелет се налазио испод скелета бр. 7. Поред лобање је нађен необраћен камен и танак слој спаљеног дрвета. Дужина скелета у гробу је износила 186 cm. Кости су припадале одраслој (*maturus*) особи мушког пола. Очуваност костију је била веома слаба, али су полни знаци били сасвим јасни. Максимална дебљина темене кости износила је 9 mm. Надвећни дужи су били веома изражени и постојао је велики *torus supraorbitalis*. Глабела је такође била велика и висока. У затиљном пределу постојала је извесна ламбдодална спољност лобање. Затиљни гребен је био изражен у облику свода са великом спољашњом затиљном квргом (*protuberantia occipitalis externa*). Мастоидни настави слепоочних костију су били велики и симетрични. Горње ивице улаза у очне дупље су биле оштре. На левој страни су постојала два супраорбитална усека док на десној није постојао ни један. Доња вилица је била средње величине, са широким вилицним гранама, високим телом и тупим углом извијеним упоље. Брадно испупчење је постојало. Индекс робустности доње вилице је био јако висок и износио 45.71. Са обе стране тела запажа се по један ментални отвор постављен испод корена првог предкућњака. Са унутрашње стране се виде две горње квржице у пределу менталне бодље (*spina mentalis*) од којих се десна спуштала на ниже у виду издуженог гребенастог испупчења. *Torus mandibularis* је био изражен у мањем степену. Запажена је абразија гризних површина зуба карактеристична за Падинску расну подгрупу. Епигенетске карактеристике лобање одговарају карактеристикама падинских скелета. Пошто су сачувани само мањи фрагменти костију лобање, антропометријска мерења није било могуће обавити. Измерена је једино дужина доње вилице која је износила 87 mm. Од костију посткранијалног дела скелета сачувана је само лева бутна кост, која је масивне грађе. Епифизе су срасле са телом кости. Колодијафизни угао је износио 118°. *Tuberositas cristae femoris* је висока са крупним гребенима и бодљама. Максимална дужина бутнице је износила 49.8 cm. Телесна висина израчуната помоћу Пирсонове емпиријске формуле (Pearson, 1899) на основу дужине бутнице износила је 174.93 cm. Пиластрични индекс је износио 126.66, а платимерични 140, што говори да је бутница изразито стеномерична. Све ове карактеристике такође говоре да се ради о скелету Падинске расне подгрупе.

Скелети бр. 9, 10, 10a и 12. Сви ови скелети су били јако општећени и приликом ископавања су нађене дуге кости удова делимично очуване, али су се убрзо после откривања распаде. Све кости су, судећи према фотодокументацији биле грацилног облика. Скелет бр. 10 је веома вероватно био женског пола, а можда и скелет бр. 9, мада полни знаци на фотографији нису сасвим јасни. Између скелета бр. 9 и бр. 10 запажа се још једна бут-

нища са остацима карличних костију које очигледно не припадају ни једном од ова два скелета. Ради се о скелету који је био јако оштећен и који је лежао сахрањен у супротном правцу у односу на скелете бр. 9 и 10. Овај скелет је означен бројем 10а. Скелет бр. 12, чије кости нису сачуване, био је такође судећи по фотодокументацији грациалног облика и највероватније је припадао одраслој особи мушког пола.

Скелет бр. 11. Лобања овог скелета је јако оштећена, али се на основу сачуваних фрагмената могла извршити делимична реконструкција, која нажалост није била довољна за узимање тачних крањиометријских димензија. Скелет је припадао одраслој (*maturus*) особи мушког пола. Надавећни луковци су били слабо изражени, глабела је била висока, а максимална дебелина темене кости износила је 9 mm. Стилоидни наставци слепоочних костију су били велики и масивни. Очне дупље су биле правоугаоног облика, симетричне, са тупом и конкавном горњом вичом на којој се са сваке стране налазио по један супраорбитални усек. Зубни наставак горње вилице је очуван. Секутићна кост је срасла. Непчани гребени су изражени, а зубни лук има облик слова »U«. Доња вилица је средње величине са уском виличном граном и високим телом. Брадна бодља је испупчена, а са сваке стране тела се налази по један ментални отвор постављен испод корена првог предкућњака. Са унутрашње стране тела постоји по један *foramen geniale* и по једна горња ментална квржица са сваке стране. *Torus mandibularis* је веома мали и једва изражен. Доња вилица је грациалног облика са индексом робустности који је износио само 39.39, што одговара износима код рецентних лобања. На зубима се запажају знаци поодмаклог каријеса, као и неправилна абразија гризних површина зуба. На пршљеновима у вратном и слабинском пределу запажају се промене изазване дуготрајним запаљивим процесом у облику бројних екзостоза и оштећења зглобних површина, као и окосталих прираслица. Нарочито је оштећено тело четвртог вратног пршљена, које је било јако спљоштено. Ситни фрагменти костију удова се не могу мерити, али су показивали знаке грациалности. Скелет припада једној рецентнијој популацији, а лобања по својим морфолошким карактеристикама и по своме облику највише одговара лобањи бр. 85 из Стоца (Weisbach, 1907).

Скелет бр. 13. Овај скелет је нађен у сонди 15с удаљен од главне групе скелета и припадао је одраслој особи (*maturus*) мушког пола. Иако је очуваност скелета слаба и већина костију поломењена, полни знаци су били јасни и могли су са сигурношћу бити утврђени. Дужина скелета на месту налаза је износила 1.25 m. Уз скелет је нађена једна нагорела животињска кост, док су изнад скелета били нагомилани блокови камена. Максимална дебелина темене кости износила је 10 mm. *Torus occipitalis* на затылној кости је био веома велики и гребенастог облика. Мастоидни наставци слепоочних костију су били симетрични и велики. Доња вилица је била средње величине са широком виличном граном и високим телом. Брадно испупчење је било изражено. Лева страна тела доње вилице је уништена, док се на десној запажа један веома велики ментални отвор постављен испод корена другог предкућњака. На зубима се не запажају знаци каријеса. Постојала је јака пародонтопатија и абразија гризних површина зуба карактеристична за скелете падинског типа. Епигенетске карактеристике лобање такође одговарају овој расној под-

групи. Дуге кости удова су биле робустне. Пошто су ове кости биле поломењене то није било могуће измерити њихове димензије.

Скелет бр. 14. Скелет је припадао детету. Полни знаци и расна припадност се не могу утврдити. На остацима вилица се запажа појава првог сталног секутића који је већ избио док се врх очњака тек помаља. Епифизе дугих костију удова нису срасле. Највероватнија старост је око 6 година.

Скелет бр. 15. Слабо очуван скелет одрасле (*maturus*) особе мушког пола. Дужина скелета у гробу је износила 1.75 m. Изнад скелета су нађени блокови камена. Кости лобање су у веома ситним фрагментима тако да се димензије нису могле измерити. Доња вилица је средње величине, са средње високим телом и грациалне грађе. Брадно испупчење је изражено и шиљасто. Са сваке стране тела постоји по један ментални отвор постављен испод корена првог предкућњака. На зубима се виде изразити знаци каријеса, као и неправилна абразија гризних површина. Поједини зуби су били заживотно поломењени (II премолар и I молар десно). Дуге кости доњих удова имају сабласт облик карактеристичан за скелете из неолитских некропола у нашим крајевима. Десни рамени зглоб је био захваћен дуготрајним запаљивим процесом. Зглобне површине су оштећене. Уочавају се морфолошке промене коштаног окрајака проузроковане запаљивим процесом. Десна раменица је била масивна са индексом попречног пресека који је износио 90.90. Лева жбица је била такође масивна са индексом попречног пресека од 65.00. Бутне кости су биле крупне са платиметричним индексом од 176.00. Целокупна дужина десне голењаче је износила 40.50 cm. Телесна висина израчуната на основу ове димензије помоћу Пирсонове емпиријске формуле износи 174.89 cm. Иначе, голењача је мезокнемична са индексом од 69.25. Дужинско-дебљински индекс голењаче износи 20.74. Овај скелет не припада Падинској расној подгрупи и има много карактеристика рецентних скелета. Већина карактеристика уочених на остацима овог скелета говори да се ради о једном неолитском или пак још нешто млађем костуру.

Скелет бр. 15а. Скелет је припадао млађој *juvenile* особи женског пола и нађен је изнад скелета бр. 15. Припадао је истом расном типу као и претходни скелет. Надавећно испупчење чеоног предела је било веома мало, глабела ниска док се запажа да су горње ивице орбита биле оштре, а чеоне кврге изразите. Постојао је чеони шав (*sutura metopica*) између леве и десне чеоне кости. Непчани гребени тврдог непца нису били изражени. Зубни лук је у облику слова »U«. Доња вилица је грациална са индексом робустности од 36.66. На зубима се виде знаци каријеса и неправилна абразија гризних површина. Дуге кости удова су грациалног облика. Десна жбица је имала индекс дијафизног пресека у износу од 70.58 што одговара вредности за рецентне жбице. Пиластрични индекс бутне кости износио је 140.00, а кнемични индекс голењаче 65.71, што говори да је голењача била мезокнемична.

Скелет бр. 16. Сачувани су јако ситни фрагменти костију скелета, чија је дужина у гробу износила 1.37 m. Припадао је млађој (*juvenile*) особи женског пола. На зубима су нађени знаци каријеса. Расни тип је немогуће утврдити, али је највероватније исти као и код претходна два скелета, јер на то указује појава каријеса зуба који се код становника падинске групе никада не јавља.

Скелети бр. 17 и 17а. Кости оба скелета нађене су заједно помешане на гомили. Све кости су биле поломљене и никаква реконструкција нити узимање мера није била могућа. Оба скелета су била женског пола. Један је припадао одраслој (adultus) особи, а други млађој (juvenilis). Кости оба скелета су биле грацилне. Расни тип је највероватније исти као и код скелета бр. 15.

Скелет бр. 18. Јако оштећен скелет нађен између скелета бр. 19 и бр. 20. Дуж скелета су били поређани блокови камена. Дужина скелета у гробу је износила 1.30 m. Пол је највероватније био женски мада се није могао са сигурношћу утврдити. Кости су припадале одраслој (maturus) особи. Расну припадност је немогуће утврдити.

Скелет бр. 19. Скелет је припадао одраслој (maturus) особи мушког пола. Дужина скелета у гробу је износила 1.55 m. Кости су биле поломљене. Максимална дебелина темене кости је износила 11.5 mm. Надвећни луци су били велики, а глабела ниска. Затиљни гребен (torus occipitalis) је био изразито велики и висок. Постојала је извесна ламбдоидална спљоштеност у мањем степену. Доња вилица је била крупна и робустна. Тело јој је било високо, грамазно, усеком прав и извијен у поље. По један ментални отвор са сваке стране постављен је испод корена другог предкућњака. У висини корена десног другог предкућњака запажа се један отвор настао као последица дуготрајног запаљивог процеса са фистулом. На зубима се не запажају знаци каријеса. Постоји абразија гринних површина зуба карактеристична за Падинску расну подгрупу. Уочавају се изразити знаци пародонтопатије. Пиластрични индекс бутних костију је износио 118.51, а платимерични 77.77 што говори да су бутнице биле платимеричне. Скелет несумњиво припада Падинској расној подгрупи.

Скелети бр. 20 и 20а. Нађене су кости два скелета помешане међусобно и набацане на гомилу. Све кости су биле јако оштећене. Један скелет је припадао одраслој (maturus) особи мушког пола, а други је припадао одраслој (maturus) особи женског пола. Све кости оба скелета су биле робустне. Темена кост мушког скелета је била веома дебела. Максимална дебелина је износила 10 mm. Torus occipitalis је био гребенастог облика и јако велики. Доња вилица је била велика, са широком граном, плитким усеком и правим углом извијеним у поље. Брадно испупчење је било развијено. На зубима нису нађени трагови каријеса, али се запажа пародонтопатија и абразија карактеристична за падинске скелете. Највећа дужина бутне кости је износила 47.5 cm, а телесна висина израчуната на основу ове димензије износила је 170.60 cm. Пиластрични индекс бутне кости је био 130.76, а платимерични 142.30, што показује изразиту стеномерију. Кнемични индекс голењача је износио 70.58. Голењаче су биле еурикснемичне. Скелет је несумњиво припадао Падинској расној подгрупи.

Расну припадност скелета женског пола који је означен бројем 20а није било могуће утврдити.

Скелет бр. 21. Скелет је нађен паралелно са скелетом бр. 16 и припадао је већем детету (infans II). Немогуће је било утврдити пол и расну припадност.

Скелет бр. 22. Нађени су само остаци лобање одрасле особе (maturus) највероватније мушког пола. Надвећни луци су били слабо изражени, а глабела ниска. Лобања је припадала грациалном типу који се разликује од Падинске расне подгрупе. Расну припадност није могуће утврдити.

Скелети бр. 23, 24 и 25. Нађена је гомила костију у заједничкој раци. Из ове гомиле могуће је било издвојити кости три индивидуална скелета. Два скелета су припадала одраслим (maturus) особама мушког пола, а један је припадао одраслој (maturus) особи женског пола. На зубима су нађени знаци каријеса. Све кости су биле грациалног облика и нису припадале Падинској расној подгрупи. Надвећни луци су им били изразито ниски. Расну припадност није било могуће утврдити.

Скелети бр. 26, 27 и 28. Слично претходној раци и овде је нађена гомила костију у заједничком гробу. После реконструкције фрагмената костију издвојени су остаци скелета једне одрасле (maturus) особе мушког пола, затим једне одрасле (adultus) особе женског пола и једног већег детета (infans II). На зубима сва три скелета нађени су знаци каријеса. Надвећни лукови на остацима чеоних костију нису били изражени. На потиљачама није било затиљних гребена. Скелети су припадали једној грациалној популацији, али им није било могуће одредити расну припадност.

Скелет бр. 29. Скелет је припадао одраслој (maturus) особи мушког пола и био је у веома лошем стању. Полни знаци су били јасни. Надвећни луци нису били изражени, глабела је била ниска, а затиљни гребен није био изражен. Доња вилица је средње величине, са уском виличном граном и дубоким усеком. Тело јој је високо, угао прав а брадно испупчење развијено. Грациалног је облика са малим индексом робустности који је износио 36.58. Са сваке стране се налазило по један ментални отвор постављен испод корена другог предкућњака. На зубима се запажа неправилна абразија гринних површина и изразити знаци каријеса. Дужинско дебелински индекс раменице је износио 21.62, а индекс попречног пресека је био 82.14 што одговара вредностима за рецентне раменице. Телесна висина је била 177.71 cm. Голењаче су биле мезокнемичне са индексом од 67.50. Скелет припада грациалној групи.

Скелет бр. 30. Нађени су мањи фрагменти скелета одрасле особе (maturus) женског пола. Полни знаци су несигурни. На зубима се запажају трагови каријеса. Голењаче су биле мезокнемичне са индексом од 64.10. Скелет је припадао групи грациалних.

На основу изложеног описа скелета нађених на Хајдучкој воденици може с уочити да су на овоме локалитету сахрањене две различите групе људи, које су припадале двома различитим расним групама и које су живеле у различитим временским периодима. (Сл. 2).

Мању групу по броју нађених скелета чине остаци скелета бр. 7, 8, 13, 19, 20 и 20а, чије расне карактеристике, односно морфолошке одлике и малобројне димензије које су могле бити измерене одговарају несумњиво Падинској подгрупи прото-динарске расне групе, која је нађена на више места на подручју Бердапа (Живановић, 1974).

У другу групу, већу по броју нађених скелета, спадају нажалост веома оштећени скелети тако да је одређивање њихових расних карактеристика изузетно тешко. Краниометријске мере и индекси нису могли бити узети ни са једне

лобање. Реконструкција појединих лобања је међутим дала извештајан утисак, који је нажалост подложен субјективном ставу испитивача. Једини сигурни подаци су добијени антропоскопским посматрањем епигенетских карактеристика, рентгенским снимањем и палеопатолошким проучавањем. Сви ови скелети несумњиво поседују једну грацилану компоненту, а индекси дугих костију говоре да се ови скелети не разликују много од рецентних. Реконструисане лобање и њихове епигенетске и морфолошке одлике су веома сличне са појединим илирским лобањама из Босне и Херцеговине (Weisbach, 1907). Подаци којима располажемо су нажалост толико оскудни да се тачна расна припадност не може утврдити, али се највероватније ради о једној праисторијској популацији млађег датума, највероватније илирског порекла. Сигурно је да у морфолошком погледу ови скелети немају ништа заједничко са мезолитским скелетима Падинске расне подгрупе. Обе популације су живе на истом терену Хајдучке Воденице, али у два временски веома удаљена периода, тако да нису имале никаквих заједничких контаката.

РЕНТГЕНОЛОШКИ НАЛАЗ

Рентгенолошко испитивање скелетних остатака са Хајдучке Воденице је било управљено у више праваца. У првом реду је вршено дензиометријско снимање које је имало за циљ да открије разлике у степену минерализације појединих скелета и да укаже на индивидуалне морфолошке одлике, а затим су уочаване евентуалне патолошке промене.

Приликом рентгенолошког проучавања јасно су уочене разлике у погледу степена минерализације, величине коштаног ткива, очуваности коштаног ткива, па према томе и у интензитету рентгенске сенке, између појединих скелета. Све скелете нађене на Хајдучкој Воденици могуће је поделити у две групе, на основу рентгенолошких карактеристика фрагмената костију који су снимљени, а то су у првом реду били горњи крајци бутница који су најпогоднији за ову врсту проучавања пошто се у највећем броју случајева налазе сачувани. У мању групу спадају скелети за које је морфолошким методама утврђено да припадају Падинској расној подгрупи, док у другу групу долази највећи број скелета за које је наведеним методама утврђено да припадају једној знатно рецентној праисторијској популацији. Интензитет рентгенске сенке приликом снимања скелета који су припадали Падинској расној подгрупи је знатно јачи. Запажа се да је грађа коштаног ткива далеко боље сачувана, иако су средишње кошта-

не гредице нешто тање у односу на рецентније скелете грацилнијих морфолошких облика који су нађени у далеко већем броју на Хајдучкој Воденици. Кости које су припадале скелетима падинског типа су јаче минерализоване и боље су сачуване од костију које су припадале грациланом типу. Кости грацилане групе су биле знатно трошније, а унутрашња и спољашња грађа се далеко више оштетила, тако да је унутрашњост ових костију далеко „ређа“, са великим оштећењима средишног канала и сунђерастог ткива. Иако су кости оба типа лежале сахрањене у истом земљишту, на истом терену, често међусобно помешане, разлика између њих је јак велика. Изгледа да су старије кости падинског типа имале прилике да далеко дужи и неометано буду изложене процесу минерализације на месту сахрањивања, док млађе кости грацилане групе из нама непознатих разлога нису успеле да се тако добро одрже. Вероватно је њихов знатно краћи период минерализације био недовољан за постизање пуне фосилизације. (Сл. 3).

ПАЛЕОПАТОЛОШКИ НАЛАЗ

Палеопатолошко проучавање остатака скелета са Хајдучке Воденице открило је бројне знакове оболења у овој бројно малој групи сахрањених индивидуа. И старија падинска и грацилан популација из новијег периода патиле су од неких идентичних оболења, али се код једне групе појављују знаци оболења који су карактеристични за ту групу, док их код скелета друге групе уопште нема.

Знаци оболења изазваног дуготрајним запаљиво-дегенеративним процесом највероватније реуматске природе запажају се на скелетима обе популације. На више кичмених пршљенова запажају се промене зглобних површина, деформације у виду екзостоза, прираслица и других морфолошких неправилности. Ови знаци су нађени на свим скелетима одраслих особа из обе популације. Најтеже је био погођен овим оболењем скелет бр. 11 код кога је четврти вратни пршљен имао скоро сасвим спљоштено и веома деформисано тело, поред крупних екзостоза и деформација на осталим пршљеновима вратног и слабинског предела. Грудни пршљенови нису били у толикој мери захваћени овим процесом. На скелету бр. 15 запаљиви процес је захватио десни рамени зглоб у толикој мери да је дошло до деформисања зглобних површина и знатне асиметрије у погледу величине костију које сачињавају зглоб рамена. Цео уд је уствари био погођен овим дуготрајним запаљењем тако да се јавља знатна разлика како у димензијама та-

ко и у износима индекса костију леве и десне руке.

У посебну групу треба сврстати патолошке промене запажене на виличном апарату и зубима, пошто се оне разликују у изгледу и облицима код две поменуте популације. Гризне површине зуба показивале су знаке јаке абразије, релативно правилног облика тако да су изгледане површине зуба лежале у истој равни на вилицама скелета падинског типа. Абразија зуба код грацилне групе је била неправилног облика и поједини зуби су били поломљени за живота. Каријес зуба је наћен код свих лобања грацилног типа, а није наћен ни на једној лобањи падинске групе. На доњој вилици скелета бр. 19 са десне стране налази се у висини корена другог предкућњака један отвор изазван дуготрајним запаљивим процесом корена зуба који је довео до стварања фистуле. Знаци пародонтопатије су наћени на свим остацима вилица лобања падинске групе. Разлике у појави патолошких промена уочене код наведене две популације указују на постојање разлика у погледу начина живота, у првом реду исхране код падинске и грацилне групе. Највероватније је грацилна група имала мешовиту врсту исхране која погодује стварању каријеса. Појави овог оболења доприноси и конзумирање обраћене хране. Особе које једу сирову храну мање пате од каријеса. Каријес је веома често оболење и код најстаријих популација и описан је и на зубима неандерталаца (Wells, 1964).

ЗАКЉУЧАК

На локалитету Хајдучка Воденица наћени су оскудни остаци 34 људска скелета у веома лошем степену очуваности тако да ни једна лобања и ниједан посткранијални део скелета није могао бити у целини реконструисан. Детаљно и пажљиво антрополошко проучавање сачуваних остатака скелета дало је следеће резултате:

Налазиште на Хајдучкој Воденици користиле су за сахрањивање две људске популације које су живеале у два различита и међусобно удаљена временска периода. Ове две популације се нису међусобно мешале пошто им се морфолошке и епигенетске карактеристике знатно разликују. Највећи број скелета је припадао једном рецентнијем грацилном типу чије лобање по својим општим антрополошким карактеристикама најприближније одговарају илирским лобањама из Херцеговине описаним почетком овог столећа. Мању групу наћених скелета

чине робустни костури Падинске расне подгрупе са свим карактеристикама мезолитских скелета откривених на Падини.

Грацилна група скелета показује следеће карактеристике: лобање су мезокране са тежњом ка брахикранији и више су од лобања падинског типа. Надвећни луци су слабо изражени. Глабела је у високом положају и мала. Кости свода лобање су мање дебљине у просеку од падинских. На лобањама женског пола запажа се метопични шав. Јабучни луци су крупни. *Torus auditorius* недосатје. *Torus occipitalis* није изражен. Спољашња потиљачна кврга (*Inion*) је мале или средње величине. Зубни луци су у облику параболе (отворено слово »U«). *Torus mandibularis* и *torus palatinus* нису изражени. Орбите су квадратастог облика. Прелаз чела у носни корен је оштар. Корен носа је средње ширине. Профил носа је истакнут. Субназалне јаме су плитке. Доње вилице су средње величине са дубоким усеком и уском или средње широком виличном граном и средње високим телом. Брадно испупчење је развијено. Вилични угао је прав или туп а предео угла је раван. Индекс робустности је мали. Дуге кости удова су издуженог облика и грацилне са димензијама и индексима који одговарају вредностима које се у великом проценту срећу код рецентних популација наших крајева. Телесна висина израчуната на основу емпиријских формула сврстава ове скелете у групу средње високих. Ове карактеристике одговарају антрополошким карактеристикама скелета наћених у илирским некрополама у нашој земљи.

Рентгенолошко испитивање скелетних остатака са Хајдучке воденице је показало да постоји велика разлика у степену минерализације костију између наћене две групе скелета. Кости које су припадале падинском типу биле су знатно јаче минерализоване и давале су приликом стандардизованог снимања далеко јачу сенку.

Палеопатолошко проучавање скелета је открило знаке хроничних запаљивих промена, вероватно реуматичног порекла на скелетима обе групе. На зубима лобања падинске групе нису уочени знаци каријеса, док је постојала пародонтопатија и карактеристична, релативно правилна абразија гризних површина. На зубима грацилне групе лобања каријес је био стална појава. Абразија гризних површина зуба је постојала, али је била прилично неправилна и запажени су преломи зуба настали за живота.

Србољуб ЖИВАНОВИЋ

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Б.: Хајдучка Воденица као један од представника Лепенске културе. Старијар, Н.С., 22 : 179—181, 1971.
- Fingerhut, A. G.: A Self Contained Radiographic Unit. Radiology, 90 : 1030, 1968.
- Jovanović, B.: Sculptures de la nécropole de l'âge du fer à Hajdučka Vodenica. Archeol. Jugosl. VII : 31—34, 1966.
- Jovanović, B.: Elements of the Early Neolithic Architecture in the Iron Gate Gorge and their Functions. Archeol. Jugosl. X 23—38, 1968.
- Јовановић, Б.: Прансторија горњег Бердапа. Старијар, Н.С. 22 : 1—22, 1971.
- Јовановић, Б.: Метална доба на Бердапу. VIII Конгрес Археолога Југославије. Материјали, 6 : 27—36, 1971.
- Jovanović, B.: The Autochthonous and Migrational Components of the Early Neolithic in the Iron Gates. Balcanica, 3 : 49—58, 1972.
- Martin, R.: Lehrbuch der Anthropologie, Gustav Fischer, Jena, 1928.
- Pearson, K.: Mathematical contributions to the theory of evolution. Phil. Trans. Roy. Soc. London. 192: 169—244, 1899.
- Weisbach, A.: Prähistorische Schädel aus Bosnien und der Herzegowina. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina. X : 549—595, 1907.
- Wells, C.: Bones, Bodies and Disease, Thames & Hudson, London, 1964.
- Живановић, С.: Основи Остеологије и Антропологије. Научна књига, Београд, 1964.
- Zivanović, S.: A Note on the Anthropological Characteristics of the Padina Population. Z. Morph. Anthropol. 66 : 161—175, 1975.

RESTES DE SQUELETTES HUMAINS DU SITE PRÉHISTORIQUE DE HAJDUČKA VODENICA

L'étude anthropologique des restes de squelettes découverts à Hajdučka Vodenica a été faite en 1974 dans le laboratoire provisoire du Musée national de Belgrade et au laboratoire d'anthropologie du Department of Anatomy, The Medical College of St. Bartholomew's Hospital de Londres. Tous les squelettes étaient dans un mauvais état de préservation. Les crânes et les os longs du squelette postcranial étaient en fragments, de sorte que dans la plupart des cas il était presque impossible de prendre les mesures anthropométriques. 34 squelettes ont été trouvés en tout. Une étude anthropologique, radioscopique et paléopathologique attentive a permis d'apporter les conclusions suivantes:

Le site de Hajdučka Vodenica a servi de lieu d'ensevelissement à deux populations humaines, ayant vécu à deux époques différentes. Ces deux populations ne se sont pas mélangées et elles n'ont aucune caractéristique épigénétique et anthropologique commune. Le plus grand nombre de squelettes appartenait à un type préhistorique récent, dont les traits principaux et les caractéristiques rappellent les crânes illyriens de l'Herzégovine. Un groupe plus restreint est constitué de squelettes robustes du type mésolithique de Padina.

Les squelettes graciles de Hajdučka Vodenica se distinguent par les caractéristiques suivantes: les crânes sont mésocéphales avec une tendance envers la brachicéphalie. Les arcs supraciliaires sont faiblement marqués. La glabella est petite et haut située. On voit sur les crânes de femme la couture métopique. Les arcs des pommettes sont gros. Le *torus auditorius* manque. Le *torus occipitalis* n'est pas marqué, la bosse de la nuque est de dimensions petites ou moyennes. Les arcs dentaires sont en forme de parabole (en forme de «U»). Le *torus palatinus* et le *torus mandibularis* n'ont pas été remarqués. Les orbites s'approchent de la forme carrée. La transition du front à la racine du nez est brusque.

La racine du nez est de largeur moyenne. Le profil du nez est marqué. Les fossettes subnasales sont peu profondes. Les mandibules inférieures sont de dimensions moyennes, d'une hauteur moyenne, la branche mandibulaire plus ou moins étroite, l'entaille profonde et la partie angulaire droite. L'index de robustesse est bas. Les os longs des membres sont de formes graciles, à dimensions et index correspondant à ceux rencontrés parmi les habitants d'époque récente de nos régions. La hauteur du corps, calculée à la base des formules empiriques, est celle d'un groupe de taille moyenne.

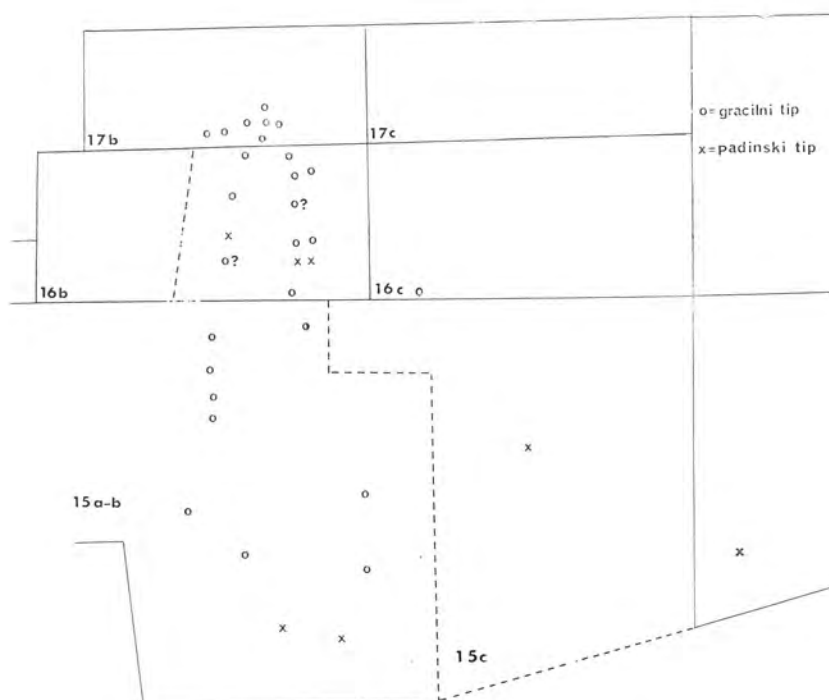
L'étude radioscopique des squelettes de Hajdučka Vodenica a révélé de grosses différences dans l'épaisseur et le degré de minéralisation des matières osseuses entre les deux groupes de squelettes. Les ossements du type de Padina avaient atteint un degré de minéralisation beaucoup plus intense et ils révélaient une ombre beaucoup plus forte au moment de l'analyse radioscopique effectuée dans des conditions normales.

L'étude paléopathologique a révélé parmi les squelettes des deux groupes des signes de processus inflammatoires chroniques, de nature rhumatismale vraisemblablement. Les dents des crânes du groupe de Padina n'étaient pas atteintes de carie, à l'encontre des dents de tous les crânes du type gracile. L'abrasion de la surface des dents était régulière et typique pour les crânes des squelettes du groupe de Padina, tandis que parmi les crânes des squelettes gracieux elle était irrégulière et bon nombre de dents s'étaient brisées alors que les individus étaient encore en vie. Il est évident que le genre d'aliments et l'utilisation des dents n'étaient pas pareils parmi les deux groupes de population mentionnés.

Srboljub ŽIVANOVIĆ

Сл. 1. — Положај гробова и стање скелета приликом ископавања.
Fig. 1. — Position des tombes et état des squelettes au moment des fouilles .

Сл. 2. Шематски приказ приближног положаја скелета падинског (обележени са X) и грацилног (обележени са O) типа на налазишту Хајдучка воденица. Бројеви означавају теренске ознаке сонди.

Сл. 3. — Рентгенски снимци горњих крајака бутница.

Fig. 2. — Représentation schématique de la position approximative des squelettes du type de Padina (marqués d'un X) et du type gracile (marqués d'un O) sur le site de Hajdučka Vodenica. Les chiffres indiquent les tranchées.

Fig. 3. — Examen radioscopique des extrémités supérieures des fémurs.

Предмети од кости и рога из Ватина у збирци Народног музеја у Вршцу

У оквиру фонда налаза из Ватина, у збирци Народног музеја у Вршцу се данас налази укупно 1.076 предмета израђених од кости, рога јелена и срндаћа, очњака дивљег вепра и фосилних зуба медведа. Мада нема прецизних стратиграфских података, а у већини случајева ни података о условима налаза, овако богат материјал свакако представља драгоцену грађу. Највећи број ових предмета је током дугогодишњих радова у Ватину прикупио Felix Milleker,¹ док су остали предмети нађени при мањим, заштитним радовима, вршеним после 1945. године.² Milleker је и публиковао изванредан број ових предмета,³ а посебно је значајно да је он први, и у досадашњој литератури готово једини, дао прецизан статистички преглед налаза ове врсте.⁴

Ближа околина Ватина и Вршца је у прошлости свакако пружала врло повољне еколошке услове за развој крупне дивљачи, посебно јелена. То потврђују бројни необрађени комади је-

лењих рогова у збирци НМ у Вршцу, који су судећи по изузетним димензијама припадали врло крупним јеленима. Како показује материјал у збирци Музеја, већина предмета је рађена од збачених рогова, а не од рогова уловљених јелена, што значи да је сирови јелењи ројина набављана сакупљањем, док је лов представљао тек секундарни извор. Један од разлога за то лежи у чињеници да рогови уловљених јелена услед недовршеног процеса окоштавања не пружају тако квалитетан материјал као збачени рогови, код којих је окоштавање потпуно завршено.

Према степену обраде и намени, предмете о којима је реч делим на следеће целине:

1. необрађени предмети и предмети са незнатним траговима обраде (44,9%),
2. земљорадничке алатке (18,8%),
3. остала оруђа (26,5%),
4. оружје (0,5%),
5. украсни предмети (5,7%),
6. делови коњске опреме (0,7%),
7. предмети нејасне намене (2,9%).⁵

1. Необрађени предмети и предмети са незнатним траговима обраде

Ова група се састоји од укупно 483 предмета. Најбројнији су сирови комади јелење ројине (423); то су углавном паросци и делови стабла са или без руже. Необрађени зуби дивље свиње су далеко ређи (56), а само изузетно су заступљени и необрађени рогови срндаћа (свега 4 примерка).

⁵ Наведени процентуални односи имају само релативну вредност, обзиром да материјал не потиче са систематских ископавања.

¹ Поред ископавања вршених у периоду од 1893—1911. године, Milleker је поједине предмете набављао откупом. Из усменог саопштења Р. Рашајског, управника Народног музеја у Вршцу. На овом месту му се најлепше захваљујем на љубазној помоћи и посебно на несебичном уступању материјала из збирке Музеја.

² Усмено саопштење Р. Рашајског.

³ B. Milleker, *Verscezi es vattinai őskori regisegek, Archaeologiai Közlemények XX (XVII), Budapest 1897*, 53, T. I; *ibid.*, *Vattinai leletek a verscezi muzeumban, Archaeologiai Értesítő (даље: АЕ) XIX, Budapest 1899*, 157, T. II, 6—13; 161, T. III, 15—18; 181, T. VIII, 66, 67; *ibid.*, *Ujabb vattinai leletek, АЕ XXII, Budapest 1902*, 49, T. I, 9, 13—16; 52, T. II, 17—28; *ibid.*, *Ujabb vattinai leletek, АЕ XXIII, Budapest 1903*, 181, T. I, 1—5; *ibid.*, *A vattinai őstelep, Temesvár 1905*, 18—24, T. V—IX.

⁴ *ibid.*, *A vattinai őstelep, Temesvár 1905*, 9. У збирци Музеја се у то време налазило укупно 494 предмета од јелење ројине, 5 предмета од рога срндаћа и 191 предмет од кости.

Већина ових предмета представља потпуно необрађене комаде, очигледно тек припремљене за обраду. Сигурно је да се сав тај сирови материјал није могао искористити у потпуности. Стога за поједине предмете није јасно да ли уствари представљају отпатке одбачене у току обраде, или сировину коју тек треба обрадити. С друге стране, мањи број предмета ове групе би се могао сматрати за полуфабрикате, но и они су тако незнатно обрађени (трагови резања, местимично глачање), да се одговарајући финални облици не могу ближе одредити. У сваком случају, сразмерно велики проценат предмета ове групе јасно указује на развијену обраду јелење ројине и других, сличних сировина, што је свакако представљало значајну грану економије.

2. Земљорадничке алатке

Ова група се састоји од укупно 202 предмета, који су израђени искључиво од јелење ројине и то од најтврђих и најотпорнијих делова (ружа и стабло рога). При томе су бочни парови, тзв. очник и надочник, најчешће срезани и пригачани. У поређењу са другим локалитетима бронзаног доба у Карпатском басену, земљорадничке алатке су, чини се, најбројније управо у Ватину. Као посебни типови могу се издвојити раоници, батови и мотике.

Раоници (Т. I, 1; III, 29—30). У збирци Музеја се налази укупно 12 раоника чије димензије се крећу од 210—300 mm. Близу руже се с обе стране налази по једно грубо изведено удубљење, које је служило за причвршћивање раоника на тзв. пањ рала. Радни део је увек косо срезан, мање-више углачан и заобљен. Раоници су сасвим ретки на другим, истовременим насељима Карпатског басена и чини се да су посебно карактеристични баш за ватинску културну групу, што јасно указује на њену оријентацију ка земљорадњи. Један примерак сличан ватинским, нађен је на локалитету Nitriansky Hrádok-Zámeček⁶ у Словачкој.

Батови (Т. III, 31—34; IV, 35—38; VI, 55). У збирци се налазе укупно 33 бата чије димензије се крећу од 95—160 mm. Највероватније су се користили за разбијање грудви земље и у сличне сврхе. Радни део је понекад моделован у ви-

ду оштрице, а израђен је од саме руже која може бити потпуно срезана и фино углачана, или је делимично сачувана. Основица је равно срезана, добро углачана и пуна, или шупља; у том случају пречник шупљине се креће од 17—43 mm. Намена те шупљине није сасвим јасна, пошто се близу основице, или приближно на средини бата, увек налази кружан или овалан, ређе и четвртаст отвор за држање, чије се димензије крећу од 14—26 mm. Посебно се издваја брижљиво обрађен, оштећени бат, приближно четвртастог пресека (Т. IV, 35). Десет малих кружних рупица, распоређених у два хоризонтална низа уз саму основицу, указују на његову реутализацију.

Слични батови су нађени на појединим локалитетима Maďarovce групе у југозападној Словачкој⁷ и тзв. Věteřov-типа у јужној Моравској.⁸

Мотике (Т. I, 2—4; IV, 39—40; V, 41—45; VI, 51—52, 54). У збирци се налази укупно 152 примерка. Мотике су класичне земљорадничке алатке, па је јасно да се у таквом броју могу јавити само у једној земљорадничкој култури. Основни облик, заступљен са укупно 131 примерком, представљају мотике код којих је радни део косим резањем и брижљивим глачањем стабла рога обрађен у виду оштрице. Ружа је обично сачувана и необрађена, а понекад је и потпуно срезана и углачана. Испод ње се налази кружан или овалан, ређе четвртасти отвор за држање, пречника од 15—30 mm. Димензије мотика се крећу од 150—265 mm.

Поједине варијанте овог основног облика су заступљене у далеко мањем броју примерака. Кратке мотике (9 примерака) су карактеристичне по томе, што је оштрица, очигледно излизана у току дуге употребе, била секундарно обрађивана. На тај начин су се овакве мотике постепено скраћивале, тако да им димензије износе свега 100—135 mm (Т. V, 44, 45; VI, 52, 54). Двокраке мотике (6 примерака) уз оштрицу какву имају горе наведени примерци, на супротном крају имају још једну оштрицу. Она је увек краћа и израђена је прецизним резањем и финим глачањем самог корена рога, тј. коштаног дела који носи роговље. Између ове две оштрице се налази ружа (Т. VI, 51). Блиске овој варијанти су мотике-батови (6 примерака), које осим мотичастог дела имају и корен рога обрађен у виду бата (Т. I, 4); оне заправо стоје на средини између класичних мотика и батова.

⁶ A. Točík, parohová a kostená industria maďarovskej kultúry na juhozápadnom Slovensku, *Stúdijne zvesti AUSAV 3*, Nitra 1959 (даље: *Stud. zvesti 3*), T. VI, 4; аутор га сматра за секиру-чекан; cf.: K. Tihelka, *Moravský věteřovský typ*, *Památky archeologické LI*, Praha 1960, 88; аутор помиње рала од јелење ројине нађена на локалитетима Charvátů и Blučina.

⁷ A. Točík, *Stud. zvesti 3*, 34—35, T. VI, 7, 8 (аутор их сматра за двојне чекиће); *ibid.*, *Opevnena osáda z doby bronzovej vo Veselom*, Bratislava 1964 (даље: *Veselé*), T. LI, 13; LXII, 20.

⁸ K. Tihelka, *op. cit.*, 59, obr. 16—2.

Ватинске мотике имају бројне аналогije у свим стратумима локалитета Tószeg,⁹ у Мађарској, као и на појединим мађаровским¹⁰ и ветерским локалитетима.¹¹ Ипак, чини се да су у самом Ватину мотике далеко бројније него на било ком другом истовременом насељу.

У збирци се осим горе приказаних оруђа, налази и 5 алатки које су се, судећи по облику и димензијама (160—290 mm), такође могле користити при обради земље, мада није искључена и нека друга намена. Занимљива је већа, делимично оштећена алатка, која има тело трапезастог пресека и добро углачан, спљоштен и лепезасто проширен радни део. На бочним странама, ближе ујем крају, налази се по једно удубљење, које је могло служити за причвршћивање алатке (Т. VI, 50).

3. Остала оруђа

Ова група се састоји од укупно 286 предмета. Карактеристично је да су, према материјалу, поједини типови оруђа рађени готово искључиво или само од кости (шиваће игле, шила, глачанице, држаљнице), или само од јелење рожине (харпуни, ножеви, шиљци). Држаљнице и ножеви су, чини се, посебно карактеристични за Ватин, обзиром да немају познатих аналогija на другим, истовременим локалитетима Карпатског басена. Додуше, ради се о свега 6 предмета који су практично изузетни и у самом Ватину.

Шиваће игле (Т. II, 5—9). У збирци се налази укупно 7 примерака, чије димензије се крећу од 65—100 mm. Све игле су брижљиво моделоване и добро углачане. Могу се издвојити два типа: први карактеришу игле које на заобљеној глави имају ушцу пречника 2—3 mm (Т. II, 5—7). Други тип би представљао игле са делимично профилисаним главом, на којој се налазе 1—3 плитка жљеба за везивање нити (Т. II, 8, 9).

Сличне игле су нађене на појединим локалитетима у Мађарској,¹² као и на моравском локалитету Věteřov.¹³

⁹ A. Mozsolics, Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (даље: AAASH), II, Budapest 1952, T. VI, 1, 3; XVII, 1; XXIII, 1 итд.

¹⁰ A. Točík, Stud. zvesti 3, 34, T. VII, 2, 3 (сматра их за секире-чекиње); ibid., Veselý, T. XXXIII, 2; XLII, 9.

¹¹ K. Tihelka, op. cit., 51, obr. 12—9, 12.

¹² A. Mozsolics, op. cit., T. II, 2; XXVI, 4; J. Banner — I. Bonna — L. Marton, Die Ausgrabungen von L. Marton in Tószeg, AAASHX, Budapest 1959 / даље: L. Marton, Tószeg, Abb. 12-A/1-3, 12; 23-1, 4; 26 (све Tószeg); F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24—25 Bericht der RGK 1934-35, T. 42—5 (Füzesabony).

¹³ K. Tihelka, op. cit., 71, obr. 23—4; 87, obr. 31—3.

Шила (Т. II, 13—19; VII, 58). У збирци се налази укупно 76 примерака, од којих су само 9 израђени од јелење рожине, док су сви остали од кости. Шила рађена од мањих, пљоснатих кости су најбројнија (25 примерака) и по правилу су добро обрађена; димензије се крећу од 50—100 mm (Т. II, 14—15). Шила рађена цепањем шупљих, цевастих кости, имају изразито оштар и добро углачан врх, док је остали део готово необрађен (19 примерака). Димензије се крећу од 45—90 mm, а сасвим изузетни су и већи примерци (Т. II, 13). Шила рађена од ulnae или tibiae (13 примерака), су карактеристична по зглобу који је глачањем заравњен у виду широке базе; димензије се крећу од 80—130 mm (Т. VII, 58). Слична су шила, такође рађена од ulnae (9 примерака), код којих је зглоб кости потпуно сачуван;¹⁴ димензије се крећу од 100—160 mm (Т. II, 16, 17). Двојна коштана шила су заступљена само једним фино обрађеним примерком троугластог пресека, са углачаним шиљцима на оба краја (Т. II, 18). Шила од јелење рожине (9 примерака), су сасвим грубо обрађена и четвртастог су или овалног пресека; њихове димензије се крећу од 60—110 mm (Т. II, 19).

Ватинска шила имају бројне аналогije на многим истовременим локалитетима у Мађарској,¹⁵ Словачкој¹⁶ и Моравској.¹⁷

Глачанице (Т. II, 21—25). У збирци се налази укупно 17 коштаних глачаница, које су се вероватно користиле првенствено при обради керамике. Могу се издвојити два типа: глачанице израђене од ребра (11 примерака), прилично су грубо обрађене и све су, услед природног облика ребара, делимично повијене. Широки крај (радни део) је косо срезан у виду лучне оштрице, док је ужи крај обично заравњен; димензије се крећу од 110—250 mm (Т. II, 24, 25). Глачанице су израђене уздужним цепањем кости (6 примерака), обрађене су брижљиво и имају радни део у облику лопатице; њихове димензије се крећу од 40—80 mm (Т. II, 21—23).

Сличне глачанице су нађене у Tószegu, где припадају углавном стратуму C,¹⁸ као и на поје-

¹⁴ A. Točík, сматра да се уствари ради о иглама за плетење (cf. Stud. zvesti 3, 32). Овакво тумачење тешко могу да прихватим, па до даљег предмете ове врсте сматрам за шила.

¹⁵ A. Mozsolics, op. cit., T. II, 1; V, 2—4, VIII, 6—10 итд.; L. Marton, Tószeg, Abb. 14-A/1—5; 14-C/1—8 итд.; F. Tompa, op. cit., T. 42-3, 4.

¹⁶ A. Točík, Stud. zvesti 3, 30—31, T. IV, 1, 3—8, 12, 13; ibid., Veselý, 45—46, obr. 29—6; 30—7, 8, 9, 10; T. XLI, 3.

¹⁷ K. Tihelka, op. cit., 97, obr. 36—2, 3, 4.

¹⁸ A. Mozsolics, op. cit., T. III, 1—3; VI, 2; L. Marton, Tószeg, Abb. 15—1, 2.

диним мађаровским¹⁹ и ветеровским²⁰ локалитетима.

Држаљнице (Т. V, 46—49). У збирци се налазе 4 коштане држаљнице, које имају кружни пресек. Све су брижљиво моделоване и одлично углачане и код свих се на једном крају налази шупљина, која је служила за усађивање мањег, металног оруђа. Код једне држаљнице (Т. V, 48) је још сачуван патинирани фрагмент таквог бронзаног оруђа (шило?). Друга држаљница (Т. V, 49) је првобитно такође имала усађено бронзано шило,²¹ које данас недостаје. На другом крају све држаљнице имају мањи, косо избушен отвор пречника 3—4 mm, кроз који се вероватно провлачила узица за ношење. Овај, шири крај је заравњен и може бити различито профилисан, а поред тога се на ужем крају понекад налазе хоризонтално профилисана ребра. Једна држаљница је уз то украшена и плитко урезаним хоризонталним линијама (Т. V, 46).

Сличне, фино обрађене држаљнице нису познате на другим, истовременим локалитетима Карпатског басена, па се чини да су посебно карактеристичне за Ватин.²²

Харпун (Т. VIII, 69, 70). У збирци се налазе 2 брижљиво обрађена харпуна. Пошто су израђени од јелење рожине, тј. од мањих парожака, имају коничан облик. Њихова шупља основица је равно срезана и има неку врсту језичка. Отвор у основици, пречника 4—7 mm, повезан је са кружним, хоризонтално бушеним отвором на самом конусу.

Слични харпуни су познати већ у старијим, неолитским културама.²³ Од насеља бронзаног доба, посебно су карактеристични за Tőszeg, где углавном припадају стратуму C. За разлику од Ватина, овде водећи облик представљају харпуни са два хоризонтално бушена отвора на конусу.²⁴

Ножеве (Т. II, 20; VII, 61). У збирци се налазе 2 ножа израђена од јелење рожине. Један примерак (Т. II, 20) на косо срезаном, ужем крају има фину оштрицу, изведену врло брижљивим глачањем, док је остали део обрађен не-

што грубље. Вероватно се користио при дрању коже. Други примерак представља фино обрађени део окова (корица) за метално оруђе (нож?). Ужи крај је оштећен и има приближно кружни пресек. На ширем, спљоштеном крају, налазе се две кружне рупице пречника 4 mm, које су служиле за причвршћивање (Т. VII, 61).²⁵

Слични ножеви нису познати на другим насељима бронзаног доба у Карпатском басену.

Шиљци (Т. VII, 62, 63, 66; VIII, 71—77; IX, 78—82). Представљају најбројнију врсту оруђа: у збирци се налази укупно 164 примерка, од којих су само 8 израђени од рога срндаћа, док су сви остали од јелење рожине. Водећи облик (114 примерака), представљају шиљци израђени косим резањем и глачањем парашка (Т. VII, 63; VIII, 71—73). Њихове димензије се углавном крећу од 140—300 mm, мада су доста бројни и мањи примерци. Већи шиљци су редовно грубље обрађени и лучно повијени, што је последица природног облика парашка. Поједини од њих су се можда користили при обради земље (Т. VIII, 71). Мањи шиљци (70—130 mm) су боље обрађени, површина им је увек добро углачана, а шири крај по правилу има облик заравњене базе. Овакви шиљци би могли представљати неку врсту длета (Т. VIII, 73).

Посебну варијанту представљају шиљци (Т. VIII, 74—77; IX, 78—80), такође израђени косим резањем и глачањем парашка, који уз то имају и отвор пречника 5—17 mm, који се увек налази близу широке, заравњене базе (37 примерака). Док су већи отвори несумњиво служили за усађивање неке врсте држаља, код отвора пречника од 5—6 mm се таква функција тешко може претпоставити, па њихова намена није јасна (Т. VIII, 77). Као код претходног типа, и овде се према димензијама могу издвојити мањи (60—110 mm) и већи шиљци (120—230 mm), који су се такође могле користити при обради земље (Т. VIII, 74).

Шиљци израђени уздужним резањем и глачањем парашка (Т. VII, 66), заступљени су са свега 4 примерка. Услед таквог начина обраде, сви шиљци овог типа имају приближно полукружан пресек. Врх им је редовно добро углачан, док је шири крај заравњен и бар пригачан; димензије се крећу од 60—140 mm.

Двојни шиљци су заступљени само једним делимично повијеним примерком овалног пресека, који је обрађен косим резањем и глачањем.

²⁵ B. Milleker, (op. cit., Т. IX, 3) публикује сличну, фино обрађену и украшену дршку ножа. Међутим, према усменом саопштењу Р. Рашајског, овај предмет потиче из средњовековног периода, па га стога у овом прегледу нисам ни узео у обзир.

¹⁹ A. Točík, *Štud. zvesti* 3, 31—32, Т. V, 6—10, 14; *ibid.*, Veselý, Т. XLIII, 21.

²⁰ K. Tihelka, op. cit., 86.

²¹ B. Milleker, op. cit., Т. II, 9.

²² A. Točík (*Štud. zvesti* 3, Т. IV, 2) публикује бронзано шило са коштаном држаљком, нађено на локалитету Mađarovce, но то држаље се не може ни упоредити са ватинским држаљкама. Cf. K. Tihelka, op. cit., 49, obr. 11—3.

²³ Д. Срејовић — Б. Јовановић, Оруђе и оружје од кости и нажит из Винче, Старијар НС IX—X, Београд 1958—1959, 185—186, сл. 12, 1—5.

²⁴ F. Tompa, op. cit., 68, Т. 29, 5—6; A. Mozsolics, op. cit., Т. III, 5; VI, 5; VIII, 14; L. Marton, *Tőszeg, Abb.* 11-B/1—5.

Шиљци израђени од рога сридаћа (Т. VII, 62; IX, 81, 82), такође су ретки (8 примерака); димензије се крећу од 70—110 mm. Њихов врх је обрађен косим резањем и добро је углачан. Близу ширег краја се увек налази кружни отвор пречника од 6—10 mm. Оруђа овог типа са два или више шиљака (тј. бочних парова), очигледно представљају полуфабрикату, пошто је увек само један од шиљака обрађен.²⁶

Ватински шиљци имају бројне аналогije у Tószeg, ²⁷ као и на појединим мађаровским локалитетима.²⁸

Поред горе приказаних типова оруђа, у збирци се налази и 14 алатки, чија намена није сасвим јасна. Тзв. клизачке (Т. VI, 53, 56) су заступљене са 4 коштана предмета, чије димензије се крећу од 180—230 mm. Сви примерци имају приближно полукружан пресек, пошто им је једна страна углавном заобљена, а друга је равна и углачана. Предмети ове врсте су се можда користили за санке;²⁹ у том случају би за везивање служили хоризонтално бушени отвор (Т. VI, 56). Слични предмети су нађени у Tószeg³⁰ и на појединим мађаровским локалитетима.³¹

Делимично повијено, шиљасто оруђе од јелење ројине има широку, заравњену основицу, која је грубо пригачана (Т. IX, 84). Близу ње се налази кружни отвор за држање (?), док се ужи крај завршава одлично углачаним шиљком.³² Пљосната алатка од јелење ројине (Т. X, 87) на ужом крају има неку врсту коничне дршке, која је фино обрађена и углачана, док је остали део груб и готово необрађен. Нејасна је и намена оруђа, такође израђеног од јелење ројине, које има правоугаони пресек, а на ширем крају се налази профилисани кружни део са отвором (Т. IX, 85). Оруђе од рога сридаћа, приближно кружног пресека, очигледно представља недовршен комад (Т. IX, 86). Пљосната, грубо пригачана алатка од јелење ројине је можда коришћена као нека врста стругача (Т. VII, 59). Пљоснати предмет, израђен од рога домаће животиње (шупљорожац), близу оштећеног ширег краја има избушен већи кружни отвор. Обзиром да се ради о трошном и некавалитетном материјалу, питање је да ли се предмет уопште могао користити у практичне сврхе (Т. VII, 60).

²⁶ Cf. B. Milleker, op. cit., T. IX, 7.

²⁷ A. Mozsolics, op. cit., T. XIV, 2; XVI, 1 нтд.; L. Marton, Tószeg, Abb. 13-D/6, 11.

²⁸ A. Točík, Stud. zvesti 3, 31, T. IV, 10; ibid., Veselé, 46, obr. 30—1, 3.

²⁹ Могуће је и да се ради о некој врсти утега за рибарске мреже.

³⁰ A. Mozsolics, op. cit., 38.

³¹ A. Točík, Stud. zvesti 3, 33, T. VI, 11; ibid., Veselé, 45, obr. 29—7, T. XXXIV, 4; XXXIV, 7 нтд.

³² B. Milleker (op. cit., T. VI, 6) предмет публикује као сврло.

4. Оружје

Ова група се састоји од свега 5 предмета. Коштано оружје је ретко и у другим, истовременим културама бронзаног доба у Карпатском басену. Ова чињеница би се могла објаснити тиме, што се за израду појединих типова оружја као квалитетнији материјал користила искључиво бронза. Као посебни типови могу се издвојити бодежи, врхови стрелица и врхови копља.

Бодежи (Т. VII, 64; X, 88). У збирци се налазе 2 коштана бодежа. Врх им је изразито оштар и одлично углачан, док је остали део углавном необрађен. Могуће је да су се и поједини већи шиљци такође користили као бодежи.

Слични бодежи, али израђени од рога јелена и сридаћа, нађени су на појединим мађаровским насељима.³³

Врхови стрелица (Т. X, 89, 90). У збирци се налазе 2 примерка од кости. Код оба примерка је сам шиљак брижљиво углачан, док је делимично оштећени трн обрађен нешто грубље. Код једног примерка је шиљак приближно четвртостог пресека (Т. X, 89), а код другог има кружни пресек (Т. X, 90).

Готово идентични врхови стрелица су нађени на мађарском локалитету Füzesabony,³⁴ док су за Tószeg посебно карактеристични примерци са 2 или 4 крилца.³⁵ У оквиру словачке Maďarovce групе, засад је познат само један примерак од јелење ројине, који је нађен на локалитету Nitriansky Hrádok-Zámeček.³⁶

Врхови копља (Т. II, 26 и VII, 57). У збирци се налази само један примерак, који је израђен од јелење ројине и делимично оштећен. На ширем крају је равно срезана и пригачана, шупља основица, са дубоким овалним отвором за усађивање. Ужи крај се завршава оштрим, одлично углачаним шиљком. Слични примерци нису познати на другим насељима карпатског басена.

5. Украсни предмети

Ова група се састоји од укупно 62 предмета, који су рађени готово искључиво или само од јелење ројине (украсне игле, дискови, цилиндри, предмет у облику дугмета), или од зуба дивље свиње (украсне плочице), или од фосилних зуба медведа (амулет). Према томе, и у оквиру ове групе се може констатовати оштра издвојеност појединих врсти предмета у погледу

³³ A. Točík, Stud. zvesti 3, 35, T. VI, 5, 10.

³⁴ F. Tompa, op. cit., 95, T. 42, 7—9.

³⁵ L. Marton, Tószeg, Abb. 11-A/1—11.

³⁶ A. Točík, Stud. zvesti 3, 34, T. I, 5.

материјала од којег су рабене. Украсни предмети највероватније имају комплексан садржај, који се није сводио само на декоративну функцију, него је морао бити много дубљи и са извесним симболичним, па можда и култним смислом. Поједин од ових предмета су украшени карактеристичном декорацијом, која је такође могла да има посебно значење. Поједини, поуздано датирани налази, указују да се предмети ове врсте јављају искључиво у одређеном раздобљу, па су стога важни и за одређивање релативне и апсолутне хронологије.

Украсне игле (Т. IX, 83; X, 91—98). У збирци се налази укупно 8 примерака и сви они су, услед природног облика парошка, мање-више лучно повијени. При обради је највећа пажња посвећена моделовању профилисане главе, док је само стабло код већине примерака сразмерно грубо обрађено. Ту се очигледно ради о недовршеним комадима, па се од једне игле до друге може пратити и сам процес израде, што јасно указује на њихово локално порекло. Почетни облик би представљао велика, грубо обрађена игла, четвртастог пресека (Т. X, 93), односно игле са фино углачаном, коничном главом и грубо обрађеним стаблом, које такође има приближно четвртасти пресек (Т. X, 95, 97). Развијенију, тј. боље обрађену форму, представљају игле са фино углачаном, богато профилисаном главом, и још увек сразмерно грубим стаблом (Т. X, 91, 98). Финални облик би представљале игле са фино обрађеном главом, која је украшена плитко урезаном декорацијом. Једна таква, фрагментована игла (Т. X, 92), украшена је са два низа кружића који у средини имају тачку (тзв. *punktkreis*-орнамент), а паралелно са њима пружају се низови убода. Друга, такође делимично оштећена игла (Т. X, 94), украшена је са два низа висећих троуглова, испод којих се налазе низ ромбова, затим два низа убода и два низа различито оријентисаних косих уреза између којих је празно поље. Поменути мотиви су хоризонтално урезаним линијама издвојени у засебна поља, а троуглови и ромбови су уз то испуњени убодама.

Ватинске украсне игле немају ближих аналогија, изузев коштаних игли из Варце,³⁷ насеља *Otoman* групе у Словачкој. Коштане игле које су нађене у *Tószegi*,³⁸ не стоје у ближој вези са ватинским примерцима. У извесној мери су сличне, но ипак специфичне, украсне игле са поје-

динних мађаровских³⁹ и ветеровских локалитета.⁴⁰

Дискови (Т. XI, 99—103). У збирци се налази укупно 5 дискова. Сви су пласнати и имају приближно кружни облик, брижљиво су моделовани и одлично углачани. Поред једноставних и неукрашених комада, који можда представљају недовршене примерке (Т. XI, 99, 100), поједини дискови су украшени фино, плитко урезаном декорацијом, а уз то обично, приближно на средини, имају прецизно избушен мањи кружни отвор. Један диск (Т. XI, 103) око ивице има урезану кружницу, док су око отвора симетрично распоређена четири кружића са тачком у средини (*Punktkreis*), који су са отвором спојени плитким каналићима. Сличан диск (Т. XI, 101) око отвора има симетрично распоређене тракасте мотиве, који су уоквирени већим, концентричним круговима, док се на самој ивици налазе две концентричне кружнице и радијално распоређен низ од по четири паралелна уреза. Диск без централног отвора (Т. XI, 102), украшен је концентричним полукружницама са тачком у средини, као и криволинијским тракастим мотивима.

Слични, фино украшени дискови, нађени су на појединим локалитетима тзв. класичне фазе *Otoman* групе у Мађарској,⁴¹ а познати су и у оквиру група *Mađarovce*⁴² и *Věteřov*.⁴³ Посебно је занимљив мраморни диск који потиче из Сурчина.⁴⁴

Цилиндри (Т. XI, 104—111). У збирци се налази укупно 21 цилиндар, чија висина се креће од 30—80 mm. Изузев 2 коштана примерка, сви остали цилиндри су израђени од јелење рожине. Неукрашени цилиндри (Т. XI, 104—107) су далеко бројнији (17 примерака). Могуће је да се уствари ради о недовршеним комадима, који су тек били припремљени за извођење иначе карактеристичне декорације. Обе њихове основнице су увек прецизно срезане и фино углачане, као и цела површина, која је само код појединих примерака груба (Т. XI, 105). Изнутра су по прави-

³⁹ A. Točík, *Stud. zvesti* 3, 24—25, T. I, 1, 6; VII, 7; *ibid.*, Veselý, 45, obr. 29-1, 2; T. LXII, 1.

⁴⁰ K. Tihelka, *op. cit.*, 88, 107, obr. 41—1.

⁴¹ F. Tompa, *op. cit.*, 95, T. 41, 9 (Füzesabony); R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen*, Hamburg 1957, T. 70, 21 (Tiszafüred).

⁴² A. Točík, Veselý, 47, obr. 31 (Nitriansky Hrádok).

⁴³ K. Tihelka, *op. cit.*, 71, obr. 23—9 (Věteřov).

⁴⁴ R. Hachmann, *op. cit.*, T. 70, 8; K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Monografije I, Zadar 1973, 24—27, T. 2—14. Према ауторки, предмет припада старијем хоризонту ове некрополе, који је датован у фазе Reinecke Br. A²/B¹.

³⁷ J. Vládar, *Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit*, Slovenská Archeológia XXI, Bratislava 1973 (даље: *Einflüsse*), 340, Abb. 86.

³⁸ L. Marton, *Tószegi*, Abb. 12-A/12-B/6.

лу шупљин (пречник шупљине се креће од 3—36 mm), мада има и примерака који нису бушени, па очигледно представљају полуфабрикате, што упућује на локалну израду. Код већине цилиндара та шупљина има коничан облик, тј. постепено се сужава идући од доње ка горњој основици. Код једног цилиндра (Т. XI, 107) је та коничност посебно наглашена (пречник шупљине варира од 3—11 mm). У зависности од облика парошка, односно стабла рога, пресек може бити кружан или овалан. Један цилиндар услед очуваних трагова глачања има полигоналан пресек (Т. XI, 104).

Украшени цилиндри (4 примерка) су посебно карактеристични због fine, прецизно урезане декорације. Оштећени цилиндар од кости (Т. XI, 109), је при дну украшен срцоликим орнаментом, који је комбинован са Punktkreis мотивима. Близу уже, горње основице цилиндра, налази се копљаста орнамент, који је такође комбинован са Punktkreis мотивима и тачкастим убодима, а изнад тога се налази класичан, тракасти меандар. Други коштани цилиндар звоноликог облика (Т. XI, 110), украшен је са три валовнице, које су комбиноване са Punktkreis мотивима и тачкастим убодима. Цилиндар од јелење рожине са делимично повијеним странама (Т. XI, 111), такође као декорацију има копљасту орнамент, комбинован са Punktkreis мотивима и тачкастим убодима. Други, оштећени цилиндар од јелење рожине (Т. XI, 108), украшен је Punktkreis мотивима, жигосаним троугловима и грубим, дубоко урезаним, вертикалним жљебовима.

Слични цилиндри су добро познати у литератури, па ипак, засад још увек није сасвим јасна њихова ближа намена. Свакако се ради о специфичним украсним предметима, који су, судећи по изузетно брижљивој обради, морали да имају посебан значај. Ватински цилиндри имају бројне аналогije на широком подручју од Мађарске,⁴⁵ преко Словачке⁴⁶ и Моравске,⁴⁷ до северне Чешке.⁴⁸

Предмет у облику дугмета (Т. II, 10 и XII, 112). Овај оштећени предмет је израђен од јелење рожине, има кружни облик и врло брижљиво је обрађен и углачан. На унутрашњој страни

се налази ромбоидни део са малом, хоризонтално бушеном рупицом за причвршћивање на подлогу (?). Спољна страна предмета је благо испупчена и украшена прилично дубоко урезаним мотивима. Непосредно уз ивицу се налази низа косих уреза. У средини је мања кружница, чији центар је означен убодом. Она уоквирује централни орнамент, који се састоји од Punktkreis мотива и спиралног мотива који подсећа на свастику.

Слични предмети нису познати на другим локалитетима Карпатског басена. Фина декорација ватинског примерка је међутим карактеристична и за неке друге украсне предмете, као на пример за горе приказане дискове.⁴⁹

Украсне плочице (Т. II, 12; XII, 113, 125; XIII, 126). У збирци се налази укупно 21 примерак. Могу се издвојити два типа: квадратне, правоугле и троугласте плочице (9 примерака) редовно имају већи број рупица пречника 2—3 mm, које су највероватније служиле за причвршћивање на подлогу (Т. XII, 113—120). Њихове димензије се крећу од 20—75 mm.

Полумесечасте плочице (Т. II, 12; XII, 121—125; XIII, 126), су, услед природног облика зуба дивље свиње, лучно повијене. На оба краја имају по једну рупицу пречника 3—7 mm, а ређе се таква рупица налази и приближно на средини плочице (Т. II, 12). Плочице овог типа су такође могле бити пришиване на подлогу, или су вероватније ношене нанизане једна до друге, као нека врста накита (огрлица?) и апотропајона.⁵⁰ Посебно су карактеристични примерци код којих је ужи крај финим глачањем делимично на зубљен (Т. XII, 124; XIII, 126). Полумесечасте плочице су заступљене са 12 примерака, чије димензије се крећу од 95—140 mm. Сличне плочице су нађене на појединим локалитетима у Мађарској⁵¹ и Словачкој.⁵²

Амулети (Т. II, 11; VII, 65, 67, 68). У збирци се налази укупно 5 амулета, чије димензије се крећу од 35—95 mm. Четири примерка су израђена од фосилних зуба медведа, док је пети амулет од шкољке. Сви примерци на ширем крају имају избушену кружну рупицу за вешање, чији пречник се креће од 2—7 mm. Порекло јединственог амулета од шкољке (Т. II, 11 и VII, 65) је сасвим неизвесно и он највероватније пред-

⁴⁵ L. Marton, Tószeg, 106—108, Abb. 12-C/2, 3, 13-C/2; F. Tompa, op. cit., T. 41, 10; R. Nachmann, op. cit., T. 70, 16.

⁴⁶ A. Točík, Stud. zvesti 3, 26—27, T. III, 7—9; J. Vládar, Einflüsse, 301, Abb. 44.

⁴⁷ R. Nachmann, op. cit., T. 70, 2; K. Tihelka, op. cit., 43, obr. 8—2; 75, obr. 25—3; 83, obr. 29—3.

⁴⁸ I. Pleinerová, Únětická kultura v oblasti Krušných hor a jejím sousedství, Památky archeologické LVII, Praha 1966, 417, obr. 49, 1 (Mojžíř).

⁴⁹ Сличну декоративну схему има диск са моравског локалитета Věteřov (cf. напомену 43).

⁵⁰ На локалитету Попов Салаш — Ках је нађена једна таква огрлица (cf. P. Medović, Popov Salaš, Kač, Arheološki pregled 4, Beograd 1962, 84, T. IX, 3).

⁵¹ F. Tompa, op. cit., T. 42, 17 (Füzesabony); L. Marton, Tószeg, Abb. 12-B/2, 3, 13-D/1—4.

⁵² A. Točík, Stud. zvesti 3, 25, T. I, 2, 3, (Nitriansky Hrádok).

ставља импорт. Нејасно је и порекло амулета од медвеђих зуба (Т. VII, 67, 68).⁵³ Слични примерци су иначе нађени у Tószeg.⁵⁴

6. Делови коњске опреме

Ова група се састоји од свега 7 предмета. Ради се уствари искључиво о тзв. бочним пречкама жвала (Т. XIII, 127—133), од којих је само једна израђена од кости, док су све остале од јелеће рожине. Иако су предмети ове врсте у Ватину сасвим ретки, они репрезентују готово све типове бочних пречки који су према А. Mozsolics⁵⁵ током бронзаног доба били израђивани у Карпатском басену. Њеном типу Füzesabony⁵⁶ припада бочна пречка (Т. XIII, 133) чије су обе основице прецизно срезане и одлично углачане. Пречка је богато украшена плитко урезаним валовницама, које су комбиноване са Punktkreis мотивима и тачкастим убодима. На самим основицама се такође налазе радијално распоређени Punktkreis мотиви.

Типу Ватин⁵⁷ припада фрагментована бочна пречка, која за разлику од претходне није украшена (Т. XIII, 130). Њен ужи, шиљаст крај је спљоштен и на обема његовим странама се налазе два карактеристична зупчаста испупчења.

Дискоидни тип⁵⁸ бочних пречки је заступљен са 2 примерка. Један од њих је фрагментован (Т. XIII, 128), тако да је сачуван само масиван, кружни диск, док уобичајени троугаони продужетак недосатје. Централни овални отвор за провлачење ремена узде има неку врсту цевастог продужетка. Попречно у односу на његову осу, избушен је мањи, бочни отвор, видљив у профилу. Диск је украшен Punktkreis мотивима који су радијално распоређени око самог отвора и на ивици диска. Друга пречка дискоидног типа (Т. XIII, 127) је израђена од кости. На ивици диска је урезана трака која уоквирује радијално распоређени низ Punktkreis мотива, док се око централног отвора налазе кукасти мотиви. На троугаоном продужетку се налазе 3 већа и 3 мања дугмета испупчења, која су такође украшена Punktkreis мотивима.

⁵³ У збирци Музеја се налазе и 2 недовршена примерка, што указује на локалну обраду. Међутим, према усменом саопштењу Р. Рашајског, у околини Ватина засад нису позната налазишта фосила. Ватински примерци су према томе импортовани, највероватније из Трансилваније.

⁵⁴ L. Marton, Tószeg, Abb. 12-B/4, 5.

⁵⁵ A. Mozsolics, Mors en bois de cerf sur le territoire du bassin des Carpathes, AAASH III, Budapest 1953, 69 и даље.

⁵⁶ Ibid., 70—74, Fig. 1—6.

⁵⁷ Ibid., 80—83, Fig. 16—18.

⁵⁸ Ibid., 83—84, Fig. 19—20.

И тип Sághegy⁵⁹ је заступљен са 2 бочне пречке. Једна од њих је фрагментована (Т. XIII, 131) и на сачуваном крају украшена плитко урезаним тракастим меандром. Друга пречка овог типа (Т. XIII, 132), за разлику од претходне, није украшена.

Типу Borjas⁶⁰ припада бочна пречка од које је сачуван само фрагмент (Т. XIII, 129). На очуваном делу се налазе три карактеристична дугмета испупчења, која су украшена спиралним мотивима и тачкастим убодима.

Бочне пречке жвала су нађене на бројним локалитетима група Monteoru,⁶¹ Wietenberg,⁶² Otomani⁶³ и Mađarovce.⁶⁴ За ватинску групу је посебно значајан налаз једног фрагмента из Винче.⁶⁵ Датовање које је за поједине типове бочних пречки својевремено предложила А. Mozsolics,⁶⁶ знатно је ревидирано новијим радовима А. Тоџика⁶⁷ и Ј. Владара.⁶⁸

7. Предмети нејасне намене

У збирци Музеја се поред горе приказаног материјала, налази и укупно 31 предмет, чија намена се није могла ближе одредити, па сам их издвојио као засебну целину. Посебно су карактеристични предмети израђени од мекарпалних костију (21 примерак), чије димензије се крећу

⁵⁹ Ibid., 86—90, Fig. 23—28.

⁶⁰ Ibid., 95—97, Fig. 36—37.

⁶¹ M. Gimbutas, Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, the Hague — Paris — London 1965, 225—226, Fig. 15 (Sărata Monteoru, стратум Ia).

⁶² K. Horedt, Die Wietenbergkultur, Dacia IV, 1960, 130, T. 13—10 (Săndulești).

⁶³ Ibidem (Socodor, Varşand); A. Mozsolics, op. cit., 70 и даље (Füzesabony Tiszafüred, Tószeg C); J. Vladar, Parohove bočnice zubadiel otomanskej kultury na Slovensku, Slovenská archeológia XIX, Bratislava 1971, 5—9 (Spišský štvrток).

⁶⁴ A. Točik, Stud. zvesti 3, 27—30, T. II, 1—3; III, 1—6; VII, 10; ibid., Veselé, 31, obr. 47, T. LXI, 14.

⁶⁵ M. M. Васић, Неколики преисторијски налази из Винче, Старинар I, Београд 1906, 99—101, сл. 7 (стратиграфија налаза није позната); R. Nachmann, op. cit., T. 70, 24.

⁶⁶ A. Mozsolics, op. cit., 70 и даље; cf. ibid., Die Herkunftfrage der ältesten Hirschgeweihtrensen, AAASH XII, Budapest 1960, 125 и даље, нарочито 130.

⁶⁷ A. Točik, Stud. zvesti 3, 27—28; ibid., Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung in Malé Kosi-hy, Bez. Sturovo, Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit — Nitra 1958, Bratislava 1961, 35 и даље, T. IV, 4, 9.

⁶⁸ J. Vladar, loc. cit.; ibid., Einflüsse, 299—302. Аутор је установио да се бочне пречке жвала украшене карактеристичном декорацијом (валовница, Punktkreis и спирални мотиви), јављају искључиво на прелазу из старијег у средње бронзано доба. Развој појединих типова бочних пречки се, изгледа, наставља и касније, али оне више немају поменућу декорацију.

од 40—70 mm. Сви они су обрађивани само утолико што им је површина местимично глачана, а иначе задржавају природан облик *metacarpus* (Т. II, 27—28). Предмети ове врсте су можда имали извесну кулtnу намену.⁶⁹

Остали предмети нејасне намене (10 примерака) су израђени од јелење рожине. Занимљив је брижљиво углачан предмет, приближно кружног пресека (Т. XIII, 134), који има шупљу основицу и близу ње косо избушен, овални отвор. Ужи крај је јако оштећен, али изгледа да је и он био заравњен и шупаљ.⁷⁰

*

Ватин, као епонимни локалитет, у оквиру ватинске групе свакако има посебно место. Стога карактеристике овде приказаног коштаног материјала из Ватина у доброј мери могу важити и за ватинску групу у целини. Тако, у погледу економије, преглед оруђа јасно указује на земљораднички карактер ватинске групе, што досад није било довољно наглашено.

Услови налаза и стратиграфија приказаних предмета нису ближе познати. Стога главни

ослонац за њихово датовање представљају одговарајући, стратиграфски прецизно фиксирани налази на другим локалитетима Карпатског басена. За земљорадничка и друга оруђа, уопште се може рећи да нису погодна за уже датовање, обзиром да се у готово неизмењеном облику јављају још у енеолиту. Како показује стратиграфија Tószega и локалитета Mađarovce групе, у свим хоризонтима су заступљени исти типови оруђа. Напротив, украсни предмети и делови коњске опреме (бочне пречке жвала), потпуно примерци украшени карактеристичном декорацијом,⁷¹ имају посебан хронолошки значај. Предмети ове врсте се у Словачкој и Мађарској срећу искључиво у ограниченом временском хоризонту (тзв. класичне фазе група Mađarovce и Otomány, односно Tószeg C),⁷² што допушта њихово датовање у фазу бронза A2/B1 по Reinecke-у. У складу са тим, приказани материјал из збирке НМ у Вршцу припада бар једним делом крају раног и почетку средњег бронзаног доба, док део овог материјала вероватно потиче и из каснијег периода.

Јован УЗЕЛАЦ

⁶⁹ Cf. R. Grevs, *Grčki mitovi*, Beograd 1969, 150—152. Користећи као извор Паусанију, аутор наводи да се у Херакловом пророчишту, у ахајској Бурји, гатало бацањем „...коцке од кости зглоба”. Мада се податак односи на много касније време, могуће је да су се и поменути ватински предмети користили у сличне сврхе.

⁷⁰ B. Milleker, (op. cit., Т. VII, 4), овај предмет публикује као звиждаљку, што примам са великом резервом. Додуше, у Tószegu је нађен сличан коштани предмет, наводно свирала (L. Marton, Tószeg, 121, Abb. 23, 2); cf. F. Tompa, op. cit., 84, 86, Т. 29, 12 (Üllö).

⁷¹ У литератури се много расправљало о пореклу ове декорације и готово је опште прихваћено мишљење да она представља одраз снажних микенских утицаја из периода Schachtgräbera (cf. J. Vladař, *Einflüsse* 303 и даље; са основном литературом). На нове могућности у решавању овог значајног проблема, недавно је указао N. Tasić, *The problem of «Mycenean Influences» in The Middle Bronze Age Cultures in the southeastern Part of the Carpathian Basin*, *Balkanica IV*, Beograd 1973, 19 и даље.

⁷² L. Marton, Tószeg, 129; A. Točik, *Stud. zvesti* 3, 27 и даље; cf. и напомене 67—68.

ПОПИС ТАБЛИ

д.=дужина
в.=висина
Р.=пречник

р.отв.=пречник отвора
р.ос.=пречник основице
н.бр.=инвентарски број

(све димензије су изражене у милиметрима)

Табла I:	1 н. бр. 22.325, д. 285
	2. н. бр. 9.819, д. 219, р.отв. 19
	3. н. бр. 9.824, д. 155, р.отв. 17
	4. н. бр. 22.280, д. 215, р.отв. 20×22
Табла II:	5. н. бр. 9.447, д. 91, р.отв. 2
	6. н. бр. 9.449, д. 74, р.отв. 2
	7. н. бр. 9.448, д. 66, р.отв. 3
	8. н. бр. 9.446, д. 83
	9. н. бр. 9.445, д. 68

10. н. бр. 10.334, Р. 20, р.отв. 2
11. н. бр. 10.354, д. 37, р.отв. 2
12. н. бр. 10.307, д. 137, р.отв. 3
13. н. бр. 9.459, д. 115
14. н. бр. 9.456, д. 100
15. н. бр. 9.485, д. 69
16. н. бр. 9.454, д. 121
17. н. бр. 9.713, д. 103
18. н. бр. 9.444, д. 61
19. н. бр. 9.745, д. 76
20. н. бр. 9.754, д. 180
21. н. бр. 9.440, д. 60
22. н. бр. 9.441, д. 65
23. н. бр. 9.442, д. 43
24. н. бр. 9.403, д. 155

	25. н. бр. 9.406, д. 114				
	26. н. бр. 9.720, д. 176,	р.ос. 20×24,			
		шупљина 58			
	27. н. бр. 9.414, д. 63				
	28. н. бр. 9.411, д. 41				
Табла III:	29. н. бр. 22.327, д. 302				
	30. н. бр. 10.189, д. 263				
	31. н. бр. 9.779, д. 134, р.отв. 14				
	32. н. бр. 9.781, д. 110, р.отв. 16				
	33. н. бр. 9.757, д. 109, р.отв. 21				
	34. н. бр. 9.756, д. 95, р.отв. 17, р.ос. 28×43				
Табла IV:	35. н. бр. 9.437, д. 160, р.отв. 18×23, р.ос. 26×30				
	36. н. бр. 9.805, д. 160, р.отв. 16×20, р.ос. 27×31				
	37. н. бр. 9.760, д. 99, р.отв. 19				
	38. н. бр. 9.239, д. 100, р.отв. 25×27, р.ос. 26×36				
	39. н. бр. 22.289, д. 173, р.отв. 21				
	40. н. бр. 10.187, д. 203, р.отв. 11×13				
Табла V:	41. н. бр. 9.773, д. 211, р.отв. 20				
	42. н. бр. 9.820, д. 186, р.отв. 9				
	43. н. бр. 9.804, д. 198, р.отв. 18×19				
	44. н. бр. 9.808, д. 110, р.отв. 20				
	45. н. бр. 9.826, д. 135, р.отв. 17				
	46. н. бр. 10.310, д. 72				
	47. н. бр. 10.312, д. 83, р.отв. 3				
	48. н. бр. 10.311, д. 72, р.отв. 4				
	49. н. бр. 10.313, д. 59, р.отв. 3				
Табла VI:	50. н. бр. 10.228, д. 235				
	51. н. бр. 9.791, д. 199, р.отв. 21×23				
	52. н. бр. 9.863, д. 120, р.отв. 21				
	53. н. бр. 9.432, д. 179,				
	54. н. бр. 9.827, д. 101, р.отв. 22×25				
	55. н. бр. 9.806, д. 111, р.отв. 20, р.ос. 25×35				
	56. н. бр. 9.435, д. 185, р.отв. 13—18				
Табла VII:	57. н. бр. 9.720, (в. Т. II, 26)				
	58. н. бр. 9.461, д. 95				
	59. н. бр. 9.753, д. 130				
	60. н. бр. 9.764, д. 148, р.отв. 16				
	61. н. бр. 9.734, д. 151, р.отв. 4				
	62. н. бр. 9.729, д. 107, р.отв. 10				
	63. н. бр. 22.127, д. 124				
	64. н. бр. 9.402, д. 238				
	65. н. бр. 10.354, (в. Т. II, 11)				
	66. н. бр. 9.450, д. 137				
	67. н. бр. 10.297, д. 93, р.отв. 7				
	68. н. бр. 10.304, д. 77, р.отв. 4				
Табла VIII:	69. н. бр. 9.724, д. 39, р.отв. 4, р.ос. 12				
	70. н. бр. 9.726, д. 44, р.отв. 4, р.ос. 9				
	71. н. бр. 9.778, д. 238,				
	72. н. бр. 9.775, д. 190				
	73. н. бр. 9.746, д. 100				
	74. н. бр. 9.771, д. 212, р.отв. 17				
	75. н. бр. 22.079, д. 179				
	76. н. бр. 9.313, д. 125, р.отв. 14				
	77. н. бр. 9.774, д. 203, р.отв. 6				
Табла IX:	78. н. бр. 10.190, д. 176				
	79. н. бр. 9.816, д. 87, р.отв. 11				
	80. н. бр. 10.033, д. 63, р.отв. 5				
	81. н. бр. 9.769, д. 107, р.отв. 10				
	82. н. бр. 10.034, д. 73, р.отв. 7				
	83. н. бр. 10.197, д. 175				
	84. н. бр. 9.751, д. 145, р.отв. 10				
	85. н. бр. 10.352, д. 72, р.отв. 8				
	86. н. бр. 9.768, д. 130, р.отв. 8				
Табла X:	87. н. бр. 10.198, д. 254				
	88. н. бр. 9.399, д. 207				
	89. н. бр. 9.725, д. 45				
	90. н. бр. 9.727, д. 46				
	91. н. бр. 10.346, д. 42				
	92. н. бр. 10.347, д. 37				
	93. н. бр. 9.737, д. 217				
	94. н. бр. 10.429, д. 84				
	95. н. бр. 9.740, д. 90				
	96. н. бр. 9.738, д. 186				
	97. н. бр. 9.739, д. 153				
	98. н. бр. 10.345, д. 105				
Табла XI:	99. н. бр. 10.331, Р. 36—39				
	100. н. бр. 10.332, Р. 40				
	101. н. бр. 10.333, Р. 47, р.отв. 4				
	102. н. бр. 10.336, Р. 44				
	103. н. бр. 10.335, П. 28, р.отв. 4				
	104. н. бр. 10.221, в. 44, р.отв. 19, 21				
	105. н. бр. 10.215, в. 45, р.отв. 31, 36				
	106. н. бр. 10.218, в. 52, р.отв. 10, 11				
	107. н. бр. 10.220, в. 45, р.отв. 3, 11				
	108. н. бр. 10.329, в. 33, р.отв. 7, 10				
	109. н. бр. 10.330, в. 45, р.отв. 28, 32				
	110. н. бр. 10.326, в. 48, р.отв. 23, 28				
	111. н. бр. 10.324, в. 30, р.отв. 25, 30				
Табла XII:	112. н. бр. 10.334, (в. Т. II, 10)				
	113. н. бр. 10.314, 10.310, д. 61, р.отв. 2				
	114. н. бр. 10.321, д. 41, р.отв. 2				
	115. н. бр. 10.319, д. 51, р.отв. 2—3				
	116. н. бр. 10.316, д. 67, р.отв. 3				
	117. н. бр. 10.317, д. 74, р.отв. 2				
	118. н. бр. 10.322, д. 24, р.отв. 2				
	119. н. бр. 10.323, д. 21, р.отв. 3				
	120. н. бр. 10.320, д. 22, р.отв. 2				
	121. н. бр. 10.306, д. 103, р.отв. 4				
	122. н. бр. 10.296, д. 94, р.отв. 3				
	123. н. бр. 10.305, д. 53,				
	124. н. бр. 10.298, д. 111, р.отв. 3, 4				
	125. н. бр. 10.294, д. 138, р.отв. 3				
Табла XIII:	126. н. бр. А. 435, д. 110, р.отв. 3, 5				
	127. н. бр. 10.338, д. 90, Р. 57, р.отв. 9, 5, 4×7				
	128. н. бр. 10.337, Р. 45, р.отв. 7×9, 2×7				
	129. н. бр. 10.327, д. 26				
	130. н. бр. 10.342, д. 92, р.отв. 6×18				
	131. н. бр. 10.341, д. 91, р.отв. 4×11, 4×9, 3×8				
	132. н. бр. 10.339, д. 132, р.отв. 9×17, 9×19, 8×13				
	133. н. бр. 10.343, д. 79, р.отв. 7×17				
	134. н. бр. 9.752, д. 107, р.отв. 5, р.ос. 6.				

OBJETS EN OS ET EN CORNE DE VATIN DANS LA COLLECTION DU MUSÉE DE VRŠAC

Dans la collection du Musée de Vršac se trouve un nombre considérable d'objets confectionnés en corne de cerf ou de chevreuil, crocs de sanglier et dents fossilisées d'ours. Tous ces objets proviennent de Vatin et ont été pour la plupart rassemblés et en partie publiés par F. Milleker.¹⁻⁴ Selon le degré de travail et la destination, on peut distinguer les groupes d'objets suivants:

1. Objets non travaillés ou très peu (483 exemplaires). Le nombre relativement élevé des objets de ce groupe révèle une production développée à la base de la corne de cerf et d'autres matières premières.

2. Outils agricoles (202 exemplaires). Ils sont confectionnés uniquement en corne de cerf. On peut distinguer plus particulièrement les socs (Pl. I, 1; III, 29—30)⁶, les maillets (Pl. III, 31—34; IV, 35—38; VI, 55)^{7,8} et les houes (Pl. I, 2—4; IV, 39—40; V, 41—45; VI, 51, 52, 54)^{9,10}, qui sont les plus nombreuses. L'importance de l'agriculture dans la vie quotidienne de la population préhistorique de Vatin est tout à fait évidente.

3. Autres outils (286 exemplaires). Les objets de ce groupe se répartissent en aiguilles à coudre (Pl. II, 5—9),^{12,13} poinçons (Pl. II, 13—19; VII, 58)^{14,17} lissoirs (Pl. II, 21—25)^{18,20} petits manches (Pl. V, 46—49),^{21,22} harpons (Pl. VIII, 69, 70),^{23,24} couteaux (Pl. II, 20; VII, 61),²⁵ pointes (Pl. VII, 62, 63, 66; VIII, 71—77; IX, 78—82),^{26,28} qui sont les plus nombreuses, et patinoires (Pl. VI, 53, 56),^{29,31} dont la destination n'est pas très claire. Tous les types d'outils mentionnés ont de nombreuses analogies parmi d'autres localités du bassin des Carpates.

4. Armes (5 exemplaires). Il est possible de distinguer les poignards (Pl. VII, 64; X, 88),³³ les pointes de flèches en os (Pl. X, 89, 90), connus ailleurs aussi,^{34,36} et l'unique exemplaire de pointe de lance

en corne de cerf (Pl. II, 26 et VII, 57), qui pour l'instant reste sans analogie.

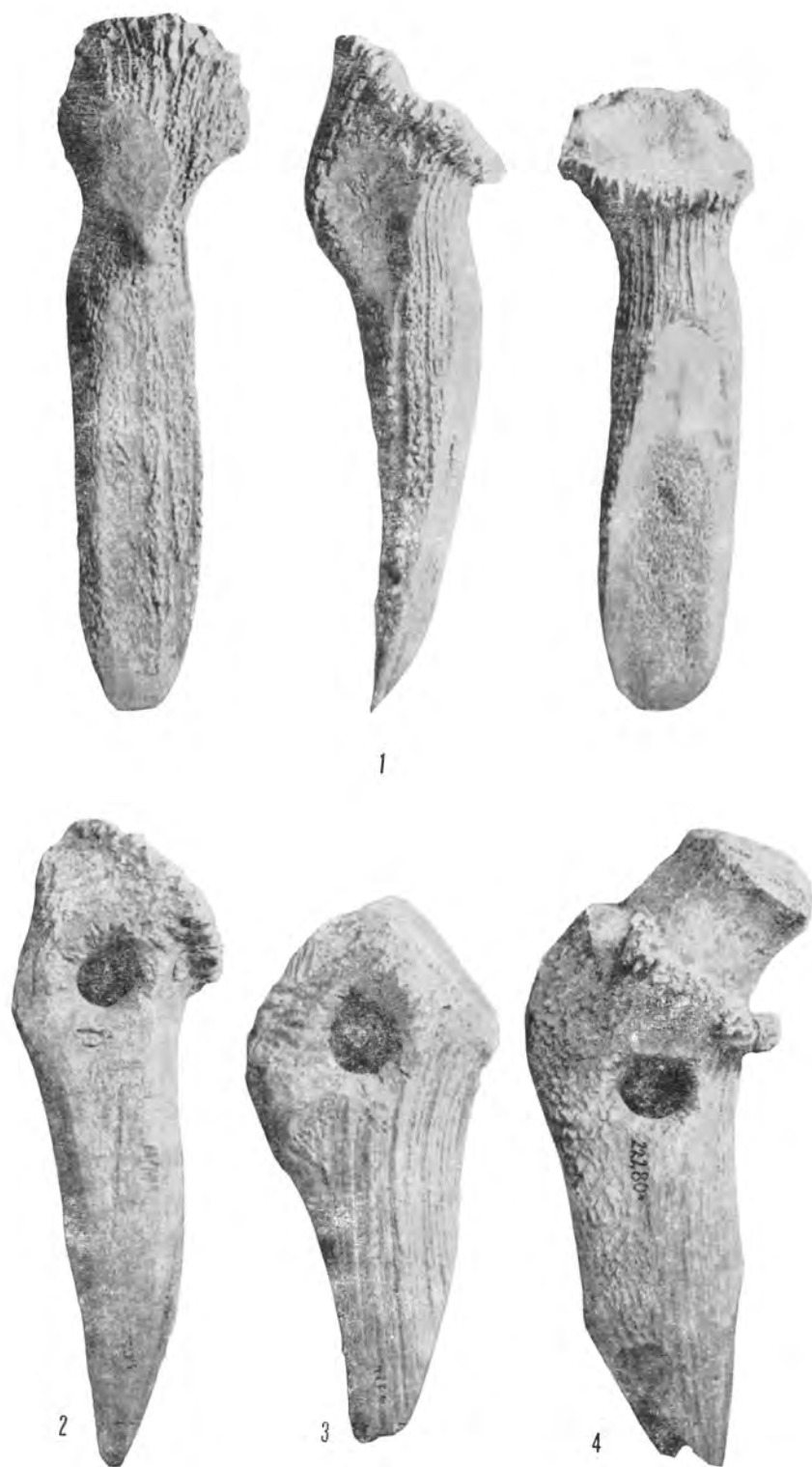
5. Objets de parure (62 exemplaires), dont certains types sont particulièrement importants pour la solution des problèmes chronologiques. Surtout caractéristiques sont les épingles ornementales (Pl. IX, 83; X, 91—98), n'ayant pas de véritables analogies,^{37,40} de même que les disques (Pl. XI, 99—103)^{41,44} les cylindres (Pl. XI, 111)^{45,46} et les plaquettes ornementales (Pl. II, 12; XII, 113—125; XIII, 126),^{50,52} représentant tous des objets déjà reconnus dans d'autres localités du bassin des Carpates. Pour l'instant reste sans analogies précise l'objet en forme de bouton (Pl. II, 10 et XII, 112),⁴⁹ tandis que selon toute apparence les amulettes (Pl. II, 11; Pl. VII, 65, 67, 68) semblent importées.^{53,54}

6. Pièces d'harnachement (7 exemplaire). Sont représentés pratiquement tous les types de barres latérales des mors (Pl. XIII, 127—133), produits au cours de l'Âge du Bronze dans le bassin des Carpates. Outre certains objets décoratifs, ces barres latérales ont une importance décisive pour la solution des problèmes de la chronologie.^{55,68}

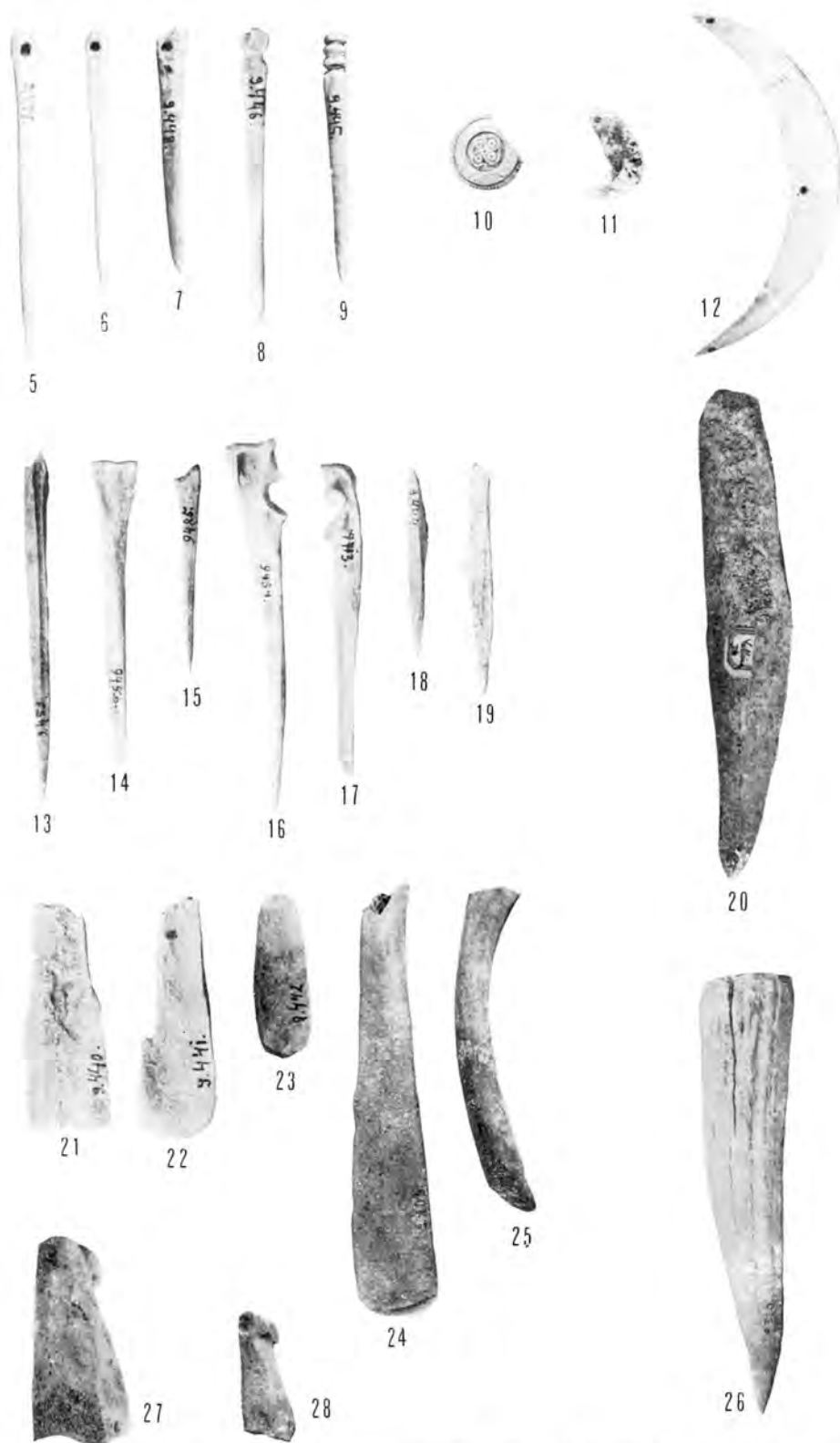
7. Objets de destination incertaine (31 exemplaires). Surtout caractéristiques dans le cadre de ce groupe sont les objets confectionnés de l'os du métacarpe (Pl. II, 27, 28), ayant peut-être joué un certain rôle dans le culte.⁶⁹ Non sans intérêt est aussi l'objet représentant peut-être un instrument de musique primitif (Pl. XIII, 134).⁷⁰

Vu que les objets assemblés dans ce travail n'ont pas été stratigraphiquement fixés, il n'est possible de procéder à leur datation qu'à la base de trouvailles sûres faites en d'autres endroits du bassin des Carpates.^{71,72} Mais en dépit de ce défaut, les objets étudiés représentent un matériel archéologique précieux.

Jovan UZELAC

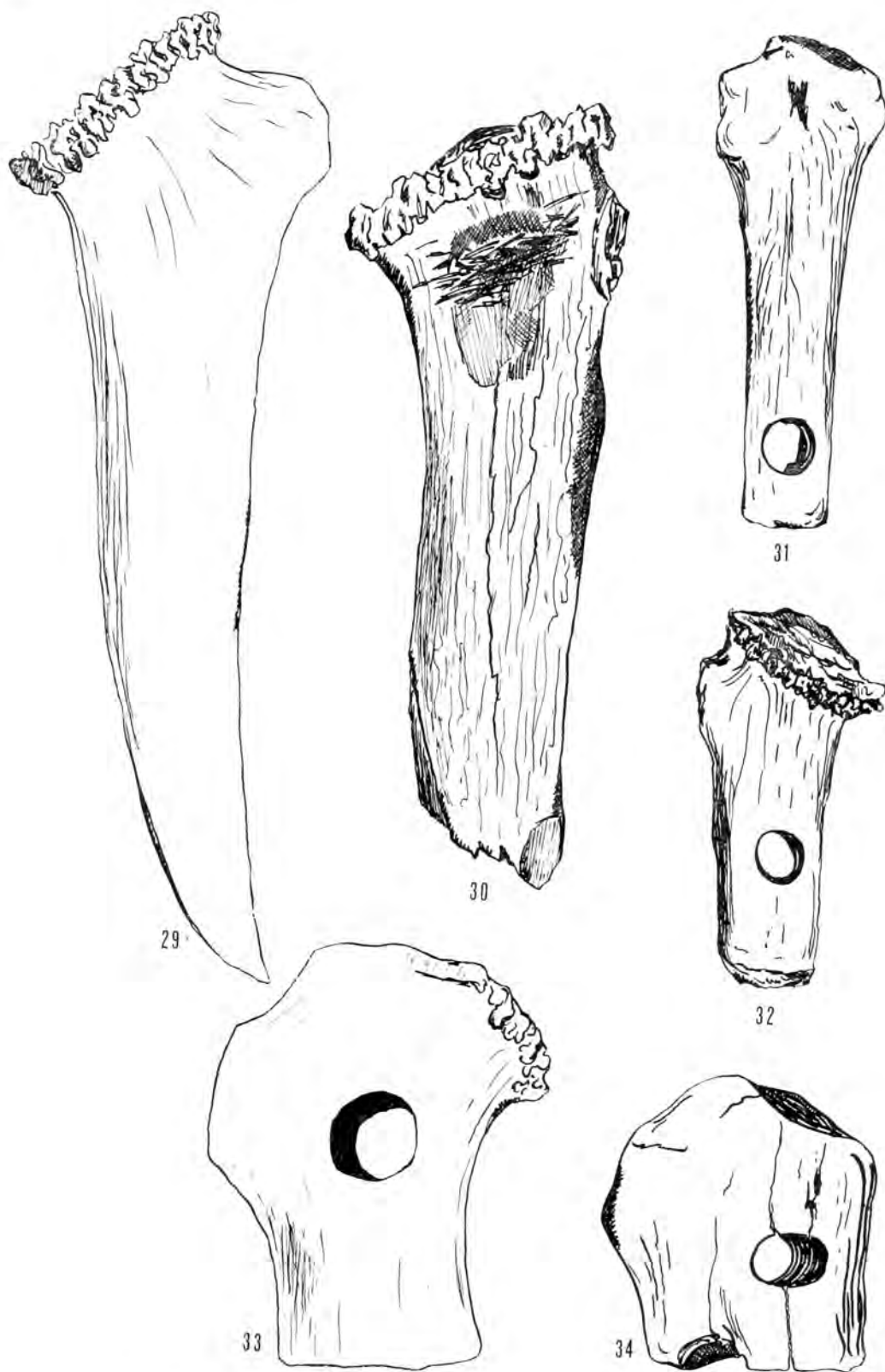

Т. I. — Земљорадничке алатке: 1. раоник, 2—4. мотике.
Pl. I. — Outils agricoles: 1. soc, 2—4. houes aiguilles.

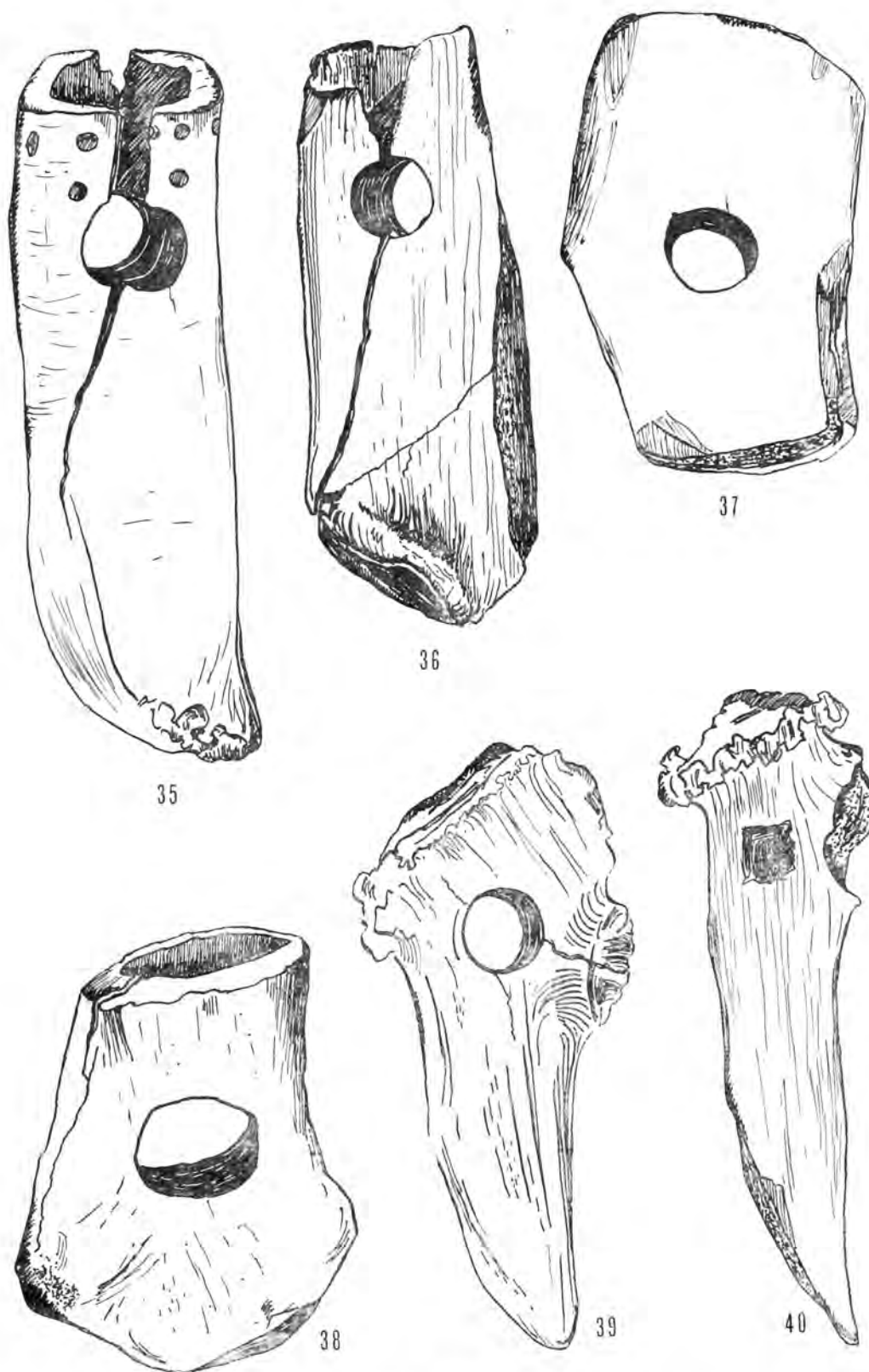

Т. II. — Оруђа, оружје и украсни предмети: 5—9. шиваће игле, 10. предмет у облику дугмета, 11. амulet, 12. украсна плочица, 13—19. шила, 20. нож, 21—25. гаачалце, 26. врх копља, 27—28. предмети нејасне намене.

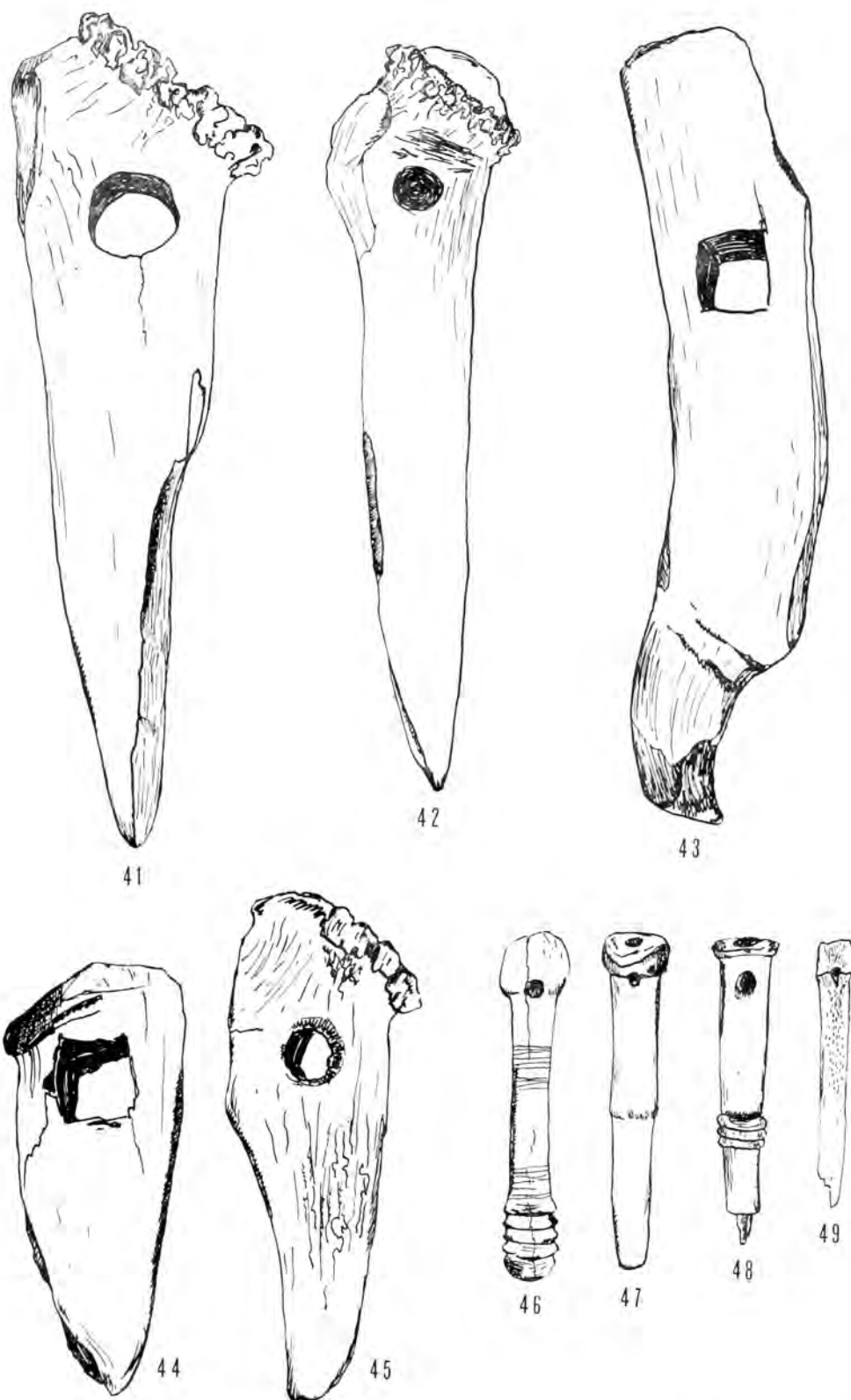
Pl. II. — Outils, armes et parures: 5—9. à coudre, 10. objet en forme de bouton, 11. amulette, 12. plaquette ornementale, 13—19. poinçons, 20. couteau, 21—25. polissoirs, 26. pointe de lance, 27—28. objets de destination incertaine.

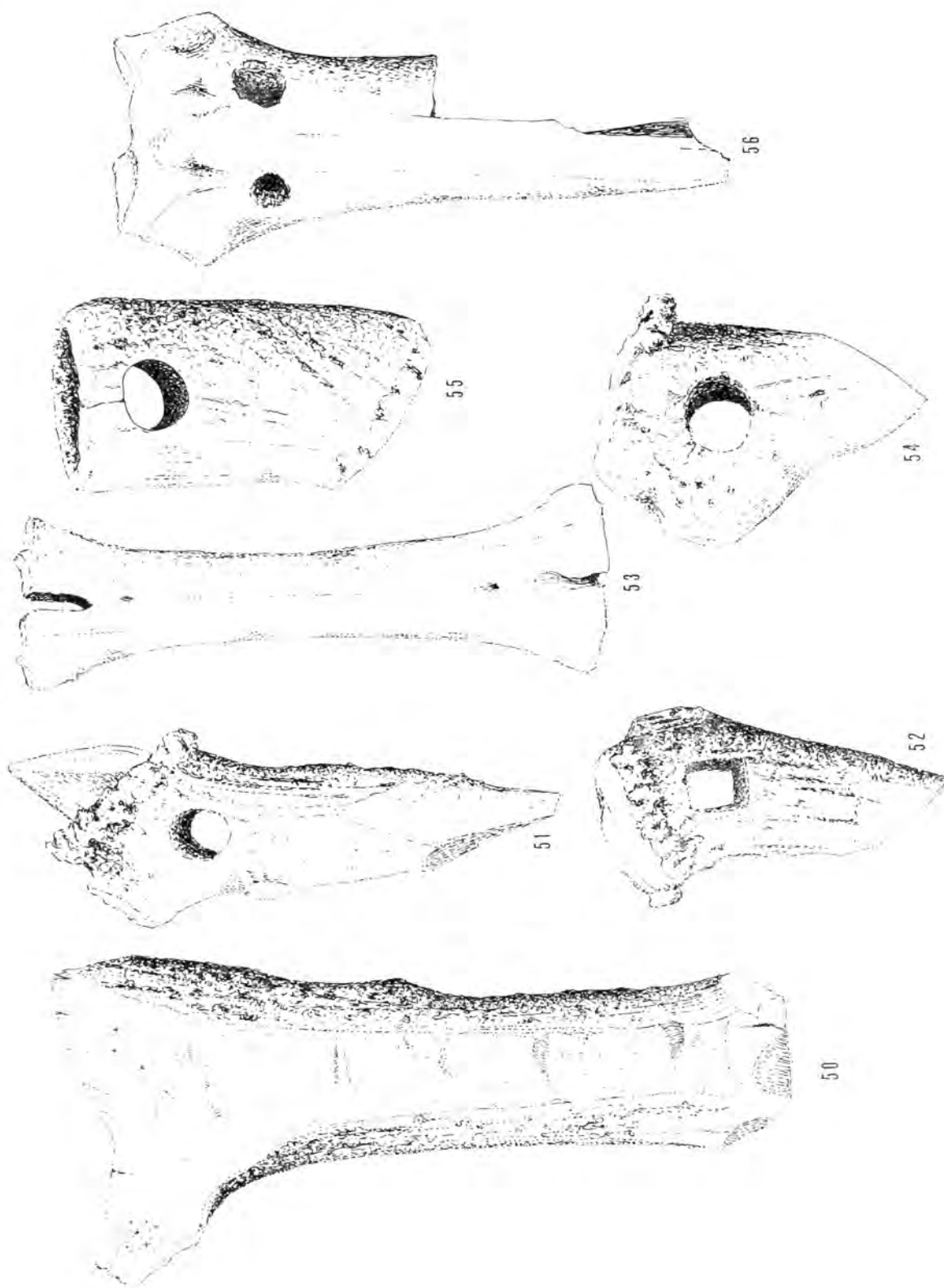
Т. III. — Земљорадничке алатке: 29—30. раоници, 31—34. батови.
Pl. III. — Outils agricoles: 29—30. socs, 31—34. pilons.

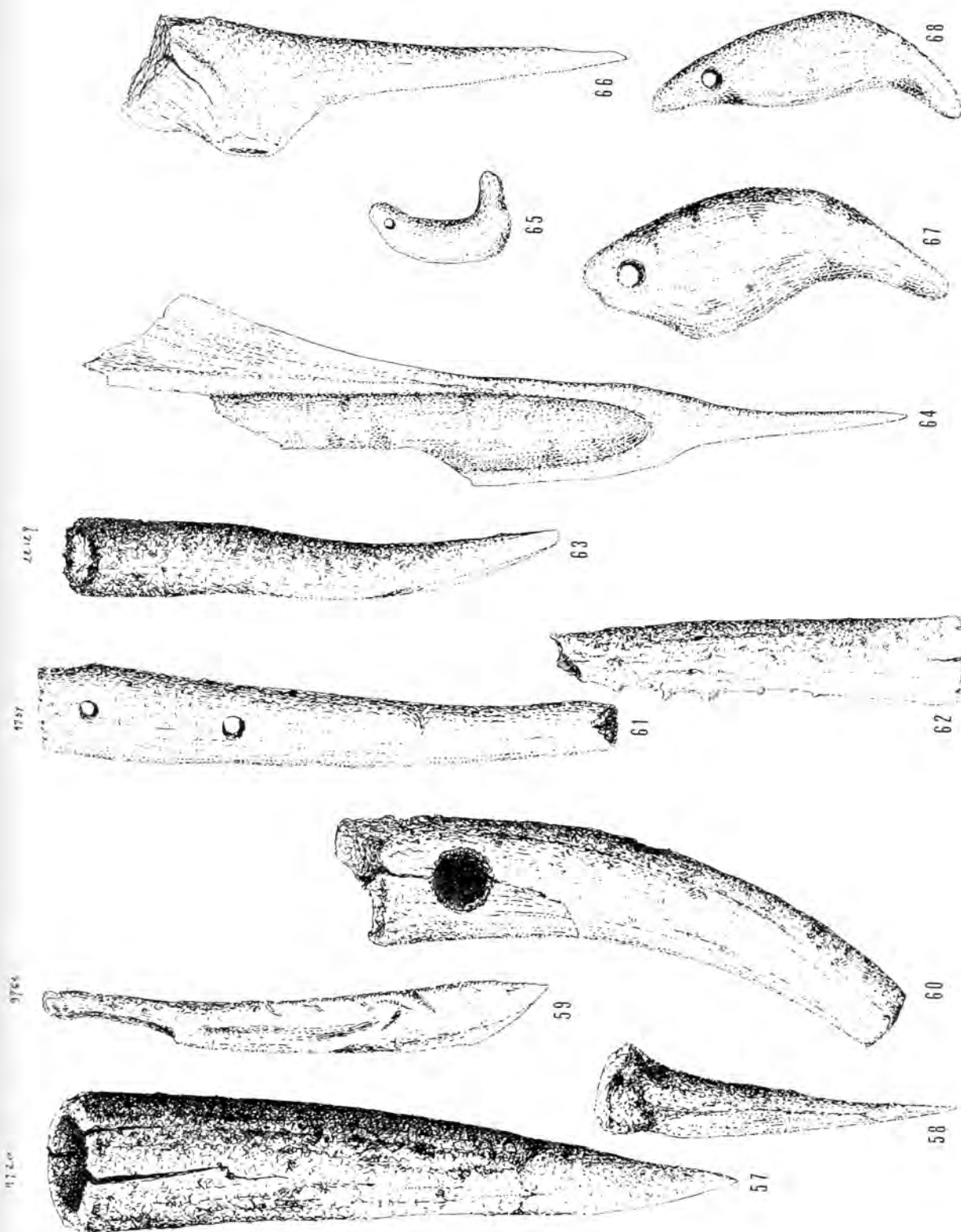
Т. IV. — Земљорадничке алатке: 35—38. батови, 39—40. мотике.
 Pl. IV. — Outils agricoles: 35—38. pilons, 39—40. houes.

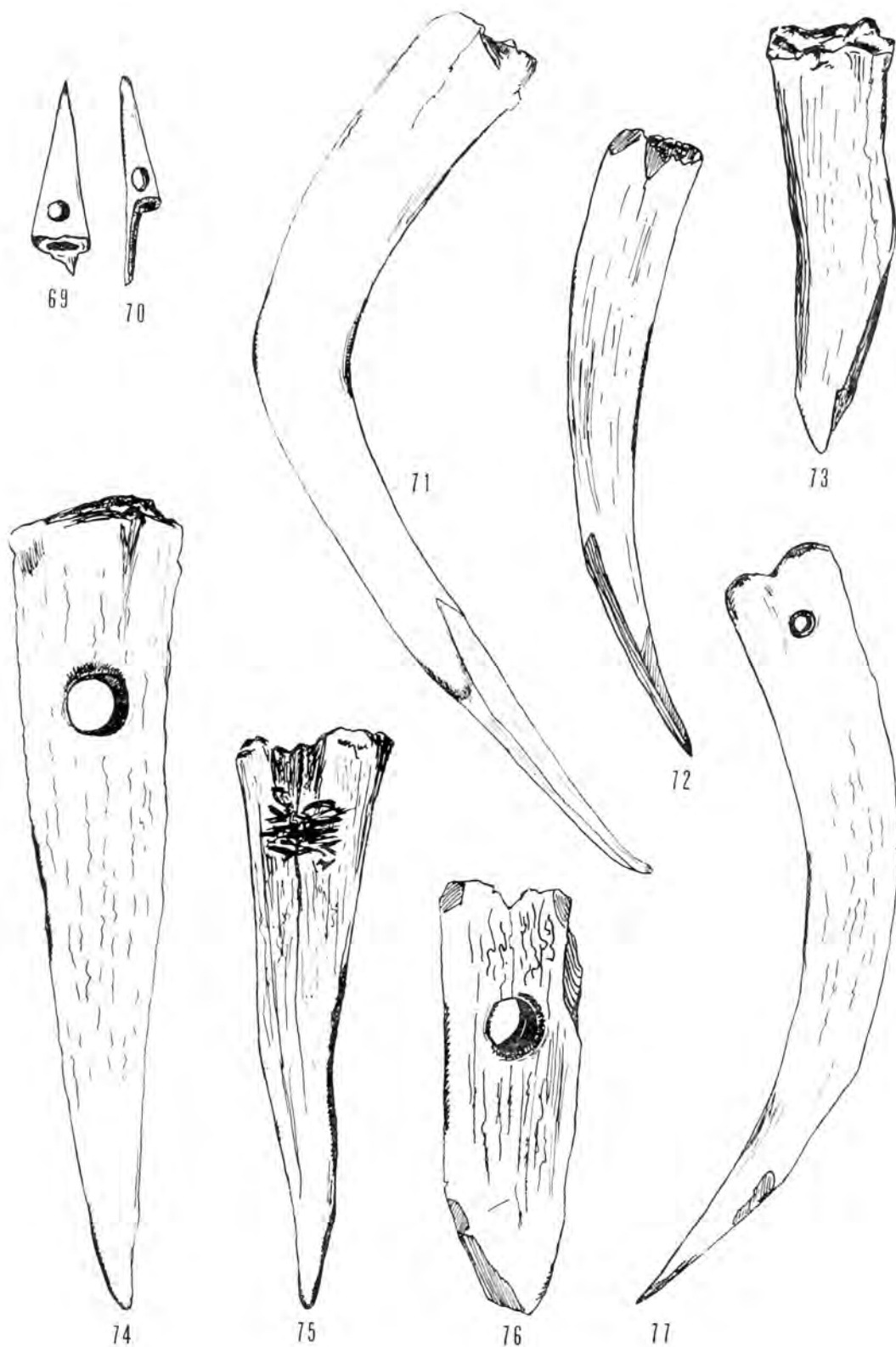
Т. V. — Земљорадничке и друге алатке: 41—45. мотике, 46—49. држаљнице.
Pl. V. — Outils agricoles et autres: 41—45. houes, 46—49. petits manches.

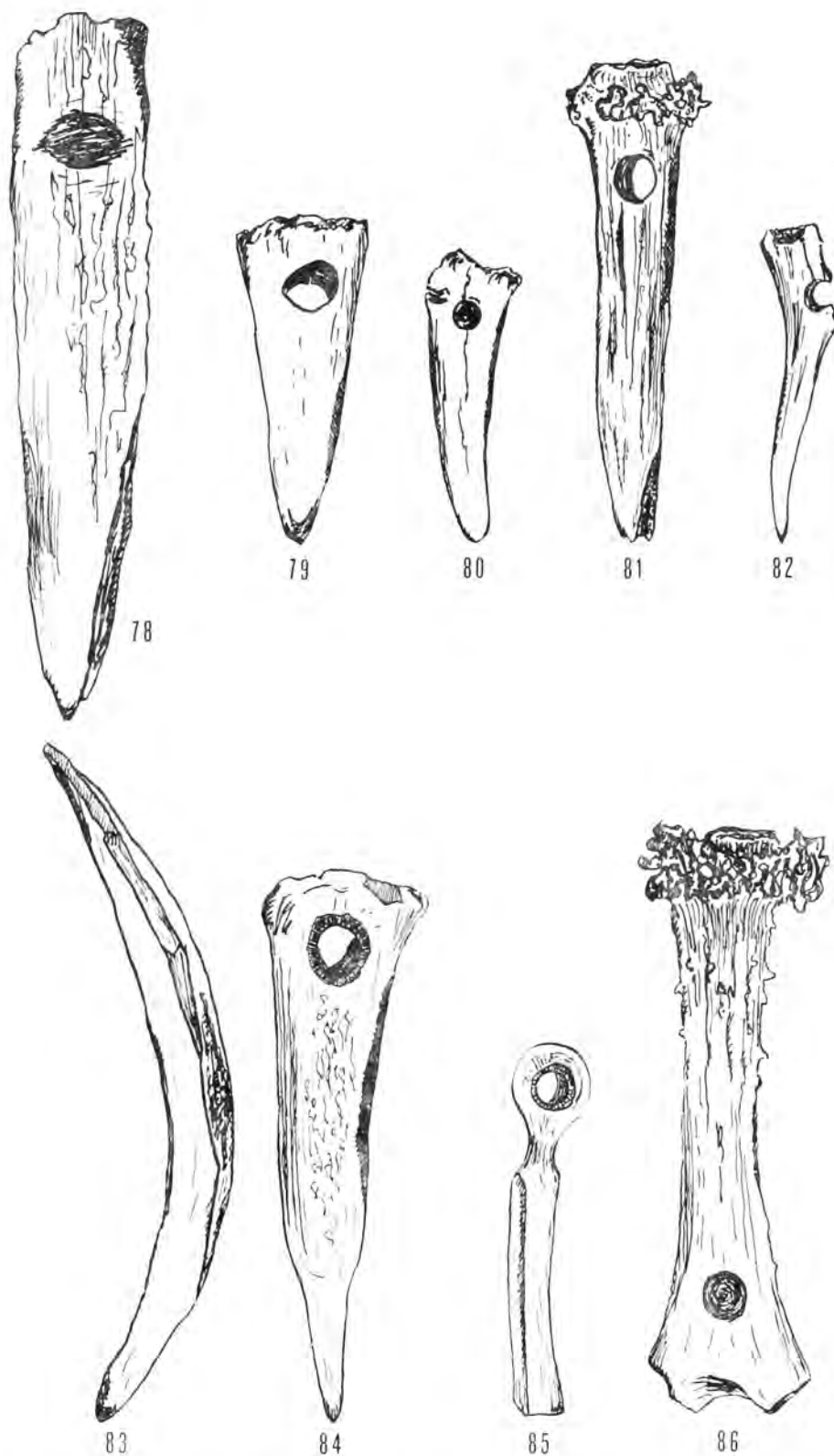
Т. VI. — Земљорадничке и друге алатке: 50, земљорадничка алатка, 51, 52, 54, мотике, 53, 56, клизачке 55, бат.
 Pl. VI. — Outils agricoles et autres: 50, outil agricole, 51, 52, 54, houes, 53, 56, ratins, 55, pilon.

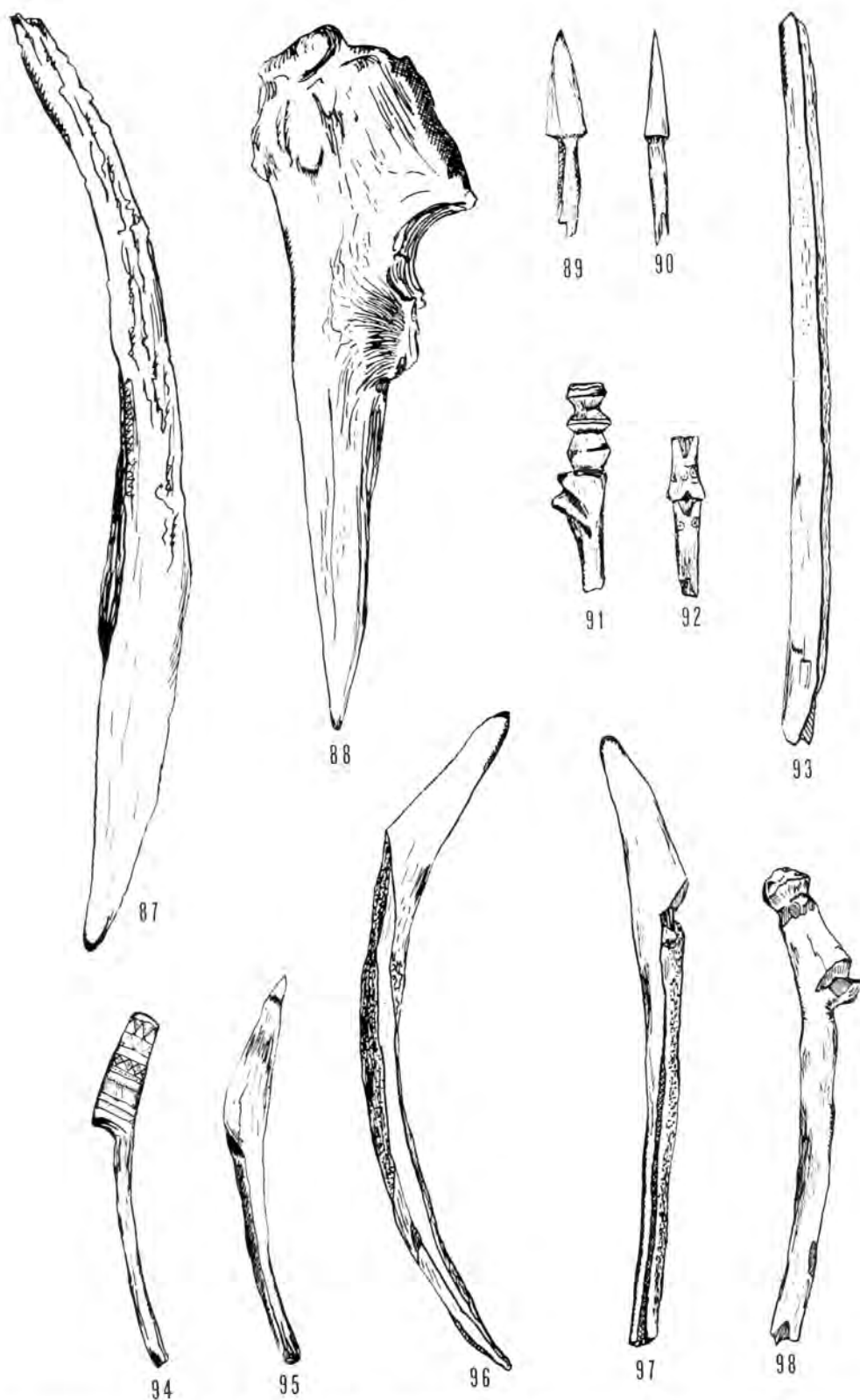
Т. VII. — Оруђа, оружје и украсни предмети: 57. врх копља, 58. шило, 61. корице ножа, 62, 63, 66, шмиш, 64. бодез, 65, 67, 68. амulette, 59, 60. оруђа нејасне намене.
 Pl. VII. — Outils, armes et parures: 57. pointe de lance, 58. poinçon, 61. gaine de couteau, 62, 63, 66, pointes, 64. poignard, 65, 67, 68. amulettes, 59, 60. outils de destination incertaine.

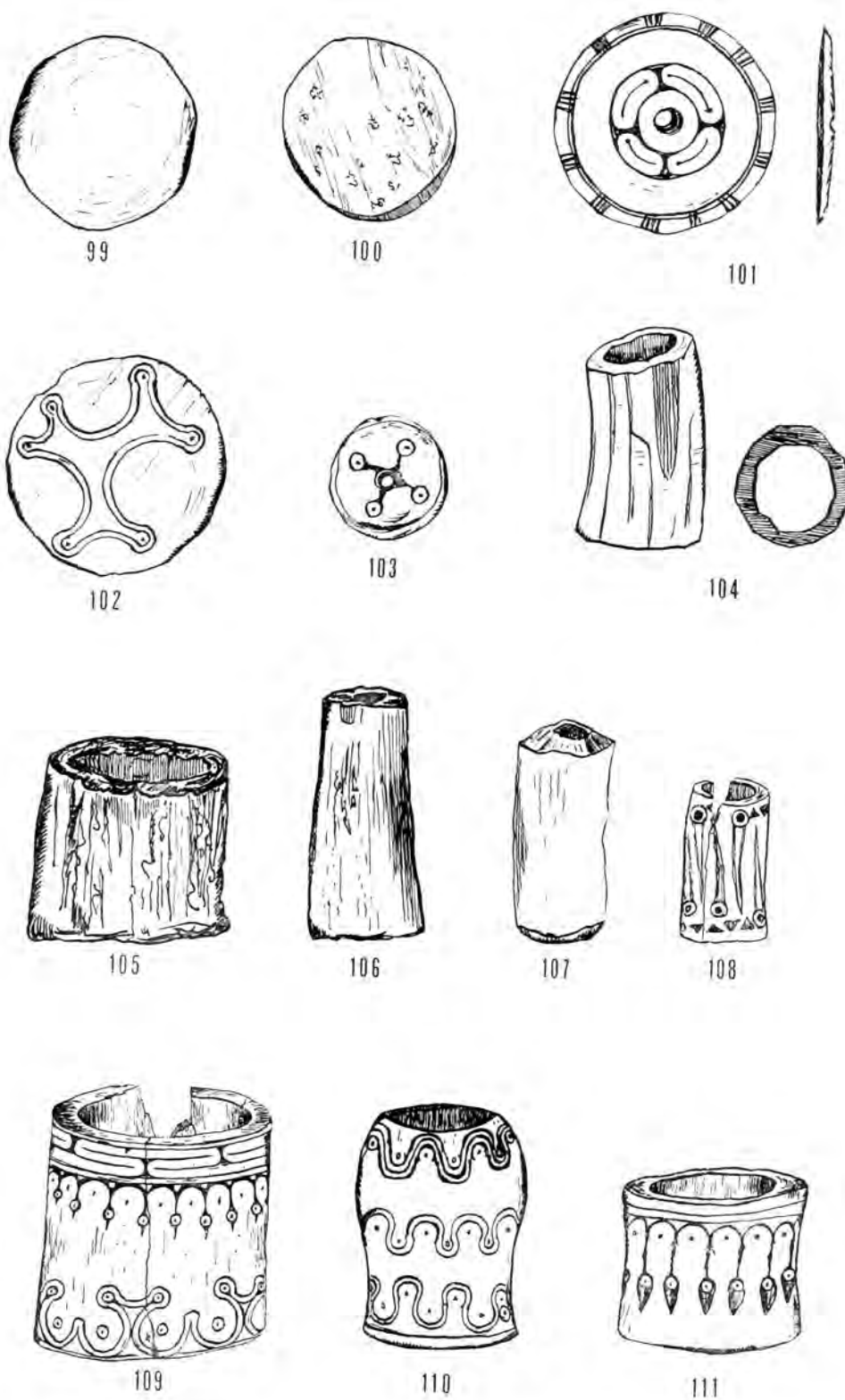
Т. VIII. — Оруба: 69, 70. харпунни, 71—77. шильци.
Pl. VIII. — Outils: 69, 70. harpons, 71—77. pointes.

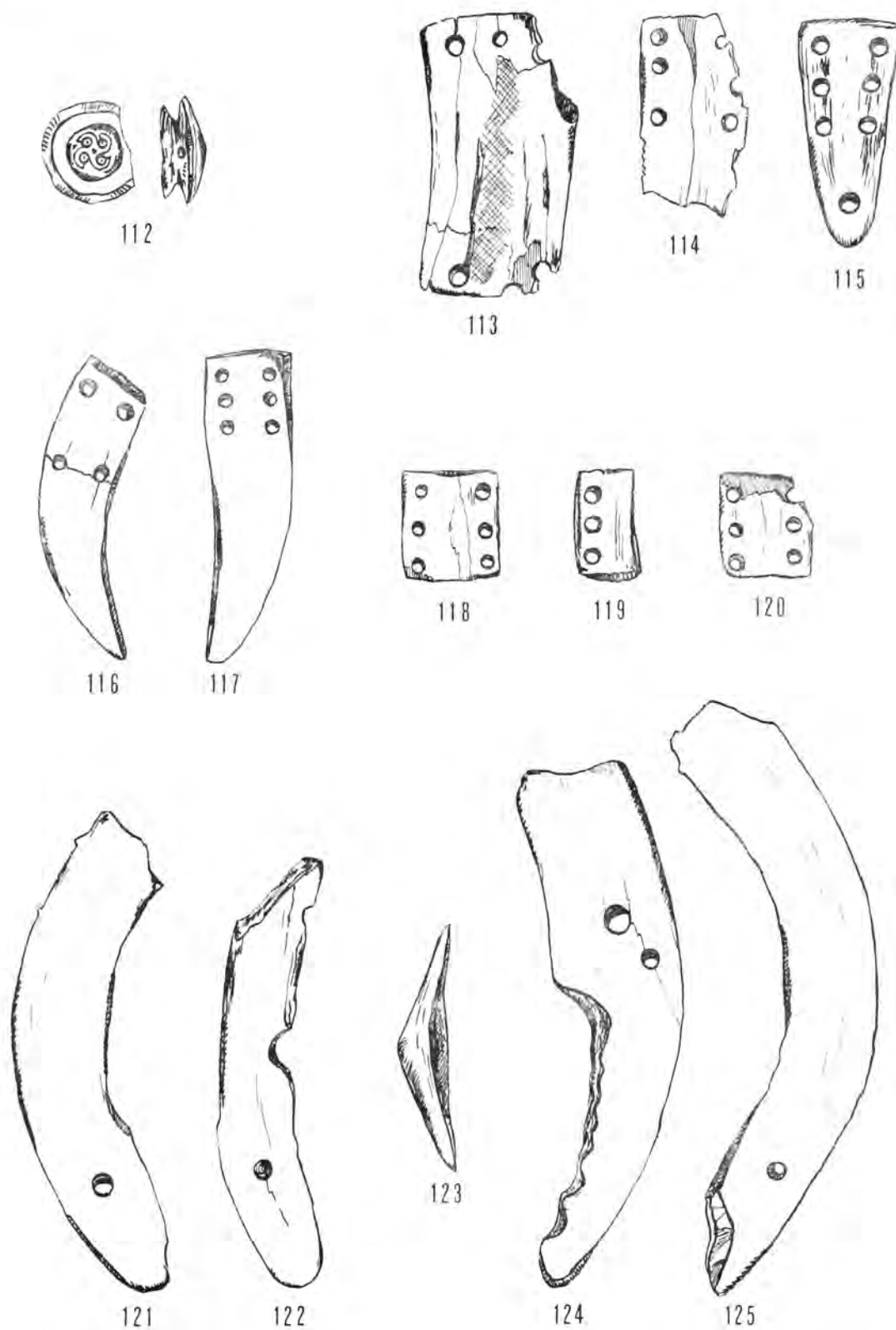
Т. IX. — Оруба и украсни предмети: 78—82, шиљци, 83, украсна игла, 84—86, оруба нејасне намене.
Pl. IX. — Outils et objets de parure: 78—82, pointes, 83, épingle ornementale, 84—86, outils de destination incertaine.

Т. X. — Оруђа, оружје и украсни предмети: 87. оруђе нејасне намене, 88. бодаж, 89, 90. врхови стрелца, 91—98. украсне игле.
 Pl. X. — Outils, armes et objets de parure: 87. outil de destination incertaine, 88. poignard, 89, 90. pointes de flèches, 91—98. épingle ornementales.

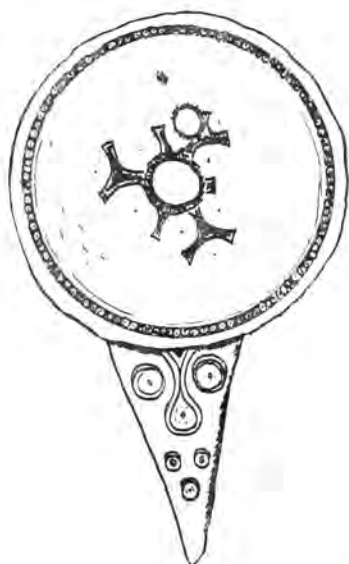
Т. XI. — Украсни предмети: 99—103. дискови, 104—111. цилиндри.
Pl. XI. — Objets de parure: 99—103, disques, 104—111, cylindres.

Т. XII. — Украсні предмети: 112. предмет у облику дугмета, 113—125. украсне плочице.
Pl. XII. — Objets de parure: 112. objet en forme de bouton, 113—125. plaquettes ornementales.

126

127

128

129

130

131

132

133

134

Т. XIII. — Украсни предмети и делови коњске опреме: 126. украсна плочина, 127—133. бочне пречке жвала, 134. предмет нејасне намене.
Pl. XIII. — Objets de parure et pièces de harnais: 126. plaquette ornementale, 127—133. barres latérales des mors, 134. objet de destination incertaine.

Праисторијске оставе из Народног музеја у Зајечару

Праисторија источне Србије, посебно Тимочке крајине, није довољно проучена. На овој територији, осим у Златској пећини, нису вршена систематска истраживања праисторијских налазишта, али рекогносцирања и случајни налази показују да је ова област, захваљујући природним богатствима и погодним географским везама с Подунављем и Поморављем, била укључена почев од ране праисторије у опште токове културе централно-балканског подручја.

За сада се располаже са мало података о раним земљорадничким културама Тимочке крајине, али бројни налази из периода коришћења метала — бакра, злата, бронзе и гвожђа — документују изузетно динамичка кретања праисторијских популација на целом подручју источне Србије, посебно у раздобљу између 1250. и 750. године старе ере. Догађаји који су се одиграли у ово време од пресудног су значаја за етногенезу и културу готово свих старобалканских народа. Оставе металних предмета које чува Народни музеј у Зајечару, управо се везује хронолошки за овај важан период праисторије Балканског полуострва и стога имају вредност значајног историјског документа.

Праисторијска збирка Народног музеја у Зајечару поседује четири оставе металних предмета које потичу из Рујишта, Малог Извора, Горње Беле Реке и Брусника. Све ове оставе случајни су налази и Народни музеј их је добио откупом и поклоном. Остара из Рујишта је најбогатија, односно садржи највећи број предмета и то различитог облика и намене. Остаре из Малог Извора и Горње Беле Реке су хомогене, тј. састоје се од бронзаних келтова, док је остара из Брусника, која је иначе сродна остави из Рујишта, вероватно само делимично продата Народног музеју у Зајечару.

ОСТАВА ИЗ РУЈИШТА

Ову оставу поклонио је Народног музеју у Зајечару 1973. године Славиша Милутиновић из села Рујишта. По његовом саопштењу предмети из ове оставе нађени су на месту званом „Бара“ на дубини од 20 см. Овај потез простире се јужно од села које иначе лежи испод Ртња. Остара садржи 49 предмета и то: 40 од бронзе и 9 од гвожђа. Пошто се на бронзаним предметима виде трагови гвоздене корозије, јасно је да су сви објекти били груписани на једном месту. Остара се састоји од објеката хетерогених облика и намене, односно од разних врсти накита и оруђа. Неке врсте накита (напр. наруквице) и оруђа (секире) јављају се у већем броју идентичних примерака што показује да се ради о трговачкој остави.

1. Наочараста фибула (инв. бр. 66) са осмицом у средини. Једна спирала је делимично деформисана. Израђена је од дебље бронзане жице ромбоидног пресека чији су навоји тесно међусобно приљубљени. У средини навоја налазе се конусне плоче. Димензије: дужина 27 см; пречник навојака 9,8 и 9,3 см (Т. I, 3).

2. Фрагментована наочараста фибула (инв. бр. 67) са средњим делом у виду осмице и конусним плочама у средини навоја. Израђена је од дебље бронзане жице ромбоидног пресека. Кругови су изведени навојима тесно међусобно приљубљеним. Димензије: дужина 29 см; пречник навојака 9,6 см (Т. I, 2).

3. Наочараста фибула (инв. бр. 68) са осмицом у средини и конусним плочама у средини навоја. Навоји су од дебље бронзане жице кружног пресека, тесно међусобно приљубљени. Димензије: дужина 13,5 см; пречник навојака 6 см (Т. I, 1).

4. Масивна бронзана наруквица (инв. бр. 69) полукружног пресека са стањеним крајевима који прелазе један преко другог. Крајеви су равно засечени и украшени са пет плитких вертикалних уреза. Димензије: највећа ширина 5,9 см (Т. II, 2).

5. Масивна бронзана наруквица (инв. бр. 70) осмоугаоног пресека, са суженим крајевима који прелазе један преко другог. Крајеви су равно засечени и украшени са три стране косим, паралелним урезима. Димензије: највећа ширина 5,6 см (Т. II, 3).

6. Масивна бронзана наруквица (инв. бр. 71) шестоугаоног пресека, са суженим крајевима који прелазе један преко другог. Крајеви су по ивицама

украшени кратким пливним урезима. Димензије: највећа ширина 5,3 cm (Т. II, 1).

7. Бронзана паруквица (инв. бр. 72) полукружног пресека, са крајевима који мало прелазе један преко другог. Крајеви су равно засечени. Димензије: највећа ширина 9,6 cm (Т. II, 4).

8. Фрагмент отворене бронзане гривне (инв. бр. 73) полукружног пресека, без орнамената. Димензије: пречник 11,5 cm (Т. III, 9).

9. Отворена бронзана гривна (инв. бр. 74) полукружног пресека и равно засечених крајева. Димензије: пречник 9,8 cm (Т. III, 10).

10. Гривна иста као претходна (инв. бр. 75). Димензије: пречник 10 cm (Т. III, 11).

11. Гривна као претходна (инв. бр. 76). Димензије: пречник 9,5 cm (Т. III, 7).

12. Гривна иста као претходна (инв. бр. 77). Димензије: пречник 9,4 cm (Т. III, 8).

13. Гривна иста као претходна (инв. бр. 78). Димензије: пречник 9,2 cm (Т. III, 12).

14. Гривна иста као претходна (инв. бр. 79). Димензије: пречник 9,1 cm (Т. III, 6).

15. Гривна иста као претходна (инв. бр. 80). Димензије: пречник 9,5 cm (Т. III, 2).

16. Гривна иста као претходна (инв. бр. 81). Димензије: пречник 9,4 cm (Т. III, 1).

17. Гривна иста као претходна (инв. бр. 82). Димензије: пречник 9 cm (Т. III, 3).

18. Фрагмент гривне идентичне претходној (инв. бр. 83). Димензије: пречник 9 cm (Т. III, 4).

19. Гривна иста као претходна (инв. бр. 84). Димензије: пречник 8 cm (Т. III, 5).

20. Гривна иста као претходна (инв. бр. 85). Димензије: пречник 8,2 cm (Т. IV, 1).

21. Фрагментована гривна иста као претходна (инв. бр. 86). Димензије: пречник 9 cm.

22. Гривна иста као претходна (инв. бр. 87). Димензије: пречник 6,8 cm (Т. IV, 3).

23. Гривна иста као претходна (инв. бр. 88). Димензије: пречник 6,7 cm (Т. IV, 2).

24. Гривна иста као претходна (инв. бр. 89). Димензије: пречник 7 cm (Т. IV, 4).

25. Торквес (инв. бр. 90) од тордиране бронзане жице четвороугаоног пресека са крајевима који се завршавају увојцима. Димензије: пречник 15 cm (Т. II, 6).

26. Фрагментовани дечји торквес од тордиране бронзане жице четвороугаоног пресека (инв. бр. 91). Димензије: пречник 10 cm (Т. II, 5).

27. Ливена бронзана алка (инв. бр. 92). Димензије: пречник 2,2 cm (Т. IV, 5).

28. Прстен (инв. бр. 93) од спирално увијене бронзане жице кружног пресека. Димензије: пречник 1,7 cm (Т. IV, 6).

29. Прстен (инв. бр. 94) од спирално увијене бронзане жице кружног пресека. Димензије: пречник 1,3 cm (Т. IV, 7).

30. Зрно од бронзе (инв. бр. 95) биконичног облика, вертикално бушено, ивице отвора ојачане. Димензије: висина 2,4 cm; пречник 3 cm; ширина отвора 11 cm (Т. IV, 8).

31. Фрагментовани привезак (инв. бр. 96) од бронзаног лима у виду диска с језичком за причвршћивање. Диск је украшен са три пластична концентрична круга и трном у средини, а језичак са хоризонталним резима. Димензије: пречник диска 5,7 cm; дужина привеска 8,2 cm (Т. V, 1).

32. Фрагментовани привезак (инв. бр. 97) од бронзаног лима у виду асиметрично перфорираног диска с језичком који је украшен хоризонталним паралелним урезима. Димензије: пречник диска 5,7 cm; дужина привеска 8,5 cm (Т. V, 2).

33. Фрагментовани привезак (инв. бр. 98) као претходни. Димензије: пречник диска 6 cm; дужина привеска 8,8 cm (Т. V, 3).

34. Фрагментовани привезак (инв. бр. 99) као претходни. Димензије: пречник диска 5,9 cm; дужина привеска 8,9 cm (Т. V, 4).

35. Фрагментовани привезак (инв. бр. 100) као претходни. Димензије: пречник диска 5,2 cm; дужина привеска 8 cm (Т. V, 5).

36. Фрагментовани привезак као претходни (инв. бр. 101). Димензије: пречник диска 5,3 cm; дужина привеска 8,1 cm (Т. V, 6).

37. Фрагментовани привезак као претходни (инв. бр. 102). Димензије: пречник диска 5,9 cm; дужина привеска 8,5 cm (Т. V, 7).

38. Фрагментовани привезак као претходни (инв. бр. 103). Димензије: дужина језичка 2,8 cm (Т. V, 8).

39. Фрагментовани привезак као претходни (инв. бр. 104). Димензије: дужина језичка 2,8 cm (Т. V, 9).

40. Кружна плоча од бронзаног лима (инв. бр. 105) крстасто пробијена и украшена са два концентрична пластична круга. На средини се налази пластично дугме. Димензије: пречник 8,6 cm (Т. IV, 9).

41. Гвоздена секира (инв. бр. 106) са крстастим горњим делом, јако оштећена корозијом. Димензије: дужина 15,2 cm; ширина сечице 3,5 cm (Т. VI, 5).

42. Гвоздена секира као претходна (инв. бр. 107). Димензије: дужина 14 cm; ширина сечице 3,9 cm (Т. VI, 6).

43. Фрагментована секира као претходна (инв. бр. 108). Димензије: дужина 13,5 cm; ширина сечице 3 cm (Т. VI, 7).

44. Фрагментована секира као претходна (инв. бр. 109). Димензије: дужина 13,5 cm; ширина сечице 3,6 cm (Т. VI, 8).

45. Фрагментована секира као претходна (инв. бр. 110). Димензије: дужина 16 cm; ширина сечице 4,1 cm (Т. VI, 9).

46. Фрагментована секира као претходна (инв. бр. 111). Димензије: дужина 12 cm; ширина сечице 2,4 cm (Т. VI, 1).

47. Фрагментована секира као претходна (инв. бр. 112). Димензије: дужина 11,2 cm; ширина сечице 3 cm (Т. VI, 2).

48. Фрагментована секира као претходна (инв. бр. 113). Димензије: дужина 11,3 cm; ширина сечице 3 cm (Т. VI, 3).

49. Фрагментована секира као претходна (инв. бр. 114). Димензије: дужина 11,4 cm; ширина сечице 2,7 cm (Т. VI, 4).

Остава из Рујншта заслужује посебну пажњу јер уз 40 објеката од бронзе она садржи и 9 предмета од гвозда и то 9 крсталих секира које у југоисточној Европи најчешће карактеришу рани период коришћења овог метала.¹ Ова

¹ Z. Szekely, Frühhallstattzeit und Gebrauch des Eisens, Dacia X, 1966, 209—219.

врста секире израђивана је најпре од бронзе, и то, у предњој Азији. Североисточно од Анкаре, у Битику нађена је бронзана секира овог типа у хетитском слоју из XIV—XIII века ст. ере,² а први примерци израђени од гвожђа појављују се касније, углавном почев од X века ст. ере, и то на простору од предње Азије и Кавказа до средње Европе.³ На суседним територијама, на пример у Румунији, гвоздене крстоліке секире поуздано се могу везати за хоризонт халштат В,⁴ али њихова масовна производња у Подунављу углавном је везана за време халштата С (750—550/500. г. ст. ере).⁵ У раздобљу од 500. година (од X—V века ст. ере) основна форма ове врсте секира знатно вољуира, и то од издуженог, готово правоугаоног облика до трапезасте форме. Код најстаријих примерака ручице су на телу секире релативно ниско постављене и сечица је готово равна (период халштата В), док је код млађих примерака, посебно оних из VI века ст. ере, сечица лучна, а ручице су подигнуте према темену секире.⁶ Крстоліке секире из Рујишта су у великој мери кородиране те је с тога и њихова типолошка анализа у знатној мери отежана. У односу на најстарије, односно најмање познате форме крстоліких секира, секире из Рујишта репрезентују прелазну форму код које је сечица готово равна, али су ручице релативно високо постављене. Отуда се чини да њих треба везати за сам крај халштата В (халштат В3) или почетак халштата С тј. за VIII или прву половину VII века ст. ере.

Проблем порекла секира ове врсте, тачније проблем места израде секира из Рујишта, тешко је решити. Према расположивом материјалу чини се да су крстоліке секире југоисточног и источног порекла и да су пренете у средњу Европу преко доњег Подунавља. У Трансилванији оне се појављују у периоду халштат В,⁷ а на нашој територији крстоліке секире су углавном налажене у контексту налаза карактеристичних за халштат С. Свакако је значајна чињеница да је на Гласинцу нађена само једна гвоздена секира овог типа, и то са налазима фазе Гласинац IV В (око 750—625. год. ст. ере),⁸ а на територији Србије, осим у Рујишту, крстоліке секире откривене су и у Злотској пећини у најмлађем хоризонту са налазима карактеристичним за

халштат С.⁹ Отуда се може претпоставити да је ова врста секире доспела око 750. године ст. ере до Рујишта из области које леже североисточно од Ртња, највероватније из Трансилваније или доњег Подунавља.

За исто време и за иста подручја везују се и готово сви остали облици бронзаног накита који су нађени у Рујишту. На првом месту овде треба истаћи наочарасте фибуле које се у југоисточној Европи и на територији Србије јављају у више остава са налазима карактеристичним за такозвану трако-кимерску групу.

Наочарасте фибуле са споном у виду осмице налажене су углавном са предметима који карактеришу старији хоризонт трако-кимерских налаза. Фибулама из Рујишта типолошки су најближе наочарасте фибуле које се срећу у налазу из Жировнице, окарактерисане такође коничним плочицама на средњим увојацима.¹⁰ М. Гарашанин је скренуо пажњу да се сличне коничне плочице у средишту фибуле срећу и на либурнском материјалу (либурнска фаза III) и да се ова појава може везати за време халштата В3.¹¹ Одсуство фибула без спојнице у виду осмице у остави из Рујишта такође указује да она припада раном трако-кимерском хоризонту и да је треба датovati у време око 750. г. ст. ере.

За трако-кимерску групу везују се и остали објекти садржани у остави из Рујишта: гривне, огрлице-торквеси, крстасто пробијена плоча, би-конично бронзано дугме и кружни привесци с дршком.

Остава из Рујишта садржи две врсте гривни; и то масивне гривне, с укрштеним крајевима и отворене гривне с наспрамно постављеним, приближеним крајевима. Гривне прве групе, стањених крајева на којима је изведен геометријски орнамент гравирањем, појављују се на подручју Гласинца почев од фазе Гласинац IV А (око 800. г. ст. ере), а у Србији и Македонији карактеристичне су за цео период халштата С.¹² У источној Србији оне се срећу у неколико остава и гробних налаза из времена халштат В3/С (Брза Паланка, Дуб, Вртиште), а из истог су времена и гривне овог облика с територије Бугарске и Македоније.¹³

² N. Tasić, Zlotska pećina, Arh. Pregled 11, 1969, 36, T. XV; Isti, Osnovni rezultati istraživanja u Zlotској пећини i nalazišta na Đerdapu, Materijali ADJ VI, 1969, 75, T. I, II.

³ M. Garasaniin, Pranstoriја na tлу CP Србије I—II, Београд, 1973, сл. 27.

⁴ Ibid., 487.

⁵ A. Benac—B. Čović, op. cit., 29—30; M. Garasaniin, Starinar V—VI, 30—32; A. Garasaniin, Каталог метала, Београд, 1954, passim.

⁶ Д. Срејовић, Три прансторијске оставе из источне Србије, Старинар XI, 1960, 60.

² M. Petreşcu-Dimboviţa, Objets halstattiens trouvés à Birlad, Dacia II, 1958, 66.

³ Z. Szekely, loc. cit. 215—216.

⁴ Ibid.

⁵ M. Petreşcu-Dimboviţa, loc. cit.

⁶ Z. Szekely, loc. cit., 215—216.

⁷ Ibid., 218—219.

⁸ A. Benac—B. Čović, Glasinac II, Sarajevo, 1957, 38—39.

Друга врста гривни из Рујишта, с наспрамно приближеним крајевима, среће се већ у оставама из времена халштат А-В (остава из Београда, Сечња и друге),¹⁴ али је карактеристична и за трако-кимерску групу (остава из Будишћина), тј. за налазе халштата В3 и раног хоризонта халштата С.¹⁵

Бронзане огрлице — торквеси од дебеле, густо тордиране жице такође се често срећу у оставама позног бронзаног, односно у раној фази гвозденог доба (халштат А-В, халштат С). Старији примерци (халштат А-В) имају најчешће кружни пресек или су орнаментисани богатом геометријском декорацијом (напр. торквеси с гласиначког подручја, из оставе Београд, Нови Бечеј, Брза Паланка).¹⁶ Налаз из Коњуше показује да су тордиранни торквеси правоугаоног пресека, слични онима из Рујишта, израђивани већ од фазе халштат А.¹⁷ Међутим, торквесима из Рујишта најближи су торквеси из Жировнице и Јањева које М. Гарашанин опредељује у гвоздено доба II.¹⁸

Изразит трако-кимерски карактер имају крстасто пробијена кружна плоча и биконично бронзано дугме. Крстасто пробијене плоче, које су вероватно служиле за провлачење ремења, заступљене су у налазима из Рудовца, Костола, Врмце и Вртишта.¹⁹ Ипак најближу аналогију плочи из Рујишта представља крстасто пробијена плоча у остави из Врмце, такође испод Ртња, која се може везати за хоризонт румунских остава Bilvanesti-Vint, односно за карпатско-доње подунавско подручје.²⁰

У остави из Рујишта бројно су заступљени кружни пробијени привесци с продужетком на горњем делу. На територији Југославије привесци ове врсте налажени су само спорадично и нису поуздано датовани. Само по један примерак познат је с подручја Гласинца (Пљешевца, тумул I), из околине Београда и из Злотске пенине.²¹ Међутим, ова врста привезака често се јавља у налазима с територије Бугарске (Софрониево, Влашко Село, Арчар, околина Видина) и Румуније (Басараби, Деса).²² Налаз „Бачка I” показује да се ови привесци јављају заједно с бронзаним трензлама и крстастим дугметима који имају паралеле у Балта Верде и Рудовци-

ма, односно да су карактеристични за трако-кимерску групу.²³

Наведене паралеле јасно указују на трако-кимерски карактер оставе из Рујишта и омогућују да се ова остава датира у гвоздено доба II, највероватније у другу половину VIII или прву половину VII века ст. ере.

НАЛАЗИ ИЗ БРУСНИКА

У атару села Брусника на месту званом „Чесма” у њиви Љубинке Ивић из Тамница, приликом пољопривредних радова, откривена су два торквеса, једна наруквица и фрагментована наочараста фибула.

1. Масивна бронзана наруквица (инв. бр. 115) са суженим крајевима који прелази један преко другог. Наруквица је полукружног пресека. Димензије: пречник 6 cm (Т. VII, 1).

2. Торквес (инв. бр. 116) од тордиране бронзане жице ромбоидног пресека са крајевима који се завршавају увојком. Димензије: пречник 19 cm (Т. VII, 2).

3. Торквес (инв. бр. 117) од тордиране бронзане жице ромбоидног пресека са крајевима који се завршавају увојком. Димензије: пречник 17 cm (Т. VII, 3).

4. Фрагментована наочараста фибула (инв. бр. 118) са сачуваном једном спиралом од бронзане жице ромбоидног пресека. У средини навоја налази се когусни завршетак. Димензије: пречник спирале 8,8 cm (Т. VII, 4).

Као што је већ напоменуто, предмети које је Народни музеј у Зајечару прибавио из Брусника представљају, вероватно, само део једне веће оставе. Налази с којима се располаже — масивна гривна с пребаченим крајевима, две огрлице-торквеси од тордиране жице и фрагмент велике наочарасте фибуле с коничном плочицом у средишту навојка — показују да је ова остава по садржају и временски веома блиска остави из Рујишта. При анализи аналогних објеката из оставе из Рујишта истакнут је њихов трако-кимерски карактер, веза са Трансилванијом и доњим Подунављем, као и разлози за њихово датовање у хоризонт халштат В3, односно у време око 750. године ст. ере.

ОСТАВА КЕЛТОВА ИЗ МАЛОГ ИЗВОРА

У Малом Извору на локалитету „Стража”, откривена приликом пољопривредних радова 1953. године остава бронзаних секира (келтова), на дубини од 20 cm. Остава је бројала девет предмета од чега је у музеј донесено четири. Ближи подаци о месту налаза недостају.

1. Шупља бронзана секира-келт (инв. бр. 155) са малом хоризонтално бушеном ушницом за углављивање држаље, две хоризонталне канелуре испод

¹⁴ М. Гарашанин, *op. cit.*, Т. 3, 77, 86.

¹⁵ *Ibid.*, 461.

¹⁶ А. Вепас—В. Савић, *op. cit.*, 31—33; М. Гарашанин, *op. cit.*, Т. 73, 73а; Д. Срејовић, *loc. cit.*, сл. 25.

¹⁷ М. Гарашанин, *op. cit.*, Т. 88.

¹⁸ *Ibid.*, сл. 27, Т. 106.

¹⁹ *Ibid.*, 460.

²⁰ *Ibid.*, 469—470, Т. 98.

²¹ Р. Васић, Нека питања хронологије старијег гвозденог доба северног Балкана, *Старинар* XXII, 1971, 45.

²² *Ibid.*, нап. 113.

²³ *Ibid.*, 45.

обода од којих према сечиву иду вертикална паралелна ребра. На ободу се налазе два ојачања у виду рога. Оштрица је полукружна и нешто ширија од горњег дела. Димензије: дужина 9 cm; ширина отвора 3,5 cm × 2; ширина сечице 5 cm (Т. VIII, 3).

2. Шупља бронзана секира-келт (инв. бр. 156) са хоризонтално бушеном ушницом за причвршћивање. Обод је мало истакнут и заобљен. Испод обода налазе се два хоризонтална пластична ребра. Оштрица је полукружна и незнатно ширија од горњег дела. Димензије: дужина 10 cm; ширина отвора 3×3 cm; ширина сечице 5 cm (Т. VIII, 2).

3. Шупља бронзана секира-келт (инв. бр. 157) са два рожаста испупчења на ободу испод кога се налазе два хоризонтална пластична ребра. На средини обеју пљоснатих страна налазе се орнаменти у облику шиљатих листова са врхом према оштрици. Ушнице за причвршћивање недостају. Димензије: дужина 12 cm; ширина отвора 3×2,5 cm; ширина сечице 5,5 cm (Т. VIII, 1).

4. Шупља бронзана секира-келт (инв. бр. 158) са задебљаним ободом, хоризонтално бушеном ушницом за причвршћивање. Оштрица је полукружна, исте ширине као и горњи део. На обема пљоснатим странама налазе се два полукружна орнамента са по три вертикалне канелуре које се зракасто шире према сечици. Димензије: дужина 9 cm; ширина отвора 2×2,5 cm; ширина сечице 5 cm (Т. VIII, 4).

Аналогије за први келт имамо у келту из Брзе Паланке, који је датован у халштат В,²⁴ и у келту са Копаоника, датованом у халштат А (В?).²⁵ Друга секира се јавља са материјалом халштата А.²⁶ За трећи келт аналогије постоје у келту из Дубравице, који се датира у рани халштат.²⁷ Најзад, за четврти примерак аналогија постоји са келтом из непознатог налазишта у Народном музеју у Београду, који је стављен у халштат А.²⁸ На основу ових аналогија цела остава из Малог Извора могла би се датовати у халштат А.

ОСТАВА КЕЛТОВА ИЗ ГОРЊЕ БЕЛЕ РЕКЕ

Остава је откривена приликом пољопривредних радова на локалитету „Суви песак“. Ближни подаци недостају.

1. Шупља бронзана секира-келт (инв. бр. 346) са задебљаним ободом и хоризонтално бушеном ушницом која је фрагментована. Испод обода до троугаоног поља сечице иду вертикалне канелуре. Сечица је готово равна и исте ширине као и горњи део секире. Димензије: дужина 7 cm; ширина отвора 2×1,5 cm; ширина сечице 2,5 cm (Т. VIII, 8).

2. Шупља бронзана секира-келт (инв. бр. 347) са бочним странама које се благо шире и завршавају готово равном сечицом. Горњи део око отвора мало је проширен и задебљан. Ушница за причвршћивање бушена је хоризонтално и на средини повијена. Између обода и правоугаоног поља сечице

налазе се вертикалне канелуре. Димензије: дужина 7 cm; ширина отвора 2×2,5 cm; ширина сечице 2,8 cm. (Т. VIII, 7).

3. Шупља бронзана секира-келт (инв. бр. 348) са проширеним и задебљаним ободом испод кога се налазе две хоризонталне канелуре. На самом отвору налазе се два израштаја у виду рога. Испод канелура до поља сечице називу се вертикална паралелна ребра. Димензије: дужина 8,5 cm; ширина отвора 2,5×3 cm; ширина сечице 5 cm (Т. VIII, 6).

4. Шупља бронзана секира-келт (инв. бр. 349) са хоризонтално бушеном ушницом за причвршћивање и задебљаним ободом испод кога се налазе два хоризонтална пластична ребра. Испод пластичних ребара налази се орнамент у облику двоструког слова V, док се на другој страни налазе три вертикалне канелуре. Димензије: дужина 14,5 cm; ширина отвора 3×2,5 cm; ширина сечице 4,2 cm (Т. VIII, 5).

Најближу аналогију за прва два келта представљају келтови из Мироча и Бољетина, датовани у халштат А-В,²⁹ док сличне келтове Müller-Karpe ставља у халштат В 3.³⁰ Трећи келт је најближи келту из Дубравице, датованом у халштат А,³¹ док за четврти келт ове оставе има више аналогија: у Сечњу,³² Новом Бечеју,³³ Шпалнаки у Румунији,³⁴ Брестовику,³⁵ итд. од којих се већина датира у халштат А. Слично датовање за ову врсту келтова даје и Müller-Karpe.³⁶

*

Оставе металних предмета из Рујишта, Брушника, Малог Извора и Горње Беле Реке знатно обогаћују наша знања о праисторији Источне Србије. Овде описане оставе, заједно са оним које су раније нађене у овом делу Србије (Алун, Уровица, Брза Паланка, Тополница, Кладово, Ртањ),³⁷ јасно указују на жива етничка и културна кретања на подручју Источне Србије у раздобљу од XIII—VI века ст. ере. Поменуте оставе могу се разврстати у две основне групе, и то оставе из периода халштат А-В (XIII—IX

²⁹ Љ. Вуковић, Каталог метала у Народном музеју у Неготину, у рукопису.

³⁰ H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin 1959, Abb. 59, 21.

³¹ Д. Гарашанин, Каталог метала, Т. XXXVI, 10.

³² Р. Радишић, Бронзани налази из Сечња, РВМ 7, 1958, 117.

³³ Ш. Нађ, Остава из Новог Бечеја, РВМ 4, 1955, Т. I, 3.

³⁴ H. Dumitrescu, Objets inédits du dépôt en bronze de Spalnaka, Dacia V—VI, Bucuresti 1938, 223—224.

³⁵ Д. Гарашанин, Студије из металног доба Србије, Старијар V—VI, 1954/1955, 343.

³⁶ Müller-Karpe, Chronologie, Abb. 27, 16.

³⁷ Уп. Д. Срејовић, loc cit.; Д. Гарашанин, op. cit.; Б. Јовановић, Остава из Тополнице, Старијар XXI, 1970, 1—19.

²⁴ Д. Срејовић, Старијар XI, 1960, 59, сл. 18.

²⁵ Д. Гарашанин, Каталог метала, Т. XXXVI, 2.

²⁶ Ibid., Т. XXXVI, 9.

²⁷ Ibid., Т. XXXVI, 10.

²⁸ Д. Гарашанин, Каталог метала, Т. XXXVI, 19.

век ст. ере) и оставе из периода халштат В3/халштат С (VIII—VII век. ст. ере), Старија група остава, којој припадају и оставе из Горње Беле Реке и Малог Извора поуздано се везује за носиоце културе пола са урнама чија су кретања докუმентована у готово целом Подунављу и осетна све до области источног Медитерана (велика Егејска сеоба). Млађа група остава, у којој се

укључују и овде описане оставе из Рујишта и Брусника, по карактеру припадају трако-кимерској групи чија су кретања била мањег обима од ранијих, али су ипак приметна у већем делу југоисточне Европе где су, чини се, знатно утицала и на етногенезу старобалканских народа.

Ана ЛАЛОВИЋ

DÉPÔTS PRÉHISTORIQUES AU MUSÉE DE ZAJEČAR

Tous les objets de la collection préhistoriques du Musée de Zaječar représentent des trouvailles fortuites, obtenus soit par voie de vente, soit comme don. Ils ont été tous trouvés au cours des travaux de labourage ou de construction de bâtiments. La plupart sont des trouvailles individuelles, tandis que les dépôts sont peu nombreux. Ces derniers constituent quatre groupes d'objets en métal provenant de Rujište, Brusnik, Mali Izvor et Gornja Bela Reka. Les dépôts de Rujište et de Brusnik contiennent des objets de formes et de destination variées. Par contre, les dépôts de Mali Izvor et de Gornja Bela Reka sont homogènes et consistent de celtes en bronze.

Le dépôt de Rujište

Il a été découvert en 1973, au lieu dit «Bara», à l'occasion des travaux de labourage. Le dépôt contient 49 objets, dont 40 en bronze, 9 en fer: 3 fibules à lunettes en bronze, 3 bracelets massifs en bronze, 17 bracelets ouverts en bronze, 1 bracelet en bronze à extrémités superposées, 2 torques de bronze, 1 anneau en bronze coulé, 2 bagues en fil de bronze enroulé, 1 perle en bronze, 1 pendentif discoïdal en feuille de bronze, 8 pendentifs en feuille de bronze en forme de disque asymétriquement perforé, 1 plaque ronde en feuille de bronze à perforation cruciforme et 9 haches en fer à partie supérieure cruciforme.

La plupart des objets de ce dépôt sont bien conservés, à l'exception des haches en fer, dont le degré de corrosion rend l'analyse typologique très difficile. Par rapport aux plus anciennes et aux plus récentes formes des haches cruciformes, les haches de Rujište représentent une forme transitoire à tranchant presque droit, mais à manche situé relativement haut. Pour cette raison elles doivent être placées au terme même de l'Hallstatt B (Hallstatt B-3) ou au début de C, donc au VIIIe ou dans la première moitié du VIIe siècle av. n.è. Le problème de l'origine des haches de Rujište est difficile à résoudre. D'après le matériel disponible, il semble que les haches cruciformes ont été introduites en Europe par le bas Danube. Elles font leur apparition en Transylvanie à l'époque de l'Hallstatt B, tandis que dans notre pays elles se retrouvent dans des contextes caractéristiques pour l'Hallstatt C. On peut donc supposer que ce genre de haches a été

apporté à Rujište vers 750 av.n.è. des régions situées au nord-est de Rtanj, très probablement de la Transylvanie ou des régions du bas Danube.

Presque tous les objets de parure en bronze de ce dépôt se rattachent à la même période et aux mêmes territoires. Il faut signaler en premier lieu les fibules à lunettes trouvées dans le sud-est européen et en Serbie dans plusieurs dépôts contenant des objets caractéristiques pour le groupe thraco-cimmérien. Les fibules à lunettes avec plaque en forme d'un «huit» se rencontrent pour la plupart avec des objets caractéristiques pour la phase plus ancienne de l'horizon culturel thraco-cimmérien. Typologiquement les plus proches des fibules de Rujište sont les fibules à lunettes reconnues dans la trouvaille de Žirovnica, ayant aussi une plaquette conique au milieu de l'enroulement. L'absence de fibules sans plaque en forme d'un «huit» dans le dépôt de Rujište indique aussi qu'il appartient à l'horizon ancien thraco-cimmérien et qu'il faut le dater autour de 750 av.n.è.

Les autres objets du dépôt de Rujište se rattachent aussi au groupe thraco-cimmérien: bracelets, torques, disque à perforation cruciforme, bouton biconique en bronze et pendentif rond à prolongation.

Dépôt de Brusnik

Au cours des travaux effectués dans les champs près du village de Brusnik, au lieu dit «Česma», furent trouvés deux torques, un bracelet en bronze coulé et une fibule à lunettes endommagée. Il s'agit vraisemblablement d'une partie seulement d'un dépôt plus large. Les trouvailles provenant de ce dépôt sont très proches des objets de Rujište, ce qui permet aussi de rattacher ce dépôt à la Transylvanie et au bas Danube aux environs de 750 av.n.è. (Hallstatt B-3).

Dépôt de Mali Izvor

Un dépôt de celtes en bronze a été trouvé au cours des travaux effectués dans les champs du village Mali Izvor, au lieu dénommé «Stražak». Sur neuf objets découverts, seulement quatre sont parvenus au musée.

La forme des celtes et leur ornementation se rencontrent très souvent sur nos localités. En s'ap-

puyant sur les analogies de Brza Palanka, Kopao-nik, Dubravica et d'un site inconnu dont les celtes sont conservés au Musée national de Belgrade, le dépôt peut être daté à l'époque de l'Hallstatt A.

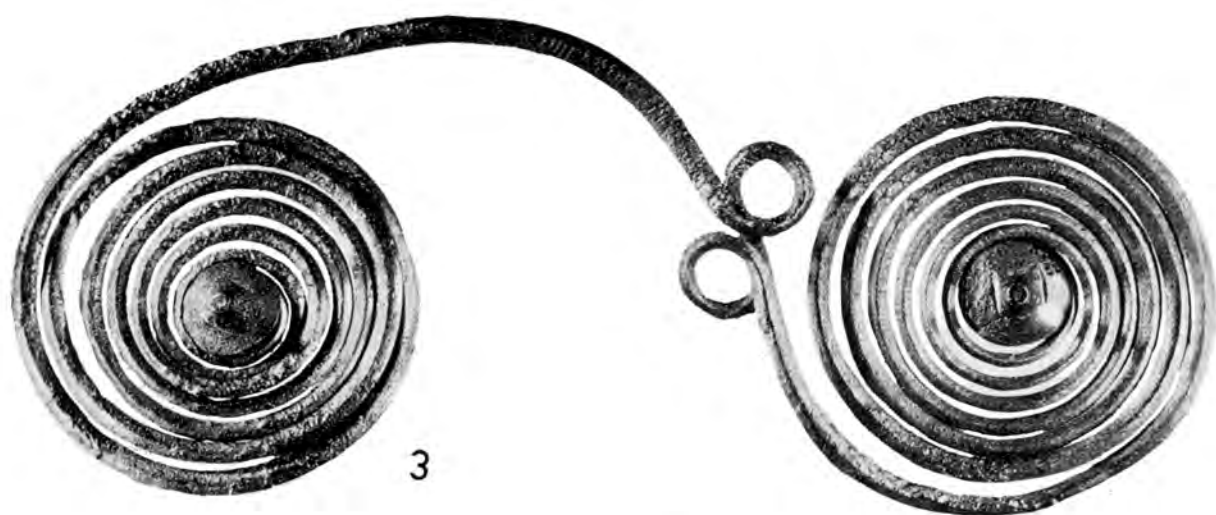
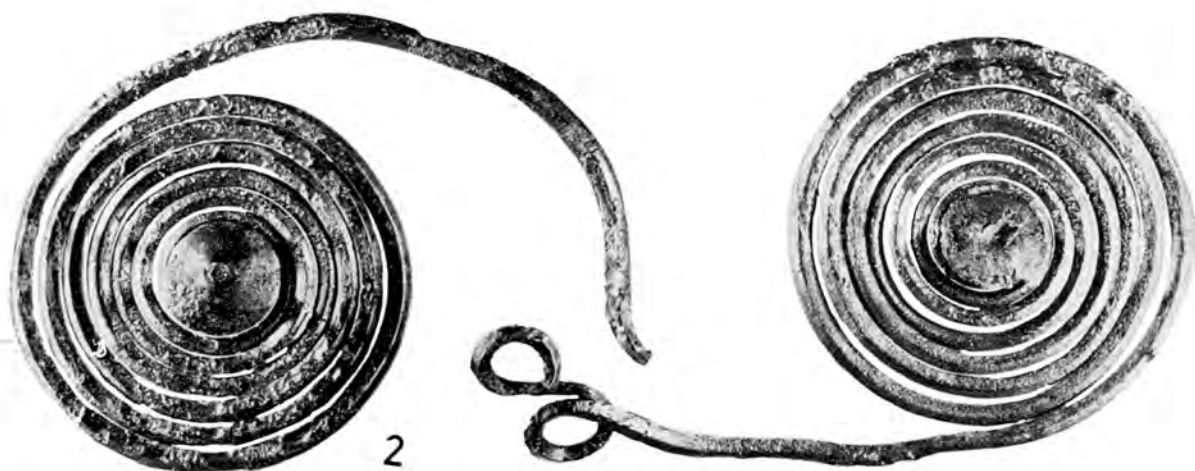
Dépôt de Gornja Bela Reka

Le dépôt de Gornja Bela Reka a été trouvé au lieu dit »Suvi Pesak«, à l'occasion de travaux exécutés dans les champs. Il consiste de quatre celtes de bronze, semblables à ceux de Boljetin, Miroč, Sečanj, Novi Bečej et Brestovik, tous datés à l'époque de l'Hallstatt A.

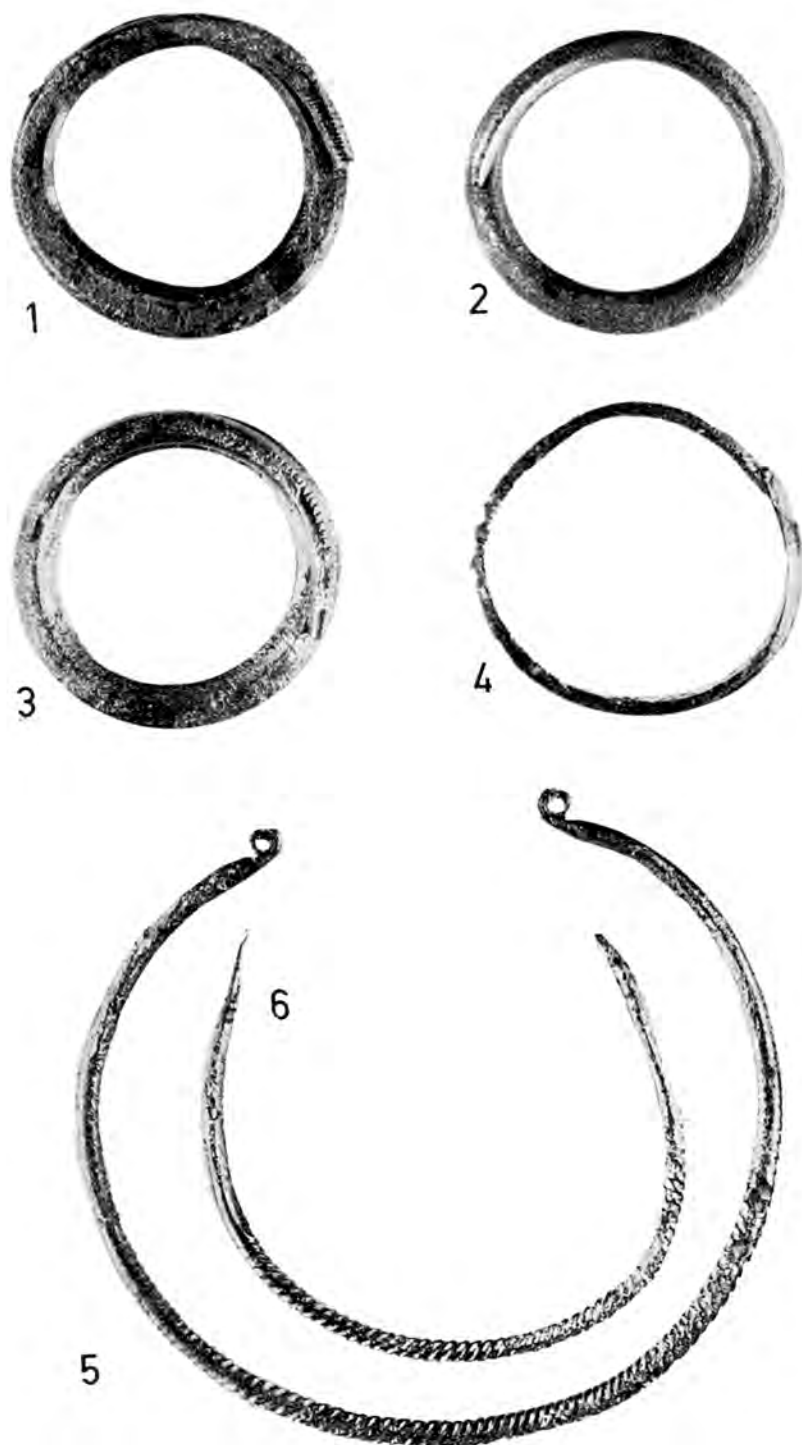
*

Les dépôts en question, de même que ceux auparavant découverts dans cette région de la Serbie (Alun, Urovica, Brza Palanka, Topolnica, Kladovo, Rtanj) révèlent des mouvements ethniques et culturels très vifs en Serbie de l'est à partir du XIIIe jusqu'au VIe siècle av.n.è. Les dépôts mentionnés peuvent être séparés en deux groupes principaux: dépôts de Gornja Bela Reka et de Mali Izvor qui se rattachent aux champs d'urnes et à l'époque de l'Hallstatt A-B (XIIIe—IXe s. av.n.è.) et dépôts plus récents de Rujište et de Brusnik, appartenant à l'Hallstatt B-C (VIIIe—VIe s. av. n.è.), de caractère thraco-cimmérien.

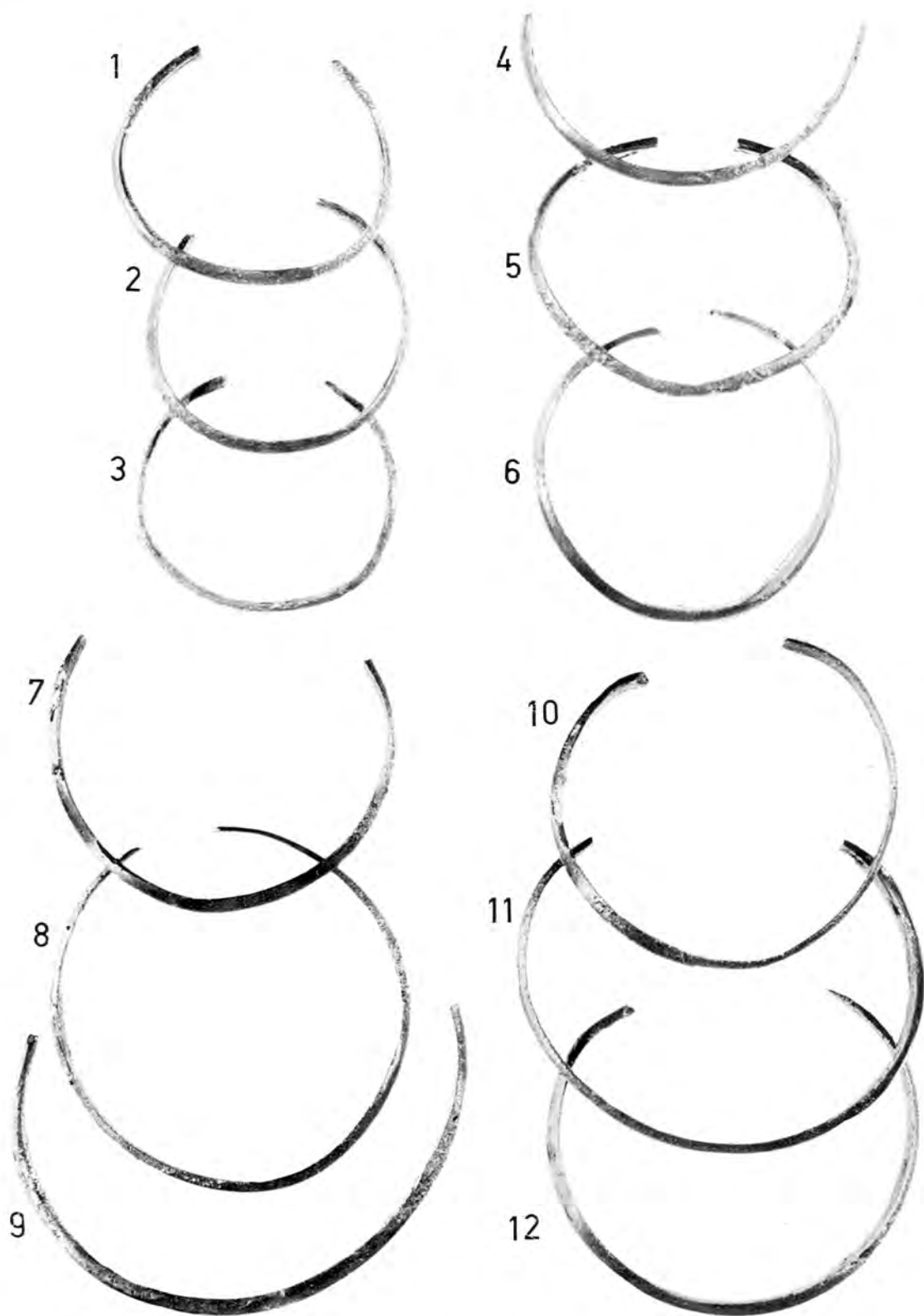
Ana LALOVIC

Т. I. — Остава из Рујишта.
Pl. I. Dépôt de Rujište.

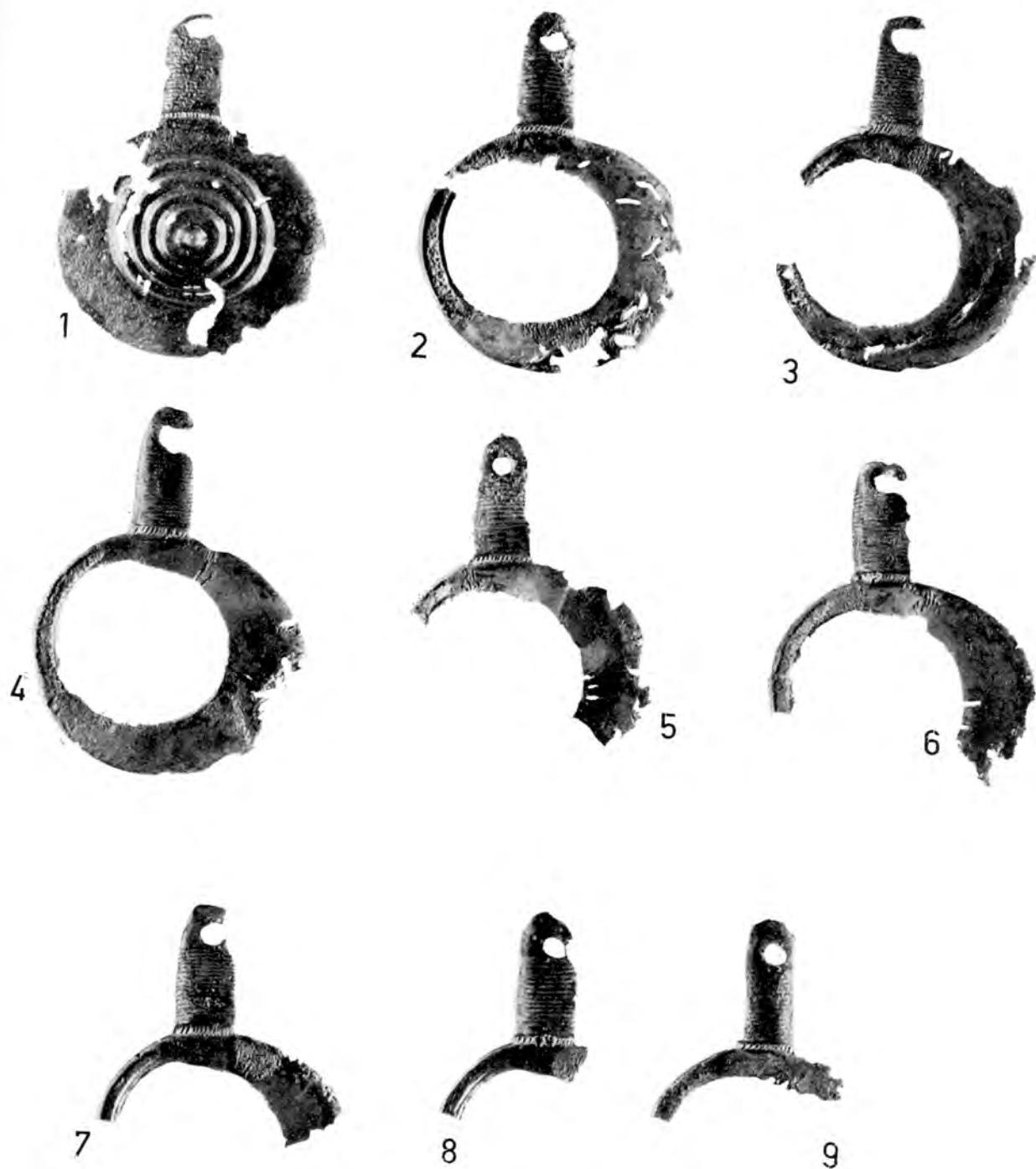
Т. II. — Остатак из Рујинца.
Pl. II. — Depot de Rujište.

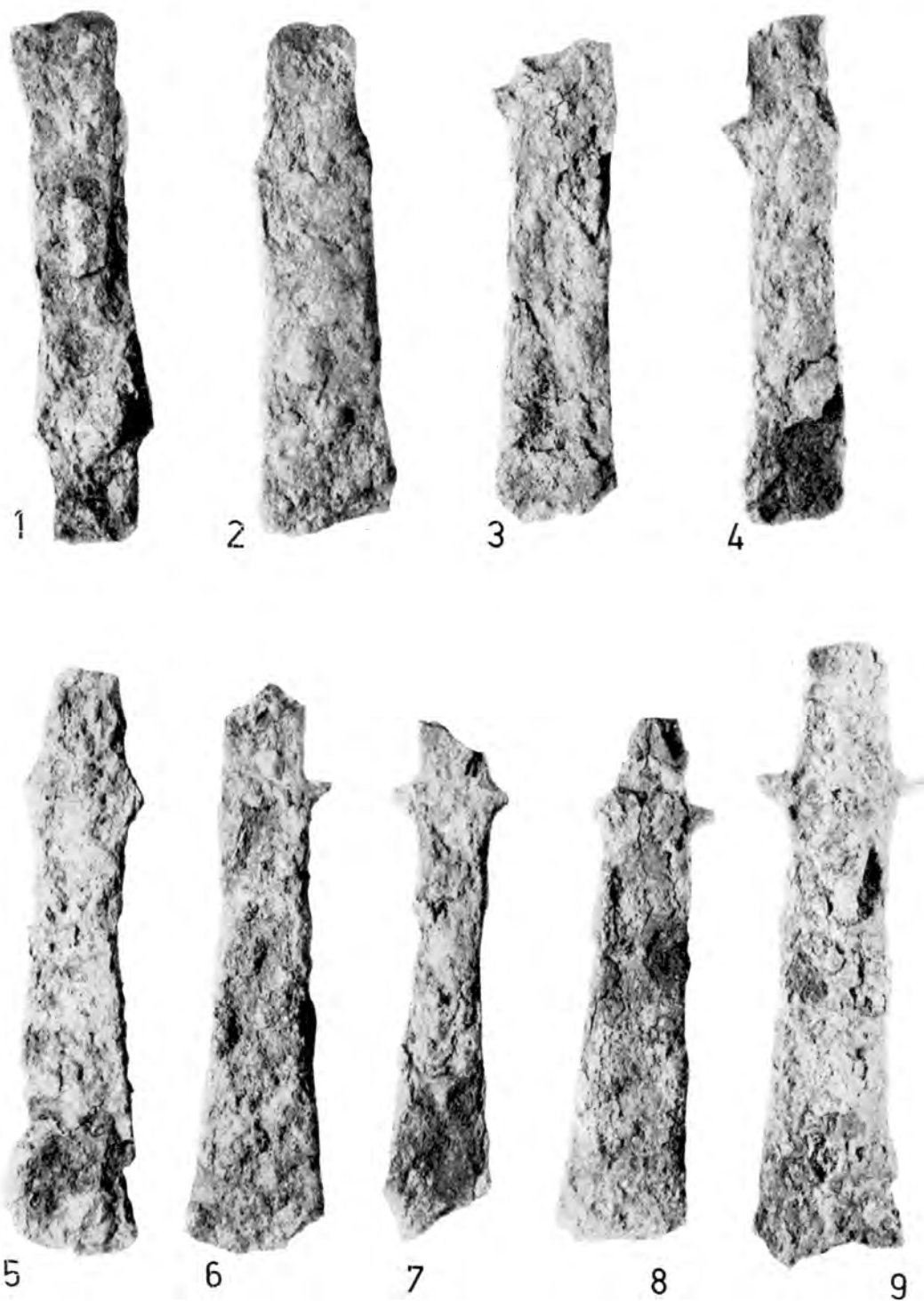
Т. III. — Остатак из Рујишта.
Pl. III. — Dépôt de Rujište.

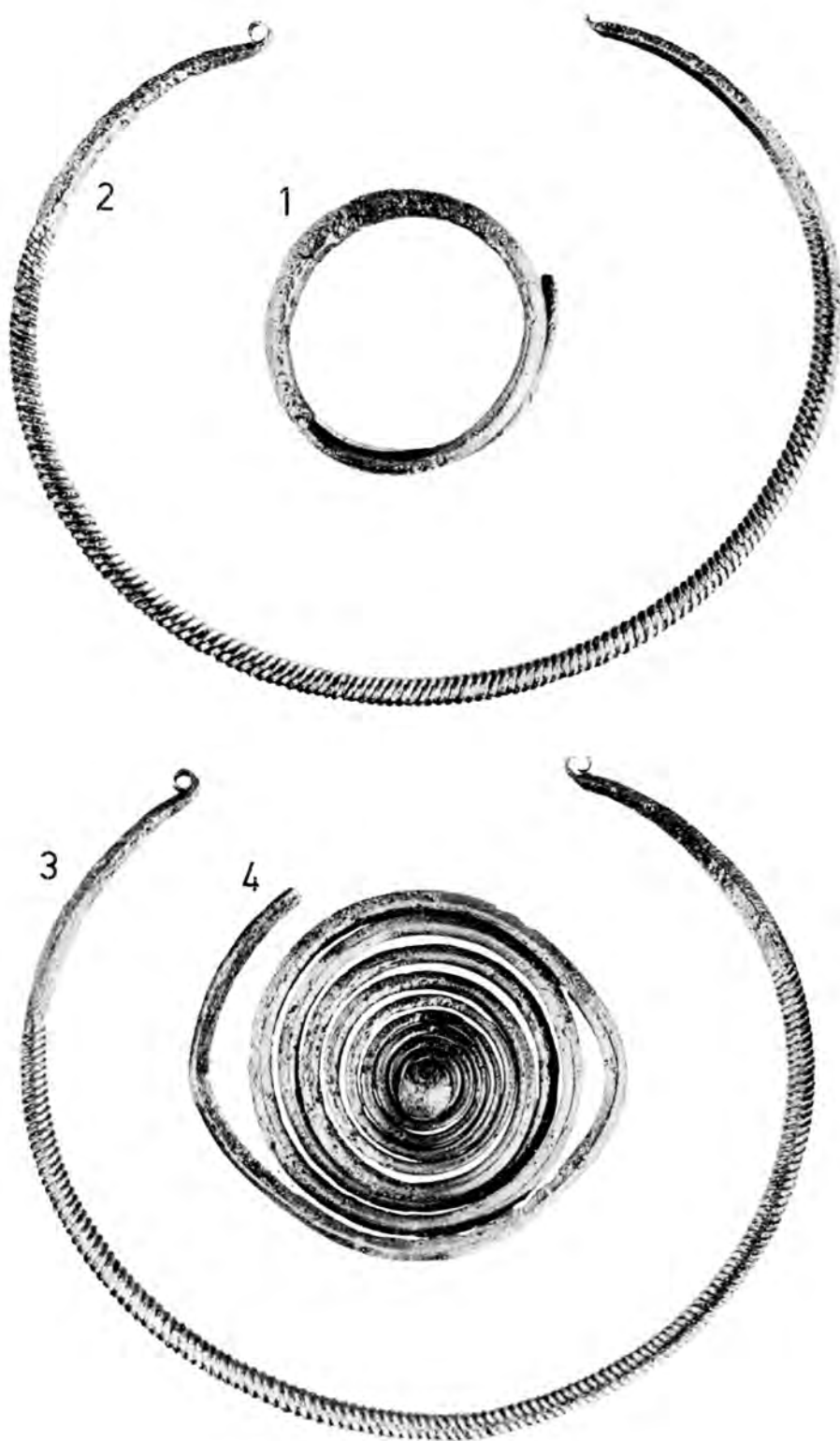
Т. IV. — Остата из Рујишта.
Pl. IV. — Dépôt de Rujište.

Т. V. — Остата из Рујишта.
Pl. V. — Depôt de Rujište.

Т. VI. — Осава из Рујишта.
Pl.VI. — Depôt de Rujište.

Т. VII. — Остатки из Брусника.
Pl. VII. — Dépôt de Brusnik.

Т. VIII. 1—4. Остава из Малог Извора. — 5—6. Остава из Горње Беле Реке.
 Pl. VIII. — 1—4. Depôt de Mali Izvor. — 5—6. Depôt de Gornja Bela Reka.

Калуп за ливење бронзаних предмета из Карловчића

Са локалитета „Вркашице“, у атару села Карловчић у Срему, потиче калуп за ливење бронзаних предмета. Калуп је пронађен приликом обраде земљишта на имању Паје Ичине. Према речима налазача поред њега није откривен ни један други предмет.¹

Нађена је, уствари, само једна половина калупа за изливаче у облику четвртасте плоче од веома тврдог сивог камена. Величина плоче: 12,8×8×4 cm. На плочи се налазе веома добро очуване форме за изливаче шупље секире — келта (Т. I, 1), са једне, и два мања привеска (Т. II), са друге стране. Облик плоче је прилагођен према удубљењу за изливаче келта, док су удубљења за изливаче једног звонастог и једног плочастог привеска на супротној страни очигледно урезана накнадно. На то указује, поред осталог, и шест паралелно постављених зареза на десној бочној страни према удубљењу за изливаче келта, који су служили за тачно уклапање са другом половином калупа која недостаје (Т. I, 2). Разумљиво је да се истовременост употребе форми за изливаче са једне и са друге стране плоче не може довести у питање, и да је овде реч само о примарној употреби калупа за келт.

Приметна оштећења на бочним странама негатив — форме келта, која су настала од дуге употребе, што је потврђено тиме да се управо на тим деловима удубљења за изливаче јасно примећују трагови бронзе, не утичу на целовит изглед позитивног одливка. Секира изливена у овом калупу је мањих димензија са изразито профилисаним ободом, вертикално постављеном ушпицом и благо извијеним спољним контурама сечице. Испод пластично наглашеног руба налази се шире призматично појачање шупљег дела секире. Танко хоризонтално ребро, повезујући

се са пластичним орнаментом на ширим странама, у односу на појачани део обода, делује као украс. Орнамент се састоји од три кратка, уска ребра која се, полазећи од хоризонталног ребра, секу у једној тачци, управо на лучном завршетку високо постављеног поља сечице. Два бочна ребра на самом пољу сечице се незнатно повијају према средњем, вертикално постављеном ребру. Сечица има благо наглашен лучни облик. Секире које су излазиле из овог калупа биле су следећих димензија: дужина 9,6 cm, ширина сечице 5,4 cm, ширина тулаца 3,4 cm.

Форме за изливаче украсних предмета урађене су веома прецизно, што се нарочито односи на удубљење за ливење плочастог привеска. Са коликом брижљивошћу је урађен калуп за изливаче танког плочастог привеска може се предочити тек ако се има у виду да је морала бити израђена истоветна форма на његовој другој половини.

Бронзани привезак, према удубљењу за ливење, имао је велику алку за вешање и полумесеасто проширени плочасти део са пет мањих, симетрично постављених прстенастих проширења. Непосредно испод алке за причвршћивање налазе се још два наспрамно постављена прстенастих димензија као и они на доњем, лучно проширеном делу плочице. Привезак је имао пластично појачане ивице, а као украс се појављује и пластична трака која прати спољну контуру плочице. Висина привеска: 4,2 cm.

Форма за израду другог украсног предмета показује облик једноставног звонастог привеска. Изливени привезак имао је конични шупљи део и три прстенаста појачања постављена непосредно испод проширеног дела са отвором за причвршћивање. Висина привеска: 4 cm.

Приликом тражења аналогија за предмете који су излазили из овог калупа могуће је утврдити да управо звонасти привезак представља хронолошки најосетљивији предмет. Звонасти

¹ Калуп је посредством аутора овога чланка допегло у Археолошку збирку Филозофског факултета у Београду.

привесци се појављују најчешће заједно са налазима коњске опреме и сматрају се једним од обележја „трако-кимерске” групе.² Класичан трако-кимерски налаз из Рудовца садржи један, а налаз из Будишића четири бронзана привеска овога типа.³ Остатак из села Рожанци на Космају, недавно објављена у каталогу металних праисторијских налаза из Музеја града Београда, садржи, поред осталог, и два звонаста привеска.⁴ Аутор каталога, Ј. Тодоровић објавио је као појединачан налаз и један бронзани привезак звонастог облика са обале Дунава у Земуну.⁵

Звонасти привесци се појављују и као гробни прилози на Гомолави,⁶ у Доњој Долини,⁷ Горњој Тузли⁸ и Балта Верде.⁹

Заједничка црта за све налазе звонастих привезака је у томе да се појављују са материјалом који није старији од халштата В 3, према средњоевропској хронологији. Осим усамљеног гробног прилога из Доње Долине и појединачног налаза из Земунa, чије се датирање у халштат D због услова налаза не може прихватити са сигурношћу, ова врста привеска везује се за халштат C.

Начин употребе звонастих привезака је доста тешко одредити пошто нема сигурног налаза који би показао где су били причвршћивани. Ипак се чини да својим обликом привесци овога типа одговарају пре украсном делу коњске опреме него накиту за украшавање одеће.

За разлику од звонастих, плочасти привесци изливани у овом калупу немају директних аналогја. Једино се издаваја бронзани привезак који потиче из недавно откривене групне гробнице на Гомолави.¹⁰ Привезак поседује све елементе који се срећу код форме за израду плочастих привезака на калупу. Примећује се једино разлика у украшавању полумесечасто проширеног плочастог дела који је код привеска са Гомолаве нешто ужи од оног на привесцима изливаним у калупу. Пошто је причвршћен за велику фа-

леру калотастог облика, привезак са Гомолаве припада, без сумње, украсном делу коњске опреме.

Велику сличност са формом за израду плочастих привезака на калупу показује два привеска плочастог облика из остане нађене у селу Врмци испод Ртањ планине.¹¹ Разлике које се уочавају постоје у првом реду због њихових различитих функција; привесци из Врмце представљају завршне делове фрагментованог ланчастог накита, а привесци изливани у калупу представљали су само један посредан члан у низу ланчаних привезака. Плочасти привесци из остане као делови ланчастог накита припадају, највероватније, украсном делу коњске опреме. На то указује и веза са сличном формом на калупу, где су изливани, као што је већ показано, и звонасти привесци, који прате ову врсту налаза. Временски остатак из Врмце одговара појави звонастих привезака из најпоузданијег утврђених налаза (Гомолава, Будишић, Рудовци, Рожанци) и припада истом културном хоризонту са почетка старијег гвозденог доба. Припадност „трако-кимерској” групи чини се сада сасвим сигурна, јер остали материјал из остане, крстасто пробијена плоча и фибуле са кугластим проширењима на луку, већ се везују, односно прате налазе коњске опреме.

Осим привеска са Гомолаве и привезака из Врмце, који свакако припадају истом типу накита, сличност са привесцима који су изливани на калупу показују два истоветна привеска из Гаја¹² и један мали привезак из Доње Долине.¹³

Оставу из Гаја М. Гарашанин поставља, управо на основу накита са привесцима, у први хоризонт остане и датује на сам почетак гвозденог доба I, у фазу бронза D, по хронолошком систему Р. Реинеске-а.¹⁴ Како привесци из Гаја показују више сличности са формом за изливаче на калупу него са накитом из остане у Јакову, који је послужно као аналогја за овако рано датирање, чини се прихватљивијим временско одређење остане у каснији период. Поре осталих налаза, остатак из Гаја саржи и бронзану шупљу секиру-келт која показује извесне сличности са формом за изливаче шупљих секира на калупу, и у сваком случају не припада уобичајеном типу келта са „V” орнаментом, пронађеним у остави из Јакова.¹⁵

² J. Harmatta, *Le problème cimmérien*, Arch. ért. VII—IX, 1946-48, 95 и даље.

³ Д. Гарашанин, Каталог метала, Београд 1954, 33, Т. XVIII, 9 (Будишић); 39, Т. XXVI, 8 (Рудовци); иста, Такозвани Тракокимерски елементи у материјалној култури металног доба Србије, Старијар V—VI, 1954-55, 337 и даље.

⁴ Ј. Тодоровић, Каталог праисторијских металних предмета, Београд 1971, 26, Т. XVI, 5; Т. XVI, 6 (Т. LXXXV, 24).

⁵ *ibid.*, 98, Т. XLVI, 5.

⁶ N. Tasić, *An early iron age collective tomb at Gomolava*, Arch. Jug. XIII, 1972, 30, Т. IV, 11; Т. V, 12.

⁷ Z. Marić, *Donja Dolina*, GZM XIX, 1964, 5 и даље, Т. XV, 10.

⁸ B. Cović, *Grobni nalaz iz Gornje Tuzle*, GZM XII, 1957, 252, Т. I, 8.

⁹ D. Berciu, *Eug. Comşa Sapaturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu, Materiale şi cercetări arheologice*, Bucureşti, II 1956, 347, fig. 77, 5.

¹⁰ N. Tasić, *op. cit.*, 30, Т. III, 8.

¹¹ Д. Гарашанин, *op. cit.*, 37, Т. XXIV, 9; М. Гарашанин, *Праисторија Србије II*, Београд, 1973, 469, Т. 98.

¹² Р. Веселиновић, *Бронзана остатак из Гаја*, PBM 1, 1952, 39, Т. I, 7, 7а.

¹³ Z. Marić, *op. cit.*, Т. XV, 15.

¹⁴ М. Гарашанин, *op. cit.*, 424.

¹⁵ За оставу из Јакова уп. Н. Тасић, *Насеље културе поља са урнима у источном делу Срема*, PBM

Насупрот привесцима из Гаја, који су нешто старији од оних који су изливани у калупу, плочасти привезак мањих димензија из једног гроба у Доњој Долини припада млађем периоду.¹⁶ Занимљиво је да се овакав временски однос може установити и на основу њихових стилских особина. Наиме, ако се сва три привеска поставе један поред другог може се наслутити развојни пут од једног троугаоног привеска који претходи привеску из Гаја, а преко њега и привеску који је изливан у калупу, до крајње стилизованог облика какав је привезак из Доње Долине.

Плочасти привесци који су изливани у калупу могу се, у првом реду, према привеску са Гомолаве и привесцима из Врмце временски одредити у халштат В3 — С према Р. Reinecke-у, односно у гвоздено доба II према М. и Д. Гаршанин.

Пошто обе форме за изливање привезака имају аналогије са материјалом који припада културном хоризонту са краја касног бронзаног и почетка старијег гвозденог доба, нормално је то очекивати и од форме за изливање шупљих секира-келтова.

Бронзана шупља секира која је изливана у овом калупу својом профилацијом и пластичним украсима на ширим странама указивала би на млађи тип овог оруђа. Пластични украс онемогућује директно упоређење са налазима келтова који се појављују у оставама из наше земље и суседних области. Највећи део пластично украшених секира са наше територије, као уосталом и оне из остава ширег Подунавља и Паноније, представљају секире са разноврсним варијантама „V” или „Т” орнамента, или комбинације ова два основна мотива.¹⁷ Може се запазити појава да временом долази до измене основних мотива, до њиховог рашчлањавања и еволуирања, што доводи до тога да је тешко наћи два идентична примерка.

Орнаментални мотив на секири која је изливана у калупу, мада је јединствен, у крајњој линији представља комбинацију рашчлањеног „V” и „Т” мотива (до којег је дошло због високо постављеног поља сечице), што се приписује млађим типовима шупљих секира.¹⁸ На млађи тип

келта указује и шире призматично појачање шупљег дела секире. Келтови са краја касног бронзаног и почетка старијег гвозденог доба окарактерисани су изразито профилисаним горњим деловима, који су, поред јако задебљаних обода, често ојачани и са неколико хоризонталних ребара. Тако, на пример, остава из Брзе Паланке, коју је Д. Срејовић датирао на прелазу фазе халштат В у фазу халштат С, садржи поред осталог и четири бронзана келта, од којих су два ојачана са призматично проширеним и канелованим ободима, а друга два са хоризонтално паралелним ребрима.¹⁹

Секире са пластично наглашеним горњим делом, у првом реду са хоризонталним ребрима испод обода, су релативно мањих димензија и често прате налазе који типолошки припадају трако-кимерском стилу. Такав је случај нпр. са шупљим секирама из Адашеваца,²⁰ као и онима из Угре и Санде,²¹ где се појављују заједно са бронзаним псалијама, које представљају основни материјал „трако-кимерске” групе. Секире са овим одликама се датирају у халштат В, мада постоји и мишљење да припадају халштату С.²² Сличност ових секира у одређеним елементима са формом за изливање на калупу је неоспорна. Међутим, још више заједничких елемената са удубљењем за изливање показују четири примерка шупљих секира са непознатог налазишта, који су доспели у Мађарски народни музеј.²³ Чињеница да су ове секире публиковане у студији која обрађује материјал за који се углавном везује термин „трако-кимерски” још једном потврђује везу калупа за ову врсту налаза.

На основу главних карактеристика сва три удубљења за изливање и горе наведених аналогја, калуп, највероватније припада фази халштат В3 — С1.

Калуп је значајан пре свега као докуменат који указује на постојање локалне металуршке радионице у времену које се обично сматра нестабилним.

Милош ЈЕВТИЋ

¹⁹ Д. Срејовић, Три праисторијске оставе из Источне Србије, *Старинар* XI, 1960, 58 и даље, сл. 16—19. Из остава потиче и оштећени калуп за ливење келта, на основу којег, међутим, није могуће утврдити тачан облик секире која је изливана.

²⁰ З. Вински, „Трачко-кимерски” налаз Адашевци у Сријему, *PBM* 4, 1955, 30, Т. II, 12, 13.

²¹ S. Gallus—T. Horvath, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, *Diss. Pann.* II, 9, Budapest 1939, 18, Pl. X, 1, 2, 3, 16, 16 (Szanda), 18, Pl. XIX 9—13 (Ugra).

²² Нижу хронологију за оставе Угра и Санда заступа J. Harmatta, *op. cit.*, 110.

²³ S. Gallus—T. Horvath, *op. cit.*, Pl. XLIX, 5—8. Посебну сличност показује примерак на Pl. XLIX, 7.

11, 1962, 127 и даље; J. Тодоровић, *op. cit.*, 18 и даље.

¹⁶ Према З. Марићу привезак припада у апсолутној хронологији периоду од 50—360. год. у којем је датиран и звонасти привезак са овог налазишта, Z. Marić, *op. cit.*, Т. XV, 15.

¹⁷ За пластични украс на ширим странама келта уп. В. Савић, *Preistorijski depo iz Lukovca*, *GZM* X, 1955, 91 и даље.

¹⁸ Према Б. Јовановићу „стиљска самосталност у избору мотива такође је одлика келтова на завршетку позног бронзаног доба”. Б. Јовановић, *Подунавска индустрија бронзе и остава из Тополице*, *Старинар*, XXI, 1970, 7.

UN MOULE POUR OBJETS DE BRONZE DE KARLOVČIĆ

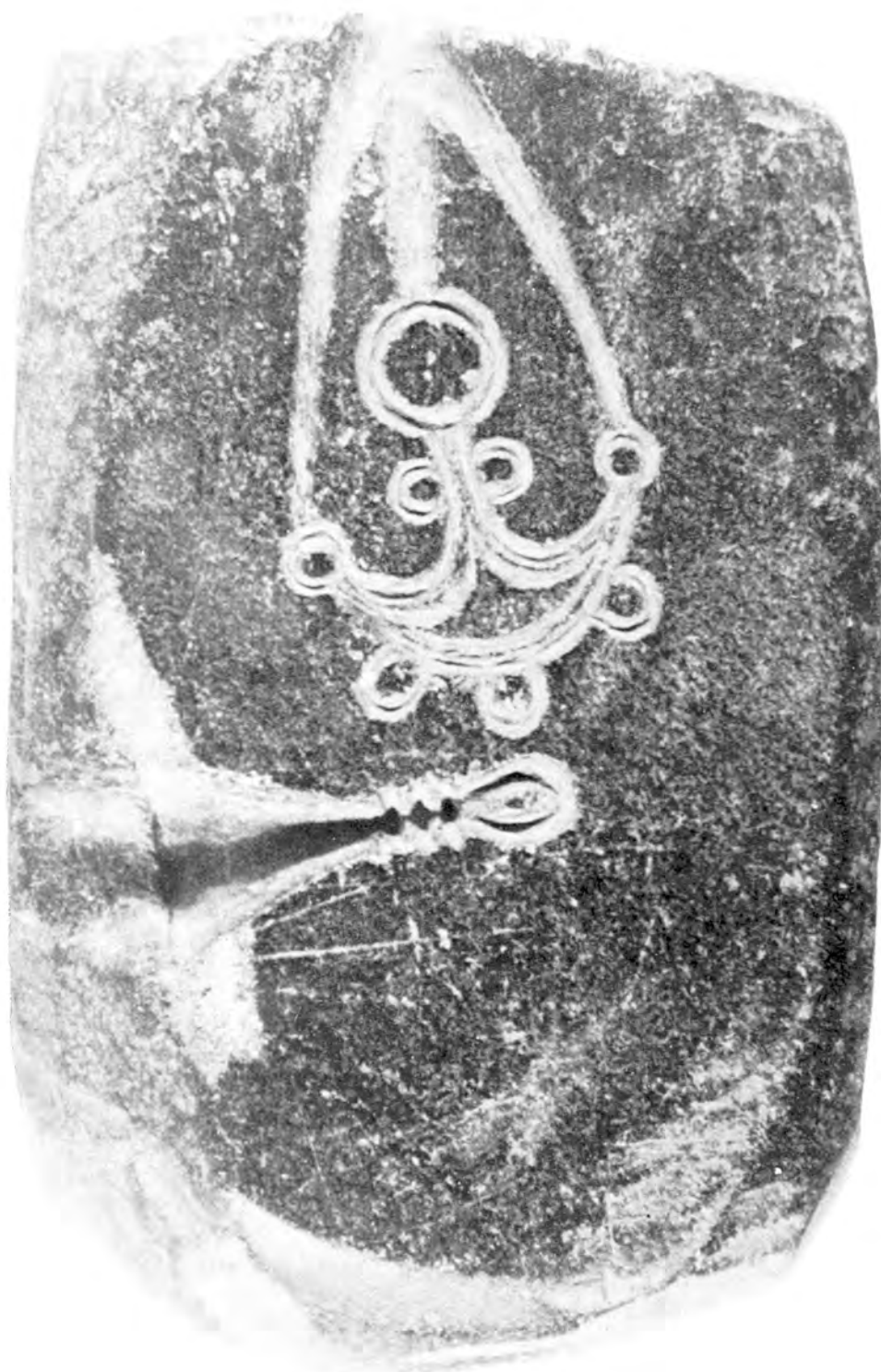
Du village de Karlovčić (Srem) provient la trouvaille fortuite d'un moule pour le coulage d'objets de bronze, plus précisément d'une hache creuse — celte et de deux petits pendentifs (Fig. 1—3). Les objets coulés dans ce moule peuvent être datés, d'après leurs formes, vers la fin de l'Hallstatt B

(Hallstatt B-3) ou au début de l'Hallstatt C (Hallstatt C-1), et mis en rapport avec des trouvailles semblables »thraco-cimmériennes«.

Miloš JEVTIĆ

Т. I. — Калуп из Карловчића.
Pl. I. — Moule de Karlovčić.

Т. II. — Калуп из Карловчића.
Pl. II. — Moule de Karlovčić.

Праисторијска ископавања у Демир Капији

Од 1969. године у Демир Капији су поново почела да се врше систематска археолошка истраживања.¹ Радило се претежно на античкој некрополи² али су у 1971. години вршена такође ископавања на секторима Манастир и „иза кречана“, а у 1974. години на Марковим Кулама, у циљу утврђивања постојања праисторијског слоја.

Манастир

Археолошка ископавања на сектору Манастир су донекле карактер ревизије. На падини, иза кречана, постављене су две сонде I и II.³ Обе сонде имале су по два блока (4×4 m) са контролним профилом од 0,50 m. Сонда III, постављена код самих оцака кречана, имала је димензије 2×7 m (сл. 1; Т. I, 1, 2).

Простор где су сада оцаки кречана испитивао је проф. Ј. Корошец у 1948. години.⁴ Радови су вршени само на два места. На једном месту наишло се на праисторијски слој на природном тлу стерилне земље, на дубини од готово 3 метра. Овај слој је варирао од 0,25 до 0,80 m. На другом месту констатован је веома танак слој, од једва 0,10 m, са атипичном керамиком, тако да се поставља питање има ли он уопште везе са првим, који Корошец назива илирским.

¹ За ранија истраживања, видети, Ј. Корошец, Заштитно ископавање у Демир Капији 1948 године, Зборник Арх. музеја I, Скопје 1956, 90 и даље; Д. Вучковић — Тодоровић, Грчки гроб из Демир Капије, Старице Н. С. IX — X (1958—1959, 281 и даље; иста, Античка Демир Капија, Старице Н. С. XII) 1961, 229 и даље; Н. Петровић, Демир Капија — архитектонски налази на сектору „Манастир“, Старице Н. С. XII/1961, 217—228.

² В. Соколовска, Новија археолошка ископавања у Демир Капији, Старице Н. С. XXIV — XXV/1973—1974, 183 — 192.

³ Простор где су биле постављене сонде није био захваћен ископавањима 1950. — 1952. године.

⁴ Ј. Корошец, *op. cit.*, 90 — 105.

Проф. Корошец сматра да је сама насеобина захтевала и више лежеће пределе на Манастиру или Градини (како он назива овај локалитет) а можда чак и сам врх.

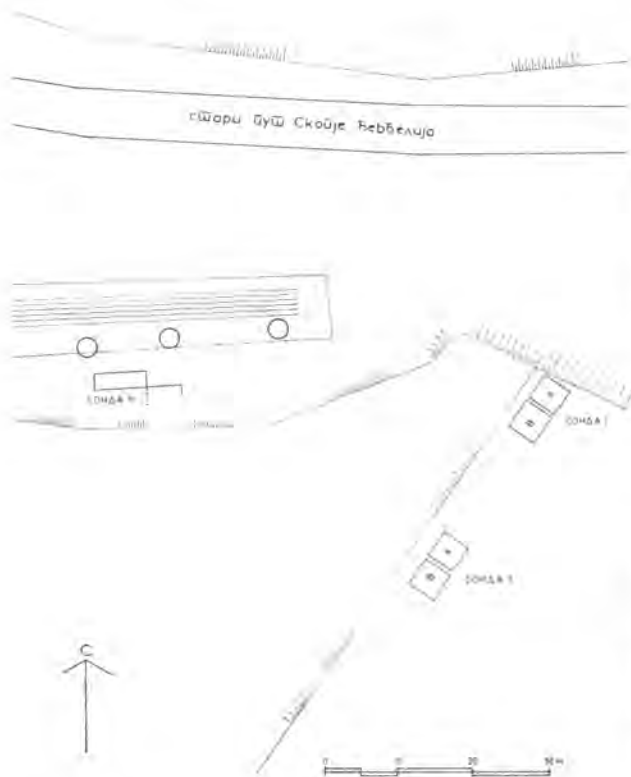
Наша ископавања на простору „иза кречана“ и на Манастиру пружила су оскудне резултате, но мора се напоменути да овде неће бити илустриран покретни антички материјал (керамика и други налази) јер је циљ овог истраживања био утврђивање праисторијског слоја.

У сонди I у оба блока природна стена се појавила на дубини од 1,60 m. Велика поремећеност слојева довела је до мешавине археолошког материјала из хеленистичког (претежно) и римског периода, мада се јављају и поједини примерци средњовековне керамике.

У сонди II, у блоку А, упркос поремећености слојева, дошло се до неких резултата. На дубини од 1,10 m наишло се на огњиште (Т. II, 1) са касно хеленистичком и римском керамиком, гаром, пршљенима и костима. На 1,30 m дубине откривен је доњи део питоса (Т. II, 2). У северном профилу, на овом нивоу, појавио се канал са туцаном циглом на дну (Т. II, 3). Керамика у овом слоју је хеленистичка, римска и понеки комад глеђосане средњовековне. У близини канала нађена је керамичка апликација у виду маске која највероватније представља Херакла са лављом кожом.

У сонди II, у блоку В, ишло се до здравице. На јужном профилу (сл. 2; Т. II, 4) могла се, донекле, пратити стратиграфија. На 0,80 m нађени су фрагменти рељефне керамике, израђиване путем калупљења, која представља каснију фазу мегарских чаша локалне производње, као и керамика римског периода и ређи примерци из средњег века. На 1 m дубине пронађен је жрвањ од камена. На око 1,60 m појавио се слој жуте тврде земље од око 0,10 m дебљине. Испод овог слоја нађена је такође керамика из античког периода. На 2 m јавио се слој шљун-

ка испод кога је земља била измешана са гаром све до здравце — природне стене. На 2,40 m дубине нађени су керамички фрагменти, аморфни и груби, налик на праисторијску керамику (Т. III). На 2,60 m дубине, уз јужни профил, откривен је већи керамички фрагмент од грубе, слабо печене глине и са много плеве, који је лежао директно на стени (Т. V, 2).

Сл. 1. — Сонде са сектора Манастир 1971. Fig. 1. — Tranchée du secteur de Manastir, 1971.

У сонди III, иза „оцака кречана“ све до дубине од 1,20 m керамика из хеленистичког и римског периода је измешана међусобом. У западном делу сонде појавио се слој од набијене земље са туцаном циглом и велики фрагменти црно глачане керамике. Испод ове дубине, све до 1,60m, јавља се керамика слична оној у сонди II — блок В испод слоја шљунка (Т. IV). У источном делу сонде III постављена је мања контролна сонда (2×1 m) којом је на дубини 2,20 m откривен слој од набијене, туцане цигле са много гара и без керамике. Испод овог нивоа земља је изразито жута, тврда и стерилна.

Занимљиво је овде напоменути да се у ископавањима античке некрополе у Демир Капији, код локалитета Болница, од 1972. до 1974., испод

нивоа грчких гробова, појавила на дубини од око 1,60 m груба керамика, слична оној са падине Манастира (Т. V, 1).

Керамички фрагменти из сонде са падине Манастира (Т. III) као и из сонде „иза кречана“ (Т. IV), иако аморфни, у многоме подсећају на енеолитско-ранобронзаноопску керамику. Томе у прилог би донекле говорило и положај локалитета. Наиме, жељезноопска насеља (градине) налазе се по правилу на узвишеним и утврђеним местима, што овде није случај.

У току истраживања у Демир Капији у 1948. години откривено је неколико случајних налаза из гробова који припадају жељезном добу.⁵ У једном скелетном гробу пронађена је наочараста фибула и две масивне гривне са укрштеним крајевима, сви веома оштећени. Ови предмети су карактеристични за жељезно доба II.⁶ О много значајнијем налазу из Будур Чифлука код Демир Капије писано је у више наврата.⁷ Налаз лучне фибуле либурнског типа ставља овај налаз у жељезно доба I (време Егејске сеобе) а по средњоевропској хронологији у хахштат В 1.⁸ У Демир Капији је откривено још неколико случајних налаза, који иду у касније време, жељезно доба III.⁹ Неколико фибула од сребра малоазијског типа откривено је на сектору „иза кречана“.¹⁰

Из овде изнетог се види да у Демир Капији треба са правом очекивати насеље из старијег жељезног доба. То се подудара са мишљењем проф. Корошца да поред насеља на Градини (од места „иза кречана“ до виших лежећих делова Манастира) постоје и друга насеља гвозденог доба судећи по случајно откривеним гробовима на разним местима у околини.¹¹ Он такође наводи да је на масиву клисуре, иза локалитета Манастир, на месту где се уздижу четири била спојена седлима, констатована праисторијска керамика. Насеље на овом вису је вероватно било фортификационог карактера.¹²

Керамички фрагменти из сонде са падине Манастира, као и из сонде „иза оцака кречана“ (Т. III, IV) наводе на помисао да би се на овом простору могло очекивати и насеље из енеолита — ране бронзе. Тешко је ипак донети дефинитиван закључак јер је падина Манастира изложена великим ерозијама па је свакако до-

⁵ Ibid., 103.

⁶ М. Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије II, Београд 1973, 474, 475.

⁷ Ј. Корошец, op. cit., 103—104.

⁸ Предисторијски култури во Македонија, Каталог изложбе, Штип 1971, 19.

⁹ Ј. Корошец, op. cit., 105.

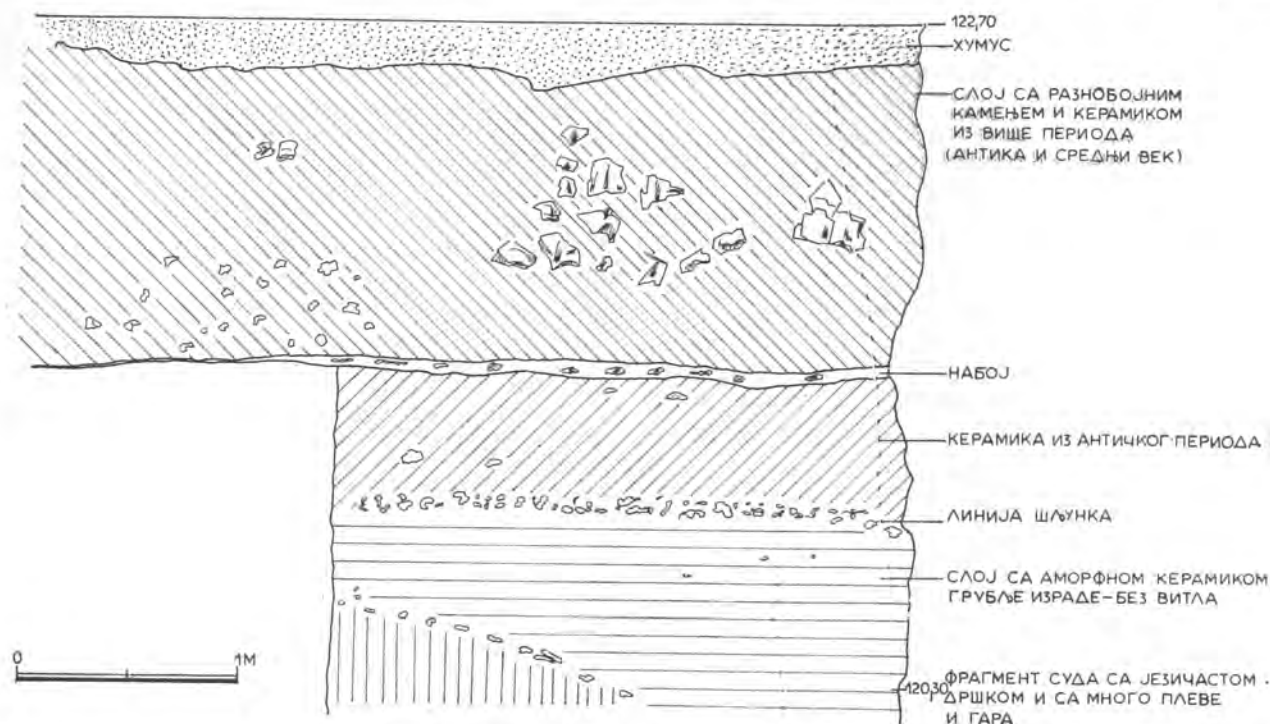
¹⁰ И. Микулчић, Накит класичног доба из Демир Капије, Старица, Н. С. XXI/1970, 135 и даље.

¹¹ Ј. Корошец, op. cit., 101.

¹² Ibid.

лазило до честих уништавања културних слојева с обзиром на тако велики интензитет живљења. Одговоре на та питања добили бисмо можда ископавањима много већих размера мада су падине Манастира и део „иза кречана“ такав терен који и уз веће захвате не би дао јаснију стратиграфију.

дана без малтера са истесаним квадерима — блоковима, правилно ређаним. Сличан начин зидања срећемо на Градишту над св. Еразмом код Охрида, као и код античког Метеона (Медуна) у Црној Гори. У Албанији, на Lissus-у (Љешу) такав начин зидања датује се у IV век с. е.¹⁵ У Несебру, И. Венедиков разликује у градњи два

Сл. 2. — Манастир. Јужни профил из сонде II, блок В. Fig. 2. — Manastir. Berme sud dans la tranchée II, secteur В.

Маркове Куле

На Марковим Кулама вршена су, у време ранијих ископавања у Демир Капији, премеравања од стране Невенке Петровић.¹³ Са северне и западне стране, где је прилаз био лакши, уочавају се јаки бедеми. Централни део — четвороугаона кула — налази се на најузвишенијем месту. Ова кула има три лепо очувана зида док се четврти само назире. На њен северни угао наставља се у западном правцу један бедем, док се други пружа од јужног угла у југозападном правцу. На 39 m од куле овај бедем се повија под правим углом ка северозападу где на 7 m даље нестаје у терену.¹⁴

Зидови четвороугаоне куле су сачувани до извесне висине док су остали потпуно порушени и виде се само као остаци темеља. Кула је зи-

начина: старији, типичан за V и почетак IV века — где су велики блокови постављени без икаквог реда а у унутрашњости зида је употребљен ломљен камен и блато, — и млађи, карактеристичан за хеленистичку епоху — где се велики камени квадери ређају у правилне редове.¹⁶

У 1974. години приступило се истраживању унутар четвороугаоне куле у циљу испитивања стратиграфије. Упркос неприступачности терена и великим каменим блоковима којима је кула била испуњена, постављена је једна сонда (сонда I) у северозападном углу куле (2×0,80 m). На дубини 0,60 m наишло се на аморфну керамику бледо окерасте боје. Уочено је да је кула са унутрашње стране облепљена малтером (Т. V, 3). На 1 m дубине наишло се, после

¹⁵ F. Prendi — K. Zheku, La ville illyrienne de Lissus, son origine et son système de fortifications, Iliria II, Tirana 1972, 239 — 268.

¹⁶ И. Венедиков, Разкопките и проблемите на нашето Черноморие, Археология VI/3, 1964, 49.

¹³ Н. Петровић, *op. cit.*, 225, сл. 15.

¹⁴ *Ibid.*, сл. 9.

уклањања огромних блокова камена, на коридиране ексерје а нешто ниже на лобању са мандибулом у распаданом стању. Цео скелет, оријентисан запад-исток, био је фрагментован али се могло закључити да је реч о млађој особи женског пола. У пределу око главе је карика од бронзе, купасто дугме, перле од мат стакла са неколико пужева. Нешто ниже откривене су три нарукнице од бронзе, мањег формата, од којих су две тракасте а једна шупља, округлог пресека (Т. VI). Терен око ногу скелета није било могуће открити због огромних блокова камена који су налегали на тај део. Негде испод 1 m ископавање је обустављено због појаве каменних блокова које је било немогуће уклонити. Примећено је да се малтер, којим је кула изнутра облепљена, наставља у дубину.

Сонда II (1×1 m) је постављена унутар правог угла где југозападни зид скреће ка северозападу. На дубини 0,40 m наишло се на ретке фрагменте аморфне керамике, као и у сонди I. На око 0,60 m дубине завршава се темељ зидова док се на око 0,90 m јавља природна стена.

Начин зидања је исти као у четвороугаоној кули.

Налази из гроба у кули уобичајени су за Словене. Гривне са отвореним, нешто проширеним крајевима, са урезаним орнаментима и утиснутим тачкама, могле би се датовати у IX—X век наше ере.¹⁷

Темељи куле, како је напоменуто, нису откривени. Према начину зидања, ова кула са комплексом бедема, могла би се приписати IV веку пре н. е., но очигледно је да је у касно римско време поново адаптирана и облепљена малтером. Гробни налаз у кули иде у прилог претпоставци да је овде у ранословенском периоду, у IX и X веку н. е., било гробље. У том случају мишљење да се град Просек, којим је господарио Стрез крајем XII и почетком XIII века н. е., ширио и на овај северни део масива на левој обали Вардара не би се могло прихватити са сигурношћу.

Радмила ПАШИЋ

¹⁷ B. Aleksova, Prosek — Demir Kapija, Skopje — Beograd 1966, 57 — 58.

FOUILLES PRÉHISTORIQUES À DEMIR KAPIJA

En 1971 ont été effectuées des fouilles de contrôle sur la localité Manastir et «derrière les chauffours». Le but de ces explorations était d'étudier la couche préhistorique. Sur les pentes de Manastir ont été ouvertes deux tranchées et près des cheminées des chauffours une troisième (plan I, Pl. I, fig. 1, 2).

Le professeur Korošec avait déjà exécuté en 1948 des fouilles à l'emplacement où se trouvent aujourd'hui les cheminées des chauffours. Il put constater là une couche préhistorique illyrienne qu'il attribua au site fortifié («gradina») de l'Âge du Fer.

Les fouilles de 1971 n'ont pas apporté des résultats remarquables. Cependant, on a réussi à découvrir une céramique grossière, presque amorphe, sous les couches bouleversées à contenu hellénistique, romain et médiéval, à la profondeur de plus de 2 m (pentes de Manastir, tranchée II, carré B). Cette céramique rappelle singulièrement les produits énéolithiques et ceux de l'Âge du Bronze Ancien. Elle a été trouvée sous la couche de gravier (Pl. III). Une céramique semblable a été reconnue dans la tranchée III, près des cheminées des chauffours, à la profondeur au-dessous de 1m20 (Pl. IV).

Étant donné que ce terrain était exposé à une forte érosion, suivie par la destruction des couches culturelles, la question de l'existence d'un site d'habitation de l'Énéolithique et de l'Âge du Bronze reste sans réponse définitive.

Au lieu dit Markove Kule, dans la partie la plus septentrionale du massif, à l'est du Vardar, des explorations ont été faites avec le but d'établir la

stratigraphie dans la tour carrée. La petite tranchée I a été ouverte dans un terrain difficilement accessible. On a pu constater, à la profondeur de 0m60, que la tour était enduite de mortier à l'intérieur (Pl. V, 3). La couche contenait une céramique amorphe de couleur ocre pâle. La tour était érigée de blocs de pierre régulièrement disposés (Pl. V, 3). Ce genre d'appareil est généralement daté au IVe siècle av.n.è. Une tombe à squelette a été découverte dans la tour quadrangulaire, à 1m de profondeur. L'inventaire de la tombe consistait de trois bracelets de bronze (Pl. VI), de perles en verre terne ou d'escargots, d'un bouton conique et d'un anneau de bronze. Les trouvailles appartiennent sans aucun doute à l'époque slave ancienne, datant du IXe et du Xe siècle.

Les fouilles dans la tranchée II n'ont pas donné de résultats significatifs.

D'après son appareil, la tour quadrangulaire pourrait être attribuée au IVe siècle av.n.è. Il est évident qu'elle a été enduite de mortier à l'époque romaine tardive. Les trouvailles funéraires de la tombe vont en faveur de la supposition selon laquelle la tour aurait abrité un cimetière pendant l'époque slave ancienne. Il est également permis de croire que ces parties les plus septentrionales du massif, à l'est du Vardar, ne faisaient par partie du territoire de la ville de Prosek, dont Strez était le maître à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle.

Radmila PASIĆ

1

2

Т. I. — Демир Капија. 1. Падине Манастира и „иза кречана“. — 2. „Иза кречана“.
Pl. I. — Demir Kapija. 1. Pentes de Manastir et localité »derrière le chauffour«. 2. Localité »derrière le chauffour«.

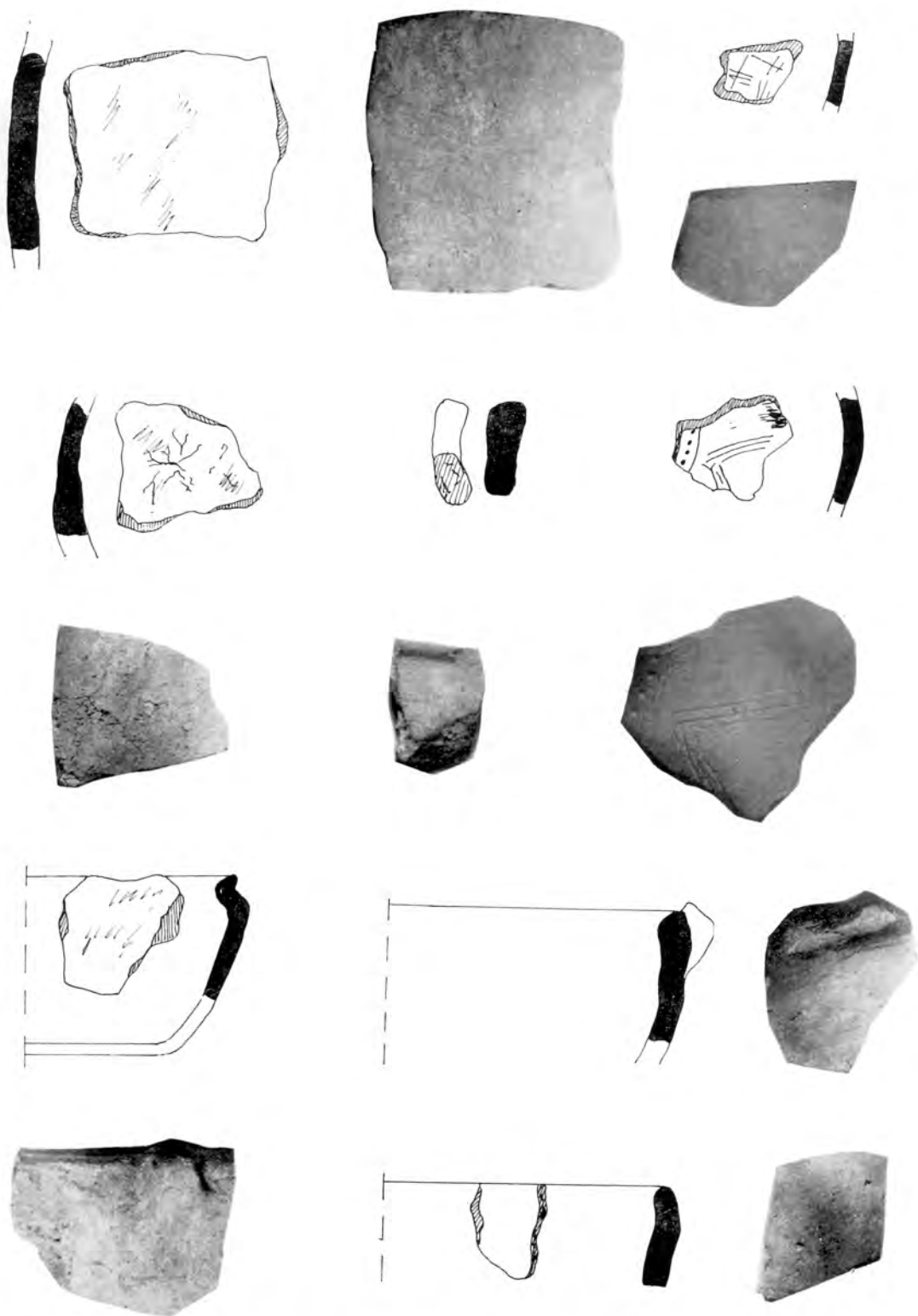

1 2

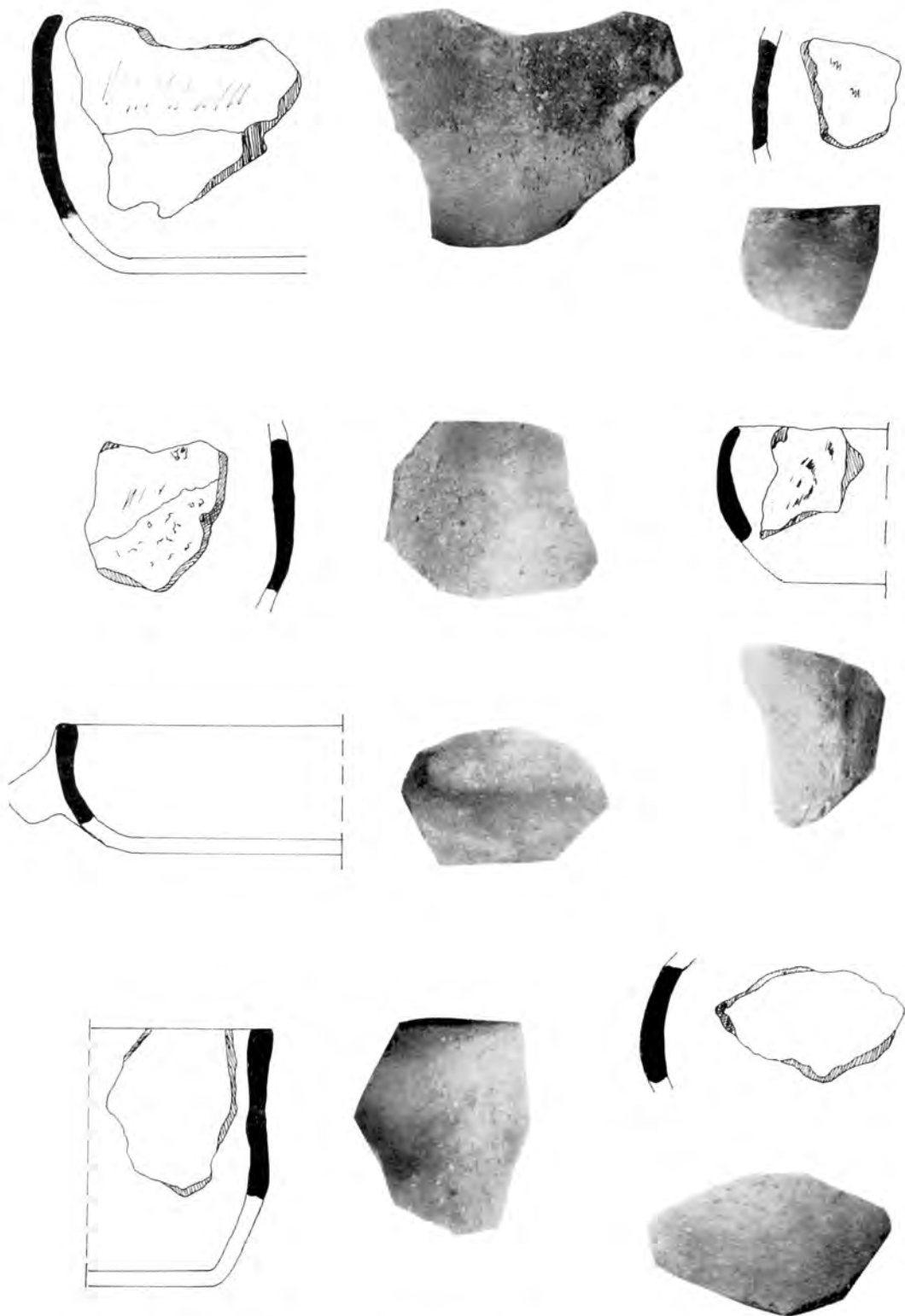

3 4

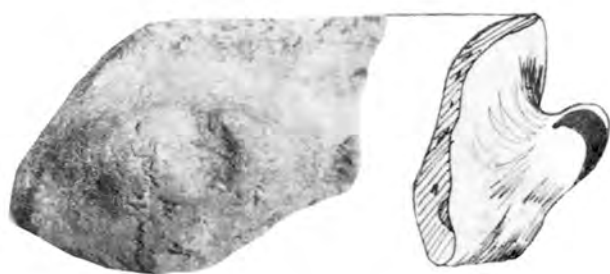
Т. II. Демир Капија, Манастир. 1. Огњиште из сонде II, блок А. — 2. Део питоса из сонде II, блок А.
 — 3. Канал из сонде II, блок А. — 4. Јужни профил из сонде II, блок В.
 Pl. II. — Demir Kapija. Manastir. 1. Foyer dans la tranchée II, secteur A. — 2. Fragment de pithos de la
 tranchée II, secteur A. — 3. Canal dans la tranchée II, secteur A. — 4. Berme sud dans la tranchée II,
 secteur B.

Т. III. — Демир Капија. Манастир. Керамички фрагменти испод линије шљунка у сонди II, блок В.
Pl. III. — Demir Kapija. Manastir. Tessons au-dessous du niveau de gravier dans la tranchée II, secteur B.

Т. IV. — „Иза кречана“. Керамички фрагменти из сонде III.
Pl. IV. — Localité »derrière le chaufour«. Tessons de la tranchée III.

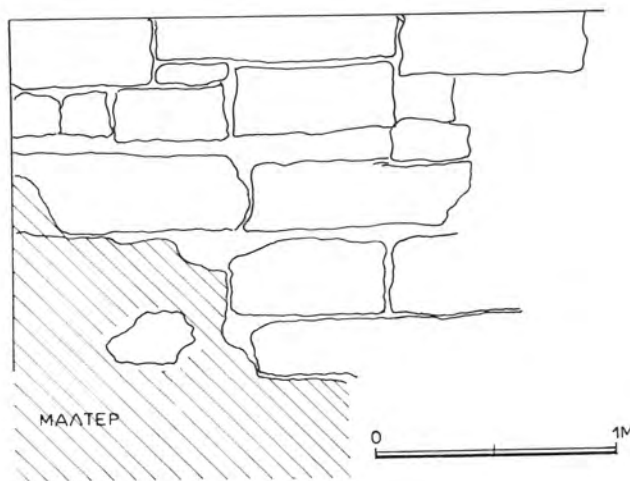
2

1

3

4

Т. V. — Демир Капија. 1. Сектор Болница, керамички фрагменти испод нивоа грчких гробова. — 2. Манастир. Фрагмент суда из сонде II, блок В. — 3. Маркове Куле. Унутрашњи изглед четвороугаоне куле, сонда I. Pl. V. — Демир Капија. 1. Сектор de l'Hôpital, tessons sous le niveau des tombes grecques. — 2. Manastir. Fragment de vase de la tranchée II, secteur B. — 3. Markove Kule. Vue intérieure de la tour rectangulaire, tranchée I.

Т. VI. — Маркове Куле. Налази из гроба у четвороугаоној кули.
 Pl. VI. — Markove Kule. Trouvailles provenant de la tombe dans la tour quadrangulaire.

Југословенско - француска истраживања Сирмијума 1974. године

Југословенско-француска сарадња је с успехом настављена и 1974. г. и извештај представља резултате добијене новим истраживањима на овом локалитету.¹ Већ и пре дефинитивне публације, коју треба очекивати после кампање 1975. г. где ће се на основу анализе статистичких података јасније сагледати тачан однос материјала и његова сигурнија интерпретација, може сада да се да једна претходна интерпретација локалитета.

Ископавања 1973. г. била су посвећена истраживању једног дела грађевине А и слободног простора северно од грађевине (сл. 1). Ове године настављено је с истраживањем у овом оквиру.

Посебна пажња је обраћена на слободни део северно од грађевине А где је на крају кампање 1973. г. у северном профилу констатован део зида, тако да су ископавања проширена да би се зид испитао и утврдила његова веза с грађевином А. Поред тога било је потребно да се прецизира стратиграфија овог дела до нивоа IV в., која је, иако врло јасна, била донекле поремећена великим јамама из каснијег периода. Осим тога било је потребно да се утврди стратиграфија нижа од нивоа IV в. и отворена је дубља сонда уз северни зид грађевине А.

Код грађевине А рад је концентрисан на просторије северно и јужно од централног дворишта, посебно на просторије 12 и 13 северног дела. У претходној кампањи је у отвореном делу просторије 12 уочен траг пода тако да је ове године требало да се установи прецизна стратиграфија ове просторије и да се упореди са стратиграфијом у просторији 13.

С друге стране, дубља сонда ископана јужно од зида IV помогла би конфронтацији стратиграфије с оном начињеном у слободном делу северно од зида.

На јужној страни дворишта било је предвиђено да се фиксира и потпуно испита бар једна просторија јужног низа и да се потврди да ли је јужни зид просторија у исто време и јужни бедем града.

Југословенско-француска екипа је током јула и августа 1974. г.² испунила предвиђени план и углавном, резултати постигнути у овој кампањи потврђују и употпуњују оне из 1973. г.

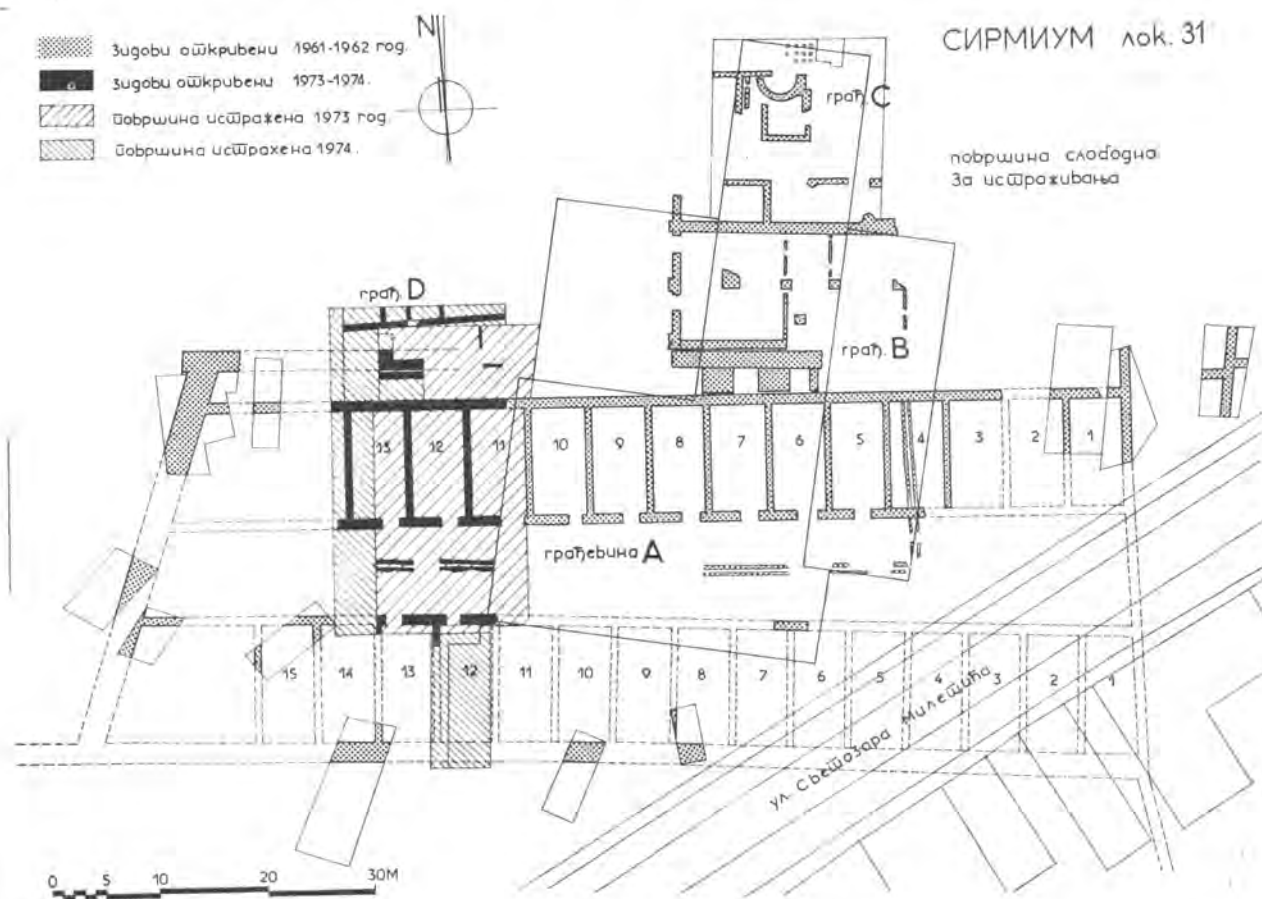
1. — Простор северно од грађевине А

Током ископавања потпуно је откривен зид XV, чији је део констатован у северном профилу 1973. г., тако да је сада тачно ограничен простор између ове грађевине и грађевине А (сл. 2).

Хипотеза изнета 1973. г. да је овај зид бедем града из III в. није могла да се одржи. Зид ширине 70 см грађен је од опека везаних малтером и боље је очуван једино у средњем делу (сл. 3). Он с јужне стране затвара низ просторија које су загреване (о чему говоре суспензуре хипокауста) (сл. 4). Испред њега су откривени 1973. г. остаци префурнијума, боље испитани ове године. Тиме се делимично објашњава функци-

¹ За кампању 1973. г. види извештај: Археолошка истраживања у Сирмијуму I; претходни извештај, MEFRA, 1974, I, 639 и д.

² Радови на локалитету су трајали од 20. јула до 1. септембра 1974. г. Руководиоци ископавања су били В. Поповић и Н. Дивал, а после његовог одласка Ф. Барат и Ж. Гунјон. Учествовали су: Ф. Барат, М. Ф. Бриге, С. Дикру, Ж. Гунјон, К. Мецгер, Л. Трбуховић и М. Васић, руководиоци сектора; архитекте С. Коњовић и М. Јеремић; П. Милошевић и Р. Прица који су водили инвентар; П. Поповић, студент археологије.

Сл. 1. — План ситуације грађевина А, В и С и ископаване зоне 1973. и 1974., као и оне која ће бити копане у 1975. г. Fig. 1. — Plan d'ensemble des bâtiments A, B et C, surface explorée en 1973—1974 et surface destinée à la fouille en 1975.

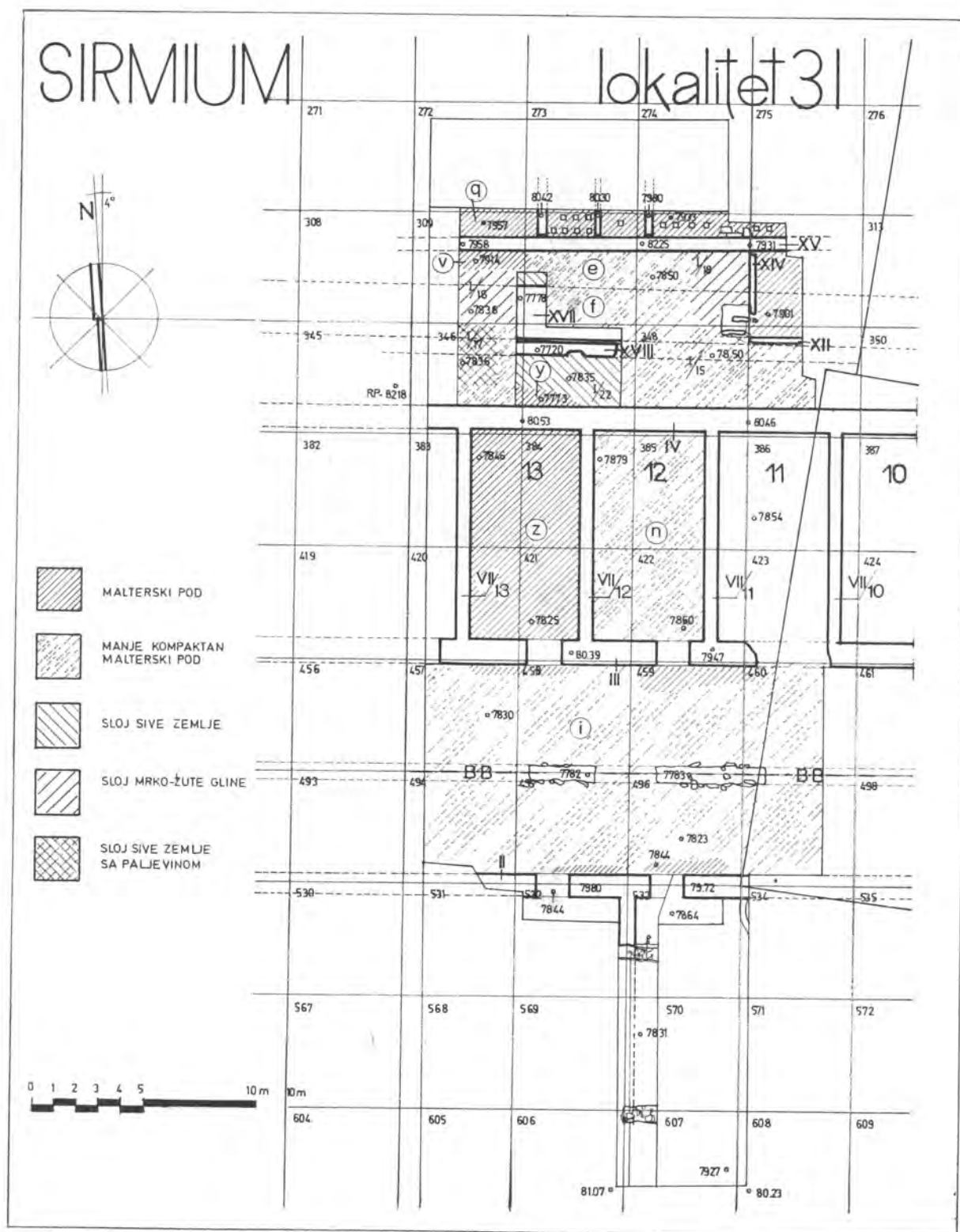
ја слободног простора између две грађевине као дела за постројење грејања грађевине чију је намену за сада тешко дефинисати.

Стратиграфија допушта да се време градње ове зграде стави у IV в. (сл. 5). Може да се констатује да је током постојања имала неколико преправки, од којих је свакако најважнија преправка средишњег дела зида XV, вероватно рађена после велике поплаве која је захватила и префурнијум. Значајан слој рушевина (сл. 3 и 6) који је формиран од истих опека као и просторије с хипокаустом, био је покривен дебелим слојем речне глине која се налази на целом сектору. Слој глине може да се датије у крај IV в. упоређујући га с аналогним слојем у грађевини А.

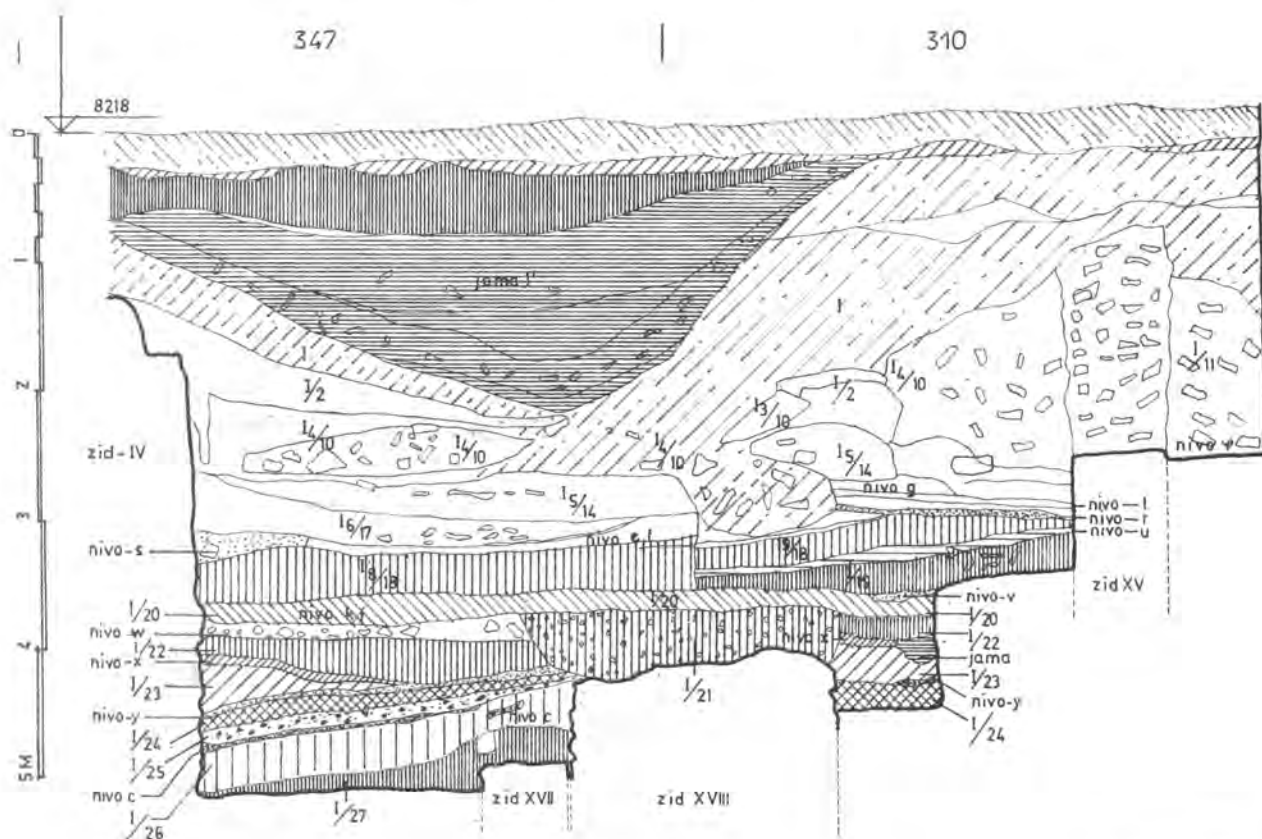
Реконструкција је савршено јасна делимично у темељној зони, а делом у првим редовима опека (сл. 7, 8). Друге преправке су видљиве у унутрашњости просторија где је преграђена је-

дна већа просторија на два дела. Том преградњом је и сужен улаз на зиду XV (сл. 8).

Овим ископавањем је добијена прилично заокружена слика нивоа IV в. у овом делу. Јасно се опажају благе терасе од севера ка југу — ка Сави, тако да је у овом комплексу двориште било на средњем нивоу, грађевина с хипокаустом за око 80 см до 1 m виша, а грађевина А за око 40 см нижа. Двориште је играло улогу спојнице ове две грађевине које су коегзистирале током IV в. (мада у овом моменту још не може да се прецизира њихова међусобна хронологија) и делом је служило, како је напоменуто, за потребе грејања северне грађевине, а делом и као помоћно двориште грађевине А. О томе говори касније зазидан отвор на зиду IV (сл. 9). Тиме се поставља питање односа ове две грађевине, на које још не може да се да задовољавајући одговор. Ни дубља сонда која је ископавана северно од зида IV није могла да

Сл. 2. — План локалитета с последњом „ситуацијом” ископавања. Fig. 2. — Plan de la localité avec le dernier état des fouilles.

Сл. 5. — Западни профил квадрата 310 и 347. Fig. 5. — Le profil ouest dans les carrés 310 et 347.

помогне у решавању овог проблема, али је до-некле осветлила настанак дворишта и грабе-вине А.

Ископавањем сонде откривен је на коти 77, 68 масиван зид (ширине 2 m), оријентисан исток-запад. Нађени су остаци првих редова те-меља, рађени од великих облутака везаних мал-тером. Ово би били несумњиво остаци градског бедема III в., који је потврђен сондама на запа-ду, а откривен је добро очуван у току ископа-вања пре изградње хотела. У том делу је службио као зид грабеvine В фланкиран с два масивна контрафора (сл. 1). У овом делу бедем је зарав-њен све до нивоа темеља (сл. 10), у време ства-рања дворишта IV в. Профил (сл. 5) јасно пока-зује испод слојева насипа IV в. слој настао од шута бедема III в. (сл. 11) и испод малтерне подлоге зида IV слојеве с јасним падом према југу, који можда прате пад старог валума испред бедема (сл. 12).

Валум није био укопан у здравницу. Слој жу-те глине који је вероватно његово дно, прекри-ва остатке зида исте фактуре као претходни бедем који се прислања уз овај старији. Овај

зид је свакако старији од бедема III в., али га је тешко датовати јер се на коти 76,90 (односно на дубини 5,28 m од данашњег нивоа терена) појављује подземна вода. Може само да се закључи да је то старија фаза бедема, мада су ископавања у северном делу града показала да је првобитни бедем рађен од дрвених палисада.

2. — Грабевина А (сл. 1)

Током кампање 1973. г. није могао да буде испитан ниво првобитне употребе грабеvine на читавој површини. Стога је главни напор у 1974. г. био да се боље испита најстарији део гра-беvine. Нажалост слаба очуваност појединих де-лова грабеvine није дозвољавала да се у потпу-ности реализује овај пројект.

У просторијама 11 и 12 северно од дворишта, које су ископане у претходној кампањи, стра-тиграфија је поремећена средњовековним и мо-дерним слојевима.

Слој жуте глине, констатован у свим просто-ријама, потврђује поплаву Саве и може да се

датује према новцу који је нађен у већој количини у крај IV в. На њему се често налази на трагове интензивног пожара, који је оштетио и слојеве IV в. који су испод њега.

Под од беличастог малтера добро очуван у просторији 13 (сл. 13), констатован је и у другим просторијама. У просторији 11 је скоро савим нестао, осим танке траке на северу; у просторији 12 је доста оштећен, али су ископавања показала да он представља подлогу за поплочање од опека и облутака.

Проучавање просторије 13 је потврдило и прецизирало податке добијене ископавањем просторија 11 и 12. Ова просторија није била у употреби ни после пада града, ни у време средњег века или у новије време. Зидови просторије су много боље очувани него код претходних просторија и она је била испуњена сопственим шутом.

И у овој просторији је констатован слој поплаве који јасно дели два периода:

а) изнад њега је слој шута од грађевине: опеке, црепови и камен. Концентрација шута у северном делу просторије сведочи о већој висини зида на тој страни и изгледа да потврђује хипотезу да је кров био нагнут према централном дворишту. Велика количина фрагмената амфора, од којих су неке с бојеним натписима на грчком, била је помешана са слојем шута. Овај слој би вероватно могао да се датује у рановизантијски период.

б) испод слоја поплаве налазе се подови IV в.: поменути ниво малтера и на нижој коти, под од врло тврдог бетона (сл. 14) који је одлично очуван и одговара првим редовима камена и опека непосредно изнад темељне зоне.

Археолошки слој између ова два нивоа је танак, без много материјала, а слој поплаве прелази непосредно преко млаћег пода.

Дубља сонда копана у просторији 13 испод пода од бетона допуњава и потврђује податке

сонде копане северно од зида IV. Темљеви попречних зидова просторије су урађени на исти начин као и они зида IV, дубоко су укопани (око 1 m), а археолошки слојеви који се налазе изнад нивоа подземне воде су аналогни слојевима између бедема III в. и зида IV.

Историја изградње зграде А може да се реконструира с доста сигурности. На падини према Сави, испред заравњеног бедема III в., подигнута је почетком IV в. грађевина А која је била доста оштећена крајем века, али поново употребљена у византијском периоду.

Током следеће кампање потребно је да се установи ситуација јужних просторија. Сонда у просторији 12 у овом низу показала је да је грађевина у јужном делу била више оштећена него на северу и употребљена је у средњем веку. Биће занимљиво да се утврди да ли је већ у антици јужни део делимично уништен.

Првобитно претпостављена симетрија северног и јужног дела није доказана и сада изгледа да постоји већа неправилност у постављању просторија. Једино ископавање на већем делу јужних просторија помоћи ће да се начини прецизан план, као и да се већим бројем сонди на западу установи спољни улаз у грађевину.

Исто тако биће потребно да се установи тајан однос између бедема III в. и јужног бедема IV в., за који се претпоставља да је био јужни зид грађевине А. Тиме ће се и грађевина А поставити у сигурније оквире у топографији Сирмијума.*

Руководиоци ископавања:

Бурђе БОШКОВИЋ

Pierre GROS

Noël DUVAL

Владислав ПОПОВИЋ

* Извештај саставио Милоје ВАСИЋ.

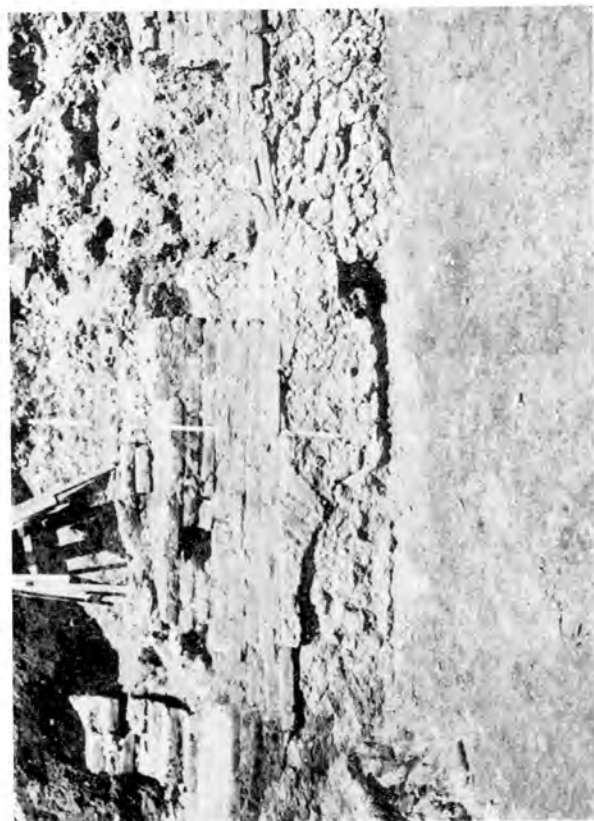
RECHERCHES FRANCO-YOUGOSLAVES À SIRMIMUM EN 1974

Un rapport en français, signé par François Baratte et Jean Guyon (fouilles sous la direction de Djurdje Bošković, Noël Duval, Pierre Gros et Vla-

dislav Popović), est paru dans les «Mélanges de l'Ecole Française de Rome», Antiquité, Tome 87, 1975 — 1, pp. 397—411.

Сл. 3. — Средишњи део зида XV. Сл. 4. — Изглед просторија са хипокаустом, зида XV и префурнијума. Сл. 6. — Шут од опека уз зид XV (слој I₁₃).
 Fig. 3. — Partie centrale du mur XV. Fig. 4. — Vue des pièces à hypocauste, du mur XV et du praefurnium. Fig. 6. — Débris de briques près du mur XV (couche I₁₃).

Сл. 7. — Детаљ зида XV са изгледом поправке зида. Сл. 8. — Детаљ зида XV — улаз и преправке зида и улаза. Сл. 9. — Детаљ зида IV са северне стране — зазидан улаз просторије 13. Сл. 10. — Бедем III века (зид XVII) и зид XVIII који га фланкира.
 Fig. 7. — Détail du mur XV avec réparations. Fig. 8. — Détail du mur XV — entrée et remaniements du mur et de l'entrée.
 Fig. 9. — Détail du mur IV, vu du nord: accès bouché de la pièces 13. Fig. 10. — Rempart du IIIe siècle (mur XVII) flanqué du mur XVIII.

Са. 11. — Слој шута бедема III в. Са. 12. — Слојеви испод нивоа IV в. који прате валум. Са. 13. — Маатерни под у просторији 13. Са. 14. — Бетонски под (ниво z) у просторији 13.
 Fig. 11. — Déblai du rempart du IIIe siècle. Fig. 12. — Couches au-dessous du niveau du IVe siècle accompagnant le vallum.
 Fig. 13. — Sol en mortier compact (niveau z) dans la pièce 13.
 Fig. 14. — Sol en mortier compact (niveau z) dans la pièce 13.

Хемијски састав бронзаног новца кованог у римским царским ковницама у IV веку

Током IV века, у већем броју римских царских ковница кован је новац од бакра и његових легура. Легуре тог новца, углавном сложене бронзе, садржале су и по 5—6 елемената. Колико је познато,¹ у време Константина I, 17 ковница било је ангажовано на ковању ове врсте новца.

Римска држава била је колосалних размера. Стога се поставља питање да ли је у оно време било могуће да се у свим деловима те огромне земље кује новац приближно истог састава легуре. Тим пре, што су вероватно за израду легура коришћене руде из локалних лежишта. Наша досадања испитивања састава легура новца кованог у локалним ковницама I—III века показала су да је састав легура новца често зависио од ковнице у којој је кован.

Досад је, у неколико наврата, вршено испитивање састава бронзаног новца кованог у неким ковницама IV века. И то како анализирање комплетног састава,² тако и анализирање само садржаја сребра.³

У овом раду приказаћемо резултате анализирања састава легура бронзаног новца кованог у практично свим ковницама тога доба.⁴ Добити резултати треба да одговоре на два питања:

- да ли су легуре из којих је кован новац у царским ковницама у периоду од 300—350. године једнаке међу собом — у границама могућности античке технологије,
- да ли сребро и калај — два врло значајна састојка бронзаног новца — „нестају” из легура истовремено у свим ковницама.

За анализирање примерака коришћена је рентгенска флуоросцентна метода. Она обезбеђује да не долази ни до најмањег оштећења примерака за време анализе. Употребљен је Филипсов рентгенски генератор PW 1010, Бертолдов хоризонтални гониометар са спектрометарским додатком за флуоресцентну анализу, рентгенска цев са W-анодом ($V=46\text{ kV}$, $I=20\text{ mA}$), анализирајући кристал од LiF, сцинтилациони бројач и аутоматски писач.

Анализирани примерци новца садрже елементе чије концентрације су изнад 1—2% и које називамо „главни саставни елементи легуре”. Они су у њу намерно стављени. Поред њих садрже и елементе назване „примесе” (нечистоће), чије концентрације у легури су од 0,1% до 1—2%. Они су у легуру доспели случајно, услед недовољног пречишћавања руде. У анализираним примерцима идентификовано је углавном 6 хемијских елемената: То су: бакар (Cu), калај (Sn), олово (Pb), сребро (Ag), цинк (Zn) и антимон (Sb).

Анализа главних саставних елемената била је квалитативна и полуквантитативна, а анализа примеса полуквантитативна. Идентификовање елемената у примерцима (квалитативна анализа) вршено је упоређивањем са примерцима познатог састава. Полуквантитативно одређивање вршено је упоређивањем са стандардним примерцима, са познатим концентрацијама елемената у легури.

¹ Edited by C. H. V. Sutherland, R. A. Carson, *The Roman Imperial Coinage*, vol. VII: Constantine and Licinius (By Patrick M. Bruun), London 1966, Appendix II.

² Ibid., L. H. Cope, *The Metallurgical Analysis of Roman Imperial Silver and Aes Coinage*, in *Methods of Chemical and Metallurgical Investigation of Ancient Coinage*, London 1972, 4 — 47.

³ A. Ravetz, *Neutron Activation Analysis of Silver in some Late Copper Coins*, *Archaeometry* 6 (1963), 46—55.

⁴ Уп. напомену 1.

Сви анализирани примерци новца припадају Музеју Срема у Сремској Митровици, сем двадесетак примерака кованих у Сирмијуму — који су из збирке Народног музеја у Београду.⁵ Годишње односно периоди ковања новца појединих владара узети су из рада, који је сада у штампи.⁶

Добијени резултати

Комплетни подаци одређивања састава легура анализираних новца приказани су у табели 1.

Није анализиран једнак број примерака из свих ковница и свих периода ковања. Један од узрока је недостатак довољног броја примерака (нарочито из западних ковница), чије је време ковања довољно прецизно одређено. Други, можда важнији узрок, је чињеница да су неке од ковница биле дуже или краће време затворене.

Анализа резултата и закључци

Табела 1 је прилично сложена за вршење упоредне анализе састава легура по ковницама. Она служи као документациони материјал. Из ње се могу саставити табеле у којима би био употребљен хемијски састав легура са периодом ковања или владаром за кога је новац кован. И то за сваку ковницу посебно, за коју је анализиран довољан број примерака. За сврхе овог рада било је довољно саставити једну табелу (табела 2). У њој је приказана зависност хемијског састава легура од периода ковања и то за све ковнице заједно. Хемијски састав се односи само на „главне саставне елементе“ (изузевши Zn , који је нетипичан за новац IV века), јер су примесе за ове сврхе од мањег значаја. Овако једноставна табела омогућава лако извођење главних закључака.

Јасно се уочавају три „периода“, ковања, ако се посматрају хемијски састави. Први период обухвата прве четири деценије IV века. Други период обухвата петнаестак година, од 340—355. приближно. Трећи период обухвата време од око 355. године па од краја анализираних периода.

Први период омогућава да се одговори на прво питање постављено у уводу. Од 223 анализираних примерка кована од 293—341. године, све-

га 11 (заокружени бројеви у табели 2) не садрже Ag . То је одступање од око 5%, што је за услове античке технологије сасвим толерантно. Остали примерци су углавном састава $CuSnPbAg$ (75%) или $CuSnAg$ (25%). Међусе се разликују само по томе што једни имају више а други мање Pb . У IV веку знатније варијације олова у легури су нормална појава.

На прво питање се, дакле, може одговорити: у прве четири деценије — са гледишта античке технологије — у свим анализираним ковницама кован је бронзани новац од практично једнаких легура.

Промене у саставу легура почињу да се уочавају почетком пете деценије и изразите су у току петнаестак година. У том периоду се смањује број примерака у којима има Ag са концентрацијама изнад 1—2%. Крајем тог периода (око 355. године) концентрације Ag у примерцима сведене су на ниво случајних примеса. Овај период је карактеристичан по томе што у њему имамо и примерака са сребром ($CuSnPbAg$) и примерака без њега ($CuSnPb$, $CuPb$, Cu).

Трећи период почиње око 355. године и траје до краја анализираних периода ковања. У том периоду сребра нема, боље речено има га само као случајних примеса — приближно 0,1—0,3%. Свега су нађена три примерка изузетка, од 79 анализираних. То чини око 3%, што је више него толерантно. Примерака са калајем има релативно мало (приближно трећина анализираних), али их ипак има. Анализирање новца кованог у Сирмијуму,⁷ показало је да тамо није нађен калај у легури после 355—360. године. Анализа новца из Сисције⁸ и Тесалоники⁹ дала је резултате који одговарају резултатима нађеним у овом раду.

На основу добијених резултата може се, дакле, одговорити и на друго питање, постављено у уводу. У новцу кованом у свим испитиваним ковницама IV века сребра нестаје практично истовремено — у периоду од петнаестак година, средином века. Калаја има све до краја анализираних периода ковања, али је примерака који садрже Sn , све мање. Изузетак од тога представља новац кован у Сирмијуму.

Војислав СИМИЋ

⁵ Аутор захваљује Музеју Срема и Др В. Поповићу за примерке стављене на располагање за потребе овог рада.

⁶ Аутор захваљује Ch. V. Nixon-у на подацима о годинама ковања употребљених примерака, стављених на располагање за потребе овог рада, пре њиховог објављивања.

⁷ V. Simić, A Chemical Analysis of Copper and Bronze Coins from the Roman Imperial Mint at Sirmium, Sirmium IV (у штампи).

⁸ В. Симић, О бронзаном новцу кованом у Сисцији — анализа хемијског састава легура (у припреми за штампу).

⁹ Ibid.

CHEMICAL COMPOSITION OF BRONZE COINS FROM FOURTH CENTURY ROMAN IMPERIAL MINTS

Throughout the fourth century a great many Roman imperial mints produced coins of copper and copper alloys. The alloys used, generally complex bronze alloys, contained 5 to 0 elements. At the time of Constantine I seventeen mints are known¹ to have been engaged in minting these coins.

The Roman Empire was of such colossal proportions that the question arises of whether it was possible at that time for coins of approximately the same alloy composition to be minted in all parts of the state. This is all the more open to question inasmuch as the alloys were made from local ore deposits. Our earlier investigations of the alloy content of coins struck in local mints in the first to third centuries have shown that the alloy content of the coins often varied according to the mint.

Several investigations have been made to date of the composition of bronze coins produced in certain mints in the fourth century. Analyses have been made of the total content^{2,3} and of the silver content alone.⁴

In this paper we shall present the results of an analysis of the alloy content of bronze coins produced by practically all the mints of the period.¹ The results obtained are to provide answers to two questions:

- Within the limits of the technology of the period, was the same alloy content used for all coins produced by imperial mints between 300 and 350?
- Did silver and tin — two very significant ingredients of bronze coinage — «disappear» from the alloys simultaneously at all mints?

We used the X-ray fluorescent method to analyze the specimens. This method eliminates the slightest damage of the specimens during analysis. We used a Philips PW 1010 X-ray generator and a Berthold horizontal goniometer, with a spectrometer attachment for fluorescent analysis, an X-ray tube with W-anode ($V=46$ kV, $I=20$ mA), a crystal of LiF, a scintillation counter, and automatic recorder.

The coins analyzed contain elements in concentrations above 1–2%, which we term «main components of the alloy». These were intentionally included in the alloy. There are other elements we term «impurities», with concentrations in the alloy from 0.1% to 1–2%. These got into the alloy accidentally, due to inadequate refining of the ore. Six main chemical elements were identified in the analyzed coins: copper (Cu), tin (Sn), lead (Pb), silver (Ag), zinc (Zn), and antimony (Sb).

We performed qualitative and semi-quantitative analysis on the main constituent elements and semi-quantitative analysis on the impurities. Identification of the elements in the coins (qualitative analysis) was made by comparison with coins of known content. Semi-quantitative analysis was made by comparison with standard specimens with known concentrations of elements in the alloy.

All the analyzed coins belong to the Srem Museum in Sremska Mitrovica except for twenty specimens minted in Sirmium which are from the col-

lection of the Narodni Muzej in Belgrade.⁵ The year or period when coins of particular rulers were minted was taken from a paper currently in press.⁶

Experimental Results

Complete data on the established alloy content of the coins analyzed are shown in Table 1.

We did not analyze an equal number of specimens from all mints and all minting periods. One of the reasons for this was an insufficient number of specimens (particularly from the western mints) whose minting data was determined with sufficient precision. A second, perhaps more important reason, was the fact that some of the mints were closed for various periods of time.

Analysis of Results and Conclusions

Table 1 is too complicated to permit a comparison of the analysis of alloy contents by mints. It serves primarily as documentary material. It may be used to compile a crosstabulation of the chemical composition of alloys with the minting period or ruler for whom the coin was struck, treating separately each mint from which a sufficient number of coins was analyzed. It was sufficient for the purposes of this paper to compile a single table (Table 2). This correlates the minting period with the chemical composition of the alloy for all mints taken together. The chemical composition indicates only the «main composite elements» (excluding Zn, which was atypical of fourth-century coins), since for our purposes impurities are less significant. Our simplified table facilitates the drawing of central conclusions.

Three minting «periods» are easily distinguished by reviewing the chemical composition. The first period encompasses the first four decades of the fourth century. The second period lasted fifteen years, approximately from 340 to 355. The third period extends from approximately 355 to the end of the period under study.

The first period provides an answer to the first question posed in the introduction. Only 11 coins (circled numbers in Table 2) of the 223 analyzed specimens minted between 293 and 341 contain no Ag. This represents a deviation of about 5% which is quite tolerable given the conditions of classical technology. The composition of the other specimens is either CuSnPbAg (75%) or CuSnAg (25%). The difference among them is merely in the varying amount of Pb. In the fourth century a significant variation of lead in alloys was a normal phenomenon.

In response to the first question then, our answer would be that given the limits of classical technology, the bronze coins produced in all the analyzed mints were of virtually the same alloy in the first four decades of the fourth century.

Variations in the composition of alloys begin to appear in 340 and are pronounced in the ensuing fifteen years. In this period there are fewer coins containing Ag in concentrations greater than 1–2%.

At the end of this period (about 355), concentrations of Ag in the specimens falls to a level of accidental impurities. A characteristic of this period is that there are specimens with silver (CuSnPbAg) and specimens without silver (CuSnPb, CuPb, Cu).

The third period begins about 355 and lasts to the end of the minting period analyzed. In this third period silver practically disappears being present merely as an accidental impurity (approximately 0.1–0.3%). There are only three exceptions among the 79 specimens analyzed, well within the limits of toleration. There are relatively few coins containing tin (approximately one third of the analyzed specimens), yet there are such specimens. Analysis of

coins minted at Sirmium⁷ showed that tin was not found in the alloy after 355–360. Analysis of coins from Siscia⁸ and Thessalonika⁹ yielded findings that agree with the findings established here.

The analysis thus permits an answer to the second question posed in the introduction. Silver disappeared practically simultaneously from the coins struck in all investigated mints in the fourth century, in a period of fifteen years in mid-century. Tin is found throughout the analyzed period of minting, but there is a decreasing number of specimens with Sn. The coins minted at Sirmium represent an exception to this.

Vojislav SIMIĆ

Table 1:

Chemical composition of bronze coins from fourth century Roman Imperial Mints (Coin Number, Catalog number, Minting year, Mint, Ruler, Diameter of coin (mm), Coin reference in RIC and RL, Chemical composition).

Table 2:

Relationship between minting period and chemical composition of bronze coins from fourth century Roman Imperial Mints (Minting year, Chemical composition, Number of analysed examples, Total).

Табела 1: ХЕМИЈСКИ САСТАВ БРОНЗАНОГ НОВЦА КОВАНОГ У РИМСКИМ ЦАРСКИМ КОВНИЦАМА У IV ВЕКУ

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. <i>RIC VI</i>	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
293—309												
1.	1—802	304—305	Ticinum	Ch	—	286, № 48a	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
2.	4—27	304—305	Ticinum	M	29	286, № 475	Cu	Sn	Pb	+	—	—
3.	Sl—1136	300—303	Roma	D	26,5	361, № 3	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
4.	2—577	293—306	Aquileia	Cs I	17	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
5.	4—98	ca 301	„	M	25,5	315, № 316	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
6.	2—118	301	Siscia	D	29	469, № 134a	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
7.	Sl—276	305—306	„	MD	20	475, № I 706	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
8.	Sl—11	309—310	„	L	24,5	479, 198b	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
9.	2—95	307—308	Serdica	G	28	499, № 35	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
10.	3—2	308—310	Nicomedia	M	25	562, № 55	Cu	Sn	+	Ag	—	—
11.	1—389	308—309	Cyzicus	G	25,5	587, № 47	Cu	Sn	Pb	+	+	—
12.	2—504	308—309	„	MD	26	587, № 49	Cu	Sn	+	+	Zn	—
13.	1—617	ca 300	Alexandria	M	25,5	665, № 306	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. RIC VII	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
310—319						VI 222, 813 ⁴						
1.	Sl—1099	310—315	Trier	C I	23,5	168, 41/42	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
2.	Sl—773d	318—319	"	C I	16	—	Cu	Sn	+	Ag	—	—
3.	2—313	313	Arelate	C I	21,5	235, № 578	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
4.	3—30	316	"	C I	19	240	Cu	Sn	—	Ag	Zn	—
5.	Sl—1092	316	"	C I	21,5	241, 80	Cu	Sn	+	Ag	—	—
6.	1—467	316—317	"	C II	19	243, № 104	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
7.	2—334	318	"	Cr	20	250, № 162	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	—
8.	3—647	318	"	Cr	20,5	250, № 163	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
9.	3—43	319	"	C I	19	255, № 194	Cu	Sn	+	Ag	—	—
10.	Sl—1097	313—314	Ticinum	C I	21	361, 7	Cu	Sn	—	Ag	—	—
11.	Sl—1098	313—314	"	C I	20,5	361, 8	Cu	Sn	+	Ag	—	—
12.	Sl—193	313—317	"	C I	18	—	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
13.	Sl—1064	318—319	Ticinum	C I	17	372, 824 i 80	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
14.	3—162	318—319	"	C I	18	—	Cu	Sn	+	Ag	—	—
15.	Sl—152	319	"	C I	17,5	373, № 90	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
16.	1—700	319	"	C I	18	373, № 90	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
17.	3—322	319	"	C I	18,5	373, № 90	Cu	Sn	+	Ag	—	—
18.	4—214	319	"	C I	18	373, № 90	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
19.	3—80	319—320	"	C I	20	376, № 114	Cu	Sn	+	Ag	—	—
20.	3—518	319—320	"	C I	19	376, № 114	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
21.	1—337	319—320	"	C I	19	376	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
22.	2—537	314	Roma	L I	22	298, № 23	Cu	Sn	+	Ag	Zn	—
23.	3—551	314	"	L	19	298, № 22	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
24.	Sl—1093	314	"	C I	22	298, 19	Cu	Sn	+	Ag	—	—
25.	Sl—1094	314	"	C I	21	298, 19	Cu	Sn	+	Ag	—	—
26.	Sl—1096	314	"	C I	21	298, 19	Cu	Sn	—	Ag	—	—
27.	Sl—1095	314—315	"	C I	22	298, 27	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
28.	Sl—1074	316—317	"	C I	18,5	303, 574	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
29.	3—392	317	"	L	22	393, № 7	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	—
30.	Sl—16	313—315	Siscia	C I	23	423, № 3	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
31.	1—401	317	"	C I	20	428, № 33	Cu	Sn	Pb	Ag	+	+
32.	3—420	319	"	C I	20	433, № 61	Cu	Sn	+	Ag	—	—
33.	3—1087	312—313	Thessalonica	L	23	519, № 59	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
34.	1—778	312—313	"	C I	21,5	519, № 616	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
35.	1—726	317—318	"	C I	20,5	501, № 19	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
36.	3—506	317—318	"	C II	20,5	501, № 19	Cu	Sn	+	Ag	—	—
37.	Sl—901	317	Heraclea	L II	18	545, № 19	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
38.	2—225	317	"	L I	19,5	544, № 17	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
39.	1—462	317	"	L II	—	545, n. 19	Cu	Sn	+	Ag	—	+
40.	1—835	311	Nicomedia	C I	—	VI, 566, 69c	Cu	Sn	+	Ag	—	—
41.	4—114	ca 311	"	C I	20	VI, 566, 69c	Cu	Sn	Pb	Ag	+	+
42.	Sl—98	311	Cyzicus	G	25,5	VI, 589, № 68	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
43.	3—1a	317—320	"	L II	17,5	644	Cu	Sn	+	Ag	—	—
44.	Sl—543	313—314	Antiochia	L I	18	676, № 8	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
45.	1—311	315—316	Alexandria	L I	20	—	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал.	Хемијски састав						
						опредељ. RIC VII	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb	
320—330													
1.	Sl—1077	322—323	Londinium	C II	19,5	113, 257	Cu	Sn	+	Ag	—	—	—
2.	2—346	323	Lugdunum	Cr	21	134, № 202	Cu	Sn	+	Ag	—	—	—
3.	2—347	322—323	"	Cr	18,5	133, № 168	Cu	Sn	—	Ag	+	—	—
4.	2—340	320	Trier	C I	19	187, № 258	Cu	Sn	+	Ag	—	—	—
5.	2—343	322	"	C II	20	194, № 353	Cu	Sn	—	Ag	+	—	—
6.	2—345	322	"	Cr	20	194, № 347	Cu	Sn	+	Ag	—	—	—
7.	2—342	322—323	"	C I	19,5	197, № 368	Cu	Sn	+	Ag	—	—	—
8.	Sl—22	323—324	"	C I	19,5	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
9.	Sl—836	323—324	"	Cr	19	199, № 394	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—	—
10.	2—372	324—325	"	Cs II	18,5	205, № 456	Cu	Sn	+	Ag	Zn	—	—
11.	2—360	321	Arelate	C I	20	260, № 233	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
12.	2—361	321	"	L I	18,5	260, № 234 или 240	Cu	Sn	+	Ag	+	—	—
13.	1—463	325—326	"	C II	19,5	265, № 294	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—	—
14.	1—841	317—326	Ticinum	Cr	—	378	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—	—
15.	Sl—1057	320	"	C I	19	328, 130	Cu	Sn	+	Ag	—	—	—
16.	2—491	320	"	L I	18,5	379, № 136	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
17.	3—60	320—321	"	L I	19,5	380, № 146	Cu	Sn	+	Ag	—	—	—
18.	2—150	320—321	"	C I	19	379, № 140	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
19.	2—493	321—322	"	C I	—	381, № 163	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	—	—
20.	Sl—345	320—325	"	Cr	19	—	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	—	—
21.	Sl—258	322—325	"	C I	18,5	381, № 167	Cu	Sn	Pb	Ag	+	+	—
22.	Sl—1113	322—325	"	C I	18,5	281, 187	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
23.	Sl—1189	322—325	"	C I	18,5	381, 167 LR—960	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
24.	Sl—37	324—327	"	C I	19,5	LR—466	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
25.	3—871	324—327	"	C I	19,5	LR—498	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
26.	Sl—73	329	Roma	C I	19	335, № 318	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
27.	2—341	320	Aquileia	L II	18,5	399, 400/1 № 44	Cu	Sn	—	Ag	—	—	—
28.	2—22	320—321	"	C I	18	402, № 65	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
29.	Sl—70	320—323	"	C I	19	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
30.	2—349	322	"	Cr	19	—	Cu	Sn	+	Ag	+	—	—
31.	2—350	322	"	C II	18	405, № 113	Cu	Sn	+	Ag	—	+	—
32.	3—989	320	Siscia	Cr	18,5	443, № 153	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
33.	Sl—1004	321—324	"	Cr	19	446, № 96, 181	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
34.	3—1125	321—324	"	C I	19	446, № 180	Cu	Sn	+	Ag	—	—	—
35.	3—740	328—329	"	C I	18	452, № 214	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
36.	3—761	328—329	"	C II	19,5	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
37.	Sl—25	324—330	"	C I	20	LR—724	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
38.	6506	324—325/6	Sirmium	C I	19	LR—802	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
39.	6505	324—325/6	"	C I	19	802	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
40.	102	324—325/6	"	C I	19	802	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
41.	103	324—325/6	"	C I	20	802	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
42.	5	324—325/6	Sirmium	C I	19	802	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	—	—
43.	6	324—325/6	"	C I	19	802	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+	—
44.	1	324—325/6	"	C I	19	802	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+	—
45.	2	324—325/6	"	C I	19	802	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+	—
46.	1	324—325/6	"	Cr	19	802	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+	—
47.	7116	324—325/6	"	Cr	20	803	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+	—
48.	201	324—325/6	"	Cr	20	803	Cu	Sn	+	Ag	—	+	—
49.	202	324—325/6	"	Cr	20	803	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
50.	203	324—325/6	"	Cr	20	803	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
51.	204	324—325/6	"	Cr	19	803	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+	—
52.	205	324—325/6	"	Cr	20	803	Cu	+	Pb	Ag	—	+	—
53.	301	324—325/6	"	C II	20	805	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
54.	302	324—325/6	"	C II	20	805	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
55.	303	324—325/6	"	C II	20	805	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
56.	304	324—325/6	"	C II	20	805	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
57.	305	324—325/6	"	C II	20	805	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+	—
58.	Sl—569	320	Thessalonica	L	18,5	507, № 76	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
59.	1—386	320—324	"	Cr	19	512, № 113, 125	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	—	—
60.	2—353	324	"	C II	18,5	513, № 128	Cu	Sn	+	Ag	+	—	—
61.	3—1115	324	"	C I	20	513, № 123	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—	—
62.	2—367	326—328	"	C I	18	518, № 153	Cu	Sn	+	Ag	Zn	—	—
63.	1—437	326—328	"	C I	19,5	518	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—	—
64.	Sl—81	321	Heraclea	L	21	548, № 52	Cu	+	Pb	+	—	—	—
65.	1—824	321—324	"	L II	20	548, № 54	Cu	+	Pb	+	—	—	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. RIC VII	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
66.	SI—1006	321—324	„	L I	18,5	548, № 52	Cu	+	Pb	+	—	+
67.	3—975	324	„	C I	19,5	549, № 60	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
68.	SI—1005	327—329	„	C II	18,5	554, № 96	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
69.	SI—171	326—330	Constantinopolis	C I	19	LR—985—6	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
70.	2—625	326—330	„	C I	—	514, № 32 LR—992	Cu	Sn	Pb	+	—	—
71.	SI—360	324—330	„	C II	19	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
72.	2—699	321—324	Cyzicus	L I	19,5	645, № 15	Cu	Sn	+	+	+	—
73.	3—657	324—325	„	L I	20	647, № 24	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
74.	2—560	325—326	„	Cs II	20	LR—1175	Cu	Sn	—	Ag	Zn	—
75.	2—371	327—328	„	Cs II	17,5	651, № 53	Cu	Sn	+	Ag	Zn	—
76.	SI—356	324—330	„	C II	18,5	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
77.	SI—1133	324—330	„	C I	19,5	LR—1187	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
78.	1—429	326—330	Antiochia	C II	19	LR—1346	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
							330—335					
1.	SI—434	330—335	Trier	C II	15,5	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
2.	2—204	330—335	Arelate	C II	17,5	LR—380	Cu	Sn	Pb	Ag	+	+
3.	SI—479	330—335	R o m a	C I	17,5	532	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
4.	3—359	330—335	„	Cs II	18,5	—	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
5.	3—859	330—335	„	UR	17,5	LR—546	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
6.	2—1	330—337	„	UR	18	LR—530	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
7.	4—15	330—335	„	Cp	18,5	536	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
8.	SI—282	334—335	Aquileia	C II	18,5	651	Cu	Sn	Pb	+	—	—
9.	3—672	334—335	„	Cs II	17	LR—664	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
10.	2—296	334—335	„	Cp	17,5	LR—661	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
11.	2—286	334—335	„	Cn	17	665	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
12.	SI—1054	334—335	„	UR	16	654	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
13.	4—26	334—335	„	UR	18,5	654	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
14.	SI—337	330—335	Siscia	UR	18,5	750	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
15.	2—139	330—335	„	Cp	18	751	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
16.	SI—305	330—335	Thessalonica	C I	18	835	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
17.	2—229	330—337	„	Cp	19	839/853	Cu	Sn	Pb	+	+	—
18.	3—852	330—337	„	UR	17	LR—836, 852	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
19.	SI—602	330—335	Heraclea	C II	18	901	Cu	Sn	Pb	+	—	—
20.	SI—750	330—335	„	UR	18	902	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
21.	2—526	330—335	„	Cs II	17,5	906	Cu	Sn	+	Ag	Zn	+
22.	2—287	330—335	„	C I	17,5	—	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
23.	3—603	330—335	„	Cs II	17,5	LR—901	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
24.	4—133	330—335	„	Cp	19,5	903	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
25.	SI—534	330—337	„	UR	19	907	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
26.	2—509	330—335	Constantinopolis	C II	18	1007	Cu	Sn	+	Ag	+	+
27.	2—384	330—335	„	C I	18,5	1010	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
28.	2—385	330—335	„	C I	17,5	—	Cu	Sn	+	Ag	Zn	—
29.	2—386	330—335	„	C I	17	—	Cu	Sn	+	Ag	Zn	+
30.	SI—74	330—335	„	C I	18,5	LR—1010, 1017	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
31.	SI—323	330—335	„	C I	18	1005/17	Cu	Sn	+	Ag	—	—
32.	4—60	330—335	„	Cs II	19	1012	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
33.	SI—175	330—335	Nicomedia	C II	17	1118	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
34.	SI—1132	330—335	„	Cp	17,5	1121	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
35.	4—58	330—335	Nicomedia	C I	20	1117	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
36.	2—387	330—335	Cyzicus	Cs II	18,5	1228	Cu	Sn	+	Ag	—	+
37.	2—476	330—335	„	Cp	17	1234	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
38.	2—288	330—335	„	UR	16	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
39.	1—825	330—335	„	UR	—	—	Cu	Sn	+	Ag	—	—
40.	SI—1409	330—335	„	UR	17,5	1247	Cu	Sn	+	Ag	—	—
41.	4—46	330—335	„	Cs II	17,5	1243	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
42.	3—83	330—337	„	C II	18,5	—	Cu	Sn	—	Ag	—	—
43.	1—620	330—335	Antiochia	C I	17	1356	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
44.	3—800	330—335	„	C I	18	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
45.	3—801	330—335	„	C II	19	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
46.	2—126	330—337	„	Cp	18	1360/9	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
47.	SI—441	330—335	Alexandria	UR	17	1454	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
48.	1—743	330—335	„	C II	19	1429	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
335—341												
1.	Sl—835	335—337	R o m a	Cs II	16	578	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
2.	2—427	337—341	"	Cs II	15	603	Cu	Sn	+	Ag	+	—
3.	4—166	337—341	"	Cn	18	620	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
4.	Sl—497	335—337	Aquileia	Cn	15,5	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
5.	3—821	337—341	"	Cn	17	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
6.	Sl—10	337—341	"	Cn	16	692c	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
7.	Sl—109	337—341	"	Cn	15	692c	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
8.	Sl—342	337—341	"	Cn	16	—	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
9.	Sl—2	335—337	Siscia	C I	16	754	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
10.	Sl—6	337—341	"	Cn	16,5	769	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
11.	Sl—334	335—337	Thessalonica	C II	17	846	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
12.	3—1161	335—337	"	C I	17	LR—845	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
13.	Sl—59	337—341	"	Cn	17	856	Cu	Sn	+	Ag	—	—
14.	2—581	337—341	Heraclea	C II	17	944	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
15.	Sl—525	335—337	Constantinopolis	C I	15	1024/5	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
16.	Sl—1002	335—337	"	C I	15	1024/5	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
17.	Sl—241	335—337	"	Cn	16	1044	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
18.	Sl—471	337—341	"	Cs II	15	1043	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
19.	3—1022	337—341	"	Cs II	15	LR—1058	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
20.	3—790	337—341	"	Cn	14	LR—1056	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
21.	Sl—292	337—341	Constantinopolis	Cn	14	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
22.	Sl—190	335—337	Nicomedia	C I	16,5	1125	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
23.	Sl—1088	335—337	"	Cn	17	1128	Cu	Sn	+	Ag	+	+
24.	Sl—100	337—341	"	Cs II	16,5	1136	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+
25.	3—1113	337—341	"	Cs II	15,5	LR—1136	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
26.	Sl—381	335—337	Cyzicus	Cs II	17	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
27.	3—549	335—337	"	Cs II	17	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
28.	Sl—1222	337—339	"	C II	16,5	1275	Cu	Sn	+	Ag	—	—
29.	3—401	337—339	"	Cn	15,5	LR—1283	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
30.	Sl—35	337—339	"	Cn	17	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
31.	Sl—405	337—341	"	Cn	15,5	1282	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
32.	1—594	337—341	"	Cn	15	1290	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
33.	Sl—886	335—337	Antiochia	C I	15	1363	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
34.	3—398	335—337	"	Del	17	LR—1367	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
35.	Sl—401	337—341	"	DvC I	16	1374	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
36.	Sl—950	337—341	"	DvC I	15	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
37.	Sl—970	337—341	"	DvC I	15	1374	Cu	Sn	+	Ag	—	—
38.	Sl—113	335—337	Alexandria	C II	19	1436	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
39.	4—171	335—337	"	C I	15,5	1435	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
341—346												
1.	Sl—62	341—346	R o m a	Cn	17	629	Cu	Sn	Pb	+	—	—
2.	Sl—656	341—346	"	Cn	14	628/9	Cu	Sn	Pb	+	—	—
3.	2—431	341—346	"	Cs II	—	637	Cu	Sn	+	+	+	—
4.	2—240	341—346	Aquileia	Cn	19	—	Cu	Sn	+	+	+	—
5.	2—441	341—346	"	Cn	17	706	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	—
6.	3—509	341—346	"	Cs II	16	705	Cu	Sn	Pb	+	—	—
7.	Sl—108	341—346	Siscia	Cn	15	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
8.	Sl—39	341—346	"	Cs II	15,5	790	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
9.	Sl—111	341—346	Thessalonica	Cn	16	—	Cu	Sn	Pb	+	—	—
10.	Sl—216	341—346	"	Cn	17,5	—	Cu	Sn	Pb	+	—	—
11.	Sl—1421	341—344	Heraclea	Cn/Cs II	14	—	Cu	Sn	+	+	—	—
12.	2—492	341—346	"	Cn	14	964	Cu	Sn	Pb	+	—	—
13.	Sl—1271	341—346	"	Cs II	14,5	958	Cu	Sn	Pb	+	—	—
14.	3—295	341—346	Nicomedia	Cs II	15	—	Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	—
15.	3—632	341—346	"	Cn	16,5	LR—1157	Cu	+	Pb	+	—	+
16.	Sl—905	341—346	Cyzicus	DvC I	—	1304	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—

Но.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
17.	SI—313	341—346	„	Cn	16	1308	Cu	Sn	Pb	+	—	—
18.	SI—771	341—346	„	Cn	15,5	—	Cu	Sn	Pb	+	—	—
19.	SI—17	341—346	„	Cs II	15,5	1305/6	Cu	Sn	Pb	+	—	—
20.	2—547	341—346	Antiochia	Cs II	14,5	—	Cu	Sn	+	+	Zn	—
21.	3—137	341—346	„	Cs II	14	—	Cu	Sn	+	+	+	—
22.	2—444	341—346	„	Cs II/Cn	13,5	1398/9/1401	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
23.	3—451	341—346	„	Cn	15	1399	Cu	+	Pb	+	—	—
24.	SI—358	341—346	„	Cn	16	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—

Но.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
346—350												
1.	1—421	346—350	R o m a	Cn	—	—	Cu	Sn	Pb	+	—	—
2.	SI—1292	346—350	Aquileia	Cs II	20,5	885	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
3.	3—307	346—350	Siscia	Cs II	18	1129	Cu	Sn	+	+	+	—
4.	1—716	346—350	„	Cn	25	1155	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
5.	1—451	346—350	Thessalonica	Cn	18,5	1642	Cu	Sn	Pb	+	—	—
6.	3—877	346—350	„	Cs II	22,5	77	Cu	Sn	Pb	+	—	—
7.	SI—85	346—350	Constantinopolis	Cs II	27	2024	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
8.	SI—570	346—350	„	Cs II	25	2026	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
9.	3—798	346—350	„	Cs II	23,5	2026	Cu	Sn	Pb	+	—	+

Но.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
351—354												
1.	3—326	350—353	R o m a	Ma	21,5	—	Cu	Sn	+	+	—	—
2.	SI—636	351—354	Aquileia	Cs II	17,5	930	Cu	+	+	+	—	—
3.	SI—674	351—354	„	Cs II	19,5	9—	Cu	+	Pb	+	+	—
4.	2—10	351—354	„	CG	22,5	921	Cu	Sn	Pb	+	—	—
5.	3—979	351—354	„	CG	17,5	933	Cu	Sn	Pb	+	—	—
6.	SI—848	352—354	„	Cs II	18	134	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
7.	SI—130	351—354	Siscia	Cs II	18	222	Cu	+	Pb	+	—	—
8.	8884	351—354	Sirmium	CG	22	—	Cu	Sn	+	Ag	—	—
9.	8890	351—354	„	CG	21	—	Cu	Sn	Pb	+	—	—
10.	8929	351—354	„	CG	18	—	Cu	Sn	Pb	+	—	+
11.	8932	351—354	Sirmium	CG	18	—	Cu	Sn	Pb	+	—	+
12.	8934	351—354	„	CG	18	—	Cu	Sn	Pb	+	—	+
13.	2—494	351—354	Thessalonica	Cs II	23,5	1674	Cu	Sn	Pb	+	—	—
14.	3—660	351—354	„	Cs II	16	1683	Cu	+	Pb	+	—	+
15.	2—611	351—354	Heraclea	Cs II	22,5	1893	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
16.	SI—1152	351—354	Constantinopolis	Cs II	19	2039	Cu	+	+	+	—	—
17.	SI—125	351—354	„	CG	24	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
18.	SI—159	351—354	„	Cs II	20,5	2033	Cu	Sn	Pb	Ag	+	—
19.	SI—718	351—354	„	Cs II	23	2028	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
20.	2—510	351—354	Cyzicus	Cs II	21,5	2486	Cu	Sn	+	Ag	+	—
21.	SI—272	351—354	„	Cs II	22	2488	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
22.	2—261	351—354	„	Cs II	23	—	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—

Но.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
355—361												
1.	3—369	355—361	R o m a	Cs II	17	—	Cu	+	Pb	+	—	—
2.	1—742	355—361	Aquileia	Cs II	16	—	Cu	+	Pb	+	—	—
3.	2—186	355—361	„	Cs II	18	—	Cu	+	Pb	+	—	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
4.	3—547	355—360	Siscia	Cs II	18	943	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
5.	4—102	355—360		Cs II	18,5	943	Cu	Sn	Pb	+	—	—
6.	SI—97	355—361		Cs II	16	—	Cu	+	Pb	+	—	—
7.	SI—610	355—361		Ju	17	—	Cu	Sn	Pb	+	—	—
8.	SI—910	355—361		Ju	15,5	—	Cu	+	Pb	+	—	—
9.	1—795	355—361	Thessalonica	Ju	18,5	1241	Cu	+	Pb	+	—	—
10.	SI—511	355—361		Ju	16,5	1235 FF	Cu	Sn	Pb	+	—	+
11.	3—332	355—361		Ju	16	1235	Cu	+	Pb	+	—	—
12.	3—1122	355—361		Ju	18	—	Cu	+	+	+	—	—
13.	SI—679	355—361		Cs II	16,5	—	Cu	+	Pb	+	—	+
14.	SI—908	355—361	Nicomedia	Cs II	16	1684	Cu	+	+	+	—	—
15.	3—997	351—361		Cs II	17	—	Cu	+	Pb	+	—	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
361—363												
1.	3—1053	361—363	Arelate	Ju	24,5	468	Cu	Sn	Pb	Ag	—	—
2.	3—1065	361—363	„	Ju	28	469	Cu	Sn	Pb	Ag	—	+

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
363—378												
1.	3—452	365—375	R o m a	V I	17,5	712/8	Cu	+	Pb	+	—	—
2.	SI—1186	363—364	Aquileia	Jo	19	960	Cu	+	Pb	+	+	—
3.	SI—522	364—367	„	Vn	17	976	Cu	+	Pb	+	—	+
4.	SI—644	364—367	„	Vn	18,5	968	Cu	+	+	+	—	+
5.	4—59	364—367	„	V I	17,5	1005	Cu	+	Pb	+	—	+
6.	SI—154	364—375	„	Vn	17,5	995?1016	Cu	Sn	Pb	+	—	—
7.	SI—962	364—375	„	V I	18	—	Cu	+	Pb	+	—	—
8.	2—111	364—375	„	V I	18,5	—	Cu	+	Pb	—	—	—
9.	2—116	364—375	„	V I	18	—	Cu	+	Pb	+	—	+
10.	3—455	364—375	„	V I	19	—	Cu	+	Pb	+	—	—
11.	1—334	364—378	„	Vn	18	974	Cu	+	Pb	—	Zn	+
12.	SI—115	364—367	Siscia	V I	18	1271	Cu	—	+	+	—	+
13.	2—282	364—367	„	V I	19	—	Cu	—	+	—	—	+
14.	3—990	364—367	„	V I	18,5	1294	Cu	+	Pb	—	—	+
15.	SI—201	367—375	„	V I	17,5	—	Cu	+	Pb	+	—	+
16.	SI—12	364—367	„	Vn	18,5	—	Cu	—	+	—	—	—
17.	SI—157	364—367	„	Vn	17,5	1297	Cu	+	Pb	—	—	+
18.	SI—986	364—367	„	Vn	18	1278	Cu	—	+	+	—	+
19.	SI—427	367—375	„	Vn	18,5	—	Cu	+	Pb	+	—	—
20.	1—568	367—375	„	Vn	19	1584	Cu	+	+	+	—	+
21.	9133	363—364	Sirmium	Jo	18,5	—	Cu	+	Pb	+	—	—
22.	9126	363—364	„	Jo	21	—	Cu	+	+	+	—	—
23.	9127	363—364	„	Jo	18	—	Cu	+	+	+	—	—
24.	9128	363—364	„	Jo	18,5	—	Cu	+	+	+	—	—
25.	9132	363—364	„	Jo	20	—	Cu	+	+	+	—	—
26.	9345	364—366/7	„	V I	19,5	—	Cu	+	Pb	+	—	+
27.	9503	364—366/7	„	V I	19,5	—	Cu	+	Pb	+	—	+
28.	9336	364—366/7	„	V I	17,5	—	Cu	+	+	+	—	—
29.	9339	364—366/7	„	V I	19	—	Cu	+	+	+	—	—
30.	9340	364—366/7	„	V I	19	—	Cu	+	+	+	—	—
31.	3—937	364—367	Thessalonica	V I	17,5	1704	Cu	Sn	Pb	+	—	—
32.	3—1027	364—367	„	V I	17	1702	Cu	—	+	+	—	—
33.	3—987	367—375	„	V I	18,5	1780	Cu	Sn	Pb	+	—	—
34.	SI—533	367—375	„	Vn	19,5	—	Cu	Sn	Pb	+	—	—
35.	SI—694	367—375	„	Vn	17,5	840	Cu	Sn	+	+	—	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
36.	Sl—917	367—375	Thessalonica	Vn	17	—	Cu	Sn	Pb	+	—	—
37.	3—1059	367—375	"	Vn	18,5	—	Cu	Sn	+	+	—	—
38.	3—1102	367—375	"	Vn	19	1804	Cu	Sn	+	—	—	—
39.	Sl—919	367—375	Constantinopolis	Vn	18	—	Cu	+	Pb	+	—	+
40.	Sl—58	365—366	Cyzicus	P	20	2525	Cu	Sn	Pb	+	—	—
41.	Sl—800	364—375	Antiochia	V I	—	—	Cu	+	Pb	+	—	—
42.	3—415	364—378	Alexandria	Vn	17	2863	Cu	+	Pb	+	—	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
378—383												
1.	3—875	378—383	Lugdunum	V II	22	373	Cu	+	—	+	—	—
2.	3—87	378—383	Aquileia	V II	24	1065	Cu	+	Pb	+	—	+
3.	4—95	378—383	Nicomedia	GG	23,5	2348	Cu	+	Pb	+	—	—
4.	4—109	378—383	Cyzicus	Th	14,5	—	Cu	+	+	—	—	—
5.	4—131	378—383	„	Th	16,5	2533	Cu	Sn	Pb	+	+	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
383—392												
1.	2—3	383—387	Aquileia	Th	13,5	1088	Cu	+	Pb	+	—	—
2.	Sl—1082	383—387	„	V II	12	1091	Cu	+	Pb	—	—	+
3.	Sl—301	387—388	„	FV	13	1004	Cu	+	+	+	—	+
4.	Sl—1019	388—392	„	V II	13,5	1105	Cu	+	+	+	—	—
5.	3—437	388—392	„	V II	13	1105	Cu	Sn	Pb	+	—	—
6.	2—119	383—392	Thessalonica	V II	13	1873	Cu	Sn	Pb	+	—	—
7.	3—878	383—392	„	V II	13,5	1858	Cu	Sn	Pb	+	—	—
8.	Sl—266	383—392	„	Th	16	1854	Cu	Sn	Pb	+	—	—
9.	3—9	383—392	„	Th	17	—	Cu	Sn	+	+	+	+
10.	3—723	383—392	Constantinopolis	V II	13,5	2183	Cu	Sn	Pb	+	—	—
11.	2—18	379—395	Cyzicus	Th	13	2569	Cu	+	Pb	+	+	—

No.	музејски каталог	година ковања	К о в н и ц а	владар	димензије (мм)	катал. опредељ. (LR)	Хемијски састав					
							Cu	Sn	Pb	Ag	Zn	Sb
393—423												
1.	3—466	394—402	R o m a	H	12	806/9	Cu	Sn	Pb	+	—	—
2.	4—193	410—423	„	H	13	829	Cu	Sn	Pb	+	—	—
3.	3—538	395—408	Constantinopolis	A	18	2205	Cu	Sn	Pb	+	—	—
4.	Sl—1388	393—395	Cyzicus	Th	12	2577	Cu	Sn	+	+	—	—

СКРАЋЕНИЦЕ — ABRÉVIATIONS

Diocletianus	D	Delmatius	Del
Maximianus	M	Magnentius	Ma
Galerius	G	Constantius Gallus	CG
Constantius I	Cs I	Julianus	Ju
Constantius Chlorus	Ch	Jovianus	Jo
Maximinus Daia	MD	Valentinianus I	V I
Licinius I	L I	Valentinianus II	V II
Licinius II	L II	Valens	Vn
Constantinus I	C I	Procopius	P
Constantinus II	C II	Gratianus	G
Crispus	Cr	Flavius Victor	FV
Constans	Cn	Theodosius I	Th
Constantius II	Cs II	Honorius	H
Urbs Roma	UR	Arcadius	A
Constantinopolis	Cp		

Табела 2: ОДНОС ИЗМЕЂУ ПЕРИОДА КОВАЊА И ХЕМИЈСКОГ САСТАВА БРОНЗАНОГ НОВЦА
КОВАНОГ У РИМСКИМ ЦАРСКИМ КОВНИЦАМА У IV ВЕКУ

Хемијски састав	Cu Sn Pb Ag	Cu Sn Ag	Cu Pb Ag	Cu Sn Pb	Cu Sn	Cu Pb	Cu	Укупно
	број анализираних примерака							
293—309	9	1	—	2	1			13
310—319	27	18	—					45
320—330	52	20	1	1	1	3		78
330—335	36	9	—	3				48
335—341	34	5	—					39
341—346	7	—	—	10	5	2	—	24
346—350	4	—	—	4	1	—	—	9
351—354	7	2	—	7	1	3	2	22
355—361	1			3	—	9	2	15
361—363	2			—	—	—	—	2
363—378				6	3	19	14	42
378—383				1	—	2	2	5
383—392				5	1	3	2	11
393—423				3	1	—	—	4
Укупно	179	55	1	45	14	41	22	357

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Bogdan Brukner — Borislav Jovanović — Nikola Tasić, PRAISTORIJA VOJVODINE, Monumenta archaeologica 1, Savez arheoloških društava Jugoslavije — Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1974. 562 strane teksta sa rezimeom na engleskom jeziku (стр. 425 — 484), 256 фотографија у црно-белом и 11 фотографија у боји, затим 229 вињета (цртежа тушем) и 37 табли географских карата, хронолошких табела и прегледа главних типова материјалне културе у појединим епохама.

Тридесет пет година после појаве синтетичког прегледа праисторије Војводине на неких петнаестак страна из пера Миодрага Грбића (у оквиру публикације Војводина I, Нови Сад 1939, стр. 47—60) пред нама се налази поново једно дело на исту тему. Правити нека упоребења између два дела не би имало никакве сврхе самим тим што је разлика у њиховом обиму и концепцији више него изразита нити је то овде наш циљ. Међутим, не може се рећи да је М. Грбић у своме тексту изоставио било шта битније из ове проблематике што је у годинама пред други светски рат било познато о праисторији Војводине, па помињањем његовог рада на овоме месту, ми желимо само да истакнемо што боље огромни корак унапред који је археологија у Војводини учинила за последњих тридесет година. Колико се напредовало у овој науци, колико је нових знања стечено и колико новог и непознатог материјала сакупљено постаје јасно тек онда када се ПРАИСТОРИЈА ВОЈВОДИНЕ узме у руке. Исто тако тек тада постаје јасно да се писање једне нове и опсежне монографије о овој теми поставило готово као императив. Опсежно и детаљно, свакако, јер је сложеност проблематике изискивало много више простора од једног сажетог приказа тренутне ситуације у праисторијској археологији Војводине, у коме би, са данашње тачке гледишта, многа питања остала нерасветљена а многи ставови недоречени. Због тога се, с правом, приступило раду на једној великој публикацији о праисторији Војводине у којој су били обухваћени сви досадашњи резултати истраживања о овој теми и изнесени данашњи дometи археологије на томе пољу. Када се на крају сагледа крајњи резултат овога великог и обимног подухвата, мора се одати признање Институту за изучавање историје Војводине који је покренуо и успешно завршио рад на овој књизи која је с правом ушла у серију публикација са звучним и одговорним насловом Monumenta archaeologica.

Поред увода, књига је издељена на једанаест поглавља, свако од којих је писао један од три аутора књиге. Прве четири главе: Палеолит и мезолит, Рани неолит, Позни неолит, Рани и средњи

енеолит, дело су Богдана Брукнера; пету главу, Позни енеолит, писао је Борислав Јовановић; шесту, Бронзано доба, и седму главу, Старије гвоздено доба, сачинио је Никола Тасић; осму главу, Млађе гвоздено доба, писао је Борислав Јовановић. Девета глава (Економска и друштвена организација праисторијских заједница Војводине) дело је истог аутора, док је десето поглавље (Уметност и религија праисторијских заједница Војводине) писао Богдан Брукнер, а једанаесто (Релативна и апсолутна хронологија праисторијских култура Војводине) Никола Тасић. На крају се налази обиман попис литературе са скраћеницама (Библиографије I и II), попис илустративних прилога, дужи резиме на енглеском и индекс имена и појмова.

Једно од основних питања које се поставља при стварању једног овако великог дела јесте да ли је целисходније и боље да га пише један или више аутора. Оба ова гледишта имају своје за и против. Са чисто формалне стране предност свакако има један једини аутор. Водећи текст од прве до последње реченице, он је у могућности да да јединственију композициону целину без евентуалних празнина као и свој сопствени печат целој књизи. Међутим, ако се то може рећи за она дела која излазе из уско научних оквира излагања и дају један сажети преглед археолошких проблема на један популарнији начин, то се не може прихватити и у нашем случају јер ПРАИСТОРИЈА ВОЈВОДИНЕ самом својом појавом прелази поменуће оквири. Прошло је, напиме, време када је један једини човек могао успешно да влада свим периодима и свим постојећим проблемима праисторије једне велике географске области улазећи у све њене детаље; археологија као наука отишла је сувише далеко напред и већ дуже времена тражи специјалност — не само ону основну и уобичајену: поделу на праисторијску, античку и средњовековну археологију, него на претежно бављење много ужим временским периодима у оквиру ових категорија. Због тога је подела целе материје на три аутора, који су се специјализовали за поједине хронолошке периоде у праисторији, оправдана у овоме случају када се има у виду обим и намена замисљене публикације. Тек на тај начин свако од горе поменутих поглавља могло је бити детаљније и исцрпно обрађено а сваки постојећи проблем сагледан из више углова. У главним цртама то је и постигнуто. С друге стране, због обимности публикације није било могуће потпуно уклонити опасности друге врсте које се јављају при једној оваквој подели материје на више писаца. Аутори су се трудили и то успешно да ускладе своје ставове и да се у излагању држе истих основних гледишта што се у књизи доста јасно уочава. Међутим, сваки од њих има ипак своје сопствене ставове по неким

питањима који се у детаљима разликују од гледишта друге двојице и те лаке разлике се ту и тамо примећују. (Уп. Табеле XVIII, стр. 146 и XXXVI, стр. 365; или датовање појаве тзв. Тракокимераца у средину IX века — Тасић, стр. 273, у крај IX века — Брукнер, стр. 353, и у VII век — Јовановић, стр. 329, како би се из текста дало протумачити). Ако овакве несугласице нису од пресуднијег значаја због још увек постојећих дискусија по појединим питањима и постојања аргумената у прилог једног или другог става или датума, нешто веће недостатке пружају празнине између обрађених периода. Најме, дешавало се да је археолошки материјал, који се нашао хронолошки негде између двеју великих хронолошких целина које су писали различити аутори, остао недовољно обрађен или само поменут. Тако читава једна културна група позног халштата у Срему — тзв. сремска група по М. Гарашанину, није нашла места на страницима ове књиге.

Ове опште напомене не умањују ни у ком случају вредност публикације коју имамо пред собом, у којој се у суштини први пут говори о праисторији Војводине детаљно и студиозно.

Прва глава, како смо рекли, посвећена је палеолиту и мезолиту Војводине. Ови најранији периоди људске заједнице у Војводини, као уопште у нашим источним крајевима, недовољно су познати и испитани. Старијем каменом добу или палеолиту у Војводини се могу приписати само појединачни налази из околине Вршца, Ирига, Пачира итд. па се аутор морао послужити паралелама из суседних области — из Румуније, Мађарске и Босне, где је до сада овај период боље забележен, и на основу којих се може закључити да је становништво тога периода у Војводини већином припадало млађем одсеку старијег каменог доба. Налази из мезолита такође нису бројни (Хајдуково, Бачка Паланка) па су и овде коришћена поређења са суседним областима, нарочито са подручјем Бердана где је у последње време са доста сигурношћу утврђено постојање културних група које припадају прелазу старијег у млађе камено доба.

Друга глава говори о раном неолиту Војводине. Аутори се залажу за градациону миграцију односно постепено преношење нових знања о земљорадњи и domestikaciji животиња са југоистока из Мале Азије у Европу па би на тај начин старчевачка група која обухвата највећи део Војводине, Србије и знатне делове Македоније била хронолошки пешто старија од сличних ранонеолитских група у Мађарској и Румунији. Највише места у овој глави дато је старчевачкој групи која је, како смо рекли, богато заступљена у Војводини, али уз њу ово поглавље обрађује и истовремену и сличну по карактеристикама групу Кереш у Мађарској. Ова је констатована на неколико места на северу Војводине а такође постоје подручја у Бачкој и Банату у којима је дошло до мешавине елемената старчевачке и кереш групе. Ово поглавље такође обрађује однос ове две групе према суседним областима, утицаје које су оне примиле и даље пренеле итд.

Трећа глава обухвата позни неолит у коме у Војводини доминира у науци давно позната винчанска група која је име добила по своме главном налазишту, селу Винчи код Београда. Винчанска група је била распрострањена широм читавих источних крајева Југославије, настала је такође под утицајима са југоистока и везује се археолошки на многим местима за претходне старчевачке елементе. Уз винчанску групу ова глава садржи и друге спорадичне појаве позног неолита у Војводини: на-

лазе сопотско-ленђелске и зенгеварко-ленђелске групе у западном Срему и југозападној Бачкој, као и потиске групе у северном Банату.

У четвртој глави реч је о раном и средњем неолиту у Војводини, односно о почетку коришћења метала у људској култури. Прва знања о баку и злату, претпоставља се, дошла су у Војводину такође са југоистока из Мале Азије и она лагано доводе до нестајања оног културног јединства и извесне једноликости којима су се одликовали неолитски периоди. Цело подручје се сада дели на низ мањих региона у којима се јављају сличне али међусобно ипак различите групе, једне настале на традицији ранијих појава, друге нове, непознате, дошле са стране. Тек негде у средњем неолиту долази поново до извесног јединства када се као најзначајнија издваја група тисаполгар. Њен центар је био негде у источној Мађарској а њени елементи су раширени долином Тисе, по источној Бачкој, северном и средњем Банату и делу Срема. Тисаполгар групу смењује из ње настала бодрокерестурска група чије је средиште било такође у Мађарској а која се шири на великом пространству, чак јужно од Саве и Дунава. Овим поглављем су обухваћене и две појаве с краја средњег неолита у Војводини: прво, налази групе салкуца у јужном Банату који су дошли овамо под утицајима из Румуније, и друго, налази типа Вајска у западној Бачкој који шире припадају групи хуџади-халом у источној Мађарској али се карактеришу посебним одликама.

У петој глави, која је посвећена позном неолиту, посебно место заузима тзв. баденска група, распрострањена на широком пространству средње и југоисточне Европе. Важно је истаћи да је рана фаза баденске групе — варијанта Болеац у Мађарској и Словачкој констатована у последње време и у Бачкој што говори за рану појаву баденске групе у Војводини мада се тиме не искључује њен делимични временски период на северу. У оквиру баденске групе јавља се костолачка група чије порекло треба највероватније тражити у локалном развоју аутохтоних елемената у југословенском Подунављу, а не у неким појавама или утицајима са стране. На крају позног неолита јавља се у Срему и Славонији вучедолска група, временски каснија од две горе поменуте групе, која у суштини представља једну од варијанти богато инкрустоване керамике приалпског подручја чији су се елементи раширили у различитим правцима. Вучедолска група је, иначе, само делимично продрла на леву обалу Дунава. На крају овога поглавља аутор се осврће на за сада усамљени тумул из Војловце код Панчева који припада степској култури гробова — јама из јужне Русије, чији ће трагови у Војводини постати вероватно бројнији новим истраживањима. Продор ове културе на запад је утолико значајнији јер се по многим везује за прву појаву Индоевропљана у нашим крајевима.

Шеста глава говори о сложеном али зато веома занимљивом бронзаном добу на територији Војводине. У раном и на почетку средњег бронзаног доба поново се примећује недостатак јединства материјалне културе што је видљиво у појави већег броја различитих култура и група у појединим деловима овог подручја. Тако се у Срему јавља винковачка група са средиштем у Винковцима у Славонији, у северној Бачкој група нађрев из Мађарске, у северном Банату морншка група, у југоисточном Банату група вербићара из Румуније и у југозападном Банату панчевачко-омољичка варијанта ватинске групе. Већ у првој половини средњег брон-

заног доба долази до ширења тзв. класичне фазе ватинске групе по јужном Банату, источном Срему и деловима Бачке која, мада делимично ограничена у своје ширењу у Војводини, има велики значај због свога продора јужно од Саве и Дунава. У развијеном средњем бронзаном добу долази, с друге стране, до ширења инкрустоване керамике, према ауторима, са севера која се у Војводини јавља у својој трансдунавској варијанти долином Дунава и у оквиру дубовачке културне групе где је богатство у развоју орнаментике достигао у извесном смислу врхунац. Облици и орнаментика дубовачке групе настављају свој живот крајем средњег бронзаног доба у оквиру делимично истовремене групе Жуто брдо у североисточној Србији, док се у Војводини у то време јављају нови облици. Са севера продире култура гробних хумки или Hügelgräber-а (требао је можда чешће употребљавати наш него стран термин) која је констатована на више налазишта у северној Бачкој и Банату, док се у великом делу јужне Војводине шири белегишка група, у којој се могу разликовати две фазе. Крај бронзаног доба обележава хоризонт остава у Војводини и Славонији које означавају настанак немирних времена.

У овој глави треба посебно поздравити ауторов напор да коначно разграничи и да одређене називе појединим културним групама, нарочито у Банату, које су до сада биле различито називане, што је не једанпут доводило до забуне у коришћењу стручне литературе, јер су се под потпуно различитим насловима криле често исте културне групе. То је био случај са ватинском групом, као и са дубовачком или дубовачко-жутобрдском. Ово последње име такође је допуштено према аутору али треба имати у виду да је варијанта ове групе у источној Србији — жутобрдска трајала временски нешто дуже. Међутим, у жељи за разјашњењима и упрошћавањима отишло се, чини нам се, каткад сувише далеко. То је изразит случај у датовању свих остава прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у један временски период — негде у халштат В2, односно у IX век с. е. Јесте да се у њима обично налази археолошки материјал из различитих епоха али је, како су многе досадашње публикације показале, могућа хронолошка подела на неколико хоризоната. На овај начин, иначе, треба схватити да је постојао у то време само један продор — једно велико миграционо кретање са Балкана на југ у X—IX веку пре н. е (које се може приметити, уосталом, и у керамици упоређујући белегишке тањире II фазе са сличним облицима из Македоније из раног халштата), па се самим тим мора искључити било каква улога Паноније у покретима „народа с мора“, које помињу египатски извори крајем XIII и почетком XII века. Иако је дискусија о овоме проблему још веома жива и не могу се а priori одбацити нови резултати, једно овакво ново тврђење требало је поткренити снажнијом и нешто темељнијом аргументацијом.

Седмо поглавље говори о старијем гвозденом добу у Војводини. У овом периоду аутор истиче до пре неколико година готово непознату у нашим крајевима босутску групу, која је данас по карактеристичној керамици констатована на готово стотину налазишта у Војводини и Србији. По својим одликама она се везује за тзв. Басараби комплекс у јужној Румунији, одакле се по свој прилици и раширила у наше крајеве. Класична фаза Басараби културе са богатом орнаментиком на црној глинастој керамици припада старијој фази старијег гвозденог доба, док се у млађој фази, према још недо-

вољно потврђеним индицијима на вишеслојним праисторијским насељима на Гомолави и Градини на Босуту, инкрустована орнаментика губи и јављају се неки елементи керамике културе поља са урنامа у западној Панонији и њене тзв. даљске групе. Даљска група, углавном паралелна са босутском, била је развијена у источној Славонији и заузима је и делове западне Бачке. Ауторов повезивање босутске групе са тзв. тракокимерским налазима у Војводини не би се могло прихватити без икаквих резерви јер већина типичних тракокимерских налаза (у оном смислу како су их дефинисали S. Gallus и T. Horvath, а затим J. Harmatta), тј. бронзане псалме или трензле и други бронзани и гвоздени делови коњске опреме, процентуално се мало налазе на територији босутске групе, а знатно су чешћи у Мађарској и поменутој даљској групи у Славонији (Даљ, Батина). С друге стране, појава других облика материјалне културе на територији босутске групе, који се по некој ширцији називају тракокимерским (крстаца дугмад, лучне фибуле, прибијени појасеви итд.), хронолошки је млађа и не може се повезати са овим утицајима.

У сваком случају сигурно је једно. Утицаји са истока, вероватно из руских степа, су постојали у првим вековима последњег миленијума старе ере. Да је било једно време

кад рзај младог коња нервозно распршги
облак свакодневних инсеката
најављујући јесење источне ветрове

како каже песник Иван Гаћански, да је било време када су ови источни утицаји и упливи знатно изменили структуру домаће материјалне културе, не може се порећи. Међутим, време када су они настали, колико су трајали и куда су се тачно кретали, питања су на која још увек није могуће дати прецизан одговор. Уз сва мање или више успешна хронолошка повезивања и комбинације, треба чекати нова истраживања и нове резултате, првенствено са територије о којој је овде реч, да би се добила једна потпуно јасна слика о свим кретањима и међусобним утицајима у овоме веома занимљивом и веома замршеном временском периоду.

Завршетак овог поглавља говори доста неодређено о крају старијег гвозденог доба и појави латенске културе на насељима босутске групе. Међутим, како смо поменули раније, касном халштату Срема и Бачке припада читав низ налаза (Сремска Митровица, Кузмин, Адашевић, Дорослово — скелетни гроб, Чурут итд.) који имају паралеле у источној Славонији (Вучедол, Богдановци). Ове налазе је М. Гараганин недавно сакупио у тзв. сремску групу коју је протумачио као инфилтрацију илирских елемената и повезао са Бреуцима и Амантиним у Срему. Међу гробним налазима ове групе има и спаљеника што значи да је вероватно дошло до мешавине становништва после илирских продора из источне Босне, који се према материјалу може дативати од прве половине V века напред. Треба констатовати, ипак, да велики број чертоза и самострелних фибула у више варијаната у овој групи не говори искључиво о утицајима или продорима са једне стране, него упућује такође на снажно присуство југоисточноалпских елемената у овој области. Они су овамо доспели вероватно долином Саве — из снажне и добро археолошки дефинисане долењске групе, такође негде од средине V века пре н. е. од времена када је ова група доживела свој културни и политички врхунац. Разграничење ових различитих утицаја на нашој територији биће бесумње предмет будућих истраживања и анализа.

питањима који се у детаљима разликују од гледишта друге двојнице и те лаке разлике се ту и тамо примећују. (Уп. Табеле XVIII, стр. 146 и XXXVI, стр. 365; или датовање појаве тзв. Тракокимераца у средину IX века — Тасић, стр. 273, у крај IX века — Брукнер, стр. 353, и у VII век — Јовановић, стр. 329, како би се из текста дало протумачити). Ако овакве несугласице нису од пресуднијег значаја због још увек постојећих дискусија по појединим питањима и постојања аргумената у прилог једног или другог става или датума, нешто веће недостатке пружају празнине између обрађених периода. Наиме, дешавало се да је археолошки материјал, који се нашао хронолошки негде између двеју великих хронолошких целина које су писали различити аутори, остао недовољно обрађен или само поменут. Тако читава једна културна група позног халштата у Срему — тзв. сремска група по М. Гарашанину, није нашла места на страницама ове књиге.

Ове опште напомене не умањују ни у ком случају вредност публикације коју имамо пред собом, у којој се у суштини први пут говори о праисторији Војводине детаљно и студносно.

Прва глава, како смо рекли, посвећена је палеолиту и мезолиту Војводине. Ови најранији периоди људске заједнице у Војводини, као уопште у нашим источним крајевима, недовољно су познати и испитани. Старијем каменом добу или палеолиту у Војводини се могу приписати само појединачни налази из околине Вршца, Ирига, Пачира итд. па се аутор морао послужити паралелама из суседних области — из Румуније, Мађарске и Босне, где је до сада овај период боље забележен, и на основу којих се може закључити да је становништво тога периода у Војводини већином припадало млађем одсеку старијег каменог доба. Налази из мезолита такође нису бројни (Хајдуково, Бачка Паланка) па су и овде коришћена поређења са суседним областима, нарочито са подручјем Бердапа где је у последње време са доста сигурношћу утврђено постојање културних група које припадају прелазу старијег у млађе камено доба.

Друга глава говори о раном неолиту Војводине. Аутори се залажу за традициону миграцију односно постепено преношење нових знања о земљорадњи и доместицијацији животиња са југоистока из Мале Азије у Европу па би на тај начин старчевачка група која обухвата највећи део Војводине, Србије и знатне делове Македоније била хронолошки нешто старија од сличних ранонеолитских група у Мађарској и Румунији. Највише места у овој глави дато је старчевачкој групи која је, како смо рекли, богато заступљена у Војводини, али уз њу ово поглавље обрађује и истовремену и сличну по карактеристикама групу Кереш у Мађарској. Ова је констатована на неколико места на северу Војводине а такође постоје подручја у Бачкој и Банату у којима је дошло до мешавине елемената старчевачке и кереш групе. Ово поглавље такође обрађује однос ове две групе према суседним областима, утицаје које су оне примале и даље пренеле итд.

Трећа глава обухвата позни неолит у коме у Војводини доминира у науци давно позната винчанска група која је име добила по своме главном налазишту, селу Винчи код Београда. Винчанска група је била распрострањена широм читавих источних крајева Југославије, настала је такође под утицајима са југоистока и везује се археолошки на многим местима за претходне старчевачке елементе. Уз винчанску групу ова глава садржи и друге спорадичне појаве позног неолита у Војводини: на-

лазе сопотско-ленђелске и зенгеваркоњенђелске групе у западном Срему и југозападној Бачкој, као и потиске групе у северном Банату.

У четвртој глави реч је о раном и средњем неолиту у Војводини, односно о почетку коришћења метала у људској култури. Прва знања о баку и злату, претпоставља се, дошла су у Војводину такође са југоистока из Мале Азије и она лагано доводе до настајања оног културног јединства и извесне једноликости којима су се одликовали неолитски периоди. Цело подручје се сада дели на низ мањих региона у којима се јављају сличне али међусобно ипак различите групе, једне настале на традицији ранијих појава, друге нове, непознате, дошле са стране. Тек негде у средњем неолиту долази поново до извесног јединства када се као најзначајнија издваја група тисаполгар. Њен центар је био негде у источној Мађарској а њени елементи су раширени долином Тисе, по источној Бачкој, северном и средњем Банату и делу Срема. Тисаполгар групу смењује из ње настала бодроккерстурска група чије је средиште било такође у Мађарској а која се шири на великом просторству, чак јужно од Саве и Дунава. Овим поглављем су обухваћене и две појаве с краја средњег неолита у Војводини: прво, налази групе салкуца у јужном Банату који су допрли овамо под утицајима из Румуније, и друго, налази типа Вајска у западној Бачкој који шире припадају групи хуњади-халом у источној Мађарској али се карактеришу посебним одликама.

У петој глави, која је посвећена позном неолиту, посебно место заузима тзв. баденска група, распрострањена на широком просторству средње и југоисточне Европе. Важно је истаћи да је рана фаза баденске групе — варијанта Болеац у Мађарској и Словачкој констатована у последње време и у Бачкој што говори за рану појаву баденске групе у Војводини мада се тиме не искључује њен делимични временски период на северу. У оквиру баденске групе јавља се костолачка група чије порекло треба највероватније тражити у локалном развоју аутохтоних елемената у југословенском Подунављу, а не у неким појавама или утицајима са стране. На крају позног неолита јавља се у Срему и Славонији вучедолска група, временски каснија од две горе поменуте групе, која у суштини представља једну од варијанти богато инкрустоване керамике приалпског подручја чији су се елементи раширили у различитим правцима. Вучедолска група је, иначе, само делимично продрла на леву обалу Дунава. На крају овога поглавља аутор се осврће на за сада усамљени тумул из Војловине код Панчева који припада степској култури гробова — јама из јужне Русије, чији ће трагови у Војводини постати вероватно бројнији новим истраживањима. Продор ове културе на запад је утолико значајнији јер се по многим везује за прву појаву Индоевропљана у нашим крајевима.

Шеста глава говори о сложеном али зато веома занимљивом бронзаном добу на територији Војводине. У раном и на почетку средњег бронзаног доба поново се примећује недостатак јединства материјалне културе што је видљиво у појави већег броја различитих култура и група у појединим деловима овог подручја. Тако се у Срему јавља винковачка група са средиштем у Винковцима у Славонији, у северној Бачкој група нађев из Мађарске, у северном Банату моришка група, у југоисточном Банату група вербићара из Румуније и у југозападном Банату панчевачко-омољичка варијанта ватинске групе. Већ у првој половини средњег брон-

заног доба долази до ширења тзв. класичне фазе ватинске групе по јужном Банату, источном Срему и деловима Бачке која, мада делимично ограничена у своме ширењу у Војводини, има велики значај због свога продора јужно од Саве и Дунава. У развијеном средњем бронзаном добу долази, с друге стране, до ширења инкрустоване керамике, према ауторима, са севера која се у Војводини јавља у својој трансдунавској варијанти долином Дунава и у оквиру дубовачке културне групе где је богатство у развоју орнаментике достигло у извесном смислу врхунаца. Облици и орнаментика дубовачке групе настављају свој живот крајем средњег бронзаног доба у оквиру делимично истовремене групе Жуго брдо у североисточној Србији, док се у Војводини у то време јављају нови облици. Са севера продире култура гробних хумки или *Hügelgräber*-а (требао је можда чешће употребљавати наш него стран термин) која је констатована на више налазишта у северној Бачкој и Банату, док се у великом делу јужне Војводине шири белегишка група, у којој се могу разликовати две фазе. Крај бронзаног доба обележава хоризонт остава у Војводини и Славонији које означавају настанак немирних времена.

У овој глави треба посебно поздравити ауторов напор да коначно разграничи и да одређене називе појединим културним групама, нарочито у Банату, које су до сада биле различито називане, што је не једанпут доводило до забуне у коришћењу стручне литературе, јер су се под потпуно различитим насловима криле често исте културне групе. То је био случај са ватинском групом, као и са дубовачком или дубовачко-жутобродском. Ово последње име такође је допуштено према аутору али треба имати у виду да је варијанта ове групе у источној Србији — жутобродска трајала временски нешто дуже. Међутим, у жељи за разјашњењима и упрошћавањима отишло се, чини нам се, каткад сувише далеко. То је изразит случај у датовању свих остава прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у један временски период — негде у халштат В2, односно у IX век с. е. Јесте да се у њима обично налази археолошки материјал из различитих епоха али је, како су многе досадашње публикације показале, могућа хронолошка подела на неколико хоризоната. На овај начин, иначе, треба схватити да је постојао у то време само један продор — једно велико миграционо кретање са Балкана на југ у X—IX веку пре н. е (које се може приметити, уосталом, и у керамици упоређујући белегишке тањире II фазе са сличним облицима из Македоније из раног халштата), па се самим тим мора искључити било каква улога Паноније у покретима „народа с мора“, које помињу египатски извори крајем XIII и почетком XII века. Иако је дискусија о овоме проблему још веома жива и не могу се а priori одбацити нови резултати, једно овакво ново тврђење требало је поткрепити снажнијом и нешто темељнијом аргументацијом.

Седмо поглавље говори о старијем гвозденом добу у Војводини. У овом периоду аутор истиче до пре неколико година готово непознату у нашим крајевима босутску групу, која је данас по карактеристичној керамици констатована на готово стотину налазишта у Војводини и Србији. По својим одликама она се везује за тзв. Басараби комплекс у јужној Румунији, одакле се по свој прилици и раширила у наше крајеве. Класична фаза Басараби културе са богатом орнаментиком на црној глацаној керамици припада старијој фази старијег гвозденог доба, док се у млађој фази, према још недо-

вољно потврђеним индицијама на вишеслојним праисторијским насељима на Гомолави и Градини на Босуту, инкрустована орнаментика губи и јављају се неки елементи керамике културе пола са урнума у западној Панонији и њене тзв. даљске групе. Даљска група, углавном паралелна са босутском, била је развијена у источној Славонији и заузима је и делове западне Бачке. Ауторово повезивање босутске групе са тзв. тракокимерским налазима у Војводини не би се могло прихватити без икаквих резерви јер већина типичних тракокимерских налаза (у овом смислу како су их дефинисали S. Gallus и T. Horvath, а затим J. Harmatta), тј. бронзане псалме или трензле и други бронзани и гвождени делови коњске опреме, процентуално се мало налазе на територији босутске групе, а знатно су чешћи у Мађарској и поменутој даљској групи у Славонији (Даљ, Батина). С друге стране, појава других облика материјалне културе на територији босутске групе, који се по некој инерцији називају тракокимерским (крстаца дугмад, лучне фибуле, пробијени појасеви итд.), хронолошки је млађа и не може се повезати са овим утицајима.

У сваком случају сигурно је једно. Утицаји са истока, вероватно из руских степа, су постојали у првим вековима последњег миленијума старе ере. Да је било једно време

кад рзај младог коња нервозно распршти
облак свакодневних инсеката
најављујући јесење источне ветрове

како каже песник Иван Гаћански, да је било време када су ови источни утицаји и упливи знатно изменили структуру домаће материјалне културе, не може се порећи. Међутим, време када су они настали, колико су трајали и куда су се тачно кретали, питања су на која још увек није могуће дати прецизан одговор. Уз сва мање или више успешна хронолошка повезивања и комбинације, треба чекати нова истраживања и нове резултате, првенствено са територије о којој је овде реч, да би се добила једна потпуно јасна слика о свим кретањима и међусобним утицајима у овоме веома занимљивом и веома замршеном временском периоду.

Завршетак овог поглавља говори доста неодређено о крају старијег гвозденог доба и појави латенске културе на насељима босутске групе. Међутим, како смо поменули раније, касном халштату Срема и Бачке припада читав низ налаза (Сремска Митровица, Кузмин, Адашевци, Дорослово — скелетни гроб, Чуруг итд.) који имају паралеле у источној Славонији (Вучедол, Богдановци). Ове налазе је М. Гарашанин недавно сакупио у тзв. сремску групу коју је протумачио као инфилтрацију илирских елемената и повезао са Бреуцима и Амантиним у Срему. Међу гробним налазима ове групе има и спаленика што значи да је вероватно дошло до мешавине становништва после илирских продора из источне Босне, који се према материјалу може датирати од прве половине V века надаље. Треба констатовати, ипак, да велики број чертоза и самострељних фибула у више варијаната у овој групи не говори искључиво о утицајима или продорима са једне стране, него упућује такође на снажно присуство југоисточнобалтских елемената у овој области. Они су овамо доспели вероватно долином Саве — из снажне и добро археолошки дефинисане долењске групе, такође негде од средине V века пре н. е. од времена када је ова група доживела свој културни и политички врхунац. Разграничење ових различитих утицаја на нашој територији биће бесумње предмет будућих истраживања и анализа.

Јер, иако се често говори о извесном илирском супстрату при формирању долењске групе, питање је ипак у којој се мери ти утицаји са северозапада могу у нашем случају повезати са Илирима.

Осма глава, посвећена млађем гвозденом добу у Војводини, говори претежно о келтском племену Скордиска, о њиховом насељавању јужне Војводине и северне Србије у првој половини III века пре н. е., после неуспеле галске инвазије Грчке, и њиховој доминацији над осталим суседним племенима. Материјална култура овог племена може се релативно добро одредити археолошким што у знатној мери потврђује податке који су нам о њима оставили антички писци. Уз Скордиске, аутор се осврће и на домородачко становништво које је паралелно егзистирало са Келтима на овој територији и том приликом износи неке драгоцене податке о касном халштату и раном латену у Банату који се претежно односе на скитске упливе на ову област. Ипак, у овој као и у претходној глави осећа се потреба за организованијим и нешто детаљнијим изношењем података из историјских извора и њиховим повезивањем са археолошким материјалом.

У уводу ове велике монографије аутори наводе да „Праисторија Војводине“ није намењена искључиво стручњацима... него и ширем кругу читалаца који се интересују за прошлост ове области итд.“ У том смислу три последња поглавља ове књиге су нарочито корисна јер издвојено говоре о појединим битним а за ланка посебно занимљивим питањима праисторије ове покрајине. Прво међу њима, Економска и друштвена организација праисторијских заједница Војводине, уводи читаоца — аматера и стручњака — у оне основне предуслове човековог опстанка у појединим периодима праисторије осветљавајући постепени развој човекове материјалне базе. Истовремено, даје се преглед најважнијих оруђа и оружја кроз праисторију Војводине, од палеолитских стручача и неолитских секира, преко бакарних игала и бронзаних келтова и српова, до гвоздених мачева, брадњи и маказа. Реконструкција друштвене организације у појединим периодима, успешно изведена, оставља, ипак, због наших недовољних знања, још увек поједини места непотпуно осветљена. Нпр. питамо се тако да ли појава првих бакарних бодежа истовремено означавала и стварање посебног ратничког слоја већ у позном неолиту (стр. 325)?

Друго од њих, односно десето поглавље, под називом Уметност и религија праисторијских култура Војводине (можда би било исправније религија и уметност) говори о духовној култури праисторијских становника Војводине где се такође хронолошким редом износе до сада познати подаци о овим питањима. Говорити о религији праисторијских становника увек је било тешко јер је то значило покушавати продети у неке веома удаљене сфере мишљења и постојања наших давних предака о којима данашњи човек, уз све могуће поштовање на савремену етнологију и друге блиске науке, не може да има довољна знања. Тако се дешава да се неко мишљење из те области учини у једном тренутку прихватљиво и онда одржава деценијама упркос своје нетачности. То је случај, на пример, са чувеним колацима из Дупљаје у Банату, која су веома дуго са доста аргументације била повезивана са Аполоном и митом о Хиберборејцима, док није недавно, изгледа дефинитивно, доказано да је порекло Аполона на истоку, па је тако и бог са Дупљајских колаци индиректно добио другачије значење. Као један други пример истичемо двојни идол са Гомолаве (табла I у боји) који је објашњен да је посвећен култу плодности и идентифи-

ван као симбиоза главног женског божанства и њеног мушког паредра-партнера. Фотографије ове фигуре у књизи ничим не указују која би била мушка а која женска фигура, па нам за тренутак не изгледа немогуће да је овде реч о божанским близацима који се доста често јављају у митологији, нешто налик на Кеалкоатла — бога светлости и дана, и Солотла — драгог брата, божанство ноћи — у астечкој религији.

Шта је праисторијска уметност а шта није, као и где су границе религије и уметности у томе периоду, такође су замршена и у извесном смислу недокућива питања. Грчки скулптори и сликари готово све до средине VI века пре н. е. нису се потписивали на својим делима јер им је то религија забрањивала, а многи велики уметници романике и готике остали су анонимни из сличних разлога. Подвргнута данашњим уметничким схватањима та дела се мере данашњим уметничким мерилима и признаје се или одбацује њихова уметничка вредност без улажења каткад у суштину саме ствари: да ли једно дело одговара својој функцији или не. Још је теже оцењивати праисторијску пластику јер ми не знамо не само да ли је праисторијски уметник постигао оно што је желео него ни шта је заправо желео да начини. Ми се одушевљавамо „Мислиоцем“ из Чернаводе не само због тога што садржајем назива живе реминисценције на Родена него што нас узбуђује такође својим кубистичким третманом главних маса. Питање је, међутим, шта је био циљ примитивног уметника: да представи човека који седи и оваплоћује у себи нешто нама непознато ил да дочара снажну и занимљиву међуигру пуних облика и празнина? Мора се признати, ипак, да се данас ми налазимо у много завиднијем положају него праисторичари пре једног века у доба рабања праисторије, јер је данас схватање уметности огромно еволуирало у поређењу од тога времена и многи разноврсни и међусобом потпуно различити правци заједнички равноправно егзистирају а веома примитивни уметнички облици и производи су опште признати и посебно цењени. У таквој ситуацији, примењујући на ове неолитске или бронзановременске фигурине данашње уметничке постулате и оцењујући их данашњим чисто ликовним мерилима, може се свакако доћи до одређених резултата и оцена о уметничкој вредности појединих производа материјалне културе у праисторији. Једно друго питање, на које је много теже одговорити, јесте разграничење уметности и религије, односно разграничење предмета који стоје у било каквој вези са кулом од предмета који су стварани и украшавани из чисто декоративних разлога. Чак и пред неком вазом, богато орнаментисаном по површини, човек мора да се замисли у дефиницији: иако већина ових орнамената у суштини подражава форме које постоје у природи или се подешавају према њима, не зна се са сигурношћу да нека од тих шара, обичних на изглед, ипак не скрива неки тајни смисао и шаље неку, нама непознату, поруку о тадашњим веровањима и обичајима. Спирала, на пример, и данас служи каткад у уметности као симбол живота и смрти, а спирала је била један од водећих мотива у праисторији који се по свему судећи развио независно на више места што још више говори о њеном универзалном значају и могућности различите интерпретације.

У овој глави о религији и уметности аутор је покушао да обједини сва та питања и да их прикаже читаоцу на један прихватљив начин. При томе има понављања при описима начина сахрањивања који су најчешће веома опширно давани у претходним главама о појединим периодима пра-

историје. Можда би била кориснија на овоме месту опширнија анализа керамике — облика и декорације — којом би читаоцима, нарочито неархеолозима, ова материја постала ближа.

Последња, једанаеста глава посвећена је Релативној и апсолутној хронологији праисторијских култура Војводине. Како је о хронологији говорено посебно и опширно при сваком хронолошком периоду, ова глава представља у суштини једну кратку рекапитулацију раније изнетих резултата на ову тему и извесно понављање, али корисно, како смо већ рекли, за шири круг читалаца. При томе треба истаћи да, мада су сва три аутора ове значајне публикације наклонена да прихвате тзв. високу хронологију неолита и бронзаног доба, односно да базирају своје крајње закључке у томе погледу на методу C 14, они потпуно исправно, упоредо са високом, дају и датуме тзв. ниске праисторијске хронологије чији представници још увек постоје, како у европској археологији, тако и у нашој земљи. Иако се има утисак, на основу свега изложеног у овој књизи, да ће на крају представници високе хронологије однети превагу у дуготрајној и још увек живој дискусији по томе питању, чини се да неки аргументи противника, односно представника ниске хронологије (као вавилонски печати из Таргарије у Румунији) нису довољно коришћени у овим анализама.

После поглавља о хронологији следи опширна библиографија I, везана за материјал са територије која је овде у питању, и исто тако опширна библиографија II која обухвата осталу литературу која је коришћена при изради ове монументалне монографије. Аутори истичу да је библиографија подељена на два дела ради лакшег коришћења литературе али се нама чини да би руковање њоме било знатно једноставније да су два дела дата заједно. Ово свакако треба сматрати као субјективни утисак.

После библиографије следи списак вињета (адекватније би било цртежа или илустрација) и табли. У списку табли је пропуштено да се обележе стране на којима се табеле налазе па је за њихово проналажење у тексту потребно извесно време, тим пре што неке нису означене бројевима и што нису увек сложене по реду (табла XVIII на стр. 146 налази се пре табле XV на стр. 152, XVI на стр. 156 и XVII на стр. 168). Табле, иначе, обухватају веома јасне и многоструко корисне прегледе појединих типова материјалне културе, као и географске карте које су у корист декоративности изгубиле доста од јасноће и разумљивости. Има и нетачности: на табли IV, код стр. 29, Нештин је стављен у Бачку уместо у Срем; на табли XXVII, код стр. 257, Вуковар је уврштен у босутску уместо даљску групу. Исто тако било је корисније да табла XXXVII на стр. 379, на којој се налази преглед значајних археолошких налазишта у Војводини, садржи на рачун декоративности комплетнији списак налазишта, како би се читаоци могли боље да снађу у географском смештају појединих локалитета, не само при читању ове монографије него и друге литературе на исту тему.

Илустрације, уз већ наведене цртеже у тексту, састоје се од 256 фотографија од којих су неке стављене у текст а већина на крају књиге. Овде је требало, чини нам се, више инсистирати на уједначеном изгледу илустративног материјала. Исто тако, и поред, на први поглед, великог броја слика, налазимо да би монографија овог замаху и обима требало да их има још више. На крају се налази индекс појмова, веома користан али не и потпуно

јер се многи термини из текста не јављају у њему. Када је већ реч о техничкој опреми књиге треба истаћи доста неуједначености које владају у писању страних имена. Негде су она транскрибована, негде нису, негде је стављан оригинални назив у заграда, а негде транскрибован. Те разлике се не јављају само између поглавља које су писали различити аутори него чак и у оквиру исте главе или одељка. Ова последња примедба, нажалост, не одnosi се само на ову монографију него се јавља у многим нашим археолошким публикацијама па њено истицање овде служи највише као повод да се апелује на веће јединство у томе погледу у нашој научној литератури уопште.

Све ове ситне мане износимо овде због тога што је у публикацији ове врсте и домета требало можда више обратити пажњу на те ситнице које дају спољни изглед једној књизи. Оне, међутим, нису ни тако бројне ни тако значајне да би измениле онај основни утисак који се добија када се ово замашно дело узме у руке: да оно представља у многим погледима монументалну и важну археолошку публикацију која ће свакако бити од огромне користи у будућем проучавању праисторије Војводине.

Оно што пробија из ове књиге, упркос замеркама које могу да јој се ставе, то је грандиозност подухвата, ретка у нашој археолошкој литератури, и напор који су аутори учинили, веома велики напор, да се тај задати циљ и оствари. А тај напор и тежња осећају се готово на свакој страници ове књиге, из огромног помоћног апарата, карата, табела, библиографије. Обимност дела пружа могућности свакако да му се ту и тамо нађу замерке или је то резултат у својој струци који је веома тешко поновити. Због тога понављамо да ова публикација спада у до сада најзначајнија дела из праисторије која је наша археологија дала па је с правом стављена у серију Monumenta archaeologica. Може се слободно рећи да она у својој области представља редак и веома значајан споменик по замисли, обједињеној материји и синтетичкој обради. Што, међутим, првом не може да се без резерве дола други део чувеног Хорацијевог стиха, то није кривица до аутора или концепције књиге, него до суштине наше науке која, иако се бави древним предметима и проблемима, стварно се стално обнавља и сваким новим значајним налазом обогаћује своја знања и проширује своја достигнућа.

Растко ВАСИЋ

Alojz Benac, OBRE I — NEOLITSKO NASELJE STARČEVAČKO — IMPRESSO I KAKANJSKE KULTURE NA RASKRŠĆU, posebni otisak iz »Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine«, N. S., sveska XXVII/XXVIII — Arheologija, Sarajevo 1973, 102 strane, XXXVI табл, 19 слика у тексту.
Alojz Benac, OBRE II — NEOLITSKO NASELJE BUTMIRSKJE GRUPE NA GORNJEM POLJU, posebni otisak iz »Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine«. N. S., sveska XXVI. Arheologija, Sarajevo 1971, 178 strana, LXVII табл, 14 прилога, 18 слика у тексту.

Иако их по времену излажења дели извесан временски размак, обе публикације А. Бенца представљају недељиву целину, како по својој садржини

ни, методу обраде овде изнетог (богатог) археолошког материјала, тако и по значајном обиму ископавања оба налазишта, најзад и њиховој истовешној локацији. Познат од раније по својим вишегодишњим истраживањима неолитског периода Босне и Херцеговине, имајући иза себе значајно теренско и стручно искуство када је у питању овај географски простор, А. Бенац је одабрао веома вредне локалитете за заједнички југословенско-амерички пројект посвећен истраживању овог периода.

Обре I и II нису само два сразмерно добро очувана насеља, са задовољавајућом стратиграфијом и разноврсном материјалном културом, већ њихова вредност лежи у новој садржини коју пружају историјату неолитског периода Босне и Херцеговине. Самим тим њихова улога је и знатно шира: дајући досада непознате (и добро документоване) податке о образовању и развоју културних група ових области, оба насеља, према свом географском положају, постају такође вредан ослонац за изучавање сложених културних и популационих односа подунавског и јадранског неолита.

Пошто Обре I и II везује релативно — хронолошки континуитет, тада се у овом приказу може да пође од првог налазишта, на коме је заступљена, како каже аутор, до сада најстарија неолитска група у Централној Босни (I, стр. 63). То је старчевачко — импресо култура, како је назива А. Бенац, а овај термин већ сам по себи изазива разумљиво интересовање. Рекло би се да је ово сусрет „лице у лице“ типичних представника две основне области најстарије седелачке агрикултуре на југоистоку Европе: континенталне и приморске.

Архитектонски остаци са насеља Обре I нису, на жалост, очувани у оном обиму, који би се очекивао према моћности слојева, али су ипак омогућили јасно стратиграфско разграничење. Много више пажње привлаче гробови откопани у слоју који припада фази II старчевачко — импресо културе. Они се такође могу узети као (до сада) најстарији антрополошки материјал у Централној Босни (I, стр. 23), али како су то децји скелети, слабо очувани, чини се да већа вредност лежи у начину њиховог покопавања, праћеног са вероватним ритуалним радњама. То се нарочито односи на гроб 7 (сонда VIII) у коме је скелет, према распореду очуваних костију био у седећем положају. Када се томе дода да се умрли овде налазио окружен неком врстом камене конструкције, тада се добија врло слична слика са начином сахрањивања покојника на насељима старијег неолита Бердана. На локалитету Падина (Горњи Бердан) откривен је читав низ скелета сахрањених у седећем положају, положених у неку врсту купасте камене конструкције.

Уколико би ове аналогije у културним обичајима сахрањивања умрлих у кругу старијег неолита балканско-подунавског простора упућивале на заједничку духовну културу, онда би питање антрополошке припадности носилаца ових веровања било од вредности и за испитивање начина образовања културних група овог периода. Управо се овим проблемом А. Бенац опширно бавио не само у својој првој студији, већ је улози популационог (аутохтоног) елемента дао врло много простора и у тумачењима настанка бутмирске културе (Обре II).

Укратко изречена, теза аутора ових радова састоји се у прихватању знатно већег значења локалне еволуције неолитских група на Централном Балкану, са нагласком на домородачком становништву као носиоцу тог развоја. Разумљиво је да овако мишљење не искључује миграциона кретања и кул-

турне утицаје, већ их пре, како се стиче утисак, ограничава у обиму њиховог деловања, подвргавајући ревизији досадашња схватања о начину образовања подунавског и приморског неолита. Посебно, могло би се додати, тежини овим разматрањима А. Бенац дају управо резултати широк истраживања насеља Обре I и II, јер велику већину својих закључака он управо темељи на чињеницама утврђеним тим путем.

Полазећи сличним методом у упоређивању гробног ритуала са старчевачко-криш насеља у Падини и старчевачко-импресо културе у Обрима I овде је корисно навести и последње резултате антрополошких анализа скелетних остатака становника старијег неолита на Падини. Они су показали да сви становници Падине припадају робустној, аутохтоној варијанти кроманоноидног типа, чије порекло води до млађег палеолита Бердана, уколико није још и старије. Слични типови заступљени су и на другим насељима мезолита и старијег неолита дуж Кисуре, а јављају се и у Трансилванији (Giga-Baciului). Ако се сада налази на сличан погребни ритуал на другом насељу из истог периода као што су Обре I, било би довољно оправдано помислити на поновну потврду о улози локалних популација, или бар традицији која је њима својствена.

Паралеле Падине са Обрима I ту међутим нису завршене. Постоји такође још једна заједничка култна радња — жртвовање животиња на простору будуће куће, чије су кости затим прекривене подницом подигнутог стамбеног објекта (кућа K — Ia; I, стр. 16). Овоме се придружује и сличан налаз испод каменог венца огњишта 0 — 6, али за паралеле са старијим неолитским насељем у Падини треба најпре узети у разматрање први пример. Оговарајуће жртве утврђене су такође код свих пољупкопаних зграда са трапезоналним основама у насељу старчево-криш групе на Падини, смештене у мање, левкасте јаме, укопане иза уже стране правоугаоних огњишта. Те жртвене јаме, испуњене изразито тамном земљом, често са остацима животињских костију, садржавале су по неки пут на свом дну културне камене судове са плитким реципијентом (кућа 16 на Падини). Оно што се такође слаже са примером из насеља Обре I је покривање ових јама подницом, с тим што су оне често биле затворене и плочама кречњака.

Можда је посвећење простора на коме се подиже стамбени објект повезано, како показују и примери са Падине, са будућим културним местом. Оправдано је такође помислити да све ове културне радње припадају традицији која претходи посебно изведеним културним местима у насељима винчанске групе) каква су откривена у кућама Кормадина код Јакова).

Али треба се вратити на значајно питање о улози аутохтоне компоненте у образовању старијег неолита Централног Балкана. У погледу Обре I добијени подаци указују на поједине занимљиве одnose. Овде се заправо ради о трајном и директном додиру, како је речено, представника два различита (и моћна) круга старијег неолитског света. О непосредном, готово да се назове, физичком испољавању овог поуздано одређеног двојног заступања материјалне културе старијег неолита на Обрима, размисљао је и А. Бенац. Његово двоумљење заслужује пуно разумевање, јер је проузроковано добро познатим, завршним питањем за свако истраживање ове врсте: како се то заправо десило да на Обрима, у Централној Босни, буду у истом (мањем) насељу јасно (и истовремено) заступљене ка-

рактеристичне типолошке компоненте два најзначајнија представника старијег неолита — старчевачке групе и *impresso* културе?

Аутор ових студија сматра да излаз треба тражити у егзогамном родовском уређењу током неолитског времена. Самим тим долази у обзир, како и сам А. Бенац подвлачи, присуство различитих родова, јер они морају бити носиоци различитих компоненти материјалне културе тако јасно утврђених на самом насељу. Овом гледишту свакако иде у прилог чињеница да насеље Обре I, и према свом положају на периферији оба културна круга, упућује на њихове контакте. Ако би се остало на томе, решење изгледа знатно једноставније него претходна дискусија — простије речено, Обре I је нека врста пограничног насеља! Међутим неки од резултата до којих је дошао А. Бенац и посебно их истакао, упутили би и на друге, такође занимљиве закључке.

Тако, на пример, установљено је да на Обрима I ни старчевачка, ни *impresso* компонента не садрже све оне одлике, уобичајене иначе у њиховом матичном подручју (боље речено у подручју њихових најближих варијанти). Код старчевачке компоненте недостаје фина, црвено полирана керамика, док је јадранска знатно сиромашнија у својим најтипичнијим орнаменталним мотивима, сведена углавном на тремоло технику, али заступљена и монохромном керамиком. Пошто у квантитативном погледу и према заступљености осталих категорија керамике, старчевачка варијанта преовладава на насељу (I, стр. 64), тада се чини да је тај однос управо сразмеран са географским положајем оба матична подручја. Није ли јадрански старији (*impresso*) неолит знатно удаљенији од Обре у поређењу са старчевачком варијантом североисточне Босне, обележене омиљеним сликањем угластих мотива на финој керамици?

Губитак карактеристичних техника орнаментисања, како се види, осетљивији је код *impresso* керамике на Обрима I. А. Бенац налази решење чија се тачност може потврдити и сличним процесом код старчевачке групе у Македонији или јужној Србији у поређењу са старијим неолитом егејског приморја. То је заправо постепено губљење карактеристичних медитеранских техника украшавања, пре свега сликања (али такође *impresso*-карднум орнаментике), а у замену за то појављивање нових начина украшавања, као што је на првом месту барботин. Разлог лежи у потпуној промени животне средине, и још више, потреби прилагођавања. Стога и аутор ових студија са правом истиче различите животне услове за јадранску варијанту у Централној Босни (односно у континенталном делу Балкана уопште), убрајајући ту и очевидну чињеницу — недостатак шкољки употребљаваних као инструмент украшавања (I, стр. 79).

Ови и слични закључци нису само објашњење за заступљеност (или одсуствовање) појединих популарних орнаменталних техника, већ су истовремено корисни за тумачења најсложенијих питања ране праисторије — постанка одређених културних група или њихових варијанти. Најважнији елемент утврђен тим путем је заправо трансформација или прерастање појединих одлучујућих категорија материјалне културе старијег неолита тако рећи „у ходу“. Било да су у питању популациона ширења, или међусобни културни утицаји (највероватније да су они повезани), промене које настају том приликом су пресудне за обликовање нових варијанти, чије порекло тада изгледа прилично загонетно. Непосредан пример Обре I то јасно показује: измење-

на је старчевачка варијанта, знатније промене доживела је и *impresso* компонента (не улазећи овде у питање њихових носилаца), и као завршни резултат заједничког живљења обе ове измењене групе је протокакањска фаза. Дакле нова културна појава, чије постојање карактерише искључиво босанско подручје и тај развој, једаред усмерен, има са свој сопственим ток, доводећи до стварања какањске групе, сасвим издвојене и од суседне варијанте старчевачке, односно винчанске групе, као и од приморског неолита.

Али сада се дешава обрт у типолошком развоју какањске групе, супротстављен претходној, преовладавајућој старчевачкој основи. У финалној етапи те средњобосанске групе нађавају одлике јадранске варијанте, што најбоље илуструју и сва она досадашња мишљења, цитирана од стране А. Бенаца, где се већина компарација за какањску групу тражи у јадранском кругу, без обзира на хронолошки примат појединих типова њене материјалне културе. То би једино могло да значи, на основу искуства добијеног са Обре I, да је и само подручје на коме се какањска група образовала, било неједначено по заступљености ових компонента. Разлика између Зелене Пећине и Обре I у том погледу свакако постоји, па је „јадранска обојеност“ какањске групе вероватно последица знатнијег удела претходне, приморске подлоге у њеном образовању. Пример Обре I је баш због тога и веома вредан, јер показује супротан однос ових компоненти само за оно подручје, где је географски старчевачка варијанта могла да има одговарајућу превагу. У том случају образовање млаћих неолитских група треба да буде схваћено као низ локалних етничких и културних сажимања где аутохтона компонента има веома значајно место, што са потпуним оправдањем истиче у својим закључцима и А. Бенац. Разумљиво је да утицај те компоненте остаје сразмеран ступњу њеног културног развоја и територијалном распрострањању, као што зависи и од карактера друштвених промена које доводе до образовања нових културних група.

У светлу таквих схватања настанка нових типова материјалне културе старијег и млаћег неолита Балкана и Подунавља, добија се такође нови угао гледања и на тзв. ритоне, познате културне посуде из група Какањ и Данило. (Пре тога једна терминолошка напомена: уколико се прихвати да рани енеолит припада млаћим етапама културних група образованих на аутохтоној бази старијег неолита, тада се за назив средњи неолит, употребљен иначе у обе књиге о Обрима, може да стави млаћи неолит. У том случају старија винчанска група припада млаћем неолиту, док је њена следећа фаза већ рано енеолитска. Иако је то често питање регионалног развоја, ипак би и у Централној Босни Какањ, према оваквом схватању, одговарао млаћем неолиту а Бутмир раном енеолиту. Међутим потребно је подвући да релативно — хронолошки редослед остаје у потпуности неизмењен, већ се ту ради о разликама у процени економског развоја).

Вративши се стога на појаву ритона у групама Какањ и Данило (односно у млаћем неолиту, тј. средњем неолиту према А. Бенацу) потребно је размислити њихову појаву од Пелопонеза, Јужне Албаније па све до северног јадранског приморја и Централне Босне, и као ознаку заједничке духовне (обредне) својине популација млаћег неолита. Уколико пре, што типолошка анализа, извршена од стране аутора ових публикација, открива да постоји блиска сродност између ритона у протокакањској фази у Обрима I и таквих културних посуда у

Тесалији. Прихватање општих културних обрета у неолиту није увек последица сличне производне основе (позна старчевачка група у Средњој Босни не познаје ритоне, док протокакањска на истом подручју поседује тај изразити тип културних судова од самог свог почетка); поред заједничке друштвене организације треба, значи, узети у обзир и сличну популациону основу. Једна од тих претходних компоненти из приморске области је заједничка и за шире географске оквире — то је комплекс импресо — кардиум — док је друга, развијена управо на бази старчевачке варијанте.

Уколико је та фаза резултанта аутохтоног развоја (А. Бенац сматра да је протокакањска фаза у Обрима I исход локалне еволуције са две различите компоненте), (I, стр. 87), тада се може претпоставити приближно сличан унутрашњи развој приморског круга млађег неолита, јер се ритони налазе у истом или сличном културном мљеу на веома великом пространству, које је већ поменуто. Са друге стране учешће бројних локалних популационих процеса током образовања млађег неолита на целом балканско-подунавском простору, ишли би у прилог постојања веома снажне компоненте миграционог типа — било да је у питању померање популације или, слободно је изражено, „миграције утицаја“. Паралеле са Данилом, на које упућује А. Бенац, говоре поуздано о уској и тесној вези какањске групе са јадранским приморјем, што самим тим ставља у први план и односе са јужном Албанијом и средњом Грчком. Можда се за сада релативно-стратиграфски односи између ових географских подручја не сагледавају у потпуности, али се културни примат егејског, што значи и средњогрчког неолита не може миопити. Снажан напон културне (и популационе?) експанзије из тог простора вероватно је полазио сличним путем примарне агрикултурне колонизације — на север. Претходна популациона основа је сродна, њу обележава импресо-кардиум керамика, и она је само могла да олакша нова популациона мешања или прихватање културних утицаја, па се и та јужносредоземна компонента мора узимати у обзир.

*

Слични процеси односе се такође на бутмирску групу, заступљену у свом целовитом развоју на насељу Обре II. Проучавање еволуције ове добро познате културне групе Централне Босне омогућено је на Обрима II и захваљујући ванредно добро очуваним стамбеним хоризонтима са потпуно поузданом вертикалном стратиграфијом. То је дало прилику да такође буду знатно тачније одређени неки од основних елемената архитектуре ове групе, што је допринос од значаја и за грађевинарство млађег неолита и раног енеолита уопште. Овде се пре свега истичу стамбене зграде хоризоната 3 и 4 (куће 13 и 15), не само са добро очуваним распоредом својих просторија, већ такође и са кућним инвентаром, што је омогућило и одређивање функционалне намене сваке поједине одаје (било би такође веома корисно да су посебно издвојене керамичке целине из ових кућа, иначе приказане у сумарном цртежу одговарајућих основа). Техника изградње пећи је мали технички новитет, са детаљном реконструкцијом дрвеног скелета преко кога је ишао премаз од лепа. Извесна нејасноћа се јавља код плана куће 15 — у општој ситуацији стамбеног хоризонта 4 (прилог 8), њена основа није откривена у потпуности, док се у прегледно изведеној реконструкцији (прилог 14), она показује у це-

лини. Вероватно је њена основа испитана накнадно. Код профила сонди III — VII, са јасно издвојеном стратиграфијом, недостају такође размерници.

Упоређивањем ситуација свих осам стамбених хоризоната (што је за насеље једне исте културне групе у сваком погледу значајна чињеница), добијају се неки занимљиви односи у коришћењу, да се тако каже, „грађевинског земљишта“ унутар насеља. Пада у очи обнављање грађевина углавном на истим местима, тако да се може помислити и на породичну традицију изградње кућа за (приближно) сваку генерацију на „наслеђеном“ земљишту. То се нарочито односи на сонду VI, где се низ грађевина у стратиграфском редоследу поклапа не само по месту подизања, већ готово и по димензијама, или су одступања мала. Оваква употреба грађевинских локација у самом насељу није само одлика значајна за познавање организације насеља, већ она истовремено говори и о уређењу сеоске седелачке заједнице бутмирске групе на Обрима II. Можда није довољно оправдано извлачити и такав закључак, као што је подела парцела у насељу према породицама парова, што би за собом повлачило и друге одговарајуће норме друштвеног уређења, али систематизовани подаци које пружа ова публикација оправдавају бар такве претпоставке.

Још једна слична чињеница указује на планско коришћење простора у насељу. Када се, на пример, упореде локације гробова откривених, како их опредељује А. Бенац, у првом и другом стамбеном хоризонту, са простором за изградњу кућа, тада се долази до резултата да су генерације оба стамбена хоризонта користиле исти простор за покопавање, што истиче и сам аутор. Али оно што пада овде у очи је поштовање тог простора и кроз следеће фазе живота насеља. Тако се тек у последњем, осмом стамбеном хоризонту подижу грађевине које покривају ове гробове (односно место њиховог упокојавања), док у петом хоризонту куће 23 и 24 захватају својом западном ивицом сам руб овог простора са гробовима. Када се при томе узме у обзир да упокане гробове дели од хоризонта 5 културни слој моћности 1, — 1,50 m, односно од хоризонта 8 и 2, — 2,5 m, тада постаје још упадљивија традиција поштовања овог места са деценим гробовима. Уз разматрања аутора о значењу овог култа сахрањивања мале деце и новорођенчади у насељу, може се додати и запажање да каснији гробови истог карактера на овом простору не постоје, иако на насељу живи иста популација, као што су и друштвено-економски односи углавном остали непромењени. Значи ли то, да је покопавање сличне врсте извршено у неком другом простору насеља, или је тај обичај убудуће изостао, или је сахрањивање мале деце придружено сахрањивањима одраслих? На таква питања није могуће одговорити све док не буду испитана насеља бутмирске групе у целини (већ и ове шире површине истраживања Обра II показале су несравњиво значајније резултате у поређењу са сондажним ископавањима извршеним на насељима сличне врсте).

Овде се као илустрација тих нових резултата могу навести открића кућа брвнара, или, што је још вредније, дрвеног алата. Већ се раније могло претпоставити да су најстарији земљорадници, или они из млађег неолита, крчили велике комплексе земљишта под шумама, па је било очевидно да је дрво, као сировина, лежало у неограниченим количинама тако рећи на дохвату руке. Израда дрвених судова и алата, затим намештаја, да се помене само она најнужнија „домаћа радиност“, морала је

имати широку примену и то налази са Обра II потврђују (на пример дрвена посуда нађена у кући 15). Могуће је да су богати орнаментални мотиви често извођени на дрвету (остављајући по страни текстил, по природи ствари најважнији материјал који је био украшаван), јер је дрво било и захвална подлога за бојење, ишта мање од керамике. Стога су налази из Обра II знатна потпора гледишту о постојању развијене прерађивачке индустрије дрвета у осталим балканско-подунавским групама неолита и енеолита, а врло вероватно и кроз друге периоде присторије. Материјални докази о постојању ове индустрије се тешко одржавају и захтевају посебне услове, што је утврђено и код примера из Обра II, али је већ довољно и то, да је тиме посведочено да су становници Обра II добро познавали технологију рада са дрветом.

Новина у подели керамике на три основне фазе (то су уједно и развојни степену бутмирске групе) је њено раширљивање на стилске компоненте које је сачињавају. Поред јадранског (данског учешћа), на основу какањских варијанте, керамика прве фазе насеља Обра II укључује и занимљиву категорију која је названа црноглачана роба. Та врста се задржава кроз све три фазе бутмирске групе, иако при крају доживљава извесне промене и губитак свог уобичајеног квалитета (фаза III). Та керамика даје такво обележје бутмирској групи, да је у фази II, тј. у доба цветања ове групе, добила једну од битних улога у њеној керамичкој производњи.

Тумачећи њено порекло, аутор се задржао на термину југоисточна компонента, сматрајући да израда те керамике у балканско-подунавским областима представља последицу једног „метализирајућег шока“ са Истока (II, стр. 164) насталог, између осталог, у опонашању металних судова. Путевни ширења ове керамичке врсте — под условом да она долази са југоистока, што је већ опште прихваћено гледиште — морали би у том случају водити у два правца, мислећи при томе на бутмирску групу. Један од њих би ишао приморским појасом, слично претходним кретањима, пресудним за образовање млађег неолита у Босни, док је други овај континентални. Не изјашњавајући се непосредно о правцима ширења овог метализирајућег утицаја, А. Бенац са друге стране не очекује да он долази посредством јадранске компоненте, тако да у том случају треба мислити на континентални пут. На тај начин се заправо долази до улоге винчанске групе у образовању бутмирске групе, јер је винчанска група најближи сусед ове прве у источном и југоисточном правцу, као што је једна од основних карактеристика винчанске групе масовна производња квалитетне црноглачане керамике.

Порекло ове керамике у винчанској групи такође води ка југоистоку, и потврђено је бројним резултатима истраживања у трачко-македонском простору, па се тако чини оправдано претпоставка о прихватању црноглачане керамике у Бутмиру путем контакта са винчанском групом. Географски и културни чиниоци не противурече овом схватању, иако је А. Бенац мишљења да винчанска група није узела учешћа у образовању бутмирске групе (II, стр. 65). Постојање јачих веза са винчанском групом североисточне Босне аутор међутим истиче, иако тек у развијеној фази бутмирске групе на Обрима II, наглашавајући при томе утицај из тог правца на црноглачану керамику (II, стр. 68). Врло је вероватно да су слични додирни могли постојати и у почетној фази насеља на Обрима II, јер она такође садржи црноглачану керамику, а паралел-

на је са развијеном старијом винчанском групом (B-2).

Како је ово само једно од могућих објашњења о појави црноглачане керамике у бутмирској групи, треба такође истаћи још један занимљив резултат постигнути истраживања на Обрима II, који се односи на сложено порекло ове добро познате културне групе. Иако се овакав начин образовања раније могао претпостављати на основу резултата истраживања у самој Босни и Херцеговини (нарочито оних које је вршио А. Бенац), ипак је такво мишљење, захваљујући овим новим подацима, сада поткрепљено стратиграфско-типолошким доказима. Уз то, такви резултати нису само допунили постојећа знања о образовању и развоју старијег и млађег неолита Босне, већ су их у многоме изменили. Истицање улоге аутохтоне компоненте је један од значајних прилога у том погледу, јер домаћу популацију основу сматра за активног чиниоца у стварању нових културних и економских односа током овог периода.

При томе нису испуштене из вида ни везе са суседним подручјима, иако се и ту одлучујући нагласак даје културним утицајима и размени искустава, пре него што се мисли на миграционе покрете. Отуда се осећа извесна празнина у погледу на сличне односе према балским подручјима западне Босне, и то у времену када бутмирска група доживљава свој завршетак. Ради се заправо о могућем присуству ласињске групе, чије су јадранске паралеле познате већ раније, иако је њено образовање стављано често у енеолитски период. Стратиграфија неких градинских насеља у источној Босни (на пр. Вис код Дервенте), показала је да ласињску групу треба сматрати старијом од косточачке, што би дало за право претпоставци о извесном паралелизму позног Бутмира са Ласињом. Знатна територијална експанзија ласињске групе током раног енеолита према северу и североистоку (Балатон група), било да се ради о популационим продорима или преношењу културних струјања, говори за снажно матично језгро ове групе, које се мора сместити првенствено на западном Балкану. Можда се у таквом сагледавању ласињска група може узети као још једна јадранско-континентална културна и популациона творевина, па би њени односи са Бутмиром, бар приближно скицирани, били од несумњивог интереса за релативно хронолошке односе босанског, али и подунавског млађег неолита и енеолита.

Писац обе публикације Обра се није упуштао у одређивање апсолутних датума за неолит и енеолит Босне и Херцеговине, али је израдио (што је у овом случају знатно важније), врло прецизан релативно хронолошки редослед ових раздобља. Иако се том приликом аутор није ни бавио дискусијом око израде C-14 датума за Обре I—II, могуће је, упркос томе, сагледати неке односе и у том смислу, јер се и предложени релативно-хронолошки редослед I, сл. 21 и 22), завршава фиксираним временском границом. Тамо је најмле појава косточачке групе одређена у 2100 год. ст. ере.

Пошто је косточачка група представник позног енеолита подунавског порекла, то је разумљиво да за развој бутмирске и какањске групе треба узети у обзир III мил. старе ере, што се ипак чини повишењем апсолутних термина у односу на класично датовање балканског и приморског неолита. Али, како је нагласио и сам А. Бенац, обрада значајне археолошке грађе са Обре I и II није стављала у задатак и постављање апсолутне хронологије, па се ово питање може сматрати отвореним.

Служећи се овим публикацијама, читалац мора запазити да текст А. Бенца, поред своје прегледности и чврсто постављене композиционе схеме (што се и може очекивати од аутора таквог искуства и познавања материје), поседује такође и врло наглашену разуђеност како у документацији типолошког опредељивања, тако и дискусијама око теоретских питања. Стога обе публикације Обра садрже веома велики број чињеница, подједнако у аналогним и паралелним, које сведоче о темељитом познавању медитеранског и континенталног неолита и енеолита, као што су мишљења других аутора наведена у широкој скали. Овде треба подвући и spremnost А. Бенца да критички размотри не само закључке или резултате до којих су дошли остали праисторичари у проучавању ове или сличних тема, већ да исто тако преиспита и сопствена гледишта, допуњујући их новим резултатима. Стога обе публикације Обра пружају солидно познавање неолита и раног енеолита (тј. млађег неолита) Босне и Херцеговине, подразумевајући ту такође и релативно хронолошке, друштвене и економске прилике тих раздобља. Уједно су те књиге завршни резултат вишегодишњег и систематског рада на проучавању ових периода праисторије Босне и Херцеговине, односно Централног Балкана и јадранског приморја, рада у коме је допринос А. Бенца, уз остале истраживаче, најпотпунији.

Обре I и II исто тако освјетљавају, на најбољи начин, изванредне могућности у истраживањима ране праисторије не само босанског и херцеговачког подручја, већ и целокупне територије коју данас заузима наша земља. Управо су области Централног Балкана, да се помене само та чињеница, оно географско стешњено континенталног и приморског неолита, где се, као у жичи, могу да провере стара или стекну нова сазнања о културним и популационим кретањима током овог дугог раздобља.

Одавде, каже А. Бенац, не полазе путеви, него се на овом простору завршавају (I, стр. 88). Оправдано је додати да путеви истраживања неолитског периода такође започињу и са овог простора, што доказују и обе књиге Обра.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Milorad Giric: MOKRIN I i grupa autora: MOKRIN II (nekropola ranog bronzanog doba) Dissertationes et monographiae T. XI—XII Beograd 1972. Археолошко друштво Југославије у заједници са Smithsonian Institution — Washington и Народним музејем из Кикинаде.

Ова монографија, која на оригиналан начин уклапа резултате проучавања разнородног материјала, и разна гледишта на проблем раног бронзаног доба Војводине, произашла је на бази резултата ископавања која су више година вршили Народни музеј у Кикинади и Smithsonian Institution iz Washington-a. Том је приликом откривено 312 гробова као и већи број оштећених гробова који су издвојени. Тих 312 гробова дало је довољно материјала да се изведу одговарајући закључци, који су презентирани у II тому.

Резултате геолошких проучавања локалитета Мокрин дала је као увод Јелена Марковић-Марјановић, (стр. 9—27). Милорад Гирић публикује резултате археолошких радова у најобимнијем делу ове монографије, са обимно урађеним каталогом и изванредним илустративним материјалом, (стр. 29—237, 105 таблица илустрација). Антрополошко истраживање материјала из некрополе Мокрин вршили су и обрадили Gy. Farkas и P. Liptak чији се резултати налазе на крају I тома (стр. 239—271 са 16 прегледних таблица и 19 таблица фотографија).

II том садржи као прво разматрање Н. Тасића о положају мокринске некрополе у развоју раног бронзаног доба Војводине (стр. 9—28 и 6 таблица илустрација). Преглед металног оруђа и оружја раног бронзаног доба Војводине дао је Б. Јовановић (стр. 29—41 са 4 табеле). Ранобронзаноолске предмете од злата из некрополе у Мокрину и са терена Баната обрадио је St. Foltiny (стр. 43—55 са 3 табеле). Орнаментиком керамике из некрополе Мокрин позабавио се A. Bankoff (стр. 57—64). Разноликост у оријентацији скелета у некрополи Мокрин пружила је N. Riedl-у могућност да упоређењем са неким обичајима сахрањивања из Африке и других земаља Европе да једно етнографско тумачење положаја гробова у овој некрополи (стр. 67—73). На крају су дати резултати анализе налаза људских (I. Lengyel) и животињских костију (S. Bökönyi) као и спектралне анализе које су обавили E. Sangmeister и A. Hartmann.

У сваком случају ова књига треба да пружи могућност свима онима који се баве раним металним добом да преко материјала из некрополе Мокрин стекну јаснију слику о познавању металургије и другим питањима везаним за овај период у средњем Подунављу.

Војислав ТРЕБУХОВИЋ

Ksenija Vinski — Gasparini, KULTURA POLJA SA ŽARAMA U SJEVERNOJ HRVATSKOJ, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Zadar, Monografije, svezak 1, Zadar 1973, 193 страна текста, 30 страна резимеа (на немачком језику), 131 таблица са илустрацијама, 6 карата, 6 слика у тексту.

Филозофски факултет у Задру започео је своју серију монографија књигом чије је објављивање дуго очекивано. Иза овог кратког наслова крије се најмне фонд остава позног бронзаног доба, прикупљених, како каже сам аутор, деценијама, систематизованих исто тако вишегодишњим радом и публикованих у оквиру дисертације, чији је текст за ову прилику проширен и допуњен. Да је ова значајна и често штирана археолошка грађа из завршних етапа развијене металургије бронзе објављена и у виду каталога, она би захтевала исто тако опширан приказ, готово неку врсту упоредне студије. Ова тврдња је разумљива за сваког оног праисторичара чији се стручни интерес икада окренуо типолошком разврставању и хронологији остава позног бронзаног доба — јер скоро да нема такве дисциплине унутар праисторијске археологије где типологија више утиче на датовање или успостављање релативно-хронолошког редоследа. Када се то

ме додају разликe, или тачније речено, неуслађености постојећих (и разгранатих) класификационих система развијеног бронзаног доба, посебно у средњоевропском простору, тада је извесно да дискусија о датовању наведених остатака, извршена у овој књизи, превазилази не само оквире, већ и намену једног кратког приказа.

Самим тим је јаснији обим рада К. Вински — Гаспарини, обављен у оном виду, чија прецизност и изврсно познавање литературе, као и поштовање, али и критичко сагледавање уведених класификационих система, представља већ у нашој археологији одређену карактеристику, везану за име Зденка и Ксеније Вински, дугогодишњих сарадника Археолошког музеја у Загребу. Познати као истраживачи знатног радног замаха и енергије, они су остварили (и остварују) своје резултате на високом нивоу научне ерудиције и са особитим познавањем тема које обрађују, пако су те теме често културно и хронолошки различите. О повољном исходу те сарадње остварене такође у овом раду, говори најбоље закључни део увода, где аутор књиге о којој је реч, изражава З. Винском посебну захвалност на сталној помоћи током рада на овој широко постављеној студији позног бронзаног доба северне Хрватске и суседних области.

Стога је и било за очекивање студиозно познавање свих достигнућа праисторијске археологије у домену коме припада предмет ове расправе, као и то, да се та свестрана обавештеност сусреће у целом тексту публикације. На нека од тих достигнућа у истраживањима културе поља са урнама аутор је обратио више пажње, користећи их такође у појединим претходним радовима. Тако К. Вински — Гаспарини наводи да је основа првог нацрта хронологије остатака позног бронзаног доба (израђена у заједници са З. Винским), била усклађена са достигнућима Мерхартове школе за Средњу Европу (стр. 18), али уз напомену да је од тог времена неопходно подвргнути темељитој ревизији многе од тада изнетих резултата.

Држећи се стога оправданог настојања да археолошки фонд позног бронзаног доба чуван у музејима Хрватске захтева хронолошко разврстање различито од постојећих система за Средњу Европу, аутор је изradio и исцрпно образложио нову поделу културе поља са урнама за све ове области. Разумљиво је да подела К. Вински — Гаспарини темељи такође и на периодизацији позног бронзаног доба, већ разрађеној за Карпатски басен или Подунавље, поготово када се ради о одређивању апсолутних датума. Међутим у својој суштини класификација аутора је заснована на типолошком и хронолошком вредновању археолошког материјала из Хрватске, при чему су узете у обзир и суседне области.

Овде се може учинити прва примедба овој публикацији и заиста се при томе полази од самог почетка — заправо од наслова. Он је географски врло тачно одређен: култура поља са жарама у северној Хрватској. Међутим територија коју аутор назива заједничким именом „Међуречје“ (ту се подразумевају Драва, Сава и Дунав), и узима је у обзир у својим разматрањима, протеже се од западне Словеније до јужног Баната. Нашавши се пред тако сложеним географским подручјем, К. Вински — Гаспарини је сасвим оправдано поделила културу поља са урнама на западну и источну групу, уочавајући са правом различите токове у њиховом развоју и пореклу. Не улазећи овде у друге разлоге који поткрепљују овакву основну поделу

културе поља са урнама, где еволуција са локалне основе или различити културни утицаји имају свакако одлучујућу превагу, остаје утисак да би наслову ове књиге пре одговарао простор северне Југославије. Ово утолико више што се у књизи заиста и расправља (на веома користан начин) о налазима и налазиштима са целе те територије (на пример некрополе Велика Горица у Словенији или Иланца у Банату, односно насеља Гомолава и Економија — Сава у Срему). Могло би се стога додати да сама књига К. Вински — Гаспарини нуди знатно више, подједнако у географском и културном смислу, него што је наслов на то обавезује.

Са друге стране, управо тако широко разматрање свих значајнијих налазишта (и налаза) на овом подручју, учинило је да ова књига добије још један квалитет — то је напор да се оставе уврсте у етапе чија се садржина, као и временско трајање, одређују такође према одговарајућим насељима и некрополама. На тај начин постепено се сагледава целивита слика културе поља са урнама, што има посебан значај за оставе, будући да у огромној већини оне представљају изоловане налазе, без непосредне везе са насељима и некрополама свог времена. Тешкоће у сажимању те врсте су јасне — оне зависе првенствено, од стања истраживања, што К. Вински — Гаспарини са правом подвлачи, али исто тако (као и увек), од јединственог вредновања свих података. Ово друго вероватно се неће постићи још за дужи време, јер се морају узети у обзир разликe у хронолошким проценама, питањима генезе, а затим и самом пореклу, како појединих типова материјалне културе, тако и културних група у целини.

Несумњиво да једно од најзначајнијих места у овим и сличним дискусијама припада фибулама са луком у облику виолинског гудала. Њиховој заступљености и хронологији аутор посвећује посебну пажњу, почев од набрајања свих налаза ове врсте фибула на територији Југославије, па до њиховог датовања изведеног на основу њихове заступљености у континенталној Грчкој, односно Егеји. Све брижљиво прикупљене податке, у поглављу које чини готово посебну студију, К. Вински — Гаспарини користи, између осталог, и за потврду теорије о носиоцима егејске сеобе, иначе често истинчане у средњоевропској праисторији.

Пажљивим прегледом основне аргументације за миграциона кретања позног бронзаног доба из подунавско-панонског простора ка Егеји, видљиво је да се највећи значај придаје вероватном импорту металних објеката. Боље речено, то би била заједничка заступљеност појединих карактеристичних типова развијене металургије бронзе оба подручја. Уз остале објекте, истакнуто место у документацији таквог сагледавања популационих кретања током завршних векова II миле. ст. е., заузима и фибула у облику гудала. Њу на сличан начин користи и аутор у свом опсежном прегледу, долазећи посредно тим путем и до апсолутне хронолошке границе за почетак фазе II предложене поделе културе поља са урнама у северној Хрватској.

Сматрајући истовремено фибуле овог типа као карактеристичан облик фазе II К. Вински — Гаспарини истовремено истиче гледнице да је ова врста бронзаног накита туђа микенској култури и да стога припада страном популационом елементу. Уз остале сличне металне објекте балканско-подунавске провенијенције (на пр. опрема ратника), то би били докази о продору етничких елемената са севера, који припадају првом таласу велике егејске сеобе. Они, како се сматра, проузрокују рушење

микенске империје, уништавајући при томе и саму Микену. Не покрећући овде многа друга сложена питања историјске интерпретације пропасти микенске цивилизације — почев од појаве дорских племена, па све до могућности да је то последица друштвених кретања — може се додати да у тумачењу ма која заступа К. Вински — Гаспарини има такође недовољно објашњених места.

Тако се, на пример, наводи да су фибуле са луком у облику виолинског гудала заступљене у Егеји (наводе се примери из Микене, Кипра, Крита и др.) у касномикенским фазама III B и III C1, које трају од 1300. до приближно 1100. год. ст. е., што значи два пуна века. Овај временски континуитет тешко да иде у прилог снажном ударцу освајачке миграције, тј. првом таласу егејске сеобе, чије трајање вероватно не може бити два века. Исто-времено, тако дуга присутност једног истог (општег) облика бронзане позамантерије не одговара такође гледишту да су фибуле овог типа искључиво страни елемент. При томе се поставља и питање заступљености ових фибула у Италији и Сицилији — уколико је талас егејске сеобе из балканско-понунавског простора, па и Међуречја, како сматра аутор, ишао у правцу континенталне и острвске Грчке, тада је други крак, не слабији, морао да обухвати и апенинско полуострво. Чини се да слични релативно-хронолошки односи у касном бронзаном добу Италије нису тако опширно разматрани у досадашњим теоријама о егејској сеоби. У сваком случају читалац опсежне студије К. Вински — Гаспарини о фибулама у облику виолинског гудала осећа потребу и за навођењем других мишљења, када се ради о тако значајним догађајима старе историје Егеје, као што је рушење Микене и завршетак њене цивилизације. Јер није тешко сложити се, према увиду из досадашње (бројне) литературе, посвећене том питању, да постоје многе недоумице, чија тачнија решења тек треба да буду усвојена (и усвајана).

Бројност откривених остава у појединим хронолошким етапама позног бронзаног доба Карпатског басена, користи се исто тако као доказ о немирним временима и на домаћем тлу, испуњеним миграцијама и најездама. Чињеница је да скривање материјалног богатства може да буде блиско таквом објашњењу, нако носи у себи призвук схватања из знатно млађих, историјских раздобља, па и сасвим модерног времена. Јер оставе су откривене готово у свим периодима прасторије, од неолита, до латена, па је највероватније квантитет налаза био тај одлучујући фактор о несигурним друштвеним приликама током позног бронзаног доба.

Када се пажљивије прегледају оставе које припадају култури поља са урнама, не само у Хрватској, већ свуда у Подунављу, лако ће се запазити да у великим количинама садрже исслужене предмете, као и инготе од бронзе, или „погаче“. Стога није сасвим прихватљиво да је најдрагоценија вредност у било којој својини, у том времену била већ „половна“ продукција развијене металургије бронзе. Како се већ раније поверовало да то није тако, уведен је и термин „ливачка остава“. Изгледа да је тај назив најближи реалном стању ствари: скривала се сировина, неопходна за будуће бронзане објекте, али је то „складиштење“ врло често могло да буде проузроковано локалним приликама. Недостатак повољног транспорта вероватно је доводио до стварања тајних складишта на путу ливачке сировине до одговарајуће радионице, као што препраде, пљачке и друга насилна присвајања нису собом

доносили само миграциони покрети или инвазије, већ и стално присутна људска похлепа. Сви ови елементи говоре у прилог високо развијене продукције индустрије бронзе у балканско-понунавским областима, уз живе трговачке и друге везе — бар подједнако у тој мери, колико се могу протумачити знацима великих популационих померања при крају другог миленијума старе ере.

Још једно опште питање, често покретано у расправама око датовања богатих остава овог периода, добило је у књизи К. Вински — Гаспарини врло одлучан одговор. Ради се заправо у установљењу односа између, упрошћено речено, типолошког или хронолошког одређивања остава. Прва, типолошка процена, рачуна се квантитативном заступљеношћу карактеристичних металних објеката, друга сматра најмање предмете пресудним елементом за одређивање дате оставе. Аутор ове књиге се изричито определио за први метод, заступајући тај став већ у својим ранијим радовима, са нагласком да је код датовања одлучујућа „бројчана надмоћност типичних и типолошки јасно утврђених облика једног одређеног развојног ступња културе поља са жарама над осталим материјалом у истој остави“ (стр. 19). Овај став је занимљив и због тога, што рачуна и на статистичке односе унутар облика једне исте оставе, узимајући у обзир при томе да старији типови увек живе извесно време упоредо са оним млађим, новим, тек реализованим. Стога би процентуална превага једне категорије над другом била најважнији чинилац за датовање оставе.

Цело питање постаје сложеније када се зна да бројне оставе, поготово оне ливачке, садрже по праву предмете из различитих хронолошких етапа, јер је принцип њиховог сакупљања био истрошност предмета, што је свакако непоуздан временски критеријум. Стога се прибегава другом датуму — тј. оном, када је остава доспела под земљу, што би било одређено према најмлађем предмету у остави. Изгледало би тада да први метод одређује технолошку старост оставе, односно време израде већине објеката, док други метод одређује дужину употребе датих објеката, ограничену временом када су они сакупљени као бронзани лив. Колико је први поступак оправдан у утврђивању временских „слојева“ оставе, толико је други значајан за одређивање хронолошке линије развоја металургије позног бронзаног доба. Посредним путем ово друго, временско датовање постаје одлучујући фактор и при решавању друштвених кретања, јер се такви догађаји могу одредити искључиво временским фактором у коме се дешавају. Да је то тако, најбоље показује пример хронолошког одређивања претпостављених таласа егејске сеобе или времена „немира“ — јер ако је велика већина остава доспела под земљу у приближно исто време, онда њихова технолошка старост није више меродавна за тај датум. Напротив, то је она опасност (без обзира каква), која је и дејствовала као основни узрок скривања остава у тачно одређеном времену. Стога се оба хронолошка показатеља остава, типолошко-статистички и апсолутно хронолошки морају подједнако узимати у обзир, нако К. Вински — Гаспарини даје изразиту превагу оном првом (стр. 20).

Коришћење резултата постигнутих у истраживањима насеља и некропола представља, како је речено, веома позитиван напор аутора, усмерен сагледавању целовите слике (условљене постигнутим резултатима) културе поља са урнама. Стратиграфски

подаци са систематских испитивања вишеслојног насеља Гомолава код Хртковаца нашли су овде своје место, нарочито у расправи око хронолошког разграничења групе Сурчин — Белегиш и почетне етапе старијег гвозденог доба, обележене, према К. Вински — Гаспарини, продорима групе Вал — Даљ према југу. (Узгред речено, различита имена истих културних појава угрожавају разумевање класификационих система различитих аутора — тако је група Белегиш исто што и група Сурчин—Белегиш, при чему се чини да први назив има извесну хронолошку предност).

Стратиграфски редослед на Гомолави између група Белегиш и Босут знатно је јасније уочен и протумачен преласком на систематска испитивања широких откопних површина насеља (што се овде износи само као информација). Показало се тако да старије гвоздено доба на Гомолави, заступљено групом Босут, не дугује своје непосредно порекло продорима групе Даљ, иако питање њихових међусобних односа остаје за сада отворено. У сваком случају овде треба навести и уске културне везе групе Босут са доњим Подунављем, као што су са друге стране „трачко-кимернски“ налази заједничко обележје металног инвентара обе групе. Тако појава ове коњаничке опреме у Панонији и Подунављу означава истовремено хронолошку блискост група Босут и Даљ, као што је и завршница, према К. Вински — Гаспарини, за позну културу поља са урнами.

Када је реч о типовима металних објеката позног бронзаног доба западне Паноније, односно међуречја Драве, Дунава и Саве, онда треба истаћи врло користан преглед њихових најраспрострањенијих облика, саображен основној подели културе поља са урнами предложеној у књизи. К. Вински — Гаспарини разликује у овој култури пет фаза, груписаних поред тога на старији (I — III) и млађи (IV — V) период, при чему је свака фаза, како је речено, илустрована избором најкарактеристичнијих металних објеката. Овако јасно документована подела олакшаће несумњиво не само њену употребу, већ ће истовремено омогућити тачније сагледавање оних критеријума, употребљених у овој књизи приликом датовања остава. Овде међутим треба додати још једну мању напомену о омашци учињеној код закључног текста књиге, где се за некрологе у Великој Горњи и Вуковару каже да њихове целине синхронизују фазу IV са Bг B₁ и делимично Bг B₂, док треба очевидно да стоји са Ha B₁ и Ha B₂ ступњем, што потврђује и опредељење фазе V које непосредно следи овом текстом (стр. 175).

На крају, оно што је можда требало учинити на почетку — истаћи прегледну композицију књиге подељену у расправном делу на поглавља посвећена свакој фази културе поља са урнами посебно. При томе је садржина таквог поглавља такође изложена по устаљеном редоследу, започињући са општим карактеристикама и завршавајући са хронолошким и осталим битним разматрањима. Свему томе следи општи закључак, затим каталогски опис налазишта, праћен богатим илустрацијама чији је технички ниво на завидној висини.

Према свим овим својим бројним особинама, књига К. Вински — Гаспарини је широко постављена синтеза, посвећена једној маркантној култури, али са знатно обухватнијим дометом, јер настоји да заокружи, на основу предложених решења, целовиту хронолошку и еволутивну слику позног бронзаног доба међуречја Драве, Саве и Дунава, односно територијално и више од тога. Уз то, књи-

га је по својој садржини и начину публиковања одговарајућег археолошког материјала, такође систематизовани приручник, употребљив и за оне чији стручни интерес није усмерен само на изучавање културе поља са урнами.

Таква двојака вредност, произашла из дугог трајног, систематског рада, основна је одлика књиге К. Вински — Гаспарини. Томе се може додати и постојана спремност аутора да постигнута решења заступа свим расположивим аргументима (као што је, рецимо, одбрана статистичко-типолошког метода датовања остава), што такође нуди (али и подстиче), даље дискусије о свим значајним питањима културе поља са урнами, изложеним (и покренутим) у овој књизи.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Stanko Pahič, POBREŽJE, Katalogi in monografije 6, izdaja Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1972. 84 стране текста (са упоредним текстом на немачком) и 53 табле илустрација уз више планова и шема у тексту.

У овој монографији-каталогу обрађен је материјал из некрополе равних гробова са урнами у Побрежју-Марибор која је дала до сада (материјал је сакупљен од 1939 до 1958 г.) између 200 и 230 гробова (заједно са уништеним). Некропола припада културној групи Рупе (Maria Rast) чије је главне карактеристике одредио H. Müller Karpe у свом капиталном делу Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin 1959, 115 — 133, и датује се, као цела група, у млађи период културе поља са урнами у југозападној Панонији, односно хронолошки обухвата период халштат B.

У уводном делу који садржи опис налазишта, особине гробова и временско опредељење аутор даје на сажет начин главне карактеристике ове некрополе.

Некропола се налази на источној граници Мариборског предграђа Побрежја, 750 m од реке Драве, на рубу једне шумице. Одговарајуће насеље још није откривено; међутим, може се рећи да налазиште улази у оквир насеобина рупке групе у долини Драве (насеља у центру и непосредној близини Марибора, Рупе и Птуј-Хајдина).

Грбови, који имају основне карактеристике ове групе, не указују на неки посебан редослед или груписање. Урне, мале и велике, стављене су у јаму, дубоку до 114 cm, и покриване су каткад каменим плочама. Трагови спаљивања налазани су испод урне. Прилози су, поред урне, садржавали често друге посуде, затим бронзане предмете: игле, фибуле, наруквице, огрице итд. Занимљива је ауторова примедба да се на основу богатства женских гробова у бронзаном накиту може претпоставити да су жене имале повлашћени положај у друштву. Ипак, нама се чини да то пре говори за равноправност свих чланова друштвене заједнице уочи првих знакова раслојавања и појаве кнежевских гробова у VIII веку (Подземел, Бељак — Vilach) него за неку посебну улогу жена у друштву. Што се тиче самих прилога у гробовима, могуће је да украсне игле, којих има знатан број, означавају на-

кит мушкараца. Огрлице и наруквнице нису у то време били искључиви атрибути жене и оне не морају да се узму као пресудни доказ у одређивању пола спаљених покојника.

Када је реч о карактеристикама покретног материјала, значајна су ауторова запажања, делимично споменута већ код Müller-Karpea, о сличности орнаментике керамике рушке групе са југом — нарочито са западном Босном, и евентуалном етничком повезаношћу ове две области. Ова веза, недољиво проучена до сада, како и аутор истиче, утолико је занимљивија што се може пратити и касније, упоређујући сликане геометријске мотиве ове области каснијег периода са онима на керамици из Поуња (Језерине). С друге стране, метални предмети из Побрежја могу се повезати са суседном групом Добова културе поља са урнама, али такође са великим индустријским центрима тога времена на западу Мађарске (Velem St. Vid, Saghegy), нарочито у погледу наочарастих и позамантеријских фибула, које су вероватно у Мађарској и настале.

Датовање некрополе у халштат В потврђено је паралелама у некрополи у Рушама. Поделу на три фазе, као у Рушама, овде није било могуће извести због немогућности успостављања хоризонталне стратиграфије у некрополи, али се у оквиру халштата В могу разликовати старији и млађи гробови, односно старија и млађа фаза у периоду од 1000 до 700 г. пре н. е.

Монографија Побрежја, опште узевши, представља један значајан беоцуг у ланцу налазишта рушке групе и корисно ће послужити свима онима који се баве епохом културе поља са урнама, како у Словенији, тако и на ширем ареалу, као и онима који у својим проучавањима дотичу период прелаза бронзаног у гвоздено доба. На крају, међутим, треба истаћи да се у свом излагању аутор доста користи необјављеним, а њему познатим, материјалом из ове области и ове епохе, па би било од велике користи за даља проучавања када би и ови, раније откривени а широј научној јавности непознати или веома сумарно познати локалитети (као Брињева гора), пашпа места на страницама сличних монографија.

Растко ВАСИЋ

Vida Stare, PRAZGODOVINA SMARJETE, Katalogi in monografije 10, izdaja Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1973; 86 страна упоредног текста на словеначком и немачком, и 73 табле илустрација.

Има неке трагике у судбини оног археолошког материјала халштатског периода у Словенији који је откривен крајем прошлог и почетком овога века. С једне стране, захваљујући обимности материјала и ангажованости водећих археолога оног времена — Хернеса, Дешмана, Сомбатича, Маркесетија и других — на његовом проучавању, главне карактеристике и прецизно временско одређење халштата Словеније сагледани су веома рано и веома правилно. С друге стране, честа нестручна истраживања одговорних археолога и још више дивља ископавања разних појединаца и читавих експедиција довела су до расејавања словеначког халштатског материјала на различите стране света,

у различите музеје и приватне збирке Европе и Америке, а за добар део материјала ни данас се не зна где се стварно налази.

Да би се ове празнине на неки начин попуниле и стекла бар извесна слика о тим налазиштима, Народни музеј у Љубљани, повремено у заједници са Природњачким музејом у Бечу (Naturhistorisches Museum in Wien), труди се да извуче из заборавана и упозна научну јавност са оним делом овог материјала који је некад доспео у магацине и депое ова два музеја. Иако често пружају само најосновније податке, ови налази могу да послуже као драгоцен допуна слике о том периоду у тој области, било помажући проверавање последњих резултата добијених новим истраживањима, било дајући каткад важне информације о питањима која су само поменута у основним закључцима: о ношњи, накит, оружју, друштвеним и економским приликама итд.

У том смислу монографија Виде Старе о историји Шмарјете представља важан допринос. Она не садржи изузетне налазе ситулске уметности, какви су нађени у Вацама, Стичњи, Магдаленској гори или, у последње време, у Новом месту, али обухвата материјал са низа налазишта старијег и млађег гвозденог доба у околини Шмарјете (Шмарјета, Стрелац, Дружинска вас, Обрх, Вињн врх, Бела црков, Кронovo, Топлице) који је стигао у Народни музеј у Љубљани и који, по својим одликама, указује на локалну боју околне и извесне разлике у оквиру долењске културне групе.

Уводни део публикације састоји се од историјата ископавања у подручју Шмарјете, затим једног кратког и веома корисног прегледа начина сахрањивања у овој области (с обзиром да највећи део овде публикованог материјала потиче из гробова чије целине нису сачуване) и најзад од општег осврта на карактеристике материјала и на географски и хронолошки положај ових налазишта.

Комплекс Шмарјете обухвата готово двеста тумула у једном ширем подручју чији је главни стамбени центар био на оближњем Вињн врху, али је могуће да је у овом оквиру било и других, мање важних насеобина. Иако су у тумулима гробови са скелетима знатно чешћи од гробова са спаљеним покојницима, као уосталом уопште у халштату Долењске, ови последњи указују на задржавање традиције раније културе поља са урнама у овом крају. Равни скелетни гробови на Вињн врху представљају млађу фазу која показује да се живото овде наставио кроз цели први миленијум с. е., а и касније у римско доба, мада са знатно смањеним интензитетом.

Главни културни развој овога краја пада несумњиво у период старијег гвозденог доба, од VIII до IV века с. е., када се може датovati највећи део откривеног материјала. Иако веома сличан материјалу са осталих халштатских налазишта у Долењској, он не обилује предметима ситулске уметности, што би се могло објаснити нешто издвојеним географским положајем овога подручја. С друге стране, поједини облици материјалне културе могу се сматрати по броју налаза (упркос популарности и на другој страни) карактеристичним типовима за овај крај. Међу њих В. Старе убраја зделасте шлемове, једну посебну врсту чунастих фибула са дугачком ногом и наребреним луком, трбушасте судове, црно печене, са пластичном орнаментиком, златне дијадеме, и култне скиптре (за које сматра да су припадале већем броју свештеница), затим појединачне објекте: нарочито украшене корнице мача, дршку бојног рога, привесак у облику сти-

лизоване фигуре са подигнутим рукама у кругу итд.

Чини нам се да предложени назив „шмарјетски тип“ за зделасте шлемове не би био адекватан, бар у овоме тренутку, јер су они били распрострањени на већем ареалу (што се из приложене карте распрострањености шлемова не види), па Шмарјета вероватно није била једини значајан центар њихове производње. У самом Халштату, на пример, откривен је већи број шлемова овог типа који, по свој прилици, нису увезени из Словеније. Налаз украсних делова коњске опреме из Шмарјете, заједно са зделастим шлемом (S. Gabrovec, *Arh. vestnik* XIII—XIV, 1962/63, 297, Tб. I), говори против искључиве примене ових шлемова код пешака, чиме је аутор, ослањајући се на погодност шмарјетског терена за развој пешадије, покушала да објасни популарност ових шлемова у Шмарјети. За универзалнију употребу овог шлема говори и чињеница да је у периоду халштат С овај тип био једини у употреби, пре него што су га потисли модернији метални типови.

С друге стране, овај материјал даје могућности за постављање неких важних питања настанка и развоја појединих облика материјалне културе на Балкану. Овде истичемо посебно велики број „гласиначких“ фибула, односно двопетластих фибула са ногом у облику беотског штита, целих или фрагментованих (Т. 19, 1—4; 53, 1. 3. 6. 8), које удвостручују број до сада објављених фибула овог типа у Словенији. Већина оваквих фибула нађена је на истоку долењске групе (Шмарјета, Маленце, Либна, Ровишће, Брезје, затим по један комад у Стичњи и Магдаленској гори) што указује на несумњиву везу овог типа са унутрашњошћу Балкана, Босном и Србијом. Ипак, директна веза Словеније са гласиначким комплексом, где је највећи број ових фибула откривен, није у то време потпуно потврђена па је вероватније да је у овим појавама у Словенији више значаја имала јужна Панонија где су овакви примерци такође нађени у приличном броју и у више варијаната. Треба имати при томе у виду да се у самој Словенији развија један локални облик ове фибуле — са једном петљом и са крајним горњим и дужим доњим краковима — који, у суштини, представљају симбиозу страних утицаја и домаће традиције.

Каталог материјала из Шмарјете, подвлачимо још једнапут, представља богати археолошки извор који ће у многоме допунити познавање материјалне културе Долењске у последњем миленијуму с. е. и знатно помоћи истраживачима ове епохе приликом обраде појединих проблема, као и приликом стварања једне општије слике културног развоја западног Балкана и југоисточних Алпа. У том смислу ова монографија је драгоцен, али би свакако још много више значила заинтересованим археолозима, када би ови, на сличан начин, могли да буду упознати и са шмарјетским материјалом који лежи необјављен у бечком музеју. Надајмо се, да ће ти налази такође угледати једном светлост дана и наша слика о овоме локалитету бити потпуна.

На крају, једино жалимо што уз каталог није објављена и географска карта ових различитих локалитета у оквиру шмарјетског комплекса. Истина, постоји једна, Хохштетерова из 1879 г. (слика 7), али она, и поред своје несумњиве историјске и документарне вредности, не испуњава све потребе читаоца ове веома корисне публикације.

Растко ВАСИЋ

Јован Тодоровић, КАТАЛОГ ПРАИСТОРИЈСКИХ МЕТАЛНИХ ПРЕДМЕТА, Каталог III, Серије збирке и легати Музеја града Београда, Београд 1971. 168 страна текста (са упоредним текстом на енглеском језику), 1 карта, 1 табела и 96 табли цртежа и фотографија.

После објављивања пре двадесет година, сада већ класичног и на далеко познатог „Каталога метала из Народног музеја у Београду“ Драге Гарашанин, ево, сада се јавља каталог металних предмета једног другог београдског музеја који, иако знатно сиромашнији по количини материјала који обухвата, представља драгоцену допуну наших знања о праисторијским металним објектима, нарочито у подручју око Београда. Тим пре, што упоредни текст на енглеском језику омогућава коришћење каталога и научним круговима ван граница наше земље.

Каталог има два дела: оставе и групне налазе (кат. бр. 1—120) и појединачне налазе (кат. бр. 121—686). Први део обухвата потпуно или делимично објављене и релативно често цитиране оставе прелазног периода бронзаног у гвоздено доба из Београда (Аутокоманда), Прогара, Јакова (Економија Сава) и Пудараца, затим необјављену оставу из Рожанаца на Космају, и делимично објављене латенске гробне налазе из Бириковца (Пожаревац), Булаковца (Обреновац), Великог села код Београда и Звечке код Обреновца.

При томе, аутор дат је исправно оставу са Аутокоманде у почетак прелазног периода. Пударце, због варијанте виолинске фибуле, требало би у овом тренутку ставити пре у Br D, него у Br C/D. Паралеле за Јаково индицирају пре халштат А него халштат В, док налаз из Прогара би можда требало датovati нешто касније од предложеног бронза D/халштат А.

Посебно занимљива је остава (?) из Рожанаца на Космају, до сада необјављена. Она је исправно стављена у халштат С, али по извесним карактеристикама (гривне, фалере, привесци) указује на постојање континуираног развоја материјалне културе из ранијег периода. Будућа истраживања у томе правцу можда ће на један другачији начин објаснити постанак и развој тзв. тракокимерске епохе на овоме тлу, од данашњег уобичајеног схватања овог проблема. Посебно питање, при томе, представљају наочарасте фибуле на тлу Србије, које се у овом тренутку могу узети само за налазе из периода халштат В 3/С, односно VIII—VII век. На северозападу (група Руше у Словенији) оне су свакако старије од овог датума али је још увек нејасно да ли су на тле Србије стигле из тога или неког другог правца.

Појединачни налази, који обухватају бакарно, старије и млађе гвоздено доба, потичу првенствено из околине Београда. При томе, мноштво предмета, откривених на истим локалитетима, индицира у суштини више него што би обично појединачни налази говорили. У том смислу је нарочито карактеристичан Земун, одакле потиче безброј металних предмета из бронзаног доба (секире, ножеви, стреле, алата), из прелазног периода бронзаног у гвоздено доба (виолинске фибуле, игле, привесци итд.), старијег гвозденог доба (стрелице, фибуле, дугмад, привесци и делови појаса, делови коњске опреме итд.) и млађег гвозденог доба (наруквице, фибуле), из чега се једном детаљнијом анализом може доћи до одређених података о континуитету материјалне културе на овом налазишту. Међу најзанимљивије предмете читаве збирке спадају две украсне

плоче или дугмета у виду стилизованих животињских глава из Ритопека (Т. 45, 1.7; 87, 30), које аутор каталога с правом доводи у везу са Скитима, подвлачећи истовремено извесне локалне разлике у односу на материјал из јужне Русије. Међу фибулама, треба истаћи велику фибулу са четвртостом симетричном ногом са непознатог налазишта (Т. 40, 1) која је, према податку ранијег власника Б. Борбенића из Великог градишта, нађена у околини Валандова у Македонији и по облику је слична фибулама из Радања код Штипа, датованим пред крај VIII века с. е. Исто тако је занимљива самострелна фибула са ногом која се завршава у облику уназад окренуте животињске (птичје) главе (Т. 41, 4). Ова фибула, уз налаз сличне фибуле из Нових Бановаца, показује присуство утицаја југоисточне алпске каснохалштатске културе све до ушћа Саве у Дунав. Занимљива је и варијанта копчастих фибуле са непознатог налазишта (Т. 68, 11), раширене претежно на јужном Јадрану и у Албанији.

Са ових неколико речи хтели смо да скренемо пажњу нашој научној јавности на ову публикацију, која ће свакако бити од користи свима онима који се баве проучавањем металног доба Србије. Узгред треба напоменути да коришћење овог каталога захтева извесан напор због неусаглашености бројева каталога са илустрацијама што чешће доводи до дужег лутања кроз текст у циљу идентификовања појединих предмета. Било је много једноставније и за читаоца приступачније да су илустрације носиле број из каталога. Грешке у тексту су већином штампарске (Штрбац уместо Штрпци, стр. 86). Чини нам се, међутим, да је било адекватније употребљавати латиницу него ћирилицу у означавању појединих периода бронзаног и гвозденог доба (Бр В, Бр С, Ха С итд. уместо Бр Б, Бр Ц, Ха Ц итд.).

Растко ВАСИЋ

Jovan Todorović, PRAISTORIJSKA KARABURMA I, nekropola mlađeg гвозденог доба, Arheološko društvo Jugoslavije, Dissertationes et monographiae XIII, Muzej grada Beograda, Monografije 3, Beograd 1972. 106 страна текста (са упоредним текстом на енглеском језику), 15 слика у тексту, 2 плана, 66 таблица илустрација и 1 табела.

У монографији „Праисторијска Карабурма“ Ј. Тодоровић објављује 96 гробова млађег гвозденог доба, који представљају један део резултата великих ископавања на Карабурми, где је откривен материјал различитих праисторијских периода. Остатак материјала који обухвата гробове бронзаног доба аутор припрема да објави у новој монографији.

По великом броју затворених гробних целина (од чега је 90 спаљених и 6 скелетних гробова) и богатим прилозима у гробовима — у оружју, накиту, металним вазама, керамичком посуђу итд. — ова некропола представља у овом тренутку један од главних извора за познавање материјалне културе млађег гвозденог доба у Србији.

Према карактеру највећег дела материјала, становници ове области се могу, са доста сигурношћу, идентификовати са Келтима, и то са племеном

Скордиска, које је према подацима античких писаца највероватније настањивало средишњи ток Дунава. Међутим, поједини елементи у оквиру материјалне културе: неки облици и начин украшавања керамике, наушнице од тордиране жиче, појасне пафете од искуцаног метала, тзв. дачке фибуле и неки други предмети указују на присутност домаћег живља који се, како аутор правилно уочава, измешао са Келтима и утицао извесним делом на промене у њиховој материјалној култури. То се можда може закључити и по раширеном обичају спаљивања покојника у овој некрополи, обреду који су Келти могли прихватити од домородаца. Ипак, у овом питању треба још увек бити опрезан јер је број сигурно идентификованих домородачких гробова из тог периода (III—I век пре н. е.) на овој територији релативно мали да би се могли поставити дефинитивни закључци у погледу њиховог облика. Штавише, гробови из тзв. сремске групе, датовани у V и IV век с. е., односно из преткелтског периода по Тодоровићу, махом су скелетни уз знатно ређе гробове са спаљеним покојницима, који су се у Панонији вероватно одржали из ранијег периода. Ови скелетни гробови у Срему могли би да означавају у суштини илирске утицје у то време из унутрашњости Балкана и делничну наиризацију Срема и северне Србије тек у V и IV веку с. е., а не раније, пре степских и скитских продора од VII до V века, како аутор ове монографије претпоставља, помињући илирски супстрат у Панонији пре VII века (стр. 98). Опрезност је утолико потребнија што два најстарија гроба са Карабурме, 63 и 67, датована у крај IV века и карактеристична по изразитим домаћим елементима, садрже скелете.

Приликом датовања овога материјала, аутор је применио своју већ раније предложену шему млађег гвозденог доба где, према историјским догађајима, одређује за Војводину и Србију једну преткелтску фазу (до 320 г.), фазу првобитног насељавања (320 — 280 г.), период економског и културног процвата после повратка Келта из Грчке (280 — 85 г.), период стагнације и декаденције после пораза који им је нанео Сципион Азијатен (85 — 15 г.), најзад период под влашћу Римљана (15 г. пре н. е. — 212 г. н. е.). Чини нам се да је оваква координација културних фаза са важним историјским збивањима прихватљив начин за одређивање периодизације археолошког материјала јер, и поред неизбежног дугог живота великог броја форми материјалне културе кроз два или више периода, судбоносни историјски догађаји су свакако битно утицали и мењали економске и друштвене односе унутар појединих група и племена, што се морало одразити у њиховим материјалним остацима који су доспели до нас.

Приликом коришћења античких извора, аутор је могао да унесе више прецизности јер иначе овако долази до неких неспоразума који се осећају нарочито у последњим поглављима где је реч о друштвено-економским проблемима и односу Карабурме и античког Сингидунума. (Нпр. Херодот не помиње Глаукене, него Аполоније; Херодотови подаци о Синдима не могу се користити у њиховом лоцирању у околину Београда итд.). Истина је да је један део ових непрецизности резултат великог броја штампарских грешака, које доводе чак и до измене смисла самог текста. Тако на страни 8, четврти ред одозго, требало би, по свему судећи, да стоји могуће уместо немогуће, односно могуће је да се прати развој културе металног доба на основу хоризонталне стратиграфије на овом локалитету. Међутим, ово тврђење може бити проверено тек по-

сле објављивања некрополе бронзаног доба, јер на основу приложеног распореда гробова у књизи тешко је одредити хоризонталну стратиграфију у оквиру млађег гвозденог доба.

На крају се питамо, заклапајући ову значајну публикацију, није ли било корисније за читаоца да је аутор, уз латенске гробове са Карабурме, објавио и случајне налазе из истог периода који су откривени између публикованих гробова, и већином припадају разрушеним и уништеним покопавањима. Увид у латенску некрополу на Карабурми био би тиме потпунији, поготову што се међу овим предметима, објављеним у каталогу метала Музеја града Београда из пера истог аутора, налази више карактеристичних и занимљивих објеката. Међутим, како ово гледиште има и своје негативне стране, ми га помињемо узгред и оно, као и остале овде изнесене мање примедбе, не могу да измене ову основну слику коју за собом оставља ова публикација: да она представља главну основу и најдрагоценији извор за свако даље проучавање епохе млађег гвозденог доба у Србији и Војводици.

Растко ВАСИЋ

Aleksandar Stipčević, ILIRI, izdanje Školska knjiga Zagreb 1973.

После италијанског (Gli Illiri) и албанског (Pirret) издања књиге Стипчевића појавило се и једно хрватско-српско издање те књиге. Она представља у великој мери збир свих знања о Илирима којима данас располаже археолошка и историјска наука. Лепо укомпонована да не буде досадна читаоцу она и за стручњака представља врло драгоцени приручник, што је вероватно и био циљ издавачу да добије. Наравно да се мора подвући акрибиност којом је аутор пришао овом још увек мутном народу античког света, али му се мора замерити и за врло смањену полемичност код извесних питања која то захтевају и код којих се он ограничава само на констатовање чињеница не узимајући у разматрање туђа гледишта и не обарајући их.

Књига Стипчевића нам доноси и врло леп илустративни материјал у коме читаоц може сагледати вредност илirsке културне заоставштине и судити о висини њеној у поређењу са развијеним народима антике. Ова књига је у свом обиму дала стварно све квалитете приручника за школску наставу али не и све оно што би аутор могао да каже о Илирима јер, верујемо, има далеко више грађе и обрађених проблема но што их је у књизи узнео (ту мислимо нарочито на његове полемичне чланке о кукастом крсту код илirских племена, и друге) те подвучимо да је штета што овај аутор не нађе издавача за једну ширу верзију овог дела.

Војислав ТРЕЋКОВИЋ

R. E. Hoddinott, BULGARIA IN ANTIQUITY. — An archaeological introduction, Ernest Benn Lim., London 1975. 368 стр., 202 фотографије, 105 архитектонских цртежа, 2 карте.

Писац, кога већ познајемо по једном сумарном прегледу палеовизантијских споменика у нашој земљи,¹ дао је, у књизи коју имамо у рукама, обухватан осврт на мање-више све урбане и архитектонске ансамбле, а и на неке ликовне споменике античког доба који су сачувани у Бугарској, почев од шестог века старе ере до видних манифестација рановизантијске епохе шестог века н. е. Он ове споменике познаје и из личног контакта са њима, и према литератури коју је такође исцрпно користио. Његова је књига отуда веома корисна, не само као општи преглед античких споменика у Бугарској већ и као подсетник на везе са сличним појавама на нашој територији.

Довољно је, у том погледу указати на извесне не мале и сасвим природне везе које постоје у војној архитектури дунавског лимеса, — или на ову не мање интересанту аналогију између зидног сликарства једне ранохришћанске гробнице у Силистрији (Дуросторуму), са оном у Нишу, код којих су, код обеју, представљени ликови покојника.²

Морам, међутим, да укажем и на извесну недоследност у методолошком приступу приликом обраде појединих споменика у књизи R. Hoddinotta. Када говори о Плиски и Преславу, он, иако зна за појаву извесних елемената касноримског и палеовизантијског доба који су у њима идентификовани, иако су му познате контроверзе које су се у науци појавиле у вези са њиховим пореклом, ипак оставља отворено питање могућности, коју бугарски научни истраживачи упорно заступају, да оба ова велика ансамбла потичу тек из палеобугарске епохе, из IX—X века. Међутим, као што су последња истраживања у Царевцу, код Тринова, коначно потврдила тезу коју одавно заступамо, — да су Бугари овде директно користили остатке градитељства касноантичке и палеовизантијске епохе, — то исто се, уз само мало више научне строгости, може доказати и у Плиски и Преславу. Довољно је само укажати, у Плиски на пример, на појаву јасних удубљених трагова точкова у плочнику западне капље, на ископане остатке касноантичких релефа, — са представом коња, — на појаву римског новца III и IV века, и уграбених опека са римским печатима, — или, у Преславу, на пронађени повац из истог доба, на фрагменте тера сигилате, или на очуване читаве добро обрађене касноантичке, односно рановизантијске капители, да и не говоримо о самој архитектури, која и у једном и у другом случају, и облицима и техничком обрадом јасно указује на своје порекло, па закључити да су и овде Бугари, уз одређена дограђивања, само користили наслеђене остатке претходног времена. — Но, као и на Царевцу, и овде ће наука једног дана ипак дати своју коначну реч истине. — R. Hoddinott у овом случају није искористио шансу која му се пружала.

Не значи то да његову књигу, чију појаву можемо само поздравити, не треба користити као први синтетични приручник ове врсте античких и палеовизантијских споменика на тлу Бугарске. Напротив.

Бурђе БОШКОВИЋ

¹ Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963.

² Hoddinott, сл. 91, — Д. Димитров, Археологија III, София 1961, 10, — Б. Бошковић.

Giorgio Bonamente, *STUDIO SULLE ELLENICHE DI OSSIRINCO*, Perugia 1973 (1—204+Tavole I—IV). Pubblicazioni degli Istituti di storia della Facoltà di lettere e filosofia — Perugia.

Поднаслов ове студије гласи: *Saggio sulla storiografia della prima metà del IV sec. a. C.* Нас нарочито занима баш та прва половина четвртог вијека, доба грчких колонија на Јадрану, доба за које немамо исцрпније историјске документације, доба за које историчари цитирају оно што су Диодор Страбон, Плиније и византински писци експертирали из (за нас изгубљених) дјела Теопомпа и Ефора. Аутор Папируса о којему је ријеч врло је близак Теопомпу, Ефору и другим историчарима из четвртог вијека. Сви они скупа чине круг познавалаца прилика онога времена.

Познато је да су у средњоегипатском мјесту које називамо хеленистичким именом Охурхунхос нађени неки фрагменти папируса с дјелом текста једне грчке историје коју данас конвенционално називамо *Hellenika Oxyrhynchia*. Прва група тих фрагмената, нађена године 1906, доспјела је у *British Museum*. Текст су публицирали Grenfell и Hunt у колекцији *Oxyrhynchus Papyri*. Vol. V, London 1908. Друга група нађена је године 1934. Добио ју је у посјед *Istituto papirologico di Firenze*. Публицирао ју је Bartoletti у XIII волумену колекције *Papiri greci e latini*, XIII/1, Firenze 1949. Невјеројатно, колико ли се је научењака бавило овим текстом, овом Историјом, од које се је укупно сачувало свега двадесетак поглавља, од којих су неки врло кратки. Фирентински фрагменти говоре о догађајима из Пелопонеског рата, из година 410/9—407. Eduard Meyer и неки други сматрају да је тај текст дио неке историје (Теопомпове?) која је наставак Тукидидова дјела.

У Лондонским фрагментима дио је историје догађаја који су слиједили за онима о којима се говори у фрагментима фирентинским. Ту су описане неке епизоде грчке историје из доба око год. 396 и 395. Послије многобројних издања и студија о Оксириншком папирусу као најновије цитира се: I. A. Bruce, *An Historical Commentary on the «Hellenika Oxyrhynchia»* Cambridge 1967, и H. R. Breitenbach и Pauly — Wissowa R. E. s. v. *Hellenika Oxyrhynchia* (Suppl. Bd. XII. 383—426). Giorgio Bonamente је послао толиких својих претходника имао још много тога да нам каже о Оксириншком папирусу. Он је стиском анализом текста и испитивањем „дијалативе структуре“ ових историја утврдио да се не ради ни о Теопомпу, ни о Ефору, ни Кратину ни о којем Атинографу, на које су досадашњи испитивачи помишљали, већ да је ту аутор морао бити »uno storico preciso attento al particolare... sicuro... nella interpretazione degli avvenimenti« (v. pag. 32).

Неовисно о томе, хоће ли се икада утврдити прави аутор Оксириншких Хеленика (можда и хоће, ако се нађу и други фрагменти), важно је да се је нашао један тако врстан стручњак, темељит познавалац грчког језика и грчке историографије, као што је проф. Бонаменте, који се је посветио овој тематици, па нам приредио публикацију до које се може доћи (accessibile). То ће рећи сви који знају, како су по библиотекама ријетка *Fragmenta historiarum Graecorum* (Müller) и *Die Fragmente, der griechischen Historiker* (Jacoby), на које смо упућени кад је ријеч о IV стољећу ст. е. Сретна је околност што је по интенцији Института за античку и медијевалну историју ова књига само прва у пројектираној серији публикација. Врло је по-

жељно да сачедеће свеске, или бар једна буду посвећене Теопомпу, Ефору и осталим који спадају у круг извора за историју IV вијека, времену из којег је писац Оксириншких Хеленика. Једна читава серија оваквих публикација, писана онако стручно и комплетно како је Бонаменте написао ово дјело, бит ће знатна научна аквизиција, а практички ће покрити једну празнину која се одавна осјећа.

Петар ЛИСИЧАР

Sonja Petru, *EMONSKE NEKROPOLE (OTKRITIE MED LETI 1635 — 1960)*. Katalogi in monografije — 7. Narodni muzej v Ljubljani. Ljubljana 1972, 178 стр.+CXIX таб. илустрација+2 ситуациона плана некрополе.

Књига Соње Петру „Емонске некрополе“ јесте велики каталог гробова из некрополе римске колоније Емоне и представља непосредну допуну каталогу који је нешто раније објавила Љ. Плесничар-Гец (в. наш приказ у „Старинару“ XXIII). Обе књиге представљају јединствену целину и разликују се у суштини само тиме што је С. Петру обрадила најранији период истраживања емонских некрополе, од његових почетака, још у XVII веку, па до 1960. године. О каснијим радовима и налазима саопштава већ Љ. Плесничар у својој књизи „Severno emonsko grobišče“.

Разумљиво је да све до краја XIX века ископавања нису носила систематски карактер, него су се сводила углавном на сакупљање случајно пронађеног материјала. На овај начин је откривено до краја XIX века око стотинак гробова, док систематска ископавања започињу 1898. године, када је А. Милнер истражио 102 гроба. Међутим, највећи број гробова је истражен током систематских радова В. Шмида, који је 1904—1907. године откопао 1005 гробова на простору око Тавчарјеве улице и железничког прелаза код Титове улице у Љубљани. Истовремено је на тзв. Ленаричевом гробовишту 1907. г. био откопан још 81 гроб. После Првог светског рата случајни налази приликом копања за градњу канализације и других грађевинских радова пронађен је такође већи број гробова, што је трајало све до 1960. год.

Детаљни преглед историјата ископавања римске некрополе у Емони даје се на стр. 7—9—11, у специјалном одељку. Овај део књиге је изванредно значајан и представља велики интерес за научну јавност, јер је ауторка на основу марљивих архивских истраживања, која су захтевала великог труда добила масу нових података и успела реконструирати многе гробне целине, које су у овој књизи први пут објављене. Наиме, према речима ауторке, материјал из великог броја гробова није био заведен у инвентарску књигу музеја као гробна целина, него према врстама налаза (керамика, стакло и сл.). због чега се појавило доста тешкоћа приликом идентификације налаза из појединих гробова.

Истраживање најранијих налаза из емонске некрополе показује да су њени велики делови били потпуно уништени при зидању градског центра. Исто тако је према мишљењу Б. Сарије, гробље које је некад постојало дуж цесте за Neviodunum (Дреново) такође је већим делом уништено, и то још у средњем веку приликом зидања Љубљанског града, у чијим зидовима се и сада виде римски надгробни

споменици. И поред свих уништавања, све до 1960. године забележено је преко 1500 налаза римских гробова, што заједно са онима који су откопани после 1960. године у заштитним радовима износи више од 2500 сахрањивања, музејски евидентираних, а сада и публикованих. Тешко је проценити научни значај овог мукотрпног рада, који је само донекле био олакшан тиме што је био пронађен сачувани документациони материјал са ископавања В. Шмида са цртежима и скицама откопаних гробова. Они су у овој књизи презентирани, а на крају су приложени планови израђени према сачуваним архивским материјалима.

Анализи великог материјала са ових ископавања посвећено је друго поглавље: „Начин сахрањивања“ (стр. 11—17), у коме се нарочито детаљно расправља питање врста гробних конструкција и различитих начина сахрањивања. Огромна количина гробова даје могућност за извођење одређених статистичких закључака, који су иначе увек отежани, као нпр. у питању густине сахрањивања. Према подацима Шмида и Новотног густина сахрањивања је у просеку износила 1 гроб на 7 м², док је на Лепаричевом травнику она била — 1 гроб на 5,77 м². При томе се логично јавља тенденција повећања густине сахрањивања према постојећој у то време цести дуж које су се пружале некрополе.

У погледу разноликости врста гробова констатовано је да су свугде преовлађивала спаљивања над скелетним сахрањивањима, при чему су ова последња износила свега око 16,4% свих гробова. Међу гробовима са спаљивањем најчешћи су они у једноставно ископаној јами која је испуњена земљом и угљем, а поред овог било је такође спаљених гробова са сахрањивањем у дрвеном сандуку, са костима увијеним у тканину и најазад — спаљивање у урни. Поред њих се набрајају неке сложене и очигледно скупље врсте гробова, као што су сахрањивање спаљеног покојника у гробу од опека (сл. 3—4), затим, сахрањивање у гробовима прекривеним амфорама (сл. 5—8), а знатно ређе су се јављала сахрањивања у каменој урни правоугаоног или округлог облика, покривеној обично каменом плочом (сл. 9—10). Као изузетно ретко јављају се зидане гробнице правоугаоног или квадратног облика, рабене од ломљеног камена или од опека, које су вероватно некад биле сликане (сл. 11—13). О скелетним гробовима речено је врло мало, али је занимљива чињеница да су они и поред малог броја стално присутни у начину сахрањивања емонске некрополе, почев од I в. н. е. све до средине V в. Сахрањивања у каменним саркофазима су била ретка, али су значајна јер су они већином били недирути, док се уповавања у оловним сандуцима јављају као изузетна и сасвим усамањена појава.

У односу на гробне конструкције и начин сахрањивања можемо поновити оно што смо већ раније рекли приликом расправе о књизи Љ. Плесничар. Наиме, сматрамо да само опис и процентуални однос појединих врста гробова, кад нису повезани са хронолошким подацима, нису довољни за извођење озбиљнијих закључака, специјално за закључак о преваги појединих врста гробова у одређеним хронолошким периодима. Исто тако, разноликост гробних конструкција је важан податак за одређивање етничке припадности становништва, о чему је било више речи у књизи Љ. Плесничар. Са тачке гледишта хронологије књига С. Петру даје изричито мало података. Ако се упореди са каталогом Љ. Плесничар, где се та питања такође можда недовољно третирају, али се бар тамо може наћи податак о општем временском распону некрополе у

оквиру кога су вршена сахрањивања, овде налазимо само неколико запажања о најранијим сахрањивањима спаљених покојника (новци Августа и Тиберија), док код скелетних сахрањивања налазимо један гроб из доба Атиле (сред. V в.), који највероватније представља најкасније сахрањивање, али о томе читалац мора сам да доноси закључак.

У истом поглављу аутор се осврће на налазе у гробовима издавајући гробне целине које су карактеристичне за мушке, односно за женске гробове, што се види на стр. 17 у табели 2. Према томе изгледа да су се у мушким гробовима најчешће налазили фибуле, појасне копче, ножеви, понекад оружје или оруђе, нпр. секира, и сл. (наравно поред керамичких предмета, жижака и стаклених посуда, који су подједнако чести у мушким као и у женским гробовима). За женске гробове најкарактеристичнији су украси (наруквице, минђуше, прстење, огрлице од перли и сл.), а такође огледала, игле и фибуле, којих је у женским гробовима ипак мање него у мушким.

Последње поглавље је посвећено детаљном описивању топографије некропола ископаних пре 1960. године, према подацима истраживача (Милнера, Шмида и Новотног), при чему се указују положаји свих већих ископа и ровова, често са оригиналним цртежима, затим њихова оријентација, димензије и остало. Исто тако се саопштава тачан број откопаних гробова, чији укупан збир износи 1577. На крају се даје прегледна таблица нумерисаних гробова према месту налаза, што је веома користан прилог за сваког кога ће интересовати подаци о појединачним гробовима и њиховим прилозима.

С обзиром да је каталог гробова, који заузима највећи део текста, састављен по истом систему као и каталог у књизи Љ. Плесничар, за њега важи све оно што је било раније речено, нарочито у односу на одсуство датовања гробова и формалистички принцип израде каталога. У погледу илустрација могу се само поновити похвале изречене већ о књизи Љ. Плесничар и поздравити овај начин објављивања документације у виду гробних целина. Једино на што би се могло евентуално критички осврнути, то је цртање амфора превртнутих дном на горе (без обзира што су оне можда у том положају нађене), јер је тај положај неуобичајен и могао би довести у забуну. Квалитет илустрација, међутим је на великој висини и заслужује сваку похвалу.

На крају хтеда бих још једном истаћи велики значај књиге С. Петру која објављује грађу свеобухватну по величини и драгоцену по своме значају за проучавање остатака живота и римске културе старе Емоне и провинције Паноније уопште. Упркос томе што књизи С. Петру „Емонске некрополе“ недостају, по нашем мишљењу, шири закључци који би расветлили нека питања етничко-историјског карактера, неоспорна је чињеница да она представља значајан допринос нашој археолошкој науци.

Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН

LITERATURE ON BYZANTINE ART 1892—1967. Vol. 1 By location. Parts 1, 2. Ed. Jelisaveta S. Allen. Mansell Information, London 1973.

Оснивач византологије у Немачкој и покретач данас најпознатијег византолошког часописа *Byzantinische Zeitschrift*, Karl Krumbacher, знао је да ће

нова публикација у научног погледу потпуно задовољити само ако објављује, осим самосталних чланака и подробних критичких приказа, и што потпунију библиографију византолошке литературе. Тако се, већ од првог броја новог часописа, објављеног 1892. године, у трећем одељку појављују библиографске белешке са краћим описом садржаја или критичким освртом. Оне су биле груписане по следећим подручјима: 1. Књижевност, 2. Језик, метрика, музика, 3. Теологија, 4. Спољашња и унутрашња историја, географија, топографија, 5. Историја уметности и нумизматика, 6. Стручне науке, право, математика, природне науке, медицина.

У првом броју часописа Крџмбахер је, уз помоћ само једног сарадника, објавио белешке на 27 страница. Убрзо је, међутим, морао да позове у помоћ већи број сарадника, а то су наставили и његови наследници, уредници часописа, па су се тако, до Другог светског рата у припремање библиографских бележака из Југославије укључили Владимир Петковић и Филарет Гранић. После рата библиографију о византолошкој литератури у Југославији прикупљао је Византолошки институт, а потом су тај посао преузели Фрањо Баришић и Иванка Николајевић. Место које библиографске белешке заузимају у часопису *Byzantinische Zeitschrift*, обзиром да су публикације из византологије све бројније, илуструје чињеница да свеске за 1974. годину, на пример, имају 18 сарадника, а белешке су одштампане на 262 странице.

Већ после непуних четири деценије од почетка објављивања византолошке библиографије постало је јасно да она пружа драгоцену грађу за скупну картотеку, па тиме и успостављање најобухватније библиографије написа о византијској цивилизацији. Израда такве картотеке, по ауторима, започета је на Харвардском универзитету у САД још пре Другог светског рата, али је од 1944. године посао пренет на Dumbarton Oaks, познати центар за византолошке студије у Вашингтону. Од 1960. године започет је рад на тематском каталогу, а већ 1967. године се показало да би се тематска библиографија из *Byzantinische Zeitschrift* могла објавити у виду врло корисне, приручне, књиге. За такав подухват изабране су белешке из византијске уметности, па је Dumbarton Oaks покренуо серију издања посвећених библиографијама започињући управо свескама које су предмет овога приказа.

Посао око издавања библиографије литературе о византијској уметности предузела је Jelisaveta Stanojević Allen, библиограф у Dumbarton Oaks-у. Она је тај задатак обавила веома пажљиво и савесно па је тако лондонска кућа Mansell могла објавити 1973. године два дела првог тома библиографије литературе о византијској уметности.

Први том обухвата белешке одштампане у раздобљу од седамдесет и пет година од 1892. до 1967. Оне су сребрене топографски и издавач, Ј. С. Аллен, у уводу (стр. XI до XV), даје обавештења о класификацији и другим појединостима које олакшавају употребу књига. Истовремено она наговештава да ће у другом тому библиографије о византијској уметности исте белешке бити распоређене по грамама уметности о којима се у чланцима расправља: архитектура, сликарство, скулптура итд.

У првом делу првог тома регистроване су библиографске белешке које се односе на Африку, Азију и Европу, али закључно са Ирском. Други део је посвећен само Европи, започиње Италијом а завршава Југославијом (Yugoslavia).

Захваљујући овој књизи добили смо прикупљену на једном месту, доста исцрпну, литературу о византијској уметности у Југославији. Она обухвата 59 страница а распоређена је по групама у којима је штампана у *Byzantinische Zeitschrift*. Те скупине су, током године, претрпеле измене па се разликују од група из првог броја. Историја уметности је подељена на: А. Општа дела, В. Поједина места, С. Иконографија, симболика, техника, Д. Архитектура, Е. Скулптура, Ф. Сликарство, Г. Примењена уметност (злато, слоновача, емајл итд.). Исте белешке су потом распоређене по областима, односно појединим споменицима или археолошким налазиштима.

Већ први поглед на библиографију литературе о византијској уметности у Југославији, на пример, показује да пред собом имамо врло корисну књигу која ће добро послужити, нарочито почитницима у проучавању византијске уметности, јер на једном месту могу наћи податке о основној литератури. Исти такав утисак се добије ако се погледа библиографија о Цариграду или неком другом делу византијског света. Због тога две свеске првог тома Библиографије литература о византијској уметности, као значајан информативни приручник, представљају обогаћење наших библиотека.

Иванка НИКОЛАЈЕВИЋ

Zdenko Vinski, KASNOANTICKI STAROSJEDIOCI U SALONITANSKOJ REGIJI PREMA ARHEOLOŠKOJ OSTAOSTINI PREDSLAVENSKOG SUPSTRATA, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXIX/1967, Split 1974, str. 5—86, tab. I — L, prilozi A, B, C.

Ванредно значајно питање касноантичких старосједилаца у далматинској регији аутор није у овом раду први пут разматрао. На овом мјесту З. Вински је то питање детаљно и опширно разрадио на основу археолошког материјала, узимајући у обзир сву аналогну расположиву литературу, што даје посебан значај и вриједност овом раду.

Основ теме је археолошки фондус 5. до 7. столећа из салонитанске регије, као и ареал римске провинције Далмације. У уводном дијелу аутор цртава значај Salone а посебно значај старокришћанских гробља: Капључ, Марусинац, Цриквине и Манастирине (прилог А). Сахрањена популација је старосједилачко романизирано и кристијанизирано становништво. Гробни прилози са ових некропола веома су ријетки, у њима се не зрцале изразити елементи карактеристични за барбарске народе времена Сеобе народа. Према историјским подацима германски елементи са овог подручја су углавном остроготске припадности. Посебан значај аутор придаје налазима остроготског новца који је у првој половини 6. столећа циркулирао на подручју Далмације заједно са бизантским новцем јустинијанске епохе.

У поглављу „Избор касноантичких фибула с посебним обзиром на салонитанску Емтапиел-фибулу“ З. Вински узима за полазну тачку тзв. Емтапиел-фибулу из Солина коју ваља датирати у подмакло 5. столеће, али типолошки припада касно-

царској Т-фибули с луковима. 3. Вински прати развој касноцарских Т-фибула на широком подручју од Паноније до Италије. Нарочит значај придаје налазима добро истражених гробља у Мапарској, као што су: Ságvár (Triccsiana) и Csákvár (Floriana), гдје су бројно заступљене Т-фибуле у разним варијантама а прецизно су хронолошки одређене, посебно веома раскошно украшене траком уз кристогроне и медаљоне с портретима. Из Југославије аутор наводи око 200 примјерака Т-фибула с луковима из Salone и околице, надаље наводи више примјерака из Дрнова (Neviodunum), а посебно је раскошан и риједак примјерак фибуле из Осијека (Mursa). Раднички центар ових фибула је негдје у Илирику, ближа локација није утврђена. Аутор надаље расправља о низу значајних фибула 5. столјећа, разасутих у Европи и указује на барбаризирани облици фибула у некрополама 6. столјећа у Крању и у Книну.

Слиједеће поглавље «*varia palaeobyzantina*» сдржи четири групе карактеристичних ковних налаза 6. и 7. столјећа.

1. Зооморфне фибуле и апликације — припадају ранобизантском медитеранском стваралаштву друге половине 6. и раног 7. столјећа, а потјечу углавном из женских гробова. Примјерцима са далматинског тла хронолошки поуздане паралеле налази аутор у женским гробовима лангобардских некропола Castel Trosino и Nocera Umbra, датираним у касно 6. и рано 7. столјеће, гдје се у гробним прилозима зрцале поред германских елемената специфични ранобизантски елементи романско-старосјеверног радионишког подријетла. Појаве зооморфних фибула у Илирику биљежи аутор већ од средњецарског времена, а исте се губе у касноцарско вријеме. Типолошки и хронолошки се тешко могу одвојити провинцијално-римске од ранобизантских. Тако се у Илирику могу регистровати најчешће провинцијално-римске фибуле у облику сличне коњу. У даљем излагању аутор наводи ситну пластичку на фибулама и апликацијама у облику јелена, лава, пантера и сл., остављајући по страни оне у облику птица које својом бројношћу изискују посебну интерпретацију.

2. Како је аутор крстолике украсе већ раније подробно обрадио у посебној студији, овај одељак уствари представља само кратка додатна запажања. Веома значајна констатација што произилази из обимног статичког и студијског рада 3. Винског је да је крстолики накит са Балканског и Пиринејског полуотока старији од лангобардског у Италији а за који се до сада крстолики накит 6. и 7. столјећа сматрало да би Италија била његова матична земља. Аутор доказује да крстолики накит из Италије није долазио на Балкан, већ су се његови утјечаји ограничавали на подручје сјеверно од Алапа. Примјерци са Балканског полуотока се типолошки разликују од оних у Италији, а налази полупабриката посебно указују на њихово балканско поријекло. Сасвим је прихватљива претпоставка 3. Винског о конвергентним појавама ове врсте накита у Италији и на Балкану, које су увјетоване старокришћанском симболиком у ранобизантским провинцијама.

3. У слиједећој групи типолошки обухваћене су многобројне бизантске копче од средине 6. до завршетка 7. столјећа. Узети су у обзир налази већином брончаних копча из мушких и женских гробова и из насељина и то из салонитанске регије,

источнојадранског појаса и континенталног подручја Југославије. Све бизантске копче аутор је сврстао у седам различитих типолошких облика, наводећи нове налазе до сада непознате са споменутог југославенског подручја и користећи бројне аналогije за њихово прецизно хронолошко одређивање унутар временског распона од средине 6. до завршетка 7. столјећа. То су групе копча: тип Salona-Histria, тип Sirakuza, тип Korint, типови Bologna-Balgota, надаље копче типа с оковом обриси слова U и сродни облици, тип Keszthely-Pécs, те копче типа Susidava и касне фибуле с посавијеном ногом. Од управо споменутих типова копча најстарија група су копче типа Susidava које аутор оквирно датира од 550—600 године. Уједно је ова група и најбројнија како по примјерцима тако и по броју налазишта. Копче типа Susidava су честе у бизантским провинцијама Балканског полуотока, како у урбаним насељима и фортификацијама јустинијанског времена дунавског лимеса, тако и у гробним цјелинама друге половине 6. столјећа. Посебно истичемо значај осврта и статистичког прегледа фибула с посавијеном ногом, што их је аутор са правом обрадио заједно са копчама типа Susidava са којима се често појављују здружене, те карту распрострањености копча типа Susidava и касних фибула с посавијеном ногом. Аутор прати појаву фибула с посавијеном ногом у нешто измјењеном облику и после 600. године у два међусобно удаљена географска подручја: у југоисточним Алапама и у албанско-црногорским планинским крајевима; ове последње унутар старосјеверних гробова 7. и 8. столјећа тзв. Копча-културе.

4. У овој опсежној групи обухваћене су копче тзв. медитеране форме и њихове германске сукладности. Генезу медитераних копча 3. Вински тражи у касноримско-провинцијалном стваралаштву 4. до 5. столјећа. Унутар медитераних копча аутор убраја не само једнојелне копче (као што се то до сада сматрало) већ и двојелне копче с правокутном и овалном прећицом. Наводи налазе истих из салонитанске регије и с остале територије Југославије, укупно 37 примјерака са 12 налазишта, и даје карту распрострањености истих (прилог С.). Посебно истичемо значајну констатацију аутора о германској употреби медитераних копча, према су оне исконски старосјеверно-каснојустинијанско и постјустинијанско ранобизантско културно добро. Ову тврдњу аутор заснива на основу налаза ових копча унутар лангобардских гробова у Италији, надаље у некрополама у Крању и Книну. Вријеме трајања медитераних копча је, према аутору, од средине 6. столјећа, њихов је цват око 600. године, а вијек њиховог трајања могуће је пратити кроз цијело 7. и понегдје чак и у 8. столјеће.

Овај рад 3. Винског представља значајан прилог проучавању материјалне културе старосјеверног етноса у преломном историјском времену од касне антике до пред стабилнизацију славенских племена. Он одражава сложену динамику тога времена, којој је с обзиром на свој географски положај Балкански полуоток био изложен. Суставност и методичност обраде археолошког материјала као и његова научна интерпретација те бројна археолошка литература основне су одлике ове значајне студије 3. Винског.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ

Гордана Томовић, **МОРФОЛОГИЈА БИРИЛИЧКИХ НАТПИСА НА БАЛКАНУ**, Историјски институт, посебна издања књ. 16, Београд 1974, стр. 1—121, таб. I—XXIII, карта налаза ћириличких натписа на Балкану.

Проблеми морфологије ћириличких натписа третирају се у југословенској научној литератури само узгред, налазимо их расуте у појединим чланцима или расправама у разним часописима. Значај овог студијског рада о морфологији ћириличких натписа лежи како у сакупљеној грађи, тако и у детаљној обради и интерпретацији ћириличких споменика на Балкану.

Основ рада су само датирани ћирилички натписи на камену и од опеке од првих почетака ћириличке епиграфике до 16. столећа са територије Србије, Македоније, Црне Горе, Далмације, Босне и Херцеговине, надаље натписи из Бугарске (који се везују за историју српског народа), те по један натпис из Албаније и Грчке.

Натписи су обрађени хронолошки у ванредно добро урађеном каталогу у којем се уз сваки натпис налазе сви подаци о истом; уз основну литературу, његово читање, те карактеристичне знаке за бројеве, лигатуре, титле и интерпункције. Сви до сада објављени натписи су аутопсијом провјерени на терену, а добар дио натписа чија документација је била непотпуна или нетачна, аутор је на самом терену проучио. Поента рада Г. Томовић је како у прецизном ликовном презентирању грабе, тако и у њеном оригиналном читању појединих натписа. Редни број натписа у каталогу одговара редном броју истог натписа на хронолошким таблама што омогућава лако праћење појединих облика слова на једном натпису и њихову успоредбу са словима истих или сличних облика другог натписа. У хронолошким таблама донесени су у пртежним облици сваког појединог слова за сваки од 125 ћириличких натписа који су у цјелости овдје обрађени.

Студијско поглавље — Морфологија ћириличких натписа — је резултат детаљне анализе хронолошких табла а заједно представљају изузетан допринос изучавању ћириличке морфологије у нас. На основу морфолошке анализе облика слова Г. Томовић разликује у развоју ћириличног епиграфског писма три периода. Према аутору први период обухвата најстарије натписе од завршетка 10. до средине 13. столећа а јављају се на широком простору Балканског полуотока. Слједићи период од средине 13. до друге половине 14. столећа аутор сматра периодом цвјетања ћириличке епиграфије, а подудара се са политичком стабилизацијом и успоном феудалних држава на Балкану. Трећи период означава појаву утицаја рукописног брзописног писма у Србији и Бугарској, а најбројнији натписи овог периода су констатирани у Босни и Херцеговини, временски ограничени од средине 14. до краја 15. столећа. Аутор нарочито наглашава да ни један од споменутих три периода не би могао назвати стил — једноставно нису прожети истим одликама.

У осталим поглављима овог студијског рада обухваћени су сви елементи за добијање једне комплетне цјелине. Тако је посебно описан историјат рада на проучавању ћириличких натписа у нас од првих почетака са поентом рада у Босни и Херцеговини са припадајућом литературом. У посебном поглављу — Стилска и морфолошка подела натписа — аутор предлаже подјелу натписа у три групе. У првој групи су калиграфски натписи — овим термином аутор означава естетску компоненту натпи-

са. Друга група натписа је без естетске вредности са уједначеним словима. Трећој групи припадају натписи израђени веома примитивно и непажљиво. Ова подјела натписа није хронолошка, све три групе натписа се према Г. Томовић срећу у свим периодима развоја ћириличног епиграфског писма на камену.

Посебно је занимљиво поглавље — Клесари и технике клесања. Овдје аутор полази од писаних извора у којима се спомињу мајстори — клесари, тако наводи називе „мраморник“ и „каменосечац“, а за клесање израз „чртати“. У натписима Г. Томовић је констатирала називе: „мајстор“, „протомајстор“, надаље „писа“, „саписа“, „сјече“ и сл. Аутор се посебно бави начином клесања слова на камену а посебно на опеци. Поријекао клесања средњовјековних натписа аутор тражи у касноантичкој баштини, која је без сумње била јака на подручју римских провинција на Балкану, у једнакој мјери као и у византијским утјецајима када је ријеч о натписима од опеке.

Како је аутор за основ свог рада узео само датираних споменика на основу којих може да се прати развој ћириличног епиграфског писма од краја 10. до 16. столећа, ова књига представља једини приручник у нас на основу којег ће се моћи недатирани ћирилички натписи прецизније временски одредити. У том смислу драгоцјени дио овог значајног рада су хронолошке табле, чију вриједност ће показати будући посленици на пољу ћириличке епиграфике.

Славенка ЕРЦЕГОВИЋ ПАВЛОВИЋ

HRVATSKOGLAGOLJSKI MISAL HRVOJA VUKČIĆA HRVATINICA, издање старославенског Института „Светозар Ритиг“ у Загребу, Младинске књиге у Љубљани и Akademische Druck- und Verlagsanstalt у Грацу 1973.

Два изузетно раскошна издања, две праве библиографске реткости посвећене су мисалу који је исписан за Хрвоја Вукчића, великог војводу и херцега сплитског и то у време када га је краљ Ладислав напуљски наименовао за главног намесника Хрватске, Далмације, Босне и Угарске, дакле између 1404. и 1407. године.

Прво издање објављено је трошком владе Босне и Херцеговине у Бечу 1891. године (Missale glagoliticum Hervoe ducis Spalatensis. Recensurunt V. Jagić, L. Thalloczy, F. Wickhoff, Vindobonae 1891). То хромолитографско издање упознало је свет са најбогатије илуминираним глагољским рукописом који нам је завештала наша културна заоставштина. На четири целе стране, шеснаест минјатура и двадесетак и пет иницијала ту је сведена илуминација овог мисала који ће тек друга публикација донети у целини.

Повод овом другом издању је његово поновно „откриће“ 1963. године (М. Харисијадис, Наш драгоцени глагољски рукопис у ризници Сараја, Политика 17 фебруар 1963; Библиотекар је пронашао Хрвојев мисал, интервју са Маром Харисијадис, Библиотекар XV, 2, 1963, 106—107; М. Harisijadis, Misal Hrvoja Vukčića nalazi se u Saraju, Slovo, 13, 1963, 243—245), пошто се тај рукопис сматрао за изгубљен више од седамдесет година, када се, из-

међу осталог помињало да није враћен из Беча, куда је ношен ради споменуте публикације.

Тај је мисал сада изабран од стране Старославенског института у Загребу за публикацију, између низа других глагољских рукописа, ради своје изузетно раскошне илуминације (В. Штефанић, Предговор публикацији коју приказујемо, стр. IX—XI. О илуминацији тога мисала, после F. Wickhoff-a у споменутом бечком издању: В. Бурџи, минијатуре Хваловог рукописа, Историјски гласник, 1—2, 1957, 39—51; М. Harisijadis, Miniature i inicijali misala Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, Год. XI, бр. 3, Zagreb 1963, 51—63; Иста публикација Музеја за уметност и обрт: Miniatura u Jugoslaviji, Zagreb 1964, 32; Иста, Словенски рукописи у библиотеци Сараја у Цариграду, Старица, књ. XV—XVI, Београд 1964—65, 149—158.

Садашње издање објављено је у два тома. Први том садржи факсимилно издање самог рукописа. Сарадњом Старославенског института у Загребу са Младинском књигом у Љубљани, познатом по издањима изузетно високих вредности, и великом издавачком кућом у Грацу која је објавила низ фототипских издања рукописа и ретких старих књига, направљено је издање које је веома блиско оригиналу. Оно верно репродукује не само текст и илуминацију већ и трагове времена, тамнољубичасте мрље проузроковане влагом и патину слагану вековима на тананом пергаменту. Листови су руком обрезивани, да би били што вернији оригиналу. То факсимилно издање даће широке могућности за детаљно проучавање са историјско-уметничког становишта овог рукописа, до пре десет година познатог само по избору репродукција у бечком издању. Исте могућности даје ово издање лингвистима.

У другом тому највећи део посвећен је транскрипцији глагољског текста на латиницу и употребе са три друга глагољска мисала. Тај изузетно замашан посао извршиле су сараднице Старославенског института. Транскрипцију текста Хрвојевог мисала са разрешењима истог текста урадила је Марија Пантелић. Употребе са ватиканским рукописом. *Borg. illirico* 4 и Новаковим мисалом у Националној библиотеци у Бечу, *Cod. slav.* 8 рад је Анице Назор, а употребе са текстом Рочког мисала у Националној библиотеци у Бечу, *Cod. slav.* 4, урадила је Бисерка Грабар.

На крају су краће расправе и информације Марије Пантелић, Анице Назор и Бисерке Грабар. Најопширнија је и са историјско-уметничког становишта најзанимљивија, студија Марије Пантелић о илуминацији Хрвојевог мисала.

Хрвојев мисал исписан је на 247 листова, са текстом у два ступца, изузев календара који тече непрекинуто. Мисал је илуминиран са деведесет и шест минијатура и са око три стотине и осамдесет раскошних и низом мањих, скромнијих иницијала. Минијатуре илуструју сцене из Старог и Новог Завета, у календару су сцене радова у току одређених месеци и њихове алегорије. Осим тога, унета је једна композиција која илуструје богослужење. Изузев ове композиције највећи део минијатура посвећен је портретима светитеља и светитељки, пророка, јеванђелиста и њихових симбола. На крају су: портрет Хрвоја Вукчића представљеног на коњу који се пропиње и његов грб.

У осврту на илуминацију Марија Пантелић се задржала претежно на иконографији појединих

композиција. Прихватајући мишљење F. Wickhoff-a она минијатуре овог мисала доводи у везу са уметношћу Византије и Истока, али доноси и низ паралела са споменицима Даламације. Такође даје веома значајна теолошка тумачења појединих празника овде представљених.

Међутим стил, како минијатура тако и иницијала, упућују нас да порекло илуминације Хрвојевог мисала потражимо у готичком сликарству Западна и Средње Европе. Јер док су многе иконографске композиције заједничке по својој схеми у уметности Истока и Западна, будући да је готичко сликарство преузело са Истока иконографију композиција, дотле низ појединости на сценама, односно сликама архитектура и костими, опредељују њихово порекло на Запад.

Већ прве сцене узету из иконографије детињства Христовог указује на узор из готичке уметности. То су сцене Рођења Христовог (л. 11r) и затим сцена његовог купања (л. 11v), које се догађају испод сенице. Тај детаљ који не налазимо у уметности хришћанског Истока, јавља се у безброј примера на Западу. Чак када се сцена, као поклоњење краљева, догађа у пећини (л. 16v), фигуре су тако одевене да је очигледно узор узет из уметности Западна, где се краљеви представљају са крунама на глави, као на нашој минијатури, а не са фригијским капама, што је уобичајено на Истоку.

Сцена Свадбе у Канн (л. 20r) је, судећи по ношњама њених учесника, насликана под утицајем неког споменика Тоскане.

Једина параболоа Христовог која је илустрована у овоме мисалу односи се на оца породице који је засадио виноград (л. 42r). Ова сцена, као и поједине сцене из календара, има своје паралеле у минијатурама једног служабника илуминираног у Емилији (M. Salmi, Italian miniatures, London 1957, Fig. 22).

Сцена Христа са Самарјанском (л. 48v/49v) има у позадин сликану архитектуру — тврђаву и звоник. За те детаље је претпостављено да представљају звоник сплитске катедрале, што би још требало доказивати с обзиром да је та сликана архитектура могла да буде узета и из неког италијанског предлошка, јер се слична архитектонска позаћа налазе у низу италијанских минијатура.

Идући од сцене до сцене налазимо на низ елемената који минијатуре овог мисала везују за уметност Западна. Тако у сцени Васкрсења сина удовице из Наина (л. 57r/58r) насликане су у позадини градске зидине готичког стила какве се срећу у Фиренци кватрочента. За ту сликану архитектуру М. Пантелић налази сличности у зидинама Диоклецијанове палате.

Сцена Васкрсења Лазаревог (л. 58r/59r) разликује се од уобичајене иконографске представе ове теме у уметности Византије и хришћанског Истока тиме што је у овом мисалу Лазар представљен како се диже из саркофага у коме је лежао.

У сцени пророка Јоне пред краљем града Ниниве (л. 61v/62v) скоро сва лица су обучена у ношње Фирентинаца тога доба.

Исто тако и Данило у лављој јами (л. 62v/63v) обучен је у такву ношњу.

Међутим у сцени Прања ногу (л. 83r/84r) учесници су обучени у античке ношње, а сама иконографска композиција је без особених одалка које би је везивале одређеније за Исток или Запад.

Вазнесење Христово (л. 109r/110r) је по својој композицији у духу уметности хришћанског Истока, али је стилски усклађено са осталим минијатурама овог мисала.

Представа св. Тројице (л. 112v/113v) доноси једну од варијаната ове иконографске теме. Овде св. Тројица долази уз текст који се односи на Духове и Марија Пантелић за ову минијатуру сматра да представља Духове, побијајући на тај начин Wickhoff-а који је идентификује са св. Тројицом, а која се претежно на Западу, али и на Истоку, представља као на нашој минијатури, док су Духови на Истоку илустровани композицијом окупљених апостола на које силази св. Дух у виду голуба. Стога би се тешко могло прихватити мишљење М. Пантелић да је овде узет горњи део композиције који би одговарао најстаријем сликању Духова, пошто се ради о посебној, независној сцени, коју је минијатуриста узео за илустрацију Духова. Међутим, минијатуриста није добро разумео смисао ове композиције св. Тројице у којој Христос треба да седи десно од Бога оца а изнад њих треба да буде св. Дух у виду голуба, јер овде налазимо само Христа са крстастим нимбом, док је десно од њега млад светитељ са једноставним нимбом, а високо изнад њих је св. Дух на стубу.

За другу композицију св. Тројице (л. 212r/213r) у којој је представљена троглава св. Тројица. М. Пантелић доноси бројне, драгоцене паралеле, наводећи између осталих и минијатуру у мисалу Kalmansehiј који је настао између 1481. и 1483. године у радионици мађарског краља Матије Корвина, а који се сада чува у ризници Загребачке катедрале (Ms 355, л. 134v. Упор. D. Kniewald, *Latinski rukopisi u Zagrebu*, у публикацији *Minijatura u Jugoslaviji*, 292, сл. на стр. 21).

Из неког латинског мисала је узета сцена свештеника и Ђакона (л. 136v/137v) и потпуно је компонована у духу западне црквене уметности.

Исто тако је Распеће Христово (л. 139v/141v) рађено у духу илуминација западне Европе. Слика на архитектура у позадини ове композиције можда је инспирисана представом Јерусалима, као што је она у једном латинском рукопису (V. Marle, *Italian school of painting*, II, сл. 205), што би било природно када се слика сцена Распећа, које се догодило у Јерусалиму.

Сцене календара као и споменути композиција оца породице који је засадио виноград настале су без сумње под утицајем неког западног рукописа,

пошто су лица одевена у италијанске ношње тога времена какве смо видели у споменутом рукопису насталом у Емилији.

За сцену св. Јован крштава децу (л. 232r/234r) није нам позната паралела у византијској и хришћанској уметности Истока, али одећа насликаних указују на западни узор.

Христос страшни судија (л. 241v/242v) појављује се са инструментима мучења, али су овде уобичајеним атрибутима додате: глава која пљује и рука која шамара, детаљи које налазимо у сликарству Запада (L. Reau, *Iconographie de l'art chretien*, II, Paris 1956, 508—509). На тој се сцени М. Пантелић дуже задржала у претходној студији о илуминацији Хрвојевог мисала (*Slovo*, 20, 54). Та се минијатура налази на почетку мртвачке секвенције Дан гњева, и она је компонована у духу западне уметности.

Потпуно су у духу исте уметности ношње светаца.

До закључака о готичком пореклу минијатура Хрвојевог мисала дошли смо претежно на основу стила који је потпуно у складу са минијатурама западне и средње Европе. Кад је реч о пореклу орнаментике она ни најмање не подлеже сумњи, пошто су иницијали на којима су примењени ти орнаменти изразито готичког стила. Њихова орнаментика је претежно флоралног карактера, али су неколико иницијала украшени чисто хералдичким мотивима, а мање их је са тератолошким елементима.

При поручавању илуминације Хрвојевог мисала неопходно је узети у обзир и Хвалов зборник који је исписао, а можда и илуминирао Хвал крстијанин 1404. године за Хрвоја Вукчића. Тај се рукопис данас налази у Универзитетској библиотеци у Болоњи и илуминиран је у истом стилу као и Хрвојев мисал (Упор. В. Бурџ, и. д.).

Са ових неколико примедба желели бисмо поново указати на узор који се свакако служио илуминатор Хрвојевог мисала и у томе правцу усмерити даља истраживања овог рукописа који ће дужи времена преокупирати пажњу научника, а то је омогућено овим изванредним издањем.

Мара ХАРИСИЈАДИС

IN MEMORIAM

GIUSEPPE BOVINI

1915 — 1975

Изгубили смо још једног пријатеља.
Драгоценог.

Др Giuseppe Bovini, професор Универзитета у Болоњи и директор Института за равенатске а палевизантијске старине, — чији је и осни-

вач, — руководилац интернационалног Курса равенатске и рано византијске културе, који се сваке године одржава у Равени почев још од 1953. године, — показао је изванредно разумевање за сарадњу са научним институцијама и научним радницима у нашој земљи. Добио је за то и заслужена признања и од наше стране. Проглашен је за почасног члана Археолошког друштва Југославије и одликован Орденом југословенске заставе са златним венцем.

Читав низ научних радника из различитих центара Југославије одржао је, на његову иницијативу и позив, предавања на равенатском курсу, на коме је, сваке године, узело учешћа и по неколико стипендиста, — млађих научних радника, магистраната и студената, као стипендиста Института којим је руководио.

Његови бројни научни радови обогатили су наша познавања посебно споменика ранохришћанске епохе, а надасве богатог културног наслеђа Равене и њених изузетно значајних мозаика. Акта равенатског курса, чији је био редактор, а од којих је већ публиковано двадесет и два тома, постала су изванредан извор познавања најновијих достигнућа из области касноантичко-ранохришћанске и палевизантијске археологије, из пера најпознатијих научних радника, од Дамбартон Оукса до Ермитажа, изнетих током последње две деценије у облику предавања одржаних у Равени.

Професор Бовини био је промотор одржавања и низа изложби у Италији и иностранству, од којих је једна, — са копијама равенатских мозаика, — приређена и у појединим градовима Југославије.

Не мање био је заинтересован и за културне везе између италијанског и југословенских народа у средњем веку, тако да је, са италијанске стране, био и један од главних организатора симпозијума који је по том питању, 1971. одржан у Копру и Горици.

Прераним одласком професора Бовинија из науке, отворена је празнина у раносредњовековној археологији и историји уметности која ће, свакако, задуго тешко моћи да буде попуњена.

Бурђе БОШКОВИЋ

SPYRIDON MARINATOS

1901 — 1974

Године 1974., трагично је изгубио живот Спиридон Маринатос, редовни професор археологије на Универзитету у Атини, члан Академије наука Грчке, дугогодишњи Генерални директор службе заштите археолошких споменика у Грчкој и члан више међународних научних и стручних организација у својој и другим земљама.

Погинуо је на свом радилишту, на терену археолошког локалитета на Тери, који је годинама истраживао, на раду и у току рада који је са толико љубави, пожртвованости и савести обављао.

У току своје каријере као археолог Маринатос, је руководио радовима на низу археолошких локалитета прворазредног значаја. Овде је довољно поменути његово учешће у руководству ископавања у Пилосу, Несторовој палати, на Маратону, где је открио неколико тумула везаних за рану појаву грчких досељеника у микенском периоду, као и један тумулус у коме су вероватно сахрањени учесници маратонске битке, и коначно на Тери, где је, у више година систематских истраживања, науци уопште, а посебно археологији, почео да открива читав један, дотле недокучив свет, који поред све повезаности са оним минојским, показује и низ нових и раније незнатих карактеристика. Уметност Тере, њене изванредне фреске, исечак, нажалост досада још само исечак, њеног урбанизма и архитектуре који је истрајним и упорним радом Маринатос изнео пред очи научне и културне јавности, већ сами за себе, представљају трајну и незаборавну заслугу.

У свом раду и методу истраживања Маринатос је био савремен археолог у пуном смислу те речи, који је правилно сагледао интердисциплинарност модерне археологије и улагао, са успехом, максимум напора за осветљавање постављених проблема са свих могућих аспеката хуманистичких и природних наука. Но, поред тога, а то произилази из свих његових радова, како већих монографија, тако и мањих студија и прилога, он је био један од последњих археолога-полихистора, један од оних који су у потпуности владали свим знањима оне велике данас готово умируће дисциплине, која се назива класичном филологијом. При томе, Маринатос није, како је то често био случај код многих класичних филолога, чак и савремених, спутаних концепцијама филологије XIX века, резултате археологије стављао у други план, а археологију у подређену улогу. У томе смислу, са савршеним складом, Маринатос је умео да археологију вреднује као хуманистичку науку на оном нивоу и са оним значајем који је она стекла током интензивних археолошких радова у разним гранама укључујући ту и прансторију, особито у току последњих пет деценија.

Као истраживач и научник, својим ископавањима и писањем, Маринатос је трајно задужио археологију Балкана и у ширем смислу, археолошку науку уопште. Празнина, настала његовом смрћу, тешко ће се надокнадити.

Милутин ГАРАШАНИН

ION NESTOR

1905 — 1974

Крајем године 1974., преминуо је у Букурешту, као још једна жртва опаке и подмукле болести која хара нашим веком, Јон Нестор, редовни професор археологије на Универзитету у Букурешту, дописни члан Академије наука Румуније и члан бројних научних и стручних организација у својој земљи и иностранству.

Рођен 1905. године у Фокшану (Focșani), Нестор је студирао на Универзитету у Букурешту, где се током треће деценије нашег века, формирала група младих научних истраживача окупљених око личности познатог историчара антике В. Парвана, који је, са изванредном луцидношћу, још у то време, сагледао значај интердисциплинарне сарадње историје и археологије — укључујући ту и праисторију, — и дао румунској археолошкој науци онај печат, толико позитиван, који је она задржала до наших дана и даље га успешно одржава. Докторску титулу стекао је у Марбургу, у Немачкој, у школи професора Мерхарта, која је у тмурном периоду између два рата, успешно сачувала најбоље традиције немачке науке, одстрањујући све оне, толико познате притиске, којима је у то време научни рад могао бити компромитован наметањем пенаучних, идеолошких и политичких концепција.

У личности Нестора, научника, хармонично се спајају неколико компоненти, које су, пре свега, одраз његовог успешног коришћења и примењивања знања стечених током оваквог школовања. Тако је Нестор био одличан познавалац технике археолошких истраживања, коју је међутим увек обогаћивао новим достигнућима и методама. О томе сведочи низ његових теренских истраживања, вршених увек веома педантно и скрупулозно, од којих је довољно поме-

нути истраживања у Сарата Монтеору, која су нажалост остала непубликована у целини, као и она у Дриду. Нестор је међутим био и научник са изванредним смислом за синтезу у најбољем смислу овог појма, ону синтезу која са пуном критичношћу приступа обради и анализи материјала и из ње уме да извуче битну, јасну и сигурну слику. При томе је његов домен интересовања обухватао огромно, многоструко хиљадугодишње, раздобље од најстаријих периода праисторије, до Раног средњег века којим се особито почео бавити после 1945. године. Већ један од његових првих великих радова: *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien* (22 Bericht der Römisch-germanischen Kommission, Frankfurt/Main 1933), представља, по критичности приступа грађи, по сагледању проблематике и начину третирања материје, прави узор за друге публикације ове врсте, који је, у методском смислу још увек непревазиђен. Исте одлик показује и низ поглавља у првој књизи Историје Румуније (*Istoria României*, прво издање 1960) која потичу из његовог пера.

Као педагог и наставник, Нестор је умео да пренесе своја драгоцене искуства на низ ученика и млађих сарадника. У њиховим радовима у којима су обрађени проблеми појединих налазишта и културних група Румуније, осећа се присутност Несторовог духа, критичности и метода.

Јон Нестор оставио је за собом низ студија и научних расправа. За жаљење је што није стигао да о праисторији и протоисторији Румуније напише велику синтезу која би, с обзиром на његово знање и методичност, била и те како корисна и за шире подручје Балкана и европског југоистока. Овде треба поменути и да је

учешће Нестора у ископавањима у Сирмијуму било од изванредне користи, особито у смислу преношења његових драгоцених искустава.

Хиперкритичан у својој анализи материјала и резултата истраживања како других тако и својих, Нестор је можда, ту и тамо, у речи и изразу био преоштар. Данас, после његове смрти, када његовом орису приступамо са свих аспеката и са извесном дистанцом, ова оштрина губи од своје претераности. И она је сигурно била корисна у исправљању грешака, слабости и мана рада појединх аутора, међу којима

Нестор није штедео ни своје најближе сараднике па ни себе.

Када се на овај начин сагледа и оцењује рад Ј. Нестора остаје, несумњиво и трајно, да је он својим деловањем изванредно задужно не само археологију суседне Румуније, већ и археологију других земаља југоисточне Европе и Балкана, коју је, много пута усмерио ка критичном, синтетичном и свестраном посматрању, коришћењу и интерпретацији археолошке грађе и резултата.

Милутин ГАРАШАНИН

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle

PUBLICATIONS PARUES EN 1973—74 SUR LES MONUMENTS HISTORIQUES, STATIONS ARCHÉOLOGIQUES ET RECHERCHES SCIENTIFIQUES EN YOUGOSLAVIE

Rédacteur N. MANDIĆ

Collaborateurs: M. CIRKOVIĆ, M. JOVANOVIĆ, S. PETKOVIĆ, N. RADOVANOVIĆ, G. SUBOTIĆ

GÉNÉRALITÉS

BIBLIOGRAPHIES — BIOGRAPHIES

Adem Handžić. Biografija i bibliografija objavljenih radova. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 524.

N. ANZULOVIC, *Bibliografija* (Bibliographie). Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXIX (Split 1967, éd. 1974) 87—98.

D. BAJIĆ, *Index Umetnost od br. 1 do br. 40*. Umetnost 40 (Beograd 1974) (dodatak bez paginacije).

Ф. БАРИШИЋ, *Аница Савић-Ребац као наставник*. Прилози за књиж., јез., ист. и фолклор XL 1—2 (Београд 1974) 140—142.

M. BATOROVIĆ, *Ivan Rengjeo* (1884—1962). Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 84—87.

Библиографија. Археологија 1970—1971 — М. МАНОЈЛОВИЋ. *Историја 1971* — Ж. КУМАНОВ. *Етнологија 1971* — М. БОСИЋ. *Грађа из живота и рада војвођанских музеја* — В. МИЛУТИНОВИЋ. Рад. војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 395—402.

Библиографија на објавените трудови на наставниците и соработниците на Филозофскиот факултет во Скопје. Год. зборн. Фил. фак. 24—25 (Скопје 1973) 455—656.

Библиографија радова др Дејана Медаковића. Збор. за лик. ум. 8 (Нови Сад 1972) 1—19.

Bibliografija radova nastavnika i suradnika (Cfr. Старицап н. с. XXII, 201). — Compte rendu par J. SAŠEL, Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 449.

Bibliografija rasprava i članaka (IO) IV. Historija IV/1. Historija općenito, pomoćne historijske nauke, arheologija, dokumenti, građa. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod (1973). 416.

Bibliographische Notizen und Mitteilungen. Gesamtredaktion: H.-G. BECK und St. HÖRMANN-v. STEPSKI. Byz. Zeitschr. 65, H. 1 (München 1972) 126—274.

Bibliographische Notizen und Mitteilungen. Gesamtredaktion: H.-G. BECK und St. HÖRMANN-v. STEPSKI. Byz. Zeitschr. 66, H. 1, 2 (München 1973) 144—272; 428—573.

Bibliographische Notizen und Mitteilungen. Gesamtredaktion: H.-G. BECK und St. HÖRMANN-v. STEPSKI. Byz. Zeitschr. 67, H. 1, 2 (München 1974) 196—310; 428—576.

M. BOGOVAC, V. MAKSIMOVIĆ, L. SEKARA, *Bibliografija radova o narodnoj književnosti*. [Posebna izdanja XVIII. Odeljenje za književnost i umjetnost I]. Sarajevo, Akadem. nauka i umjet. BiH (1972). 226. — Compte rendu par M. STOJANOVIĆ, Balcanica V (Beograd 1974) 471—473; H. ЉУБИЊКОВИЋ, Књижевна истор. V, 19 (Београд 1973) 521—522.

Bogumil Hrabak. *Библиографија објављених радова*. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 525—529.

Bojana Radojković. *Биографија и библиографија*. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 533.

Branka Raunig. *Биографија и библиографија објављених радова*. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 534.

Љ. ЦРЕПАЈАЦ, *Допринос Анице Савић-Ребац интерпретацији Платонових естетичких погледа*. Прилози за књиж. јез. ист. и фолклор XL, 1—2 (Београд 1974) 136—140.

Cvito Fisković. *Биографија*. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 522.

B. ČEČUK, *Grga Novak*. Uz osamdeset i petu godišnjicu života i šezdesetu godišnjicu znanstvenog rada. Hvarski zbornik 1 (Hvar 1973) 373—375.

- С. СУКОВИЋ, *Bibliografija »Mogućnosti«* 1954—1974. *Mogućnosti* (Split 1974). 146.
- М. БИРКОВИЋ—М. ИВКОВИЋ, *Библиографија Југославије за 1971. год.* Ист. гласн. (Београд 1973) 167—206.
- Dalibor Brozović*. Biografija i bibliografija objavljenih radova. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 515—518.
- Džemal Čelić*. Biografija i bibliografija objavljenih radova. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 519—520.
- Đuro Basler*. Biografija i bibliografija. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 507—510.
- Fikret Ibrahimpašić*. Biografija i bibliografija objavljenih radova. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 530.
- Д. ФИЛИПОВИЋ, *Југословенска библиотекарска библиографија за 1971. годину*. Библиотекар 6 (Београд 1972) 731—747.
- Д. ФИЛИПОВИЋ, *Југословенска библиотекарска библиографија за 1972. годину*. Библиотекар 5—6 (Београд 1973) 691—707.
- В. ХАЏИ КИМОВ, *Ретроспективна библиографија на Македонија*. Скопје, Народна и Универзитетска библиотека „Климент Охридски“, 1970; 289. — *Compte rendu* par М. ЖИВАНОВ, Библиотекар 6 (Београд 1972) 762—765.
- Historiographie de Macédoine (1945—1970) I—II*. Скопје, Institut de l'histoire nationale (1970—1972). 363. 561. — *Compte rendu* par М. ВЕСОВИЋ, Библиотекар 5—6 (Београд 1973) 747—749.
- Ј. ХРКАЛОВИЋ, *Каталог ретких српских књига 1741—1941* (Ср. Старица и с. XXIII, 171). — *Compte rendu* par В. НЕДИЋ, Прилози за књиж., јез. истор. и фолклор XXXVIII, 3—4 (Београд 1972) 289—290.
- Ј. ХРКАЛОВИЋ, *Каталог српских ретких књига 1741—1941*. Поводом допуна и исправки „Каталога“ Јанка Хркаловића од Слободана Комадинића. Библиотекар 1—2 (Београд 1972) 216—217.
- Ignacij Voje*. Biografija i bibliografija objavljenih radova. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 540—542.
- Ivanka Nikolajević*. Biografija i bibliografija. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 532.
- (М. ИВКОВИЋ—М. БИРКОВИЋ), *Библиографија Југославије 1970*. Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 191—223.
- Ivo Bojanovski*. Biografija i bibliografski podaci. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 514.
- В. ЈОВОВИЋ, *Прилог библиографији књига, чланака и студија за 1971. годину из историје Црне Горе. Његошологије, етнографије, ликовних умјетности и музеологије*. Гласник Цет. музеја VI (Цетинје 1973) 277—307.
- Д. КАЋАРЕВИЋ, *Bibliografija Jugoslovenskog istorijskog časopisa 1962—1971*. Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1973) 229—315.
- Н. Ј. KORNRUMPF, *Osmanische Bibliographie mit besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa*. Handbuch der Orientalistik. Leiden—Köln (1973). 1374. — *Compte rendu* par Х. КАЛЕШИ, *Balkanica* V (Београд 1974) 461—462.
- Б. КРЕКИЋ—Б. РАДОЈЧИЋ—Н. БУРИЋ, *Библиографија радова академика Георгија Острогорског*. Зборн. Фил. фак. XII—1 (Београд 1974) 1—14.
- Б. МАРИНКОВИЋ, *Bibliographia Orpheliniana*. Поводом 200-годишнице Орфелиновог „Житија Петра Великог“. Год. Фил. фак. XVI/2 (Нови Сад 1973) 859—896.
- Б. МАРИНКОВИЋ—Б. ГАВРИЛОВ, *Трехи додатак „Библиографији радова академика Борха Сп. Радојичића“*. Год. Фил. фак. XVI/2 (Нови Сад 1973) 853—858.
- Marko Vego*. Biografija objavljenih radova. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 537—539.
- P. MILOSEVIĆ, *Ignjat Jung (1860—1915) (texte comparé: serbocroate)*. Sirmium III (Београд 1973).
- І. MIRNIK, *Bibliografija mumizmatičkih radova Josifa Brunšmida*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 6 (Zagreb 1973) 7—8.
- І. MIRNIK, *Prof. dr Josif Brunšmid*. U povodu godišnjice rođenja hrvatskog numizmatičara (rés. angl.). Vijesti muz. i konz. Hrv. 6 (Zagreb 1973) 3—6.
- Muzafer Hadžagić*. Biografija. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 523.
- Д. НЕВЕНИЋ—ГРАБОВАЦ, *Двадесетогодишњица смрти Анице Савић-Ребац*. Прилози за књиж., јез. и фолклор XL, 1—2 (Београд 1974) 130—136.
- Ј. НИКОЛИЋ, *Библиографија издања Библиотеке Матице српске*. Библиотекар 5—6 (Београд 1973) 685—690.
- Ј. НИКОЛИЋ, *Библиографија радова Рада војвођанских музеја 11—20*. Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 415—426.
- Ch. K. PAPASTATHIS, *Les études slaves en Grèce (1960—1969)*. Cyrillomethodianum I (1971) 183—203. — *Compte rendu* par А. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 175.
- Pavao Anđelić*. Biografija i bibliografija objavljenih radova. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 505—506.
- Pavle Vasić*. Biografija i bibliografija objavljenih radova. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 535—536.
- N. PETRIĆ, *Bibliografija o pučkom ustanku Matije Ivanića (1510—1514)* (rés. rus.), Hvarski zbornik 2 (Хвар 1974) 87—94.

B. PLESTENJAK—JEMEC, *Bibliografija Slovenskega etnografa I—XXII* (Bibliographie du »Slovenski etnograf« I—XXII). Slov. etnograf XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 131—153.

Ч. ПОПОВ, Академик Петар Н. ПОПОВИЋ. Год. Фил. фак. XVI/1 (Нови Сад 1973) 3—10.

Ч. ПОПОВ, Библиографија радова академика Петра Н. Поповића. Год. Фил. фак. XVI/1 (Нови Сад 1973) 11—16.

A. PEROVIĆ, *La littérature ottomane des musulmans yougoslaves*. Essai de bibliographie raisonnée par Alexandre Popović. Journal Asiatique CCLIX, 3—4 (1971) 309—376. — Compte rendu par A. TANAŠKO-VIĆ, Библиотекар 1 (Београд 1973) 85—87.

Преглед издања Српске академије наука и уметности 1971—1972. [Споменица 64. Посебна издања Српске акад. наука и умет. CDLXX] (Београд 1974). 171. — Bibliographie.

Преглед на објавените трудови во Годишниот зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, Книга I—XXIII (1948—1971). Год. зборн. Фил. фак. 24—25 (Скопје 1973) 431—451.

Z. PURATIĆ, *Iz korespondencije hrvatskog latinista Đure Ferića (1739—1820) sa Adamom A. Baričevićem (1756—1806) i Dživom Bizzaro (1782—1833)*. Živa antika XXIII, 2 (Skopje 1973) 366—372.

M. РАДОВАНОВИЋ, Вук Караџић етнограф и фолклорист (rés. angl.: Vuk Karadžić ethnographer and folklorist). [Српски етнографски зборник LXXXV, Одељење друштвених наука. Расправа и грађа 8]. Београд, САНУ (1973). 208.

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1971 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie (éd. N. MANDIĆ). Старинар XXIII (Београд 1974) 171—208.

J. ROMANO, *Jugoslovenska bibliografija lekara i narodnih medicinskih rukopisa*. [Posebna edicija Narodnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije]. Beograd, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije (1973). 329.

M. RYBAR, *Zgodovinske publikacije v letu 1972*, Zgod. čas. XXVII, 3—4 (Ljubljana 1973) 405—415.

R. SAVNIK, *Pomembni Ločani in njih bližnji sosedje* (rés. allem.: Bedeudende Persönlichkeiten aus Škofja Loka und seiner Nachbarschaft). Loški razgledi XXI (Škofja Loka 1974) 79—93. Avec 11 fig.

F. v. SCHROEDER, *Balduin Saria 80 Jahre*. Südostforschungen XXXII (München 1973) 319—320. — Avec bibliographie.

Sima Ćirković. Biografija. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 521.

A. STIPČEVIĆ, *Bibliographia Illyrica (Supplementum 1967—1972)*. [Posebna izd. knj. XXII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 5]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH (1974). 164.

H. СТИПЧЕВИЋ, Успомена на професора Аницу Савић-Ребац. Прилози за књиж., јез. истор. и фолклор XL, 1—2 (Београд 1974) 142—143.

Šefik Bešlić. Biografija i bibliografija objavljenih radova. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 511—513.

J. ŠIDAK, *Ivan Kukuljević, osnivač moderne hrvatske historiografije* (rés. allem.: Ivan Kukuljević — der Begründer der modernen kroatischen Historiographie). Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 5—29.

M. ŠOKOTA, *Bibliografija izdavačke djelatnosti u Zadru 1944—1974*. Zad. rev. 5—6 (Zadar 1974) 406—434.

Türk folklor ve etnografya bibliografyası I. Milli Folklor Entitüsü Yayınları 5. Ankara 1971. 521. — Compte rendu par H. KALEŠI, Glasnik Muz. Kos. XI (Priština 1972) 382—383.

Lj. VEKIĆ-ČOVIĆ, *Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji*. Godišnjak XI. Centar za balkanološka ispitivanja 9 (Sarajevo 1973) 313—331.

Lj. VEKIĆ-ČOVIĆ, *Bibliografija radova objavljenih u časopisu »Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne« I—X (1957—1972)*. Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne X (Tuzla 1973) 77—88.

P. ВЕСЕЛИНОВИЋ, Радни лик Рајка Николића. Поводом 60-годишњице живота. Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 7—12.

Д. ВУЧЕНОВ, Реч сећања на Аницу Савић-Ребац. Прилози за књиж. јез. истор. и фолклор XL, 1—2 (Београд 1974) 143—146.

Zdravko Kajmaković, *Bibliografija objavljenih radova*. Radovi sa Simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 531.

Г. ЖИВКОВ—МАРЈАНОВИЋ, Библиографија чланака штампаних у „Саопштењима“ од књ. I до књ. IX по ауторима (Bibliographie des articles imprimés dans les »Communications« du livre I au livre IX selon les auteurs). Саопштења X (Београд 1974) 271—277; 285—291.

Г. ЖИВКОВ—МАРЈАНОВИЋ, Библиографија чланака штампаних у „Саопштењима“ од књ. I до књ. IX по материји (Bibliographie des articles imprimés dans les »Communications« du livre I au livre IX selon les matières). Саопштења X (Београд 1974) 277—283; 291—298.

MÉTHODOLOGIE SCIENTIFIQUE — HISTOIRE DE LA SCIENCE

E. AGGUILRE, *Industries osteiques anciennes: méthode et un essai de typologie*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 57—68.

S. ANTOLJAK, *Pomoćne istorijske nauke* (Cfr. Старинар н. с. XXIII, 172). — Compte rendu par M. СПАСОЈЕВИЋ, Архивски преглед I—2 (Београд 1973) 332—334.

Б. БОШКОВИЋ, *Појам и садржина научног рада* (rés. russ., angl., franç.: Notion et contenu du travail scientifique). Научни преглед I (Београд 1974) 31—38.

T. BREGANT, *O kompleksnem preučevanju kulture ljubljanskega Barja* (rés. angl.: On the complex examination of the culture of the Ljubljana Moor). Varstvo spomenikov XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 19—23.

D. CAHEN—Ph. MARTIN, *Classification formelle automatique et industrie lithiques*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 33—39.

J. DEMOULE, *L'automatisation des recherches bibliographiques et protohistoire européenne*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 89—94.

P. DOLUKHANOV, *La chronologie absolue du Néolithique de l'Eurasie d'après les données de la méthode au radiocarbone et de la paléogéographie*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 29—33.

J. DRIEHAUS, *Archäologische Radiographie*. [Archaeo-Physika Band 4]. Düsseldorf, Rheinland Verlag (1968). 112. — Compte rendu par N. SEDLAR, Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 459—460.

A. DYMACEWSKI, *Mathematische Statistik in der Archäologie*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 97—99.

A. GALLAY, *Formalisation des données archéologiques sur un chantier de fouilles: le site du Petit-Chasseur à Sion (Valais, Suisse)*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 85—88.

A. GHOSH, *Emendation on Madrasian Industry*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 39—48. Avec 2 dess.

K. GOLDMANN, *Zur relativ-chronologischen Ordnung archäologischer Funde durch Computer-Einsatz*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 24—29.

I. KAMENETSKI, *Zur Frage über den Begriff Typ in der Archäologie*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 76—78.

M. KÖNIG, *Die geistige Entwicklung des Menschen im Lichte alter und neuer Forschung*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 99—103.

M. KRUEK, *Povijesni izvori, problem istraživanja i čuvanja starih gradova* (rés. allem.). Vijesti muz. i konz. Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 34—37.

M. P. MALMER, *Objectivity and Efficiency in Archaeology*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 11—14.

I. MAROEVIĆ, *Prilog metodologiji ujedinjavanja staza istraživanja i dokumentiranja utvrđenih starih gradova u Hrvatskoj* (rés. angl.: Contribution to the methodology of introducing the unique system of investigations and documentation of mediaeval castles in Croatia). Vijesti muz. i konz. Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 38—46.

R. MEZZETTI—R. PIRANI, *Indagini chimico-petrografiche su calcari dell'Istria e su frammenti dei monoliti del mausoleo di Teodorico* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 158—166. Avec 2 fig.

I. MIKL—CURK, *O strokovnom srečanju »Arheološko izkopavanje« januarja 1973* (rés. angl.: On the meeting »Archaeological excavating«, January 1973). Varstvo spomenikov XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 5—18. Avec 7 fig.

V. MILOJČIĆ, *Die C¹⁴-Methode im Lichte der komparativ-stratigraphischen Befunde*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 3—11.

J. NEČAT, *Izdavanje i istraživanje na arhivskoj grafi u stranstvo zajednički problem na istoričarima i arhivistima na SFR Jugoslavija*. Glasn. Inst. nać. ist. XVII, 3 (Skopje 1973) 305—307.

J. OLCZAK, *Erkenntnismöglichkeiten technologischer Forschungen in Studien über die Geschichte des Glases*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 94—96.

P. PETRU, *Terenska arheološka dokumentacija*. Risbe in opisi (rés. angl.: The archaeological field-work documentation. Drawings and descriptions). Varstvo spomenikov XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 41—46.

P. ПОПОВИЋ—ПЕТКОВИЋ, *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*. Београд, Завјешта архива Србије (1972). 320. — Compte rendu par H. БЕЛАНОВСКИ, Glasn. inst. nać. ist. XVIII, 1 (Skopje 1974) 295—296.

Z. RAJEWSKI, *Über die Methode der Erforschung des Glaubens entstammender archäologischer Relikte*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 103—108.

K. SCHIETZEL, *Zur Dendrochronologischen Gliederung des topographischen Befundes von Haithabu*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 358—359.

B. SOUDSKY, *Analyse qualitative et quantitative d'ensemble de taille moyenne*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 14—24.

J. STIPSIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb (1972). — Compte rendu par T. RAUKAR, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 530—533.

B. СТОЈАНОВИЋ, *Наука, научно стваралаштво и научна критика* (rés. russ., franç., angl.: Science, scientific creativity and scientific criticism). Научни преглед I (Београд 1974) 9—30.

U. TUCCI, *La metrologia storica — qualche premessa metodologica* (rés. serbocroate: Povijesna metrologija — nekoliko metodoloških premisa). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 305—321.

D. VRSALOVIĆ, *Podmorska arheološka istraživanja. Metode rada i obrada dokumentacione građe u SR Hrvatskoj* (rés. angl.: The submarine archaeological exploration. The methods of work and the treatment of the documentary material in the SR of Croatia). Varstvo spomenika XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 51—60.

ENCYCLOPÉDIES — DICTIONNAIRES

A. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Критички осврт на Српски митолошки речник*. Гласник Етнографског института XIX—XX (Београд 1973). — Compte rendu par Ш. КУЛИШИЋ, Гласник Етнографског института XXII (Београд 1974) 257—268.

Enciklopedija Jugoslavije, 8: Srbija — Z. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod (1971). 8+655. — Compte rendu par B. SARIA, Südostforschungen XXXII (München 1973) 400.

D. EWEN, *Enciklopedija glasbenih umetnin I*. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1973). 361.

D. GAVRILOVIĆ, *Srpska kraška terminologija*. Београд, Savez geografskih institucija Jugoslavije (1974). 73.

V. GORTAN, *Problemi redigiranja Rječnika domaćeg srednjovjekovnog latiniteta* (rés. allem.: Schwierigkeiten des Redigierens eines Wörterbuchs des einheimischen Mittellateins). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 17—28.

Ш. КУЛИШИЋ, П. Ж. ПЕТРОВИЋ, Н. ПАНТЕЛИЋ, *Српски митолошки речник* (Cfr. Старинар н. с. XXII, 203). — Compte rendu par Н. ЉУБИНКОВИЋ, Ни Српски, ни Митолошки речник, Книжевна истор. III, 12 (Београд 1972) 810—813.

Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod (1974). 1094.

Muzička enciklopedija 2. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod Hrvatske (1974). 742. Avec ill.

P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Cfr. Starinar n. s. XXIV—XXV, 289). — Compte rendu par Н. МИHAESCU, Revue des Etudes sud-est européennes XII, 2 (Bucuresti 1974) 309—312.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Азбучник српских средњовековних книжевних појмова*. Београд, „Вук Караџић“ (1974). 358.

М. ВЛАЈИНАЦ, *Речник наших старих мера у току векова*. IV свеска. [Посебна издања САНУ књ. CDLXXII, Одељ. друштв. наука књ. 74]. Београд, Српска академија наука и уметности (1974). X+651—1093.

NÉCROLOGES

Б. БОШКОВИЋ, *Франце Стеле* (1886—1972). Старинар XXIII (Београд 1974). — Nécrologe.

E. CEVC, *Vojeslav Molè*. Letopis Slov. akad. znanosti in umet. 24 (Ljubljana 1973) 95—98. — Nécrologe.

М. ДАБИЖИЋ, *Зорка Симић-Миловановић* (1901—1973) (rés. franç.: Zorka Simić-Milovanović) (1901—1973). Год. града Београда XX (Београд 1973) 7—11. — Nécrologe.

P. DUIC, *In memoriam — Ivan Jurčić*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1973) 3—4. Avec 1 fig. — Nécrologe.

B. GRAFENAUER, *Velika pobuda za studij starejše zgodovine jugoslovanskih narodov*. In memoriam Milko Kos (1892—1972). Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1973) 79—86.

M. GROSELJ, *Prof. dr Karel Oštir*. Živa antika XXIII, 2 (Скопје 1973) 252. — Nécrologe.

P. ИЛОВСКИ, *Моравчик Гула* (1892—1972). Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 318—319. — Nécrologe.

J. JARC, *In memoriam prof. Stanku Škalerju*. Varia archaeologica I (Brežice 1974) 9—10.

I. MIKL—CURK, *Smiljka Zajc roj. Jovanović* (26. 4. 1974). Varstvo spomenika XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 87. Avec 1 fig.

П. МИЛОШЕВИЋ, *Бранко Василић* (1900—1972). Старинар XXIII (Београд 1974) 167. — Nécrologe.

P. МИТРОВА, *Митко Зафировски*, 1907—1973. Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 316—317. — Nécrologe.

A. NAZOR, *Vjekoslav Stefanić*. Slovo 24 (Zagreb 1974) I—V. Avec 1 fig.

И. НИКОЛАЈЕВИЋ, *David Talbot Rice* (1903—1972). Старинар XXIII (Београд 1974) 163—164.

И. НИКОЛАЈЕВИЋ, *Љубо Караман* (1886—1971). Старинар XXIII (Београд 1974) 165—166.

M. NIKOLANCI, *Bartul Petrić* (1899—1974). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 122.

P. НИКОЛИЋ, *Др Бранислав Ручић* (1912—1971). Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 414. Avec 1 fig.

P. PETRU, *Stanko Skaler* (29. 5. 1973). Varstvo spomenika XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 85—86. Avec 1 fig.

D. PINTEROVIĆ, *Neda Brlić* (1917—1973). Vijesti muz. i konz. Hrv. 6 (Zagreb 1973) 36—37.

С. РАДОЈЧИЋ, *Уз вест о смрти Франца Стелеа*. Зборник за лик. ум. 9 (Нови Сад 1973) 341—343.

Н. РАКОЧЕВИЋ, *Др Никола Шкеровић*. Ист. зап. XXV, 3—4 (Титоград 1972) 563—568.

Н. РОДИЋ, *Миливој Павловић* (1891—1974). Balcanica V (Београд 1974) 491—493.

Lj. SOKOL, *Dr Vuk Simić-Vukanović*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 6 (Zagreb 1973) 34—36. Avec 1 fig.

J. ŠASEL, *Francetu Steletu*. Uredniku v spomin in zahvalo (1886—1972). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 443.

J. ŠASEL, *Josef Dobias* (1888—1972). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 444—445.

J. ŠASEL, *Milko Kos* (1892—1972). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 441—442.

P. SIMUNOVIĆ, *Blaž Jurišić* (1891—1974). Slovo 24 (Zagreb 1974) 233—235.

P. SIMUNOVIĆ, *Milivoj Pavlović* (1891—1974). Slovo 24 (Zagreb 1974) 231—233.

Ч. ТРАЈКОВИЋ, *Павле Веленрајтер* (1907—1971). Рад Војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 413. Avec 1 fig.

INSTITUTS — MUSEES — COLLECTIONS ARCHIVES — GUIDES

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Годишњи извештај о раду Координационог међуакадемијског одбора за балканологију*. Balcanica V (Београд 1974) 482—483.

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Извештај о раду Југословенског комитета за балканологију*. Balcanica V (Београд 1974) 484—485.

Arheološka obdobja Ljubljane. Pregled prazgodovine, antike i zgodnjega srednjega veka. Stalna zbirka Mestnega muzeja v Ljubljani (texte comp. serb. angl.). Ljubljana, Mestni muzej (1973). 48. Avec ill.

DŽ. ARSLANAGIĆ, *Muzeji i galerije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, Muzejsko društvo BiH (1973). 14. Avec ill.

I. BAKRAČ, *Biblioteka Etnografskog muzeja od prvih početaka do danas*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 5 (Zagreb 1973) 42—43.

S. BATOVIĆ, *Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1970. do 1972.* (rés. franç.: Les activités du Musée archéologique de Zadar de 1970—1972). Diadora 6 (Zadar 1973) 245—302. Avec 2 pl.

Beč. *Umetničko-istorijski muzej. Pinakoteka*. [Muzeji sveta 9]. Beograd, »Vuk Karadžić«, Zagreb, »Mladost« i Ljubljana, Mladinska knjiga (1973). 172.

Brod — *arheološki lokalitet*. Slavonski Brod, Muzej Brodskog Posavlja (23 travanj — 23 svibanj 1974). 8. Avec ill.

J. БУЧИЋ, *Нумизматичка збирка Народног музеја у Титовом Ужицу*. Ужички зборник 2 (Титово Ужице 1973) 375—377.

A. BULAT—SIMIĆ, *Osvrt na izložbu »Portreti 1800—1870«, u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu 1973.* Vijesti muz. i konz. Hrv. 6 (Zagreb 1973) 9—20. Avec 8 fig.

Cvetlice v ljudski umetnosti. Motivi v oblikovanju za kmetije (rés. angl.: Flowery motifs in art intended for farmhouses). Vodnik po razstavi. Ljubljana, Slovenski etnografski muzej (1973). 86. Avec ill.

Čebelarški muzej v Radovljici (rés. franç.; angl., allem.). Radovljica, Muzeji radovljiške občine (1973). 44. Avec ill.

В. ЧУБРИЛОВИЋ, *Извештај о раду Балканолошког института Српске академије наука и уметности за 1973. г.* Balcanica V (Београд 1974) 485—487.

М. ЦЕЛЕБИЋ, *Архивска грађа за историју Народног музеја у Београду* I. Београд, Народни музеј (1970). 413. — Compte rendu par J. МИТРОВИЋ, Библиотекар 4 (1972) 522—523.

D. FRLAN, *Zapažanja o koncepciji odjela izvanepropskih kultura* (rés. angl.). Vijesti muz. i konz. Hrv. 5 (Zagreb 1973) 36—39. Avec 2 fig.

P. GABRIĆ, *Geneza i razvitak muzejskog fonda*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 5 (Zagreb 1973) 10—16. Avec 1 fig.

N. GJETVAJ, *Historijat i adaptacija Etnografskog muzeja u Zagrebu*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 5 (Zagreb 1973) 20—24. Avec 4 fig.

N. GJETVAJ, *Uređenje muzejskih depoa*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 5 (Zagreb 1973) 17—19. Avec 2 fig.

M. HARISIJADIS, *Venecija i Vizantija*. Umetnost 40 (Београд 1974) 67.

В. ИВАНОВСКИ, *Двадесет и пет година од научната дејност на Институтот за национална историја*. Скопје, Гласн. Инст. нац. ист. XVIII, 1 (Скопје 1974) 269—273.

D. IVANUŠA, *Dopune i izmjene u biografskom dijelu memorijalnog muzeja maršala Tita u Kumrovcu*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 13.

D. IVANUŠA, *Savremena istorija u zavičajnim muzejima*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 91—92.

Изложба археолошких ископина у НР Кини. Стара уметност Кине. Београд, Народни музеј (1974). 45. Avec ill.

Изложба српске писане речи. Београд, Народна библиотека СР Србије (1973). 180 — Compte rendu par Л. ЧУРЧИЋ, Библиотекар 2 (Београд 1973) 216—218.

Изложба Уметност Мексика. Археологија, етнографија, народна уметност, савремена графика. Београд, Етнографски музеј (1973). 26.

Извештај о раду Историјског института СР Црне Горе у 1972. години. Ист. зап. XXVI, 1—2 (Титоград 1973) 203—207.

R. JEMUOVIĆ, *Dvadeset godina rada Saveza društava arhivskih radnika Jugoslavije* (1953—1973). Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1973) 213—224.

R. JEMUOVIĆ, *Izveštaj o radu Saveza društava istoričara Jugoslavije za period od 1969. do 1973. godine*. Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1973) 172—213.

В. JURAGA, *Osnivanje Zavičajnog muzeja u Biogradu na Moru*. Vijesti Muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1973) 17.

Katalog izabranih djela. Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt (1970). — Compte rendu par T. VUKANOVIC, Врањски гласник VIII (Врање 1972) 430—431.

Которска секција Друштва историчара Црне Горе 1948—1968. Котор (1970). 234.

B. KRALIK, *Društvo konzervatora Hrvatske* (rés. angl.: The Association of Conservationists of Croatia). *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 4—5.

N. KRIZIĆ, *Muzeji — utvrđeni zbijegovi civilizacije*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 70—72.

M. ЛУКИЋ, *Историјски музеји и настава историје* (rés. russe: Исторические музеи и преподавание истории). *Зборник Ист. муз. Србије* 10 (Београд 1973) 141—145.

Мадрид. Прадо. [Музеји света 7]. Београд, „Вук Караџић“, Zagreb, „Младост“ i Ljubljana, „Младинска knjiga“ (1973). 172. Avec ill.

J. MILICEVIĆ, *Revitalizacija Etnografskog muzeja Istre u Pazinu*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 124—127. Avec 1 fig.

I. J. MIŠKIV, *Izložba »Brod — arheološki lokalitet«*. *Glasn. slav. muzeja* 26 (Vukovar 1974) 25—26.

T. MORINA, *Delatnost Muzeja Kosova u vremenu od 1970—1972. godine*. *Glasnik Muz. Kos.* XI (Priština 1972) 405—407.

Музеј. 50 година Народног музеја у Панчеву. Панчево, Народни музеј (1974). 112. Avec ill.

Muzeji i galerije Slavonije. Vukovar, Muzejsko društvo Hrvatske — Podružnica za Slavoniju (1974). 22. Avec ill.

Музеји Југославије. [Музеји света]. Текст: Д. СРЕЈОВИЋ. Прир. О. БИХАЉИ МЕРИН. Београд, „Вук Караџић“ (1973). 171.

Народни музеј у Вршцу 1882—1972. Ред. Р. РАШАЈ-СКЈ. Вршац, Народни музеј (1974). 152. Avec ill.

A. NOVAK, *Poročilo o razstavi dejavnosti etnografskega oddelka pri Gorenjskem muzeju v Kranju med leti 1960/1970* (rés. allem.: Die volkskundlichen Ausstellungen des Museums in Kranj). *Slov. etnograf* XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 119—124. Avec 4 fig.

J. RADAUŠ RIBARIĆ, *Značenje i zadaci obnovljenog Etnografskog muzeja u Zagrebu*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 5 (Zagreb 1973) 5—9.

Рад Поморског музеја Црне Горе у Котору у 1973. год. (rés. angl.: The Activity of the Montenegrin museum in Kotor, in 1973). *Год. Пом. муз. Кот.* 22 (Котор 1974) 257—265.

M. RANDIĆ, *Osvrt na izložbeni građu s područja SR Hrvatske* (rés. angl.: A way interpreting the ethnographic material a survey of the permanent exhibition). *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 5 (Zagreb 1973) 25—35. Avec 8 fig.

Седамдесет (70) година Музеја града Београда (1903—1973). Београд, Музеј града (1973). 174. Avec 30 pl.

A. SIMIĆ—BULAT, *Što su pružile našoj javnosti galerije i muzeji grada Zagreba u godini 1973?* *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 116—117.

N. STANCIĆ, *Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu 1972—1973*. *Hist. zborn.* XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 515—518.

M. STANONIK, *Muzejska zbirka v Zireh. Loški razgledi XXI* (Skofja Loka 1974) 268—276. Avec 8 fig.

Stara Pinakoteka. München. [Музеји света]. Ljubljana, „Младинска knjiga“, Zagreb, „Младост“ (1973). 172. Avec ill.

A. СТОЈАКОВИЋ, *Живорад Настасијевић и друштво Зограф* (rés. franc.: Živorad Nastasijević et la société Zograph). *Зограф* 5 (Београд 1974) 58—67. Avec 4 fig.

S. SAKOTA, *Problem fotodokumenata kao muzejske građe i eksponata*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 22—30.

F. SARF, *Razstave Slivenskoga etnografskega muzeja v letih 1970 in 1971* (rés. allem.: Die Ausstellungen des Slowenischen Volkskundemuseums in den Jahren 1970 und 1971). *Slov. etnograf* XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 113—118. Avec 4 fig.

E. ŠEBIĆ, *Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u 1973. godini*. *Balkanica* V (Београд 1974) 487—490.

Z. SESO, *Uloga i značaj muzejske biblioteke*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 133—134.

I. TARLIĆ, *Uz izložbu »Pokladne maske«*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 121—124. Avec 2 fig.

Vodič kroz fondove i zbirke Arhiva Hercegovine. [Izdavanje Arhiva Hercegovine Mostar I]. Mostar, Arhiv Hercegovine (1973). 210.

Vodič zbirke stećaka. Zagreb, Gliptoteka Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (1973). 23. Avec ill.

B. VRANJEŠ, *Tri godine djelovanja Instituta za hrvatsku povijest*. *Jug. ist. čas.* 1—2 (Београд 1973) 224—227.

TECHNIQUES — RESTAURATION — CONSERVATION

I. ANTONOV, D. PENAVIĆ, B. CRNKOVIĆ, V. BABIĆ, *Vlaga kao glavni uzročnik teških oštećenja žbuke i štukatura u dvorcu Pejačevića u Našicama* (rés. angl.: Moisture as the principal cause of grave damage to mortar and stuccos in Pejačević castle in Našice). *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 54—58. Avec 1 fig.

M. BALIĆ, *Konzervatorsko-zaštitni radovi na srednjovjekovnom gradu Koldvaru (1967—1973)* (rés. allem.: Schutz- und Notgrabungen an der Mittelalterlichen Burg Kolodivar). *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 48—49. Avec 2 fig.

M. BALIĆ, *Kratak pregled konzervatorske djelatnosti na terenu općine Slavonski Brod*. Glasn. slav. muzeja 26 (Vukovar 1974) 31—35.

M. BALIĆ, *Srednjovjekovni grad Ružica*. Zaštitno konzervatorski radovi i nalazi (rés. allem.: Schutzgrabungen an der mittelalterlichen Burg Ružica in Slavonien), *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 51—53. Avec 2 fig.

Đ. BOSKOVIĆ, *Travaux de conservation et de restauration de châteaux-forts et des fortifications de villes en Yougoslavie*. Bulletin IBI 24 (Rosendaal 1968) 15—19. Avec ill.

V. BRAJDIĆ, *Konzervatorski radovi na obnovi crkve sv. Trojice u Splitu*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 88—90. Avec 2 fig.

B. БРГУЉАН, *Једно значајно схватање о правној заштити споменика културе* (rés. franç.: Une conception importante sur la protection juridique des monuments de la culture), *Саопштења X* (Београд 1974) 251—257.

K. BRUSIĆ, *Društveni dogovor za čuvanje i održavanje spomenika narodne revolucije*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 31—33.

M. ЧАНАК—МЕДИЋ, *Пројекат за презентацију дечанске ризнице* (rés. franç.: Projet de la présentation du trésor du monastère Dečani), *Саопштења X* (Београд 1974) 43—51. Avec 6 fig.

A. DEANOVIC, *Prezentacija regije — jedna tema za razmišljanje* (rés. franç.: La mise en valeur d'une région — le thème à réfléchir), *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 31—33.

N. DUBOKOVIC—NADALINI, *Koncepcija načina zaštite spomenika na Hvaru* (rés. franç.: La conception du système de sauvegarde des monuments de culture sur l'île de Hvar), *Hvarski zbornik 1* (Hvar 1973) 299—307. Avec 1 carte.

P. ФИНДРИК, *О радовима на конзервацији архитектуре цркве у селу Борач* (rés. franç.: La conservation de l'architecture de l'église au village de Borac), *Саопштења X* (Београд 1974) 87—94. Avec 5 fig.

M. GLAVOCIC, *Nekoliko preparatorskih zahvata na tekstilnoj građi etnografskog karaktera*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 5 (Zagreb 1973) 40—41.

H. КАТАНИЋ, *Прилог проучавању проблема заштите споменика културе у периоду између два светска рата* (rés. franç.: Contribution à l'étude des problèmes de la protection des monuments de la culture dans la période entre les deux guerres mondiales), *Саопштења X* (Београд 1974) 223—244. Avec 8 fig.

B. LUCIĆ, *Crkva sv. Lovre u Slav. Požegi (1963—1973. izvještaj)* (rés. allem.: Die Kirche des Heiligen Laurentius in Slavonska Požega, 1963—1973 Bericht), *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 59—66. Avec 2 fig.

K. MINICHREITER, *Arheološki lokaliteti slavonsko-banjske regije i njihova zaštita*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 6 (Zagreb 1973) 28—29. Avec 1 fig.

K. MINICHREITER, *Registracija arheoloških lokaliteta Slavonije i Baranje*. *Spomenici »O kategorije«*. Glasn. slav. muzeja 23 (Vukovar 1973) 16—19.

F. OREB, *Kulturno-historijsko naslijeđe i neki aspekti individualne i turističke izgradnje na priobalnom pojasu*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 113—115. Avec 3 fig.

C. ПЕТРОВИЋ, *Рестаурација средњовековних задужбина*, *Гласн. срп. прав. цркве LIV*, 8 (Београд 1973) 172—174.

P. PETRU, *Blejski otok urejen* (rés. angl.: The isle of Bled presented), *Varstvo spomenikov XVII—XIX/1* (Ljubljana 1974) 79—84. Avec 3 fig.

M. РАДАН—ЈОВИЋ, *Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви Јованџи* (rés. franç.: La conservation de l'architecture de l'église Jovanja), *Саопштења X* (Београд 1974) 115—123. Avec 10 fig.

A. РАДОВИЋ, *Манастир Темска* (rés. franç.: Monastère Temska), *Саопштења X* (Београд 1974) 125—139. Avec 18 fig.

E. SHUKRIU, *Rekognosciranje doline Belog Drima od sela Romaje do granice sa NR Albanijom* (prilog 4), *Arheol. pregled 15* (Beograd 1973) 167—172. Avec 3 pl.

B. СКАКИЋ, *Конзервација и заштита документације културних добара*. *Микрофилмовање* (rés. franç.: Conservation et protection de la documentation sur les biens culturels. Microfilmage), *Саопштења X* (Београд 1974) 259—270.

M. SLABE, *Nekaj pripomb k prezentaciji nepremičnih arheoloških spomenikov* (rés. angl.: Some remarks on the presentation of the immovable archaeological monuments), *Varstvo spomenikov XVII—XIX/1* (Ljubljana 1974) 61—69. Avec 3 fig.

M. SLABE, *Varovanje zemeljskih slojev s kulturnimi ostanki na področju Škofje Loke* (rés. franç.: La protection des couches de terre contenant les restes des cultures anciennes sur le territoire de Škofja Loka), *Loški razgledi XXI* (Škofja Loka 1974) 73—78. Avec 5 fig.

L. ŠABAN, *Značajan primjer suvremenog restauriranja orgulja*. *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 105—108. Avec 2 fig.

J. UŠAJ, *Dosadašnja iskustva i perspektive u osvjetljenju spomenika kulture u Hvaru* (rés. ital.: L'illuminazione moderna notturna sull'isola di Hvar), *Hvarski zbornik 1* (Hvar 1973) 309—314. Avec 2 fig. en couleur.

D. VRSALOVIC, *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj* (rés. angl.: Exploration and Preservation of the Underwater archaeological sites and finds in SR Croatia), *Zagreb, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture* (1974), 245.

B. ЖИВКОВИЋ, *Откривање живописа у цркви св. Николе у Градцу* (rés. franç.: Découverte des fresques dans l'église Saint-Nicolas à Gradac), *Саопштења X* (Београд 1974) 37—41. Avec 7 fig.

CONGRES — CONFÉRENCES

E. ARATO, *Szimposium a jugoszlav területek felszabadító mozgalmairól és felkeléseiről a XVI. századtól az első világháborúig* (Belgrad, 1974. március 4—6). *Szazadok 2* (Budapest 1974) 572—576.

- V. BRAJDIĆ, *XIV plenum prirodoslovne sekcije Saveza muzejskih društava Jugoslavije*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 6 (Zagreb 1973) 31—33.
- В. ДАБИЋ, *Научни скуп о сељачким бунама у XVI и XVII веку*. Ист. гласн. 1 (Београд 1973) 197—198.
- Д. ДИНИЋ—КНЕЖЕВИЋ, *Симпозијум о Власима у XV и XVI веку*. Зборн. ист. МС 9 (Нови Сад 1974) 192—193.
- Д. ДРЉАЧА, *Симпозиј ЕДЈ о етнолошком проучавању породице у Југославији*. Врањски гласник VIII (Врање 1972) 423—426.
- С. БУРОВИЋ, *Шести конгрес историчара Југославије* (Будава од 7. до 10. октобра 1973. год.). Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 158—163.
- В. ХАН, *Средњовековно стакло на Балканском полуострву (V—XV век)*. Међународно саветовање, Београд, 24—26. април 1974. Balcanica V (Београд 1974) 479—481.
- W. HENSEL, *Posiedzenie komitetu wykonawczego międzynarodowej unii archeologii słowianskiej w Prilepie*. Slavia antiqua XX (Warszawa 1973) 326.
- F. IBRAHIMPAŠIĆ, *Prikaz rada simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura* (rés. allem.: Bericht über die Arbeit des Symposiums »Mittelalterliches Bosnien und europäische Kultur«). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 473—502.
- V. JURKIĆ, *Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 6 (Zagreb 1973) 26—28.
- В. КРЕСТИЋ, *Састанак југословенско-чехословачких историчара*. Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 190.
- Н. KUNA, *VII међународни конгрес slavista u Varšavi 1973*. Slovo 23 (Zagreb 1973) 247—251.
- А. МАТКОВСКИ, *XXIX међународен конгрес на оријенталистите* (од 16 до 22 јули 1973). Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 308—309.
- А. МАТКОВСКИ, *Прв међународен конгрес по туркологија* (од 15 до 20 октомври 1973). Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 309.
- VI Międzynarodowe Sympozjum archeologii Słowian-skiej w Jugosławii. Slavia antiqua XX (Warszawa 1973) 325—326.
- Г. ПАЛИКРУШЕВА, *Власите во XV-от и XVI-от век* (Међународен симпозијум). Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 311—312.
- М. ПАНИЋ, *Десети међународни конгрес класичне археологије*. Анкара—Измир, 23—30 септембра 1973. Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 163—164.
- М. ПАНИЋ, *Двадесет девети међународни конгрес оријенталиста*. Париз, 16—22. јула 1973. Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 164—166.
- Radovi sa Simpozijuma hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji. Zenica (1971). — Compte rendu par J. DEKANOVA, Slov. archeologija XXI, 2 (Bratislava 1973) 483—485.
- Radovi Simpozijuma o srpsko (jugoslovensko)-rumunskim odnosima. Actele Simpozionului dedicat relatiilor sirbo(iugoslavo)-romana (Vršac 22—23. V. 1970. Pančevo, »Libertatea« (1971). 505. Avec 27 pl. — Compte rendu par M. САВИЋ, Прилози књиж., јез. истор. и фолклор XXXIX, 1—2 (Београд 1973) 151—156.
- Sesiune științifică a societății de limba română din Voivodina II. 1973, virset. Zrenjanin, Societatea de limba română din P.S.A. Voivodina (1973). 228. Avec ill.
- П. СТОЈАНОВ, *VI конгрес на Сојузот на друштвата на историчарите на Југославија*. Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 304—305.
- П. СТОЈАНОВ, *VII славистички конгрес во Варшава* (од 21 до 27 август 1973 год.). Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 309—311.
- V. VRATOVIĆ, *Uz I i II međunarodni kongres za neolatinske studije, Leuven 1971 — Amsterdam 1973*. Ziva antika XXIII, 2 (Skopje 1973) 379—383.
- Znanstveni skup Povijesnog društva otoka Krka i Društva arhivskih radnika Hrvatske, Malinska, listopad 1971. — Compte rendu par P. STRČIĆ, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 632—633.

PÉRIODIQUES — RECUEILS

Acta conventus neo-latini lovaniensis. Proceedings of the First International Congress of Neo-Latin Studies, Louvain 23—28 August 1971. Leuven University Press. — Wilhelm Fink Verlag, München (1973). 769. — Compte rendu par V. VRATOVIĆ, Ziva antika XXIII, 2 (Skopje 1973) 377—379.

Analī Gazi Husrevbegove biblioteke, 1 (Sarajevo 1972). — Compte rendu par M. ИМАМОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 185; Д. ТАНАСКОВИЋ, Библиотекар 3—4 (Београд 1973) 457—460.

Archaeologia Iugoslavica XI (Beograd 1970). — Compte rendu, Archeol. rozhledy XXVI, 4 (Praha 1974) 417—418.

Arheološki vestnik XXI—XXII (Ljubljana 1970—71). — Compte rendu par J. HRALA, Archeol. rozhledy XXVI, 2 (Praha 1974) 202.

Arhivski vjesnik IV/V—XV (1961/62—1972). — Compte rendu par M. SVAB, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—73 (Zagreb 1974) 580—587.

Arhivski vjesnik XI—XII (Zagreb 1968—1969). — Compte rendu par B. JANJATOVIĆ, Krčki zbornik 3 (Krk 191) 287.

Balcanica III (Beograd 1972). — Compte rendu par M. ДАШИЋ, Ист. зап. XXVI, 1—2 (Титоград 1973) 186—188.

Бока 1, 2, 3, 4, 5 (Херцег-Нови 1969—73). — Compte rendu par К. МИЛУТИНОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 141—142.

Бока 4 (Херцег-Нови 1972). — Compte rendu par Љ. Р., Гласник Цет. музеја VI (Цетинје 1973) 275—276.

- Бока 5 (Херцег-Нови 1973).* — Compte rendu par M. ЗЛОКОВИЋ, Год. Пом. муз. Кот. 22 (Котор 1974) 253—255.
- Budapest történeti I—II.* Budapest, Főváros Tanácsa (1973). — Compte rendu par J. КАЛИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 125—126.
- Drei Festschriften zum Gedenkjahr Konstantin Kyrillis.* — Compte rendu par J. НАНН, Südostforschungen XXXII (München 1973) 286—300.
- Fonti Aragonesi I—VII (Napoli 1957—1970).* — Compte rendu par M. СПРЕМИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 218—219.
- Gjurmime albanologjike.* Folklor dhe etnologji XI, II (192). Prishtine, Instituti albanologjik (1974). 260. Avec ill.
- Гласник цетињских музеја V.* Цетиње, Музеји Цетиња (1973) 353. Avec ill.
- Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine N.S. XXIV—XXV.* (Sarajevo 1969/70). — Compte rendu par T. MACAN, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 630.
- Godišnjak XI, Centar za balkanološka ispitivanja 9 (Sarajevo 1973).* — Compte rendu par H. ТАСИЋ, Balcanica V (Београд 1974) 439—440.
- Годишњак Поморског музеја, XX (Котор 1972).* — Compte rendu par П. КУЈОВИЋ, Гласник Цет. музеја VI (Цетиње 1973) 273—275.
- Histria archaeologica 1, 2 (Pula 1970).* — Compte rendu par V. JURKIĆ, Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 135—137.
- Histria archaeologica II, 1 (Pula 1974).* — Compte rendu par V. JURKIĆ, Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 134—135.
- Historiografski prilozi u Krčkom zborniku IV, V (Krak 1971, 1972).* — Compte rendu par N. STANČIĆ, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 630—632.
- Историја VIII, 1, 2 (Скопје 1972).* — Compte rendu par A. ТРАЈАНОВСКИ, Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 291—295.
- Историјски записи XXIX, 1—2 (Титоград 1972).* — Compte rendu par M. Ј., Гласник Цет. музеја VI (Цетиње 1973) 271—273.
- Istraživanja, II.* Novi Sad, Institut za izučavanje istorije Vojvodine (1973). 511. — Compte rendu par Đ. GAVANSKI, Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1973) 166—168.
- Jadranski zbornik VII (Rijeka 1966—1969).* — Compte rendu par B. JANJATOVIĆ, Krčki zbornik 2 (Krak 1971) 417—418.
- Кирил Солунски. Симпозијум 1100-годишнина од смрти на Кирил Солунски.* Књ. I, II. 23—25 мај 1969 (Скопје 1970). 293; 430. — Compte rendu par I. PETROVIĆ, Byzantinoslavica XXXIII, 1 (Praha 1972) 80—83; H. И. ТОЛСТОИ, Изв. Акад. наук СССР, Отд. Лит. и з. XXXII (1973) 378—381; R. PREIMER-STORFER, Wiener Slavist. Jahrb. 19 (1973) 142—144.
- Macedonian review, history, culture, literature, arts III, 3 (Скопје 1973).* — Compte rendu par С. МЛАДЕНОВСКИ, Гласн. Инст. нац. ист. XVIII, 1 (Скопје 1974) 307—308.
- Македонски архивист I (Скопје 1972).* — Compte rendu par H. ВЕЉАНОВСКИ, Гласн. инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 297—299; G. KRALLERT, Südostforschungen XXXII (München 1973) 395.
- Мешовита граба (Miscellanea) 2.* [Граба 11]. Београд, Историјски институт (1973). 338. Avec 46 pl.
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Band 83, 84 (Berlin 1968, 1969).* — Compte rendu par A. ŠASEL, Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 455—457.
- Nastava istorije 1, 2, 3, 4 (Zagreb 1973).* — Compte rendu par M. ДАШИЋ, Ист. зап. XXVI, 3—4 (Титоград 1973) 488—491.
- Наша прошлост.* Годишњак Историјског архива у Краљеву V—VI. Краљево, Историјски архив 1971—1972 (1973). 167.
- Orientalia christiana periodica XXIV (1958), XXVII (1961), XXVIII (1962), XXIX (1963), XXX (1964), XXXI (1965), XXXII (1967), XXXIV (1968), XXXV (1969), XXXVI (1970), XXXVII (1971), XXXVIII (1972), XXXIX (1973).* — Compte rendu par B. GRABAR, Slovo 23 (Zagreb 1973) 237—242.
- Pomorski zbornik 10 (Rijeka 1972).* — Compte rendu par T. MACAN, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 629.
- Pomorski zbornik 11 (Rijeka 1973).* — Compte rendu par M. ZLOKOVIC, Год. Пом. муз. Кот. 22 (Котор 1974) 245—247.
- Povijesni prilozi u Godišnjaku Matice hrvatske 2, 3, 4, 5, 6, 7 (Vinkovci 1963—1970).* — Compte rendu par K. TKALAC, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 604—607.
- Požeški zbornik IV.* Slavenska Požega, OKSSRN (1974). 220. Avec ill.
- Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XIX (Zadar 1972).* — Compte rendu par T. MACAN, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 593—594.
- Recherches de géographie historique.* Réd. V. BEŠEV-LJEV—V. ТАРКОВА—ЗАИМОВА. Sofia, Académie Bulgare des Sciences, Institut d'Etudes Balkaniques (1970). 243. (Studia balcanica 1). — Compte rendu par H.—J. KORNRUMPF, Südostforschungen XXXII (München 1973) 335—336.
- Senjski zbornik (Senj 1973).* — Compte rendu par B. PLEŠE, Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 137—139.
- Sirmium I.* Beograd, Arheološki institut (1971). — Compte rendu par С. ДУШАНИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1973) 171—172.
- Славяне и Россия.* Институт славяноведения и балкански АН СССР, Москва, изд. „Наука“ (1972). 308. Compte rendu par П. М., Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 208—210.

- Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962)*. Uredn. I. KARAMAN, Zagreb (1972). 221. — Compte rendu par N. LENGEL—KRIZMAN, Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1973) 153—156.
- Старинар н. с. XX (Београд 1969)*. — Compte rendu par J. HRALA, Archeol. rozhledy XXV, 6 (Praha 1973) 706—707.
- Старинар н. с. XXI (Београд 1970)*. — Compte rendu par J. HRALA, Archeol. rozhledy XXVI, 1 (Praha 1974) 97.
- Studi Veneziani dell'Istituto di storia della società e dello Stato veneziano e dell'Istituto «Venezia e l'Oriente» della Fondazione Giorgio Cini, 12 (1970)*, Firenze 1971. — Compte rendu par M. СПРЕМИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) (171—172).
- J. ŠASEL, *Sto let hrvaškoga muzejskoga glasila*. Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 447—449.
- J. ŠIDAK, *Četvrt stoljeća «Historijskog zbornika»*. Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 1—4.
- Ужички зборник*. Прилози за политичку, културну и економску историју Титовог Ужица и околине, 1 (Т. Ужице 1972). 342. — Compte rendu par B. ВИНЧЕР, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 183—184.
- Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XIV (Rijeka 1969)*. — Compte rendu par J. PAVER, Krčki zbornik 2 (Krk 1971) 390—393.
- Wiener slavistisches Jahrbuch V (1956), VI (1957/8), VII (1959), VIII (1960), IX (1962), X (1963), XII (1965), XIII (1966), XVII (1972), XVIII (1973), XIX (1973)*. — Compte rendu par B. GRABAR, Slovo 24 (Zagreb 1974) 251—259.
- Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu I*. Niš, Filozofski fakultet (1973). 203.
- Зборник за историју Матице српске I—IV (Нови Сад 1970—1972)*. — Compte rendu par Đ. GAVANSKI, Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1973) 160—166; M. MITROVIĆ, Hist. zborn. XXV—XXVI (Zagreb 1972-73) 595—603.
- Зборник за ликовне уметности*. — Compte rendu par T. VELMANS, Cahiers archéologiques XXIII (Paris 1974) 199—200.
- Зборник за славистику. Матица српска, 1 (1970, обј. 1972), 2 (1971, обј. 1972), 3 (1973)*. — Compte rendu par I. MULC, Slovo 23 (Zagreb 1973) 243—245.
- Zeitschrift für Balkanologie IX, Bd. 1—2 (München 1973)*. — Compte rendu par D. ANTONIJEVIĆ, Balcanica V (Beograd 1974) 435—436.
- Жива антика XXI (Скопје 1971)*. — Compte rendu par C. ДУШАНИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1973) 171.
- OUVRAGES GÉNÉRAUX CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA CIVILISATION L'ART ET L'HISTOIRE DE LA RELIGION
- Antologija svetovne književnosti*. Orijent — Antika — Srednji vek. Ljubljana, Državna založba (1973) 452.
- Arts de Capadoce, Genève (1971)*. — Compte rendu par Г. БАБИЋ, Зорграф 5 (Београд 1974) 72—73.
- D. BERITIĆ, *Dubrovnik i okolica* (la même publ. angl., franç., allem.: Dubrovnik und Umgebung). [Turistički vodič 3]. Zagreb, «Turistkomerc» (1973). 140. Avec ill.
- Бор и околина. Прошлост и традиционална култура I. Бор, Скупштина општине, Музеј рударства и металургије (1973)*. 340. Avec ill.
- Б. БОШКОВИЋ, *Историјско-културне вредности Бердана* (rés. franç.: Valeurs historico-culturelles du Djerdap). Старинар XXIII (Београд 1974) 149—151.
- I. CURK, *Vodnik za ljubitelje arheologije*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 42]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije (1973). 28. Avec ill.
- E. ČELEBI, *Putopis*. Odlomci o jugoslovenskim zemljama. Sarajevo, «Veselin Masleša» (1973). 705.
- S. ĆIRKOVIĆ—I. BOŽIĆ—M. EKMEČIĆ—V. DEDIJER, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, Prosveta (1972). 595. — Compte rendu par J. ŠIDAK, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 521—530.
- И. БУКОВИЋ—КОВАЧЕВИЋ, *Историја Енглеске*. Београд, Научна књига (1971). 199. — Compte rendu par M. СПРЕМИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 219—220.
- M. DŽAJA, *Banja Luka u putopisima i zapisima*. Banja Luka, «Glas» (1973). 234. Avec ill.
- B. ĐURĐEV, *Odnos sela i grada kao osnova ekonomske formacije društva*. Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1973) 23—39.
- R. FORD, *Origins of Agriculture in Native North America*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 406—407.
- B. GRAFENAUER, *Pitanje odnosa grada i sela u istoriji naroda Jugoslavije*. Prev. O. TREBICNIK—VUČIĆ, Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1973) 5—22.
- D. GRLIĆ, *Estetika*. Zagreb, «Naprijed» (1974). 278.
- S. GRUBIŠIĆ, *Šibenik kroz stoljeća*. [Povremena izdanja Muzeja grada Šibenika sv. 4]. Šibenik, Muzej grada (1974). 201.
- F. HITI, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*. II éd. — Sarajevo, «Veselin Masleša» (1973). 593.
- R. L. HOYLE, *Peru*. [Drevne kulture]. Rijeka, «Otokar Keršovani» (1973). 148. Avec ill.
- Историја на македонскиот народ*, I. Скопје (1969). 346. — Compte rendu par D. K. SAMSARIS, Balkan Studies 14, 2 (Thessaloniki 1973) 387—391.
- Istra. Prošlost-Sadašnjost*. Zagreb, Binoza-Epoha (1969). — Compte rendu par P. ŠTRČIĆ, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 627—628.
- Jugoslavia*. Guida turistica. Zagreb, «Spektar» (1973). 200. Avec ill.
- M. KOLARIĆ, *Jugoslawien*. Eine Reise durch die Kunst (la même publ. en serbo-croate). Beograd, «Jugoslavija» (1974). 103. Avec ill.

- Y. KONDO, *Some Problems on the Use of Briquetage in Europe Compared with Japan*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 417—420.
- Косово некад и сад (Cfr. Старица XXIV—XXV, 298). — Compte rendu par J. КАЛИБ, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 126.
- K. LANGE, M. HIRMER, *Egipt. Arhitektura, plastika i slikarstvo tokom tri milenija*. Beograd, »Jugoslavija« (1973). 196. Avec ill. — Compte rendu par S. TUTUNDŽIĆ, Umetnost 39 (Beograd 1974) 88—89.
- E. LUCIE—SMITH, *Erotizam u umetnosti zapada*. [Svet umetnosti]. Beograd, »Jugoslavija« (1973). 286. Avec ill.
- G. MAKAROVIĆ, *Kaj je ljudska umetnost* (rés. angl.: What is the Folk Art.) Slovn. etnograf XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 9—18.
- Makedonija. Turistički vodič. Skopje, Turistički savez SR Makedonije. Beograd, »Jež« (1973). 274. Avec ill.
- H. MOROVIĆ, *Sa stranica starih knjiga*. Split (1968). — Compte rendu par M. KURELAC, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 570—573.
- M. NIKOLANCI—A. TADIĆ, *O 200. godišnjici knjige o Dalmaciji Alberta Fortisa* (rés. ital.: Il 200 anniversario del libro sulla Dalmazia di Alberto Fortis). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 99—106.
- P. НИКОЛИЋ, *Етнолошки атлас Југославије*. Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 383—387.
- A. OCETEA, *Istoria poporului Romani*. Bucuresti, Ed. stiintifica (1970). 455. — Compte rendu par M. ВАН-КУ, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 151—152.
- С. ПЕТКОВИЋ, *Историја уметности код Срба у XIX веку* (rés. angl.: The Serbian History of Art in the Nineteenth Century). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 479—498, Avec 17 fig.
- Pjesma gad pjesmama*. Zagreb, »Binoza«, »Prosvjeta« (1973). 153. Avec ill.
- Povijest Vrane*. Političko, kulturno i privredno značenje Vrane kroz Stoljeća. Zadar, Institut Jugoslavenske znanosti i umjetnosti (1971). 596.
- Прилеп и прилепско низ историјата*, ИНИ, I, II. Прилеп, Изд. општинското собрание на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ (1971, 1972). 326, 348. — Compte rendu par С. МЛАДЕНОВСКИ, Гласн. Инст. нац. ист. XVIII, 1 (Скопје 1974) 298—301.
- M. RANKOVIĆ, *Komparativna estetika*, Beograd, Umetnička akademija (1973). 223.
- G. SCOTTI, *U carstvu milova i mašte*. Rijeka, Riječko književno i naučno društvo (1974). 78. Avec ill.
- I. SEDEJ, *Razvoj tipov oblikovanja in regionalne konstante kot sestavine vrednotenja ljudske arhitekture*. Loški razgledi XXI (Škofja Loka 1974) 59—72. Avec 5 fig.
- T. SHAW, *The Origine and Development of Food Production in Africa*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 399—406.
- Shqipëria arkeologjike*. Universiteti shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësise, Sektori Arkeologjise. Tiranë (1971). 11. — Compte rendu par T. MORINA, Glasn. Muz. Kos. XI (Priština 1972) 357—359; I. RAJTERIC—SIVEC, Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 444—445; T. VUKANOVIĆ, Vranjski glasnik VIII (Vranje 1972) 427—428.
- J. SOUSTELLE, *Meksiko* [Drevne kulture]. Rijeka, »Otokar Keršovani« (1973). 151. Avec 68 pl.
- M. TADDEI, *Indija*. [Drevne kulture]. Rijeka, »Otokar Keršovani« (1973). 113. Avec 76 pl.
- S. A. TOKAREV, *Vera v zgodovini narodov sveta*. Ljubljana, »Mladinska knjiga« (1974). 418. Avec ill.
- Upoznajte Vukovar*. Vukovar u prošlosti. Réd. V. HORVAT (rés. allem.: Vukovar in der Vergangenheit und heute). Vukovar, Gradski muzej (1973). 48. Avec ill.
- Вирназар — Бар — Улицы*. Цетинье, »Обод« (1974). 600.
- AGGLOMERATIONS — POPULATION — TOPONOMASTIQUE — URBANISME — TOPOGRAPHIE
- D. ANTONIJEVIĆ, *Tradition and Innovation at Tzintzars in Ovče Polje in the Socialist Republic of Macedonia*, Balcanica V (Beograd 1974) 319—329. Avec 6 ill.
- O. БЛАГОЈЕВИЋ, *Пива* (Cfr. Старица н. с. XXIII, 177). — Compte rendu par П. ВЛАХОВИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 176—179.
- P. БОШКОВИЋ, *Поводом неких топонима*. Прилози књиж. јез. ист. фолклор XL, 1—2 (Београд 1974) 22—35.
- Z. BRUSIĆ, *Privlaka kod Zadra, arheološko topografski podaci* (rés. angl.: Privlaka near Zadar — archaeological-topographical data). Radovi Inst. JAZU 20 (Zadar 1973) 419—446+tab.
- J. БИРИБ, *Душаново. Досељеничко-планско село у лесковачком крају* (rés. allem.). Лесковачки зборник XIV (Leskovac 1974) 201—211. Avec 1 fig.
- V. DULČIĆ, *Nastanak sela Rudine* (rés. ital.: Come nacquero i villaggi di Rudine). Hvarski zbornik 2 (Hvar 1974) 277—284.
- M. FILIPOVIĆ, *Srpska naselja u Beloj Krajini*. [Akademija nauka i umjetnosti BiH, Radovi XXXV, Od. društ. nauka, 12]. Sarajevo (1969). — Compte rendu par B. PLESTENJAK—JEMEĆ, Slovn. etnograf XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 125.
- F. IBRAHIMPASIĆ, *Srednjovjekovni tragovi u toponomastici zeničkog kraja* (rés. allem.: Zur mittelalterlichen Toponomastik des Bezirkes Zenica). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 427—438.

N. KRIZNAR, *Planinsko naselje v Porečju Zgornje Soče* (rés. angl.: The alpine temporary settlement in the river basin of the upper area Soča). Goriški letnik (Nova Gorica 1974) 68—97. Avec fig. et dess.

П. КОВАЧЕВИЋ, *Паптровићи*. Котор (1971). 143. — Compte rendu par S. PECINJACKI, Jug. ist. čas. 1—2 (Београд 1973) 168—170.

S. KULENOVIĆ, *Etnološka ispitivanja u selu Husinu* (rés. allem.: Volkskundliche Untersuchungen in Husino bei Tuzla). Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne X (Tuzla 1973) 55—68. Avec 7 pl.

Ј. ЛОПИЧИЋ, *Лопичићи — братство у Цеклину (Црна Гора) 1450—1970*. Цетиње, издање аутора (1973). 106. Avec 2 ill.

L. MALOVRH, *Škofja Loka v jubilejnom letu*. Loški razgledi XXI (Škofja Loka 1974) 253—268. Avec 14 fig.

Ј. МИХАЈЛОВИЋ, *Топоними и микротопоними у Лесковцу* (rés. allem.: Toponyme und Mikrotoponyme in Leskovac). Лесковачки зборник XIV (Лесковац 1974) 255—260.

Д. МИЛАНОВИЋ, *Краљево и његово уже гравитационо подручје* (rés. franç.: La ville de Kraljevo et son territoire de gravitation au sens plus étroit). Београд, Српско географско друштво (1973). 266+23.

В. НИКОЛИЋ, *Стари Пирот*. Етнолошке белешке из прошлости града. [Знаменити људи и дела 3]. Пирот, Музеј Понишавља (1974). 118+15.

V. NOVAK, *Über den Charakter der slowenischen Volkskultur in Kärnten*. [Litterae slovenicae IX]. München, Dr. Rudolf Trofenik (1973). 59.

V. PALAVESTRA, *Historijska narodna predanja i toponomastika u Fojnici i okolini*. Glasn. Zem. muz. Etnologija XXVII/XXVIII (Sarajevo 1972/1973) 101—153.

R. RADOVANOVIC, *Gdinj i njegova kućišta* (rés. allem.: Gdinj und seine Gehöfte (Weiler). Hvarski zbornik 1 (1973) 151—176. Avec 4 fig.

Д. РАНКОВИЋ—М. ИКОДИНОВИЋ, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*. Чачански зборник IV (Чачак 1973) 155—181. Avec 40 fig.

В. СТОЈАНЧЕВИЋ, *Једна старија хрватска миграциона струја у Моравској* (rés. franç.: Un ancien courant migratoire croate en Moravie). Гласник Етнографског института XXII (Београд 1974) 123—149. Avec 1 pl.

Studije i građa o Sinjskoj krajini. Narodna umjetnost 5—6. Institut za narodnu umjetnost, Zagreb (1967—1968). 697. — Compte rendu par B. PLESTENJAK—JEMEC, Slov. etnograf XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 126—127.

Шајкашка. Природа краја (rés. allem.: Die Šajkaška — die Natur des Gebietes). Нови Сад, Војвођански музеј (1971). 159.

Ж. ШКЕПАНОВИЋ, *Колашин на Тари* (rés. franç.: Kolašin sur Tara). Гласник Етнографског института XXII (Београд 1974) 51—59.

Stajerska, Koruška und Prekomurje. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1972). 96. Avec ill.

Ј. ТРИФУНОСКИ, *Антропогеографски значај насеља-тврђава у Македонији* (rés. franç.: Importance anthropogéographique des places fortes en Macédoine). Balcanica V (Београд 1974) 337—344.

Ј. ТРИФУНОСКИ, *Цинцари у сливу Брегалнице* (rés. franç.: Les tzintzares dans le bassin fluvial de la Bregalnica). Врањски гласник VIII (Врање 1972) 359—377. Avec 6 fig.

Ј. ТРИФУНОСКИ, *Кумановска област*. Скопје (1974). 232. — Compte rendu par Д. АНТОНИЈЕВИЋ, Balcanica V (Београд 1974) 469—470.

Ј. ТРИФУНОСКИ, *Села и становништво у доњем сливу Власине II* (rés. allem.: Ortschaften und Bevölkerung im Flussgebiet der Vlasina). Лесковачки зборник XIV (Лесковац 1974) 3—29.

Ј. ТРИФУНОСКИ, *Скопска Црна Гора*. Скопје (1971). 132. — Compte rendu par Ј. ЈОВАНОВИЋ, Лесковачки зборник XIV (Лесковац 1974) 327—330.

Ј. ТРИФУНОСКИ, *Воденице у Скопској Црној Гори* (rés. franç.: Moulins à eau dans la région de Skopska Crna Gora). Врањски гласник VIII (Врање 1972) 413—421. Avec 8 fig.

Р. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Историја Остојихевог од најстаријих времена до краја 1964. године* (Cfr. Старијар н. с. XXIII, 179). — Compte rendu par В. СТОЈАНЧЕВИЋ, Гласник Етнографског института XXIII (Београд 1974) 255—257.

П. ВЛАХОВИЋ, *Неки важнији етно-антрополошки проблеми на подручју СР Црне Горе* (rés. franç.: Quelques problèmes ethno-anthropologiques importants sur le territoire de la RS Monténégro). Гласник Етнографског института XXII (Београд 1974) 13—25.

М. ZANINOVIC, *Iz starije prošlosti Grablja*. Prilog povijesti naselja otoka Hvara (rés. angl.: The early Past of Grablje). Hvarski zbornik 1 (Hvar 1973) 125—143. Avec 1 fig.

ANTHROPOLOGIE — PALÉOZOOLOGIE — PALÉOBOTANIQUE

М. АНБЕЛКОВИЋ, М. ПЕТРОВИЋ, *Биостратиграфија*. Београд, Универзитет (1973). 736. Avec ill.

A. TADIĆ, *O paleontologiji otoka Hvara* (rés. allem.: Die Fossile auf der Insel Hvar). Hvarski zbornik 1 (Hvar 1973) 293—297. Avec 1 fig.

P. VLAHOVIĆ, *Dr Božo Škerlj in njegov pomen za etnično antropologijo* (rés. franç.: Božo Škerlj et son importance pour l'anthropologie ethnique). Slov. etnograf XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 101—104.

PRÉHISTOIRE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

J. ALEXANDER, *Yugoslavia before the Roman Conquest* (Cfr. Старијар н. с. XXIV—XXV, 301). — Compte rendu par J. NANDRIS, The Antiquaries Journal LIII, I (London 1973) 91.

J. BERGMANN, *Vorgeschichte als Geschichte*. Neue Methoden zur ethnischen und historischen Interpretation urgeschichtlicher Quellen. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 78—84.

B. BRUKNER, B. JOVANOVIĆ, N. TASIĆ, *Praistorija Vojvodine* (rés. angl.: Vojvodina in Prehistory). [Monumenta archaeologica I]. Novi Sad—Beograd, Institut za izučavanje istorije Vojvodine — Savez arheoloških društava Jugoslavije (1974). 561.

Z. BRUSIĆ, *Problemi plovidbe Jadranom u predistoriji i antici* (rés. angl.: Navigation in the Adriatic in Prehistory and ancient times). Pomorski zborn. 8 (Zadar 1970) 549—568.

J. COMAS, *Les questions spéciales aux régions extra-européennes*. Hypothèses transatlantiques sur le peuplement de l'Amérique: caucasiens et négroïdes. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 444—445.

M. GARAŠANIN, *Les principaux problèmes de la préhistoire du Sud-Est Européen*. Balkan Studies 14, (Thessaloniki 1973) 3—11.

M. ГАРАШАНИН, В. САНЕВ, А. СИМОСКА, Б. КИТАНОСКИ, *Предисториски култури во Македонија* (Les civilisations préhistoriques de la Macédoine). Штип, Народен музеј (1971). 87+50. Compte rendu par J. HRALOVA, *Archéol. rozhledy* XXV, 1 (Praha 1973) 92.

J. OZOLS, *Zur Problematik der neolithischen und bronzezeitlichen Felsbilder*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 49—52. Avec 1 dess.

Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju. [Archaeologia Jugoslavica. Materijali X]. (Simpozijum Počeci zemljoradničkih kultura Vojvodine, Subotica (1972)). Beograd, Srpsko arheološko društvo, Subotica, Gradski muzej (1974). 196. Avec ill.

G. SMOLLA, *Prähistorische Populationsgrößen*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 68—70.

V. STARE, *Prazgodovina Šmarjete* (Die Vorgeschichte Šmarjete) [Katalogi in monografije 10]. Ljubljana, Narodni muzej (1973). — Compte rendu par O.—H. FREY, *Mitt. d. Anthropolog. Gesell. in Wien* CIII (1973) 133—136.

J. ТОДОРОВИЋ, *Каталог праисторијских металних предмета* (Cfr. Старијар н. с. XXIII, 179). — Compte rendu par J. FILIP, *Archeol. rozhledy* XXVI, 3 (Praha 1974) 302. Т. ВУКАНОВИЋ, *Врањски тласник VIII* (Врање 1972) 428—429.

STATIONS ARCHEOLOGIQUES

V. ATANACKOVIĆ—SALČIĆ, *Stolac «Čairi», Hercegovina — naselje neolita i ranobronzanog doba, rimski grobovi* (rés. franç.). *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 16—19. 188.

Đ. BASLER, *«Zagrebnice», selo Papratnica, Kakanj — neolitsko naselje* (rés. franç.). *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 13—14. 187.

S. BATOVIĆ, *Kosa kod Mula, Vrsi — prahistorijsko groblje*. *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 27—31.

S. BATOVIĆ, *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju* (rés. franç.: Les vestiges préhistoriques sur l'archipel de Zadar). *Diadora* 6 (Zadar 1973) 5—165. Avec 27 fig., 12 chartes et 108 pl.

S. BATOVIĆ, *Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda* (rés. angl.: Problems of Prehistory in the regions of Vrana and Biograd). *Povijest Vrane*, Institut JAZU (Zadar 1971) 9—73. Avec 33 pl. et fig.

R. BRANK, *Sledovi prazgodovinskih naselitev na Babniku in na kraju v Selški dolini* (rés. franç.: Traces des agglomérations préhistoriques à Babnik et à Kranj de Selška dolina). *Loški razgledi* XXI (Škofja Loka 1974) 41—46. Avec 6 fig.

T. BREGANT, *Maharski prekop pro Igu, Ljubljansko Barje — kolišče* (rés. franç.). *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 23—24. 188.

B. BRUKNER, *Gomolava, Hrtkovci — višeslojno nalazište* (rés. franç.). *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 14—15. 187. Avec 4 fig.

Б. БРУКНЕР, «Гомолава» — вишеслојно налазиште у јужнословенском Подунављу. Велика археолошка налазишта у Србији, Коларчев народни универзитет (Београд 1974) 19—24.

B. ČOVIĆ, *«Đulića ograde», Gubavica, Mostar — nekropola sa tumulima* (rés. franç.). *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 31—33. 188—189.

U. FURLANI, *Novejša prazgodovinska odkritja v Goriški pokrajini* (rés. ital.: Recenti ritrovamenti preistorici nella provincia di Gorizia (Venezia—Guilia Italia)). *Goriški letnik* (Nova Gorica 1974) 33—40. Avec 4 fig.

B. JOVANOVIĆ, *Rudna Glava, Majdanpek — rudokop ranog eneolita* (rés. franç.). *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 19—20. 188. Avec 2 fig.

Б. ЈОБАНОВИЋ, *Стратиграфија Гомолаве у ископавањима 1967—1971. године* (rés. angl.: Stratigraphy of Gomolava in Excavation 1967—1971). Рад. војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 95—102. Avec 2 pl.

S. KOLAR—SUSANJ, *Delovi kod Novigrada podravskog — prethistorijsko višeslojno naselje*. *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 172—173.

Konzervatorska poročila (Research and work reports). *Arheološki spomeniki*. Réd. I. MIKL—CURK. Paleolitik 1971-72, 1973; Neolitik 1971-72; Neolitik in eneolitik 1973; Bronasta doba 1971-72; Kultura žarnih grobišč 1971-72, 1973; Mlađa železna doba. Varstvo spomenikov XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 89—114; 178—195.

M. KOSORIĆ, *Padine, «Karavlaške kuće», Zvornik — praistorijske humke* (rés. franç.). *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 26—27. 188.

M. KOSORIĆ, *Tegare, «Lug» — praistorijska nekropola* (rés. franç.). *Arheol. pregled* 15 (Beograd 1973) 27. 188.

N. MAJNARIĆ—PANDŽIĆ, *Podgorač — «Breške» (Gaj), Našice — ranobrončanodobno naselje s licen-*

skom i panonskom inkrustiranom keramikom (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 25—26. 188. Avec 2 pl.

N. MAJNARIĆ—PANDŽIĆ, *Vinkovci kod Silosa — kasnohalštatski grobovi* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 39—40. 189. Avec 1 pl.

Z. MARKOVIĆ, *Podgorac, Našice — tri lokaliteta sopske kulture*. Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 173—177.

P. MEDOVIĆ, *Beška — »Kalakače« — naselje starijeg gvozdenog doba* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 33—35. 189. Avec 4 fig.

J. PETROVIĆ, *»Golokut« u Vižićima, Fruška Gora — naselje starčevačke grupe* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 11—12. 187. Avec 4 fig.

M. POPOVIĆ, *Grocka — lok. Rančičeva kuća* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 12—13. 187.

D. SREJOVIĆ—Z. LETICA, *Vlasac, Boljetin — epipaleolitsko naselje i grobovi* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 9. 187.

B. STALIO, *Pločnik (kod Kuršumlije) »Šanac«* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 15—16. 188.

V. STANČIĆ, *Karaburma, Beograd — preistorijska naselja* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 20—23. 188. Avec 4 pl.

N. TASIĆ, *»Boka« u Prčevu, opština Klina (Metohija) — tumuli gvozdenog doba i pojedinačni srednjovekovni grobovi* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 36—39. 189.

V. TRBUHOVIĆ—M. VASILJEVIĆ, *Rekognosciranja u Podrinju, sondažna ispitivanja (»Šanac« u Dublju — neolitsko naselje, »Đipovi« u Riđakama — neolitska gradina)*. Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 134—135. Avec 5 pl.

M. VASILJEVIĆ, *Rekognosciranja Podrinja*. Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 134—161. Avec 6 pl.

S. VETNIĆ, *»Damijanov kladenac«, selo Vinorača, Svetozarevo — naselje starčevačke grupe* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 10—11. 187.

S. VETNIĆ, *Gradište na Juhoru (selo Majur), Svetozarevo — praistorijska gradina* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 35—36. 189. Avec 1 fig.

EPOQUE PALÉOLITHIQUE

L. BANESZ, *Das Paläolithikum und Mesolithikum in den slowakischen Karpaten*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 199—203.

Đ. BASLER, *Dvije paleolitske stanice u dolini Ukrine* (rés. allem.: Zwei Fundorte aus dem Paläolithikum im Ukrinat). Clanci i grada za kult. ist. istočne Bosne X (Tuzla 1973) 7—15. Avec 4 pl.

A. BELTRAN, *Notas sobre la cronología del arte rupestre de las Islas Canarias*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 196—199. Avec 3 fig.

V. BORONEANT, *Aperçu de la culture épipaléolithique Schéla Cladovei*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 165—172. Avec 6 fig.

M. CARCIUMARU, *Compte rendu de l'analyse polynique des coprolithes d'Icoana — Portes de Fer*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 172—173.

B. ČEČUK, *Kamene i koštane rukotvorine Markove spilje II* (rés. allem.: Stein- und Knochenartefakten der Markus-Höhle). Arh. radovi i rasprave VII (Zagreb 1974) 221—258. Avec 15 pl.

R. DESBROSSE & J. EVIN, *Datations au C 14 de gisements magdaléniens du Jura et des Préalpes du Nord*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 179—187.

B. ERITSIAN, *La station du Paléolithique inférieure dans la caverne »Erevan I« et sa culture*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 146—150.

F. FEDELE, *Stone Age Discoveries on Monfenera, Northwestern Alps, and their Bearing on Human Paleocology*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 140—146. Avec 2 pl.

V. GABORI—CSANK, *Das Mittelpaläolithikum Ost-europas*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 117—124.

B. GAVELA, *Reflexions méthodologiques sur le caractère, l'origine et la signification du phénomène szélétien*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 153—159.

B. GRAMSCH, *Gebrauchsspuren an Alt- und Mittelpaläolithischen Silexartefakten*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 137—140. Avec 1 pl.

J. KOZŁOWSKI, *Quelques remarques sur la relation entre l'aurignatien et le szélétien*. Arh. radovi i rasprave VII (Zagreb 1974) 373—378.

F. LEBEN, *Outlines of Prehistory in South-Eastern Alpine Carst Caves*. Abstracts of Papers submitted to the 6th Int. Congress of Speleology (Olomouc 1973) 163—164.

Z. LETICA, *Vlasac — habitat épipaléolithique dans la région des Portes de Fer*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 192—196. Avec 1 pl.

M. MALEZ, *Noviji rezultati istraživanja paleolitika u Velikoj pećini, Veternici i Sandalji*. (rés. allem.: Neue Ergebnisse der Paläolithikum-Forschungen in Velika Pećina, Veternica und Sandalja (Kroatien)). Arh. radovi i rasprave VII (Zagreb 1974) 7—44. Avec 13 pl.

M. MALEZ, *Tardigravetijen Lopara na otoku Rabu* (rés. angl.: The Tardigravettian of Lopar, Island of Rab). Arh. radovi i rasprave VII (Zagreb 1974) 45—74. Avec 7 pl.

C. MATEESCO, *Quelques problèmes concernant l'Aurignacien dans la plaine d'Olténie, Roumanie*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 159—165. Avec 3 dess.

N. MILOSEVIĆ—P. VLAHOVIĆ, *La grotte de Petnica près de Valjevo et son importance anthropo-ethnologique*. Bulletin de l'Académie serbe des Sciences et des Arts LIII, 12 (Beograd 1974) 161.

G. NOVAK, *Markova špilja na otoku Hvaru* (rés. allem.: Die Markus-Höhle auf der Insel Hvar). Arh. radovi i rasprave VII (Zagreb 1974) 75—220. Avec 48 pl.

F. OSOLE, *Paleolitska kulturna zapuščina v Matjaževih kamrah* (rés. allem.: Paläolithischer Nachlass in der Höhle Matjaževa kamre). Loški razgledi XXI (Škofja Loka 1974) 24—30. Avec 12 pl.

C. ROUBET, *Essai de classification du matériel de broyage*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 413—417.

I. SHOVKOPLIAS, *Domestic Complexes of Dwellings and Annexes of the Late Palaeolith*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 173—179. Avec 2 pl.

S. SEMENOV, *Fonctologie du Paléolithique*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 108—113.

A. THEVENIN, *L'art azilien à l'abri de Rochedane*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 188—192. Avec 2 pl.

M. ULRICH—CLOSSET, *Le Moustérien à retouche bifaciale de la Grotte du Docteur à Huccorgne (Province de Liège, Belgique) et ses rapports avec les industries dites micoquennes d'Europe centrale*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 124—134. Avec 7 pl.

E. WRESCHNER, *Bemerkungen zum sogenannten «Tayacien» im Mittleren Osten*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 135—136.

EPOQUE NÉOLITHIQUE

E. ANATI, *Excavations at Hazorea, Israel*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 208—213. Avec 5 fig.

L. BARFIELD, *The Square-Mouthed Pottery Culture in the Veneto and its Adriatic Connections*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 393—398. Avec 2 pl.

Š. BATOVIĆ, *Le Néolithique Moyen dans les Balkans du Nord-Ouest et ses relations avec les régions voisines*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 398—415.

J. БУЧИЋ, *Неолитско насеље у Врањанима код Пожеге* (rés. franç.: Agglomération néolithique à Vranjani, près de Požega). Ужички зборник 3 (Титово Ужице 1974) 5—14. Avec 6 pl.

H. CAMPS—FABRER, *Problèmes posés par les sculptures en pierre néolithiques du Sahara central*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 407—413.

G. CAMPS, *Les phénomènes de Néolithisation en Méditerranée Occidentale et dans le Nord de l'Afrique*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 381—385.

G. CANTACUZINO, *Ressemblances et différences entre les civilisations Boian et Hamangia et leur place dans le Néolithique carpato-danubien*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 438—449. Avec 3 pl.

B. CHERTIER, *Danubien et traditions danubiennes en Champagne*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 415—424. Avec 1 pl.

M. CIPOLLONI—SAMPO, *Villaggio del Rendina: scoperta di una nuova facies decorativa dell'neolitico italiano a ceramica impressa*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 359—367. Avec 2 pl.

E. COMSA, *La périodisation de la civilisation Dudești*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 434—438.

J. DESHAYES, *La séquence des cultures à Dikili Tash*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 492—496.

S. DIMITRIJEVIĆ, *Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema* (rés. allem.: Das Problem der Gliederung der Starčevo-Kultur mit besonderer Rücksicht auf den Beitrag der südpannonischen Fundstellen zur Lösung dieses Problems). Simpozijum Praistorijske sekcije, Subotica 1972. Materijali X Srpskog arheološkog društva (Beograd 1974) 59—122. Avec 22 pl.

S. DIMITRIJEVIĆ, *Sopotsko-lendelska kultura* (Cfr. Старинар н. с. XXI, 221). — Compte rendu par Б. ЈОВАНОВИЋ, Старинар XXIII (Београд 1974) 153—157.

H. DUMITRESCU, *La représentation du corps humain dans la plastique cucutienne d'après les figurines à stries*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 449—454. Avec 2 pl.

A. GALLAY, *Pour un cadre culturel général applicable à la paléanthropologie du Néolithique d'Europe occidentale et centrale*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 70—75.

B. GAVELA, *O karakteru, značenju i značaju neolitika* (rés. franç.: La signification, le caractère et

l'importance du néolithique). Simpozijum Praistorijske sekcije, Subotica 1972. Materijali X Srpskog arheološkog društva (Beograd 1974) 9—20.

G. GEORGIEV, *Die neolitische Kultur in Čavdar und ihre Stellung im Balkan-Neolithikum*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 263—272. Avec 4 fig.

B. GHETIE—C. MATEESCO, *L'utilisation des bovins à la traction dans le Néolithique Moyen*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 454—461. Avec 7 fig.

M. GIMBUTAS, *The Classification of Old Europe — 7000—3500 B. C.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 235—242. Avec 4 dess.

M. GIMBUTAS, *The Mask in old Europe from 6500—3500 B. C.* Archaeology vol. 27, No 4 (New York 1974) 262—269.

M. GIRIĆ, *Körös-Starčevo nalazišta u severnom Banatu* (rés. angl.: Körös-Starčevo find-spots in the North Banat region). Simpozijum Praistorijske sekcije, Subotica 1972. Materijali X Srpskog arheološkog društva (Beograd 1974) 169—187. Avec ill.

Я. ГУРБА, *Культура волинско-люблинской расписной керамики*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 284—289. Avec 3 fig.

F. HOLE, *The Early Phases at Chagha Sefid, Den Luran, Southwest Iran*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques III, Beograd 1971 (1973) 429—443. Avec 12 pl.

S. HOOD, *Troy II and the Balkans*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 294—299.

B. JOVANOVIĆ, *Relativno hronološki odnos starijeg neolita Đerdapa i Vojvodine* (rés. angl.: The relative chronological relations of the older neolithic of the Iron Gate and Vojvodina). Simpozijum Praistorijske sekcije, Subotica 1972. Materijali X Srpskog arheološkog društva (Beograd 1974) 31—50. Avec ill.

B. JOVANOVIĆ, *The Early Neolithic Architecture of Đerdap (Iron Gate) Gorge*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 290—293. Avec 1 fig.

G. KÖRNER, *Ein südeuropäischer Horizont in zwei Megalithgräbern bei Lüneburg*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 424—428. Avec 3 fig.

P. KOROŠEC, *Interesantan nalaz iz danilsko-hvarskog kulturnog kruga* (rés. franç.: Une trouvaille intéressante du cercle culturel Danilo-Hvar). Diadora 6 (Zadar 1973) 167—171. Avec 2 fig.

H. KOSAY, *Les couches néolithiques mises au jour pendant les fouilles de Sakypol (Pulur)*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 496—501. Avec 4 pl.

N. LAMBERT, *Les industries de la grotte néolithique de Kitsos (Attique)*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 502—515. Avec 14 fig.

G. LAZAROVICI, *Über das Neolithikum im Banat*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 461—466.

Z. LETICA, *Sahranjivanje i pogrebni ritual u kulturi Lepenskog Vira* (rés. angl.: Burying and burial rites in the culture of Lepenski Vir). Simpozijum praistorijske sekcije, Subotica 1972. Materijali X Srp. arheol. društva (Beograd 1974) 51—58. Avec ill.

J. MEGAW, *Prehistoric Economics and Archaeology on the Coast of New South Wales*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 420—429. Avec 5 fig.

S. MILISAUSKAS, *The Linear (Linienbandkeramik) Culture Site of Olszanica, Poland*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 281—284. Avec 1 fig.

V. MILOJČIĆ, *Zur Frage eines präkeramischen Neolithikums in Mitteleuropa*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 248—251.

A. MUNOZ, *El Neolítico español y sus relaciones mediterráneas*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 367—370.

E. NEGAHBAN, *Preliminary Report of the Excavation of Sagzabad 1970 Season*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 445—457. Avec 5 pl.

J. PAVUK, *Zur Chronologie und zur kulturellen Beziehungen der älteren Linearkeramik*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 273—281. Avec 1 pl.

Ch. PROST, *L'industrie osseuse néolithique de la grotte de Kitsos (Attique), Grèce*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 523—529. Avec 3 pl.

L. SEKEREŠ, *Neki aspekti istraživanja ranog neolita u severoistočnoj Bačkoj* (rés. allem.: Neue Aspekte in der Untersuchung des frühen Neolithikums in der Nordöstlichen Bačka). Simpozijum praistorijske sekcije, Subotica 1972. Materijali X Srp. arheol. društva (Beograd 1974) 189—196. Avec 1 ill.

K. SIUCHNINSKI, *Aus der Forschungsproblematik der jüngeren Steinzeit in Nordwestpolen*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 515—523.

Slovensko v mladšej dobe kamennej (rés. allem.: Slowakei in der jüngeren Steinzeit). Bratislava, Slovenska akademia vied, Archeologicky ustav (1970). 241. — Compte rendu par F. LEBEN, Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 461—464.

- G. SOUVILLE, *Les pièces à gorge du Néolithique nord-africain. Essai typologique et chronologique.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 371—380. Avec 4 pl.
- D. SREJOVIĆ, *Alte Stadt im Eisernem Tor. Bild der Wissenschaft I* (1970) 158—164.
- D. SREJOVIĆ, *Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des mittleren Dunaums.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 252—263.
- D. SREJOVIĆ, *Die Lepenski Vir-Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau.* Fundamenta, Reihe A, Bd. 3/II. Köln—Wien (1971) 1—14.
- D. SREJOVIĆ, *Europe's first monumental sculpture: new discoveries at Lepenski Vir* (Cfr. Старицап н. с. XXIV—XXV, 304). — Compte rendu par J. NANDRIS, Man 7, 4 (London 1972) 653; J. NANDRIS, Proceedings of the Prehist. soc. 38 (London 1972) 426—429.
- D. SREJOVIĆ, *Lepenski Vir — Eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur.* Bergisch-Gladbach, Gustav Lubbe Verlag (1973) 394. 110+75+VIII.
- D. SREJOVIĆ, *Lepenski Vir: the first planned settlement in Europe.* Ekistics 38, No 288 (Athènes 1974) 364—367.
- D. SREJOVIĆ, *Mezolitike osnove neolitiskih kultura u južnom Podunavlju* (rés. angl.: The mesolithic bases of the neolithic cultures in the Southern Danube basin). Simpozijum praistorijske sekcije. Subotica 1972. Materijali X Srp. arheološkog društva (Beograd 1974) 21—30.
- Д. СРЕЈОВИЋ, *Винча.* Велика археолошка налазишта у Србији, Београд, Коларчев народни универзитет (1974) 7—17. Avec 4 fig.
- D. SREJOVIĆ—Z. LETICA, *Hunter-Fisher of the Iron Gates.* Illustrated London News 1971, Arch. section no. 2357.
- S. TABACZYNSKI, *Le Néolithique polonais: structures économiques et problèmes de changements culturels.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 529—534.
- D. TELEGIN, *Über einen der ältesten Pferdezüchterherde in Europa.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 324—327.
- H. THOMAS, *Cultural Continuity during the Mesolithic and Neolithic in the Western Mediterranean Basin.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 354—359.
- R. TICHY, *Über die gegenseitigen Beziehungen Mittel- und Südosteuropas im älteren Neolithikum.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 272—273.
- S. TINE, *I villaggi neolitici nel territorio di Foggia (Puglia): la successione degli stili ceramici.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 386—392. Avec 2 pl.
- I. TODD, *The Neolithic Period in Central Anatolia.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 214—225. Avec 7 dess.
- H. TODOROVA, *Die frühneolithische Kultur Tsonevo in Nordostbulgarien.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 226—235. Avec 6 fig.
- В. ТРБУХОВИЋ—М. ВАСИЉЕВИЋ, *Импортовани предмети у насељу винчанске културе Јела у Шанцу* (rés. franç.: Imports dans la station néolithique Yela à Sabac). Старицап XXIII (Београд 1974) 15—22. Avec 6 pl. et dess.
- S. VETNIC, *Počeci rada na ispitivanju kulture prvih zemljoradnika u srednjem Podunavlju* (rés. allem.). Simpozijum praistorijske sekcije Subotica 1972. Materijali X Srp. arheološkog društva (Beograd 1974) 123—168. Avec 12 pl.
- T. VUKANOVIĆ, *Cult of the Goddess of Gravidity in the neolithic society of the Balkan Peninsula* (rés. serbocroate). Врњакски гласник VIII (Врњак 1972) 1—49. Avec 17 fig. et 3 pl.
- A. VULETIĆ, *Novi neolitiskí nalazi na području Cetinske krajine* (rés. angl.: The new neolithic discoveries in the area of Cetinska krajina). Sinj, Muzej Cetinske krajine (1974). 31. Avec ill.

ÉNÉOLITHIQUE — AGE DU BRONZE

R. ABRAMICHVILI, *Le nécropole de Samthavro et la chronologie des civilisations archéologiques du Bronze Récent et du début du Fer au Caucase.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 44—48. Avec 1 pl.

A. BELTRAN, *El bronce escrito ibérico de Botorrita, Zaragoza (España).* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 140—141. Avec 1 fig.

J. BERGMANN, *Jungbronzezeitlicher Totenkult und die Entstehung und Bedeutung der europäischen Hausurnensitte.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 51—52.

I. BOGNAR—KUTZIAN, *The Beginning and Position of the Copper Age in the Carpatho-Pannonian Region.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 300—316. Avec 9 dess.

T. BREGANT, *Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu.* Raziskovanja leta 1970 (rés. allem.: Der Pfahlbau am Maharski Kanal bei Ig. Untersuchungen im Jahre 1970). Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III (Ljubljana 1974) 7—36. Avec 14 pl.

T. BREGANT, *Kolišče ob Maharskem prekopu pri Igu.* Raziskovanja leta 1972 (rés. allem.: Der Pfahlbau am Maharski Kanal bei Ig. Untersuchungen aus dem Jahre 1972). Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III (Ljubljana 1974) 39—68. Avec 13 fig.

- B. BRUKNER, *Die Stratigraphie von Gomolava*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 317—324. Avec 7 fig.
- M. BULAT, *Novo eneolitsko nalazište kod Dalja*. Glans. slav. muzeja 23 (Vukovar 1973) 34—35.
- C. CORRAIN—M. CAPITANIO, *I resti umani della necropoli eneolitica di Buccino (Salerno), nota riasuntiva*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 432—434.
- J. COWEN, *The Flange-Hilted Sword of Bronze within the Carpathian Ring*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 26—28.
- K. DROBNE, *Predhodno poročilo o živalskih ostankih s kolišča ob Maharskem prekopi pri Igu. Raziskovanje leta 1970* (rés. allem.: Vorläufige Mitteilung über Knochenreste aus dem Pfahlbau im laibacher Moor im Jahre 1970 ausgegrabene am Maharski Kanal bei Ig). Poročila o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III (Ljubljana 1974) 37—38.
- K. DROBNE, *Predhodno poročilo o živalskih ostankih s kolišča ob Maharskem prekopi pri Igu, odkopanih v letu 1972* (rés. allem.: Vorläufige Mitteilung über im Jahre 1972 ausgegrabene Knochenreste aus dem Pfahlbau am Maharski Kanal bei Ig im laibacher Moor). Poročila o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III (Ljubljana 1974) 73—75.
- J. DULAR, *Bronasti jezičastoročajni meči iz Slovenije* (rés. allem.: Die bronzenen Griffzungenschwerter aus Slowenien). Varia archaeologica I (Brežice 1974) 11—29. Avec 1 fig. et 3 pl.
- R. EVANS, *Craft Specialization in the Chalcolithic of the Balkan Peninsula*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 466—473.
- D. GARAŠANIN, *Probleme der urnenfelderzeitlichen Depotfunde in Ostjugoslawien*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 3—12. Avec 4 pl.
- A. HARDING, *Amber in Bronze Age Greece*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 18—21.
- Z. HAREJ, *Poročilo o površinskih najdbah na Kolišču ob Partovskem kanalu I pri Igu* (rés. allem.: Bericht über die Oberflächenfunde beim Pfahlbau am Parte-Kanal I bei Ig). Poročila o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III (Ljubljana 1974) 76—90. Avec 7 fig.
- A. HARTMANN, *Ergebnisse spektralanalytischer Untersuchung bronzezeitlicher Goldfunde der Iberischen Halbinsel*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 52—57. Avec 5 fig.
- O. JAPARIDZE, *Trialeti culture in the Light of the Latest Discoveries and Its Relation to Anterior Asia and Aegean Sea*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 39—44. Avec 4 fig.
- K. JAZDZEWSKI, *Fragen des frühesten Kupferhorizontes in Mitteleuropa*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 343—349. Avec 1 pl.
- Б. ЈОВАНОВИЋ, *Технологија рударства у раном енеолиту централног Балкана* (rés. franç.: Technologie minière de l'Énéolithique Ancien centre-balkanique). Старијар XXIII (Beograd 1974) 1—14. Avec 6 pl.
- N. KALICZ, *Die chronologischen Probleme des Spätneolithikums und der Kupferzeit im West-Karpatenbecken*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 328—339. Avec 4 pl.
- R. KATINCAROV, *Trouvailles de l'Age du Bronze. Moyen à Nova Zagora (Bulgarie du Sud)*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 66—75. Avec 8 fig.
- P. KOROŠEC—J. KOROŠEC, *Najdbe s kolčarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju* (Cfr. Старијар н. с. XXIII, 183). — Compte rendu par E. PLE-SLOVA—ŠTIKOVA, *Pamatky archeol.* LXIII, 1 (Praha 1972), 249—251.
- J. MACHNIK, *Kulturbeziehungen zwischen dem Kaukasus und dem Karpatenraum an der Wende des Neolithikums und der Bronzezeit*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 350—354. Avec 3 pl.
- N. MAJNARIC—PANDZIC, *Prilog tipologiji i rasprostranjenosti krilastih igala* (rés. allem.: Zur Typologie und Verbreitung der Flügelnadeln). Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 13—23. Avec 3 pl.
- П. МЕДОВИЋ, *Групи налаз косточачке керамике из Сремских Карловаца*. Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 269—280. Avec 6 pl.
- K. MINICHREITER, *Zaštitno arheološko iskopavanje brončanodobne nekropole u Gredanima*. Glasn. slav. muzeja 25 (Vukovar 1974) 23—25.
- I. J. MISKIV, *Predmeti kasno brončanog doba nađeni na području Brodskog Posavlja*. Glasn. slav. muzeja 26 (Vukovar 1974) 27—29.
- A. MOZSOLICS, *Zur Datierung der spätbronzezeitlichen Depothorizonte des Karpatenbeckens*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 12—17.
- E. NEUSTUPNY, *Absolute Chronology of the Aeneolithic Period*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 243—248. Avec 3 fig.
- M. NOVOTNA, *Die Bronzenadeln in der Slowakei*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 29—38. Avec 3 pl.
- P. PATAY, *Chronologische Fragen der Kupferzeit (Aeneolithikum) des Karpatenbeckens*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 339—343.

L. PERONI, *L'età del bronzo nella penisola italiana I. L'antica età del bronzo*. Firenze, Accademia Toscana di Scienze e Lettere (1971). 372. — Compte rendu par F. LEBEN, *Arh. vestnik XXIII* (Ljubljana 1972) 464—466.

Ch. PESCHECK, *Urnenfelderzeitliches Brandgrab mit Kesselwagen und Sonnenscheiben aus Nordbayern*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 61—66. Avec 2 fig.

Z. PIECZYNSKI, *Die ältesten Spuren des Bronzezeitalters aus der Frühbronzezeit in Polen*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 49—51.

R. RAŠAJSKI, *Ostave Vršačkog gorja I* (rés. allem.: Hortfunde des Vršačac Berggebietes I). *Рад војв. муз.* 20 (Нови Сад 1971) 25—36. Avec 3 pl.

C. RENFREW, *Sitagroi and the Independent Invention of Metallurgy in Europe*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 473—481.

R. ROSS—HOLLOWAY, *The Aeneolithic Necropolis of S. Antonio Buccino (Italy)*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 428—432. Avec 3 fig.

R. SCHREIBER, *Die Probleme der Glockenbecher-Kultur in Ungarn*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 141—148. Avec 2 pl.

M. STEFANOVICH, *Some Balkan Elements in the Aegean Migrations*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 148—159. Avec 3 pl.

D. STRMOLE, *Poročilo o mineraloški preiskavi ogrlice s kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu*. Raziskovanja leta 1972 (rés. allem.: Bericht über die mineralogische Untersuchung der Halskette aus den Pfahlbauten am Maharski Kanal bei Ig. Untersuchungen im Jahre 1972). *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III* (Ljubljana 1974) 73.

A. ŠERCELJ, *Nitka za ogrlico s kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu*. Raziskovanja leta 1972 (rés. allem.: Der Halsbandfaden vom Pfahlbau am Maharski Kanal bei Ig. Ausgrabung 1972). *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III* (Ljubljana 1974) 71.

A. ŠERCELJ, *Poročilo o ksilotomskih raziskavah kolišča ob Maharskem prekopu pri Igu* (rés. allem.: Bericht über xylotomische Untersuchungen des Pfahlbaus am Maharski Kanal. Ausgrabung 1972). *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III* (Ljubljana 1974) 69—70.

N. TASIĆ, *Die Kulturen der frühen Bronzezeit im jugoslawischen Donaauraum und ihre Beziehungen zu den Kulturen der mittleren und nördlichen panonischen Tiefebene*. *Balkanica V* (Beograd 1974) 197—213+Taf.

Војводина у бакарном и раном бронзаном добу. Нови Сад, Војвођански музеј (1974). 61.

P. WARREN, *Myrtos, Crete, a New Aegean Bronze Age Settlement (2600—2200 B. C.)*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 299—300.

T. WERTIME, *How Metallurgy Began: a Study in Diffusion and Multiple Innovation*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques II, Beograd 1971 (1973) 481—492.

E. ZAHARIA, *Sur la civilisation Monteoru*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 52—60. Avec 2 pl.

PÉRIODE DE HALLSTATT — LA TÈNE

M. BABES, *Germanische latènezeitliche Einwanderungen im Raume östlich der Karpaten* (Zum heutigen Stand der Forschung über die Poienesti-Lukaška-Kulturgruppe). Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 207—213.

K. BAKAY, *Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections*. (Cfr. Starinar n. s. XXIV—XXV, 305). Compte rendu par I. RAJTE-RIČ-SIVEC, *Arh. vestnik XXIII* (Ljubljana 1972) 466—468.

C. БАРАЧКИ, *Сарматски налази из Ватина*. *Рад војв. муз.* 20 (Нови Сад 1971) 281—305. Avec 17 pl.

A. BENAC, *O identifikaciji ilirskog etnosa* (rés. franç.: Identification de l'ethnie illyrienne). *Godišnjak XI*, Centar za balkanološka ispitivanja 9 (Sarajevo 1973) 93—108.

B. ČOVIĆ—Z. MIKIĆ, *Praistorijske luhanje iz grobova Glasinačkog područja* (rés. allem.: Prähistorische Schädels aus Gräbern des Glasinac Gebietes). *Godišnjak XI*, Centar za balkanološka ispitivanja 9 (Sarajevo 1973) 29—92.

R. DE MARINIS, *La situla di Trezzo (Milano)*. *Varia archaeologica I* (Brezice 1974) 67—86. Avec 5 fig. et 3 pl.

R. DE MARINIS, *L'orizzonte degli elmi tipo Negau nell'Italia Settentrionale*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 77—86. Avec 4 fig.

R. DRECHSLER—BIŽIĆ, *Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca* (rés. allem.: Gräberfelder vorgeschichtlicher Iapoden in Prozor bei Otočac). *Vjesnik Arh. muz.* VI—VII (Zagreb 1972—1973) 1—54. Avec 46 pl.

O.—H. FREY, *Bericht über die Ausgrabungen im Ringwall von Stična (Slowenien)*. Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava (1974) 151—162.

S. GABROVEC, *Die Ausgrabungen in Stična und ihre Bedeutung für die Südostalpine Hallstattkultur*. Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava (1974) 163—187.

S. GABROVEC, *Naselbinska izkopavanja v Stični* (rés. angl.: The settlement excavations of Stična).

Varstvo spomenikov XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 25—40. Avec 7 fig.

M. GARASANIN, *Die späteisenzeitliche Nekropolen-Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande* (rés. serbokroate; Grupe nekropola tipa Gostilj u zemlji Labijata). *Godišnjak XI*, Centar za balkanološka ispitivanja 9 (Sarajevo 1973) 5—28.

M. ГАРАШАНИН, *Историјска и археолошка разматрања о илирској држави* (rés. franç.: *Considérations historiques et archéologiques sur l'Etat illyrien*). Глас Срп. акад. наука и уметн. ССХС, Одељ. истор. наука 1 (Београд 1974) 1—32.

M. GARASANIN, *Les premières vagues indoeuropéennes en Grèce et dans les Balkans*. Actes of the 2nd international colloquium on Aegean prehistory, Athens 1971 (1972) 175—179.

Б. ГАВЕЛА, *Праисторијски грађ Жидовар*. Велика археолошка налазишта у Србији, Београд, Коларчев народни универзитет (1974) 37—52. Avec 4 fig.

N. GOSTAR, *Les peuples de l'Est de Carpathes et leurs relations avec les provinces latines orientales*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, (Beograd 1971/1973) 243—246.

R. GROSJEAN, *Destination et utilisation primaires des Nuraghi, Talaiots, Torre (Sardaigne, Balears, Corse)*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 21—26.

H. GRÜNERT, *Zur Bedeutung der früheisenzeitlichen Gesellschaften Süd- und Osteuropas für die Gentilgesellschaften im nördlichen Mitteleuropa*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 119—125.

M. GUSTIN, *Gomile starejše železne dobe iz okolice Boštanj* (rés. allem.: Die eisenzeitlichen Grabhügel aus der Umgebung von Boštanj). *Varia archaeologica I* (Brežice 1974), 87—119. Avec 3 fig. et 19 pl.

B. HÄNSEL, *Höhlen- und Felsmalereien an der unteren Donau und ihre Bedeutung für die Hallstattkultur Mitteleuropas*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 112—119. Avec 4 dess.

Илири и Дачани, Београд, Народни музеј (1971). — *Compte rendu par J. FILIP, Archeol. rozhledy XXV*, 2 (Praha 1973) 232.

S. ISLAMI, *Nascita e sviluppo delle città e della vita cittadina nell'Iliria del Sud*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 225—233.

W. JOHANNOWSKY, *Rapporti fra la Campania, l'Italia settentrionale, l'Europa Centrale e i Balcani nell'età del ferro*. *Balkanica V* (Beograd 1974) 205—213+tab.

B. JOVANOVIĆ, *A silver Bracelet from Yugoslavia*. *Archaeology Vol. 27, No 1* (New York 1974) 38—41.

Б. ЈОВАНОВИЋ, *Атеница, гробови илирских кнежева*. Велика археолошка налазишта у Србији, Београд, Коларчев народни универзитет (1974) 25—35. Avec 10 fig.

Б. ЈОВАНОВИЋ, *Насеље Скордиска на Гомолави. Ископавања 1967—1971*. (rés. angl.: *The settlement of Skordisci on Gomolava. Excavation from 1967—1971*). Рад. војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 123—146. Avec 11 pl.

Б. ЈОВАНОВИЋ, *Сингидинум и градови Скордиска* (rés. franç.: *Singidunum et villes des Skordiscs*). *Годишњак града Београда XX* (Београд 1973) 13—26. Avec II pl.

T. KNEZ, *Hallstattzeitliche Hügelgräber in Novo Mesto*. Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava (1974) 243—252.

M. KÖNIG, *Übereinstimmende Merkmale der Ost- und Westkeltischen Münzbilder und ihre Erklärung*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 131—140. Avec 5 pl.

W. KRÄMER, *Das Ende der Spätlatènezivilisation und die römische Okkupation nördlich der Alpen*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 194—201.

F. LO SCHIAVO, *Contributi per una cronologia della necropoli di Santa Lucia presso Tolmino*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 86—95. Avec 4 pl.

N. MAJNARIĆ—PANDŽIĆ, *Kasno-latenski keltski grobovi iz Sotina* (rés. allem.: *Spätlatènezeitliche keltische Gräber aus Sotin*). *Vjesnik Arh. muz. V—VII* (Zagreb 1972—1973) 55—74. Avec 5 pl.

Đ. MANO-ZISI, *Die autochtone Bevölkerung West- und Zentralbalkans und des südlichen Mitteldonauegebiete und ihre kulturelle Beziehungen zur griechischen Zivilisation*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 163—174.

J. MEGAW, *Style and Style Groupings in Continental Early la Tène Art*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 125.

I. MIKULČIĆ, *Das vorgeschichtliche Stratum auf der Burg Kale in Skopje und Problem der Eisenzeit in Süddardanien*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 179—185. Avec 2 pl.

V. MIROSAVLJEVIĆ, *Gradine i gradinski sistemi u prethistorijsko i protohistorijsko doba I* (rés. angl.: *Hill-Forts and Hill-Fort Systems in Prehistoric and Protohistoric Times*). *Arh. radovi i rasprave VII* (Zagreb 1974) 259—297. Avec 22 pl.

M. PALLOTTINO, *Un aspect des cultures italiennes adriatiques de l'Age du Fer*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 75—76.

F. PAPAZOGLU, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Cfr. *Старинар н. с. XXII*, 224). — *Compte rendu par A. M. МАЛЕВАНЫЙ ВДИ 4* (Москва 1974) 160—162.

М. ПЕШИКАН и М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Од илирских Ridžonita до заорјенских Рибана*. Споне II, 7 (Никшић 1971) 57—61.

П. ПОПОВИЋ, *Налази новца из латенских насеља на Гомолави 1970. године* (rés. angl.: Discoveries of Money in the la Tène settlement of Gomolava in 1970) Раа војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 147—160. Avec 12 fig.

Б. РАУНИГ, *Јаподски камени сепулкрални и сакрални споменици* (rés. franç.: Monuments de pierre funéraires et culturels japodes). Старијар XXIII (Београд 1974) 23—51. Avec 8 pl.

М. RUSU, *Considérations sur quelques problèmes de l'époque hallstattiennne de Transylvanie*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 105—112. Avec 2 pl.

А. STIPČEVIĆ, *Iliri. Povijest, život, kultura*. Zagreb, Školska knjiga (1974). 246.

А. STIPČEVIĆ, *Jesu li ilirski brodovi imali pulene u obliku zmije?* (rés. angl.: Did illyrian ships have figureheads in the form of a serpent?). Radovi Inst. JAZU 20 (Zadar 1973) 413—418.

Д. SVOLJŠAK, *Raziskovanje prazgodovinske naselbine na Mostu na Soči* (rés. angl.: Research of the prehistorical settlement at Most na Soči (St. Lucia). Goriški letnik (Nova Gorica 1974) 5—32. Avec 19 fig. et pl.

Д. SVOLJŠAK, *Tolmin. La nécropole de l'Age du Fer ancien*. [Inventaria archaeologica, Jugoslavija Fasc. 18]. Nova Gorica, Société slovène d'archéologie (1974). 10.

В. TERŽAN, *Halštatske gomile iz Brusnic na Dolenjskem* (rés. allem.: Die hallstattzeitlichen Grabhügel aus Brusnice bei Novo Mesto). Varia archaeologica I (Brežice 1974) 31—66. Avec 8 fig. et 18 pl.

Т. TINE BERTOCCHI, *La civiltà dauna alla luce delle recenti scoperte*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 125—131. Avec 2 pl.

В. ТОЦИ, *Données sur l'élément illyrien à Dyrrhachium à la lumière des nouveaux témoignages archéologiques*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 219—225.

Ј. ТОДОРОВИЋ, *Комплекс археолошких налазишта на Карабурми у Београду*. Велика археолошка налазишта у Србији. Београд, Коларчев народни универзитет (1974) 53—60. Avec 5 fig.

Ј. TODOROVIC, *Praistorijska Karaburma I* (Cfr. Старијар н. с. XXIV—XXV, 306). — Compte rendu par J. FILIP, Archeol. rozhledy XXVI, 3 (Praha 1974) 302.

Ј. TODOROVIC, *Skordisci. Istorija i kultura* (rés. angl.: The Skordisci, History and Culture). [Monumenta archaeologica 2]. Novi Sad — Beograd, Institut za izučavanje istorije Vojvodine — Savez arheoloških društava Jugoslavije (1974). 295.

Г. TONČEVA, *Sur l'origine des Thraces* (à la lumière des nouvelles recherches archéologiques). Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 95—105.

Р. ВАСИЋ, *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији* (Cfr. Старијар н. с. XXIV—XXV, 306). — Compte rendu par N. TASIĆ, Balcanica V (Beograd 1974) 447—449.

Р. VASIĆ, *The Decorative Style of the Sixth Century b. C. in the North Balkans*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 174—179. Avec 3 fig.

И. ВЕНЕДИКОВ—Т. ГЕРАСИМОВ, *Тракийското изкуство*, София (1973) 8—407. — Compte rendu par Д. АНТОНИЈЕВИЋ, Balcanica V (Beograd 1974) 445—446.

К. VINSKI—GASPARINI, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj* (rés. allem.: Die Urnenfelder-kultur in Nordkroatien). [Monografije 1]. Zadar, Filozofski fakultet u Zadru, Sveučilišta u Zagrebu (1973) 230+135.

З. WOZNIAK, *Die Gräberfelder des Laténetyes aus dem Niederdonauegebiet und ihre Beziehungen zu Mitteleuropa*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 250—256. Avec 2 pl.

ANTIQUITE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

А. ЏЕЛЕБОНОВИЋ, *Stara Grčka* (Cfr. Старијар н. с. XXIV—XXV, 306). — Compte rendu par З. TURINSKI, Umetnost 36 (Beograd 1973) 79.

С. et Н. DAICOVICIU, *Daces, Romains, romanisation en Dacie trajane*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 234—242.

С. DUSANIĆ, *Arkadski savez IV veka* (Cfr. Старијар н. с. XXIII, 185). — Compte rendu par М. МИРКОВИЋ, Истоп. гласн. 1 (Београд 1972) 210—211.

С. ДУШАНИЋ, *Дешифровање кипроминојског*. Истоп. гласн. 1 (Београд 1973) 195—196.

У. GARLAN, *La guerre dans l'Antiquité*. Paris, F. Nathan (1971). 223+ill. 31. — Compte rendu par С. ДУШАНИЋ, Истоп. гласн. 1 (Београд 1972) 82—184.

Б. ГАВЕЛА, *Фидија*. [„Корист и разонода“]. Нови Сад, Матица српска (1974). 198. Avec ill.

В. GAVELA, *Phidias. Leben, Werk und Bedeutung*. Das Altertum Bd. 19, H. 4 (Berlin 1973) 207—221.

Ј. GLODARIU, *Importations hellénistico-italiques en Dacie avant la conquête romaine* (IIe s. av. n.è. — Ier s. de n.è.). Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 201—206.

Г. KAHLO, *Anregende Schriftstellen*. Živa antika XXIII, 2 (Skopje 1973) 312—316.

G. KAHLO, *Seemenschen auf den Inseln*. Ziva antika XXIII, 2 (Skopje 1973) 302—311.

A. КЕРАМИДЧИЕВ, *Римското рударство во Источна Македонија* (rés. franc.: L'exploitation des mines en Macédoine de l'Est au temps des Romains). Гласн. Инст. нац. ист. XVIII, 1 (Скопје 1974) 119—133.

V. KOROSEC, *Einiges zur inneren Struktur hethitischer Tempel nach der Instruktion für Tempelleute* (KUB XIII, 4). Anatolian Studies presented to Hans Gustav Güterbock on the occasion of his 65th Birthday, Leiden 1973.

V. KOROSEC, *Les rois hittites et la formation du droit*. 19^e Rencontre Assyriologique internationale (Paris 1973) 345—351.

P. LISIČAR, *Grci i Rimljani* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV, 307). — Compte rendu par С. ДУШАНИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 210—211.

J. LIVERSIDGE, *Britain in the Roman Empire*. London, Routledge and Kegan Paul (1968). 526. Avec 187 fig. et 60 pl. — Compte rendu par M. ŠASEL, Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 450—451.

M. МИРКОВИЋ, *Нека питања владе Константина и Лицинија* (rés. angl. A Contribution to the History of Constantine's and Licinius Rule). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 139—152. Avec 1 fig.

M. NIKOLANCI, *Otok Faros prije dolaska Parana* (rés. angl.: The Island of Pharos before the Arrival of Parians). Hvarski zbornik 1 (Hvar 1973) 105—123.

M. NIKOLANCI, *Pomorska bitka kod Taurusa* (rés. allem.: Die Seeschlacht bei Tauris). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 5—15.

Нова страна дела о античкој прошлости наше земље. A. MOCSY, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. Budapest, Akademiai kiado (1970). 284; A. MOCSY, *Vorarbeiten zu einem Onomasticon von Moesia Superior*. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja AN BiH 6 (Sarajevo 1970) 139—180; J. J. WILKES, *Dalmatia*. London, Routledge and Kegan Paul (1969). XXVII+572; G. ALFOLDY, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag (1969). 400. — Compte rendu par С. ДУШАНИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 179—181.

G. NOVAK, *Egipat* (Cfr. Старинар н. с. XXII, 226). — Compte rendu par S. TUTUNDŽIĆ, Annual Egyptological Bibliography 1969 (Leiden 1973) 132—133.

Novo Mesto v antiki. Razstavni katalog. Novo Mesto in der Antike. Ausstellungskatalog. Novo Mesto, Dolenjski muzej (1974). 64+78.

M. ПАНИЋ, *Четири 'канопе' у Градском музеју у Вараждину* (rés. angl.: Four 'Canopic' Jars in the Town Museum in Varaždin). Зборн. Фил. фак. XII—1 (Београд 1974) 15—25. Avec 5 fig.

Ф. ПАΠΑЗОГЛУ, *Хегемон Аутократор* (rés. franc.: Hégémon Autokrator). Зборн. Фил. фак. XII—1 (Београд 1974) 47—66.

M. ПАРОВИЧ-ПЕШИКАН, *Етапи развита грчко-илиријских односија*. Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Sofija 1970, 319—324.

D. PROTASE, *L'établissement et le cimetière daco-romain d'Obreja (Transylvanie) et leur importance pour le problème de la continuité en Dacie romaine et postromaine*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 214—219.

Lj. RADOVANOVIC, *Velika jednačina*. Mit i simboli starog Egipta (rés. angl.: The Great Equation). Beograd, «Vuk Karadžić» (1973). 296.

M. РОСТОВИЋЕВ, *Историја старог света*. Грчка-Рим. Нови Сад, Матица српска (1974). 518.

Studies in the Antiquities of Stobi I. Titov Veles, National Museum — Austin, University of Texas (1973). 268. Avec ill.

R. SYME, *Danubian Papers*. Association international d'Etudes du Sud-Est européennes. Bucarest (1971). 252. — Compte rendu par С. ДУШАНИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1973) 172.

J. ŠASEL, *Alpium Iuliarum Clastra*. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Supplementband XIII (München 1973) 11—14.

J. ŠASEL, *Celeia*. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Supplementband XII (Stuttgart 1970) 139—148.

Z. VINSKI, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata* (rés. allem.: Die altsässige Bevölkerung der Spätantike im salonitanischen Bereich gemäss der archäologischen Hinterlassenschaft des voroslavischen Substrats). Vjesnik za arh. i hist. dalm LXIX (Split 1967, éd. 1974) 5—86. Avec 3 fig., 50 pl. et 3 chartes.

J. J. WILKES, *Dalmatia* (Cfr. Старинар н. с. XXII, 227). — Compte rendu par E. M. ШТАЕРМАН, ВДИ 1 (Москва 1974) 200—203.

M. ZANINOVIC, *Kninsko područje u antici* (rés. angl.: Knin Area in Antiquity). Arh. radovi i rasprave VII (Zagreb 1974) 301—319. Avec 6 pl.

M. ZANINOVIC, *The Continuation of Autochthonous Settlements in the Graeco-Roman Period in Dalmatia*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 185—194. Avec 4 fig.

M. ЗОТОВИЋ, *Југозападна Србија у доба Римљана* (rés. franc.: La Serbie du Sud-Ouest à l'époque romaine). Ужички зборник 2 (Титово Ужице 1973) 5—40. Avec 10 fig.

SOURCES HISTORIQUES (EXCEPTÉ ÉPIGRAPHIE) — LITTÉRATURE — HISTOIRE DE LA LANGUE

Z. BERAN, *The realm of sensory perception and its significance in Petronius' Satyricon*. Ziva antika XXIII, 2 (Skopje 1973) 227—251.

M. BUDIMIR, *De Ioannis Patmii numero 666, Cosmocratoris nefasti anthronomyma latino*. Зборн. Фил. фак. XII—1 (Београд 1974) 67—73.

Gaj Julije Cezar, *Moji ratovi*. Prev. T. SMERDEL. Zagreb (1972). — Compte rendu par O. PERIĆ, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 633—634.

Л. ЦРЕПАЈАЦ, *Lat. pio грч. TI/N/Ω, српскохрв. kajati* (rés. allem.: Lat. pio, griech. TI/N/Ω, serbo-kroat. kajati). Жива антика XXIII (Скопје 1973) 253—260.

Л. ЦРЕПАЈАЦ, *Семантика и етимологија*. Проба за један семантички речник (rés. allem.: Semasiologie und Etymologie. Probe für ein semasiologisches Wörterbuch). Зборн. Фил. фак. XII—1 (Београд 1974) 75—85.

Два нова превода из грчке књижевности. Platon, *Pisma*. Prev. K. MARICKI—I. GAĐANSKI. Treći program Radio Beograda 3 br. 1 (1971) 369—422; *Menandar, Namčor*. Prev., predgovor i kom. V. JANKOVIĆ. »Ideje« 1—2 (Jugoslovenski studentski časopis 3, 1972) 169—222. — Compte rendu par C. ДУШАНИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 212.

М. ФЛАШАР, *Традиционална метафора и реторска рима у једном епиграму Теодора Студита* (rés. allem.: Traditionelle Metapher und rhetorischer Reim in einem Epigramm des Theodoros Studies). (Зборн. Фил. фак. XII—1 (Београд 1974) 169—205.

N. HOLZBERG, *Zur Datierung der Gygestragödie P. Ox. 2382*. Жива антика XXIII, 2 (Скопје 1973) 273—286.

P. ILIEVSKI, *A note on the suffix -s/s/os in the linear B texts*. Acta of the 2nd international colloquium on Aegean prehistory. Athens 1971 (1972) 99—103.

R. KATIĆIĆ, *Ionios der Illyrier* (rés. serbo-croate: Jonije Ilir). Godišnjak XI. Centar za balkanološka ispitivanja 9 (Sarajevo 1973) 185—201.

V. KOROŠEC, *Zur Entwicklung des hethitischen Eherechts*. Savigny Zeitschrift 90. Röm. Abt. (Weimar) 45—62.

J. KOT, *Jedenje bogova*. Studije o grčkim tragedijama. Beograd, »Nolit« (1974). 274.

K. МАРИЦКИ-ГАБАНСКИ, *Хеленска глотологија пре Аристотела I*. Зборник МС за књиж. и јез. 21, 1 (Нови Сад 1973) 236—266.

K. МАРИЦКИ-ГАБАНСКИ, *Хеленска глотологија пре Аристотела II*. Зборник МС за књиж. и јез. 21, 3 (Нови Сад 1973) 468—492.

K. МАРИЦКИ-ГАБАНСКИ, *Хеленска глотологија пре Аристотела (свршетак)*. Зборник МС за књиж. и јез. 22, 1 (Нови Сад 1974) 72—97.

Z. MIRDITA, *About the name Dardanian* (rés. alb.: Mbi emrin Dardan). Buletin i punimeve te fak. fil. — Zborn. rad. Fil. fak. X (Priština 1973) 101—106.

A. NIČEV, *L'énigme de la catharsis tragique dans Aristote*. Sofia (1970). — Compte rendu par Z. ĐUKAT, Жива антика XXIII, 2 (Скопје 1973) 373—376.

Ovidije, *Ljubavi. Umijeće ljubavi. Lijek od ljubavi*. Zagreb, »Znanje« (1973) 222.

P. Ovidius Naso, *Tristia. Band I: Übersetzung*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag (1967); Band II: Kommentar, Lieferung 1 (1968), Lieferung 2 (1972). — Compte rendu par K. GANTAR, Жива антика XXIII, 2 (Скопје 1973) 384—387.

(Propertius) Propertius, *Pesmi*. [Iz antičnoga sveta 17]. Maribor, »Obzorja« (1973). 312.

R. SEAGER, *Tiberius*. London (1972). 1—300. — Compte rendu par M. МИРКОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 124.

Софокле, *Цар Едип. Антигона*. [Библи. „Дом и школа“]. Београд, »Rad« (1974). 184.

P. ШАЛАБАЛИЋ, *О једном спорном коњуиктиву код Тацита (Agr. 6)* (rés. franç.: Sur un conjonctif disputé chez Tacite (Agr. 6)). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 107—123.

H. THIRY, *La polycéphalie de Cerbère (ca 540—400)*. Жива антика XXIII, 2 (Скопје 1973) 261—272.

MONUMENTS ET STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

T. ANĐELIĆ, *»Crkvina«, Žitomilići kod Mostara — kasnoantička dvojna bazilika (III nastavak)* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 80—81, 192. Avec 2 fig.

I. BOJANOVSKI, *Baloie — rimski municipij u Šipovu na Plivi* (rés. allem.: Baloie — römisches Municipium in Šipovo am Flusse Pliva). Arh. radovi rasprave VII (Zagreb 1974) 366—369. Avec 8 pl.

I. BOJANOVSKI, *Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija* (rés. angl.: Roman road through the glada allek valley of Bosna river and its topographic). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 393—414. Avec ill.

D. BOJOVIĆ, *Severoistočni bedem kastruma, Singidunum, Beograd* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 44—47, 190. Avec 5 pl.

Đ. BOSKOVIĆ, N. DUVAL, P. GROS et V. POPOVIĆ, *Recherches archéologiques à Sirmium*. Mélanges de l'Ecole franç. de Rome — A, T. 86, 1 (Rome 1974) 597—656.

O. BRUKNER, *Dumbovo, Beočin, »Marin Do«, Rakovac — rimsko naselje* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 60—62, 191. Avec 4 fig.

O. БРУКНЕР, *Римски слој на Гомолави* (rés. angl.: The Roman horizon at Gomolava). Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 103—121. Avec 9 pl.

M. BULAT, *Nalaz ostataka rimske građevine u Osijeku*. Glasn. slav. muzeja 23 (Vukovar 1973) 30—32.

M. BULAT, *Nalaz rimskog kamena u Kopačevu*. Glasn. slav. muzeja 25 (Vukovar 1974) 26—27.

M. BULAT, *Rimski grob u osiječkom Donjem gradu*. Glasn. slav. muzeja 25 (Vukovar 1974) 25—26.

M. BULAT—K. M. MINICHREITER, *Osijek, »Donji grad« — zaštitna istraživanja* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 54—56, 191. Avec 3 pl.

A. CERMANOVIĆ—KUZMANOVIĆ — D. SREJOVIĆ — Č. MARKOVIĆ, *Komini kod Pljevalja — rimske nekropole* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 71—72, 192.

- Г. ЦВЕТКОВИЋ—ТОМАШЕВИЋ и Т. ЈАНАКИЕВ-СКИ, *Хераклеја Линкестис*. Битола, Одбор за Хераклеју (1973). 81. Avec ill.
- М. ЧАНАК—МЕДИЋ, *Касноантичка палата код Гамзиграда*. Велика археолошка налазишта у Србији, Београд, Коларчев народни универзитет (1974) 61—76. Avec 6 pl.
- V. DAUTOVA—RUŠEVLJANIN, *Metale u Moluntu kod Dubrovnika — zaštitno iskopavanje antičkog lokaliteta* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 66—68. 191.
- V. DAUTOVA—RUŠEVLJANIN, *Ranorimska nekropola u uvali Sepen kod Omišlja ga otoku Krku* (rés. ital.: Necropoli del primo periodo romano nella baia di Sepen vicino Omišalj (Castelmuschio) nell'isola di Krk (Veglia). Diadora 6 (Zadar 1973) 181—205. Avec 12 pl.
- V. DAUTOVA—RUŠEVLJANIN, *Sustjepan u Caylatu — zaštitna iskopavanja* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 62—65. Avec 5 pl.
- A. DORN, *Rekognosciranje limesa područja vukovarske općine*. Glasn. slav. muzeja 23 (Vukovar 1973) 22—29.
- A. FABER, *Grada za topografiju antičkog Siska* (rés. allem.: Materialien zur Topographie der antiken Stadt Siscia). Vjesnik Arh. muz. VI—VII (Zagreb 1972—1973) 133—162. Avec 6 pl. et 20 fig.
- M. GABRIČEVIĆ, *Strassenbau in der Donja Klisura des Eisernen Tores im Licht der neuentdeckten Inschrift* (rés. serbo-croate: Problem izgradnje rimskog puta u Donjoj klisuri u svetlosti novopronađenog natpisa). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 408—416. Avec 2 fig. et 2 pl.
- M. ГАРАШАНИН, *Римска вила у Железнику* (rés. allem.: Die römische Villa von Železnik). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 87—92.
- M. GORENC—V. DAMEVSKI, *Aquae Iasae, Varaždinske Toplice — istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi u 1973. godini* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 81—82. 193.
- B. ILAKOVAC, *Ostaci rimske vodovodne instalacije iz Arheološkog muzeja u Zadru* (rés. franç.: Les vestiges de l'installation d'aqueduc romain au Musée archéologique de Zadar). Diadora 6 (Zadar 1973) 173—180. Avec 5 pl.
- B. ILAKOVAC, *Vranska regija u rimsko doba* (rés. angl.: The Vrana region in Roman times). Povijest Vrane. Zadar, Institut JAZU (1971) 75—136. Avec 40 fig.
- J. KASTELIC, *Muljava in okolica v starem veku*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 16]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije (1973). 31. Avec ill.
- E. KELLER, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*. [Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 14]. München (1971). 240. Avec 120 fig. et pl. — Compte rendu par I. RAJTERIĆ—SIVEC, Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 452—454.
- J. KLEMENC, V. KOLSEK, P. PETRU, *Antične grobnice v Sempetru* (Cfr. Starinar n.s. XXIV—XXV, 310). — Compte rendu par H. BUSING, Germania 52, 1 (Frankfurt 1974) 213—215; А. ЗОТОВИЋ, Старинар XXIII (Beograd 1974) 157—158.
- T. KNEZ, *Novo Mesto, »Beletovi vrti«, SR Slovenija — rimska nekropola* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 72—74. 192. Avec 2 pl.
- S. KOLAR—SUSANJ, *»Gola« općina Koprivnica — rimskodobni grobni humci* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 77—78. 192.
- Konzervatorska poročila (Research and work Reports). Arheološki spomeniki. Red. I. MIKL—CURK. Rimska doba 1971-72, 1973. Varstvo spomenikov XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 115—163; 195—216.
- D. KORAČEVIĆ, *Skupi, Skopje, Zlo — severna i istočna nekropola (zaštitna iskopavanja)* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 75—77. 192. Avec 2 fig.
- D. MADAS, *»Vičija«, Belosavci, SR Srbija — rimske terme* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 78—80. 192.
- M. MANOJLOVIĆ, *Beška, »Brest« — antička nekropola* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 70—71. 192.
- I. MIKL—CURK, *Posebnosti rimskoga municipija na naših tleh kot osnova za spomeniškovarstveno delo* (rés. angl.: The special features of the Roman municipium as a basis for the monument conservation work). Varstvo spomenikov XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 71—77. Avec 2 fig.
- I. MIKULČIĆ, *Antički gradovi kod Drenova i Konjuha u Makedoniji — topografsko snimanje*. Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 177—182.
- P. MILOSEVIĆ, *Fourth century tombs from Čalma near Sremska Mitrovica* (rés. serbo-croate). Sirmium III (Beograd 1973) 85—96. Avec 10. pl.
- Đ. ODAVIĆ, *»Mirne«, Trebinje — antičko naselje* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 59—60. 191.
- M. ПАРОВИЧ—ПЕШИКАН, *Археологічні дослідження на території Джердана (Залізних Воріт)*. Археол. 10 (Київ 1973) 89—91.
- M. ПАРОВИЧ—ПЕШИКАН, *Некрополь Ольвии эллинистического времени* (rés. franç.: La nécropole hellénistique d'Olbia). Киев, Академия наук Украинской ССР, Институт археологии (1974). 218.
- M. ПАРОВИЧ—ПЕШИКАН, *Римски пут Risinium-Salthua* (rés. franç.: La voie romaine Risinium-Salthua). Старинар XXIII (Београд 1974) 63—71. Avec 5 pl.
- P. PETRU, *Hrušica 1973 — poročilo o arheoloških iskopavanjih* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 68—69. 191. Avec 1 pl.
- P. PETRU, *Novejše arheološke raziskave Claustra Alpium Iuliarum in kasnoantičnih utvrdah v Sloveniji* (rés. ital.: Recenti ricerche archeologiche delle Clau-

stra Alpinum Iuliaru e delle fortificazioni tardo antiche in Slovenia). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 343—366. Avec 6 fig.

S. PETRU, *Emonske nekropole (odkrite med leti 1635—1960)*. [Katalogi in monografije 7]. Emona II. Ljubljana, Narodni muzej (1972). — Compte rendu par M. SLABE, Zgod. čas. XXVII, 3—4 (Ljubljana 1973) 385—387.

Lj. PLESNIČAR-GEC, *Severno emonsko grobišče* (Cfr. Старишар н. с. XXIV—XXV, 311). — Compte rendu par I. BERCIU et I. SERBAN, Studii si cercet. de ist. veche 25, 3 (Bucuresti 1974) 489; М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Старишар XXIII (Београд 1974) 158—159.

M. POPOVIĆ, *Dizdareva kula, Singidunum, Beograd — rimski kastrum* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 43—44, 190.

A. RENDIĆ—MIOČEVIĆ, *Salona, Solin — istraživanja oko sjevernog trakta bedema* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 56—58, 191.

M. SLABE, *Polhograjska Gora SR Slovenija — poznoantična naselbina*. (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 69—70, 192. Avec 2 fig.

M. SLABE, *Pristava pri Trebnjem — antika* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 75, 192.

Ц. БАЈЗМАН, *Стоби, Водиш низ античкиот град*. Титов Велес, Народен музеј — Austin, University of Texas (1973). 91. Avec ill.

B. VIKIĆ—BELANČIĆ, *Prilog istraživanju antičkog naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama* (rés. allem.: Beitrag zur Erforschung des antiken Ansiedlungskomplexes in Varaždinske Toplice). Vjesnik Arh. muz. VI—VII (Zagreb 1972—1973) 75—132. Avec 20 pl. et 13 fig.

B. VIKIĆ, *Jovia, Ludbreg — istraživanja u 1973. godini* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 50—51, 190. Avec 4 fig.

B. VIKIĆ—M. GORENC, *Andautonia, Ščitarjevo — istraživanja u 1973. godini* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 52—54, 190. Avec 2 fig.

J. WISEMAN, *Stobi. A Guide to Excavations*. Titov Veles, National museum — Austin, University of Texas (1973). 83. Avec ill.

Lj. ZOTOVIĆ, *Viminacium* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 47—50. Avec 4 fig.

RELIGION — MYTHOLOGIE — CULTE

M. CABALSKA, *Étude sur la religion des peuplades concernant l'incinération*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 269—273.

E. OCHSENSCHLAGER, *A new Danubian Horseman plaque from Sirmium* (rés. serbocroate). Sirmium III (Beograd 1973) 81—83. Avec 1 fig.

D. PILETIĆ, *Orient's Cults Among Legionaries of the Roman and Autochthonal Origin at Yugoslav Territory*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 246—250. Avec 2 pl.

T. VUKANOVIĆ, *La défense et la tête du sanglier de bronze provenant du bourg d'istok et datant de l'époque hellénistique-illyrienne* (rés. serbocroate). Врањски гласник VIII (Vranje 1972) 51—60. Avec 3 fig.

ARCHITECTURE

T. KURENT, *Augustov tempelj v Pulju*. Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 433—436. Avec 1 pl.

J. MARASOVIĆ, T. MARASOVIĆ, S. McNALLY, J. WILKES, *Diocletians Palace* (Cfr. Старишар н. с. XXIV—XXV, 312). — Compte rendu par M. VICKERS, Journal of Roman Studies LXIV (London 1974) 258—259.

A. NEPPI MODONA, *Umbauten am römischen Theater und Wandlungen der Funktion im Zusammenhang mit ihrer Zeit*. Stobi und Salona. Das Altertum 20, 2 (Berlin 1974) 108—117.

M. PAROVIĆ—PESIKAN, *Excavations of a late Roman villa at Sirmium* (rés. serbocroate). Sirmium III (Beograd 1973) 1—44. Avec 45 pl. et fig.

Д. ПАВЛОВИЋ, *Остаци Трајановог моста на Дунаву* (rés. franç.: Restes du pont de Trajan sur le Danube). Саопштења Републ. зав. зашт. спом. култ. X (Београд 1974) 5—9. Avec 6 fig.

I. PERČIĆ, *Poreč. La basilica eufrasiana*. La même publ. en allem. angl.). Beograd «Jugoslavija» (1974). 26.

Lj. PLESNIČAR-GEC, *La città di Emona nel tardo antico e suoi ruderi paleocristiani* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 367—375. Avec 2 fig.

J. ŠASEL, *Trajan's Canal at the Iron Gate*. Journal of Roman studies LXIII (London 1973).

SCULPTURE

Б. ГАВЕЛА, *Хомеров лик у античкој скулптури* (rés. franç.: Le portrait d'Homère dans la sculpture antique). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 27—45. Avec 4 fig.

И. НИКОЛАЈЕВИЋ, *О пореклу „оријенталних“ утицаја у ранохришћанској уметности у Далмацији* (rés. franç.: Origine des influences orientales sur l'art paléochrétien Dalmate). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 125—137. Avec 7 fig.

В. ПАШКВАЛИН, *Интерпретација ликовних представа на стијени код Драчево (Чапљина)* (rés. franç.: Interprétation des représentations figurales sur le rocher près de Dračevo, Čapljina). Старишар XXIII (Београд 1974) 53—61. Avec 2 pl.

PEINTURE-MOSAÏQUES

Антички мозаици и уметничко благо Туниса. Београд, Народни музеј (1973). 53. Avec 22 pl.

M. VASIĆ, *Antički mozaici i umetničko blago Tunisa*, Narodni muzej, Umetnost 37 (Beograd 1974) 101.

MÉTIER — ARTS MINEURS

Antike Gemmen in deutschen Sammlungen, Band I: *Staatliche Münzsammlung München*, Teil 1: *Griechische Gemmen von minoischer Zeit bis zum späten Hellenismus*. München, Prestel Verlag (1968). 180. — Compte rendu par I. RAJTERIĆ—SIVEC, Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 451—452.

H. BULLINGER, *Gürtelschnallen mit Inschriften aus dem Museum Split*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 256—257.

V. DAMEVSKI, *Crvenofiguralne vaze iz apulskih radionica u Arheološkom muzeju u Zagrebu II* (rés. angl.: Red-figured vases from the Archaeological Museum in Zagreb), Vjesnik Arh. muz. VI—VII (Zagreb 1972—1974) 239—251. Avec 11 pl.

B. ILAKOVAC, *Brončane svjetiljke iz Arheološkog muzeja u Zadru* (rés. angl.: Bronze lamps in the Archaeological museum of Zadar), Radovi Inst. JAZU 20 (Zadar 1973) 385—412+ill.

T. KURENT—L. MUHIĆ, *Merska analiza rimskih posod* (rés. angl.: The Metrical Analysis of Roman Pottery), Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 424—426.

I. MIKL CURK, *Nekaj misli o poznoantični materialni kulturi v Sloveniji* (rés. allem.: Zum Studium der spätrömischen materiellen Kultur in Slowenien), Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 376—382. Avec 1 pl.

B. OVERBECK, *Argentum Romanum*. Ein Schatzfund von spätrömischen Prunkgeschirr. München (1973). 1—56. — Compte rendu par M. МИРКОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 125.

J. RUBRIGHT, *Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica* (rés. serbocroate). Sirmium III (Beograd 1973) 45—80. Avec 25 pl.

J. ŠASEL, *Amfore iz manufakture Sepulijev pri Pataviju* (rés. allem.: Amphoren aus der Manufaktur der Sepullii bei Patavium), Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 427—432.

M. ВЕЛИЧКОВИЋ, *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV, 313). — Compte rendu par M. BARBULESCU, Studii si cercet de ist. veche 25, 1 (Bucuresti 1974) 150—151.

EPIGRAPHIE

I. BARKOCZI—A. MOCSY, *Die römischen Inschriften Ungarns I*, Budapest, Akadémiai Kiado (1972). 227. Avec 261 dess. et 132 fig. — Compte rendu par П. ПЕТРОВИЋ (Старинар XXIII Београд 1974) 159—161.

I. BOJANOVSKI, *Novi Elagabalov miljokaz iz Bosanske Posavine* (rés. franç.: Un nouveau milliaire

d'Elagabal provenant de la Bosnie septentrionale, vallée de Sava), Vjesnik Arh. muz. VI—VII (Zagreb 1972—1973) 163—176. Avec 3 fig.

B. DRAGOJEVIĆ—JOSIFOVSKA, *Add. and CIL III 8212 — Scupis* (rés. franç.). Živa antika XXIII, 2 (Skopje 1973) 291—294. Avec 1 fig.

C. ДУШАНИЋ, *Мозаички натписи из Стојника и космајска рудничка област у позној антици* (rés. angl.: Mosaic inscriptions at Stojnik and the Late Roman mines), Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 93—105.

M. GABRIČEVIĆ, *Data mors*. Živa antika XXIII, 2 (Skopje 1973) 287—290. Avec 1 fig.

A. KEMPINSKI—S. KOŠAK, *Klinopisni dokumenti v Sloveniji, I* (rés. angl.: Cuneiform documents in Slovenia I), Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 437—439. Avec 1 fig.

F. PAPAZOGLU, *Inscriptions de Pélagonie*. Bull. de corr. hell. XCVIII (Paris-Athènes 1974) 271—297.

D. RENDIĆ—MIOČEVIĆ, *Dissertationes Reditinae*. Uz jedan neobjavljeni natpis iz Danila (rés. franç.: A propos d'une nouvelle inscription de Danilo), Arh. radovi i rasprave VII (Zagreb 1974) 321—346. Avec 1 fig.

J. ŠASEL, *Epigraphische Publikationen in Jugoslawien seit CIL III*. Vestigia 17 (1973) 530—533.

G. WINKLER, *Die römischen Meilensteine von Ivenca* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 417—423. Avec 4 pl.

NUMISMATIQUE

B. БИТРАКОВА—ГРОЗДАНОВА, *За кованицата Лихнид* (rés. franç.: Sur le monnayage de Lychnidos), Жива антика XXIII, 2 (Скопје 1973) 295—301.

R. A. G. CARSON, *Coinage and history in Pannonia in the third century a. d.* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 27—34. Avec 1 pl.

Th. GERASIMOV, *Der Münzumschlag in Bulgarien während Antike, Mittelalter und Neuzeit* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 74—77.

G. GORINI, *Tesoretto dell III secolo al museo Botacin di Padova* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 45—56. Avec 2 pl.

A. JELOČNIK, *Kronologija emisij folisov prve tetrarhije v kovnici Siscija* (rés. franç.: Chronologie des émissions de folles émis par l'atelier de Siscia durant la première Tétrarchie), Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 35—40.

H. JUNGWIRTH, *Der Münzschatzfund von Erla* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 41—44. Avec 1 fig. et 1 pl.

A. КЕРАМИДЧИЕВ, *Нумизматичка остави од село Глишик (Кавадарско)* (rés. franç.: Dépôt numismatique du village Glišić dans la région de Kavadarci), Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 151—161.

A. KERAMIDCIEV, *Považni otkritja na numizmatikata vo Makedonija vo poslednite dve i pol decenii* (rés. franç.: Les découvertes les plus importantes de la numismatique en Macédoine au cours des dernières vingt-cinq années). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 69—73.

V. KONDIĆ, *The possibilities of identifying coins from the imperial mint at Viminacium, on the basis of new finds* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 23—26.

V. KONDIĆ, *Two Recent Acquisitions in Belgrade Museums*. Journ. of Roman Studies LXIII (London 1973) 47—49.

G. KRALJEVIĆ, *Skupni nalaz sestertiusa i denariusa kod Bugojna* (rés. allem.: Ein Münzdepot vom Bereich Bugojno in Bosnien). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 67—68. Avec 4 pl.

H. KUTHMANN, *Ob signa recepta* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 15—16.

J. LALLEMAND, *Les premières émissions de Valérien et de Gallien à Viminacium et à Rome* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 17—22. Avec 1 pl.

V. MIHAILESCU—BIRLIBA, *La circulation monétaire à l'Est des Carpathes aux IIème—IVème siècles de notre ère*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 262—269.

И. МИКУЛИЧ, *Една нова остава на тетрадрахми и преглед на монетите наоди од V—II век на ст. е. во Македонија* (rés. allem.: Ein neuer Depotfund von Tetradrachmen und eine Übersicht der Münzfunde von V bis II Jh. in Makedonien). Год. зборн. Фил. фак. 24—25. (Скопје 1973) 157—171. Avec 3 pl.

E. PEGAN, *Imperator Marcus Aurelius Iulianus*. Numizmatičke vijesti XV, 26 (Zagreb 1968). — Compte rendu par B. MITREA, *Studii și cercetări de Numismatica V* (București 1971) 442.

P. POPOVIĆ, *Hoard of imitations of the Roman Republican denars from the Belgrade National museum*. Numizmatikai közlöny LXXII—LXXIII (Budapest 1974) 7—13. Avec ill.

D. RENDIĆ—MIOČEVIĆ, *Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu* (rés. franç.: Monnaies des rois illyriens au Musée archéologique de Zagreb). Vjesnik Arh. muz. VI—VII (Zagreb 1972—1973) 253—267. Avec 8 pl.

M. VASIĆ, *Ostave 247 i 254 godine u Narodnom muzeju u Beogradu* (rés. angl.: Coin deposits from the years 247 and 254, now in the National Museum in Belgrade). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 57—66.

J. WIELOWIEJSKI, *Analogien und Unterschiede in der Verteilung und der Chronologie der römischen Münzschatze zu beiden Seiten der Donau*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 257—262.

MOYEN AGE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

P. ANĐELIĆ, *Bobovac i kraljeva Sutjeska — Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. [Biblioteka »Kulturno nasljeđe«]. Sarajevo, Veselin Masleša (1973). 269+250. — Compte rendu par V. HAN, *Balkanica V* (Beograd 1974) 455—456.

Б. БАБИК, *Средновековно културно богатство на СР Македонија* (rés. angl.). Прилеп, Центар за истражување на старословенската култура (1974). 66+187.

DŽ. ČELIĆ, *Kontinuitet srednjovekovnih formi u doba turske dominacije u Bosni i Hercegovini* (rés. allem.: Die Kontinuität der mittelalterlichen Formen zur Zeit der türkischen Herrschaft in Bosnien und Herzegowina). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 355—369.

O. DEMUS, *Byzantine Art and the West*, New York 1970. — Compte rendu par Д. МИЛОШЕВИЋ, *Зорграф 5* (Beograd 1974) 71—72.

I. DUJČEV, *Medioevo byzantinoslavo I, II, III*. Roma (1965, 1968, 1971) XXXVI+580; XII+642; XVI+642. (Edizioni di storia e letteratura 102, 113, 119). — Compte rendu par И. БУРИЋ, *Ист. гласн. 1* (Beograd 1972) 216.

Х. ИНАЏИЌ, *Османско царство. Класично доба 1300—1600*. [СКЗ Коло LXVII, књ. 452], Beograd, Српска књижевна задруга (1974) 357.

Юго-восточная Европа в эпоху феодализма. Кишинёв, изд. Акад. наук СССР и Акад. наук МССР (Инст. славяноведения и балканистики; Инст. истории (1973). 199. — Compte rendu par М. СПРЕМИЋ, *Ист. гласн. 1* (Beograd 1973) 173—174.

Юго-восточна Европа в средние века, I. Кишинёв, Акад. наук Молдавской ССР, Инст. ист. (1972), 376. — Compte rendu par М. СПРЕМИЋ, *Ист. гласн. 1* (Beograd 1973) 172—173.

Н. КАТАНИЋ, *Водич уз карту културноисторијских споменика Србије*. Горњи Милановац, »Дечје новине« (1973). 114. Avec ill.

В. КОРАЋ, *На новим путевима* (rés. franç.: Observations sur l'étude de l'histoire de l'architecture). Зборн. за лик. умет. 8 (Нови Сад 1972) 23—38.

E. KUBAH, *Karolinška i otionska umetnost* (orig. allem.: Das Frühmittelalterliche Imperium). [Umetnost u svetu. Istorijske, društvene i religiozne osnove]. Novi Sad, Bratstvo-Jedinstvo (1973). 307. Avec ill.

E. KUBAH—P. BLOH, *Romanička umetnost*. [Umetnost u svetu. Istorijske, društvene i religiozne osnove]. Novi Sad, »Bratstvo-Jedinstvo« (1974). 298. Avec ill.

V. N. LAZAREV, *Osnove vizantijske umetnosti* (prevod iz njegove zbirke studija Vizantijska živopis, Moskva 1971, 20—28). Umetnost 39 (Beograd 1974) 37—44.

V. N. LAZAREV, *Vizantijska estetika* (prevod poglavljia iz knjige V. N. Lazarev, Vizantijska živopis, Moskva 1971, 29—37). Umetnost 31 (Beograd 1972) 47—53.

- J. LE GOFF, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Beograd, «Jugoslavija» (1974). 671.
- R. J. LOENERTZ, *Byzantina et Franco-Graeca*. Roma, Petar Schneider (1970) XXXIX+632 (Edizioni di storia e letteratura). — Compte rendu par И. БУРИБ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 215.
- J. LUČIĆ, *Iz srednjovekovne prošlosti otoka Lastova* (rés. allem.: Aus der mittelalterlichen Vergangenheit der Insel Lastovo). Radovi Sveučil, 6 Inst. za hrvatsku povijest (Zagreb 1974) 5—51.
- P. ЉУБИНКОВИЋ, *Црква светих Апостола у Пењској патријаршији*. [Уметнички споменици Југославије]. Београд, „Југославија” (1973). 62. Avec ill.
- C. MANGO, *The Art of the Byzantine Empire 312—1453*. Sources and Documents in the History of Art Series, New Jersey 1972. — Compte rendu par Г. БАБИЋ, Зорграф 5 (Београд 1974) 69.
- B. MARUSIĆ, *Histria* (Istrien). Reallex. zur byzant. Kunst, Lief. 18 (1973) 206—223.
- Д. МЕДАКОВИЋ, *Путеви српског барока* (Cfr. Старинар н. с. XXII, 190). — Compte rendu par В. БУРИБ, Прилози књиж. јез. ист. фолкл. XXXIX, 3—4 (Београд 1973) 300—302.
- P. МИХАНЛОВИЋ, *Топографски пејсаж српске уметности XVIII века као политички аргумент* (rés. franç.: Le paysage topographique de l'art serbe du XVIIIe siècle en tant qu'argument politique). (Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 139—150.
- П. МИЈОВИЋ, *Дечани*, IV éd. (la même publ. franç., angl. et allem. (III éd.)). [Уметнички споменици у Југославији]. Београд, „Југославија” (1974) 22. Avec ill.
- P. MIJOVIĆ, *Sur une composante orientale dans l'art de l'Adriatique septentrional* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 257—265. Avec 24 pl.
- А. МИРКОВИЋ, *Иконографске студије* (rés. franç.: Etudes iconographiques). [Студије за историју српске уметности 7]. Нови Сад, Матица српска Одељење за ликовне уметности (1974). 421 Avec 122 ill.
- Г. РУЖИЧИЋ, *Прилози историјској географији средњовековне Босне*. Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 101—107.
- E. STEIN, *Opera minora selecta*. Amsterdam (1968). XXIV+598. — Compte rendu par И. БУРИБ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 218.
- М. ШАКОТА, *Манастир Студеница*. [Библ. „Споменици културе”]. Београд, „Туристичка штампа” (1974). 32. Avec ill.
- Z. VANA, *Ein Beitrag zur historischer Aussagefähigkeit der archäologischen Quellen im frühen Mittelalter*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 368—370.
- P. VERCONI, *Od Teodoriha do Karla Velikog*. [Umetnost u svetu]. Novi Sad, Bratstvo-Jedinstvo (1973). 300.
- H. VIERCK, *Trachtprovinz und Ethnos*. Ein Vergleich im frühmittelalterlichen England. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 352—354.
- ### HISTOIRE POLITIQUE
- J. ADAMČEK, *Seljačka buna na vlastelinstvima Bela i Ivanec 1568-69*. Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 243—249.
- J. ADAMČEK, *Seljačka buna 1573*. Zagreb, Izdanje odbora za proslavu 400-godišnjice seljačke bune u Donjoj Stubici (1968). 202. — Compte rendu par М. МИТРОВИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 213.
- J. ADAMČEK, *Uzroci i program seljačke bune 1573. godine* (rés. allem.: Die Ursachen und das Programm des Bauernaufstandes vom J. 1573). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 49—77.
- S. ANTOLJAK, *Nekoliko marginalnih opaski o seljačkoj buni 1573. godine* (rés. angl.: Marginalia to the 1573 peasant uprising). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 93—111.
- C. АНТОЉАК, *Преспански Асамати — „утврђен град на Еретиците” кај езерото во Пелагонија од I крстоносна војна (1096)* (rés. franç.: Ville fortifiée des «Hérétiques» près du lac de Pelagonija de la Ière Croisade (1096)). Гласн. Инст. нац. ист. XVIII, 1 (Скопје 1974) 109—117.
- S. ANTOLJAK, *Zadarski knez Pavao Zrinski* (rés. angl.: The Zadar Prince Pavao Zrinski). Radovi Inst. JAZU 20 (Zadar 1973) 111—118.
- А. АПОСТОЛОВ, *Осврт врз ајдутството и арапството во Злетовско* (rés. franç.: Vue rétrospective sur le mouvement des «Hajduks» et sur le brigandage dans la région de Zletovo). Год. зборн. Фил. фак. 24—25 (Скопје 1973) 127—136.
- А. АПОСТОЛОВ, *Злетовската област од доселувањето на Словените до крајот на XIV век* (rés. franç.: La province de Zletovo depuis l'arrivée des Slaves jusqu'à la fin du XIV siècle). Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 119—137.
- F. BABINGER, *Aussätze und Abhandlungen zur Geschichte Südeuropas und der Levante II* (Südosteuropas Schriften, 8). — Compte rendu par А. L. HORNIKER, Balkan Studies 14, 2 (Thessaloniki 1973) 375—378.
- P. BARTL, *Der Westbalkan zwischen spanischen Monarchie und osmanischen Reich*. Zur Türkenkriegs-problematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert (Albanische Forschungen, 14). Wiesbaden, Otto Harrassowitz (1974) 258. — Compte rendu par X. КАЛЕШИ, Balcanica V (Београд 1974) 459—461.
- N. H. BIEGMAN, *The Turco-Ragusan Relationship*. According to the Firmans of Murad III (1575—1595) extant in the State Archives of Dubrovnik. The Hague—Paris, Mouton and Co., (1967). 203. — Compte rendu par А. L. HORNIKER, Balkan Studies 15, 1 (Thessaloniki 1974) 152—154.
- N. BOŽANIĆ—BEZIĆ, *Veze stanovnika otoka Hvara i Visa — Komiža* (rés. russe). Hvarski zbornik 2 (Hvar 1974) 285—298.

- И. БОЖИЋ, *Доба Балишића. Зета у деспотовини. Владавина Црнојевића*. Посебан отисак из Историје Црне Горе II. Београд 1970. 49—370. — *Compte rendu* par H. KALEŠIĆ, *Glasnik Muz. Kos.* XI (Priština 1972) 364—366.
- И. БОЖИЋ, *Dominus Rex Constantinus* (rés. franç.: Dominus Rex Constantinus). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 433—441.
- И. БОЖИЋ, *Град и село на зетском приморју у XV веку*. Ист. гласник 2 (Београд 1973) 63—70.
- И. БОЖИЋ, *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености* (rés. franç.: Ornaments d'église et reliques dans les causes Cattaro-Vénitiennes). Зборн. за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 373—384. Avec 2 fig.
- I. BOŽIĆ, *Les gentilshommes de Pogliza au XVème siècle*. Bulletin de l'Académie serbe des Sciences et des Arts LIII 12 (Beograd 1974) 49—51.
- S. ĆIRKOVIĆ, *Despot Georg Branković und die Verhandlungen zwischen Ungarn und der Türken im J. 1454*. Bulletin de l'Académie serbe des Sciences et des Arts LIII 12 (Beograd 1974) 47.
- С. БИРКОВИЋ—И. БОЖИЋ—Д. БОГДАНОВИЋ, *Историја Црне Горе, II*. Титоград (1970) т. I, 3 — 112; т. II, 3 — 410. — *Compte rendu* par Д. СИНДИК, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 117—124.
- L. DANČEVIĆ, *Istupanje Matije Ivanića i drugih pučkih vođa pred mletačkom vladom* (rés. allem.: Das Vortreten des M. Ivanić und anderer Volksführer vor der venezianischen Regierung). Prilozi povijesti Otoka Hvara IV (Hvar 1974) 42—48.
- Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Михајло IX Палеолог (1277—1320)* (rés. allem.: Michael IX Palaiologos). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 333—356.
- Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Тесалија у XIII и XIV веку* (rés. franç.: La Thessalie aux XIIIe et XIVe siècles) [Посебна издања 15]. Београд, Византолошки институт САНУ (1974). 305. Avec ill.
- J. FERLUGA, *La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno*. Studi Veneziani XII (1970) 63—83.
- J. ФЕРЛУГА, *Почети једне византијске аристократске породице — Аргири* (rés. allem.: Die Beginne einer byzantinischen aristokratischen Familie — die Argyren). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 153—167.
- A. R. FILIPI, *Biogradsko-vransko primorje u doba mletačko-turskih ratova* (rés. angl.: From the Past of the Biograd-Vrana Sea-board). Povijest Vrane. Institut JAZU (Zadar 1971) 503—596. Avec 9 fig.
- I. FILIPOVIĆ, *Istraživanje arhivske građe o seljačkoj buni 1573* (rés. allem.: Die Erforschung von Archiv-Dokumenten über den Bauernaufstand von J. 1573). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 31—40.
- N. FILIPOVIĆ, *Princ Musa i Šejh Bedredin*. Sarajevo (1971). — *Compte rendu* par P. МИЛАЧИЋ, Ист. зап. XXVI, 1—2 (Титоград 1973) 184—185.
- T. FLORINSKI, *Južnye Slavjane i Vizantija vo vtoroj četverti XIV veka*, London 1973. — *Compte rendu* par Б. ТРИФУНОВИЋ, Прилози књиж. јез. ист. фолкл. XXXIX 3—4 (Београд 1973) 309—310.
- М. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *Деревная и городская жизнь в Далмации XIII—XV вв.* Калининский Государственный университет (1972). 252. — *Compte rendu* par М. СПРЕМИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 171; О. МАНДИЋ, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 565—567; А. А. СВАНИДЗЕ, Сов. этногр. No 5 (1973) 176—178.
- М. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *«Populares» Средневекового далматинского города*. Уч. зап. пед. инст. 62 (1971) 69—97.
- М. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *Средневековый город в хорватской исторической литературе (1960—1970)*. Сов. слав. н. 1 (1973) 73—81.
- В. П. ГРАЧЕВ, *Сербская государственность в X—XIV вв.* Москва (1972) 331. — *Compte rendu* par D. DINIĆ—KNEŽEVIĆ, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 574—576.
- H. GIBB, *The Life of Saladin, from the works of 'Imad Ad-din and Baha 'Ad-din*. Oxford (1973). 76. — *Compte rendu* par Д. ТАНАСКОВИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1973) 174—175.
- B. GRAFENAUER, *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem*. Ljubljana, Državna založba Slovenije (1974). 331. Avec ill.
- B. GRAFENAUER, *Razvoj programa slovenskih seljačkih buna od 1473. do 1573.* (rés. allem.: Programmentwicklung der slowenischen Bauernaufstände seit d. J. 1473. bis z. J. 1573). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 165—191.
- K.—D. GROTHUSEN, *Probleme der Geschichte Kroatiens und ihrer Darstellung*. Südostforschungen XXXII (München 1973) 300—308.
- A. HANDŽIĆ, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka* (rés. allem.: Die Nahiye von Brod am Ende des XV und am Anfang des XVI Jahrhunderts). Radovi sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura» (Zenica 1973) 383—391.
- B. HRABAK, *Tradicija o srednjovjekovnoj Bosni u Dubrovniku XV i XVI veka* (rés. franç.: Tradition sur la Bosnie médiévale à Dubrovnik aux XVe et XVIe siècles). Radovi sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura» (Zenica 1973) 339—354.
- Иљада години од востанието на Комитопулите и создавањето на Самуиловата држава. Зборник на материјали од научната средба одржана во Преспа од 10 до 15 октомври 1969 (1000 ans de l'insurrection des comitopoules (et) de la création de l'Etat de Samuel. Recueil de matériaux de la réunion scientifique tenue à Prespa du 10 au 15 octobre 1969). Скопје, Институт за национална историја (1971). 306. — *Compte rendu* par J. НАНН, Südostforschungen XXXII (München 1973) 400—402.
- Историја Црне Горе, II, од краја XII до краја XV вијека. Титоград (1970). — *Compte rendu* par М. ШУПЧУТ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 188—192.
- О. ИВАНОВСКИ, *Ослободителни движења и востанија во југословенските земји од XVI век до Првата*

светска војна. Београд 4—6 март 1974. Гласн. Инст. нац. ист. XVIII, 1 (Скопје 1974) 309—310.

I. JELIĆ, *O značenju tradicije velike seljačke bune 1573. u povijesti komunističkog pokreta i revolucije u Hrvatskoj* (rés. angl.: On the importance of peasant uprising of 1573 in the history of communist movement and the revolution in Croatia). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 327—341.

J. КАЛИЋ, *Опис Београда у XV веку* (rés. franc.: Une description de Belgrade du XVe siècle). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 443—453.

N. KLAIC, *Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku* (rés. ital.: Struttura sociale del comune Quarnerino nell'alto Medioevo). Krčki zbornik 2 (Krk 1971) 111—144.

N. KLAIC, *Kako Jablanac postaje slobodni kraljevski grad (1251 god.)*. Vijesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVIII (Rijeka 1973) 203—213. Avec 1 ill.

N. KLAIC, *Neki novi pogledi na uzroke hrvatsko-slovenske seljačke bune 1572—1573 god.* (rés. allem.: Einige neue Thesen über die Ursachen des kroatisch-slowenischen Bauernaufstands von 1572—1573. Zgod. čas XXVII, 3—4 (Ljubljana 1973) 219—305.

N. KLAIC, *Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka* (rés. allem.: Entstehung von mittelalterlichen Städten im nord-westlichen Teil der Balkanhalbinsel). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 41—52.

N. KLAIC, *Seljačke bune u Banskoj krajini u 17. stoljeću* (rés. allem.: Die Bauernaufstände in Gebiet vom Banska Krajina im 17. Jahrhundert). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 343—349.

J. KOROPEC, *Štatenberg i seljačka buna* (rés. allem.: Statenberg und der Bauernaufstand). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 139—163.

E. KOVAČEVIĆ, *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama karlovačkog mira*. Sarajevo, »Svjetlost« (1973). 326. Avec ill.

B. KREKIĆ, *Contribution à l'étude des Asanès à Byzance*. Travaux et mémoires 5 (Paris 1973) 347—355.

B. KREKIĆ, *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries: A city between East and West* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV, 315). — Compte rendu par J. V. A. FINE. Balkan Studies 15, 1 (Thessaloniki 1974) 136—137; M. M. ФРЕЙДЕНБЕРГ, Виз. Врем. 35 (Москва 1973) 272—274; J. КАЛИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 169—170; J. LUCIĆ, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 625—627.

Критички осврт на книгата *History of Macedonia 1354—1833* од проф. А. ВАКАЛОПУЛОС. — Compte rendu par A. МАТКОВСКИ, Гласн. Инст. нац. ист. XVIII, 1 (Скопје 1974) 251—264.

K. KUČEROVA, *Naseljavanje hrvatskih seljaka u Slovačkoj i njihov socijalni položaj* (rés. allem.: Die Besiedlung der Slowakei durch die kroatischen Bauern und ihre soziale Lage). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 113—126.

C. ЛАЛИЋ, *Везе старовлашких бераклијских кнезова Раиковића с Русијом у другој половини 18 века* (rés. franc.: Les relations des princes Rašković de Stari Vlah, titulaire d'un berat du sultan, avec la Russie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle). Ужички зборник 3 (Титово Ужице 1974) 17—60.

J. LUCIĆ, *Povijest Dubrovnika II. Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do 205*. Dubrovnik, Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1973). 139. Avec 14 ill.

L. MAKKAJ, *Periodizacija i tipologija istočnoevropskih seljačkih pokreta* (rés. allem.: Periodisation und Typologie der europäischen Bauernbewegungen). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 41—48.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV, 315). — Compte rendu par K. АЦИЈЕВСКИ, Гласн. Инст. нац. ист. XVIII, 1 (Скопје 1974) 302—303; Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, Balcanica V (Београд 1974) 451—453; И. БУРИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1973) 175—176; A. FAILLER, Rev. des Et. byz. 32 (Paris 1974) 420—421.

I. MAZURAN (priopćio), *Cudesa Ivana Kapistrana*. [Grada za istoriju Osijeka i Slavonije 4]. Osijek, Historijski arhiv (1972) 197. Avec ill.

M. МИЛОШЕВИЋ, *Границе Боке Которске за вријеме млетачке владавине (1420—1797)* (rés. angl.: The frontiers of Boka Kotorska under the Venetian rule, 1420—1797). Год. Пом. муз. Кот. 22 (Котор 1974) 11—25.

M. МИЛОШЕВИЋ, *Которске понуде Венецији за преузимање власти (1396—1420)* (rés. angl.: The Proposals of Kotor to Venice for the Assumption of Control 1396—1420). Гласник Цет. музеја VI (Цетинье 1973) 5—21.

D. M. NICOL, *The last centuries of Byzantium 1261—1453*. London, Rupert Hart Davis (1972). XII—482. — Compte rendu par Љ. МАКСИМОВИЋ, Balcanica V (Београд 1974) 449—451.

M. NIKOLANCI, *Tri nova dokumenta o hvarskom pučkom ustanku 1510—1514* (rés. allem.: Drei neue Dokumente für den Hvarer Aufstand 1510—1514). Hvarski zbornik 2 (Hvar 1974) 77—86. Avec ill.

P. НИКОЛИЋ, *Зачуци о хајдуцима* (rés. franc.: Notes sur les haidouks). Чачански зборник IV (Чачак 1973) 39—69. Avec 21 fig.

I. OMRCANIN, *Diplomatic and Political History of Croatia*. Philadelphia, Dorrance and Company (1972). — Compte rendu par F. KRALJIĆ, Balkan Studies 14, 2 (Thessaloniki 1973) 384—385.

G. OSTROGORSKY, *Zur byzantinischen Geschichte*. Ausgewählte kleine Schriften. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft (1973). IX+244.

F. PALL, *Preteso scambio di lettere tra Giorgio Brankovich, principe di Serbia e Iancu de Hunedoara (Hunyad) a proposito del pericolo ottomano intorno al 1450*. Revue d. Etud. Sud-Est européennes XII, 1 (București 1974) 79—86.

J. PAPADRIANOS, *L'historien byzantin Doukas et les Serbes*. Cyrillomethodianum 1 (1971) 113—120. —

Compte rendu par Љ. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 176.

С. ПЕЦИЊАЧКИ, *Један нацрт из периода август-септембар 1737. године о аустро-српским пограничним гарнизонима у Србији према Турској* (rés. allem.: Ein Aufriss aus der August-September-Periode 1737. über austro-serbische Grenzgarisone in Serbien an der Grenze gegen die Türkei). Лесковачки зборник XIV (Лесковац 1974) 145—148.

Н. PETRIĆ, *Stogodišnjica dviju knjiga* (J. BOGLIĆ, Š. LJUBIĆ) (rés. allem.: Hundert Jahre der zwei Bücher). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 107—109. (J. BOGLIĆ, *Studi storici sull'isola di Lesina*; Š. LJUBIĆ, *Faria Città vecchia e non Lesina*).

G. PFERSCHY, *Opažanja o uzrocima seljačkih nemira u prvoj polovini 17. stoljeća u vojvodini Stajerskoj* (rés. allem.: Beobachtungen über Ursachen von Bauernunruhen in der ersten Hälfte der 17. Jahrhunderts im Herzogtum Steiermark). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 350—356.

Т. ПОПОВИЋ, *Словенски пребези у Сенигалји*. Прилози за књиж. јез. ист. и фолкл. XL, 1—2 (Београд 1974) 36—51.

Т. ПОПОВИЋ, *Турска и Дубровник у XVI веку* (Cfr. Старица н. с. XXIV—XXV, 316). — *Compte rendu* par J. ЛИТРИЧИН, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 138—139; Ж. ШЕБЕПАНОВИЋ, Ист. зап. XXVI, 1—2 (Титовград 1973) 179—180.

В. RADOJČIĆ, *La région de la Dendra de la Serbie au XIIe siècle*. Balkan Studies 11, 2 (Thessaloniki 1970) 249—260. — *Compte rendu* par Љ. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 174.

Р. САМАРЦИЋ, *Око погибије Баја Пивљанина*. Прилози за књиж. јез. ист. и фолкл. XL, 1—2 (Београд 1974) 52—56.

I. SINKOVICS, *Madžarska historiografija o hrvatsko-slovenskom seljačkom ustanku godine 1573* (rés. allem.: Die ungarische Geschichtsschreibung über den kroatisch-slowenischen Bauernaufstand des Jahres 1573). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 205—214.

М. СПРЕМИЋ, *Вазали краља Алфонса Арагонског* (rés. ital.: I vassalli di re Alfonso d'Aragona). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 455—469.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека* (Cfr. Старица н. с. XXIII, 192). — *Compte rendu* par Т. MACAN, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 552—556.

Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Покушај отварања млетачког конзулата у Босни*. Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 111—114.

J. ŠIDAK, *Seljačka buna 1573. u historiografiji* (rés. allem.: Der Bauernaufstand vom J. 1573. in der Historiographie). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 7—30.

J. ŠIDAK, *Urota zrinsko-frankopanska kao historografski problem* (rés. allem.). Radovi 2 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1972) 5—21.

S. TRALJIĆ, *Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine* (rés. angl.: Vrana in the time of Turkish rule). Povijest Vrane. Zadar, Institut JAZU (1971) 343—377. Avec 2 fig.

Р. ТРИЧКОВИЋ, *Београдска тврђава и варош 1739—1789. године* (rés. franç.: La forteresse et la Cité de Belgrade de 1739 à 1789). Год. града Београда XX (Београд 1973) 49—88.

J. TSARAS, *Le verbe εσθλαβόλη chez Constantin Porphyrogénèthe*. Cyrillomethodianum 1 (1971) 26—57. — *Compte rendu* par Љ. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 177.

М. UDOVIČIĆ, *Travnik u vrijeme vezira (1699—1851)* (rés. allem.: Travnik zur Zeit der Wesire). Travnik, Zavičajni muzej (1973). 154. Avec ill.

Ch. VERLINDEN, *L'esclavage sur la côte Dalmate au bas moyen âge*. Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome 41 (Rome 1970) 57—140. — *Compte rendu* par М. СПРЕМИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 127—128.

Р. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Опсада Београда 1693* (rés. franç.: Le siège de Belgrade en 1693). Год. града Београда XX (Београд 1973) 35—47. Avec ill.

I. VOJE, *Odnos celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku* (rés. allem.: Das Verhältnis celjeer Grafen gemäss politischen Umständen in Bosnien und Hercegovina in XV Jahrhundert). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 53—67. Avec ill.

Т. ВУКАНОВИЋ, *Хајдучија у врањским дрвенима крајем XVII столећа* (rés. allem.: Das Haidukentum in den Derwens von Vranje am Ende des XVII Jahrhunderts). Врањски гласник VIII (Врање 1972) 309—316.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Турско војно уређење у Србији, 1459—1683* (rés. franç.: L'organisation militaire turque en Serbie, 1459—1683). [Историјски институт, Посебна издања књ. 18.]. Београд, Историјски институт (1974). 319.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Ужице до 1683. године* (rés. franç.: Užice jusqu'en 1683). Ужички зборник 2 (Титово Ужице 1973) 41—47.

HISTOIRE ÉCONOMIQUE

J. ADAMCEK, *Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII stoljeću* (rés. angl.). Radovi 2 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1972) 23—46.

S. ANTOLJAK, *Kada se kod nas prvi put spominje naziv »kukuruz«?* Zad. rev. 3—4 (Zadar 1974) 286—287.

Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Die Ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Köln—Wien, Böhlau Verlag (1971). XV+627. — *Compte rendu* par J. LITRICIN, Ist. gласн. 2 (Београд 1973) 135—136.

М. BARIJAKTAROVIC, *Liveci Janjeva kao izdanak starog rudarstva* (rés. alb. et angl.: Moulders of Janjevo as a branch of ancient mining). Glasnik Muz. Kos. XI (Priština 1972) 151—160.

M. BEGOVIĆ, *La possession (baština) des mines en Serbie aux XVème et XVIème siècles*. Bulletin de l'Académie serbe des sciences et des arts LIII 12 (Beograd 1974) 31—33.

M. БЛАГОЈЕВИЋ, *Прилог проучавању средњовековних мера* (Kotorski star i kvadrantol, korčulanski gonjaj i kvarta). Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 95—110.

M. БЛАГОЈЕВИЋ, *Земљорадња у средњовековној Србији* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV, 317). — Compte rendu par M. SPREMIĆ, Balcanica V (Beograd 1974) 453—455.

P. BLAZNIK, *Razvoj feudalne rente u slovenskim pokrajinama do 16. stoljeća* (rés. allem.: Die Entwicklung der Feudalrente in den slowenischen Ländern bis zum 16. Jahrhundert). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 127—137.

K. DINKLAGE, *Kärntner Getreidenmasse vom 13. bis 19. Jahrhundert* (rés. serbocroate: Koruške žitne mjere od 13. do 19. stoljeća). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 155—157.

Ф. Ш. ЕНГЕЛ, *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема VII*. Зборник МС за књиж. и јез. 21, 3 (Нови Сад 1973) 493—515.

Ф. Ш. ЕНГЕЛ, *Опис Краљевине Славоније и војводства Срема*. Зборник МС за књиж. и јез. 22, 1, 2 (Нови Сад 1974) 104—133; 333—347.

M. M. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *Экономико-социальная структура средневековой Далмации в XIV—XV вв.* Юго-Вост. Европа в эпоху феодализма, Кишинёв (1973) 78—83.

M. M. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *Каким су бродовима пловили Далматинци у XIII—XV вијеку*. За историју бродарства и бродоградње код Јужних Словена (rés. angl.: The types of ships on which the Dalmatians sailed in the period from 13th to 14th century). Год. Пом. муз. Кот. 22 (Котор 1974) 27—38.

F. GESTRIN, *Trgovina in kmetčki upori na Slovenskem in Hrvatskem v 16. stoletju* (rés. allem.: Handel und Bauernaufstände in Slowenien und Kroatien in 16. Jahrhundert). Zgod. čas. XXVII, 3—4 (Ljubljana 1973) 207—218.

F. GESTRIN, *Trgovina i seljačke bune u Sloveniji i Hrvatskoj u 16. stoljeću* (rés. allem.: Handel und Bauernaufstände in Slowenien und Kroatien im 16. Jahrhundert). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 193—204.

B. П. ГРАЧЕВ, *Сербская государственность в X—XIV вв.* Москва, Наука (1972). 332. — Compte rendu par Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 133—135.

M. HADŽIJANIĆ, *Zemljišni posjedi »Crkve bosanske«* (Nacrt za jednu studiju). Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 461—480.

Z. HERKOV, *Christoff Rudolf und das Problem seiner Masse* (rés. serbocroate: Christoff Rudolf i problem njegovih mjera). Zborn. Hist. ints. JA 7 (Zagreb 1974) 159—173.

Z. HERKOV, *Mjere hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*. Historijski

arhiv u Rijeci i Pazinu, 4. Rijeka (1971). 228. — Compte rendu par T. VUKANOVIĆ, Врањски гласник VIII (Врање 1972) 429—430.

Z. HERKOV, *Naše stare mjere i utezi* (rés. allem. et angl.: Our old measures and weights). Zagreb, Školska knjiga (1973). 131.

Z. HERKOV, *Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu* (rés. allem.: Beiträge zur Erforschung unserer alten Längen- und Flächenmasse). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 61—151.

J. C. HOCQUET, *Métrologie du sel et histoire comparée en Méditerranée* (rés. serbocroate: Solna metrologija i komparativna povijest na Sredozemlju). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 175—215.

Б. ХРАБАК, *Подгоричани трговци XV, XVI и XVII века према которској и дубровачкој грађи* (rés. franç.: Négociants de Podgorica en XV, XVI et XVIIe siècle selon les documents des archives de Kotor et Dubrovnik). Ист. зап. XXVI, 3—4 (Титовград 1973) 255—270.

Б. ХРАБАК, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века* (rés. franç.: Production agricole de Kosovo et des régions avoisinantes vers le milieu du XVe siècle). Глас Срп. акад. наука и уметн. CCXC, Одељ. истор. наука 1 (Београд 1974) 33—73.

B. HRABAK, *Seoske zanatlije na Kosovu i susednim oblastima sredinom XV stoleća* (rés. alb. et franç.: Artisans de village en Kosovo et aux régions voisines vers le milieu du XVe siècle). Glasnik Muz. Kos. XI (Priština 1972) 135—150.

I. KAMPUŠ, *Javni tereti hrvatskih seljaka u razdoblju seljačke bune* (rés. allem.: Öffentliche Lasten der kroatischen Bauern zur Zeit des Bauernaufstandes). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 79—91.

St. KAZIMIR, *Das ursprüngliche System der Getreidemasse in der Slowakei* (rés. serbocroate: Prvobitni sistem žitnih mjera u Slovačkoj). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 217—222.

I. N. KISS, *Staat, Mass und Gesellschaft* (Fragestellung am Beispiel des Königreichs Ungarns, XV—XIX Jh.) (rés. serbocroate: Država, mjere i društvo). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 223—245.

Б. КРЕКИЋ, *Прилог биографију Јоханеса Ласкарија-Калопхероса* (rés. franç.: Une contribution à la biographie de Jean Lascaris Calophéros). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 405—414.

J. LUČIĆ, *Prožimanje sela i grada u dalmatinskom pojasu u srednjem vijeku* (s osvrtom na dubrovački teritorij). Intumixing of rural and urban areas in the Dalmatian belt in the Middle ages. Radovi Inst. JAZU 20 (Zadar 1973) 211—226.

J. LUETIĆ, *1000 godina dubrovačkog brodarstva*. Zagreb, »Zora« (1970). — Compte rendu par F. BARBALIĆ, Krčki zbornik 2 (Krk 1971) 417.

Л. Е. МАИСТРОВ, *Веряление в XVII и XVIII веках* (rés. serbocroate: »Vervlyenie« u XVII i XVIII stoljeću). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 323—329.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Пронијари у Трапезунтском Царству* (rés. angl.: The Pronoiars in the Empire of Trebizond). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 393—404.

V. MASTROVIĆ, *Proslava 900-godišnjice Krešimirove darovnice o našem moru (1069—1969)*. [Posebna izdanja]. Zadar, Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1971). 43. Avec 13 pl.

F. MELIS, *Documenti per la storia economica dei secoli XIII—XVI*. Firenze, Leo S. Olschki (1972). 628. — Compte rendu par M. SPREMIĆ, Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1973) 139—140.

М. МИЛОШЕВИЋ, *Дилеме економске политике Млетачке Републике према Котору и поморским насељима Которског залива* (rés. franc.: Dilemmes de la politique économique de la République de Venise vers Kotor et les autres habitats de la Bouche de Kotor). Ист. зап. XXVI, 3—4 (Титоград 1973) 233—253.

Э. П. НАУМОВ, *К истории византиской и сербской прониц*. Виз. Врем. 34 (Москва 1973) 22—31.

Неколико приноса из поморске прошлости Боке Которске. Годишњак Поморског музеја XXI (Котор 1973). — Compte rendu par S. OBAD, Zad. rev. 5—6 (Zadar 1974) 553—555.

G. OSTROGORSKY, *Die Pronoia unter den Komnen* (Cfr. Старинар и. с. XXII, 241). — Compte rendu par P. KARLIN—HAYTER, Byzantion XLII, 1 (Bruxelles 1972) 304—305.

G. OTRUBA, *Münze, Masse und Gewichte im die Mitte des 18. Jahrhunderts vom nördlichen Mittelmeerraum bis zur Nord- und Ostsee* (rés. serbocroate: Novci, mjere i utezi polovice 18. stoljeća na području sjevernog Sredozemlja do Sjevernog i Baltičkog mora). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 247—271.

С. ПЕЦИЊАЧКИ, *Два документа о набавци дрвета за потребе Београда у 1718. години* (rés. franc.: Deux documents témoignant de l'acquisition du bois pour satisfaire les besoins de Belgrade en 1718. Год. града Београда XX (Београд 1973) 161—169.

Š. PERIĆIĆ, *Vranski feud i obitelj Borelli* (rés. angl.: The Vrana feud and the Borelli family). Povijest Vrane. Zadar, Institut JAZU (1971) 389—412. Avec 9 fig.

Đ. PETROVIĆ, *Aršinski sistem mera u Srbiji* (rés. allem.: Das Aršin-Masssystem in Serbien). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 273—275.

Đ. PETROVIĆ, *Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem XIV—XV vek* (rés. angl.: The importance of Dubrovnik in supplying the mediaeval Bosnia with weapons). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 68—77.

E. PFEIFER, *Russische Dessätine v. J. 1590, Nürnberger Feldmorgen, Österreichisches Joch v. J. 1756, das römische Heredium und ihr Zusammenhang* (rés. serbocroate: Ruske desetine od godine 1550, jutro grada Nürnberga, austrijska ral od godine 1756, rimski heredium i njihova međusobna veza). Zborn. Hist. inst. JA 7 (Zagreb 1974) 277—289.

N. RODIĆ, *L'artisanat à Janjevo et ses éléments lexiques*. Bulletin de l'Académie serbe des Sciences et des Arts LIII 12 (Beograd 1974) 163—164.

М. СОКОЛАЌКИ, *Преспанската нахија во текот на XVI век* (rés. franc.: La »Nahia« de Prespa au cours du XVIe siècle). Год. зборн. Фил. фак. 24—25 (Скопје 1973) 111—126.

A. СТОЈАНОВСКИ, *Дервенциството во Македонија* (rés. franc.: L'institution des dervedjis en Macédoine). Скопје, Институт за национална историја (1974). 357.

V. ZMAJIC, *Inventar bakarskog kaštela iz 1673. g.* (rés. angl.: Inventory of the Bakar Castle from 1673). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 213—226.

HISTOIRE CULTUELLE

J. BEZIĆ, *Razvoj glagoljaškog pjevanja na zadarskom području*. [Inst. JAZU u Zadru, knj. V]. Zadar (1973). 342. — Compte rendu par V. STEFANIĆ, Slovo 24 (Zagreb 1974) 241—248.

S. ĆIRKOVIĆ, *Odjeci rittersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka* (rés. allem.: Widerhalle der ritterlich-höfischen Kultur im spätmittelalterlichen Bosnien). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 33—40.

A. ДИНИЋ—КНЕЖЕВИЋ, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*. [Посебна издања CDLXIX, Одељење историјских наука]. Београд, SANU (1974). 223.

A. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Богомилство и почеци сценске уметности код Јужних Словена* (rés. latin: Bogomili et initia artis scenicae apud Sclavos Balkanicos). (Књижевна историја IV, 15 (Београд 1972) 385—394.

N. DUBOKOVIĆ—NADALINI, *Prvo komunalno kazalište u Evropi* (rés. franc.: Le premier théâtre municipal d'Europe). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 49—51.

M. FESTINI, *Francesco Petrarca. 600 godina poslije smrti (1374—1974)*. Zad. rev. 3—4 (Zadar 1974) 159—164.

C. FISKOVIĆ, *Dalmatinski majstori u srednjovekovnoj Bosni i Hercegovini* (rés. allem.: Dalmatinische Meister in mittelalterlichen Bosnien und der Herzegovina). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 147—199. Avec ill.

C. FISKOVIĆ, *Iz glazbene prošlosti Dalmacije*. Mogućnosti 6—7 (Split 1974) 711—764.

M. FOTEZ, *Pet stoljeća hrvatskog kazališta*. Mogućnosti 12 (Split 1974) 1332—1338.

K. GANTAR, *Homer and Slovene culture*. Balkan Studies 10, 2 (Thessaloniki 1969) 225—260. — Compte rendu par Љ. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 173.

A. JAKOVLJEVIĆ, *Koukouzeles' part in the funeral service of mediaeval Serbia and Byzantium*. Cyrillo-

- methodianum I (1971) 121—130. — Compte rendu par Љ. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 175.
- А. П. КАЖДАН, *Византиска култура (X—XII ст.)*. Москва (1968). 232. — Compte rendu par М. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972-73 (Zagreb 1974) 576—580.
- S. KRASIĆ, *Trogiranin Fantin de Valle i njegova knjižnica* (rés. angl.: Fantin de Valle from Trogir and his Library). Radovi Inst. JAZU 20 (Zadar 1973) 367—383.
- P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantin*. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle. Paris, PUF (1971). 326. — Compte rendu par Љ. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 1 (Београд 1972) 184—187.
- Д. МЕДАКОВИЋ, *Изучавање српских старина у Мађарској*. Летопис Матице српске 413 (Нови Сад, 1974) 87—101.
- С. МИКА, *Jeronim Dalmatinac*. Zad. rev. 3—4 (Zadar 1974) 235—258.
- Т. ОКИЋ, *Belgrad'daki Bayraklı camii, Vakıflar Derğisi X. Posebni otisak*. Ankara (1973) 385—401. — Compte rendu par М. БЕГОВИЋ, Balcanica V (Београд 1974) 458—459.
- М. ПАНТИЋ, *Дубровчанин Никола Бошковић и рачке старине* (rés. ital.: Il raguseo Niccolò Bosovich e le antichità della Russia). Зборн. за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 227—262.
- N. PAVLOVIĆ, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*. [Bibl. »Buktinja« 10]. Subotica, Beograd, »Mina« (1973). 326.
- Prilozi kulturnoj istoriji Rumuna u Vojvodini*. — Compte rendu par G. POPI, Jug. ist. čas. 1—2 (Beograd 1973) 166—167.
- Љ. РАЈКОВИЋ, *Још једанпут око два споменика из старог Београда* (rés. franç.: Quelques nouvelles données sur les deux monuments de vieux Belgrade). Год. града Београда XX (Београд 1973) 229—241. Avec ill.
- М. SCHNEIDER, *Odras seljačke bune 1573. godine u likovnoj umjetnosti* (rés. allem.: Die Darstellung des Aufstandes 1573. in der bildenden Kunst). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 271—286.
- Lj. SOKOL, *Kmetiska robota »listarija« kao oblik prijenosa vijesti u feudalnoj epohi Hrvatske* (rés. franç.: Corvée des paysans serfs »Listarija« en tant que forme de transmission des nouvelles à l'époque féodale de Croatie). PTT Arhiv 18 (Beograd 1973/1974) 161—187.
- V. SOKOL, *Mjesto i uloga povijesti pošte u povijesnoj nauci* (rés. franç.: Lieu et rôle de l'histoire de la poste dans les sciences historiques). PTT Arhiv 18 (Beograd 1973/1974) 55—115.
- G. STANOJEVIĆ, *Prenos mletačke pošte od Kotora do Carigrada u vrijeme Kandijskog rata (1645—1669)*. PTT Arhiv 18 (Beograd 1973/1974) 189—200.
- Д. СТЕФАНОВИЋ, *О проучавању српске црквене музике и о музичким издањима у току последњих тридесет година*. [Споменица 65]. Посебна издања САНУ CDLXXVI (Београд 1974) 125—133.
- М. ТИШМА, *Сарваш и његово доба*. Гласн. срп. прав. цркве LIII, 3; LIII, 4 (Београд 1972) 67—71; 87—100.

DROIT

М. БЕГОВИЋ, *Sur l'application du droit pendant le règne turc dans nos pays*. Balcanica V (Beograd 1974) 361—367.

А. CVITANIĆ, *Pomorsko pravo u srednjovjekovnom hvarskom Statutu* (rés. angl.: The Maritime Law Regulations in the Statute of Hvar in the Middle Ages). Hvarski zbornik 2 (Hvar 1974) 103—118.

М. ФРЕЙДЕНБЕРГ, *»Vranski zakonik«*. Novi spomenik hrvatskog običajnog prava (rés. russe: »Vranski zakonik«, Новый памятник хорватского обычного права). Povijest Vrane. Zadar, Institut JAZU (1971) 323—341.

L. KOS, *Prior vranski i njegove funkcije u našoj pravnoj povijesti* (rés. angl.: The prior of Vrana and his functions in the Croatian legal practice). Povijest Vrane. Zadar, Institut JAZU (Zadar 1971) 227—237.

J. JELIČIĆ, *Statut Svetog Lovreča Pazenatičkog sa posebnim osvrtom na jezičke karakteristike* (rés. ital.). Vijesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVIII (Rijeka 1973) 71—152.

L. MARGETIĆ, *Bračno imovinsko pravo prema Krčkom statutu na latinskom jeziku* (rés. ital.: Il diritto patrimoniale fra coniugi secondo lo statuto di Veglia in lingua latina). Krčki zbornik 3 (Krk 1971) 145—177.

L. MARGETIĆ, *O starom hrvatskom nasljednom pravu descendena* (rés. ital.: Sul antico diritto ereditario croato dei discendenti). Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 273—279.

L. MARGETIĆ, *Preferiranje djeteta po Krčkom, Rapškom i drugim statutima*. Vijesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVIII (Rijeka 1973) 215—247.

P. МИХАЉЧИЋ, *Војнички закон* (rés. franç.: Code Militaire). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 305—309.

I. MITIĆ, *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika* (rés. angl.: The consuls and the consular service of old Dubrovnik). Dubrovnik, Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1973). 244. Avec ill.

Э. П. НАУМОВ, *К историографии законника Стефана Душана*. Славяно-балкан. исследования (Москва 1972).

Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама (rés. franç.: Le droit coutumier et les autonomies sur les Balkans et dans les pays voisins). Зборник радова са Међународног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. год. у Београду. [Посебна изд. Балканолошког инст. 1]. Београд, Срп-

ска академија наука и уметности (1974). 512 — *Compte rendu* par Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Balkanica V* (Београд 1974) 441—442.

Н. ПАВКОВИЋ, *Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата*. Београд, Институт за уредно право (1972). 226. — *Compte rendu* par Б. КРСТИЋ, *Ист. гласн.* 2 (Београд 1972) 179—180.

И. RAUKAR, *Marginalia uz novo otkriveni »Vranski zakonik« iz g. 1454*. *Hist. zborn.* XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 369—375.

HISTOIRE ECCLÉSIASTIQUE

Ђ. BASLER, *Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske* (Problem porijekla i starosti manihejske hereze u Bosni) (rés. allem.: Die gnostischen Elemente in der Lehre der bosnischen Kirche). *Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«* (Zenica 1973) 267—276.

К. BONIS, *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος δι τών Σλαβών άποστολή και η Βασιλική του Άγ. Δημετρίου Θεσσαλονίκης*. (Slovenski apostoli sv. Cirilo i Metodije i bazilika sv. Dimitrija u Solunu). *Atina* (1969). 141 — tab. 6. — *Compte rendu* par Л. МАКСИМОВИЋ, *Ист. гласн.* 2 (Београд 1972) 173.

Д. J. CONSTANTELOS, *Canon 62 of the Synod in trullo and the Slavic problem*. *Βυζαντινά* 2 (1970) 21—35. — *Compte rendu* par Л. МАКСИМОВИЋ, *Ист. гласн.* 2 (Београд 1972) 174.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији. I. Богомилски родоначалници* (rés. franç.: Bogomilisme dans les Balkans et l'Asie Mineure Precurseur du bogomilisme). [Балканолошки институт, Посебна издања књ. 2]. Београд, Српска академија наука и уметности (1974). XVI+233.

Д. DRAGOJLOVIĆ, *The history of Paulicianism on the Balkan Peninsula*. *Balkanica V* (Београд 1974) 235—244.

И. DUJČEV, *La vie de Kozma de Zographu* (Cfr. Старица н. с. XXIII, 193). — *Compte rendu* par Б. ТРИФУНОВИЋ, Прилози за књиж. јез. ист. и фолкл. XXXVIII, 1—2 (Београд 1972) 143.

Д. ГЛУМАЦ, *О времену монашења Константина Солунског и рукоположењу Методија за свештеника* (rés. allem.: Wann wurde Konstantin Mönch und Methodius zum Presbyter ordiniert?). *Зборн. Фил. фак.* XII-1 (Београд 1974) 227—249.

М. GRGIĆ, *Benediktinski samostan u Vranj* (rés. angl.: Benedictine monastery at Vrana). *Povijest Vrane*. Zadar, Institut JAZU (1971) 193—206.

М. GRGIĆ, *Kalendar zadarske stolne crkve iz 15. stoljeća* (rés. angl.: The 15th century Calendar from the Cathedral of Zadar). *Radovi Inst. JAZU* 20 (Zadar 1973) 119—174.

А. ЈЕВТИЋ, *Прослава у част оца православља у Александријској цркви (od 16. do 23. juna 1974. godine)*. Поводом 1600-годишњине св. Атанасија Великог (373—1973). *Гласник Срп. прав. цркве* LV, 9 (Београд 1974) 194—205.

А. ЈЕВТИЋ, *Свети Атанасије Велики и Александријски сабор 362. године*. Свети Атанасије Велики: Томос Антиохијцима. Београд, Православље (1974). 71. (Прештампано из: „Теолошки погледи“ 4 (1973) и 1 (1974).

К. JURISIC, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. *Zagreb* (1972). XX+310+tab. 61. — *Compte rendu* par А. КОЛАРЕВИЋ, *Ист. гласн.* 2 (Београд 1973) 131—133.

Е. KALUŽNIACKI, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393)*. London 1971. — *Compte rendu* par Б. ТРИФУНОВИЋ, Прилози за књиж. јез. ист. и фолкл. XXXIX, 3—4 (Београд 1973) 309.

Д. Lj. KASIC, *Die griechisch-serbische Kirchensymbiose in Norddalmatien von XV bis zum XIX Jahrhundert*. *Balkan Studies* 15, 1 (Thessaloniki 1974) 21—48.

Д. КАШИЋ, *Манастир Раковица*. Београд (1970). 87. — *Compte rendu* par М. МИТРОВИЋ, *Ист. гласн.* 1 (Београд 1972) 214.

Д. КАШИЋ, *Српски манастири у Хрватској и Славонији* (Cfr. Старица н. с. XXIII, 193). — *Compte rendu* par Ђ. SLJEPČEVIĆ, *Südostforschungen* XXXII (München 1973) 406—407; Р. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Гласн. Срп. прав. цркве* LIII, 2 (Београд 1972) 54—55.

Ј. KOLANOVIC, *Vrana i templari* (rés. angl.: Vrana and knights Templars). *Povijest Vrane*. Zadar, Institut JAZU (1971) 207—226. Avec 1 fig.

Р. LEMERLE, *L'histoire des Pauliens d'Asie Mineure après les Sources grecques*. Paris (1973). — *Compte rendu* par Д. DRAGOJLOVIĆ, *Balkanica V* (Београд 1974) 457—458.

Р. LJUBINKOVIC, *L'Illyricum et la question romaine à la fin du Xe et au début du XIe siècle*. Autour de l'Eglise autocéphale de l'Etat de Samuel. *Italia Sacra* 22. Padova, Antenore (1973) 927—969.

Р. МАТЕЈЧИЋ, *Српско-православна црква св. Николе у Ријеци* (rés. allem.: Die Serbisch-orthodoxe Kirche Sankt Nikolaus in Rijeka). *Зборник за лик. ум.* 9 (Нови Сад 1973) 175—197. Avec 13 fig.

Д. МЕДАКОВИЋ, *Манастир Хиландар у XVIII веку* (rés. allem.: Kloster Hilandar im 18. Jahrhundert). *Хиландарски зборник* 3 (Београд 1974) 7—83. Avec 68 fig.

М. МИНОСКИ, *Врските на охридскиот архиепископ Гаврил со Австрија* (rés. franç.: Contribution aux rapports de l'archevêque Gavril d'Ohrid avec l'Autriche). *Гласн. Инст. нац. ист.* XVII, 3 (Скопје 1973) 138—150.

НИКАНОР, *Бачки епископ, Српска православна црква у Хазбуршкој монархији*. *Гласн. Срп. прав. цркве* LIII, 5 (Београд 1972) 118—127.

И. OSTOJIC, *Odakle benediktinskom samostanu na Prevlaci u Boki Kotorskoj naziv De Tombe?*. *Hist. zborn.* XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 491—500.

B. PECARSKI, *Testimonianre letterarie e storiche sulla liturgia greca nella Dalmazia dall'VIII al XIII secolo*. Italia Sacra 22. Padova, Anlenore (1973) 1237—1245.

E. PERIĆIĆ, *Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić* (rés. angl.: The Vrana priors Ivan Paližna and Petar Berislavić). Povijest Vrane. Zadar, Institut JAZU (1971) 239—321. Avec 5 fig.

O. RAĐOVANOVIĆ, *Манастир Мала Ремета*. Гласн. Срп. прав. цркве LIV, 3 (Београд 1972) 64—72.

M. ШАКОТА, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја III*. Непубликовани извештај о стању манастира Бање из 1857. године (rés. franc.: Contribution à la connaissance du monastère Banja près de Priboj. Un compte-rendu non-publié sur l'état du monastère Banja en 1857). Саопштења Републ. зав. зашт. спом. култ. X (Београд 1974) 11—36. Avec 16 fig.

P. ТРИЧКОВИЋ, *О једном спаљивању икона у Темнићу 1708. године*. Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 361—362.

B. ВУЈОВИЋ, *Манастир Фенек* (rés. allem.: Kloster Fenek). Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 201—227. Avec 20 fig. et dess.

M. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Монашки аделфати на Светој Гори* (rés. angl.: Monastic Adelphats on the Mount Athos). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 291—303.

M. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Светогорске келије и тргови у средњем веку* (Cfr. Старинар н. с. XXIV—XXV, 321). — Compte rendu par K. АЦИЕВСКИ, Гласн. Инст. нац. ист. XVIII, 1 (Скопје 1974) 296—298; И. БУРИЋ, Ист. гласн. I (Београд 1972) 216—217.

SOURCES HISTORIQUES — CHRONIQUES — SOURCES DIPLOMATIQUES

Ф. БАРИШИЋ, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона* (rés. lat.: De dynastae Lazari et Spyridonis patriarchae diplomatibus). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 357—377.

M. BERTOŠA, *Mletačke arhivske vijesti o buni seljaka u pazinskoj grofoviji godine 1653* (rés. ital.). Vijesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVIII (Rijeka 1973) 153—160.

A. БОЈАНИЋ, *Фрагменти опширног пописа видинског санџака из 1478-81. године* (rés. franc.: Fragments d'un recensement collectif et d'un recensement détaillé du Sandjak de Vidin dans la seconde moitié du XVe siècle). Мешовита граба II (Београд 1973) 79—191. Avec 25 pl.

A. БОЈАНИЋ, *Фрагменти збирног пописа видинског санџака из 1466. године*. Мешовита граба II (Београд 1973) 5—77. Avec 25 pl.

D. BOJANIĆ, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smeđerevsku, kruševačku i vidinsku oblast*. [Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu knj. 2]. Beograd, Istorijiski institut (1974). 177.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I. Réd. M. KOSTRENCIĆ. Zagrabiae (1967). 285. — Compte rendu par G. KRISTO, Szazadok, 1 (Budapest 1974) 290—291.

C. БИРКОВИЋ, *Студеничка повеља и студеничко властелинство* (rés. allem.: Gründungsurkunde und Grundherrschaft des Klosters Studenica). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 311—319.

B. ĐURĐEV, L. HADŽIOSMANOVIĆ, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića sv. 2*. [Posebna izdanja IX/2, Odeljenje društvenih nauka 2/2]. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (1973). 198.

I. ĐURIĆ, *Ектесис неа* — византијски приручник за „Литакиа“ о српском патријарху и неким феудалима крајем XIV века (rés. franc.: Les données sur la Serbie dans l'Ektésis Néa (1386). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 415—422.

N. FILIPOVIĆ, *Wittekova emandacija vakifname Murata I Ahi Musi i jedna vijest kod Konstantina Filozofa* (rés. franc.: L'émancipation, par Paul Wittek, du vakif-namé de Murat I conféré à Ahi Musa et une donnée historique dans Constantin le Philosophe). Radovi L. Odeljenje društ. nauka 17 Akademije nauka i umjetnosti BiH (Sarajevo 1974) 145—188.

J. FILOVSKI—M. PETRUŠEVSKI, ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΚΙΝΔΥΝΟΥ „Πραγματεία εἰς τὸ Περί οὐσίας καὶ ἐνεργείας ζητήματα“, Визл. В', кеф. ζ'-η' živa antika XXIII, 2 (Skopje 1973) 317—365.

S. GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji I*. Izvori (Analiza i kritika) (rés. angl.). Zagreb, Školska knjiga. (1973). 462. Avec ill.

S. GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji II* (rés. angl.). Zagreb, „Školska knjiga“ (1973). 448. Avec ill.

H. KALEŠI, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku* (Cfr. Старинар. н. с. XXIV—XXV, 321). — Compte rendu par Z. MIRDITA, Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 624—625; A. ТИНАСКОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1973) 129—130.

H. КЛАИЋ, *Тобожињ Крешимиров »Privilegium de Durana«* (rés. allem.: Noch einmal von den sogenannten Privilegium des Trogirer Typus). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 207—226.

D. KLEN, *Arhivska građa u samostanu franjevacu na Košljuni*. Vijesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVIII (Rijeka 1973) 319—344.

D. KLEN, *Urbari i urbarski popisi Lupoglava (1560—1571)* (rés. ital.). Vijesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVIII (Rijeka 1973) 5—69.

P. КОВИЈАНИЋ, *Бар и Барани у которским споменицима XIV вијека* (rés. franc.: Bar et ses habitants dans les monuments de Kotor de XIV siècle). Ист. зап. XXVI, 3—4 (Титград 1973) 219—232.

J. LUČIĆ, *Na kraju razgovora o Qualiteru*. Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 481—490.

Р. МИХАЉЧИЋ, *Прилог српском дипломатару. Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава упућене Дубровнику. Прилози књиж. јез. ист. фолкл. XXXIX, 3—4 (Београд 1973) 226—234.*

Oblast Brankovića. Opšti katastarski popis iz 1455. godine (Cfr. Старинар и. с. XXIV—XXV, 322). — *Compte rendu* par М. ИМАНОВИЋ, *Ист. гласн.* 2 (Београд 1972) 186—187.

N. OIKONOMIDES, *Les listes de préséances byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris (1972). 403. — *Compte rendu* par И. БУРИЋ, *Ист. гласн.* 1 (Београд 1973) 176—177.

М. STANKOVIĆ, *Obiteljski arhiv Brlić. Skupina III. Slavonski Brod, Historijski arhiv* (1974). 100. Avec ill.

Р. ТРИЧКОВИЋ, *Катастарски попис Крајине и Кључа из 1741. године* (rés. franç.: Deux recensements turcs de la Krajina et de Ključ en 1741). *Mešovita srađa II* (Beograd 1973) 243—338.

Р. ТРИЧКОВИЋ, *Попис харача Крајине и Кључа за 1153. годину по хиџри. Мешовита грађа II* (Београд 1973) 193—241.

PALEOGRAPHIE — INSCRIPTIONS

П. БОРБИЋ, *Историја српске ћирилице* (Cfr. Старинар и. с. XXIII, 195). — *Compte rendu* par Н. РОДИЋ, *Библиотекар* 6 (Београд 1972) 765—768.

В. FUČIĆ, *Jurandvorski ulomci* (rés. ital.: I frammenti glagolitici di Jurandvor). *Krčki zbornik* 3 (Krk 1971) 157—175.

М. ХАРИСИЈАДИС, *Изложба српске писане речи*, *Библиотекар* 2 (Београд 1973) 227—230.

М. ИВАНОВИЋ, *Натпис са надгробне плоче монахиње Марине из 1371. године* (rés. franç.: Inscription sur la pierre tombale de Marina, moniale, gravée en 1371). *Зборник за лнк. ум.* 10 (Нови Сад 1974) 335—342. Avec 4 fig.

Б. КНЕЖЕВИЋ, *Натписи на камену из Лапушње* (rés. franç.: Les inscriptions sur pierre du monastère de Lapušnja). *Зборник за лнк. ум.* 9 (Нови Сад 1973) 245—253. Avec 6 fig.

С. РАДОЈЧИЋ, *Белешка уз један цитат из Сопоћана. Летопис Матице Српске* 413 (Нови Сад 1974) 597—602. Avec 1 ill.

Т. RAUKAR, *O problemu bosančice u našoj historiografiji* (rés. angl.: About the problem of the «Bosnāčica» in our historiography). *Radovi sa Simpozijuma «Srednjovekovna Bosna i evropska kultura»* (Zenica 1973) 103—144.

Р. СТАНИЋ, *Непознати запис из Јежевице* (rés. franç.: L'inscription inconnue de Ježevica). *Саопштења Републ. зав. зашт. спом. култ. X* (Београд 1974) 107—114. Avec 4 fig.

Studia Palaeoslovenica. Josepho Kurz septuagenario dedicatum. *Sbornik studij venovanyh k sedamdesátinam Josefa Kurze. Vedecký redaktor* В. HAVRANEK. Praha, Academia (1971). 418. — *Compte rendu* par J. HAHN, *Südostforschungen XXXII* (München 1973) 340—342.

Г. ТОМОВИЋ, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану* (rés. angl.: Morphology of Cyrillic inscriptions on Balkans). [Историјски институт, Посебна издања књ. 16]. Београд, Историјски институт (1974). 121+XXIII.

MANUSCRITS — INCUNABLES — MINIATURES

В. АНТИК, *Необјавен апокрифен текст од XIV век* (rés. allem.: Eine unveröffentlichte Apokryphe aus dem 14. Jhd.). *Год. зборн. Фил. фак.* 24—25 (Скопје 1973) 261—267. Avec 2 pl.

Г. БАБИЋ, *Српски записи у грчком четворојеванђељу бр. 131. из Чикаго (САД)* (rés. franç.: Les inscriptions serbes du tetraévangile grec no 131, conservé à Chicago). *Зборник за лнк. ум.* 8 (Нови Сад 1972) 359—371. Avec 12 fig.

И. Е. БАРЕНБАУМ, Т. Е. ДАВИДОВА, *История книги*. Москва, «Книга» (1971). 463. — *Compte rendu* par Н. СИНДИК, *Библиотекар* 5—6 (Београд 1973) 759—761.

J. BAUER, *Syntactica Slavica. Vybrane prace za slovenske skladby*. Brno, Universita J. E. Purkyne (1972). 471. — *Compte rendu* par A. NAZOR, *Slovo* 23 (Zagreb 1973) 222—225.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Стара српска рукописна књига и проблем реконструкције њених фондова*. [Споменица 65]. Посебна издања САНУ CDLXXVI (Београд 1974) 37—42.

М. БОШКОВ, *Руска штампана књига у нашем XVIII веку* (rés. russe: Русская печатная книга в нашем XVIII веке). *Год. Фил. фак.* XVI/2 (Нови Сад 1973) 527—567.

Л. ЧУРЧИЋ, *Фототипско издање Цетињског Октоиха нетогласника*. Београд, Архијерејски синод Српске православне цркве, 1973. *Зборник Матице српске за књиж. и јез.* 21, 2 (Нови Сад 1973) 394—396.

Л. ЧУРЧИЋ, *Недовршени приказ дра Георгија Милаиловића „О једном непознатом Собранију из XVIII века“*. *Библиотекар* 5—6 (Београд 1973) 664—671.

Л. ЧУРЧИЋ, *Старе српске штампарије у Турској и Аустрији*. [Споменица 65]. Посебна издања САНУ CDLXXVI (Београд 1974) 53—61.

S. DER NERSESSIAN, *Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery*, Baltimore, Maryland 1973. — *Compte rendu* par Г. БАБИЋ, *Зорграф* 5 (Београд 1974) 73.

V. DESPODOVA, *Kon zapisite vo eden apostol* (rés. serbocroate). *Slovo* 24 (Zagreb 1974) 221—230.

Добромирско евангелије кирилски споменик од XII век. Том I. (Priredio M. ALTBAUER). Скопје, Македонска акад. на наук. и уметн. (1973) 18. Avec 438 pl. — *Compte rendu* par A. NAZOR, *Slovo* 24 (Zagreb 1974) 237—240.

М. БУКАНОВИЋ—З. ЈАНЦ, *Оријентални рукописи* (rés. allem.: Orientalische Manuskripten). Београд, Музеј примењене уметности (1973). 46+XXXII.

- B. GRABAR, *Mučenje sv. Jakova Perzijanca u hrvatskoglagoljskim odlomcima XIV st.* (rés. franç.: La Passion de St. Jacques le Perse dans les fragments croato-glagolitiques). Slovo 23 (Zagreb 1973) 141—160. Avec 4 pl.
- Ch. HANNICK, *Studien zu liturgischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. [Byzantina Vindobonensis Bd. VI]. Wien, Universität (1972). 175. — Compte rendu par Б. ТРИФУНОВИЋ. Прилози књиж. јез. ист. фолк. XXXVIII, 3—4 (Београд 1972) 281—282.
- М. ХАРИСИЈАДИС, *Два илуминирана рукописа збирке Р. Грујића у Музеју Српске православне цркве и њихове паралеле у манастиру Хиландару*. Библиотекар 5 (Београд 1972) 585—593. Avec ill.
- М. ХАРИСИЈАДИС, *Два рукописа попа Никодима* (rés. franç.: Deux manuscrits du pope Nicodème). Зборник за лик. ум. 9 (Нови Сад 1973) 85—96. Avec 12 fig.
- М. HARISIJADIS, *Gotsko-renesansna ornamentika psaltira R. 84 biblioteke Srpske pravoslavne patrijaršije* (rés. franç.). Bulletin JAZU (Zagreb 1967—1974) 159—169. Avec 4 fig.
- М. ХАРИСИЈАДИС, *Рукописи из београдских збирки* (rés. franç.: Groupe de manuscrits du monastère Orahovica datant de la fin du XVIe siècle). Год. града Београда XX (Београд 1973) 325—338. Avec ill.
- З. ЈАНЦ, *Повезивање књиге у средњовековној Србији*. [Споменица 65]. Посебна издања САНУ CDLXXVI (Београд 1974) 61—68. Avec ill.
- S. JURIC, *Dvije nove hrvatske inkunabule* (rés. allem.: Zwei neue kroatische Inkunabeln). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 32—41.
- Р. КАТИЋ, Д. МИЛИЋ, *Јестаствословије и Хиландарски медицински кодекс* [Споменица 65]. Посебна издања САНУ CDLXXVI (Београд 1974) 69—84. Avec ill.
- Н. KUNA, *Bosanski rukopisni kodeksi u svijetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog* (rés. russe: Bosnijske rukopisne knige v svete goslavskih redakcij staroslavnskogo). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 89—102.
- J. МАКСИМОВИЋ, *Студије о Мирослављевом јеванђељу (III)* (rés. franç.: Etudes sur l'évangile de Miroslov (III). (Les figures des évangélistes). Зборник за лик. ум. 8 (Нови Сад) 1972) 3—50 Avec 15 fig.
- М. МАТЕЈИЋ—Р. МАТЕЈИЋ, *Hilandar Slavic Manuscripts. A Checklist of the Slavic Manuscripts from the Hilandar Monastery*. Columbia, Ohio State University Press (1972). 145. — Compte rendu par Ђ. SLIJEPCEVIC, Südostforschungen XXXII (München 1973) 348—349.
- Д. МЕДАКОВИЋ, *Прве штампане монографије српских манастира (1798—1859)* (rés. allem.: Die ersten in Druck erschienenen Beschreibungen serbischer Kloster). Зборник за лик. ум. 10 (Нови Сад 1974) 209—259. Avec 9 fig.
- Г. МИХАНЛОВИЋ, *О једном непознатом Собранију из XVIII века*. Библиотекар 5—6 (Београд 1973) 662—664.
- Д. МИЛОШЕВИЋ, *Мирослављево јеванђеље*. Београд, Народни музеј (1972). 25. Avec 25 ill. — Compte rendu par М. ХАРИСИЈАДИС, Библиотекар 1 (Београд 1973) 81—82.
- Missale Hervoiiae Ducis Spalatensis Croatico-Glagoliticum* [Codices selecti vol. 34 et 34*]. Zagreb, Staroslavenski institut (1973) Fol. 247; pp. XIV+550. — Compte rendu par М. LACKO, Orientalia christiana periodica XL, I (Roma 1974) 206—209; М. ХАРИСИЈАДИС, Библиотекар 3—4 (Београд 1973) 439—442.
- V. MOSIN, *Cirilski rukopisi u Povijesnom muzeju Hrvatske* (Cfr. Starinar n. s. XXIII, 196). — Compte rendu par М. ХАРИСИЈАДИС, Библиотекар 1—2 (Београд 1972) 207—209; Љ. SLIJEPCEVIC, Südostforschungen XXXII (München 1973) 414.
- V. MOSIN, *Kopitarjeva zbirka slovanskih rukopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in Univerzitetne knjižnice v Ljubljani* (Cfr. Starinar n. s. XXIII, 196). — Compte rendu par J. HAHN, Südostforschungen XXXII (München 1973) 415.
- М. МОШИН, *Словенски рукописи во Македонија I, II*. Скопје, Архив на Македонија (1971). 429. Avec 174 ill. — Compte rendu par М. ХАРИСИЈАДИС, Библиотекар 4 (Београд 1972) 520—522.
- O. NEDELJKOVIĆ, *Problem tipologije slavenskog paterika* (rés. angl.: The Problem of Typology of the Slavic Paterika). Slovo 24 (Zagreb 1974) 7—16.
- Е. А. НЕМИРОВСКИ, *Начало славянского книгопечатания*. Москва, «Книга» (1971). 269. — Compte rendu par Н. СИНДИК, Библиотекар 6 (Београд 1972) 771—772.
- Октоих од петог до осмог гласа из штампарије Бурба Црнојевића*. Архиепископ синод Српске православ. цркве, Београд (1973). — Compte rendu par O. NEDELJKOVIĆ, Slovo 24 (Zagreb 1974) 240—241.
- М. PANTELIC, *Hrvatskoglagoljski amulet tipa Sisin i Michael* (rés. angl.: The Croatian glagolitic amulet of the Sisin and st. Michael types). Slovo 23 (Zagreb 1973) 161—203. Avec 6 fig.
- М. ПАНТИЋ, *Старе српске штампарије у Црној Гори и Венецији*. [Споменица 65]. Посебна издања САНУ CDLXXVI (Београд 1974) 43—52.
- Л. ПАВЛОВИЋ, *Рукописне и штампане књиге од XV до XVIII века*. Смедерево, Музеј (1974). 20.
- Povezi i okovi knjiga iz jugoslovenskih kolekcija* (rés. angl.: Bindings and metal book platings from Yugoslav collections). Foreword: J. JEVTOVIC. Introd. Z. JANC. Beograd, Muzej primenjene umetnosti (1973). 80+ill.
- A. SOLOVJEV and V. A. MOŠIN, *Grčke povelje srpskih vladara*. London, Variorum Reprints 1974. — Reprint of the Belgrade 1936 edition.
- Г. СТАНОЈЕВИЋ, *Општи лист манастира Острога из средине XVIII вијека*. Ист. зап. XXV, 3—4 (Титоград 1972) 431—441.
- Starejši ekslibrisi na slovenskem*. [Exlibris Sloveniae 5]. Ljubljana, Društvo ljubiteljev drobne grafike Exlibris Sloveniae (1974). 32. Avec 14 pl.

В. ШАЛИПУРОВИЋ, *Милешевска штампарија 1544—1557. Пријеполје*, Новинско-издавачка установа „Полимље“ (1972). 74. — *Compte rendu* par А. ЧУЧКОВИЋ, Библиотекар 3—4 (Београд 1973) 442—445.

V. STEFANIĆ, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. I, II*. (Cfr. *Старинар* н. с. XXII, XXIII, 250, 196). — *Compte rendu* par J. BRATULIĆ, *Vjesn. bibliot. Hrvatske* XVII, 3—4 (1971) 216—220.

J. TANDARIĆ, *Novi staroslavenski misal*. Prigodom izdanja Rimskog misala slovenskim jazykem, v Olo-muci 1972 (rés. allem.: Das neue altslavische Missale). *Slovo* 23 (Zagreb 1973) 205—210.

Б. ТРИФУНОВИЋ, *Покушај преписивача Панарета да илустрије јеванђелска чтења*. Прилог познавању средњовековних преписивачких радњица (rés. angl.: Attempts of Panaret, the Copyist, to illustrate Gospel Lessons. A Contribution to the Knowledge of medieval copyist Workshops). *Зорграф* 5 (Београд 1974) 52—54. Avec 2 fig.

И. ВЕСЕЛИНОВ, *Две француске рукописне књиге у Библиотеци Матице српске*. Библиотекар 5 (Београд 1972) 600—605. Avec 2 ill.

И. ВЕСЕЛИНОВ, *Српске рукописне књиге у Угарској у XVIII веку*. [Споменица 65]. Посебна издања САНУ CDLXXVI (Београд 1974) 95—102.

Volčičev priјepis »Životopisa sv. Jerolima«. — *Compte rendu* par А. NAZOR, *Hist. zborn. XXV—XXVI*, 1972—1973 (Zagreb 1974) 616—617.

HISTOIRE DES LANGUES — LITTÉRATURE

Д. БАРИЈАКТАРОВИЋ, *Глагољска система српско-словенског језика* (rés. franç.: Le système verbal du serbo-slave). *Врањски гласник* VIII (Врање 1972) 61—77.

N. BATUŠIĆ, *Scenska slika liturgijske drame iz obrednika iz zagrebačke Stolne crkve*. *Mogućnosti* 9 (Split 1974) 967—978.

Bdinski zbornik (London 1972). 242. — *Compte rendu* par Б. ТРИФУНОВИЋ. Прилози за књиж. јез. ист. и фолк. XXXIX, 1—2 (Београд 1973) 150—151.

B. D. BEGENISIĆ, *Osobnosti srednjovekovne novorodske književnosti i kulture*. *Obeležja* IV, 2 (Priština 1974) 107—134.

G. BIRKFELLNER, *Gregorius I der Grosse und die slavischen »Paterika«* (rés. serbo-croate). *Slovo* 24 (Zagreb 1974) 125—133.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности* (Cfr. *Старинар* н. с. XXIV—XXV, 324). — *Compte rendu* par I. DUJČEV, *Byz. Zeitschr.* 66, 4 (München 1973) 102—103.

Д. БОГДАНОВИЋ, *О периодизацији старе српске књижевности*. *Зборник МС за књиж. и јез.* 22, 1 (Нови сад 1974) 5—18.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Покајни канон Лествице у старом српском преводу* (rés. franç.: Le Canon de pénitence de l'Echelle de Saint Jean Climaque, dans une vieille version serbe). *Зборн. Фил. фак. XII-1* (Београд 1974) 251—289. Avec 4 fig.

R. BOGIŠIĆ, *O nekim problemima pri proučavanju hrvatske renesansne drame*. *Mogućnosti* 12 (Split 1974) 1323—1331.

Bosansko-hercegovačka književna hrestomatija I. *Starija književnost*. Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika (1974). 384. Avec 18 pl.

P. BOŠKOVIC, *Поводом неких топонима*. Прилози за књиж. јез. ист. и фолк. XL, 1—2 (Београд 1974) 22—35.

V. BOVAN, *Tajni jezici radnika Sredske i Sirinića* (rés. alb. et russe: Иносказательные языки рабочих Средске и Сиринича). *Glasnik Muz. Kos. XI* (Priština 1972) 113—134.

D. BROZOVIĆ, *O predmigracionom mozaiku hrvatsko-srpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine* (rés. angl.: Of the premigratory mosaic of Croato-Serbian dialects on the territory of the SR Bosnia and Herzegovina). *Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«* (Zenica 1973) 81—88.

А. ЧУРЧИЋ, *Канон молебни Стефану Дечанском*. Библиотекар 5 (Београд 1972) 606—616. Avec 6 ill.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Ка почецима наше старе књижевности* (rés. angl.: Towards the beginnings of our old literature). *Књижевна истор.* VI, 24 (Београд 1974) 583—596.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Српско средњовековно песништво у токовима европске књижевности* (rés. franç.: La poésie médiévale serbe dans les courants de la littérature européenne). *Књижевна истор.* V, 17 (Београд 1972) 3—17.

I. DUJČEV, *Slavic Orthodoxa*. Collected studies in the history of the Slavic Middle Ages (London 1970). 276. — *Compte rendu* par Б. ТРИФУНОВИЋ. Прилози за књиж. јез. ист. и фолк. XXXVIII, 3—4 (Београд 1972) 279—281.

Д. ДАЧИЋ, *Монах Теодосије Хиландарац — најразноврснији уметник средњег века*. *Гласник Срп. прав. цркве* LV, 2, 3, 4, 5 (Београд 1974) 40—48; 70—77; 96—105; 118—123.

Edition princeps e codice Gandavensi slavico 408 versioni graece ex altera parte adiunctae collata, interpretatione latina aucta, commentario critico instructa, ediderunt yncke, Scharpé, Goubert. *Orientalia Gandensia* 3 (1966) 45—89. — *Compte rendu* par Ч. МИЛОВАНОВИЋ, *Mučenije svetyje Thekli* (Passio S. Theclae), *Књижевна истор.* V, 18 (Београд 1972) 328—333.

M. FRANIĆEVIĆ, *Pet stoljeća hrvatske drame*. *Mogućnosti* 6—7 (Split 1974) 657—673.

И. ГРИЦКАТ, *Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима* (Cfr. *Старинар* н. с. XXIV—XXV, 324). — *Compte rendu* par Г. ЈОВАНОВИЋ, Библиотекар 3—4 (Београд 1974) 438—439; П. А. ДМИТРИЈЕВ, *Вестник Ленингр. Унив. Ист. з. лит.* 20, 4 (1972) 131—133.

J. HAMM, *Paterik kod Hrvata* (rés. allem.: Das Paterikon bei den Kroaten). *Slovo* 24 (Zagreb 1974) 189—201.

J. HAMM, *Staroslovenska gramatika*. IV éd. [Udžbenici zagrebačkog sveuč.]. Zagreb, Školska knjiga (1974), 204.

Ch. HANNICK, *Die griechische Überlieferung der Dialogi des Papstes Gregorius und ihre Verbreitung bei den Slaven im Mittelalter* (rés. serbocroate). Slovo 24 (Zagreb 1974) 41—57.

B. ЈЕРКОВИЋ, *Несловенске речи у јеванђељу из Мркишине цркве* (rés. russe: Неславянские слова в евангелии из Мркишной церкви). Год. Фил. фак. XVI/1 (Нови Сад 1973) 145—155.

B. JOVANOVIĆ, *Pečki Paterik. Tri jezičke redakcije slovenskog prevoda Skitskog paterika* (rés. russe: Pečskii paterik. Tri z kov h redakcii slav nskogo prevoda skitskogo paterika). Slovo 24 (Zagreb 1974) 139—188.

T. JOVANOVIĆ, *Пандехово пророчанско сказаније*. Књижевна истор. VII, 25 (Београд 1974) 129—149.

T. JOVANOVIĆ, *Похвала светом Симеону и светоме Сави Теодосија Хиландарца*. Књижевна истор. V, 20 (Београд 1973) 703—778.

A. КИЊАЗЕВ, *Пророци*. Београд, „Православље“ (1974). 56 (Прештампано из часописа „Теолошки прегледи 2—4, 1974).

N. KOLUMBIĆ, *Neka pitanja postanka i razvoja hrvatske srednjovekovne drame*. Mogućnosti 11 (Split 1974) 1207—1223.

Kur'an časni (al Qur'an). Preveli: M. PANDŽA i Dž. ČAUŠEVIĆ. Zagreb, „Stvarnost“ (1974) XII+896.

D. MALIĆ, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Znanstvena bibliot. Hrvatskog filol. društva 1. Zagreb (1972). 237+17. — Compte rendu par V. ŠTEFANIĆ, Slovo 23 (Zagreb 1973) 225—232.

T. MANCUSO, *Postilla al Canto VII dello Inferno* (rés. macéd.). Год. зборн. Фил. фак. 24—25 (Скопје 1973) 289—296.

F. V. MAREŠ, *Proložni legenda o svatém Vitu* (rés. allem.: Die Prolog-Legende vom hl. Vitus). Slovo 23 (Zagreb 1973) 97—113.

F. V. MAREŠ, *S. Gregorii Magni Dialogorum Libri IV*. Die »Bücher der Väter« der Vita Methodii (rés. serbocroate). Slovo 24 (Zagreb 1974) 17—39.

P. МАРИНКОВИЋ, *Почеци формирања српске биографске књижевности. Повеље о оснивању манастира Хиландарца*. *Писменица јез. ист. фолк. XXXIX, 1—2 (Београд 1973) 1—19.*

L. MATEJKA, *Dvije crkvenoslavenske legende o svetom Vidu* (rés. angl.: The church Slavonic lives of st. Vitus). Slovo 23 (Zagreb 1973) 73—96. Avec 21 pl.

E. MIHAILA—SCARLATOIU, *Considérations linguistiques sur quelques toponymes slaves d'origine roumaine en Yougoslavie*. Revue d. Etud. Sud-Est européennes XII, 2 (Bucuresti 1974) 291—301.

C. МИЈУШКОВИЋ, *Шта значи појам „влаштак“?* (rés. franç.: Que signifie le terme »Vlaštak«?). Ист. зап. XXVI, 3—4 (Титоград 1973) 271—290.

B. МИЛИНЧЕВИЋ, *Преглед историје српске књижевности Александра Николајевића Пипина*. Књижевна истор. III, 12 (Београд 1971) 772—776.

H. MOROVIĆ, *Hrvatsko prikazanje Suda općenoga Prilog povijesti hrvatske dramske književnosti*. Mogućnosti 6—7 (Split 1974) 765—825.

L. MOSZYNSKI, *Rzeczowniki złożone synajskiego Pateryka na tle złożen kanonu starocerkiewno-słowianskiego* (rés. serbocroate). Slovo 24 (Zagreb 1974) 109—124.

V. MOŠIN, *Još o Hrabru, slavenskim azbukama i azbučnim molitvama* (rés. franç.: De nouveaux raisonnements sur Hrabr et sur abécédaires slaves). Slovo 23 (Zagreb 1973) 5—71.

C. MULLER—LANDAU, *Studien zum Stil der Sava-Vita Teodosijes*. [Slavistische Beiträge Bd. 57]. München, Verlag Otto Sagner (1972). 183. — Compte rendu par C. ЦЕЛЕБИЋ, Књижевна истор. VII, 25 (Београд 1974) 127—134.

B. НЕДИЋ, *Рукописи наших књижевника XVIII, XIX и XX века у Архиву Српске академије наука и уметности*. [Споменица 65]. Посебна издања САНУ CDLXXXVI (Београд 1974) 85—94.

A. НИКОЛАЈЕВИЧ ПИПИН, *Преглед историје српске књижевности*. Књижевна истор. III, 12 (Београд 1971) 777—805.

Орфелиново Житије Петра Великог 1772—1772 (Каталог). Нови Сад, Библиотека Матиче српске (1972). 116. — Compte rendu par M. ХАРИСИЈАДИС, Библиотекар 5—6 (Београд 1973) 751—753.

M. ПАВИЋ, *Историја српске књижевности барокног доба, XVII и XVIII век* (Cfr. Starinar n. s. XXII, 252). — Compte rendu par N. R. PRIBIĆ, Südostforschungen XXXII (München 1973) 411—413.

D. PETROVIĆ, *Vizantijski pisac i diplomata o Srbiji s kraja XIII veka*. Obeležja IV, 4 (Priština 1974) 107—119.

R. PICCHIO, *Questione della lingua e Slavia cirillo-metodiana*. Roma, Università di Roma — Istituto di filologia slava (1972). 120. — Compte rendu par B. ТРИФУНОВИЋ, Прилози књиж. јез. ист. фолк. XXXVIII, 1—2 (Београд 1972) 143—144.

J. POGACNIK, *Jurij Dalmatin v luči stilističnih raziskav* (rés. franç.: Jurij Dalmatin, à la lumière des recherches stylistiques). Год. Фил. фак. XVI/1 (Нови Сад 1973) 325—342.

X. ПОЛЕНАКОВИЋ, *Во муните на словенската писменост*. [Оабрани трудови II]. Скопје, „Мисла“ (1973). 290.

R. POPE, N. van Wijk's edition of the 'Λυδῶν ἔγγραφο' (rés. serbocroate). 24 (Zagreb 1974) Slovo 135—137.

A. POPOV, *Istoriko-literaturny obzor drevne-russkich polemičeskich sočinenij protiv latinjan* (XI—XV v.). With an introduction by I. Dujčev. London, éd. Variorum Reprints (1972). 6+VII+417. — Compte rendu par B. ТРИФУНОВИЋ, Прилози књиж. јез. ист. фолк. XXXIX, 3—4 (Београд 1973) 295—297.

- J. ПОПОВИЋ, *Житија светих (за март)*. Ваљево, манастир св. Белије (1973). 585. Avec ill.
- J. ПОПОВИЋ, *Житија светих (за април)*. Ваљево, манастир Белије (1973). 486. Avec ill.
- J. ПОПОВИЋ, *Житије светог Василија Острошког чудотворца*. Ваљево, манастир Белије (1973). 30. Avec ill.
- Poslanica Epifanija Premudrog Kirilu Tverskom*. Prepisano iz Poslanice jeromonaha Epifanija koji pišaše nekom svom prijatelju Kirilu (prevod Đ. TRIFUNOVIĆA). Umetnost 33 (Beograd 1973) 114.
- J. RUSEK, *O tzw. Peteryku kompilacyjnym* (rés. serbocroate). Slovo 24 (Zagreb 1974) 95—107.
- САВА, Епископ, *Први превод јерусалимског типика код Срба*. Поводом 65-годишњице престављења архиепископа српског св. Никодима. Гласник Срп. прав. цркве LV, 12 (Београд 1974) 271—276.
- Б. И. СКУПСКИЙ, *Славянский перевод Л. XXIII*, 45 (rés. serbocroate: Slavenski prijevod L. 23, 45). Slovo 23 (Zagreb 1973) 115—140.
- Србљак, Приредно Б. ТРИФУНОВИЋ, превео Д. БОГДАНОВИЋ. Београд, Српска књижевна задруга (1970). књ. 1, стр. 507, књ. 2, стр. 499, књ. 3, стр. 481, књ. 4, стр. 496. — *Compte rendu* par САВА, епископ, Гласн. Срп. прав. цркве LIII, 8 (Београд 1972) 208—213; Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, Књижевна истор. IV, 15 (Београд 1972) 537—540.
- J. STANISLAV, *Problém slovákizmov v staroslovien-skich (staroslovanských) pamiatkach* (rés. serbocroate). Slovo 24 (Zagreb 1974) 203—220.
- Стара српска књижевност I*. [Српска књижевност у сто књига I]. Нови Сад, Матица српска — Београд, Српска књижевна задруга (1970). 442.
- Стара српска књижевност II*. [Српска књижевност у сто књига II]. Нови Сад, Матица српска — Београд, Српска књижевна задруга (1970). 448.
- M. ŠICEL, *Tema seljačke bune u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća* (rés. franç.: Le sujet de la revolte paysanne dans la littérature croate du XIX siècle). Radovi 5 Inst. hrv. pov. (Zagreb 1973) 215—226.
- F. ŠVELEC, *Dubrovačka komedija XVII stoljeća*. Могућности 11 (Split 1974) 1073—1085.
- A. E. TACHIAOS, *Nouvelles considérations sur l'oeuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène*. Cyrillomethodianum 1 (1971) 131—182. — *Compte rendu* par Љ. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 176.
- Б. ТРИФУНОВИЋ, *Две посланице Јелене Балић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“*. Књижевна истор. V, 18 (Београд 1972) 289—327.
- Đ. TRIFUNOVIĆ, *Hymne de Nicéphore Caliste Xantopoulos consacré à la Vierge dans la traduction serbe de Makarije de l'année 1332*. Cyrillomethodianum 1 (1971) 58—59. — *Compte rendu* par Љ. МАКСИМОВИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 176—177.
- Đ. TRIFUNOVIĆ, *O Epifaniju i Poslanici Kirilu Tverskom*. Umetnost 33 (Beograd 1973) 115.
- N. L. TUNICKIJ, *Monumenta ad SS Cyrilli et Methodii successorum vitas resque gestas pertinentia* (London 1972). 144. — *Compte rendu* par Б. ТРИФУНОВИЋ, Прилози књиж. јез. ист. и фолкл. XXXVIII, 3—4 (Београд 1972) 289.
- W. VEDER, *La tradition slave des Apophthegmata Patrum*. Aperçu de l'économie de la collection systématique (rés. russe: Славянская рукописная традиция Apophthegmata Patrum). Slovo 24 (Zagreb 1974) 59—93.
- Е. М. ВЕРЕЩАГИН, *Из истории возникновения первого литературного языка Славян, I—III*. Москва (1972). — *Compte rendu* par О. NEDELJKOVIĆ, Slovo 23 (Zagreb 1973) 213—222.
- D. VUJICIC, *Današnja jezička slojevitost onomastičkog materijala na području Zenice i njene okoline* (rés. franç.: La stratification linguistique contemporaine des matériaux onomastiques dans la région de Zenica et ses environs). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 415—425.

LITTÉRATURE POPULAIRE

H. БАНАШЕВИЋ, *Старац Милија и косовске песме*. Ковчежић X (Београд 1972). — *Compte rendu* par С. МАТИЋ, Зборник МС за књиж. и јез. 21 2 (Нови Сад 1973) 392—394.

Д. БОЈАНИЋ—ЛУКАЧ, *Историјска основа народне песме „Болест Муја царевућа“*. Прилози књиж. јез. ист. фолкл. XXXVIII, 1—2, (Београд 1972) 91—97.

M. BOŠKOVIĆ—STULLI, *Odnos kmeta i feudalca u hrvatskim usmenim predanjima* (rés. allem.: Das Verhältnis zwischen Fronbauer und Lehenherrn in den kroatischen mündlichen Sagen). Radovi 5 Inst. krtv. pov. (Zagreb 1973) 309—325.

V. BOVAN, *Antologija srpske narodne lirike Kosova i Metohije*. Priština (1972) 229. — *Compte rendu* par M. VUKICEVIĆ, Glasnik Muz. Kos. XI (Priština 1972) 396—399.

M. HADŽAGIĆ, *Neke napomene o muslimanskoj epskoj poeziji* (rés. russe). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 371—379.

П. ЈАНУРА, *Ликот на Марко Крале во албанското народно творештво* (rés. angl.: Marko Krale in Albanian Folk Literature). Год. зборн. Фил. фак. 24—25 (Скопје 1973) 281—288.

H. KALESHI, *Ndikimet orientale në tregimet popullore shqiptare* (rés. serbocroate et angl.: Oriental influences upon Albanian folk stories). Glasnik Muz. Kos. XI (Priština 1972) 9—49.

H. KRNJEVIĆ, *Usmene balade Bosne i Hercegovine*. Knjiga o baladama i Knjiga balada [Kulturno nasljeđe]. Sarajevo, »Svjetlost« (1973) 524.

N. KRSTIĆ, *Zajednički motivi u »Hiljadu i jednoj noći« i u Vukovoj zbirci narodnih pripovedaka i pesama*. Prilozi za orijentalnu filologiju XVIII—XIX (Sarajevo 1968—1969) 121—205. — *Compte rendu* par В. СИМИЋ, Летопис Матице српске 413 (Нови Сад 1974) 110—113.

M. MATICKI, *Srpskohrvatska graničarska epika*. Beograd, Institut za knjiž. i umet. (1974). 310. — Compte rendu par D. ANTONIJEVIĆ, *Balkanica V* (Beograd 1974) 473.

Д. МИЛОВИЋ, *Крајина — историјска садржина и епска инспирација старије српскохрватске и албанске народне поезије* (rés. franç.: *Krajina (Confins) — contenu historique et inspiration épique des poésies populaires anciennes serbo-croate et albanaise*). *Balkanica V* (Beograd 1974) 413—434.

N. MILOSEVIĆ—DORĐEVIĆ, *Zajednička sižejno-tematska osnova srpskohrvatskih neistorijskih pesama i narodne tradicije*. Beograd (1971). — Compte rendu par V. BOVAN, *Glasnik Muz. Kos. XI* (Priština 1972) 390—395.

D. MINIC—FORSKI, *Antologija lužičkih narodnih pesama*. Babušnica, izd. autora (1974). 44.

Б. НИКОЛАЕВИЧ ПУТИЛОВ, *Руский и јужнославјански героически епос*. Москва (1971). 131. — Compte rendu par Н. ЉУБИЊКОВИЋ, *Књижевна истор. V*, 19 (Beograd 1973) 519—520; V. BOVAN, *Glasnik Muz. Kos. XI* (Priština 1972) 384—389.

Нови записи народног песничтва. Beograd, Међународни славистички центар СР Србије (1974). 48. Avec ill.

Sh. PLLANA, *Këngët e martesës ndër shqiptarët e Kosovës* (rés. serbo-croate et angl.: *Albanian wedding songs on Kosova*). *Glasnik Muz. Kos. XI* (Priština 1972) 51—112. Avec 3 fig.

Х. ПОЛЕНАКОВИЋ, *Извор народне приповетке с мотивом о човеку који је своју жену продао ђаволу*. Прилог књиж. јез. ист. фолк. XXXIX, 3—4 (Beograd 1973) 88—91.

Х. ПОЛЕНАКОВИЋ, *О једној реминисценцији из српске историје у македонским народним песмама о зидану манастира Дечана*. Зборник МС за књиж. и јез. 21, 3 (Нови Сад 1973) 538—540.

Х. ПОЛЕНАКОВИЋ, *„Ти стријељај кроз прстен јабуку“*. Прилог књиж. јез. ист. фолк. XXXVIII (Beograd 1972) 98—102.

N. PRIBIĆ, *Goethe, Talvj und das Südslavisches Volkslied*. *Balkan Studies* 10, 1 (Thessaloniki 1969) 135—144. — Compte rendu par Љ. МАКСИМОВИЋ, *Ист. гласн. 2* (Beograd 1972) 173.

Т. САЗДОВ, *Две нови варијанти на песната за Марко Краље и брат му Андријаш* (rés. angl.: *Two new variants of the Song about Marko Krale (King Marko) and his Brother Andrijaš*). Год. зборн. Фил. фак. 24—25 (Скопје 1973) 379—386.

Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића I. Различне женске пјесме (rés. franç.: *Chants populaires serbes d'après les manuscrits inédits de Vuk Stef. Karadžić*). Beograd, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности (1973). 484.

Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића II, III. [Српска акад. наука и умет. Одељење језика и књижевности]. Beograd, Српска акад. наука и умет., Одељење јез. и књиж. (1974). 314. 297.

П. ВЛАХОВИЋ, *Трагови авункулата у јужнословенској и арбанаишкој народној поезији*. Прилог књиж. јез. ист. фолк. XXXVIII, 1—2 (Beograd 1972) 82—91.

Т. ВУКАНОВИЋ, *Народне тужбалице* (rés. franç.: *Chants funèbres*). [Посебна издања 4]. Врање, Народни музеј (1972). 224. Avec ill.

Т. ВУКАНОВИЋ, *Српске народне епске песме* (rés. franç.: *Chants populaires épiques serbes*). Врање, Народни музеј (1972). 365.

Т. ВУКАНОВИЋ, *Српске народне пословице*. [Посебна издања 6]. Врање, Раднички универзитет (1974). 187.

М. ЗЛАТАНОВИЋ, *Хајдучке и комитске песме у врањском крају* (rés. allem.: *Haiducken- und Komitsegedichte im Vranje Gebiet*). Лесковачки зборник XIV (Лесковац 1974) 265—282.

CROYANCES POPULAIRES — COUTUMES

В. ЧАЈКАНОВИЋ, *Мит и религија у Срба*. Изабране студије. [Српска књижевна задруга Коло LXVI, књ. 443]. Beograd, Српска књижевна задруга (1973). 13+693.

Д. ЈОВАНОВИЋ, *Народно гатање уз бојење пређе у чачанском крају* (rés. franç.: *Prédictions populaires pendant la teinte de la laine dans la région de Čačak*). Чачански зборник IV (Чачак 1973) 235—247.

Š. KULIŠIĆ, *Značaj slovensko-abalkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare religije II*. *Godišnjak XI*. Centra za balkanološka ispitivanja 9 (Sarajevo 1973) 109—183.

C. SANDU, *Les «Princesses» (Craitzelé), un culte païen d'origine dace chez les Roumains (Valaques) de Serbie de N. E et de Bulgarie de N-O*. *Balkanica V* (Beograd 1974) 331—336.

A. Z. TOLDI, *Djevojačka kitnja*. *Glasn. slav. muzeja* 26 (Vukovar 1974) 29—31.

Т. ВУКАНОВИЋ, *Студије из балканског фолклора IV. Професионално нарицање у балканских народа* (rés. franç.: *Etudes du folklore balkanique IV. Lamentations professionnelles chez les peuples balkaniques*). Врањски гласник VIII (Врање 1972) 229—307. Avec 7 fig.

S. ZEČEVIĆ, *Elementi naše mitologije u narodnim obredima iz igru* (rés. franç.: *Les éléments mythologiques dans les rites serbes populaires accompagnés de danse*). *Radovi V. Zenica, Muzej grada* (1973). 166. Avec ill. — Compte rendu par D. ANTONIJEVIĆ, *Balkanica V* (Beograd 1974) 468—469.

STATIONS ARCHEOLOGIQUES — ROUTES — — COMMUNICATIONS

B. BABIĆ, *Wann sind die ältesten Teile heutiger alten Burg von Skopje gebaut?* Aus den Resultaten archäologischer Forschungen des 1967 Jahres. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 359—364. Avec 5 fig.

- М. БАЈАЛОВИЋ-ХАЏИ ПЕШИЋ, *Београдски град у светлу нових археолошких резултата*. Велика археолошка налазишта у Србији. Београд, Коларчев народни универзитет (1974) 89—98. Avec 3 fig.
- М. БАЈАЛОВИЋ-HADŽI PEŠIĆ, *Unutrašnje utvrđenje beogradskog grada — radovi u 1973. godini* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 96—97. 194.
- М. BALIĆ, *Kratak prikaz spomeničkog fundusa Slavonsko-baranjske regije* (rés. angl.: A brief survey of cultural monuments in Slavonia and Baranja). Vi-jesti muz. i konz. Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 10—12. Avec 2 fig.
- И. БОЈАНОВСКИ, *Ključ na Sani, Ključ — Srednjovjekovni grad* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 100—105. 194. Avec 3 pl.
- Т. БРЕГАНТ, *Raziskovanja na Starem gradu, Celje, v letu 1973* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 107—109. 194.
- Ѓ. и М. ЈАНКОВИЋ, *Rekonosciranja u okolini Negotina*. Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 161—167. Avec 5 pl.
- М. и Ѓ. ЈАНКОВИЋ, *Fethislam, Kladovo — tursko utvrđenje* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 112—112. 194. Avec 1 pl.
- З. КАЈМАКОВИЋ, *Gornje Podrinje u doba Kosača — srednjovjekovni lokaliteti*. Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 182—183.
- Konzervatorska poročila* (Research and work reports). Arheološki spomeniki. Rêd. I. MIKL—CURK. Zgodni srednji vek 1971-72, 1973. Varstvo spomenikov XVII—XIX/1 (Ljubljana 1974) 163—168; 216—231.
- Ј. КОВАЧЕВИЋ и сарадници, *Истраживања комплекса Raca 1971—1972* (rés. franç.: Explorations du complexe de Ras 1971—1972). Зборник Ист. муз. Србије 10 (Београд 1973) 3—15. Avec 1 pl. et 10 fig.
- Н. LADENBAUER—OREL, *Der älteste frühmittelalterliche Marktplatz von Wien* (Ausgrabung vor Ruprechtskirche 1970). Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 364—368.
- М. LJUBINKOVIĆ, *Iskopavanje kompleksa Nemanjinih crkava — Svetog Nikole i Svete Bogorodice kod Kuršumlije u 1973. godini* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 121—122. 194—195.
- М. LJUBINKOVIĆ, *Manastir Veluče* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 122—123. 195.
- Р. LJUBINKOVIĆ, *Manastir Lipovac — crkva svetog Stefana, kod Aleksinca*. Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 124—125.
- Р. LJUBINKOVIĆ, *Prokuplje — Jug Bogdanova odnošno Latinska crkva* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 123—124. 195.
- Д. МАДАС, *Археолошки радови у манастиру Раваници (1967—1971)* (rés. franç.: Fouilles archéologiques dans le cadre des fortifications du monastère Ravanica), Саопштења Репуб. зав. зашт. спом. култ. X (Београд 1974) 77—85. Avec 8 fig.
- Б. МАНО-ЗИСИ, *Царичин град*. Велика археолошка налазишта у Србији. Београд, Коларчев народни универзитет (1974) 77—88. Avec 6 fig.
- Д. МИНИЋ—М. ТОМИЋ, *Остава средњовековног накита из Великог Градишта* (rés. franç.: Dépôt d'objets de parure médiévaux de Veliko Gradište). Старинар XXIII (Београд 1974) 125—130. Avec 2 pl.
- С. NAGY, *Домбо. Резултати истраживања на градини у Раковицу (1963—1966)*. Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 161—185. Avec 23 fig. et 3 pl.
- С. PAVLOVIĆ—D. MINIC—V. JOVANOVIĆ—P. POP-LAZIĆ—M. POPOVIĆ, *Ras — Trgovište — Gradina — srednjovekovno naselje i utvrđenje* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 105—107. 194.
- М. POPOVIĆ, *Manastir Pavlovac u Koraćici (Kosmaj)* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 125—127. 196. Avec 2 pl.
- М. POPOVIĆ, *Utvrdjenje beogradskog grada — jugoistočni bedem Gornjeg grada* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 89—91. 193.
- В. RAUNIG, *Osnovni izveštaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968. god.* (rés. angl.: Elementary report on excavation of medieval fortress Vranduk in 1968). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura (Zenica 1973) 453—470. Avec ill.
- В. СТАНЧИЋ, *Zemunska tvrđava — lokalitet »Gardoš«* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 97—100. 194. Avec 3 pl.
- Г. ШКРИВАНИЋ, *Путеви у средњовековној Србији* (rés. angl.: The roads in medieval Serbia). Београд, »Туристичка штампа» (1974). 158. Avec 10 pl.
- В. ШРИБАР, *Razvoj srednjeveške keramike na Otoku pri Dobravi — Freizinški trg Gutenwerth* (rés. allem.: Die Entwicklung der mittelalterlichen Keramik in Otok bei Dobrava — dem Freisigner Marktflecken Gutenwerth). Slov. etnograf XXV—XXVI (Ljubljana 1972—1973) 9—38.
- В. ШРИБАР, В. СТАРЕ, Т. БРЕГАНТ, *Časovno opredeljena srednjeveška keramika* (rés. allem.: Zeitlich eingeordnete mittelalterliche Keramik). Slov. etnograf XXV—XXVI (Ljubljana 1972—1973) 39—51.
- Р. ВАСИЋ, *Цртежи на стени код Гусиња* (rés. franç.: Dessins sur roche près de Gusinje). Старинар XXIII (Београд 1974) 131—135. Avec 4 pl.
- Р. ВАСИЋ, *Извештај са заштитних ископавања у Мезоку 1971. г.* (rés. allem.: Ausgrabung im Mesocco 1971 (Vorbericht). Старинар XXIII (Београд 1974) 137—147. Avec 4 pl.
- Р. ВУЧКОВИЋ, *Grobni nalaz iz Detlaka kod Dervente* (rés. allem.: Ein Grabfund auf dem Markovac in Detlak bei Derventa). Clanci i građa za kult. ist. istočne Bosne X (Tuzla 1973) 69—71. Avec 1 pl.
- О ЗИРОЈЕВИЋ, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683)* (Cfг. Старинар н. с. XXII, 255). — Compte rendu par М. ЗАРАВЕВА, Гласн. Инст. нац. ист. XVII, 3 (Скопје 1973) 300—301.

L. ŽERAVICA, *Kastel, Banja Luka — kompleksno utvrđenje* (rés. franç.: Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 112—113. 194.

NÉCROPOLE — MONUMENTS FUNÉRAIRES

I. BAJO, *«Kamenjača», Vogošća, Sarajevo — kasno-srednjovekovna nekropola* (rés. franç.: Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 120—121. 196.

J. BELOSEVČ, *Starohrvatska nekropola uz humak «Materiza» kod Nina* (rés. allem.: Die altkroatische Nekropole am Fusse des Hügels «Materiza» bei Nin). Diadora 6 (Zadar 1973) 221—244. Avec 11 pl., 2 esq. et 2 chartes.

J. BELOSEVIĆ, *Zaštitna istraživanja starohrvatskih nekropola na području sjeverne Dalmacije* (rés. franç.: Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 113—117. 195. Avec 4 pl.

Š. BEŠLAGIĆ, *Neki najnoviji rezultati istraživanja stećaka* (rés. allem.: Neueste Ergebnisse in der Erforschung der mittelalterlichen Grabsteine). Radovi sa Simpozijuma «Srednjovekovna Bosna i evropska kultura» (Zenica 1973) 279—286.

III. БЕШЛАГИЋ, *Stećci у околини Власенице* (rés. franç.: «Stećci» des environs de Vlasenica). Старинар XXIII (Beograd 1974) 107—124. Avec 6 pl. et dess. bfskpmulhwrldgoventatx

M. COMŠA, *Quelques données relatives à la chronologie et à l'appartenance ethnique des nécropoles de type Morești et Band.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 309—318. Avec 5 pl.

M. HADŽIJANIĆ, *Prilog Skarićevoj hipotezi o porijeklu stećaka* (rés. allem.: Beitrag zur Hypothese von Skarić über die Herkunft von Grabmälern «Stećci» genannt). Radovi sa Simpozijuma «Srednjovekovna Bosna i evropska kultura» (Zenica 1973) 287—296. Avec ill.

K. HOREDT, *Das zweite Fürstengrab Apahida.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 299.

A. HORVAT, *Veliki monolit uz Otuču* (rés. angl.: The large Monolith on the Otuča). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 171—182. Avec 8 fig.

V. JOVANOVIĆ—LJ. VUKSANOVIĆ, *The Slavic Necropolis at Matičane near Priština.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 370—380. Avec 5 pl.

Z. KAJMAKOVIĆ, *Neki ikonografski motivi na stećcima* (rés. allem.: Einige ikonographische Motive auf den Grabmälern.). Radovi sa Simpozijuma «Srednjovekovna Bosna i evropska kultura» (Zenica 1973) 297—306. Avec ill.

B. MATIĆ, *Mustra грба на stećcima.* Летопис Матице српске 413 (Нови Сад 1974) 310—366. Avec ill.

N. MILETIĆ, *«Grudine», Čipuljić, Bugojno — srednjovekovna nekropola* (rés. franç.: Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 119—120. 195. Avec 2 pl.

S. NAGY, *Некропола из раног средњег века у циглици „Поле“ у Врбасу* (rés. allem.: Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf dem Gelände der Ziegelei «Polet» bei Vrbas). Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 187—268. Avec 46 pl.

C. НЕНАДОВИЋ, *Споменичке вредности гробља бање Горња Треча* (rés. franç.: Valeur artistique des stèles funéraires de la station thermale de Gornja Trepc). Чачански зборник IV (Чачак 1973) 71—82. Avec 37 fig.

M. SLABE, *Dravljе — A Cemetery from the Time of the Great Migrations.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 325—332. Avec 2 pl.

M. ŠMACELJ, *Privlaka, «Gole njive», Vinkovci — nekropola VII—IX stoljeća, sistematska iskopavanja* (rés. franç.: Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 117—119. 195. Avec 1 pl.

A. VALIĆ, *Arheološka dokumentacija pri izkopavanjih staroslovanskog grobišta u Kranju* (rés. angl.: The archaeological documentation connected with the ancient Slav burial complex at Kranj). Varstvo spomenikov XVIII—XIX/1 (Ljubljana 1971) 47—50. Avec 2 fig.

M. VEGO, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca* (rés. allem.: Kultureller Charakter der Nekropole Radimlje bei Stolac). Radovi sa Simpozijuma «Srednjovekovna Bosna i evropska kultura» (Zenica 1973) 307—334. Avec ill.

II. ВЛАХОВИЋ, *Развојни пут антропоморфних мотива у народној уметности Срба* (rés. angl.: The course of development of anthropomorphic motives in the national art of Serbia). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 519—530. Avec 23 fig.

M. ЗОРИЋ, *Stećci у Бијелој и око ње.* Ист. зап. XXVI, 1—2 (Титоград 1973) 163—168.

MIGRATIONS DES PEUPLES LES SLAVES

S. ANTOLJAK, *Zadar unter ostgotischer Herrschaft.* Diadora 6 (Zadar 1973) 207—220.

K. BOHNER, *Die Entstehung des fränkischen Reiches als archäologisches Problem.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 283—289.

D. CSALLANY, *Das Land der Wandalen im Karpatenbecken.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 295—298. Avec 3 fig.

D. CSALLANY, *Die Sprache der europäischen Avaren auf Grund von Kerbschriften aus Grabfunden.* Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 344—346.

I. CREMOŠNIK, *Batkovici «Jazbine», Bijeljina — slavensko naselje* (rés. franç.: Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 87—88. 193.

E. DABROWSKA, *Quelques remarques sur l'utilité des sources archéologiques pour les recherches sur*

les origines des Etats des Slaves Occidentaux. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 380—385.

K. DABROWSKI, *Burial of Horses with Richly Ornamented Bridles from Burial Site at Tumiany near Olsztyn, Poland*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 354—358. Avec 2 fig.

Д. ДИНИЋ—КНЕЖЕВИЋ, *Прилог проучавању миграција нашег становништва у Италију током XIII и XIV века* (rés. franç.: Les migrations de la population de notre pays en Italie au cours des XIIIe et XIV siècles). Год. Фил. фак. XVI/1 (Нови Сад 1973) 39—62.

K. GODLOWSKI, *Bemerkungen über die Bedeutung der archäologischen Funde aus dem Karpatenbecken in Bezug auf die spätkaiserzeitliche Chronologie im nördlichen Mitteleuropa*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 391—396.

B. GUSIĆ, *Starohrvatsko naseljenje Ravnih Kotara* (rés. angl.: The Old-Croatian settling of Ravni Kotari). Povijest Vrane. Zadar, Institut JAZU (1971) 137—192. Avec 32 fig.

J. HERMANN, *Das Zusammentreffen von Germanen und Slaven in Mitteleuropa im 6. Jahrhundert*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 318—324.

O. KLINDT—JENSEN, *The Problem of Evaluating Archaeological Sources in Early Historical Time*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 346—352. Avec 3 dess.

M. KÖHEGYI, *Das erste Siedlungsgebiet der Jazygen in Ungarn*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 279—282. Avec 4 fig.

J. KOVAČEVIĆ, *Rapports entre les Avars et les Slaves dans les Balkans*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 332—344.

B. KRÜGER, *Stamm — Stammesverbandsbildung*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 302—309.

G. LASZLO, *Der kosmische Zweikampf in der germanischen Kunst*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 290—295. Avec 4 pl.

L. LECIEJEWICZ, *I Longobardi e la cultura tardo-romana dell'Italia settentrionale alla luce dello studio delle ceramiche*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 299—302.

Т. МАЛИНОВСКИ, *Вероватна прасловенско-панирска граница на југу пољских земаља* (rés. franç.: Limite probable entre les Slaves et les Pylariens primitifs au sud des pays Polonais). Гласник Етнографског института XXII (Београд 1974) 25—40. Avec ill.

G. MARJANOVIĆ—VUJOVIĆ, *Zapadno podgrađe i Donji grad, beogradska tvrđava* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 91—96. 193.

S. NAGY, *Le cimetière de Vrbas de l'époque avar et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklos et la tasse en argent d'Ada*. Session scientifique de l'Union internationale Archéologique Slave, Szeged, 27—29 Avril 1971: Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Budapest, Institut Archéologique de l'Académie hongroise des Sciences (1972) 111—114. Avec 4 pl.

M. NISTAZOPULU—PELEKIDI, Συμβολή εις την χρονολόγησην των αβαρικῶν καὶ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ μαυρικίᾳ 582—602. (Prilog datovanju avarskih i slovenskih upada u vreme Mavrikija). Σύμμεκτα 2 (1970) 145—206. — Compte rendu par Λ. ΜΑΚΧΜΟΒΗΕ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 174.

R. NOVAKOVIĆ, *O doseljavanju Slovena u Dalmaciju na osnovu 29. i 30. glave »Die Administrando Imperii«*. Obeležja IV, 6 (Pristina 1974) 109—122.

S. PERIĆ, *Gradine, Ostojićevo, Bijeljina — slovensko naselje* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Beograd 1973) 88—89. 193.

J. SZYDLOWSKI, *Die graue Keramik im Anfangstadium des frühen Mittelalters in Polen*. Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhistoriques et protohistoriques III, Beograd 1971 (1973) 386—391.

I. ŠARIĆ, *Novi nalazi starohrvatskog oružja u Lici* (rés. franç.: Nouvelles trouvailles d'arme ancienne croate à Lika). Vjesnik Arh. muz. VI—VII (Zagreb 1972—1973) 229—237. Avec 3 pl.

V. SRIBAR, *Freisinški trg Otok (Gutenwerth)*. Poročilo o arheoloških izkopavanjih v letih 1971 in 1972 (rés. allem.: Der freisinger Markt Gutenwerth). Bericht über die archäologischen Ausgrabungen 1971—1972). Zgod. čas. XXVII, 3—4 (Ljubljana 1973) 305—320.

Z. VINSKI, *O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana povodom rijetkog tirinškog nalaza u Saloni* (rés. allem.: Zu ostrogotischen und thüringischen Fibeln anlässlich eines seltenen thüringischen Fundes in Salona). Vjesnik Arh. muz. VI—VII (Zagreb 1972—1973) 177—227. Avec 14 pl.

A. P. VLASTO, *The entry of the Slavs into Christendom*. An introduction to the medieval history of the Slavs. Cambridge, Cambridge University Press (1970). 433. — Compte rendu par J. КАЛИЋ, Ист. гласн. 2 (Београд 1972) 170—171.

ARCHITECTURE RELIGIEUSE

P. ANĐELIĆ, *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni* (rés. allem.: Ein Blick auf die franziskaner Baukunst während des 14. und 15. Jahrhunderts in Bosnien). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 201—206.

P. ANĐELIĆ, *Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošiću kod Vranduka* (rés. allem.: Die Ruinen einer mittelalterlichen Kirche in Varošić bei Vranduk). Radovi sa Simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« (Zenica 1973) 439—452. Avec ill.

- M. C. de AZEVEDO, *Una ipotesi su alcuni monumenti funerari a emiciclo del IV sec.* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 323—331. Avec 3 fig.
- L. BERTACCHI, *Le basiliche suburbane di Aquileia* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 224—233.
- Б. БОШКОВИЋ, К. ТОМОВСКИ, *Водоца* (Истраживачки работи и конзервација) (rés. franç.: Vodoča (Investigations et conservation). Културно наследство V (Скопје 1974) 33—38.
- G. BOVINI, *Il problema della datazione della «Basilica Probi» nel territorio classicano di Ravenna* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 189—195. Avec 7 fig.
- N. CAMBI, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču* (rés. angl.: Early christian basilica and the benedictine monastery at Stobreč). Split, Arheološki muzej — Zavod za zaštitu spomenika kulture (1974). 18. Avec ill. — Compte rendu par F. OREB, *Vijesti muz. i konz.* Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 132—133.
- E. CEVC, *Typologische Kontinuität der altchristlichen Mausoleums in der romanischen Zeit und die Anfänge der Doppelkapelle auf Mali Grad in Kamnik* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 397—406. Avec 5 fig.
- Đ. CVITANOVIĆ, *Franjevački samostani u Baniji* (rés. allem.: Die Franziskanerklöster der Banija). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 81—109. Avec 16 fig.
- Б. ЦВИТАНОВИЋ, *Парохијска црква св. Николе у Карловцу и њезин градитељ Јосип Штилер* (rés. allem.: Die griechisch-orthodoxe Parochialkirche des Hl. Nikolaus in Karlovac und ihr Baumeister Josef Stiller). Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 141—184. Avec 19 fig.
- М. ЧАНАК—МЕДИЋ, *Средњовековна црква у Арачи* (rés. franç.: L'église médiévale à Arača). Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 17—45. Avec 23 fig.
- M. FAGIOLO, *Theodericus-Christus-Sol* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 83—157. Avec 54 fig.
- Ц. ФИСКОВИЋ, *Звоник филипинске цркве у Макарској* (rés. franç.: Le campanile de l'église St. Philippe à Makarska). Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 275—288. Avec 10 fig.
- M. GABRIČEVIĆ, *Izveštaj sa probnog iskopavanja ranohrišćanske bazilike u Nikolićima kod Vlasenice* (rés. allem.: Probegrabung an einer frühchristlichen Basilika in Zaklopača bei Vlasenica, Ostbosnien). Clanci i građa za kult. ist. istočne Bosne X (Tuzla 1973) 73—75. Avec 1 pl.
- G. V. GENTILI, *Origini e fasi costruttive del complesso ecclesiale della Cà Bianca presso Classe di Ravenna* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 196—211. Avec 13 fig.
- I. KOMELJ, *Gotska arhitektura na Slovenskem* (rés. allem.: Die Gotische Architektur in Slowenien). Ljubljana, Slovenska matica (1973). 322. Avec ill.
- М. КОВАЧЕВИЋ, *Манастир Лепенач на Расини* (rés. franç.: Le monastère de Lepenac sur la Rasina). Старијар XXIII (Београд 1974) 73—89. Avec 8 dess. et 8 pl.
- R. LJUBINKOVIĆ, *Manastir Temska kod Pirota — crkva svetog Đorda* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Београд 1973) 127—130. 196.
- Манастир Света Тројица плевљска. [Старе српске задужбине]. Плевља, Управа манастира (1973). 32. Avec ill.
- G. MANSUELLI, *Il problema dell'inserimento degli edifici cristiani nella urbanistica antica: L'esempio ravennate* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 182—188.
- B. MARUSIĆ, *Monumenti istriani dell'architettura sacrale altomedioevale con le absidi iscritte* (rés. slov.). Arh. Vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 266—288.
- B. MARUSIĆ, *Pula — Crkva i samostan sv. Franje*. [Vodič II]. Pula, Arheološki muzej Istre (1974). 30. Avec ill. — La même pub. en allem. ital.
- B. МАТИЋ, *Црква светог Николе у Нерадину* (rés. franç.: L'église de St. Nicolas à Neradin). Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 117—138. Avec 15 fig.
- B. МАТИЋ, *Манастир Војловица* (rés. franç.: Le monastère de Voilovica). Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 153—171. Avec 20 fig. et dess.
- П. МИЉКОВИЋ—ПЕПЕК, *Прилози проучавању цркве манастира Нереза* (rés. franç.: Contribution à l'étude de l'église monastique de Nerezi). Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 313—322. Avec 4 fig.
- G. B. MONTANARI, *S. Maria di Palazzolo (Ravenna)* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 212—218. Avec 2 fig.
- G. B. MONTANARI, *San Severo — Classe: Monasterium St. Rophili* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 219—223. Avec 3 fig.
- С. НЕНАДОВИЋ, *Архитектура Хиландара. Цркве и параклиси* (rés. franç.: L'architecture des églises du monastère de Hilandar). Хиландарски зборник 3 (Београд 1974) 85—208. Avec 203. fig.
- I. NIKOLAJEVIĆ, *Crkva u Bilmišću kod Zenice* (rés. franç.: Eglise de Bilmišće près de Zenica). Radovi sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura» (Zenica 1973) 235—243. Avec ill.
- B. ПЕТКОВИЋ, М. ПОПОВИЋ, Р. НИКОЛИЋ, *Манастир Раваница. Сење код Буприје, манастир Раваница* (1972) 24. Avec ill.
- I. PETRICIOLI, *I più antichi edifici cristiani a Zadar (Zara)* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 332—342. Avec 6 fig.
- N. PETRIĆ, *Crkvice Sv. Pelegrina nedaleko od Hvara* (rés. ital.: La chiesetta di S. Pelegrino vicino di Hvar). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 91—96.
- Д. ПОПОВИЋ, *Манастир Ваведене* (rés. franç.: Le monastère de Vavedenje). Чачански зборник IV (Чачак 1973) 25—38. Avec 4 fig.

K. PRIJATELJ, *Bilješka o graditeljima župske crkve u Starom Gradu na Hvaru* (rés. ital.: Nota sugli architetti della chiesa parrocchiale di Stari Grad). Hvarski zbornik 1 (1973) 315—318. Avec 1 fig.

H. СПРЕМО—ПЕТРОВИЋ, *Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре* (Cfr. Старица н. с. XXIII, 201). — Compte rendu par T. KURENT, Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 457—459.

Ε. ΣΤΙΚΑΣ, *Τὸ αἰκοδομικὸν τῆς χρονικῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Ἀθῆναι* 1970. — Compte rendu par M. ШУПУТ, Зограф 5 (Београд 1974) 70.

A. SONJE, *Krstionice građevnog ansambla Eufrazijeve bazilike u Poreču* (rés. ital.: Battisteri del complesso architettonico della basilica Eufrasiana di Parenzo). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 289—322. Avec 12 fig.

A. SONJE, *Ostaci starokršćanske bazilike u Muntajani, Poreština u Istri* (rés. franç.). Arheol. pregled 15 (Београд 1973) 85—87. 193.

V. SRIBAR, *K dataciji zgodnjeresrednjeveške crkvene arhitekture na Slovenskem* (rés. allem.: Zur Datierung der frühmittelalterlichen Kirchenarchitektur in Slowenien). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 384—396.

M. ШУПУТ, *Црква у Старом Тргу* (rés. franç.: L'église de Stari Trg). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 321—331. Avec 22 fig.

Б. ВУЛОВИЋ, *Црквени споменици на подручју града Београда* (rés. franç.: Les monuments religieux dans la région de la ville de Belgrade). [Саопштења 13]. Београд, Завод за заштиту споменика културе града (1973) 384. Avec ill.

M. VUK, *Srednjeveška cerkev v Prilejsu pri Plavah* (rés. ital.: Lacchiesa medioevale di Prilesje presso Plave). Goriški letnik (Nova Gorica 1974) 41—50. Avec 2 pl.

Б. ВУЛОВИЋ, *Црква Св. Богородице у средњовековној Кулајни* (rés. franç.: L'église de la Vierge dans la Kulajna médiévale). Зборн. за лик. ум. 8 (Нови Сад 1972) 385—398. Avec 5 dess.

I. ŽIC—ROKOV, *Romanička crkva majke božje od zdravlja u Krku* (rés. ital.: La chiesa romanica della Madonna della salute a Krk). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 13—40. Avec 13 fig.

ARCHITECTURE PROFANE

M. BALIĆ, *Pregled dvoraca u srednjovjekovnih utvrđenih gradova u Slavoniji I* (rés. allem.: Übersicht der Schlösser und der mittelalterlichen Burgen in Slavonien I). Vijesti muz. i konz. Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 13—25. Avec 6 fig.

L. BERITIĆ, *The city walls of Dubrovnik*. Dubrovnik, Society of the friends of ancient and historical Dubrovnik (1974). 48. Avec ill.

Б. БОШКОВИЋ, *Археолошка истраживања Новог Брда*. Велика археолошка налазишта у Србији. Београд, Коларчев народни универзитет (1974) 99—117. Avec 22 fig.

Ц. БОШКОВИЋ, *Несколько слов об общей системе средневековых крепостей на Руси*. Култура Средневековой Руси Посвящается 70-летию М. К. КАРГЕРА (Ленинград 1974) 110—111.

Đ. BOŠKOVIĆ, *Quelques observations sur l'architecture musulmane en Yougoslavie*. Mélanges Mansel. Ankara, Türk tarih kurumu basimevi (1974) 691—694. Avec 4 ill.

A. DEANOVIĆ, *La terminologie des châteaux forts construits sur la ligne de l'antemurale christianitatis (du XVe au XVIIe siècle)*. Bulletin IBI 24 (Rosendaal 1968) 62—76.

N. DUBOKOVIĆ NADALINI, *O gradnji cesta u Dalmaciji u doba Francuza* (rés. franç.: La construction des routes pendant la domination française en Dalmatie). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 68—79.

N. DUBOKOVIĆ NADALINI—V. RUŽEVIĆ, *Urbanistički i građevinski razvoj Staroga Grada u prošlosti* (rés. franç.: Le développement urbain et architectural de la ville de Stari Grad dans le passé). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 16—31.

P. ФИНДРИК, *Неколико забележака о дрвеним конструкцијама конача манастира Хиландара* (rés. franç.: Quelques remarques sur les constructions en bois des logis du monastère Chilandar). Саопштења Републ. зав. зашт. спом. култ. X (Београд 1974) 95—106. Avec 7 pl.

S. GVOZDANOVIĆ, *Lipovac* (rés. angl.: Mediaeval Lipovac Castle). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 41—50. Avec 8 fig.

S. GVOZDANOVIĆ, *Zvečaj na Mrežnici* (rés. angl.: Zvečaj on the Mrežnica). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 50—58. Avec 7 fig.

A. HORVAT, *Pregradnja burgova — kašteli* (rés. allem.: Das Umbauen der Burgen — Kostelle). Vijesti muz. i konz. Hrv. 1—2 (Zagreb 1974) 26—31.

Z. HORVAT, *Tvrđi grad Velika*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 35—39. Avec 8 fig.

Z. HORVAT, *Utvrdje grada Zrinya*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 55—63. Avec 15 fig.

M. ILIJANIĆ, *Nekoliko riječi o varaždinskom gradskom tornju* (rés. angl.: A few words about the Varaždin City Tower). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 59—68. Avec 5 fig.

D. KLEN, *Izgubljeni projekt za riječku gradsku kulu iz XVI st.* (rés. angl.: Lost Project for a Rijeka City Tower from the 16th Century). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 69—74. Avec 2 fig.

Б. КОЈИЋ, *Селска архитектура и туризам* (rés. franç.: Architecture rurale et urbanisme rurale). II éd. Београд, Универзитет (1973). 260+ill.

M. KRUNEK, *Srednjovjekovni Garić-grad nekad i danas*. Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske (1973). 8. Avec ill.

J. КРУНИЋ, *Пријеполје — о структури и развоју тина старе куће* (rés. franç.: Prijepolje — structure de la ville et développement du type de la vieille mai-

son). Саопштења Републ. зав. зашт. спом. култ. X (Београд 1974) 197—215. Avec 15 fig.

Г. МАРЈАНОВИЋ—ВУЈОВИЋ, *Кућа из друге половине XVII века откопана у утврђеном подграђу београдског града — Доњем граду* (rés. franç.: La maison de la seconde moitié de XVIIe siècle, déterrée dans le faubourg fortifié de la ville de Belgrad, Donji grad). Год. града Београда XX (Београд 1973) 201—228. Avec ill.

П. МИЈОВИЋ, *Вјечно на Крајини* (rés. franç.: A la frontière, depuis toujours). Вирпазар—Бар—Улцињ (1974) 11—57. Avec ill.

С. НЕНАДОВИЋ, *Одбрана манастира Хиландара* (rés. franç.: La défense de Hilandar). Зборн. за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 89—116. Avec 6 fig. et 12 dess.

И. PETRICIOLI, *Нан Јусуфа Маškovića* (rés. angl.: The han of the Jusuf Mašković). Povijest Vrane. Zadar, Institut JAZU (1971) 379—388. Avec 11 fig.

Н. PETRIĆ, *Civitas quae aliis temporibus fuit* (Grad koji je nekada postojao) (rés. angl.). Hvarski zbornik 1 (Hvar 1973) 177—180.

М. ПОПОВИЋ, *Реконструкција плана фортификације београдске тврђаве 1717* (rés. franç.: Reconstruction du plan datant de 1717 de la forteresse de Belgrade). Год. града Београда XX (Београд 1973) 189—200. Avec ill.

Б. РАДИЋ, *Неколико карактеристичних примерака народне архитектуре Груже* (rés. franç.: Quelques modèles caractéristiques de l'architecture populaire de Gruža). Саопштења Републ. зав. зашт. спом. култ. X (Београд 1974) 217—222. Avec 11 fig.

Стара селска архитектура. Заштита и ревитализација. Материјал од симпозијумот, Дебар — Манастир на Јован Бигорски — Галичник 6. и 7. октомври 1972, Скопје, Одбор за организацију на симпозијумот „Стара селска архитектура — заштита и ревитализација“ (1973). 164. Avec ill.

Б. СТОЈАНОВИЋ, *Путовања кроз историју и урбанизам Београда* (rés. franç.: Les voyages dans l'histoire de Belgrade et son urbanisme). Год. града Београда XX (Београд 1973) 383—428. Avec ill.

И. STOPAR, *Velenjski grad*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 46]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije (1974). 30. Avec ill.

Ж. ШКАЛАМЕРА, *Локација неких знаменитих београдских грађевина XVI и XVIII века. Безистан и каравансарај Мехмед паше Соколовића — Пиринчан Командантова палата — Маурер касарна — Спахијска касарна* (rés. franç.: De certains importants édifices belgradois). Год. града Београда XX (Београд 1973) 171—187.

Н. STUPAR—ŠUMI, *Grad Rihemberk nad Branikom*. [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 43]. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije (1973). 30. Avec ill.

И. ŽIC—ROKOV, *Gradske zidine i ulice u Krku* (rés. ital.: Le mura e le vie della città di Krk). Krčki zbornik 2 (Krk 1971) 179—255.

SCULPTURE

С. AVGUSTIN, *Zeleni kamen v gorenjski arhitekturi* (rés. allem.: Der grüne Stein in der Architektur von Gorenjsko). Slov. etnograf XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 39—52. Avec 13 fig.

Е. CEVC, *Kipar Angelo Putti in njegovo delo na Slovenskem* (rés. ital.: Lo scultore Angelo Putti e la sua opera nella Slovenia). Zbornik za lik. um. 9 (Novi Sad 1973) 257—271. Avec 14 fig.

Е. CEVC, *Loška baročna umetnika Heinrich Hilarius Göttinger in Martin Blažič* (rés. allem.: Zwei Barocke Künstler aus Skofja Loka, Heinrich Hilarius Göttinger und Martin Blažič). Loški razgledi XXI (Škofja Loka 1974) 94—101.

В. EKL, *Madona iz Vrsara* (rés. angl.: The Madonna at Vrsar). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 111—116. Avec 2 fig.

Р. FARIOLI, *Il problema delle origini della scultura paleocristiana di Ravenna* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 167—174. Avec 2 fig.

Ц. ФИСКОВИЋ, *Прилог дубровачко-далматинским и апулским ликовним везама* (rés. franç.: Contribution sur les relations artistiques entre Dubrovnik et la Dalmatie d'une part et l'Apulie de l'autre). Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 325—331. Avec 10 fig.

И. FISKović, *Umjetnička obrada drveta u srednjovjekovnoj Dalmaciji*. Mogućnosti II (Split 1974) 1287—1289.

Gotska plastika na Slovenskem. Narodna galerija Ljubljana (9. oktober — 31. december 1973). Ljubljana, Narodna galerija (1973). 367. Avec ill.

В. КОРАЋ, *Олтурска преграда у Сопотанима* (rés. franç.: La clôture du bema à Sopotani). Зорграф 5 (Београд 1974) 23—29. Avec 3 fig. et 5 dess.

Ј. МАКСИМОВИЋ, *Камене иконе у Задру* (rés. franç.: Icônes de pierre de Zadar). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 379—391. Avec 13 fig.

Ј. MAKSIMOVIC, *La sculpture romane du XIVe siècle en Espagne, France, Italie et Yougoslavie*. Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 61—70. Avec 24 fig.

И. PETRICIOLI, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike* [Društvo historičara umjetnosti Hrvatske 20]. Zagreb, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske (1972). 134. Avec ill.

К. ПРИЈАТЕЉ, *Релеф Дезидерија Которанина* (rés. ital.: Il basso rilievo di Desiderio de Cattaro). Зборник за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 263—269. Avec 3 fig.

К. PRIJATELJ, *Skulpture mletačkog kipara Alvisea Tagliapietra u Zadru* (rés. ital.: Le statue dello scultore Veneziano Alvise Tagliapietra a Zadar). Radovi Inst. JAZU 20 (Zadar 1973) 175—178.

В. PUTANEC, *Kip »Sv. Jane« u Krašiću — primjerak hrvatske rustikalne skulpture iz XVII stoljeća* (rés. angl.: The Statue of St. Anna at Kračić). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 183—190. Avec 3 fig.

С. РАДОЈЧИЋ, *Плоча с ликом владара у крстионици сплитске катедрале* (rés. franç.: La figure d'un souverain sur une plaque de pierre au baptistère de la cathédrale de Split). Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 3—12. Avec 3 fig.

С. TAVANO, *Scultura paleocristiana e altomedioevale in Aquileia* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 234—256. Avec 16. fig.

PEINTURE

Г. BABIĆ, *Les chapelles annexes des églises byzantines* (Cfr. Starinar n. s. XXIII, 193). — Compte rendu par O. DEMUS, Jahrbuch d. Osterr. Byzantinistik 19 (Wien 1970) 323—324.

С. БОГДАНОВИЋ, *Православност у српском црквеном живопису. Поводом једне старе полемике* (rés. franç.: L'orthodoxie dans la peinture religieuse serbe). Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 231—242. Avec 7 fig.

Ш. ЦОБЕЉ, *Иконе на стаклу у збирци београдског колекционара Раденка Перића* (rés. franç.: Les icônes sur verre de la collection de Radenko Perić). Год. града Београда XX (Београд 1973) 303—324. Avec ill.

Н. ДАВИДОВИЋ—РАДОВАНОВИЋ, *Сибилa царица етиопска у живопису Богородице Љевишке* (rés. franç.: Le personnage de Sibylle, impératrice d'Éthiopie, dans la peinture murale de la vierge de Ljeviša). Зборн. за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 29—42. Avec 3 fig.

И. DUJČEV, *Traits de polémique dans la peinture murale de Zemen*. Зборн. за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 117—127. Avec 5 fig.

И. ĐORĐEVIĆ, *Епифанијево сведожење о стваранју Теодана Грка*. Umetnost 33 (Београд 1973) 115—116.

И. БОРБЕВИЋ, *Стари и Нови завет на улазу у Богородицу Љевишкy* (rés. franç.: La représentation de l'ancien et du nouveau testament à l'entrée de la Vierge de Ljeviša). Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 15—26. Avec 4 fig.

В. БУРИЋ, *Марков манастир — Охрид* (rés. franç.: Le monastère de Marko — Ohrid). Зборник за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 129—162. Avec 31 fig.

В. БУРИЋ, *Византијске фреске у Југославији*. Београд, „Југославија“ (1974). 232. Avec ill.

Emonske freske. Razstava v Arkadah. Lj. PLESNIČAR—ГЕС. Mestni muzej Ljubljana. Ljubljana, Mestni muzej (1973). 36. Avec ill.

К. FILIĆ, *Tri žrtvenika isusovačke crkve u Varaždinu* (rés. angl.: Three Altars of the Jesuit Church at Varaždin). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 191—205. Avec 5 fig.

С. FISKOVIĆ, *Gotički triptih u Segetu* (rés. angl.: The Gothic Triptych at Seget). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 117—130. Avec 3 fig.

С. FISKOVIĆ, *Slikar Medović u zavičaju*. [Bibl. »Mogućnost« 16]. Split, »Mogućnost« (1973). 6. Avec ill.

В. FUČIĆ, *Božje polje* (rés. ital.). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 137—148. Avec 3 fig.

В. FUČIĆ, *Istarske freske* (Cfr. Starinar n. s. XXII, 263). — Compte rendu par Th. ECKHARDT, Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 235—237.

З. GALLIANO, *Kopije istarskih fresaka*. Pula, Radničko sveučilište (1974). 6. Avec ill.

М. ГЛИГОРИЈЕВИЋ, *Сликарство тепчије Градислава у манастиру Трескавицу* (rés. franç.: La peinture de tepčija Gradislav dans le monastère Treskavac). Зорграф 5 (Београд 1974) 48—51. Avec 4 fig. et 2 dess.

А. GRABAR, *L'Hodigitria et l'Eléousa*. Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 3—14. Avec 2 fig.

В. GVOZDENOVIC, *Kratak susret sa švicarskom slikarskom školom* (rés. angl.: A brief meeting with the Swiss school of painting). Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 149—157. Avec 7 fig.

М. HARISIJADIS, *Ikone srpskih crkava u Mađarskoj*. Umetnost 38 (Београд 1974) 81—82.

З. ЈАНЦ, *Романски орнамент у српском монументалном сликарству XIII века* (rés. franç.: Ornaments romans dans la peinture monumentale serbe du XIIIe siècle). Зборник за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 51—60. Avec 14 fig.

З. КАЈМАКОВИЋ, *Када је поп Страхинја сликао фреске у манастиру Озрену* (rés. franç.: Date de la peinture, par le pope Strahinja, des fresques du monastère d'Ozren). Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 351—357. Avec 4 fig.

В. KARLOVARIS, *Ikone srpskih crkava u Mađarskoj*. Umetnost 36 (Београд 1973) 59—60.

С. КИСАС, *Солунска уметничка породица Астрaпа* (rés. franç.: La famille des artistes thessaloniens Astrapa). Зорграф 5 (Београд 1974) 35—37. Avec 2 dess.

М. КОРУНОВИЋ, *Откриће у Богородици Љевишкој* (La découverte à Bogorodica Ljeviška). Зорграф 5 (Београд 1974) 68.

Љ. МАНОЈЛОВИЋ—РАДОЈЧИЋ, *Илустровани календар у Марковом манастиру* (rés. franç.: Ménologe illustré au monastère de Marko). Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 61—81. Avec 11 fig.

Р. А. MARTINELLI, *Il mosaico parietale ravenate ed il problema della sua origine* (rés. slov.). Arh. vestnik XXIII (Ljubljana 1972) 175—181. Avec 6 pl.

Д. МЕДАКОВИЋ, *Један аутобиографски запис сликара Николе Нешковића* (rés. franç.: Une note autobiographique du peintre Nikola Nešković). Зборн. Фил. фак. XII-1 (Београд 1974) 471—477. Avec 1 fig.

П. МИЈОВИЋ, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања* (rés. franç.: Ménologe. Recherches iconographiques). [Археолошки институт, Посебна издања књ. 10]. Београд, Археолошки институт (1973). XXVI+442. Avec 282 fig.

Д. МИЛОШЕВИЋ, *Икона Рођења и Миловања Богородице* (rés. franç.: La nativité de la Vierge et les caresses, icône du Musée National de Beograd). Зборник за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 177—189. Avec 10 fig.

- P. MILJKOVIC—PEPEK, *Deux icônes nouvellement découvertes en Macédoine*. Jahrbuch d. Osterr. Byzantinistik 21 (Wien 1972) 203—208. Avec 2 pl. — Compte rendu, Byzantion XLIV, 1 (Bruxelles 1974) 245.
- M. MURARO, *Paolo Veneziano in Jugoslavia*. Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 45—58. Avec 21 fig.
- C. ПЕТКОВИЋ, *Нектарије Србин, сликар XVI века* (rés. angl.: Nectarius of Serbia, a Sixteenth Century painter). Зборник за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 209—226. Avec 13 fig.
- K. PRIJATELJ, *Dubrovački poliptih iz crkve Sv. Vlaha* (rés. ital.: Il polittico della chiesa di S. Biagio a Dubrovnik). Bulletin JAZU XV—XXIII 1967—1974) 131—135. Avec 1 fig.
- K. ПРИЈАТЕЉ, *Икона Оплакивања у сплитској Галерији умјетнина* (rés. ital.: L'icona della Pietà nella Galleria di Split). Зорграф 5 (Београд 1974) 55—57. Avec 5 fig.
- K. PRIJATELJ, *Neobjavljeni ciklus slika Matejia Ponzonija-Pončuna* (rés. ital.: Un ciclo inedito di dipinti di Matteo Ponzoni-Pončun nel duomo di Split). Split, Galerija umjetnina (1974). 23. Avec ill.
- K. PRIJATELJ, *Nepoznato značajno djelo baroknog slikarstva u Dalmaciji*. Mogućnosti 2 (Split 1974) 240—242.
- K. PRIJATELJ, *Pasquale Renis, slikar iz Brindisija, u Hvaru* (rés. ital.: Pasquale Renis pittore di Brindisi a Hvar). Prilozi povijesti otoka Hvara IV (Hvar 1974) 63—67.
- K. PRIJATELJ, *Slikarstvo u Hvaru u 16. i 17. stoljeću*. Mogućnosti 6—7 (Split 1974) 825—835.
- K. ПРИЈАТЕЉ, *За тачније датирање крапањске богородице* (rés. ital.: Per una datazione più precisa della Madonna di Krpanj). Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 345—348. Avec 4 fig.
- S. RADOJČIĆ, *Die Reden des Johannes Damaskenos und die Koinesis-Fresken in den Kirchen des Königs Milutin*. Jahrb. d. Osterr. Byz. 22 (Wien 1973) 301—312.
- S. RADOJČIĆ, *Der Klassizismus und ihm entgegengesetzte Tendenzen in der Malerei des 14. Jahrhunderts bei den Orthodoxen Balkanlawen und den Rumänen*. Actes du XIVe Congrès international des Etudes byzantines, Bucarest, 6—12 Septembre 1971 (Bucaresti 1974) 189—205.
- S. RADOJČIĆ, *Geschichte der serbischen Kunst* (Cfr. Старица н. с. XXII, 265; XXIII, 202). — Compte rendu par O. DEMUS, Jahrb. d. Osterr. Byz. 20 (Wien 1971) 370—372; H. W. HAUSSIG, Zeitschrift f. Balkanol. 8 (1971—1972) 137 f.
- C. РАДОЈЧИЋ, *Грачаничке фреске. Обележја IV, 4* (Приштина 1974) 93—106.
- J. РАДОВАНОВИЋ, *Једно чудо арханђела Михаила у Леснову* (rés. franç.: Un miracle de l'archange Michel à Lesnovo). Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 49—58. Avec 3 fig.
- J. РАДОВАНОВИЋ, *Руно Гедеоново у српском средњовековном сликарству* (rés. franç.: La Toison de Gédéon dans la peinture serbe du Moyen âge). Зорграф 5 (Београд 1974) 38—43. Avec 4 fig.
- Л. РУДНИЦКАЈА, *Фрески портала собора Рожедства Богородице у Ферантовој монастири*. Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 73—101. Avec 2 fig.
- M. SAKAČ, *Prikaz o izložbi kopija istarskih fresaka priređenoj u Gliptoteci JAZU*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 108—112. Avec 3 fig.
- M. SCHNEIDER, *Zrinski i Frankopani u likovnoj umjetnosti* (rés. allem.: Zrinski und Frankopani in der bildenden Kunst). Hist. zborn. XXV—XXVI, 1972—1973 (Zagreb 1974) 251—271.
- Сликарство у средњовековној Србији од 12. до средине 18. века*. Београд, Народни музеј (1974). 44+13.
- Средњовековне фреске у Србији, Македонији и Црној Гори* (Изложба у Будви, Јадрански сајам). Texte comp. franç. et allem.: Mittelalterliche Fresken in Serbien, Mazedonien und Montenegro). Београд, Галерија фресака, Будва, Културни центар (1973). 144. Avec ill.
- P. СТАНИЋ, *Фреске цркве св. Николе у Баљевцу код Раике* (rés. franç.: Les fresques de l'église St. Nicolas à Baljevac près de Raška). Саопштење Републ. зав. зашт. спом. култ. X (Београд 1974) 53—75. Avec 14 fig.
- P. СТАНИЋ, *Фреске у Доњој испосници св. Саве код Студенице* (rés. franç.: Les fresques de l'Ermitage inférieur de St. Sava près de Studenica). Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 113—136. Avec 20 fig. et dess.
- P. СТАНИЋ, *Иконостас цркве у Савинцу* (rés. franç.: Iconostase de l'église de Savinac). Чачански зборник IV (Чачак 1973) 5—23. Avec 20 fig.
- P. СТАНИЋ, *Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају* (rés. franç.: L'activité picturale de Simeon Lazović dans la région d'Užice). Ужички зборник 2 (Титово Ужице 1973) 65—100. Avec 11 fig.
- F. STELE, *Slikar Johannes Aquila de Rakespurga* (rés. allem.: Maler Johannes Aquila de Rakespurga). Зборник за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 163—175. Avec 7 fig.
- Г. СУБОТИЋ, *Охридски сликар Константин и његов син Јован* (rés. franç.: Le peintre d'Ochrid Constantin et son fils Jean). Зорграф 5 (Београд 1974) 44—47. Avec 1 fig. et 1 dess.
- O. ŠVAJČER, *Johann Michael Rottmayer: Sveto Trojstvo*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 49—54. Avec 3 fig.
- M. ТАТИЋ—БУРИЋ, *Врата слова. Ка лику и значењу Влахернитисе* (rés. franç.: La porte du verbe. Type et signification de la Vierge des Blachernes). Зборник за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 61—88. Avec 21 fig.
- N. THIERRY, *A propos des peintures d'Ayvali köy (Cappadoce)*. Les programmes absidaux à trois registres avec Deisis, en Cappadoce et en Géorgie. Зорграф 5 (Београд 1974) 5—22. Avec 24 fig. et 6 dess.

T. VELMANS, *A propos des architectures peintes dans les fresques byzantines*. Cahiers archéologiques XXIII (Paris 1974) 195.

T. VUKANOVIĆ, *Lamentation dans la peinture à fresques chez les Slaves du Sud au Moyen âge* (rés. serbocroate). Врањски гласник VIII (Врање 1972) 79—89. Avec 5 fig.

Ch. WALTER, *The Triumph of Saint Peter in the Church of Saint Clement at Ohrid, and the Iconography of the Triumph of the Martyrs*. Зорграф 5 (Београд 1974) 30—34. Avec 8 fig. et 1 dess.

K. WESSEL, *Das Himmelfahrtsbild von Sveti Petar in Bijelo Polje*. Jahrbuch d. Osterr. Byzantinistik 21 (Wien 1972) 295—305. Avec 2 pl.

I. ŽIC—ROKOV, *Franjo Jurić — nepoznati slikar XVIII st. iz Krka*. Bulletin JAZU XV—XXII (Zagreb 1967—1974) 207—211.

MÉTIERS — ARTS MINEURS

I. BACH, *Automatska obrada podataka za povijest obrta na području bivše Ugarske*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 127—129.

I. BACH, *Priručnik za studij povijesti francuskog zlatarstva*. J. HELFT, *Les poinçons des provinces françaises*. Paris, F. de Nobele, 1968. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 130—132.

H. БЛАГОЈЕВИЋ, *Народна керамика у ужичком крају* (rés. franç.: Céramique folklorique dans la région d'Užice). Ужички зборник 3 (Титово Ужице 1974) 327—364. Avec 11 fig.

III. ЦОБЕЉ, *Осврт на народну ношњу моравичког краја* (rés. franç.: Le costume folklorique de la région de Moravica). Ужички зборник 2 (Титово Ужице 1973) 101—114. Avec 5 fig.

V. DOMACINOVIĆ, *Prilog pitanju upotrebe tesanah dasaka* (rés. allem.). Vijesti Muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1973) 6—9. Avec 6 fig.

V. HAN, *Problèmes relatifs à l'identification de l'ancienne verrerie ragusaine*. Balcanica V (Београд 1974) 215—233.

B. ХАН, *Прозорско стакло XV и XVI века у Србији* (rés. franç.: Verre à vitres du XVe et XVIe siècle en Serbie). Зборник за лнк. ум. 8 (Нови Сад 1972) 191—207. Avec 7 fig.

Z. HORVAT, *Klesarski znaci u Lepoglavi*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 6 (Zagreb 1973) 24—25. Avec 1 pl.

Д. ЈОВАШЕВИЋ, *Гуслари и градитељи народних музичких инструмената у чачанском крају* (rés. franç.: Joueurs du Guzla et fabricants d'instruments de musique populaire dans la région Čačak). Чачански зборник IV (Чачак 1973) 249—271. Avec 5 fig.

M. JURANIĆ, *Iz radionice Ivana Reimana u Mari-boru*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1973) 4—6. Avec 2 fig.

I. LENTIC—KUGLI, *Varaždinski klesari* (rés. allem.: Die Varasdiner Steinmetzmeister). Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 40—48.

Majolika iz Zadra. Izložba gotičke i renesansne keramike. Muzej primenjene umetnosti Beograd. Novembar 1973. Beograd, Muzej primenjene umet. (1973). 22. Avec ill.

M. MAKAROVIC, *Narodna noša* (rés. angl.: The National Costume). Slov. etnograf XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 53—70. Avec 20 fig.

M. МИЛОШЕВ, *Кабаничари и кабаничарски занат у Банату* (rés. allem.: Köperschneider und Köperschneidergewerbe im Banat). Рад војв. муз. 20 (Нови Сад 1971) 53—85. Avec 31 fig.

A. NOVAK, *Poslikano pohištvo v Dolini* (rés. allem.: Bemalte Möbel in der Dolina). Slov. etnograf XXIII—XXIV (Ljubljana 1970—1971) 19—38. Avec 15 fig.

Qilima shqiptare. Universiteti shtetëror i Tiranës. Instituti historisë dhe i gjuhësise, Sektori i etnografisë. Tirana. — Compte rendu par S. PLANA, Glasnik Muz. Kos. XI (Priština 1972) 360—363.

B. РАДОЈКОВИЋ, *Колајна* (rés. franç.: «Kolajna», type d'insigne honorifique). Зборник за лнк. ум. 9 (Нови Сад 1973) 99—109. Avec 8 fig.

B. РАДОЈКОВИЋ, *Крст из Озрена Ђорђе Гостиминовића* (rés. franç.: La croix de Đorđe Gostimirović). Зборник за лнк. ум. 10 (Нови Сад 1974) 105—113. Avec 9 fig.

B. RADOJKOVIC, *Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV veku* (rés. allem.: Die Einflüsse von Westen auf die angewandte Kunst Bosniens im 14. und 15. Jahrhundert). Radovi sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura» (Zenica 1973) 207—234. Avec ill.

P. СТОЈАНОВИЋ, *Методе рада у испитивању заната са посебним освртом на занате у Лесковацу и околини* (rés. allem.: Arbeitsmethoden im Studium der Handwerke mit einem Rückblick auf dieselben in Leskovac und seiner Umgebung). Лесковачки зборник XIV (Лесковац 1974) 261—263.

L. SABAN, *Orgulje mletačkog graditelja u Bednji*. Vijesti muz. i konz. Hrv. 3—4 (Zagreb 1974) 63—69. Avec 4 fig.

Г. ТОМИЋ, *Касносредњовековне чаше из Народног музеја у Титовом Ужицу* (rés. franç.: Verres du Moyen âge récent dans le Musée national de Titovo Užice). Ужички зборник 2 (Титово Ужице 1973) 49—63. Avec 5 fig.

P. ТРЕБЈЕШАНИН, *Народна мерила на јужноморавском подручју* (rés. franç.: Mesures populaires dans le bassin de la Morava de Sud). Врањски гласник VIII (Врање 1972) 391—411.

П. ВАСИЋ, *Одело и оружје*. II éd. Београд, Универзитет уметности (1974). 280. Avec ill.

P. VASIĆ, *O nekim vidovima srednjovekovne nošnje u Bosni i Hercegovini* (rés. angl.: On some aspects of medieval costumes in Bosnia). Radovi sa Simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura» (Zenica 1973) 245—265. Avec ill.

M. ВУЛОВИЋ, *Црноречко бронзана кадионица* (rés. franç.: Encensoir de bronze de Crna Reka). Зборник

за лик. ум. 8 (Нови Сад 1972) 399—405. Avec 2 fig. et 1 dess.

GRAVURES

Д. ДАВИДОВ, *Бакрорезне илустрације Захарије Орфелина у Историји Петра Великог* (rés. allem.: Die Kupferstich-Illustrationen der »Geschichte Peter des Grossen« von Zaharije Orfelin, 1772). Зборник за лик. ум. 10 (Нови Сад 1974) 187—206. Avec 21 fig.

Д. ДАВИДОВ, *Непознати бакрорези XVIII века* (rés. allem.: Bisher nicht bekannte Kupferstiche des XVIII Jahrhunderts). Зборник за лик. ум. 8 (Нови Сад 1972) 409—429. Avec 17 fig.

Р. МИХАИЛОВИЋ, *Представе анђела у српској графици XVIII века* (rés. franç.: Les représentations des anges dans les gravures serbes du XVIIIe siècle). Зборник за лик. ум. 8 (Нови Сад 1972) 281—306. Avec 16 fig.

Стематологија. Изображеније оружја илиричких. [Посебна издања I]. Изрезали у бакру: Христифор Жефаровић и Тома Меснер. Приредио Д. ДАВИДОВ. Нови Сад, Галерија Матице српске (1972). 31. Avec ill.

Л. ШЕЛМИЋ, *Бакрорез „Кнез Лазар“ Захарије Орфелина* (rés. allem.: Kupferstich »Fürst Lazar« des Zacharias Orfelin). Зборник за лик. ум. 9 (Нови Сад 1973) 291—302. Avec 4 fig.

NUMISMATIQUE — SIGILLOGRAPHIE — HÉRALDIQUE

С. ДИМИТРИЈЕВИЋ, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца* (rés. franç.: Nouvelle série d'espèces inconnues de monnaies serbes médiévales). Старинар XXIII (Београд 1974) 91—106. Avec 16 pl.

С. ДУШАНИЋ, *Средњовековна монета српског патријарха* (Cfr. Старинар н. с. XXII, 269); *Padina — srednjovekovna ostava*, Arheološki pregled 10 (Београд 1968) 93—97. — Compte rendu par B. MITREA, Studii si cercetari de numismatica V (Bucuresti 1971) 447.

Ј. КАЛИЋ, *Средњовековни печати Београда* (rés. franç.: Les sceaux de Belgrade au Moyen âge). Годишњак града Београда XX (Београд 1973) 27—33. Avec 2 ill.

А. МАТКОВСКИ, *Les blasons représentant l'Empire Ottoman en Europe*. Balcanica V (Београд 1975) 245—286.

В. МИХАИЛОВИЋ—Д. ГЛОГОНЈАК, *Katalog novca Srbije i Crne Gore 1868—1918*, Београд, изд. аутора (1973). 72.

Д. ТЕСЛА—ЗАРИЋ, С. СТОЈКОВИЋ, *Katalog novca Osmanlijske imperije sakupljenog na području SFR Jugoslavije*, Београд, изданје аутора (1974). 47. Avec ill.

INDEX

A

Abramichvili, R. 224
 Adamček, J. 235, 238
 Adžievski, K. 237, 243
 Aguirre, E. 209
 Alexander, J. 219
 Alföldy, G. 229
 Altbauer, M. 244
 Anati, E. 222
 Anđelić, P. 208, 230, 234, 252
 Anđelić, T. 230
 Anđelković, M. 219
 Antić, V. 244
 Antoljak, S. 209, 235, 238, 251
 Antonijević, D. 212, 217, 218, 219, 228, 242, 249
 Antonov, I. 213
 Anzulović, N. 207
 Apostolov, A. 235
 Arato, E. 214
 Arslanagić, Dž. 212
 Atanacković-Salčić, V. 220
 Avguštin, C. 255
 Azevedo, M.C. de 253

B

Babes, M. 226
 Babić, B. 234, 249
 Babić, G. 217, 235, 244, 256
 Babić, V. 213
 Bach, I. 258
 Bajić, D. 207
 Babinger, F. 235
 Bajalović-Hadžić Pešić, M. 250
 Bačo, I. 251
 Bakay, K. 226
 Bakrač, I. 212
 Balić, M. 213, 214, 250, 254
 Banasz, L. 221
 Banašević, N. 248
 Barački, S. 226
 Barbalić, F. 239
 Barbulescu, M. 233
 Barenbaum, I.E. 244
 Barfield, L. 222
 Barišić, F. 207, 243
 Barjaktarović, D. 246
 Barjaktarović, M. 238
 Barkoczi, J. 233
 Bartl, P. 235
 Basler Dj. 208, 220, 221, 242
 Batorović, M. 207
 Batović, Š. 212, 220, 222
 Batušić, N. 246
 Bauer, J. 244

Beck, H. G. 207
 Begenišić, B.D. 246
 Begović, M. 239, 241
 Belošević, J. 251
 Beltran, A. 221, 224
 Benac, A. 226
 Beran, Z. 229
 Berciu, I. 232
 Bergmann, J. 220, 224
 Beritić, D. 217
 Beritić, L. 254
 Bertacchi, L. 253
 Bertoša, M. 243
 Beševliev, V. 216
 Bešlagić, Š. 209, 251
 Bezić, J. 240
 Biegan, N.H. 235
 Bihalji-Merin, O. 213
 Birkfellner, G. 246
 Bitrakova-Grozdanova, V. 233
 Blagojević, M. 239
 Blagojević, N. 258
 Blagojević, O. 218
 Blaznik, P. 239
 Bloh, P. 234
 Bogdanović, D. 236, 244, 246, 248
 Bogdanović, S. 256
 Bogišić, R. 246
 Boglić, J. 238
 Bognar-Kutzian, I. 224
 Bogovac, M. 207
 Bohner, K. 251
 Bojanić, D. 243
 Bojanić-Lukač, D. 248
 Bojanovski, I. 208, 230, 233, 250
 Bojović, D. 230
 Bonis, K. 242
 Boroneant, V. 221
 Bosić, M. 207
 Boškov, M. 244
 Bošković, Dj. 210, 211, 214, 217, 230, 253, 254
 Bošković, R. 218, 246
 Bošković-Stulli, M. 248
 Bovan, V. 246, 248, 249
 Bovini, G. 253
 Božanić-Bezić, N. 235
 Božić, I. 217, 236
 Brajdić, V. 214, 215
 Brank, R. 220
 Bratulić, J. 246
 Bregant, T. 210, 220, 224, 250
 Brguljan, V. 214
 Brlić, N. 211
 Brozović, D. 208, 246
 Brukner, B. 220, 225
 Brukner, O. 230
 Brunšmid, J. 208

Brusić, Z. 218, 220
 Bučić, J. 212, 222
 Budimir, M. 229
 Bulat, M. 225, 230
 Bulat-Simić, A. 212, 213
 Bullinger, H. 233
 Busing, H. 231

C

Cabalska, M. 232
 Cahen, D. 210
 Cambi, N. 253
 Camps, G. 222
 Camps-Fabrer, H. 222
 Cantacuzino, G. 222
 Capitanio, M. 225
 Carciumaru, M. 221
 Carson, R.A.G. 233
 Cermanović-Kuzmanović, A. 230
 Cevc, E. 211, 253, 255
 Chertier, B. 222
 Cipolloni-Sampo, M. 222
 Cobelj, Š. 256, 258
 Comas, J. 220
 Comşa, E. 222
 Comşa, M. 251
 Constantelos, D.J. 242
 Corrain, C. 225
 Cowen, J. 225
 Crepajac, Lj. 207, 230
 Crnković, B. 213
 Csallany, D. 251
 Curk, I. v. Mikl-Curk, I.
 Cvetković-Tomašević, G. 231
 Cvitanović, A. 241
 Cvitanović, Dj. 253

Č

Čajkanović, V. 249
 Čanak-Medić, M. 214, 231, 253
 Čaušević, Dž. 247
 Čećuk, B. 207, 221
 Čelebi, E. 217
 Čelebonović, A. 228
 Čelić, Dž. 208, 234
 Čović, B. 220, 226
 Čremošnik, I. 251
 Čubrilović, V. 212
 Čučković, L. 246
 Čurčić, L. 212, 244, 246

Ć

Ćirić, J. 218
 Ćirković, M. 208

Čirković, S. 209, 217, 236, 240, 243
 Čuković, Č. 208
 Čuković-Kovačević, I. 217

D

Dabić, V. 215
 Dabižić, M. 211
 Dabrowska, E. 251
 Dabrowski, K. 252
 Dačić, D. 246
 Daicoviciu, C. 228
 Daicoviciu, H. 228
 Damevski, V. 231, 233
 Dančević, L. 236
 Dašić, M. 215, 216
 Dautova-Ruševljanin, V. 231
 Davidov, D. 259
 Davidova, T.E. 244
 Davidović-Radovanović, N. 256
 Deanović, A. 214, 254
 Dedijer, V. 217
 Dekanova, J. 215
 De Marinis, R. 226
 Demoule, J. 210
 Der Nersessian, S. 244
 Demus, O. 234, 257
 Desbrosse, R. 221
 Deshayes, J. 222
 Despodova, V. 244
 Dimitrijević, S(ergije) 259
 Dimitrijević S(tojan) 222
 Dinić-Knežević, D. 215, 236, 240, 252
 Dinklaga, K. 239
 Dmtriev, P.A. 246
 Dobias, J. 212
 Dolukhanov, P. 210
 Domaćinović, V. 258
 Dorn, A. 231
 Dragojević-Josifovska, B. 233
 Dragoljović, D. 211, 237, 239, 240, 242, 246, 248
 Drechsler-Bižić, R. 226
 Driehtaus, J. 210
 Drljača, D. 215
 Drobne, K. 225
 Duboković-Nadalini, N. 214, 240, 254
 Duić, P. 211
 Dujčev, I. 234, 242, 246, 256
 Dukat, Z. 230
 Dušar, J. 225
 Dušić, V. 218
 Dumitrescu, H. 222
 Dušanić, S(lobodan) 216, 217, 228, 229, 230, 233
 Dušanić S(vetožar) 259
 Duval, N. 230
 Dymaczewski, A. 210

Dž

Džaja, M. 217
 Dželebdžić, M. 212
 Dželebdžić, S. 247

D

Đorđević, I. 256
 Đorđić, P. 244
 Đukanović, M. 244

Đurđev, B. 217, 243
 Đurić, I. 208, 234, 235, 237
 243
 Đurić, V. 256
 Đurović, S. 215

E

Eckhardt, Th. 256
 Ekl, V. 255
 Ekmečić, M. 217
 Engel, F.S. 239
 Eritsian, B. 221
 Evans, R. 225
 Evin, J. 221
 Ewen, D. 211

F

Faber, A. 231
 Fagiolo, M. 253
 Failler, A. 237
 Farioli, R. 255
 Fedele, F. 221
 Ferjančić, B. 236
 Ferluga, J. 236
 Festini, M. 240
 Filić, K. 256
 Filip, J. 220, 227, 228
 Filipi, A.R. 236
 Filipović, D. 208
 Filipović, I. 236
 Filipović, M. 218
 Filipović, N. 236, 243
 Filovski, J. 243
 Findrik, R. 214, 254
 Fine, J.V.A. 237
 Fisković, C. 207, 240, 253, 255, 256
 Fisković, I. 255
 Flašar, M. 230
 Florinskij, T. 236
 Ford, R. 217
 Fotez, M. 240
 Franičević, M. 246
 Frejdenberg, M.M. 236, 237, 239, 241
 Frey, O.-H. 220, 226
 Frlan, D. 212
 Fučić, B. 244, 256
 Furlani, U. 220

G

Gabori-Csank, V. 221
 Gabričević, M. 231, 233, 253
 Gabrić, P. 212
 Gabrovec, S. 226
 Gađanski, I. 230
 Galliano, Z. 256
 Gallay, A. 210, 222
 Gantar, K. 230, 240
 Garašanin, D. 225
 Garašanin, M. 220, 227, 231
 Garlan, Y. 228
 Gavanski, Đ. 216, 217
 Gavela, B. 221, 222, 227, 228, 232
 Gavrilov, B. 208
 Gavrilović, D. 211
 Gentili G.V. 253
 Georgiev, G. 223

Gerasimov, T. 228, 233
 Gestrin, F. 239
 Ghetie, B. 223
 Ghosh, A. 210
 Gjetvaj, N. 212
 Gibb, H. 236
 Gimbutas, M. 223
 Girić, M. 223
 Glavočić, M. 214
 Gligorijević, M. 256
 Glodariu, I. 228
 Glogonjac, D. 259
 Glumac, D. 242
 Goldmann, K. 210
 Gorenc, M. 231, 232
 Gorini, G. 233
 Gortan, V. 211
 Gostar, N. 227
 Grabar, A. 256
 Grabar, B. 216, 217, 245
 Gračev, V.P. 236, 239
 Grafenauer, B. 211, 217, 236
 Gramsch, B. 221
 Grgić, M. 242
 Grickat, I. 246
 Grlić, D. 217
 Gros, P. 230
 Grosjean, R. 227
 Grošelj, M. 211
 Grothusen, K.D. 236
 Grubišić, S. 217
 Goldowski, K. 252
 Grünert, H. 227
 Gunjača, S. 243
 Gurba, Ja. 223
 Gušić, B. 252
 Guštin, M. 227
 Gvozdanović, S. 254
 Gvozdenović, V. 256

H

Hadžagić, M. 208, 248
 Hadžijanić, M. 239, 251
 Hadži Kimov, V. 208
 Hadžiosmanović, L. 243
 Hahn, J. 216, 236, 244, 245
 Hamm, J. 246, 247
 Han, V. 215, 234, 258
 Handžić, A. 207, 236
 Hannick, Ch. 245, 247
 Hänsel, B. 227
 Harding, A. 225
 Harej, Z. 225
 Harisijadis, M. 212, 244, 245, 247, 256
 Hartmann, A. 225
 Haussig, H.W. 257
 Havranek, B. 244
 Hensel, W. 215
 Herkov, Z. 239
 Hermann, J. 252
 Hirmer, M. 218
 Hiti, F. 217
 Hocquet, J.C. 239
 Hole, F. 223
 Holzberg, N. 230
 Hood, S. 223
 Horedt, K. 251
 Hörmann-v. Stepski, St. 207
 Horniker, A.L. 235
 Horvat, A. 251, 254

Horvat, Z. 254, 258
 Horvat, V. 218
 Hoyle, R.L. 217
 Hrabak, B. 207, 236, 239
 Hrala, J. 215, 217
 Hralova, J. 220
 Hrkalo, J. 208

I

Ibrahimpašić, F. 208, 215, 218
 Ikodinović, M. 219
 Ilakovac, 231, 233
 Ilievski, P. 230
 Ilijanić, M. 254
 Iljovski, R. 211
 Imamović, M. 215, 244
 Inaldžik, H. 234
 Islami, S. 227
 Ivanoski, O. 236
 Ivanović, M. 244
 Ivanovski, V. 212
 Ivanuša, D. 212
 Ivković, M. 208

J

Jakovljević, A. 240
 Janakievski, T. 231
 Janc, Z. 244, 245, 256
 Janković, Đ. 250
 Janković, M. 250
 Janković, V. 230
 Janura, P. 248
 Janjatović, B. 215, 216
 Japaridze, O. 225
 Jarc, J. 211
 Jazd ewski, K. 225
 Jeličić, J. 241
 Jelić, I. 237
 Jeločnik, A. 233
 Jemuović, R. 212
 Jerković, V. 247
 Jevtić, A. 242
 Johannowsky, W. 227
 Jovanović, B(iljana) 247
 Jovanović, B(orislav) 220, 222, 223, 225, 227
 Jovanović, D. 249
 Jovanović, G. 246
 Jovanović, J. 219
 Jovanović, T. 247
 Jovanović, V. 250, 251
 Jovašević, D. 258
 Jovović, V. 208
 Jung, I. 208
 Jungwirth, H. 233
 Juraga, B. 212
 Juranić, M. 258
 Jurčić, I. 211
 Jurić, S. 245
 Jurišić, Bl. 212
 Jurišić, K. 242
 Jurkić, V. 215, 216

K

Kačarević, D. 208
 Kahlo, G., 228, 229

Kajmaković, Z. 209, 250, 251, 256
 Kalesi, H. 208, 209, 235, 236, 243, 248
 Kalić, J. 216, 218, 237, 252, 259
 Kalicz, N. 225
 Kalužniacki, E. 242
 Kamenetski, I. 210
 Kampuš, I. 239
 Karaman, I. 217
 Karaman, Lj. 211
 Karlin-Hayter, P. 240
 Karlovaris, B. 256
 Kastelic, J. 231
 Kašić, D. 242
 Katanić, N. 214, 234
 Katičić, R. 230
 Katić, R. 245
 Katinčarov, R. 225
 Kazimir, St. 239
 Každan A.P. 241
 Keller, E. 231
 Kempinski, A. 233
 Keramidčiev, A. 229, 233, 234
 Kiss, I.N. 239
 Kisas, S. 256
 Kitanoski, B. 220
 Klaić, N. 237, 243
 Klemenc, J. 231
 Klen, D. 243, 254
 Klindt-Jensen, O. 252
 Knez, T. 227, 231
 Knežević, B. 244
 Knjazez, A. 247
 Köhegyi, M. 252
 Kojić, B. 254
 Kolanović, J. 242
 Kolarević, A. 242
 Kolarić, M. 217
 Kolar-Sušanj, S. 220, 231
 Kolšek, V. 231
 Kolumbić, N. 247
 Komelj, I. 253
 Kondić, V. 234
 Kondo, Y. 218
 König, M. 210, 227
 Koračević, D. 231
 Korać, V. 234, 255
 Körner, G. 223
 Kornumpf, H.J. 208, 216
 Koropec, J. 237
 Korošec, J. 225
 Korošec, P. 223, 225
 Korošec, V. 229, 230
 Korunović, M. 256
 Kosay, H. 223
 Kosorić, M. 220
 Kos, L. 241
 Kos, M. 211, 212
 Kostrenčić, M. 243
 Košak, S. 233
 Kot, J. 230
 Kovačević, E. 237
 Kovačević, J. 250, 252
 Kovačević, M. 253
 Kovačević, P. 219
 Kovijanić, R. 243
 Kozłowski, J. 221
 Kralik, B. 213
 Krallert, G. 216
 Kraljević, G. 234
 Kraljić, F. 237
 Krämer, W. 227

Krasić, S. 241
 Krekić, B. 208, 237, 239
 Krestić, V. 215
 Kristo, G. 243
 Križić, N. 213
 Krnjević, H. 248
 Križnar, N. 219
 Krstić, N. 248
 Krüger, B. 252
 Kruhek, M. 210, 254
 Krunic, J. 254
 Kubah, E. 234
 Kučerova, K. 237
 Kujović, P. 216
 Kulenović, S. 219
 Kulišić, Sp. 211, 249
 Kumanov, Z. 207
 Kuna, H. 215, 245
 Kurelac, M. 218
 Kurent, T. 232, 233, 254
 Kurz, J. 244
 Kuthmann, H. 234

L

Lacko, M. 245
 Ladenbauer-Orel, H. 250
 Lalić, S. 237
 Lallemand, J. 234
 Lambert, N. 223
 Lange, K. 218
 Laszlo, G. 252
 Lazarev, V. N. 234
 Lazarović, G. 223
 Leben, F. 221, 223, 226
 Leciejewicz, L. 252
 Le Goff, J. 235
 Lemerle, P. 241, 242
 Lengel-Krizman, N. 217
 Lentić-Kugli, J. 258
 Letica, Z. 221, 223, 224
 Lisićar, P. 229
 Litričin, J. 238
 Liversidge, J. 229
 Loenertz, R. J. 235
 Lopčić, J. 219
 Lo Schiavo, F. 227
 Lucie-Smith, E. 218
 Lučić, B. 214
 Lučić, J. 235, 237, 239, 243
 Luetić, J. 239
 Lukić, M. 213

Lj

Ljubić, S. 238
 Ljubinković, M. 250
 Ljubinković, N. 207, 211, 249
 Ljubinković, R. 235, 242, 250, 253

M

Macan, T. 216, 238
 Machnik, J. 225
 Madas, D. 231, 250
 Majstrov, L. E. 239
 Majnarić-Pandžić, N. 220, 221, 225, 227

- Makarović, G. 218
 Makarović, M. 258
 Makkai, L. 237
 Maksimović, J. 245, 255
 Maksimović, Lj. 208, 237, 238, 240, 241, 242, 248, 249, 252
 Maksimović, V. 207
 Malevanyj, A. M. 227
 Malez, M. 221
 Malić, D. 247
 Malinovski, T. 252
 Malmer, M. P. 210
 Malovrh, L. 219
 Mancuso, T. 247
 Mandić, N. 209
 Mandić, O. 236
 Mango, C. 235
 Manzo-Zisi, Dj. 227, 250
 Manojlović, M. 207, 231
 Manojlović-Radojčić, Lj. 256
 Mansuelli, G. 253
 Marasović, J. 232
 Marasović, T. 232
 Mareš, F. V. 247
 Margetić, L. 241
 Maricki-Gadžanski, K. 230
 Marinković, B. 208
 Marinković, R. 247
 Marjanović-Vujović, G. 252, 255
 Marković, Č. 230
 Marković, Z. 221
 Maroević, I. 210
 Martin, Ph. 210
 Martinelli, P. A. 256
 Marušić, B. 235, 253
 Maštrović, V. 240
 Matasović, J. 217
 Mateesco, C. 222, 223
 Matejčić, R. 242
 Matejić, M. 245
 Matejić, P. 245
 Matejka, L. 247
 Maticki, M. 249
 Matić, S. 248
 Matić, V. 251, 253
 Matkovski, A. 215, 237, 259
 Mažuran, I. 237
 McNally, S. 232
 Medaković, D. 207, 235, 241, 242, 245, 256
 Medović, P. 221, 225
 Megaw, J. 223, 227
 Melis, F. 240
 Mezzetti, R. 210
 Mićović, D. 249
 Mihaescu, H. 211
 Mihaila-Scarlatoiu, E. 247
 Mihailescu-Birliba, V. 234
 Mihailović, G. 245
 Mihailović, R. 235, 259
 Mihailović, V. 259
 Mihajlović, J. 219
 Mihaljčić, R. 241, 244
 Mijović, P. 235, 255, 256
 Mijušković, S. 247
 Mika, C. 241
 Mikić, Ž. 226
 Mikl-Čurk, I. 210, 211, 217, 220, 231, 233, 250
 Mikulčić, I. 227, 231, 234
 Milačić, R. 236
 Milanović, D. 219
 Miletić, N. 251
 Milić, D. 245
 Miličević, J. 213
 Milinčević, V. 247
 Milisaukas, S. 223
 Milojević, V. 210, 223
 Milošev, M. 258
 Milošević, D. 234, 245, 256
 Milošević, M. 237, 240
 Milošević, N. 222
 Milošević, P. 208, 211, 231
 Milošević-Đorđević, N. 249
 Milovanović, Č. 246
 Milutinović, K. 215
 Milutinović, V. 207
 Miljković-Peppek, P. 253, 257
 Minichreiter, K. 214, 225, 230
 Minić, D. 250
 Minoski, M. 242
 Mirdita, Z. 230
 Mirković, L. 235
 Mirković, M. 228, 229, 230, 233
 Mirnik, I. 208
 Mirosavljević, V. 227
 Miškiv, I. J. 213, 225
 Mitić, I. 241
 Mitrea, B. 234
 Mitrova, R. 211
 Mitrović, J. 212
 Mitrović, M. 217, 235
 Mladenovski, S. 216, 218
 Molè, V. 211
 Montanari, G. B. 253
 Moravčik, G. 211
 Morina, T. 213, 218
 Morović, H. 218, 247
 Moszynski, L. 247
 Mošin, V. 245, 247
 Mozsolics, A. 225
 Mocsy, A. 229, 233
 Mulc, I. 217
 Müller-Landau, C. 247
 Munoz, A. 223
 Muraro, M. 257
 M. J. 216
- N**
- Nagy, S. 250, 251, 252
 Nandris, J. 219, 224
 Naumov, E. P. 240, 241
 Nazor, A. 211, 244, 246
 Nedeljković, O. 245, 248
 Nedić, V. 208, 247
 Nedžat, J. 210
 Negahban, E. 223
 Nemirovski, E. L. 245
 Nenadović, S. 251, 253, 255
 Neppi Modona, A. 232
 Neustupny, E. 225
 Nevenić-Grabovac, D. 208
 Nicol, D. M. 237
 Ničev, A. 230
 Nikanor, 242
 Nikolajević-Pipin, A. 247
 Nikolajević-Putilov, B. 249
 Nikolajević, I. 208, 211, 232, 253
 Nikolanci, M. 211, 218, 229, 237
 Nikolić, J. 208
 Nikolić, R. 253
 Nikolić, R. 209, 211, 218
 Nikolić, Rad. 237
 Nikolić, V. 219
 Nistazopulu-Pelekidis, M. 252
 Novak, A. 213
 Novak, G. 207, 222, 229
 Novak, V. 219
 Novaković, R. 252
 Novotna, M. 225
- O**
- Obad, S. 240
 Ocetea, A. 218
 Ochsenschlager, E. 232
 Odavić, Dj. 231
 Oikonomides, N. 244
 Okić, T. 241
 Olczak, J. 210
 Omrčanin, I. 237
 Oreb, F. 214
 Osle, F. 222
 Ostojić, I. 242
 Ostrogorski, G. 208, 237, 240
 Oštir, K. 211
 Otruba, G. 240
 Overbeck, B. 233
 Ozols, J. 220
- P**
- Palavestra, V. 219
 Palikruševa, G. 215
 Pall, F. 237
 Pallotino, M. 227
 Pandža, M. 247
 Panić, M. 215, 229
 Pantelić, M. 245
 Pantelić, N. 211
 Pantić, M. 241, 245
 Papadrianos, J. 237
 Papastathis, Ch.K. 208
 Papazoglu, F. 227, 229, 233
 Parović-Pešikan, M. 228, 229, 231, 232
 Paškvalin, V. 232
 Patay, P. 225
 Paver, J. 217
 Pavić, M. 247
 Pavković, N. 242
 Pavlović, D. 232
 Pavlović, L. 245
 Pavlović, M. 211, 212
 Pavlović, N. 241
 Pavlović, S. 250
 Pavuk, J. 223
 Pecarski, B. 243
 Pecinjački, S. 219, 238, 240
 Pegan, E. 234
 Penavić, D. 213
 Perčić, I. 232
 Perićić, E. 243
 Perićić, S. 243
 Perić, O. 230
 Perić, S. 252
 Peroni, L. 226
 Pescheck, Ch. 226
 Pešikan, M. 228
 Petković, S. 218, 257
 Petković, V. 253
 Petricoli, I. 253, 255

Petrić, B. 211
 Petrić, N. 208, 238, 253, 255
 Petrović, D. 247
 Petrović, Đ. 240
 Petrović, I. 216
 Petrović, J. 221
 Petrović, M. 219
 Petrović, P. 233
 Petrović, P. Z. 211
 Petrović, S. 214
 Petru, P. 210, 211, 214, 231
 Petru, S. 232
 Petruševski, M. 243
 Pfeifer, E. 240
 Pferfchy, G. 238
 Picchio, R. 247
 Pieczynski, Z. 226
 Piletić, D. 232
 Pinterović, D. 211
 Pirani, R. 210
 Pleslova-Štikova, E. 225
 Plesničar-Gec, Lj. 232, 256
 Plestenjak-Jemec, B. 209, 218, 219
 Pleše, B. 216
 Plana, Sh. 249, 258
 Pogačnik, J. 247
 Polenaković, H. 247, 249
 Pope, R. 247
 Pop-Lazić, P. 250
 Popov, A. 247
 Popov, Č. 209
 Popović, A. 209
 Popović, D. 253
 Popović, J. 248
 Popović, Mar. 221, 232, 250, 255
 Popović, M. 253
 Popović, P. 228, 234
 Popović P. J. 209
 Popović, T. 238
 Popović, V. 230
 Popović-Petković, R. 210
 Preimerstorfer, R. 216
 Pribić, R. 247, 249
 Prijatelj, K. 254, 255, 257
 Prost, Ch. 223
 Protase, D. 229
 Puratić, Z. 209
 Putanec, V. 255

R

Radan-Jovin, M. 214
 Radauš-Ribarić, J. 213
 Radić, B. 255
 Radojčić, B. 208, 238
 Radojčić, S. 211, 244, 256, 257
 Radojčić, Đ. 208
 Radojković, B. 207, 258
 Radovanović, Lj. 229
 Radovanović, J. 257
 Radovanović, M. 209
 Radovanović, O. 243
 Radovanović, R. 219
 Radović, A. 214
 Rajewski, Z. 210
 Rajković, Lj. 241
 Rajterič-Sivec, I. 218, 226, 231, 233
 Rakočević, N. 211
 Randić, M. 213
 Ranković, D. 219
 Ranković, M. 218

Rašajski, R. 213, 226
 Raukar, I. 242
 Raukar, T. 210, 244
 Raunig, B. 207, 228, 250
 Rendić-Miočević, A. 232
 Rendić-Miočević, D. 233, 234
 Renfrew, C. 226
 Rengjeo, I. 207
 Rodić, N. 211, 240, 244
 Romano, J. 209
 Ross-Holloway, R. 226
 Rostovcev, M. 229
 Roubet, C. 222
 Rubright, J. 233
 Rudnickaja, L. 257
 Rusek, J. 248
 Rusić, B. 211
 Rusu, M. 228
 Ružević, V. 254
 Ružičić, G. 235
 Rybar, M. 209

S

Sakać, M. 257
 Samardžić, R. 238
 Samsaris, D. K. 217
 Sandu, C. 249
 Sanev, V. 220
 Saria, B. 209, 211
 Sava, episkop 248
 Savić, M. 215
 Savić-Rebac, A. 207, 209
 Savnik, R. 209
 Sazdov, T. 249
 Schietzel, K. 210
 Schneider, M. 241, 257
 Schreiber, R. 226
 Schroeder, F. v. 209
 Scotti, G. 218
 Seager, R. 230
 Sedej, I. 218
 Sekereš, L. 223
 Semenov, S. 222
 Šerban, I. 232
 Shaw, T. 218
 Shovkoplias, I. 222
 Shukriu, E. 214
 Simić, V. 248
 Simić-Bulat, A. v. Bulat-Simić, A.
 Simić-Milovanović, Z. 211
 Simić-Vukanović, V. 211
 Simoska, D. 220
 Sindik, D. 236
 Sindik, N. 244, 245
 Sinkovics, I. 238
 Siuchninski, K. 223
 Skakić, B. 214
 Skok, P. 211
 Slabe, M. 214, 232, 251
 Slijepčević, Lj. 245
 Smerdel, T. 230
 Smolla, G. 220
 Sokol, Lj. 211, 241
 Sokolski, M. 240
 Solovjev, A. 245
 Soudsky, B. 210
 Soustelle, J. 218
 Souville, G. 224
 Spasojević, M. 209
 Spremić, M. 216, 217, 234, 236, 238, 239, 240

Spremo-Petrović, N. 254
 Srejšević, D. 213, 221, 224, 230
 Stalio, B. 221
 Stančić, N. 213, 216
 Stančić, V. 221, 250
 Stanić, R. 244, 257
 Stanislav, J. 248
 Stanković, M. 244
 Stanojević, G. 238, 241, 245
 Stanovnik, M. 213
 Stare, V. 220, 250
 Stefanović, D. 241
 Stefanovich, M. 226
 Stein, E. 235
 Stelč F. 211, 212, 257
 Stikas, E. 254
 Stipčević, A. 209, 228
 Stipčević, N. 209
 Stipišić, J. 210
 Stojaković, A. 213
 Stojančević, V. 219
 Stojanov, P. 215
 Stojanović, B. 255
 Stojanović, M. 207
 Stojanović, R. 258
 Stojanović, V. 210
 Stojanovski, A. 240
 Stojković, S. 259
 Stopar, I. 255
 Strčić, P. 215, 217
 Strmole, D. 226
 Stupar-Sumi, N. 255
 Subotić, G. 257
 Svanidze, A. A. 236
 Svoljšak, D. 228
 Syme, R. 229
 Szydowski, J. 252

Š

Šaban, L. 214, 258
 Šakota, M. 235, 243
 Šakota, S. 213
 Šalabalić, R. 230
 Šalipurović, V. 246
 Šarf, F. 213
 Šarić, I. 252
 Šašel, A. 216
 Šašel, J. 207, 212, 217, 229, 232, 233
 Šašel, M. 229
 Šćepanović, Z. 219, 238
 Šebić, E. 213
 Šekara, L. 207
 Šelmić, L. 259
 Šercelj, A. 226
 Šešo, Z. 213
 Šicel, M. 248
 Šidak, J. 209, 217, 238
 Šimunović, P. 212
 Škalamera, Z. 255
 Škaler, St. 211
 Škerović, N. 211
 Škrivanić, G. 250
 Šmacelj, M. 251
 Šokota, M. 209
 Šonje, A. 254
 Šribar, V. 250, 252, 254
 Štefanić, V. 211, 240, 246, 247
 Šuput, M. 236, 254
 Švab, M. 215
 Švajcer, O. 257
 Švelec, F. 248

T

Tabaczynski, S. 224
 Tachiaos, A. E. 248
 Taddei, M. 218
 Tadić, A. 218, 219
 Talbot Rice, D. 211
 Tanasković, D. 209, 215, 236, 243
 Tandarić, J. 246
 Tapkova-Zaimova, V. 216
 Tarlič, I. 213
 Tasić, N. 216, 220, 221, 226
 Tatić-Durić, M. 257
 Tavano, S. 256
 Telegin, D. 224
 Tesla-Zarić, D. 259
 Thevenin, A. 222
 Thierry, N. 257
 Thiry, H. 230
 Thomas, H. 224
 Teržan, B. 228
 Tichy, R. 224
 Tine, S. 224
 Tine Bertocchi, T. 228
 Tišma, M. 241
 Tkalac, K. 216
 Toci, V. 228
 Todd, I. 224
 Todorova, H. 224
 Todorović, J. 220, 228
 Tokarev, S. A. 218
 Toldi, A. Z. 249
 Tolstoj, N. J. 216
 Tomić, G. 258
 Tomić, M. 250
 Tomović, G. 244
 Tomovski, K. 253
 Tončeva, G. 228
 Trajanovski, A. 216
 Trajković, Č. 212
 Traljić, S. 238
 Trbuhović, V. 221, 224
 Trebješanin, R. 258
 Trebičnik-Vučić, O. 217
 Tričković, R. 238, 243, 244
 Trifunski, J. 219
 Trifunović, Đ. 211, 236, 242, 245, 246, 247, 248
 Tsaras, J. 238
 Tucci, U. 211
 Tunickij, N. L. 248

Turinski, Ž. 228
 Tutundžić, S. 218, 229

U

Udovičić, M. 238
 Ušaj, J. 214
 Ulrix-Closset, M. 222

V

Vakalopoulos, A. 237
 Vali, A. 251
 Vana, Z. 235
 Vasić, M. 233, 234
 Vasić, P. 208, 258
 Vasić, R. 228, 250
 Vasilčić, B. 211
 Vasiljević, M. 221, 224
 Veder, W. 248
 Velenrajter, P. 212
 Vego, M. 208, 251
 Vekić-Cović, Lj. 209
 Veličković, M. 233
 Velmans, 217, 258
 Veljanovski, N. 210, 216
 Venedikov, I. 228
 Vercone, P. 235
 Vereščagin, E. M. 248
 Verlinden, Ch. 238
 Veselinov, I. 246
 Veselinović, R. 209, 219, 238, 242
 Vesović, M. 208
 Vetnić, S. 221, 224
 Vickers, M. 232
 Vierck, H. 235
 Vinaver, V. 217
 Vinski, Z. 229, 252
 Vinski-Gasparini, K. 228
 Vikić-Belančić, B. 232
 Vlahović, P. 218, 219, 222, 249, 251
 Vlajinac, M. 211
 Vlasto, A.P. 252
 Voje, I. 208, 238
 Vranješ, B. 213
 Vratović, V. 215
 Vrsalović, D. 211, 214
 Vučenov, D. 209
 Vučković, R. 250

Vujičić, D. 248
 Vujović, B. 243, 254
 Vuk, M. 254
 Vukanović, T. 213, 218, 220, 224, 232, 238, 239, 249, 258
 Vukićević, M. 248
 Vuksanović, Lj. 251
 Vuletić, A. 224
 Vulović, B. 254
 Vulović, M. 258

W

Walter, Ch. 258
 Warren, P. 226
 Wertime, T. 226
 Wessel, K. 258
 Wielowiejski, J. 234
 Wilkes, J.J. 229, 232
 Winkler, G. 233
 Wiseman, J. 232
 Wozniak, Z. 228
 Wreschner, E. 222

Z

Zafirovski, M. 211
 Zaharia, E. 226
 Zajc-Jovanović, S. 211
 Zaninović, M. 219, 229
 Zečević, S. 249
 Zdraveva, M. 250
 Zirojević, O. 238, 250
 Zlatanović, M. 249
 Zloković, M. 216
 Zmajić, V. 240
 Zorić, M. 251
 Zotović, Lj. 231, 232
 Zotović, M. 229

Ž

Žeravica, L. 251
 Žic-Rokov, I. 254, 255, 258
 Živanov, M. 208
 Živkov-Marjanović, G. 209
 Živković, B. 214
 Živojinović, M. 243